

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
ANABİLİM DALI

“TÜRKİYE’DE İSLAMİ DÜŞÜNCENİN ÖRGÜTLENMESİ VE
HEDEFLERİ
(31 Mart Olayı’ndan DP’nin İktidara Gelişine Kadar, 1909-1950)”

Doktora Tezi

Necdet Aysal

Ankara

2004

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
ANABİLİM DALI

**“TÜRKİYE’DE İSLAMİ DÜŞÜNCENİN ÖRGÜTLENMESİ VE HEDEFLERİ
(31 Mart Olayı’ndan DP’nin İktidara Gelişine Kadar, 1909-1950)”**

Doktora Tezi

Necdet Aysal

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ünsal Yavuz

Ankara
2004

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
ANABİLİM DALI

**“TÜRKİYE’DE İSLAMİ DÜŞÜNCENİN ÖRGÜTLENMESİ VE HEDEFLERİ
(31 Mart Olayı’ndan DP’nin İktidara Gelişine Kadar, 1909-1950)”**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ünsal Yavuz

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
KISALTMALAR.....	IX
ÖZET.....	X
ABSTRACT.....	XII
ÖNSÖZ.....	XIV
GİRİŞ: İSLAMİ DÜŞÜNCENİN GELİŞİM SÜRECİ.....	
A. Tarihsel Süreç İçinde Din ve Devlet Kurumlarının Karşılıklı Etkileşimi.....	1
B. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Örgütlenme ve Yeni Oluşumlar.....	23
I. BÖLÜM: İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN ULUSAL BAĞIMSIZLIK SAVAŞI'NA KADAR OLAN DÖNEM İÇERİSİNDE İSLAMİ DÜŞÜNCENİN ÖRGÜTLENMESİ (1909-1919)	
A. İslamın Toplumsal Boyutta Örgütlenmesi.....	49
1. Tarikatlar	49
a) Tarikatların Kuruluş Amaçları	51
b) Tarikatların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yapıları	54
2. Dernekler	68
B. Siyasi Platformda Yeni Oluşumlar	69
1. Dönemin Siyasi Gelişmeleri	69
2. İslamın Siyasallaşması.....	71
a) İttihâd-ı Muhammedi Fırkası (Fırka-i Muhammediye).....	71
b) Ahâli fırkası.....	78
c) Hürriyet ve İtilâf Fırkası	78
C. İslamcı Yayın Organları	88
1. Gazeteler.....	90
2. Dergiler.....	90

D. Örgütlenmeden Eyleme Geçiş : 31 Mart Olayı.....	94
1. Olayın Çıkış Nedenleri ve Gelişimi.....	94
2. Olayın Sonuçları	121
3. 31 Mart Olayı ve Kamuoyu Tepkileri	130
II. BÖLÜM: ULUSAL BAĞIMSIZLIK SAVAŞI DÖNEMİNDE DİNİ NİTELİKLİ FAALİYETLER (1919-1923)	
A. Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar Ankara-İstanbul İlişkileri	133
1. Osmanlı Devleti'nin Sona Erdirilmesini Hazırlayan Olaylar: Mondros Mütarekesi	133
a) Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması Karşısında Padişahın ve Hükümetin Tutumu	137
b) Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Mondros Mütarekesi'ne Karşı Tepkisi	138
2. Anadolu Halkının Örgütlenmesi Yolunda Anadolu Yöneticilerinin Politikaları	141
3. İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki Gelişmeler Karşısındaki Tavrı	153
B. Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Ankara-İstanbul İlişkilerinin Boyutlanması	163
1. Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasının Hukuki ve Siyasi Önemi	163
2. İstanbul-Ankara Hükümetleri Arasındaki Çatışmalar	166
C. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Döneminde Dini Örgütlenme ve Basın.....	169
1. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na Karşı Dini Oluşumlar	170
a) Hürriyet ve İtilaf Fırkası (14 Ocak 1919).....	170
b) Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi (Ocak 1919).....	174
c) Teâlî İslam Cemiyeti (19 Şubat 1919).....	176
d) İngiliz Muhipleri Cemiyeti (Ağustos 1919).....	177
e) Osmanlı İlâ-yı Vatan Cemiyeti (15 Kasım 1919)	180
f) Tarik-i Salâh Cemiyeti (19 Eylül 1921).....	181
g) Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti (1922).....	181

2. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Döneminde Basın.....	182
a) İstanbul Basını	182
b) Anadolu Basını.....	184
D. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Döneminde Yayınlanan Beyannamelerde Din Faktörü	186
1. İstanbul Hükümeti Beyannameleri	188
2. Ankara Hükümeti Beyannameleri	193
3. İtilaf Devletleri Beyannameleri.....	201
4. Beyannamelere Karşı Halkın Tepkileri ve Ayaklanmalar.....	205
a) Bozkır Ayaklanması (27 Eylül-4 Ekim; 20 Ekim-4 Kasım 1919).	206
b) Şeyh Eşref Ayaklanması (26 Ekim-24 Aralık 1919).....	209
c) Anzavur Ayaklanmaları (1 Ekim-25 Kasım 1919)	213
d) Düzcce Ayaklanmaları ve Beypazarı, Safranbolu Gerici Olayları.	215
e) Konya’da Delibaş Ayaklanması (2 Ekim-15 Kasım 1920).....	219
f) Yozgat ve Zile Ayaklanmaları (15 Mayıs-21 Haziran 1920).....	221
E. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Sonrasında Devletin Yeniden Yapılanması ve Tepkiler	223
1. Yönetimde Değişime İlk Adım: TBMM’nin Saltanat ve Hilafeti Birbirinden Ayırarak Saltanatı Kaldırması.....	223
a) Saltanat–Hilafet İlişkileri	224
b) Saltanatın Kaldırılmasına Meclis İçi ve Dışından Tepkiler.....	231
2. II. TBMM ve Siyasi Yelpazede Yeni Bir Oluşum: Halk Fırkası.....	241
3. Cumhuriyetin İlanı ve Tepkiler	253
III. BÖLÜM: ATATÜRK TÜRKİYESİ’NDE DEVRİMSSEL DEĞİŞİMLERE KARŞI DİNCİ TEPKİLER (1923-1938)	
A. Cumhuriyetin İlanı Sonrasında Devletin Yeniden Yapılanmasında Temel Yaklaşımlar.....	265
1. Cumhuriyetin İlanıyla Birlikte Devrimsel Değişimler	265

a) Yönetmel Alandaki Değişimler.....	265
(1) Çoğulcu Parlâmenter Sisteme Geçiş Çabaları	265
i) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (17 Kasım 1924)..	271
ii) Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Ağustos 1930).....	277
(2) Halifeliğin Kaldırılması	290
b) Toplumsal Görünüm ve Kurumlarda Çağdaş Değişimler	305
(1) Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma: Şapka Kanunu	306
.....	
(2) Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması	315
(3) Uluslararası Saat, Takvim, Rakam ve Hafta Tatilinin Kabul edilmesi	319
(4) Soyadı Kanunu'nun Kabulü	322
c) Yeni Devletin Eğitim ve Kültür Politikası	324
(1) Eğitim ve Öğretimde Yapılan Yenilikler: Tevhid-i Tedrisat Kanunu	324
(2) Kültürel Alanlarda Yapılan Yenilikler: Harf, Tarih ve Dil Devrimi	329
d) Çağdaş Hukuka Geçiş: Yeni Yaklaşım ve Değişimler	332
(1) Hukuk Alanını Düzenleyen Yasalar: Türk Medeni Kanunu	332
.....	
(2) Kadın Hakları	335
B. Lâikleştirme Çabalarına Karşı Dinci Odakların Tepkileri ve Kamuoyu	337
1. Devrim Hareketlerine Karşı Dinci Ayaklanma ve Tepkiler	337
.....	
a) Dinci Ayaklanmalar	337
(1) Şeyh Sait Ayaklanması (13 Şubat-31 Mayıs 1925)	337
i) Ayaklanmanın Çıkış Nedeni ve Gelişimi	337
.....	
ii) Ayaklanmanın Bastırılışı ve Alınan Önlemler: Takrir-i Sükûn Kanunu	347
b) Dinci Tepkiler	365
(1) Menemen Olayı ve Derviş Mehmet (23 Aralık 1930).....	365
i) Olayın Çıkış Nedenleri ve Gelişimi	366

ii) Olayın Sonuçları	370
(2) Bursa’da Arapça Ezan Olayı (1 Şubat 1933)	372
(3) Siirt’te Şeyh Halit ve Oğlu Şeyh Kuddus Olayı (Aralık 1935)	372
(4) İskilip Olayı (Ocak 1936)	373
C. Türk Devriminde Laikliğin Gelişimi ve Anayasaya Girişi	374
1. Lâikliğin Tanımı, Nitelikleri ve Tarihçesi.....	374
2. Laiklik İlkesinin Anayasaya Girişi ve Değerlendirilmesi	379
3. Atatürk’ün Din ve Laiklik Anlayışı	384
IV. BÖLÜM: ATATÜRK DÖNEMİ SONRASINDA DİNİN YENİ KONUMU (1938-1950)	
A. Atatürk Devrimlerinin Yerleşme ve Gelişme Süreci	393
1. CHP Dördüncü Olağanüstü Kurultayı (26 Aralık 1938).....	396
2. İç Politikada Gelişmeler.....	399
a) İsmet İnönü’nün Barış Girişimi Ara ve 1939 Yılı Genel Seçimleri	399
b) Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri	402
(1) Kuruluş Amaçları	403
(2) Etkinlikleri	408
c) İkinci Dünya Savaşı’nın Doğurduğu Ekonomik Sıkıntılar ve Alınan Önlemler	411
B. Çok Partili Siyasi Yaşama Geçiş ve Dinin Siyasallaşması Yolunda Adımlar	417
1. 1938 Sonrasında Tek Parti Yönetimi ve Muhalefet	417
2. Siyasi Yelpazede Oluşumlar ve Dinin Siyasallaşması.....	424
a) Mili Kalkınma Partisi (18 Temmuz 1945).....	426
b) Demokrat Parti (7 Ocak 1946)	428
c) Sosyal Adalet Partisi (28 Şubat 1946).....	433
d) Çiftçi ve Köylü Partisi (24 Nisan 1946).....	433
e) Arıtma ve Koruma Partisi (26 Haziran 1946).....	434

f) İslam koruma Partisi (19 Temmuz 1946)	434
g Türk Muhafazakâr Partisi (8 Temmuz 1947).....	435
h) Millet Partisi (20 Temmuz 1948).....	435
i) Toprak, Emlâk ve Serbest Teşebbüs Partisi (30 Eylül 1949).....	438
3. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Yeni Politik Seçeneklere Yönelmesi	439
a) Dinci Çevrenin CHP İktidarına Saldırıları	443
b) CHP'nin Dinsel Unsurlardan Etkilenmesi ve Yeni Politikası.....	449
(1) Lâik Devlet Kurumlarından Verilen Ödünler	453
(2) Köy Enstitülerine Karşı Tepkiler.....	465
C. Çok Partili Parlamenter Döneme Geçişte İslami Eğilimlerin Yaygınlaşması	470
1. Laik Cumhuriyetin Karşılaştığı Yeni Güçlükler.....	470
a) Nurculuk ve Risâle-i Nur Hareketi (1945-1950)	471
b) Saldırgan Bir Dinci Akım: Ticanilik (1946-1950).....	475
2. Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi ve Devrim Karşısı Uygulamaları	476
a) Genel Seçimlere Giderken İktidar-Muhalefet İlişkileri	476
b) 1950 Seçimleri ve Demokrat Parti'nin Başarı Sebepleri	480
c) DP'nin Din Konusundaki Politikaları ve Devrimlerden Verilen Ödünler	487
SONUÇ.....	496
KAYNAKÇA.....	501
EKLER.....	531

KISALTMALAR

A Ü.	: Ankara Üniversitesi
A.g.b.	: Adı geçen belge
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.z.	: Adı geçen zabıt
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
B.	: Baskı
BCA.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CHF.	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP.	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
D.	: Devre
Der.	: Derleyen
Dos.	: Dosya
F.	: Fihrist
Gnkur.	: Genelkurmay
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
İct.	: İctihat
İHK.	: İstiklal Harbi Kataloğu
K.	: Kutu
Kls.	: Klasör
Ks.	: Kısım
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBF.	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
ty.	: Tarih yok
Yay.	: Yayınlar

ÖZET

XVIII. yüzyılda başlayan İmparatorluktan ulusal devlete geçiş süreci, uzun ve çetin mücadelelerin sonucunda gerçekleşen “Atatürk Devrimi” ile tamamlanmıştır. Atatürk’ün yüklendiği tarihi misyonda başarılı olmasını sağlayan temel etken, O’nun insanlık tarihine yön veren yasaları herkesten önce kavramış olmasıdır.

Türk toplumunun inancını, tarihini, sosyal ve ekonomik sorunlarını ulusal birliği bozma yönünde kullanan çevreler, Cumhuriyeti yıkarak arzuladıkları sistemi kurmak için her özveride bulunmaktadır. Durum bu iken Cumhuriyetin laik, demokratik, çağdaş yandaşlarının tehlikelere aldırmayıp, olup bitenlere seyirci kalmaları, sorumsuzca kendi dışındakilerden bir şey beklemeleri çok acıdır. Cumhuriyet yandaşları bilmelidir ki, rejimler ancak kendi ideallerini benimsemiş ve yaşamını gerektiğinde bu uğurda ortaya koyabilecek insanlar olduğu sürece varlığını sürdürebilirler.

“Türkiye’de İslami Düşüncenin Örgütlenmesi ve Hedefleri (31 Mart Olayı’ndan Demokrat Parti’nin iktidara Gelişine Kadar, 1909-1950)” konulu Doktora tez çalışmasında, XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve dini bir bütün olarak yeniden toplumsal, siyasal ve kültürel hayata egemen kılmak amacıyla hareket eden İslami düşüncenin, XX. yüzyıl içindeki örgütlenme süreci belgelerin ışığı altında incelenmeye çalışılmıştır. Özellikle dönem içerisinde örgütlenmelerini tamamlayan başta tarikatlar olmak üzere siyasi parti ve derneklerin düşünce ve inanç odakları, yapıları, eylemleri, toplumsal ve siyasal olaylardaki etkileri ele alınmıştır. Türk toplumunun teokratik yapıya dönüşünü isteyen ve Türk devrimine karşı olan bu dinci örgütlerin ortaya çıkışları, çalışmaları, yayılış biçimleri ve hedeflerinin tespit edilerek özellikle son yıllarda hızla yükselişlerinin temelleri üzerinde durulmuş, bu faaliyetlere karşı alınan ve alınması gereken önlemler irdelenmiştir.

Bu çalışmada 1909-1950 dönemi 4 ana başlık altında bir incelemeye tabi tutulmuştur. Giriş bölümünde İslami düşüncenin gelişim süreci vurgulanarak, İslamiyetin ortaya çıkışı ve içeriği ile Osmanlı Devleti’nde din-devlet ilişkileri ve siyasi örgütlenmelere yer verilmiştir. Birinci bölümde, İkinci Meşrutiyet’ten Ulusal

Bağımsızlık Savaşı'na kadar olan dönem içerisinde İslami düşüncenin örgütlenmesi (1909-1919) konusu vurgulanmıştır. İkinci bölümde Ulusal Bağımsızlık Savaşı döneminde dini nitelikli faaliyetler (1919-1923) ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Atatürk Türkiye'sinde Devrimsel Değişimlere Karşı Dinci Tepkiler (1923-1938) ve Dördüncü bölümde ise Atatürk Dönemi Sonrasında Dinin Yeni konumu (1938-1950) üzerinde durulmuştur.

Siyaset ve inanç sömürücülerince kullanılan insanların, Ortaçağın cehalet kokan değerlerine özlem duyma yanılgısına düşerek, Ulusal devlete ve onun çağdaş değerlerine yönelik saldırıları artarak devam etmektedir. Yapılması gereken tüm toplum kesimlerinin öncelikle saldırganlara ve saldırılara karşı ortak tavır almasıdır. Bunun yanı sıra devletin temel kurallarını yıkmayı amaçlayan bu unsurların yıkıcı özelliğini de gözardı etmek büyük bir yanlışlık olacaktır.

ABSTRACT

The transition from empire to state begun in the XVIII th century culminated after a lengthy struggle with Ataturk's reforms. Ataturk successfully fulfilled a historic mission, as he was a pioneer in conceiving of certain laws that went on to shape humanity's history.

Today, certain groups are exerting great efforts to destroy the Turkish Republic and set up in its place a system based upon religious rules, and they abuse religion, history and the social economic woes of Turkish society to reach their goals. It is sad that the modern, secular, democratic supporters of the Turkish Republic merely stand aside and watch all this while often expecting others to take action. Supporters of the Republic should remember that regimes can only last if the people who believe in them are ready to even risk their lives when necessary.

This paper, "The Organization and Goals of the Islamic Movement in Turkey" (Covering the March 31 incident to the Democrat Party's rise to power, 1909-1950) examines the Islamic movement's efforts to bring religious rules to social, political and cultural life in the late 19th century and its revival and reorganization in the XX th century. The paper also sheds light on the focuses and beliefs of political parties, associations and religious orders.

The paper examines the efforts of these religious organizations that want to introduce a theocratic system to the Turkish society, the methods they use to spread their ideas, their targets and their rise in the recent years. The counter measures that need to be taken against them is also a part of this paper.

This paper divides 1909-1950 period into four separate groups. The introduction part focuses on the "Development of the Islamic Thought". This part explains the rise of Islam, its content, religion and state relations in the Ottoman Empire and political organizations. The first chapter is about the organization of the Islamic movement during the time starting from the Second Constitutional Period (İkinci Meşrutiyet) to the War of

Independence (1909-1919). The second chapter studies various religious activities during the War of Independence (1919-1950). The following chapter analyzes the religious reactions against Atatürk's reforms (1923-1938) and the last chapter observes religion's new place and status in the Turkish society after Atatürk's time (1938-1950).

Today attacks against the secular state and its values are rising. In this process, both religion and politics are perverted. What is needed is a nationwide stand against these anti-secular groups, who though they long to bury themselves in the darkness of the Middle Ages, their power should never be underestimated.

ÖNSÖZ

Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden günümüze kadar İslam inanç ve düşüncesi, hemen her dönemde Türk toplumu için çok önem taşıyan bir öğreti olmuş ve Türk devletlerinin siyasal yapılarında belirleyici bir rol oynamıştır. Fakat İslam dininin temel kaynağı olan Kur’an hükümlerinin tarih boyunca donmuş, kalıplaşmış ve bütün uygarlık araçlarına kapalı hale getirilerek yorumlanması, çeşitli mezhep ve tarikatları ortaya çıkarmıştır. Bu aşamada dinden politik çıkar ya da maddi kazanç sağlamak isteyen bu örgütler, “Tarikat siyasi parti ve dernekler” aracılığı ile toplumların inançlarını yüzyıllarca sömürmüşlerdir.

“Türkiye’de İslami Düşüncenin Örgütlenmesi ve Hedefleri” konulu bu çalışmamız, aynı Avrupa tarihinde olduğu gibi tarihimizde de saray ve din kurumunun, siyasi gücün belirlenmesinde sürekli bir mücadele içinde olduğunu tarihsel bir gerçek olarak karşımıza çıkarmaktadır. Saray, dini kurumu yanına çekerek ve kimi zaman gücünü arttırarak egemenliğini pekiştirmiş, kimi zaman ise örneğin Osmanlı Devleti’nin dağılma sürecinde, dini otorite siyasi otoriteye egemen olduğunda yönetimi kendi felsefesi doğrultusunda kullanmıştır. Ortaçağın Hristiyan ve İslam dünyasındaki halk, bu otoritelerin çıkarlarına hizmet etmek için var olan bir topluluk olarak görülmüştür. Günümüzün çağdaş değerlerinden yoksun olan halk ise, ne siyasi otoriteyi ne de dini otoriteyi sorgulayabilmiştir. Siyasi ve dini otoritenin mutlak doğru olarak gösterdiklerine koşulsuz olarak itaat etmişlerdir. Koşulsuz itaat eden halk kitlesini yönetme mücadelesi ne siyasetin siyaset gibi, ne de dinin din gibi yaşanamaması sonucunu doğurmuştur. Özellikle insanlığın en hassas yönü olan dini inançlar her dönemde, her koşulda, her yöntemle birtakım kişilerin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla olabildiğince kullanılmıştır.

Dini inançların siyaset adamı veya din adamı kisvesi altındaki bir takım kişilerin çıkarları uğrunda kullanılması, kullanılmaya çalışılması ve bu uğurda yapılan mücadeleler, cahil halkı dine bağlılık adı altında yeni olan her şeye düşman yapmıştır. Çünkü, yüzyıllarca cahil bırakılmış ve baskı altında tutulmuş bir toplumda din, her şey demektir. Başına sarık saran, manasını anlasın anlamasın Arapça okuyan,

halka din adına kendi çeşitli saplantılı düşüncelerini aşılama kalkan herkes, din bilgini rolünde idi. Halkın çoğunluğu ise anlamını kavramamakla birlikte okuduğu ve kutsal saydığı Arapça dualar gibi, bu kimselerin din adına söylediklerini de kutsal sanıyordu. İşte halkın dini duygu ve düşüncelerini istismar ederek siyasi çıkar sağlamaya çalışan bu gruplar, Türk toplumunu milletten ümmete, çağdaşıktan çağ dışılığa, aydınlıktan karanlığa sürüklemek için büyük çabalar sarf etmiş, insanların kafasına “din” adına, dinle uzaktan yakından ilgisi olmayan bir yığın saçmalığı sokmaya çalışmış ve bunda da önemli başarılar elde etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ekonomik, sosyal, siyasi ve hukuki kanunlarını kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmayı amaçlayan bu unsurlar, siyasi sınırlarımız içinde din kurallarına bağlı şer’i bir düzen kurmak amacıyla harekete geçmişlerdir.

Bu çalışmada, dönemimizle ilgili olarak toplumun teokratik yapıya dönüşünü isteyen ve Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen Türk devrimine karşı olan bu gerici örgütlerin ortaya çıkışı, çalışmaları, yayılış biçimi ve hedefleri, özellikle son yıllarda hızla yükselişlerinin temelleri üzerinde durulmuştur. Ülkemizde bu konu ile ilgili lisansüstü çalışmaların yayınların ve günlük yayın organlarında sergilenen, düşüncelerin çok dağınık olduğu ve yüzeysel kaldığı gözlenmiştir. Özellikle konumuzla ilgili ortaya atılan görüşlerin çürüklüğü, bilinmeyen konularda bilir geçinenlerin açıklamaları, aşırı dinci ve örgütlerin işine yaramıştır. Nitekim, Atatürkçü olduğu tartışma götürmeyen kimi yöneticilerimizin açıklamaları bile şaşırtıcı görülmektedir. Bilindiği üzere İslamiyet gerçek kimliğini Cumhuriyet devrinde laikliğin kabulü ile kazanmış ve Atatürk bu ilke ile dine en büyük saygıyı sağlamıştır. Kendisi dine karşı değil, tersine din sömürücülerine, tekkelerde oturup halkın sırtından geçinen şeyhlere, türbelere çaput bağlayıp ölümlerden yardım umanlara ve üfürükçülere karşı olmuştur. O, İslamiyet’in şekle değil ruha önem verdiğini pek çok konuşmasında dile getirmiş, inanç sömürücülüğü ya da dinci eylem girişimlerine karşı büyük bir duyarlılıkla ulusunu uyanık tutmak istemiştir.

Cumhuriyet döneminde saltanat ve hilafetin kaldırılması, laik kanunlar çıkarılması, hukukta, devlet hayatında ve eğitimdeki atılımlar, genç Cumhuriyetin zaferi olarak nitelendirilebilir. Fakat bütün bu devrimler gerçekleştirilirken, zararlı dinci unsurların sosyal temelleri çökmemiş, faaliyetleri canlılıklarını muhafaza

etmiştir. Bu çevreler 1945 yılına kadar Cumhuriyetin şekline, laiklik ve devrimcilik ilkelerine karşı devamlı ve açık bir kampanya açmamışlardır. Bu arada zaman zaman ortaya çıkan irticai nitelikte olay ve isyanlar ise tavizsiz olarak bastırılmıştır. Fakat 1945 yılından sonra çok partili siyasi hayata geçişin ve demokratik rejimin sağladığı fikir özgürlüğünden de yararlanan bu dinci akımlar, siyasette önemli rol oynayacaklardır. Din, politika konusu olarak laik düzene karşı harekete geçirilmiş ve bu hareketin başını da her zaman olduğu gibi tarikat ve siyasi partiler çekmiştir.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, TBMM ve TİTE Arşivlerinde bulunan çok sayıda belgenin incelenmesi gerçekleşmiştir. Değerlendirilen bu belgeler, incelediğimiz dönemle ilgili olarak çeşitli kütüphanelerde bulunan yerli ve yabancı literatürlerle desteklenmiş ve elde edilen sonuçlar, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Tezin hazırlanması sırasında gösterdiği yakın ilgi ve yönlendirici eleştirileri nedeniyle tez danışmanım Prof. Dr. Ünsal Yavuz'a, Tez İzleme Komitesi üyelerinden Prof. Dr. Ömer Kürkçüoğlu ve Prof. Dr. Bige Sükan Yavuz'a, ayrıca Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, TBMM Arşivi, TİTE Arşiv ve Kütüphanesindeki çalışmalarım sırasında, benden yardımlarını esirgemeyen görevli arkadaşlara en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Necdet Aysal

GİRİŞ: İSLAMİ DÜŞÜNCENİN GELİŞİM SÜRECİ

A. Tarihsel Süreç İçinde Din ve Devlet Kurumlarının Karşılıklı Etkileşimi

Dinler tarihi sahasında araştırma yapanlar, dinin doğuşu hakkında değişik görüşler ileri sürmektedirler. Batılı araştırmacılar genellikle insanlıkta dinî hayatın ruhlara, putlara, çeşitli eşya ve tabiat olaylarına tapmak gibi ilkel dinlerle başladığını kabul etmektedirler. Fakat İslama göre beşeriyetin ilk dini, ilkel dinler değil, Tevhit dinî yani tek Allah inancına dayanan Hak dindir. İlkel dinler, insan oğlunun hak dininden sapmasıyla ortaya çıkmış batıl dinlerdir¹. Tarihi ve sosyolojik araştırmalar göstermiştir ki, din duygusu insanlıkla beraber doğmuş ve tarihin hiçbir devrinde dinden habersiz bir topluluğa rastlanmamıştır. Nerede insan varsa, orada doğru ve yanlış bir inanç ve ibadet şeklinin varlığı görülmüştür².

VII. yüzyılda Arabistan'da doğan İslam dini, büyük bir hızla bütün dünyaya yayılmıştır. Geniş toplulukları yepyeni bir inanç, yeni toplum kurumları, yaşama biçimi ve yeni bir kültür içinde birleştirmiştir³. Kur'an'ın açıklamaları, arkeolojik kazı sonuçları ve dinler tarihi bulgularına göre, insanoğlunun önceleri tek Allah inancına sahip olduğu ağırlık kazanmış ancak zamanla inanç ve ibadetlerdeki sapmalar, insanı başka inançlara sürüklemiştir. Güneşe, aya, suya, ruha ve eşyalara tapınma böyle başlamıştır⁴. Din kelimesi Arapça'dır. Türklerin İslam dinini kabul etmeleriyle dilimize mal olmuştur. Kelime kavram olarak tutarlı bir tanıma sahip olmamış ve filozoflar, sosyologlar, psikologlar onu hayatın özel bir alanıyla ilgili olarak tanımlarken, bazıları kendi amaçları için ve kendi yöntemlerince tanımlamışlardır⁵. Emile Durkheim'e göre din, "kutsal veya kutsallaştırılmış eşyalarla ilgili inançlardan oluşan ortak bir sistemdir". Max Müller ise dini, "kavranılmayanı kavramak, anlaşılmayanı anlamak ve anlatmak

¹ Ahmet Gürtaş, *Atatürk ve Din Eğitimi*, 7. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000, s.1; Özer Ozankaya, *Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği*, 1. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s. 41; Nur Serter, *Dinde Siyasal İslam Tekeli*, 1. B., İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997, s. 16; Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, 2. B., Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980, s. 24.

² İnsanın özellikle manevî bünyesinin istek ve ihtiyaçlarına cevap verecek en önemli ve en sıhhatli kaynak, şüphesiz ki dindir. Bkz: Gürtaş, s. 3; Muzaffar Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, Garanti Matbaası, 1968, s. 9.

³ *İslamiyetin Doğuşu ve Yayılışı*, Hürriyet Ansiklopedisi Servisi, Nisan 1990, s. 5.

⁴ Osman Zümrüt, *Atatürk'ün İslam Dini Anlayışı*, 1. B., Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 3-4.

için yapılmış bir gayret, sonsuzluğa yönelen bir özleyiştir”⁶ şeklinde açıklamaktadır. Peter Berger, “din dünyanın yapımına bir girişimdir” derken Ernest Renan, “din, insan yüreğinin derinliklerinde keşfedilecek en karmaşık eğilimlerinden biridir”⁷ demektedir. Bu tanımlardan hareketle din, manevî bir birlik meydana getiren topluluğun kutsal şeylerle ilgili inanma ve tapınmalarından doğan dayanışmalı bir sistemdir. Bir dinin var olabilmesi için mutlaka kutsal ve kutsal dışı ayırımına dayanan iman ve amelin yer alması ve bunları benimseyen ve uygulayan tinsel bir cemaatin meydana gelmesi şarttır. Ayrıca, dinlerin özü sayılan kutsal fikrinin kök ve kaynağı hakkında da dört teori vardır⁸: Ruhculuk (Animisme), Tabiatçılık (Naturisme), Totemcilik (Totemisme) ve Vahiycilik (Revelationisme)

Dini ilk kez açıklayanlar, ya din kurucuları ya da ilk elçilerden biri olmuştur. İslama göre ilk insan Hz. Adem, ölünce çocukları onun öğütlerini veya Allah’ın emirlerini terk etmişlerdir. Nitekim tarihin her döneminde insanlar Allah’ın emirlerini terk ettikleri ve unuttukları zaman da yeni elçiler gönderilmiş, onlar Allah’ın emirlerini yeniden çağdaşlarına öğretmişlerdir. Bu akış içerisinde Allah, Hz. Muhammet’i son elçi olarak göndermiş ve İslam dinini tamamlamıştır. İslam’a göre din, Allah’ın yasası⁹ ve insanlara elçiler aracılığıyla gönderdiği emir ve yasakların tümüdür¹⁰. İslamın kutsal kitabı Kur-an’a göre de, Allah katında makbul olan din İslam’dır¹¹. Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, dinin belirgin özelliklerini, “Kutsala inanma, manevî bir birlik meydana getirme, inanış ve davranış bütünlüğünü oluşturma” şeklinde belirtebiliriz.

İslam’ın temel kaynaklarına göre İslam dini, Hz. Muhammet tarafından tebliğ edilen, son ilahi dine verilen isimdir. Fakat bu, Hz. Muhammet’in dininin adı değildir. Ondan evvel gelen Hz. Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa gibi bütün peygamberlerin

⁵ Din, “Allah’tan karşılık almak için davranışlarımıza yön verdiren kurallar ve bu kurallara dayalı inanç ve her türlü uygulamalardır”. Bkz., a.g.e., s. 1.

⁶ Felicien Cahallaye, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1972, s. 7, 281-289.

⁷ Mavis Hiltunen Biesanz and John Bisanz, *Introduction To Sociology*, Prentice Hall inc. Englewood Cliffe, New Jersey, Third Edition, 1978, s. 348.

⁸ Mehmet Toplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 3. B., Ankara, AÜ Basımevi, 1983, s. 66; Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi, Türk kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 2000, 11; Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, 3. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1983, s. 6-7.

⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, Maç Matbaası, 1963, s.5; *Zümri*, s. 3-4.

¹⁰ Serter, s. 20.

¹¹ Ali Özek ve diğerleri, *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. III/19; Neda Armaner, *Nurculuk, İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar*, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık A.Ş., 1998, s. 79.

dinlerinin de adıdır. Hz. Muhammet İslam'ı icat etmemiş, tebliğ etmiştir. İslam'ı en son tebliğ eden peygamber de O olmuştur¹².

İslam dini Kur'an'a dayanır. İslam inancına göre Kur'an, Allah tarafından Cebrail adlı melek aracılığı ile Hz. Muhammet'e tedrici olarak 23 yılda indirilmiştir. 114 sure (bölüm)'den ibarettir. Kur'an Hz. Peygamberin hayatında "vahiy katibi" unvanı adı verilen kimseler tarafından yazılmış ve O'nun vefatından sonra I.Halife Hz. Ebubekir zamanında yazılanlar bir araya getirilmiş, III.Halife Hz. Osman zamanında da bu nüsha çoğaltılarak belli başlı İslam merkezlerine birer suret gönderilmiştir¹³. Kur'an-ı Kerim'den sonra İslam'ın ikinci derecedeki en önemli kaynağı Hz. Peygamberin söz ve davranışlarını Kapsayan "Hadisler"dir. Kur'an-ı Kerim'in anlamını açıklayarak boş bıraktığı hususları tamamlayan hadisler, hüküm olarak inanç, ibadet, temizlik, namaz, zekât, hac, evlenme, ölüm, doğum, oruç, ceza ve benzeri meseleleri içermektedir. Hadis kitapları içinde altı tanesi "en güvenilir" olarak kabul edilmiş ve bunlara "Kütüb-ü Sitte" (altı kitap) adı verilmiştir. Bu kitaplar, hadisleri toplayan kişilerin adları ile anılmaktadır¹⁴.

Hz. Muhammet , peygamberlik görevi yanında devlet başkanlığı görevini de yürütmektedir. O'nun devrinde hayatın tüm alanlarının din tarafından düzenlendiği ve din işlerinde devlet işlerinde yapılacak işleri kendisinin düzenlediği bilinmektedir. Peygamberin vefatıyla, kendisinden sonra kimin "ümme'tin başına geçeceği" konusunda açık bir hüküm olmayışı, kimin halife olacağı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu konudaki tartışmalar her halife değişikliğinde meydana gelecek ve tarih boyunca süren tartışmalar bu üç görüşe dayandırılacaktır¹⁵.

¹² Ahmet Kahraman, *Dinler Tarihi*, İstanbul, [y.y], 1965, s. 222; Turan, s. 120; Abdülkadir Sezgin, "Cumhuriyet Döneminde Dini Hayatın Meselelerinin Tarihi Kökenleri", (A.Ü. TİTE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.), s. 46.

¹³ Hazret-i Peygamberin zamanından itibaren, Kur'an pek çok insan tarafından ezberlenmiştir. Kur'an'ı baştan sona tamamen ezberleyenlere "hafız" denilmektedir. Bkz., Mehmet Toplamacioğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Ankara, Güneş Matbaası, 1966, s. 211-212; Sencer, s. 160-163; Faruk Güventürk, *Din Işığı Altında Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Okat Yayınevi, 1964, s. 82-83.

¹⁴ Bu kitaplar Buhari (Ölümü 870), Müslim (ö.875), Ebu Davut (Ö.888), En-Nefes (Ö.915.), Et-Tirmizi (Ö.892), İbn-i Mâce (Ö.896). Ayrıca bu orijinal metinlerinden bir kısmı İstanbul'da "Türk ve İslam Eserleri Müzesi"nde sergilenmektedir. Bkz., *Turan*, s. 121; *Sencer*, s. 172-174.

¹⁵ Atatürk 1 Teşrin-i (Kasım) Sani 1922 tarihinde BMM yaptığı konuşmada bu konuda üç görüş belirlediğini söyler: 1. Hilafet en kuvvetli, en nüfuzlu ve en reşit kavmin olacaktı. Bu sahabe'nin çoğunluğunun görüşü idi. 2. O güne kadar Nusret-i İslam'a hizmet eden kavmin hilafete layık addedilmesi idi. Bu Ensar'ın (Medineliler) görüşü idi. 3. Kuvvet-i Karabet (Akıllılık) esas alınmalıydı. Yani halife akrabalarından olmalıydı. Bu da Haşimilerin görüşü idi. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 5. B., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997, s. 289-290.

İslam dininin temel kitabı “Kur’an”, konu itibariyle üç bölüm olup, bu bölümler ile ilgili ayetler aynı sayfa içerisinde karışık olarak bulunmaktadır. Bu bölümler ise şöyle sıralanabilir¹⁶: “Tevhid-i İman (Allah’ın varlığı, birliği) ile ilgili ayetler, Ahkâm (toplumsal düzen ve insan hakları) ile ilgili ayetler, Kıssalar (dünya tarihi ve peygamberin biyografileri) ile ilgili ayetler”

İslam dini, imanın kimde ne kadar olduğunu veya olmadığını, Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceğini ve değerlendiremeyeceği gerçeğine dayanır. Hz. Muhammet’e bile kişilerdeki imanı ölçme ve değerlendirme yetkisi verilmemiştir¹⁷. Dolayısıyla İslam zor kullanılarak sağlanan inancı kabul etmez ve geçerli saymaz. Kişinin hiçbir baskı altında kalmayarak ve bir çıkar hesabı yapmadan sahip olduğu inancı geçerli ve değerli sayar¹⁸. Nitekim, bununla ilgili ayetler şöyle sıralanabilir: “Dinde zorlama yoktur”¹⁹ “Bilmediğiniz şeyin arkasına düşmeyiniz, bilerek doğruluğuna karar verdiğiniz şeyleri ve kimseleri takip ediniz”²⁰. İslamın “ahkâm” gibi ikinci ana temele ve dünya hayatına dayalı olması, onu zorunlu olarak birçok toplumsal kurallar koymaya itmiştir. Kişi haklarını belirleyen bu kurallar, İslam hukuku (fıkıh) yani şeriattır. İslam bilginlerinden, ahkâmın bu bölümünün kişi hakları esas alınarak değişebilirliğini kabul edenler olduğu gibi, bu değişikliğe karşı çıkıp Kur’an da ne söylenmiş ise, peygamber dönemindeki gibi harfiyen uygulanmasını savunanlar da vardır²¹. Kur’an zaten ahkâmın değişebilirliğini kendi yapısında “Nasih-mensuh”²² ve “Müteşebbih-muhkem”²³ gibi ayetlerle kabullenmiştir. İslam dinî toplumsal kuralları koyarken, değişebilirlik ilkesini de getirerek, hem daha pratik, hem de dinamik yapıya sahip olduğunu açıkça göstermektedir. İslam dinî emirlerinin birçoğunun amacı, şart ve zamana göre değişmektedir. Örneğin Akli, insan beynini uyuşturarak zevk almak için alkol kullanılması yasaklanırken ilaç ve tedavi amacıyla kullanılması öğütlenmiştir²⁴.

¹⁶ Zümrüt, *Atatürk’ün İslam Dini Anlayışı*, s. 43; Aytac, Kemal, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, I. B., Ankara, TİTE Yayınları, 1986, s. 48-49; Turan, s. 123; Fethi Gözler, *Atatürk İnkılapları-Türk İnkılabı*, 2. B., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1983, s. 97-98.

¹⁷ Özek, *Kur’an-ı Kerim*, Kehf, XVIII/110, s. 292-304; Enbiya, XXI/112. Ayet, s. 321-330; Erdoğan Aydın, *İslamiyet Gerçeği-İslamiyetin Ekonomi Politikası*, 5. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1996, s. 242.

¹⁸ Zümrüt, *Atatürk’ün İslam Dini Anlayışı*, s. 46.

¹⁹ Özek, *Kur’an-ı Kerim*, Bakara, II/286, s. 1-48.

²⁰ Özek, *Kur’an-ı Kerim*, İsra, XVII/111, s. 281-292.

²¹ Olcaytu, Turhan, *Dinimiz Ne Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz*, 8. B., Ankara, Ajans Türk Basın ve Basım A. Ş., 1980, s. 198-199.

²² Özek, *Kur’an-ı Kerim*, Bakara, II/106, s. 35.

²³ Özek, *Kur’an-ı Kerim*, Ali-İmran, III/200, Ayet 7, s. 49-75.

²⁴ Zümrüt, *Atatürk’ün İslam Dini Anlayışı*, s. 47.

Her dinin temelinde inanç esaslarını belirleyen ve yaşayış biçimini tespit eden hükümler vardır. İslam'ın dayandığı ilkelerde “şariat” adı altında toplanmıştır. Müslümanların hayatını düzenleyen şariat, başlıca Kur'an ve hadislerden kaynaklanan kural ve nizamlardır²⁵. Fakat zamanla Kur'an'daki kuralların da yeterli olmadığı görülmüş ve bunlar için de her biri ciltler tutan birçok fetva mecmuaları, fıkıh kitapları düzenlenmiştir. Hukukçuların koyduğu bu kuralların dışında, “Kavânin-i Örfiye” denen ve geleneğe dayanan bir hukuk sistemi²⁶ de geliştirilmiştir. Bunların kimileri İslam ilkelerine bile aykırıdır.

İslamiyet toplum düzenine, kişinin mutluluk içinde yaşamasına önem verir²⁷. İslamın insan ile ilgili dünya görüşü ise şöyledir²⁸: “İnsan, ergenlik-ölüm dönemi arasında, Allah'ın verdiği akıl, sağlık, para vb. imkanlarla orantılı bir güce sahip kılınmıştır. Kişi bu dönem esnasında yaptıklarının ahirette değerlendirilmesi sonucu ya ceza ya da mükafat görecektir. İnsan cenneti, yaygın bir anlamda kurtuluşunu, dünyada yaptığı inançlı davranışlarıyla kazanmaktadır. İnsan ahirette Allah tarafından bağışlanacaksa, dünyada iken yaptığı iyi davranışlarından dolayı bağışlanır. İslam dinî dünyayı geçici (fani) kabul etmekle birlikte, aynı zamanda çok önemli bir araç olarak da görmektedir.” Nitekim, ülkemizdeki Müslümanların çoğunun klasik görüşü bu noktadadır²⁹. Kültür düzeyi düşük, eğitimi eksik, yanlış dini bilgilerle donatılmış insanlara, İslamın iman ayetlerinde değişik uygulama olmayacağı, toplumsal sistemle ilgili ayetlerin uygulanmasında zaman ve şartlara göre değişiklik olabileceğinin, Kur'anın kendi ayetlerince de benimsendiği çok iyi bir şekilde anlatılmalıdır³⁰.

²⁵ Şer'i Arapça'da “insanı bir ırmağa, bir su kenarına götüren yol” olup, İslam dininin doğmuş olduğu Arabistan'da suyun insan için ne demek olduğu düşünülürse, şariat kelimesinin de bu kökten gelmesinin önemi kavranmış olur. Şariat tarihin bir izah şeklidir. Özellikle İslam'ın doğduğu ve onunla münasebette bulunmuş olan bölgelerde cereyan etmiş bazı olayların sebep ve sonuçları Tanrı iradesine bağlanmak suretiyle açıklanmıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. VIII, 3. B., Ankara, TTK., 1988, s. 191; Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Devlet İlişkileri*, I. B., Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 16-18; Osman Keskinoglu, *İslam'da Eğitim ve Öğretim*, 2.B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988, s. 6-9.

²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, C. I, 5. B., Ankara, TTK, 1988, s. 27-28; Gözler, s. 100; Muzaffer Sencer, “Din ve Toplum”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 563.

²⁷ Ercüment Kuran, *Türk İslam Kültürüne Dair*, Ankara, Ocak Yayınları, 2000, s. 19; Gözler, s. 133.

²⁸ Zümrüt, *Atatürk'ün İslam Dini Anlayışı*, s. 42.

²⁹ Faik Bulut, *Resmî Belgeler Işığında Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler*, 2. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1997, s. 502; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 16.

³⁰ Özek, *Kur'an-ı Kerim*, Bakara, II/106 ;Ali-İmran, III/7; *Armaner*, s. 80; *Serter*, s. 22.

Atatürk bu konuda bu gerçeği dile getirerek onlara yardımcı olunmasını istemiştir³¹: “Türk Milleti daha dindar olmalıdır. Yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır...”. Atatürk dini, insanlık için gerekli ve zaruri bir kurum olarak görerek, “din vardır ve geçerlidir” demiştir³². Atatürk dinin, sadece insanların ferdi hayatları için lüzumlu olduğunu söylemekle kalmayıp, bir toplumu ayakta tutan kurumların en önemlisi olarak kabul etmiş ve “Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkan yoktur” sözleriyle görüşlerini ifade etmiştir³³. Ayrıca, Sosyolog Güstav Le Bon da, dinin gerekliliği konusunda şöyle demektedir³⁴: “İnsanı idare eden sadece maddî ihtiyaçları ve ihtirasları değildir. İnsanın ümitlerini, tahayyüllerini idare etmek için manevî ve kudsi bir inanç lazımdır. İnsan görünmeyene iman ve itikad lüzumundan hiçbir zaman vareste kalmamıştır.”

Tarihleri Çin kaynaklarına göre M.Ö.1000 yılına kadar uzanan ve Kuzey Denizi’nden Akdeniz’e, Ege denizine, Rusya ortalarından Arap Yarımadası güneyindeki Hint Okyanusuna, Balkanlardan Kuzey Afrika kıyılarına, Sudan ve Habeşistan’a kadar uzanan bölgelerde küçük büyük devletler kurmuş olan Türkler, zamanla birçok dinlere girip çıkmışlardır³⁵.

Eski Türk devlet ve milletlerinde din-iman ile devlet-siyaset işlerinin birbirinden ayrıldığı da görülmektedir. Türk hanlıklarında halk her türlü yabancı dinlere girmekte serbestti. Çeşitli Türk devletlerinin Totemizm, Şamanizm, Buddhizm, Mazdeizm, Maniheizm, Musevi ve Hıristiyan dinlerine; IX. yy.dan itibaren de İslam dinine girdiği bilinmektedir³⁶. Ayrıca Türklerin büyük bir kısmının İslam dinine girinceye kadar Şaman dininde kaldıklarını da söyleyebiliriz.

Bunun yanı sıra, eski Türklerde devlet işlerinde hiçbir zaman din adamlarının rolü olmamıştır³⁷. Eski milletlerden kalma tarihi belgelerde din adamlarının etki ve baskısını gösteren pek çok örneklere rastlandığı halde, Orhun Kitabeleri’nde din adamlarının devlet işlerinde rollerini gösteren bir tek cümle bile yoktur. Bu kitabelerde “Şamani” din

³¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 5. B., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997, s. 93.

³² Asaf İlbaş, *Asaf İlbaş anlatıyor: Yakınlarından Hatıralar*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 102-103.

³³ Ali Kılıç, *Atatürk’ün Hususiyetleri*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 116.

³⁴ Ahmet Gürtaş, *Atatürk ve Din Eğitimi*, 7. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 8; Serter, s. 7-8.

³⁵ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, 2. B., İstanbul, Burak Yayınları, 1998, s. 12-13; Hikmet Kıvılcımlı, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, Diyalektik Yayınları, 1994, s. 15-17.

³⁶ Neşet Çağatay *Türkiye’de Gerici Eylemler*, Ankara, A.Ü.Basımevi, 1973, s. 1-2; *Turan*, s. 123-124; Sencer, s. 43; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, TTK, 1954, s. 2; Kıvılcımlı, s. 33-34; Mark Sykes, *Dar’ül İslam*, Çev. Yılmaz Tezcan, 1. B., Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000, s. 105.

³⁷ Gözler, s. 89.

adamı demek olan “kam” kelimesi bir kez bile geçmez. Halbuki bu kitabelerin yazıldığı dönemlerde (M.732-734), hatta çok daha sonraları “kamların” halk içinde, millet hayatında önemli rolleri vardı. Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, devlet adamları, “kamların” devlet işlerine müdahalelerine lüzum görmemişlerdir³⁸.

Türklerin Müslüman olmaları, Türk ve İslam tarihinde olduğu kadar dünya tarihi açısından da büyük bir olaydır. Türkler İslam dinini, İslam devletinin siyasi hakimiyetinde kalarak değil, uzun bir tanıma devresinden sonra kabul etmişlerdir³⁹. Türk devletleri arasında İslam dinini devlet dini olarak kabul eden ilk devlet ise, İdil (Volga) Bulgarları’dır. Bunu sırasıyla Karahanlılar ve Gazneliler Devleti izlemiştir⁴⁰.

İslam dininin ilim ve medeniyetin ilerlemesine büyük hizmeti olmuştur. Özellikle felsefe, tıp, tarih, ilahiyat, astronomi ve coğrafya hakkında çok değerli eserler yazılmıştır. Astronomide, Bettanî Buzcanî, Uluğ Bey, Ali Kuşçu; matematikte, Harezmi, Birûnî, Mirim Çelebi, İshak Efendi; fizik ve kimya’da Câbir İbn-i Hayyân, Hasan İbn-i Heysem, Hazîni; tıp’ta, Ebu Bekir Râzî, İbn-i Sinâ, İbn-i Bace, İbn-i Nefis; bitkiler ve hayvan bilgisinde, İbn-i Vahşiyye, İbn-i Sûrî, İbn-i Baytar; coğrafyada, İbn-i Batûta, Katip Çelebi, İbrahim Hakkı; felsefede, Fârâbi, İbn-i Sinâ, İbn-i Rüşd; tarihte, Taberî, İbn-i Haldûn, Reşidü’l-din, Hoca Sadeddin, Peçevi, Naima, Cevdet Paşa gibi ölmez eserler bırakan bilim adamları vardır. Mimari de ise Müslümanların neler yaptıklarını çok iyi gösteren ve üzerinden yüz yıllar geçtiği halde hâlâ ayakta duran binlerce eser vardır. Cami, mescit, mektep, medrese, kütüphane, sebîl, şadırvan, çeşme, köprü, kervansaray, han, hamam, köşk, saray gibi birçok eserler görenlerin hayranlığını uyandırmaktadır⁴¹.

³⁸ Çağatay, s. 4; İnan, s. 15.

³⁹ Türkler ve Müslümanlar arasındaki ilk temaslar 642’de yapılan Nihavend Savaşı’nı müteakip İran’ın fethinin tamamlanmasıyla başlamıştır. Fakat Müslümanlığın Türkler arasında yayılması başlangıçta, İslam Devleti’nin hakimiyeti altına giren Türk ülkelerinde olmuştur. Bunların başında Kuteybe B. Müslim tarafından kısmen fethedilmiş olan “Mavera-ünnehr” gelmektedir. Daha fazla bilgi bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, İstanbul, Çağ Yayınları, 1987, s. 17-21; Güventürk, s. 75-76.

⁴⁰ Neşet Çağatay, “Türkiye’de Din Sömürüsü ve Laiklik”, *Belleten*, C. XLI, No. 163 (Temmuz 1977), s. 574; *Turan*, s. 136-138; *Sencer*, s. 66-68; *Mark Sykes*, s. 107-108; *Tanyu*, s. 93-109.

⁴¹ Osman Keskinoglu, *İslamda Eğitim ve Öğretim*, 2. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988, s. 6-9; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul’un Fethine Kadar*, C. I, 5. B., Ankara, TTK, 1988, s. 97-103. Osmanlı kaynaklarına göre Kayılardan olan aşiretin önce Ankara’nın batısındaki Karacadağ havalisine yerleştirilip daha sonra Ertuğrul Bey’in zaptetmiş olduğu Söğüt, Domaniç ve Ermeni Derbendi (Pazarcık ve Bozüyük arasında) taraflarına geldikleri görülmektedir. Ertuğrul Bey, 93 yaşında H.680/M.1281’de vefat etmiştir. Bkz., Mehmet Fuat Köprülü ve W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 5. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, [t.y.], s. 73-78; İbrahim Ağâh Çubukçu, Çubukçu, “Atatürk, Din ve Lâiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No.2, (Mart 1985), s. 574.

Anadolu’da İslami bir Türk devleti kurmaya başlayan Anadolu Selçukileriyle, Danişmendliler, Mengücekler ve Saltuklular, ellerindeki yerlerde cami, medrese, imaret, hastane, köprü, hamam, çeşme, kervansaray vs. gibi eserler meydana getirmek suretiyle memleketlerini süslemişlerdir. Anadolu’da XII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIII. yüzyıl başlarında sosyal müesseselerin başında gelen camilerin adedi binleri geçmekte olup, şehirlerdeki medreselerin adedi ise şehirlerdeki camilere yakındır. Medreselerin yanlarında yaptırılmış olan imaretlerde hem medrese talebelerinin iaşeleri temin edilir, hem de fakir ve yoksullara belirli zamanlarda yemek verilirdi. Şehir ve kasaba yolları üzerinde kurulmuş olan kervansaray ve hanlar, yolcuların dinlenmeleri ve hayvanlarının muhafazalarını temin edecek surette yapılmışlardı⁴².

Büyük Selçuklular, 1071’de Malazgirt Meydan Muharebesi’ni müteakip Anadolu’nun istilasına başladıkları sırada kendilerine bağlı aşiretleri değişik tarihlerde kısım kısım Anadolu’nun çeşitli yerlerine yerleştirmişlerdi⁴³. İşte bu aşiretlerden birisi olan Kayılar, I. Alaaddin Keykubat (1219-1236) zamanında Ankara’nın batısındaki Karacadağ bölgesi verilmişti. Daha sonraları Söğüt ve Domaniç havalisine yerleşen ve 400 çadırdan oluşan Kayı boyunun Reisi Ertuğrul Bey’dir⁴⁴. Ertuğrul Bey’in ölümüyle Kayı aşiretinin başına oğlu Osman Bey (23 yaşında) geçmiştir. Osman Bey zamanında Anadolu’da faaliyette bulunan iki tarikat vardır: Ahilik ve Babaîlik. Ahi Tarikatı reislerinden Şeyh Edebalı’nın kızı Malhun Hatun’la evlenen Osman Bey, Ahilerin nüfuzundan yararlanarak, kısa süre içerisinde Osmanlı Beyliği’nin kurulması ve büyümesini sağlamıştır⁴⁵. Ayrıca, bu başarının askeri, manevî ve ruhi sebepleri de vardır.

Osmanlı Beyliği, Anadolu’da yayılması sırasında hiçbir siyasi fırsatı kaçırmadığı gibi, işgal ettiği yerlerdeki halkla kaynaşarak, onların dini ve içtimai işlerine karışmayarak, adaletli, şefkatli ve tamamen taassuptan ayrı bir siyaset takip etmiştir. İşgal edilen yerler halkının Türk idaresini, kendi idarelerine tercih etmelerinin sebebi, bu adilâne hareket ve idarî siyasetteki inceliklerdir⁴⁶.

⁴² Uzunçarşılı, s. 105-106; Turan, s. 191-193; Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul, Marifet Yayınları, 1981, s. 147-156.

⁴³ Çetin, s. 84-92.

⁴⁴ Uzunçarşılı, s. 181-182; Taner Timur, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Yapısı*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, s. 59-61.

⁴⁵ Tahsilini Mısır’da yapmış olan Şeyh Edebalı’nın, Eskişehir civarında İtburnu mevkiinde tekkesi bulunmakta ve havalinin en itibarlı ve sözü geçen şeyhlerinden olduğu bilinmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, s. 182-183.

⁴⁶ Bizans İmparatorluğu’nun bozulmuş olan idare tarzı, vergilerin keyfi olması, Rum beylerinin ve hatta imparatorlarının kendi küplerini doldurmak için halkı soymaları, asayişsizlik ve bir de bunlara eklenen ekonomik buhran gibi nedenler yüzünden Osmanlı idaresi, bir kurtarıcı olarak karşılanmıştır. Bkz., Orhan Koloğlu, *Gazinin*

Osmanlı Devleti, içine aldığı türlü ırk ve dinlere mensup halk yönünden bir milletler ve dinler topluluğu idi. İmparatorlukta geçerli İslam hukukunun Müslüman olmayanlara tatbik edilmemesinin bir sonucu olarak, Osmanlı hakimiyetinde bulunan Hristiyanlara ve Yahudilere siyasî haklar verilmemiş, buna karşılık din ve mezhep hakları garanti altına alınmıştı. İmparatorluğun Müslüman olan halkına gelince, din kardeşi bulunmaları ve şeriata göre eşit tutulmaları sebebiyle ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin her türlü haklar yönünden eşit kabul edilmişti. Böylece İslam halkının, İslam olmayan halk üzerine bir üstünlüğü meydana gelmiş ve bu üstünlük iktidarın davranışında açık olarak kendini göstermiştir⁴⁷.

Osmanlı Devletinde iktidar, Padişah, Sadrazam ve Şeyhülislam tarafından temsil edilmekte idi. Kur'an'da ise, devlet şekli ve teşkilatı hakkında herhangi bir esas mevcut değildi. Peygamber Medine'deki ikâmeti sırasında dinî yaymakla beraber, bir devletin idaresini sağlayan bütün kuvvetleri kendisinde toplamıştı. Fakat bu idarenin kendisinden sonra kimin tarafından ve nasıl yürütüleceği yolunda bir tedbir almamış ve bir telkinde bulunmamıştı. Bu sebeptendir ki ölümü ilk anda büyük huzursuzluk yaratmış ve daha na'şı gömülmeden iktidar için mücadele başlamıştı. Nihayet Kureyşlilerden "Ebu Bekir" halife seçilmiş, O'nu takip eden üç halife de seçim ile hilafet makamına geçtilerse de üçü de siyasî ihtiraslara kurban olarak öldürülmüşlerdir. Hz. Ali'nin feci âkıbetinden sonra da hilafet Muaviye Saltanatına, onun ardından Abbasi Saltanatına geçmiştir. Yavuz Sultan Selim'in, Mısır'ı alması üzerine de hilafet Osmanlı Saltanatına geçmiş oldu. Gerçekte Yavuz, Halife unvanını kullanmadığı gibi, Osmanlı müesseseleri içinde ona muhtar veya müstakil bir mevki de vermemiştir⁴⁸.

Osmanlıların ilk zamanlarında, bütün Türk devletlerindeki kamu ve töreye göre memleket ailenin müşterek malı olup, o aile içinden "Uluğ Bey" seçilen kişi, ülkenin hükümdarı olurdu. Bu durum I. Murat zamanından itibaren yalnızca hükümdar oğulları için geçerli kılınmıştı. Nitekim, Osmanlılarda hükümdarlığa kimin geçeceğine dair bir saltanat kanunu bulunmuyor ve hükümdarlar bir isyan olayını önlemek için kardeşlerini öldürüyorlardı. Bu gelenek daha sonraları Fatih Sultan Mehmet'in hazırlatmış olduğu

Çağında İslam Dünyası 1919-1922, I. Kitap, I. B., İstanbul, Boyut Yayıncılık, 1994, s. 13; *Köprülü ve Barthold*, s. 104-106.

⁴⁷ *Turan*, s. 165-167; *Fırlıklı*, s. 20;

⁴⁸ Turhan Olcaytu, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz*, 8. B., Ankara, Ajans Türk Basın ve Basım A. Ş., 1998, s. 19.

bir kanunname ile kesin şeklini almıştır. Bu kanunnameye göre, “Osmanlı hanedanından her kime hükümdarlık nasip olursa nizam-ı alem için kardeşlerini öldürmesi” hususunda bir madde konulmuştu⁴⁹.

Osmanlılarda, devlet işlerinin birinci derecede görüldüğü yer Divan’dır. Divan, bizzat padişahın, bulunmadığı takdirde vezirin başkanlığı altında devlet başkentinde veya hükümdarın bulunduğu yerde kurulan bakanlar kuruluna verilen addır. Her gün sabah erkenden, namazdan sonra padişahın huzuruyla toplanan Divanda, gerek devlete ve gerek halka ait askerî, malî, idarî, hukukî, örfî işleri vezir-i âzamlar; şer’î ve hukukî işleri kazasker; malî işleri de defterdarlar yürütürdü. Hükümdarlara, vali ve sancak beylerine, voyvodalara yazılan fermanların ve beratların üzerine çekilen tuğralar nişânenin kalemîyle olurdu. Bu tarihlerde divan kalemindeki katiplerin şefi olan “Reis-ül-küt-tâb, nişancının emrinde bulunurdu⁵⁰.

Osmanlıların ilk devirlerinde, divanda ulema sınıfından gelme yalnızca bir vezir vardı. Daha sonra vezir sayısı artınca birinci vezire, “Vezir-i âzam” denilmiştir. Vezir-i âzam, padişahın mutlak vekili olup, bu vekâlete alâmet olarak hükümdarın adı yazılı “beyzî” adı verilen oval altın mührünü taşırdı. Bütün devlet işlerinden Vezir-i âzam sorumlu olup, azil, tayin işleri ve bütün devlet işlerindeki görevler, onun kararı ve padişahın müsaadesiyle olurdu. Bu tarihlerde hiçbir arzlarının geri dönmediği bilinmektedir. Fatih’in son zamanlarına kadar padişahlar divana bizzat başkanlık yaparlarken, sonra bu işi Vezir-i âzamlara bırakarak arz odasına çekilmişlerdir⁵¹.

Osmanlılar fethettikleri ülkelerde tıpkı Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve kendilerinden evvel kurulan Anadolu beylikleri gibi toprağı taksim ve idare etmişlerdir⁵². Osmanlıların idarelerindeki yerler ise, aşağıdan yukarıya köy, kaza, sancak, beylerbeyilik şeklinde idarî ve askerî bir bölünmeye tabi tutulmuştur. Osmanlıların askeri teşkilatında Anadolu Selçuklularıyla İlhanlıların ve Memlûklerin az çok tesirleri görülmektedir⁵³.

⁴⁹ Timur, s. 197; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I., s. 495.

⁵⁰ Ethem Ruhi Fırlı, s. 40-44; Uzunçarşılı, s. 501-502.

⁵¹ Uzunçarşılı, s. 502.

⁵² İslamiyette arazi, haracî, öşrî ve emirî olmak üzere üç kısım olup, Osmanlılar bu sistemi aynen muhafaza etmişlerdir. Emiri arazi de has-zeamet ve tımar olarak üçe ayrılmaktadır. Bkz. Neşet Çağatay, *Netâyic-ül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, Ankara, TTK, 1979, s. 16-17; Uzunçarşılı, s. 504-505.

⁵³ Reaya adı verilen köy halkı, dirlik, vakıf, mülk reayası olarak kısımlara ayrılmakta ve köylünün askerî olmayan şer’î ve hukukî davalarına mahalli kadılar (yargıç) bakarlardı. Bkz. Uzunçarşılı, s. 503-507.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişlemesinde şeyhlerin ve dervişlerin de özel bir yerleştirici “Kolonizatör” rolü olmuştur. Bu yüzden I. Selim’e kadar Osmanlı sultanlarının çoğu bazı şeyh ve dervişleri desteklemişler, kendilerini vakıflarla donatmışlar ve hatta doktrinlerine de sempati göstermişlerdir⁵⁴. Bunlardan halkçı ve eşitçi fikirler yayan din adamları bile, iktidar kavgalarında bazı şehzadelerin desteğini kazanmıştır⁵⁵.

Yavuz Sultan Selim, Mısır Seferi dönüşü (1517), öncelikle idari bir tedbir olarak Kahire’deki bazı hükümdar oğullarıyla, halife ve akrabalarını, nüfuzlu âlim, şeyh ve beylerden tehlikeli olanları ve aynı zamanda mimar, mühendis gibi sanat ustalarını, kütüphanelerdeki bazı kıymetli eserleri deniz yoluyla İstanbul’a naklettirmiştir. İstanbul’a gönderilenler arasında Mısır’daki Abbasi Halifesi III.Mütevekkil-alâllah ile amcası Halil’in oğulları ve Kansu Gavri’nin oğlu Mehmet de vardı⁵⁶. Halife Mütevekkil-alâllah, İstanbul’da önceleri padişahın kendisine gösterdiği hürmet sebebiyle büyük bir nüfuz kazanmış, fakat daha sonra kendisine emanet edilen malları gasbetmesi ve kadınlarla sefil bir hayata dalmasından dolayı amca-zadelerinin şikâyeti üzerine gözden düşmüş (1520), Yedikule zindanlarına hapsedilmiştir. Mütevekkil-alâllah buradan ancak Yavuz’un ölümünden sonra kurtulup Kahire’ye dönebilmiş ve orada ölmüştür⁵⁷. Osmanlı tarihçeleri I. Selim’in “sofu” tabiatını sık sık vurgulamışlardır. Kahire’nin ele geçirilmesinden sonra yaptığı ilk duada Selim, halıları kaldırarak çıplak başını yere dayamış ve ağlamıştır. Hammer, “Osmanlı Sultanlarının tarihinde buna benzer başka bir sofuluk örneği görülmemiştir” demektedir⁵⁸.

Osmanlı Devleti’nin teokratikleşmesinin ise, II. Murad’ın 1425 yılında ilk kez Taht Müftüsü Molla Şemseddin Fenârî’yi Şeyhülislamlık makamına getirmesiyle başladığını söyleyebiliriz. Şeyhülislamlık Osmanlı’da, “Meşihat” adı verilen taht müftülüğünden doğmuştur. İslamın şeyhi, büyüğü ve kıdemlisi anlamına gelen Şeyhülislam, Sadrazamdan sonra gelen ikinci büyük devlet görevlisidir. Ulema

⁵⁴ II. Beyazıt, “dualarını almak için” Şahkulu’na ve babası Hasan Halife’ye senede 6-7 bin akçe gönderiyordu. Bkz., Taner Timur, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Yapısı*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, s. 101; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II., s. 226.

⁵⁵ Timur, s. 101.

⁵⁶ Olcaytu, s. 19; Uzunçarşılı, C. II., s. 293.

⁵⁷ III. Mütevekkil-alâllah, İstanbul’da bulunduğu sırada Hilafeti Sultan Selim’e bırakmış ve bu tarihten TBMM’nin 3 Mart 1924 tarihinde hilafeti kaldırmasına kadar, Osmanlı Padişahları dört asır büyük bir İslam kütlesi tarafından halife olarak tanınmıştır. Bkz. Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 90; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 294.

⁵⁸ Ercüment Kuran, Ankara, *Türk İslam Kültürüne Dair*, Ocak Yayınları, 2000, s. 19-20.

sınıfından seçilen ve şeriatın bekçisi konumunda bulunan Şeyhülislam, devlet işlerinin şeriat hükümlerine uygun olarak yürütülmesini sağlar ve Sadrazam tarafından kendisine sorulan problemler hakkında şeriatın sözünü fetva ile bildirirdi⁵⁹. Bu fetva müessesesi ile devlet, dini ilke ve kurallarının buyruğu altına girmiştir. Nitekim, devlet işlerinin şeriat kontrolünden geçmesi, başka bir deyişle dinden vize alınması bir zorunluluk haline gelmiş oluyordu⁶⁰. Böylece örfe dayanan kanunlar, Şeyhülislam ve müftülerin fetvalarıyla yürürlüğe konmuş, kadılar da belirli karnameler uyarınca hüküm vermişlerdir⁶¹. XVI.yüzyılda yetkileri çok genişleyerek klasik statüde yerine alan Şeyhüislamı, bu yüzyılın sonlarına doğru hayat boyu tayin edilirlerken, bu tarihten sonra azledilebilir devlet görevlileri arasına girmiştir⁶².

Yakın çağların başlarında Osmanlı imparatorluğu, toprak bakımından dünyanın en büyük imparatorluklarından birisi haline gelmişti. Bu geniş sınırlar içerisinde nüfusu 25 milyon olan İmparatorluk, çeşitli milletlerden oluşmaktaydı. İmparatorluğu kuran, genişleten ve yöneten Türklerin yanında, onların idaresini kabul etmiş olan Grekler, Latinler, Slavlar, Çerkezler, Gürcüler, Ermeniler, Sami kökten olan Araplar ve Yahudiler vardı. İslamlık, Hristiyanlık ve Musevilik İmparatorluğun belli başlı inanç sistemleri idi⁶³.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun devlet örgütlerinde büyük bir gerilemenin başladığı göze çarpmaktadır. Özellikle Padişahların yetersizlikleri yüzünden hükümdarlık ve halifelik yetkilerinin sadrazam ile Şeyhüislamı devredilmesi, Batı devletlerinde çok kullanılan bir formülü gündeme getirmişti: “Kral

⁵⁹ Şeyhülislam, bugünkü anlayışa göre hem diyanet işleri başkanı veya bu işe bakan devlet bakanı, hem de eğitim, adalet ve vakıflar bakanıdır. Bkz., Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 3. B., Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1998, s. 600; Sadık Albayrak, *Türkiye’de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi-Şeriatın Laikliğe*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1977, s. 350-352.

⁶⁰ Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 3. B., Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1998, s. 600; *Serter*, s. 86.

⁶¹ İslam tasavvufunun geniş halk kütleleri arasında yaygınlaşması, 17.yüzyıl başlarında dar görüşlü medreselilerin düşmanlığını çekmiş ve tarikat ayinlerini yenilik sayan Kadı-zadeliler hareketi, Sadrazam Mehmet Paşa’nın 1659’da aldığı sert tedbirlerle önlenememiştir. III. Mütevekkil-alâllah, İstanbul’da bulunduğu sırada Hilafeti Sultan Selim’e bırakmış ve bu tarihten TBMM’nin 3 Mart 1924 tarihinde hilafeti kaldırmasına kadar Osmanlı Padişahları dört aşır büyük bir İslam kütlesi tarafından halife olarak tanınmışlardır. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s. 294; Albayrak, s. 355-356.

⁶² 1826 yılında II. Mahmut, Şeyhüislamı makamını tamamen değiştirmiş, elinden adalet-eğitim ve vakıfları olarak buralara mülkiyeden 3 ayrı bakan getirmiştir. Ancak dini okullar (medreseler), şeriat mahkemeleri ve bütün dini işler Şeyhüislamın yetkisinde bırakılmış, kısaca İslam dininin başında kalmış, padişah-halife adına İslami bütün işleri yürütmüş ve en büyük fetva makamı olmuştur. 1425-1922 yılları arasında 131 Şeyhülislam görev yapmıştır. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, C.5, Ankara, TTK, 1988, s. 3.

⁶³ Taner Timur, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Yapısı*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, s. 106-107; Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der. Mümtaz’er Türküne, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 121.

Saltanat sürer, fakat hükümeti idare etmez”. Fakat bu duruma bakılarak padişahın sorumsuz olduğu düşünülmemelidir. Nitekim, Padişah geleneklere ve şeriata karşı sorumlu olmuş, fakat padişahın şeriata aykırı hareket ettiği durumlarda, ulemanın onayı ve yeniçeri ocağının yardımıyla o padişah tahtan indirilmiş veya katledilmişti. Nitekim yeniçeri ocağı ile ulema sınıfının zaman zaman padişahları suçlu bularak saltanat değişmesine sebep olacak isyanlar, ihtilaller çıkarmaları, artık bu yüzyılda gelenek halini almıştır⁶⁴. Görüleceği üzere artık devlet sisteminin iyi işlemesi için, padişah-ulema sınıfı ve yeniçeri ocağı arasında bir düzenin bulunması gerekli idi. Bunun yanı sıra sadrazam ve Şeyhülislam seçilen kimselerin yeteneksizlikleri ve yetkilerini devlette kargaşalıklar çıkartacak biçimde kullanmaları, diğer sınıflarda da ahlâksızlık, iltimas, rüşvet ve yolsuzluğun artmasına neden olmuştur. İşte orduda, milli eğitimde, endüstri ve ekonomik alanlardaki gerilik, eyaletlerde de çeşitli ayaklanmaları beraberinde getirmiştir⁶⁵.

Bunun yanı sıra İslam dininin temelleri üzerine kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu, devletlerarası ilişkilerde kendi kendine yeterlik politikasını kabul etmişti. Fakat imparatorluğun kuvvetli dönemlerinde bu düşüncenin zararları elbette görülemezdi. Halbuki artık zayıflamaya başlayan Osmanlı Devleti’nin Batılı devletlerle tek başına çarpışması imkânsızdı. Devletlerarası ilişkilerde yalnız kalmayı kabul eden Osmanlılar, Batının diplomasi usullerine de yabancı kalmışlardı. Komşu bulunduğu Batı dünyasını tanımak, Osmanlılar için son derece önemli bir problem idi. Bunun için de Avrupa devletlerinin yüzyıllardan beri kullanmakta oldukları devamlı elçilik usulünü, Osmanlılar henüz kabul etmemişlerdi. Özellikle yabancı dil öğrenmeyi aşağılık bir iş saymaları ve yabancı memleketlerde uzun süre kalmayı din bakımından uygun görmemeleri yüzünden diplomasi hizmetlerinde Rumları kullanmayı uygun görmüşlerdir. Fakat bunların da zaman zaman Osmanlı Devletine karşı ihanet etmeleri, devleti çok zor bir duruma sokmuştur⁶⁶.

İşte, Osmanlı Devleti kurumlarında meydana gelen bu bozukluğun düzeltilmesi için aydınlar ve bazı devlet adamları harekete geçmişti. Fakat bu kimseler, düzensizliğin

⁶⁴ Özer Ozankaya, *Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği*, 1. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s. 92; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 2-8.

⁶⁵ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 8.

⁶⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, 3. B., Ankara, TTK., 1988, s. 2-10; Faruk Güventürk, *Din Işığında Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Okat Yayınevi, 1964, s. 17.

sebeplerini aramak ve önleyici tedbirleri almak şöyle dursun, çoğunluğu bu dünyadan çok öteki dünyanın ipe sapa gelmez bilgileri ile dolu oldukları için ve müspet bir kafa ile olayları inceleyecek yerde yalan, yanlış tefsirlerle devletin gerilemesini anlatmak istemişlerdir. Ayrıca ulema, yüzyıllarca imparatorluğun ilişkide bulunduğu Batılıların daima “kafir” olduğundan, medeniyetlerinin “küfür” sayıldığından bahsederek, imparatorluğun İslam kamuoyunu Batılı olan her şeye düşman yapmıştır. Böyle bir durumda her hangi bir ıslahat çalışmasının halktan veyahut halkın belli bir sınıfından çıkmasının mümkün olamayacağı meydandadır⁶⁷.

Osmanlı devletinde ıslahatlar ya açık düşünceli padişahlar tarafından ya da padişahın himayesini kazanmış hamiyetli vezirler tarafından yapılmıştır. Fakat bütün ıslahat hareketlerinin tek amacı, İmparatorluğun bozulmuş olan düzenini kuvvete dayanarak tekrar kurmak yönünde olmuş ve yapılan yenilikler ulema sınıfının cahilliği ve taassubu, yeniçeri ocağının menfaatleri yüzünden köklü ve devamlı olmamıştır⁶⁸.

Yenileşme hareketlerinin ilk kurbanı I.Osman (Genç Osman) olmuştur. Bozulmuş bulunan Yeniçeri ve Sipahi Ocaklarını ortadan kaldırmak ve yerine Türkmenlere dayanan bir ordu kurmak isteyen Genç Osman’ın bu girişimi, ulema sınıfının siyasi ve mali çıkarlarını ve nüfuzlarını tehdit etmiştir. Ulema sınıfı, yapılmak istenen bu yenileşme hareketini engellemek için ocakları kışkırtmış ve 18 Mayıs 1622 günü ayaklanan asiler, Şeyhülislamdan fetva alarak bazı devlet adamlarını öldürmüşlerdir. 19 Mayıs’ta I.Mustafa’yı tahta çıkaran asiler, 20 Mayıs’ta ise Genç Osman’ı öldürmüşlerdir⁶⁹.

XVII. yüzyıldaki ikinci gerici olay ise, Köprülü Mehmet Paşa’nın Sadarete getirilişinden sonra 2 Ekim 1656 yılında çıkan Kadı-zadeliler İsyanı’dır. Amaçları tekkeleri ve İstanbul’daki camilerin birden fazla minaresini yıkmak idi. Bu ayaklanma bastırıldıysa da dinî safsata, dini istismar hareketlerinin ne kadar tehlikeli olduğunu çok açık bir şekilde gösteriyordu⁷⁰.

⁶⁷ Karal, C. V., s. 2-10; Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, 3. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1983, s. 50.

⁶⁸ Karal, C. V., s. 11; Güventürk, s. 17.

⁶⁹ Vehfi Tanfer, “İrtica Olayları Karşısında Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI. No. 17, (Mart 1990), s. 308, Güventürk, s. 20; Bulut, s. 15.

⁷⁰ Tanfer, s. 308; Turan, *Türk Kültür Tarihi...*, s. 209-210.

XVIII. yüzyılda tarihimize Lale Devri (1718-1730) diye geçen yenileşme hareketine karşı çıkan Patrona Halil İsyanı da dönemin en büyük irtica olayı olmuştur⁷¹. Lale Devri içinde kabul edilen matbaaya yine aynı yobaz düşünce karşı çıkmıştı. Bilindiği üzere ilk matbaa XV.yüzyılın ortalarında Mayans'lı Gutenberg tarafından 1447 yılında icat edilmiş ve bu yüzyılın ikinci yarısıyla, XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren yayılmaya başlamıştır. Matbaa, Osmanlı Devleti'nde ancak icadından 280 sene sonra, yani 1727 Temmuzunda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti zamanında, Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvası ve III. Ahmet'in (1703-1730) fermanı ile, dinî eserlerin basılmaması şartıyla kabul edilmiş ve kurulmasına izin verilmiştir⁷². Matbaa ülkemize sanıldığı gibi 1727 yılında değil, çok daha önce XV. yüzyılın sonlarına doğru (İstanbul'un fethedilmesinden kırk yıl sonra) girmiştir. Nitekim, İspanya'dan göç ederek Osmanlı ülkesine sığınan bir takım Yahudiler, II. Bayezit'tan matbaa kurma izni istemişler ve bu izin 1493 yılında Türkçe ve Arapça kitap basılmaması şartıyla kendilerine verilmiştir⁷³. Bunu diğer gayr-i Müslim azınlığın istek ve dilekleri izlemiştir. Ermeniler 1567 yılında ve Rumlar ise 1627'de yine aynı koşullar altında matbaa kurma izni alarak, kendi dillerindeki kitaplar için Yahudi tekeline son vermişlerdir⁷⁴. Kısaca, XV. yüzyıl sonlarından bu yana Osmanlıda Müslüman olmayan azınlıklar, basılmış kitaba kavuşmuş ve kültür alanında Müslüman yurttaşlarından çok ileriye gitmek imkanını bulmuşlardır.

Osmanlı Sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın, Paris'te sefarete gönderdiği Yirmisekizinci. Çelebi Mehmet'e verdiği talimatta, “vesait-i umrân ve maarifine dahi lâıyıkıyla kesb-i ittilâ ederek kâbil-i tatbik olanların takrirı” ifadesi vardı. Osmanlı elçisi, bu görevinden bugün bile zevkle okunan bir sefaretname ile dönmüştür. Gezdiği, gördüğü yerlerin bir nevi fotoğrafı karakterlerini taşıyan bu sefaretname, Osmanlılar için Batıya açılmış ilk penceredir. Elçinin beraberinde götürmüş olduğu oğlu Çelebi-zade

⁷¹ Münir Aktepe, *Patrona İsyani*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958, s. 7.

⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVIII Yüzyıl*, C. IV, 5. B., Ankara, TTK, 1988, s. 513; Neşet Çağatay, *Netayic-ül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Ankara, TTK, 1980, s. 38-40.

⁷³ Bu izin tezkeresinde, matbaa açma hakkı sadece Yahudilere münhasır kalacak ve onlardan başka hiç kimse matbaa kuramayacaktır. Ayrıca, bu matbaalarda Türkçe ve Arapça hiçbir şey basılmayacak ve yayınlanmayacaktır. Kitap, Arapça “Ketebe” kökünden gelmekte ve mektup yani yazılmış bir takım şeylerin bir araya toplanmasını ifade eder. Kur'an'da bir kitaptır. Eğer basılırsa yazılmış olmaktan çıkar ve o zaman din bilginlerinin anlayışına göre kutsallığını kaybeder. Nitekim bu düşünceden hareketle 1727'de çıkan fetva ile dinsel kitapların basılması yasaklanmıştır. Bkz., Neda Armaner, *Nurculuk, İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar*, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık A.Ş., 1998, s. 86-87; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 55.

⁷⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, Kısım II, Ankara, TTK, 1991, s. 2-3; Akşin, s.15-16.

Sait Mehmet Efendi⁷⁵ oradan almış olduğu ilhamla, İstanbul'da Müteferrika İbrahim Efendi⁷⁶ ile anlaşarak ilk Türk matbaasının kurulmasına öncülük etmiştir. Nihayet Temmuz 1727 yılında aldıkları izin üzerine Viyana'dan getirdikleri matbaa malzemesinin hazırlanmasını müteakip, yazı ile geçinen hattatların ve yeniliklere karşı olan bazı ulemanın dedikodularını önlemek için Şeyhülislamdan bir de fetva almışlardır⁷⁷. İşte ilk matbaa İstanbul'da, Sultan Selim'de müteferrika İbrahim Efendi'nin evinde kurulmuştur⁷⁸.

Osmanlıda basımevinin kesintisiz işlemeye başlaması, Batı'dan üç buçuk yüzyıl kadar sonra olmuştur. Batı'da bu süre içinde kitaplar yüz binlerce basılırken, Osmanlı da kitaplar elle yazılmaya devam etmiş, bilgi ve kültürün halk tabakalarına kadar inmesine imkân bırakılmamıştır. Özellikle din adamları, devletin ana unsuru olan Türklerin matbaadan yararlanma olanaklarını yok etmek için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Ayrıca, basımevleri sayesinde büyük ilerleme ve yeni buluşlara yol açan Rönesans hareketinin, Osmanlı ülkesinde ve İslam dünyasında koyu taassup yüzünden hiçbir etkisi bulunmamıştır⁷⁹.

Tarihte irticanın⁸⁰ en büyük silâhı, dini daima istismar etmek olmuş ve “din elden gidiyor” sözleri ise, irticanın değişmez sloganı olarak yerini almıştır. Aynı sloganlar,

⁷⁵ Said Mehmet Efendi, III. Osman zamanında 1755'de Sadrazam olmuştur.

⁷⁶ Müteferrika İbrahim Efendi, Macaristan'ın Kolozsvár şehrinde, muhtemelen 1674'de doğmuş ve Hristiyan fakir bir Macar ailesindendir. 1692-1693 yılında Osmanlı askerlerinin eline esir düşmüş, İstanbul'a getirilerek köle olarak satılmıştır. Kendisini kurtarmak için Macarlardan kimse “fıdye-i necat” vermediğinden ve efendisi çok zalim bir adam olduğundan kölelik hayatına dayanamayarak zor altında Müslüman olmuş, İbrahim adını almıştır. Türkçe'yi, İslam bilginlerini çabuk öğrenerek yükselmiş, hatta 1705-1714 yılları arasında Müslümanlığı savunmak için “Risale-i İslamiye” adında bir kitap bile yazmıştır. Nihayet müteferrikalığa ve Hâcegân rütbesine kadar yükselmiştir. Geniş bilgi için bkz. Berkes, s. 47.

⁷⁷ Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin vermiş olduğu fetva sureti aynen şöyledir: “Basma sanatında meharett iddia eden Zeyd Lugat ve mantık ve hikmet ve heyet ve bunların emsali umum-u aliyede telif olunan kitab-ı huruf ve kelimatının misillerini tahsil ederim dese zeydin bu veçhile amel-i kitabete mübaşeretine şer'an ruhsat var mıdır? Beyan buyurula... El-cevab Allahüâlem basma sanatında mahareti olan kimesne bir musahhah kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahihen nakşedip evraka basmakla zamanı kalilde bilâ meşakka nusahı kesire hasıl olup keseret-i kütüb rahis-i baha ile temellüke bais olur. Bu veçhile faide-i azimeyi müstemil olmağla ol kimesneye müsaade olunup birkaç âlim kimesneler suret-i nakl olacak kitabı tashih için tayin buyurulur ise gayet müstahsene olan umurdan olur...Ketebehu Abdülfakir Abdullah” Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV., s. 514.

⁷⁸ Matbaada ilk basılan kitap ise Arapça'dan Türkçe'ye çeviri olan “Van Kulu Lügati” olup iki cilttir (Ocak 1729). Bunu dört ay sonra Katip Çelebi'nin denizcilığe ait olan “Tuhfetü'l-kibar fi es-fari'lbihar” isimli eseri takip etmiştir. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV., s. 514; Berkes, s. 52.

⁷⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 2-3.

⁸⁰ Atatürk “irticayı” şöyle tanımlamaktadır. “Her ilerici ve müspet gelişmeye karşı çıkan kuvvete irtica denir”. İrticanın sözlük anlamı, “geri dönme, geri dönüclülük, eskiyi isteme” şeklindedir. Buna bağlı olarak “irtica hareketi”de, yeni kurulan düzeni beğenmeyerek, eski düzene dönmek için girişilen eylem” olarak tanımlanmaktadır. Yine aynı kökten türeyen “mürteci” sözcüğü de bu hareketleri yapan kimse için kullanılmaktadır. Arapça'dan alınan bu sözcüklerin yerine günümüzde “gericilik, gerici” sözcükleri de kullanılmaktadır. Bkz., Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, Aydın Kitabevi, 1984, s. 535; Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Lugat*, 6. B., İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1979.

ulema ve yeniçeri ordusu 1807’de Nizâm-ı Cedid’i⁸¹ yıkarlarken bir kere daha duyulmuştur⁸². Muhafazakârlar, şeriatı alet ederek cahil halkı Avrupa’dan alınan usullere düşman yapmaya muvaffak olmuştur. Özellikle ulema sınıfı, menfaatten başka bir şey düşünemeyecek kadar alçak ve ahlâksız bir hale geldiğinden, İmparatorluğun bütün fenalıklarına sebep “Nizam-ı Cedid”i gösteriyordu. Camilerde vaizler ise halka şöyle sesleniyorlardı: “Askere setre pantolon giydirip imanına halel getiren, önlerine muallim diye Frenkleri düşüren padişaha elbette Allah tevfikini çok görür. Hâdimülharemeyn ünvanına liyakatı olmadığını bu surette meydana çıkarır”. Ulemayı, yıkıcı çalışmalarından dolayı devlet işlerinden uzaklaştırılmış bazı vezirler de desteklemektedir⁸³. Bütün bu propagandaların tesiri en çok yeniçeriler arasında görülmüş ve onlardan birine bir gün latife olarak “Nizam-ı Cedit olur musunuz?” denilmiş ve onlar “ Haşa, Moskof olurum, Nizam-ı Cedit olmam” diye cevap vermişlerdir⁸⁴.

Bütün bu sebepler halkı, ocakları ve devlet adamlarının çoğunu Nizam-ı Cedide düşman yapmış bulunuyordu. Bu kadar kesin bir düşmanlık karşısında yenilik düşüncesinin yaşamasına ve yenilik hareketlerinin ayakta durmasına imkân yoktu. İşte boğaz yamaklarının⁸⁵ ayaklanmasıyla başlayan isyan hareketi (1807), Kabakçı Mustafa İsyanı ile devam etmiş ve III. Selim’in başlattığı “yeni düzen “hareketi irticaya yenilmiştir. III. Selim tahttan indirilerek yerine cahil, saf ve İmparatorluğun genel durumundan habersiz IV. Mustafa tahta geçirilmiştir. Dolayısıyla ayaklanmaların elebaşları olan Sadaret Kaymakamı, Musa Paşa, Şeyhülislam Ataullah Efendi ve Kabakçı Mustafa, devletin gerçek idarecileri olmuştur⁸⁶.

⁸¹ Nizam-ı Cedid, III. Selim’in yeniçeri ocağını kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti’ni Avrupa’nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği yenilik hareketlerinin bütünüdür. Bkz., Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V., s. 61; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, s. 18.

⁸² Vehbi Tanfer, İrtica Olayları Karşısında Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi, Dergisi*, C. VI. No: 17, (Mart 1990) s. 308.

⁸³ Yeniliklere düşman vezirler arasında Tayyar Paşa’nın çalışmaları çok zararlı olmuştur. Bu paşa, İstanbul’da ve Anadolu’da halkı ve yeniçerileri Nizam-ı Cedit’e karşı ayaklandırmak için şu sözleri dile getirmiştir: “İş bu 1207 tarihinde tanzim olunan Nizamât-ı Cedit’e üzere İslamiyana kefare elbisesi ilbas olunup kâbiren an Kâbir hanedan-ı İslamiyan mukarenet-i devletten tardolunmuştur. Aman ya sahib-i şeriat aman! Efendi, şimdi ne Sipahi var, ne Yeniçeri var! Cümlesi başı şapkalı Firenk oldu”. Bkz., Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 79; Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, Garanti Matbaası, 1968, s. 192-193.

⁸⁴ Berkes, s. 111-112; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 79.

⁸⁵ Karadeniz Boğazı’nda muhafız yeniçeri yamakları

⁸⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 83-84.

III. Selim'in isyancılar tarafından öldürülmesi sonrasında irtica devri, Rusçuk Ayanı Bayraktar Mustafa Paşa'nın idareyi ele geçirmesiyle son bulmuştur. Bayraktar, II. Mahmut'a tahtı vermiş ve kendisi de Sadrazamlığa getirilmiştir. Bayraktar ve arkadaşları her şeyden önce devlet otoritesinin düzeltilmesi ve asayişin sağlanmasını gerekli görerek çalışmalara başlamışlardır. Bu amaçla İstanbul'da "Mesveret-i âimme" adı altında Anadolu ve Rumeli ayanları ile ulema ve devlet adamlarının katılmasıyla büyük bir toplantı düzenlemişlerdir. Bu toplantıda yeniçeri ocağının geriliği ve yeniden düzenlenmesi gerektiği açıklanarak, Osmanlı tarihinde bir örneği dahi bulunmayan "Sened-i İttifak" kabul edilmiştir. 1807 yılında kabul edilen bu senette "Sekban-ı Cedid" adı verilen yeni bir askeri ocağın kuruluşu kabul edilerek, yeniçeri ocağında da ıslahat yapılması kararlaştırılmıştır⁸⁷. Fakat daha önceleri olduğu gibi yeniçeriler bu yenilik hareketlerini de hoş karşılamamışlar ve "biz ehl-i İslamız, Müslümanlığımızı ve yeniçeriliğimizi kaybetmeyiz" sözleriyle tekrar ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma sırasında Bayraktar Mustafa Paşa öldürülmüş ve II. Mahmut⁸⁸ yeniçeriler tarafından tahta çıkarılmıştır. Dolayısıyla bu isyan hareketi yeniçerilerin başarısıyla son bulmuş ve Sekban-ı Cedid teşkilatı kaldırılmıştır⁸⁹. Nitekim, irtica hareketinin en önemli gücünü oluşturan Yeniçeri Ordusu da 1826 yılında "Vakayı Hayriye" adı verilen olayla ortadan kaldırılmış ve böylece II. Mahmut köklü yenileşme hareketlerine başlayabilmiştir. Fakat II. Mahmut devrinde yapılan bütün yenilik hareketleri, İmparatorluğun mutaassıp halkı arasında korkunç tepkiler yaratmıştır. İstanbul'da ve eyaletlerde isyanlar ve ayaklanmalar çıkmış, fakat irticanın gücü kırıldığından bu isyan hareketleri başarılı olamamıştır. Öyle ki Sultan Mahmut, irticanın gözünde "Gavur padişah" olarak adlandırılmıştır⁹⁰.

Osmanlıda son derece güçlü olan ve dinsel taassup kılığına giren bu muhafazakâr ruhun, tüm yeniliklere ve ilerlemeye karşı olmasının nedeni, kendi menfaatlerinin veya maddî-manevî rahatlıklarının ve alışkanlıklarının bozulmamasıdır. Nitekim, halkın bilgisizliğinden faydalanan ve dine bağlılık süsü vererek halkı arkalarından sürükleyen muhafazakârlar, dinsel taassupla iş birliği yaparak ve ona dayanarak "şeriat elden

⁸⁷ Akşin, s. 19-20; Berkes, s. 126-127.

⁸⁸ II. Mahmut, bu isyan hareketinde devlet adamlarının onayı ile kardeşi IV. Mustafa'yı öldürtmüştür. Artık Osmanlı hanedanında, kendisinden başka kimse kalmamıştı. Bkz., Sencer, s. 193.

⁸⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V., s. 94-96.

⁹⁰ Sencer, s. 194-196; Berkes, s. 174-184; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V., s. 164.

gidiyor! din kalmadı!” diye bağırarak ayaklanmışlardır. II. Sultan Mahmut, halka külah ve kavuk yerine fes giydirdiği vakit “kafir oluyoruz, din elden gidiyor!” diye bağırıp ayaklananların manevî torunları, Cumhuriyet devrinde de fes yerine şapka giydirildiği vakit aynı biçimde bağırmiş ve yer yer karşı koymalarda bulunarak yeniden kan dökmüşlerdir⁹¹.

Kısaca özetlemek gerekirse II. Mahmut, devrinin geriliğine rağmen yılmadan, korkmadan savaşmış ve benimsediği modern duygu ve düşüncenin büyük ilerlemeler kaydetmesini sağlayarak gelecek için yol açmıştır. II. Mahmut ile başlayan bu yenileşme hareketleri, Batının insan haklarına dayanan siyasi, sosyal, ekonomik kurumlarının ve sisteminin Osmanlı İmparatorluğu’na girmeye başlamasına neden olmuştur. İşte bu gelişmelerden birisi de, 3 Kasım 1839 yılında kabul edilen “Tanzimat-ı Hayriye” adı ile anılan Gülhane Hatt-ı Hümayunu’dur. Gülhane Hattı’nın prensipleri, Osmanlı Devleti’nin haklar bakımından gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti, Tanrı hakları sistemi üzerinde kurulmuştu. Bu sistemde din ve devlet birdi. Devletin haklar kaynağı ise şeriattı. Devletin haklar teşkilatı piramidinde en yüksek yargıç ise Tanrı idi⁹². Bu sistem kutsal karakteri itibarıyla hiçbir değişikliğe uğramadan 1839’a kadar sürmüştür. Bununla beraber Hatt-ı Hümayun, Tanrı hakları sistemine son vermemiş, fakat Batı devletlerince de kabul edilmiş olan bazı hak prensipleri almıştır. Bu suretle Osmanlı Devleti’nde Tanrı hakları sistemi yanında, Batının laik sistemi değer kazanmaya başlamıştır. Evvelce birbirlerini inkâr eden bu iki haklar sistemi, Tanzimat döneminde yan yana yaşamaya başlamışlardı⁹³. Gülhane Hat-ı Hümayunu ile getirilen yeniliklere kısa bir süre sonra itirazlar gelmeye başlayacaktır. Özellikle cahil ve gerici sınıf tarafından, Tanzimat’tan önceki yenilik hareketlerine karşı tutturulan suçlama tekrar başlamıştır: “Şeriat elden gidiyor, Hristiyan tebaa ile İslam tebaa arasında eşitlik nasıl olur? Zaten devletin gerilemesi hep Hristiyanlara yüz vermekten ve onların adetlerini kabul etmekten ileri gelmiyor mu?” Bu gibi sorularla başlayan hoşnutsuzluk, her geçen gün artmaya başlamıştır⁹⁴.

⁹¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I., Kısım II, s. 22-23; Güventürk, s. 23-28.

⁹² Sencer, s. 196; Akşin, s. 24; Serter, s. 86-87; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 12.

⁹³ Ömer Lütfi Barkan, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, TTK, 1975, s. 91; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V., s. 172-173.

⁹⁴ Karal, s. 185-190.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun başlattığı Tanzimat düzeni, Osmanlı devlet adamlarının teşebbüsleriyle ve ön planda siyasi düşünceler olmaksızın sadece İmparatorluğun kurumlarını yenileştirmek maksadıyla yapılmıştır. Ordunun yeni bir düzene sokulması, ceza kanununun hazırlanması, karma mahkemelerinin kurulması ve medreselerin yanında, Avrupa örneğinde yeni okulların açılması gibi işler Tanzimat'ın başarılarıdır. Fakat bu dönemde tam bir birliğin sağlandığını söylemek doğru olmaz. Örnek vermek gerekirse, bu devirde milli eğitim birliği sağlanamamış, ortaçağ düşüncesinin temsilcisi medrese ile Batılı zihniyetle çalışan okullar yan yana yaşamaya ve birbirlerini inkâr eden nesiller yetiştirmeye devam etmiştir. Devletin kurduğu okullardan nesiller yetiştikçe, medresenin itibarı ve kredisi azalmış, fakat devletin temeli din olduğu için, medreselerin hiçbir faydaları olmamasına ve devlete zararları dokunmasına rağmen kaldırılması hiçbir zaman düşünülmemiştir⁹⁵.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı halkının din, dil ve soy farkı gözetilmeden kanun önünde eşit haklara sahip olduğunu iddia ediyordu. Fakat, gayr-î Müslimlerin Müslümanlarla eşitliği şeriata aykırıydı. Özellikle bir Müslümanın başka bir dine geçmesinde şeriata göre verilecek ceza, o kişinin öldürülmesini gerekli kılıyordu. Mürted Hadisesi'nde bu olay gerçekleşmiş, fakat İngiliz Elçisi'nin baskısı sonunda şariat hükümleri uygulanamamıştır. Nitekim, Osmanlı Hükûmeti'nin mürdetleri sürgüne göndermekle yetinmesi ise "Millet-i İslamiyyeden Mubâ'adet (uzaklaşma)" anlamında değerlendirilmiştir⁹⁶.

Osmanlı Devleti'nin, Kırım Savaşı sonunda yabancı devletlerin zoruyla 28 Şubat 1856 yılında Islahat Fermanı'nı ilân edişi ise, İslamcılara göre "şariat"tan daha da uzaklaşması demektir⁹⁷. Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hareketleri, Islahat Fermanı'nın yayınlanmasıyla devam etmiş ve yeni bir devre başlamıştır. Fermanın başlıca amacı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman olmayan tebaaya, devletçe Müslüman tebaaya tanınmış olan hakların tanınmasıdır⁹⁸. Gayr-î Müslimlerin mahkemelerde şahitlik yapmaları, devlet görevlerine kabul edilmeleri gibi haklara sahip olmaları "şariat" ile bağdaşmazdı. Nitekim, bu hakların tanınmasını sorumlular "ıstırap"

⁹⁵ Karal, s. 181-183; Akşin, s. 24.

⁹⁶ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 64-65.; Ercüment Kuran, *Türk İslam Kültürüne Dair*, s. 20.

⁹⁷ Kuran, s. 20; Akşin, s. 27.

⁹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., s. 27.

yani mecburiyet gereği olarak izah etmişlerdir⁹⁹. Bu fermanla başlamış devrenin başlıca karakteri de, Büyük Avrupa Devletleri'nin Hıristiyan halkın haklarını korumak bahanesiyle, her geçen gün zayıflayan Osmanlı Devleti'ne sıklıkla müdahale etmeleri olmuştur¹⁰⁰.

Islahat Fermanı, içine aldığı maddelerle, kişiler arasında eşitliği temin etmek istediği kadar, din sistemleri arasında mevcut eşitsizliği de şekil bakımından olsun kaldırmak istiyordu¹⁰¹. Önceki yenilik hareketleri gibi, Islahat Fermanı da İmparatorluk içinde ciddi bir muhalefetle karşılaşmış ve bu muhalefet, devlet adamları arasında dedikodu şeklinde belirmiştir. Halk arasında da pek çok kimse, “âba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-u mukaddese-i milliyemizi artık kaybettik. Millet-i İslamiye, millet-i hakime iken böyle mukaddes bir haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslama bu bir ağlanacak gündür” diyordu¹⁰².

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü durdurma gayretleriyle yapılan bütün bu yenileşme hareketleri, büyük devletlerin baskılarıyla, azınlıklara ayrıcalık tanıyarak ayrılışlarını önleyici birer tedbir olarak yapılmıştır. Fakat bunların hiçbirisi 1789 Fransız İhtilâli'nin yarattığı milliyetçilik hislerini giderememiştir. Türk halkında rahatsızlık yaratan tepkilerin gerçek nedenleri bunlardır¹⁰³.

Tarih boyunca her ülkede ve toplumda, şu ya da bu şekilde toplumu peşinden sürükleyen sınıfların ve özellikle aydın ya da din adamı geçinenlerin, olmadık kötülükler ve bilgisizliklerle, hem kendi toplumlarına ve hem de insanlığa zararlı oldukları görülmüştür. Bazı toplumlarda daha az ve bazı toplumlarda çok daha fazla kendini gösteren bu oluşumlar, gerçek anlamda aydın kimselerin direnmeleri ve her türlü tehlikeyi göze alarak savaşmaları sayesinde giderilebilmiştir. Fakat hemen şunu belirtmek gerekir ki, hiçbir ülkede ve hiçbir din topluluğunda, aydınların ve din adamlarının kötülüğü ve topluma ihaneti, şariat ülkelerinde olduğu kadar korkunç ve felaket doğurucu olmamıştır¹⁰⁴. İslamı kabul ettiğimiz tarihten bu yana, Türk'e karşı,

⁹⁹ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak...*, s. 66.

¹⁰⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI., 4. B., Ankara, TTK., 1988, s. 27.

¹⁰¹ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, 3. B., Ankara, TTK., 1988, s. 251, Sencer, s. 204-205.

¹⁰² Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., s. 10.

¹⁰³ İmparatorluk'ta yapılan ıslahat hareketlerine Müslüman halkın tepkisi şiddetli olmuş ve İstanbul'da 1859 yılında Kuleli Vak'ası ortaya çıkacaktır. Bkz., Cüneyt Marmara, “31 Mart Vak'ası”, (*İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1999.), s. 35.

¹⁰⁴ İlhan Arsel, *Toplumsal Geriliklerimizin Sorumluları Din Adamları*, I. Kitap, Ankara, [y.y], 1997, s. 2; Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1982, s. 17-18.

şeriatçıdan ve gerici din adamının cehaletinden daha zararlı, daha tehlikeli, daha korkunç, bir başka rakip çıkmamıştır. Ne acı gerçektir ki, tarihimiz boyunca din adamlarının çoğu daima bilgisiz, yetersiz, gerici ve daima istibdattan yana olmuşlar ve bu memleketi bir felaketten bir diğerine sürüklemekten kaçınmamışlardır. Cehalet ve yetersizliklerinin acısını kindar olmakla, her türlü kötülüğe kanat germekle, milletin uyanmasını ve gelişmesini engellemekle çıkarmaya çalışmışlardır. Bütün yüzyıllar boyunca “yenilik” kelimesi kadar din adamını ürküten ve tedirgin eden bir şey olmamıştır. Osmanlı hükümdarların pek çoğu, her türlü kötülüğe fetva veren, iktidarın her türlü kötü uygulamasını destekleyen bu tür gerici sayesindedir ki, bu toplumu tarihte eşine az rastlanır bir keyfilik rejimiyle kendi çıkarları yönünde idare edebilmişlerdir¹⁰⁵.

Askerlik alanlarındaki ağır yenilgiler ve onur kırıcı hezimetler sonucu, ordunun ve donanmanın Batılı silâhlarla donatılmak istenmesi durumunda da cahil din adamlarının ön plana çıktıkları görülmüştür. Bütün bu gibi hallerde birçok yenilikleri, bu cahil din adamlarına “yenilik” adı verilmeyen usullerle kabul ettirmek mümkün olmuştur. Fakat, bu direnmelere bazı kez ara vermişlerse de bunu mensup oldukları Türk toplumunun çıkarları ve geliştirilmesi amacıyla değil, sadece İslamın “kafirlere karşı cihati” ön gören hükümlerinin uygulanması düşüncesiyle yapmışlardır¹⁰⁶.

XVII. yüzyıl başlarında donanmayı güçlendirmek ve Batının yeni tekniğini benimsemek için, ele geçirilen bir Venedik savaş gemisinin, gövde ve silâh yapısını taklit etmek isteyen uzmanların ve bu uzmanları destekleyen Padişaha ilk karşı çıkanlar din adamları olmuştur. Böyle bir işe girişmenin “gâvur”dan yeni bir şey öğrenmek olacağı iddiasıyla Padişahı “günah” işlemekten alıkoymak istemişlerdir. Bu direnmelere ancak ulemanın, yine din gereklerine dayattığı gerekçelerle karşı konabilmiştir. Ulema, “kafirlere karşı cihatın başarılı olabilmesi için gâvurdan savaş tekniği alınmasının günah sayılmayacağına dair” bir fetva vermiş ve bu gibi yeniliklerin sadece askeri hususlarda uygulanacağını hatırlatmaktan da geri kalmamıştır¹⁰⁷.

Yine bunun gibi, yenilgiden yenilgiye sürüklenen orduyu, Batı tekniğiyle yeni bir düzene sokmak isteyen II. Mahmut, askeri alanda “yenilik yapıyormuş görüntüsünü

¹⁰⁵ Arsel, , s. 13-14, Güventürk, s. 92; Yavuz, s. 18-19.

¹⁰⁶ Arsel, s. 14.

¹⁰⁷ İsmet Giritli, “Atatürkçü Laiklik”, *Atatürk Haftası Armağanı*, No. 20 (Kasım 1987), s. 19-23; Arsel, s. 15.

vermeden ve hatta ıslahat deyimini bile kullanmadan, sadece “Kanuni Sultan Süleyman’ın askerlik düzenini geri getiriyormuş gibi” görünerek yenilik amaçlarını gerçekleştirmek istemiştir. Ancak bu suretle yeniliğe düşman olan din adamlarını ürkütmeden, işi yürütmek olanağı bulunabilmiştir¹⁰⁸.

Görüleceği üzere toplumun ve devletin varlığını korumak ve sürdürmek için orduda gerekli bazı değişiklikler yapma isteği dahi, din adamlarınca olumsuz karşılanmış ve bu istek memleket ve millet çıkarları bakımından değil, sadece dinî yayma, savaşlar yapma bakımından gerekli sayıldığı için benimsenmiştir. Askeri konular dışında kalan hususlarda ise din yobazının olumsuz davranışları çok daha katı, çok daha zararlı olmuştur. Bu konularda batıdan bir şey almak, bir şeyler öğrenmek asla “caiz” görülmemiştir¹⁰⁹. Matbaanın kabulü bunun en tipik örneğini teşkil eder. Kültür yaşamımızın Batı ile uçurum teşkil edecek şekilde düşük kalmasının başlıca nedeni olan bu olay, yani matbaanın iki yüz elli yıllık bir gecikme ile alınış keyfiyeti, din adamının bu memlekete ve millete yaptığı en korkunç kötülüklerdendir. Yenilik ve gelişme, Türk’ün yararına olabilecek ise, Türk karşısında yine din adamını bulmuştur¹¹⁰.

B. 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Siyasi Örgütlenme ve Yeni Oluşumlar

Tanzimat ve Islahat Fermanlarından beklenen sonucun alınmaması, Meşrutiyet rejimi yönündeki özleyiş ve çabaları artırmış ve kontrolsüzlüğü, israfı ile bilinen Abdülmecit’in son devrinde, 13 Eylül 1859’da “Kuleli Vak’ası” adı verilen olay patlak vermiştir.

Özellikle Kırım Savaşı’ndan sonra hayat pahalılığı artmış devletin mali durumu sarsılmış, buna mukabil devletin üst tabakasında kabul edilen alafranga adetlerin yarattığı lüks yaşama cereyanı göze batmaya başlamıştı. Bu cereyanın yabancılardan alınan borç para ile gelişmesi ve genişlemesi, büyük devletlerin de her türlü içişlerine müdahalesi, ayrı bir şikâyet konusu olmuştu. İstanbul camilerinde bile hocalar, hükümetin genel siyasetini açıktan açığa tenkit ediyorlardı. Padişahın sık sık sadrazam değiştirmesi usulü de, artık kamuoyunu oyalayamıyordu¹¹¹. İşte bu atmosfer içinde

¹⁰⁸ Arsel, s. 16.

¹⁰⁹ A.g.e., s. 15; Fehmi Yavuz, s. 11.

¹¹⁰ Muzaffer Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971, s. 17; Yavuz, s. 99-100.

¹¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., s. 95.

doğan bu olayın, taşıdığı isimle bir ilgisi yoktur. Olayın önemi, bir hükümet darbesi yapmak için kurulmuş olan gizli bir cemiyetin açığa çıkarılmasıdır. Dolayısıyla “Gizli Fedâyiler Cemiyeti” adını taşıyan bu örgütün mensupları, yakalanarak Kuleli Kışlası’nda sorguya çekildikleri için, olaya “Kuleli Vak’ası” denmiştir¹¹². Gizli örgütün adı konusunda çeşitli görüşler vardır. Örgüt, “Şeriatı Tutma Cemiyeti” ve “Fedâiler Cemiyeti” adları ile de anılmaktadır¹¹³.

Resmî kayıtlara göre, gizli cemiyetin kurucuları Beyazıt Medresesi’nde oturan Şeyh Ahmet, Ferik Çerkez Hüseyin Paşa, Arnavut Cafer Paşa, Tophane-i Amire Ketebesi’nden Arif Bey ve İmalat Meclisi Azası’ndan Binbaşı Rasim Bey’dir¹¹⁴. Cemiyete girme usulü, o devirlerde yabancı memleketlerde ve bilhassa İtalya’da, devlete karşı mücadele için kurulmuş cemiyetlerce de kabul edilmiş olan bazı usullere benzemektedir. Üyeler, cemiyetin gayesi için çalışacaklarına ve sırları açıklamayacaklarına dair yemin etmekte, bir ittifak senedi imzalamakta ve mühürlemektedirler¹¹⁵. Cemiyetin önemli bir kısım azası da, bizzat suikast yapılabilecek adamlardan oluşmuştur ki bunlara “fedâyî” ismi verilmiştir¹¹⁶. Cemiyetin gayesi ise, “halkı, askeri saltanat-ı seniyye aleyhine kandırarak, heyet-i devleti tağyir ile usul ve kavanini bozmak” diye tespit edilmiştir. Bu amaca ulaşmak için, Şeyh Ahmet kendi mesleğinden olan adamları ve müritleriyle; Arnavut Cafer Paşa Arnavut askerleriyle; Ferik Çerkez Hüseyin Paşa da, Çerkez askerleriyle halkın da katılacağı bir ihtilâl hareketi yaratmaya çalışacaktı¹¹⁷.

Kurucular taraftar kazanmak için, Cemiyetin şeriat için çalışmakta olduğu, ulema ile vükelâdan pek çok üyesi bulunduğu yolunda camilerde vaazlar vermekte ve o döneme göre modern iletişim araçlarından (matbaa bildirileri, gazete) yararlanarak, halkı yönetim aleyhine kışkırtmakta ve propagandalarına devam etmekteydiler¹¹⁸. Bu

¹¹² Muzaffer Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971, s. 16. Faik Bulut, Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler, 2. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1997, s. 37.

¹¹³ Fedai, İslam geleneğinde bir dava uğruna kendi isteğiyle rol alarak, ölümü de göze alıp bir tedhiş eylemine girişen kişi demektir. Bkz., Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, s. 241.

¹¹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., s. 96.

¹¹⁵ Cemiyete girenlerden, “Süleymaniyeli Şeyh Ahmet ile aramdaki ahdi kabul ettim ve ben muahid fedaiyim” ibaresi yazılı birer taahhütname alınmıştır. Bkz., Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, TTK, 1937, s. 31; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., s. 96.

¹¹⁶ İğdemir, s. 31-32.

¹¹⁷ Çerkeslerin bilhassa bu harekete kolaylıkla ikna edilebileceği düşünülmüştü. Çünkü 1859’da Kafkasya taraflarından ve Çerkes kabilelerinden pek çok kimse İstanbul’a göç etmek zorunda kalmış ve bunların hemen hepsi aç ve çıplaktı. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., s. 96; Bulut, s. 37.

¹¹⁸ Bulut, s. 37.

arada, Cemiyete üye olması teklif edilen Mirliya Hasan Paşa'nın, bu teklifi kabul etmeyerek durumu hükümet yetkililerine bildirmesi üzerine, Cemiyetin varlığı öğrenilmiş ve 13 Eylül 1859'da, Cemiyetin 41 üyesi tutuklanarak Kuleli Kışlası'na hapsedilmiştir¹¹⁹. Bunların sorguları, Sadrazam, Şeyhülislam, Serasker, Meclis-i Ali-i Tanzimat, Meclis-i Valâ ve Meclis-i Dâr-ı Şûra-yı Askeri Reisleri'nden kurulan bir komisyon tarafından yapılmış ve ceza Kanunnamesi hükümlerine göre çeşitli cezalara çarptırılmışlardır¹²⁰.

Kuleli Olayı'nın önemi hakkında çeşitli sonuçlar çıkarılmaktadır. Özellikle Vambery, Engelhardt ve onlardan naklen alıntılar yapan Yorga gibi yabancı tarihçiler, bu olayı meşrutiyet ve hürriyete atılan bir hareket ve bir adım olarak kabul etmektedirler. Türk tarihçileri ise olayı, "Abdülmecit'in şahsına yapılmış bir hükümet darbesi" şeklinde değerlendirmektedirler. Fakat Uluğ İğdemir, arşiv belgelerine dayanarak hazırlamış olduğu eserinde "küçük bir isyana ve suikâste teşebbüs vak'asıdır" sonucuna varmaktadır¹²¹. Sonuç olarak bu olay, bir irtica teşebbüsü olarak kabul edilebileceği gibi, meşrutiyet idaresi için yapılmış bir teşebbüs olarak da algılanabilir.

Gizli Fedâyiler Cemiyeti ve Kuleli Vak'âsı'ndan sonra Tanzimat hareketine tepki olarak ikinci devrim girişimi, İstanbul'da Haziran 1865 yılında gizli bir teşkilat olarak kurulan "Yeni Osmanlılar" örgütü tarafından gelmiştir¹²². Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın XIX. yüzyıl gelişimine ayak uydurmasını ve meşruti bir idare sisteminin kurulmasını amaç edinen bu cemiyete ve mensuplarına, siyasi amaçları bakımından üç isim verildiği bilinmektedir¹²³: "İttifak-ı Hamiyyet (Yurtseverler Birliği); Türkistan'ın Erbâb-ı Şebabı (Jön Türkler) ve Yeni Osmanlılar"

Osmanlılar arasında kurulmuş ilk büyük siyasi örgüt olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ilk toplantısı, Boğaziçi'nde Ahmet Bey Yalısı'nda gerçekleşmiş ve bu toplantıya Namık Kemal, Kaya-zade Reşat, Menapir-zade Nuri, Sağır Ahmet Bey-zade

¹¹⁹ Cemiyet üyelerinin önemli bir kısmı 1276 seferinin XVII. Perşembe günü Kılıç Ali Paşa camisinde bir toplantı yaparlarken yakalanmışlardır. Bkz., Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden, Makaleler-Anılar-İncelemeler*, Ankara, TTK, 1976, s. 316-317.

¹²⁰ Özellikle Cemiyet kurucuları idamla cezalandırılmıştır. Ancak padişah Abdülmecit "ortada katil bulunmadığı için" idam cezalarını kürek cezasına çevirmiştir. Bkz., İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, s. 31.

¹²¹ A.g.e., s. 37-38; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 96-97.

¹²²ERCÜMENT KURAN, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 109; Akşin, s. 28.

¹²³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, 2. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 91; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, 3. B., İstanbul, Çınar Matbaası, 1969, s. 19-24; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 32.

Mehmet, Mir'at Mecmuası Sahibi Refik, Suphi Paşa-zade Ayetullah Beyler katılmışlardı¹²⁴. Cemiyet üyelerinin hemen hepsi varlıklı ailelere mensup olup yabancı dil bilmekte ve yenilik fikirleri ile dolu kimselerden oluşmaktadır. Bu gençler arasında paşa-zâde olanlar ve eğitimi yurt dışında tamamlayanlar bile vardı¹²⁵.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, XIX. yüzyıl içerisinde hürriyet olmayan ülkelerde kurulmuş bulunan siyasi cemiyetler gibi gizlilik esası üzerine kurulmuş, teşkilatı ve çalışma usulleri “Carbonari Cemiyeti” taklit edilmek suretiyle meydana getirilmiştir¹²⁶. Cemiyetin amacı, örgüt nizamnamesinde, “memlekette mutlâkiyet idaresi yerine meşrutiyet idaresinin şartlarını sağlamak ve yürütmek” şeklinde açıklanmaktadır. Bu amacın yerine getirilmesi için örgüt üyelerince kabul edilen bir yöntem, uygulama alanına konulmuştur¹²⁷: “Cemiyet üyeleri bir heyet halinde Sultan Abdülaziz’le görüşecek ve kendisine meşrutiyetin ilanı lüzumunu belirten bir ariza sunulacaktır”. Kuruluşunu takip eden yıllarda, Cemiyet üyelerinin sayısı 245’e ulaşmıştır. Üyeler arasında Harp Okulu (Mekteb-i Harbiye) Nazırı Süleyman Paşa, Zaptiye Nazır Muavini Mustafa Asım Paşa, İstanbul Karakollar Komutanı Ömer Naili Paşa gibi seçkin şahsiyetler vardı. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa’nın da Cemiyetle ilgisi olduğu ve mali bakımdan cemiyete yardımlarda bulunduğu hususunda kayıtlara rastlanmaktadır¹²⁸.

1867’de Cemiyetin kurucuları, programlarını uygulama alanına koymak üzere harekete geçmişler ve Veli Efendi Çayırı’nda düzenledikleri bir toplantıda, “40 kişilik bir fedâyî gurubu ile Bab-ı Âli’yi basıp, Sadrazam Ali Paşa ve taraftarlarını indirip, Mehmet Nedim Paşa’yı Sadrazamlığa getirmeyi” kararlaştırmışlardı. Fakat bu teşebbüsleri, Ali Paşa tarafından öğrenilmiş ve soruşturma ve tutuklamalar başlamış, bunun üzerine Cemiyetin kurucularından ve üyelerinden bir kısmı Avrupa’ya kaçmışlardır¹²⁹.

¹²⁴ Cemiyetin ikinci toplantısı Belgrat Köyü’nün Valde Bendi’ne bakan ormanlık yerinde yapılmıştır. Ayrıca, Cemiyetin çeşitli yerlerde yapmış olduğu gizli toplantılarda üye sayısında çok büyük artışlar olmuştur. Geniş bilgi için bkz., Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar, Yeni Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1909, s. 2 ; *Tunaya*, s. 91.

¹²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. VII, s. 302; *Akşin*, s. 29.

¹²⁶ İtalyanca kömürcü anlamına gelen Carbonari Örgütü, Fransız Devrimi fikirlerinin etkisi altında 1820’de doğan ve amacı ulusal, cumhuriyetçi bir İtalyan birliğini gerçekleştirmek olan örgütlerin en ünlüsüdür. Bkz., *Akşin*, s. 26-27.

¹²⁷ Cemiyetin amacı, nizamnamesinin birinci maddesinde şöyle açıklanmaktadır: “Memlekette idare-i mutlakayı, idare-i meşrutaya tahvil için tanzim olunan şerait-i idareyi bir matlabı meşrui millet olmak üzere Muharrem’in on beşinde ber-mutad Bab-ı Âli’yi teşrif eden padişaha istidanameye merbuten takdim etmek ve onun kabul ve icrası için zat-ı hümayunu Hırka-i Şerif Dairesi’nde tahlif etmek”. Bkz. L. Eroğlu, “Bizde Siyasî Cemiyet ve Partilerin Tarihçiliği”, *Aylık Ansiklopedi*, No. 52, (1948), s. 1489.

¹²⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 304-305; *Akşin*, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 26-27.

¹²⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 302, *Akşin*, s. 23.

Avrupa’da sürgünde bulunan Hidiv ailesinden Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa¹³⁰, Paris’ten Padişaha 1867’de Fransızca bir mektup göndermiştir. Meşrutiyet fikir ve hareketi bakımından çok önemli bir belge olan bu mektupta, mevcut idare tarzının fenalıkları ve yeni bir idare şeklinin lüzumu ve faydaları ortaya konmaktadır. Bu mektubun bir sureti de Genç Osmanlılara ulaşmış, onlarda bunu çoğaltarak halk arasında yaymışlardır. Yeni Osmanlıları heyecanlandıran bu mektup, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Sadullah Beyler tarafından Türkçe’ye çevrilerek “Tasvir-i Efkâr” gazetesini mensupları tarafından halka dağıtılmıştır¹³¹. Adı geçen mektupta, padişah saraylarına hakikâtlerin giremediği, ahlâkın bozulduğu, azınlık isyanlarında yabancı devletlerin büyük etkisi olduğu ve Müslüman halkın ezildiği ifade edilerek, yeni idare tarzı için yol gösterilerek, tavsiyelerde bulunuluyordu¹³²: “Hürriyet ve nizâm-ı serbestane (meşrutiyet), ayrıca meşrutiyet idaresi sayesinde millet-i hakime (Müslümanlar) ile millet-i mahkûme (Hristiyanlar) arasındaki tefrikin kalkmış olacağı ve yabancı devletlere, İmparatorluğun iç işlerine müdahale için sebep kalmayacağı” belirtilmektedir. Bundan başka böyle yeni bir idareye karşı, halkın cahilliğini ve dini kalkan gibi kullanmak isteyen kimselerin ortaya atacakları düşünceleri de şöyle karşılamakta idi¹³³:

“İmparatorluğun birer eyaleti olan Eflâk ve Boğdan’da ve Sırbistan’da yeni idare tarzları bulunduğu halde, Osmanlı memleketi niye böyle bir idareye tabi olmasın... Din ve mezhep ruha hükmeder, bize ahiret nimetleri vaat eder: Şu kadar ki, milletin hukukunu sınırlayan ve tayin eden din ve mezhep değildir. Din ezeli hakikâtlere makamında durup kalmazsa, yani dünya işlerine dahi karışırca cümleyi öldürür, kendisi dahi ölür...”

Mustafa Fazıl Paşa’nın söz konusu olan mektubu, derin yankılar uyandırmış ve geniş bir soruşturmanın başlamasına neden olmuştur. Bununla da yetinmeyen Paşa’nın, kendisi gibi Bab-ı Âli’nin güvenini kaybetmiş, İstanbul’dan uzaklaştırılmış veya uzaklaştırılmak istenen aydın ve hürriyet taraftarı gençleri çalışmak üzere Avrupa’ya çağırdığı görülmektedir. Bu davete ilk olarak Namık Kemal ve Ziya Bey (Paşa) olumlu

¹³⁰ Mustafa Fazıl Paşa, Mısır Hidivi İsmail Paşa’nın kardeşidir. Veraset Fermanına göre İsmail Paşa’dan sonra Mısır valiliğine geçecektir. Fakat İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz, Ali ve Fuat Paşalarla sıkı dostluk kurmuş, yüksek meblağ ve hediyelerle veraset fermanı hükümlerini değiştirerek, kendisinden sonra valiliğe oğlunun gelmesini isteyerek Mustafa Fazıl Paşa’yı haklarında mahrum etmek istemiştir. Bunları öğrenen Fazıl Paşa, Osmanlı Hükûmeti’nde görev alarak bu planı bozmak istemiş, sırasıyla 1863’te Maliye Nazırı olmuş, 1865’te Meclis-i Hazain Riyaseti’ne getirilmiş, fakat bu sırada Sadrazam Fuat Paşa ile arası açılmıştır. Fuat Paşa’nın dileği üzerine Padişah, Mustafa Fazıl Paşa’yı Avrupa’ya sürgüne göndererek ve Mısır Veraset Fermanı’nda değişiklik yaparak, valiliği babadan oğula intikâl eder hale getirmiştir. Dolayısıyla Fazıl Paşa’nın valilikte olan hakkı tamamen ortadan kaldırılmış oluyordu. Bkz., Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII., s. 303-304.

¹³¹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, s. 92.

¹³² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 304-305.

¹³³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 304-305.

cevap vermiş¹³⁴ ve birkaç gün sonra tutuklamaların başlamasıyla birlikte, Yeni Osmanlılardan, Kaya-zâde Reşat Bey (Paşa), Menâfir-zade Nuri Bey, Çapanoğullarından Yusuf Ağâh Efendi, Sağır Ahmet Bey-zâde Mehmet Bey, Ali Suavi Efendi ve Hüseyin Vasfî Paşa Paris’e kaçmışlar ve Paris’te elçilik memurlarından Kâni Paşa-zâde Rifat Bey’de kendilerine katılmıştır¹³⁵. İşte bu “dokuz Türk ihtilalcisi” Paris’te birleşerek çalışmalarına başlamıştır. Fazıl Paşa’nın fiili başkanlığı ve parasıyla çalışan Cemiyetin, artık gizliliği de ortadan kalkmış oluyordu¹³⁶.

Genç Osmanlılar, kısa süre içinde Avrupa’nın ilmi ve edebi hareketlerinin hayranı olarak kendi fikirlerini de yaymaya başlamışlardır¹³⁷. Cemiyet, kendi varlığını ve fikirlerini duyurmaya önem veriyor ve ilk defa olarak devrimci bir gazete yabancı ülkede çıkarılıyordu. Yapılan çalışmalarda Genç Osmanlıların Cemiyetine ait düzenli bir programın bulunmadığı görülmüştür. Fakat o dönem gazetelerinde yayınlanan makalelerden anlaşılacağı üzere, Cemiyetin amacını, “muhtelif dinlere ve muhtelif ırklara mensup toplulukları eşit siyasi haklarla, müşterek bir vatan mefhumu etrafında, meşruti bir idare altında toplayarak yaşatmak” şeklinde özetlemek mümkündür. Genç Osmanlılar, diğer siyasi partilerde görüldüğü gibi programlarını işletmek ve yaymak konusunda sistemli bir yayın yapmamışlardır. Çalışmalarını daha çok Bab-ı Âli’nin politikasını tenkit etmek yolunda yoğunlaştırmışlardır. Nitekim, Cemiyet istibdada karşı hürriyetin savunucusu konumunda olan ve Bâb-ı Âli’ye karşı kurulmuş bir muhalefet partisi olarak nitelendirilebilir¹³⁸.

Hemen burada şunu da belirtmek gerekir ki Genç Osmanlılar arasında esaslı bir fikir birliği de mevcut değildi. Herkes mizacına, yetişme tarzına ve okuduğu eserlerin tesirine göre bir siyasi sistemin taraftarı idi¹³⁹. Nitekim, bu farklılıklarından dolayı İki gruba ayrılan cemiyet mensuplarından birinci grubu, Ziya Paşa’nın etrafındaki mutediller (ılımlılar) oluşturmakta idi. Birinci grup, şiddetten çekiniyor ve meşrutiyeti amaçları için kâfi görüyordu. İkinci grubu ise, Mehmet Bey’in etrafındaki müfritler

¹³⁴ Adı geçen şahıslar, memuriyetle İstanbul’dan uzaklaştırılmışlardı. Bkz., Tunaya, s. 91.

¹³⁵ Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 92; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII., s. 305.

¹³⁶ Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 92-93.

¹³⁷ Ali Suavi Londra’da 1867’de “Muhbir” gazetesini ve Ziya Paşa ile Namık Kemal’de 1868’de “Hürriyet” gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Mustafa Fazıl Paşa, bu gazeteleri çıkarmak için 250.000 Franklık bir sermaye tahsis etmişti. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 307.

¹³⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 310-311.

¹³⁹ İçlerinde Crmowell, Rousseau, Robes pierre, Lamartine taraftarları vardı. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 306.

(sertlik yanlıları) meydana getirmişti. Bunlarda zamanla meşrutiyet fikrinden ayrılarak Cumhuriyet fikrine geçeceklerdir¹⁴⁰. Fakat, sarıklı İmparatorluktan meşrutî hatta Cumhurî Avrupa'ya geçmek isteyen Yeni Osmanlılar Cemiyeti, bu ikiliği devam ettirmek mecburiyetinde kaldığından Engelhardt'ın tabiriyle, "bir gözü şarkta, bir gözü garpta... şaşî " bir kuruluş olmaktan kurtulamamıştır¹⁴¹. Cemiyet içerisindeki bu fikir ayrılıkları, kısa bir süre sonra kendini göstermeye başlamıştır. Fakat Cemiyetin dağılması, fikir ayrılığından değil Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesiyle olmuştur¹⁴². Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, bu olaydan sonra birbirlerinden ayrılmış ve Abdülaziz'in Paris ve Londra seyahatinden sonra bir çoğu yurda dönmüştür¹⁴³.

Yeni Osmanlılar, programlarını uygulama alanına koyamamışlarsa da hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini küçük ve büyük memurlarla, subaylar arasında geniş ölçüde yaymışlar ve gelecekteki devrimlerin bu suretle ilk tohumlarını atmışlardır. Bundan başka, dini idealden başka değer tanımayan halka, bir vatanseverlik ideali getirmişlerdir. Ayrıca, dalkavukların müdahaleleriyle her yaptığı işi bir keramet sanan Padişaha ve Bab-ı Âli adamlarına, siyasi bir kontrol mekanizmasının mevcut olduğunu hatırlatmışlardır. Yeni Osmanlılar, Avrupa'nın deyimiyle Genç Osmanlılar, Batı alemi hakkında fikir edinmişler ve bu fikirlerini çeşitli yollarla yayarak, kendilerinden sonraki nesillere ilham kaynağı olmuşlardır¹⁴⁴.

XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalı Devletlerin kazandığı her zaferden sonra Osmanlı Devletinde bir ıslahat hareketi görülmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında ise, İmparatorluk çözülmeye başlayınca, batılılaşma hareketinin hızlandığı göze çarpmaktadır. Nitekim Avrupa, Osmanlıları Asya'ya sürmek istedikçe, Osmanlılar Avrupa'da kalmak için batılılaşmaya hız vermişlerdir. Abdülaziz devrinde (1861-1876), dini anayasadan başka bir şey olmayan şeriat, iki taraflı keskin bir kılıç olarak kullanılmış ve hayırdan çok şerre alet olmuştur. İmparatorlukta yapılan ve yapılmak

¹⁴⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 309.

¹⁴¹ Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 94.

¹⁴² Mustafa Fazıl Paşa, Padişah Abdülaziz'in Fransa'yı ziyareti sırasında, kendisini affettirmiş ve İstanbul'a dönmüştür. Sultan Abdülaziz'in Mustafa Fazıl Paşa'yı affetmesinin nedenleri ise, Genç Osmanlılar Cemiyeti'ni dağıtmak ve çalışmalarını tesirsiz hale getirmek ve Hıdivli İsmail Paşa'nın müstakil bir hükümdar gibi davranışlarını önlemek için Paşa'yı bir koz olarak kullanmak istemesidir. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 312.

¹⁴³ 1871 yılında Ali Paşa'nın ölümü üzerine yurda ilk dönenler arasında Namık Kemal'de vardır. Ali Suavi, Abdülaziz Devri'nin sonuna kadar Avrupa'da kalmıştır. Bkz., Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, 3. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1983, s. 52-53; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 313.

¹⁴⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C., VII, s. 314-315.

istenen bütün yenileşme hareketleri şeriat adına durdurulmaya çalışılmıştır¹⁴⁵. Bu devrin son yıllarında ise, İmparatorlukta, korku, sefalet ve emniyetsizlik hüküm sürmüştü ve 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz tahttan indirilerek V. Sultan Mehmet Murat tahta çıkarılmıştır¹⁴⁶. İçinde bulunduğu çağda amcası III. Selim ve IV. Mustafa'nın feci bir şekilde tahttan indirilerek öldürülmesi, Padişah V. Murat'ı derinden etkilemiş ve saltanat haklarını kaybetme korkusu içinde endişeli ve zor günler geçiren V. Murat, kendisini içkiye vermiştir. Üç ay süren Sultan Murat Devri, facia ile başlayarak devam etmiş, yine bir facia ile sona ermiştir. Abdülaziz'in ölümü veya intiharı, Serasker Hüseyin Avni Paşa ile bazı nazırların Çerkes Hasan Olayı ile katledilmesi ve nihayet Sultan Murat'ın çıldırması ve tahttan indirilmesi, trajedi romancılarını bile şaşırtacak özelliktedir¹⁴⁷.

Bu dönemde gelişen bütün bu olayların “parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılması” düşüncesiyle meydana geldiğini söyleyebiliriz. Nitekim, devlet adamları ve aydınların çare ve tedbir konusunda iki kısma ayrıldıkları görülmektedir. Muhafazakârlar, ortaçağ zihniyetini korumak, devrimciler ise, modern zihniyeti getirmek istiyorlardı¹⁴⁸.

Tanzimat'la başlayan hukuk yönünden Batılılaşma hareketi ile Abdülaziz devrinde gelişen Türkçülük cereyanı ve Genç Osmanlıların çalışmaları, yabancı devletlerin müdahaleleri, Müslüman halkta, bu hareketlere karşı bir tepki uyandırmış ve bu tepkinin bir neticesi olarak İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık gibi akımlar gelişmeye başlamıştır. Osmanlıcılık, siyasi ve hukuki düşünce tarzına¹⁴⁹, Türkçülük, milliyet duygusuna dayanmasına karşılık İslamcılık din hissine bağlı kalmıştır¹⁵⁰. İslamcılık taraftarları önceleri bir cemiyet halinde teşkilatlanmamış fakat çalışmalarının ürünü

¹⁴⁵ A.g.e., s. 315-316.

¹⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde bir padişahın şeriat gereklerine göre tahttan indirilmesi için ya küfür işlemiş olması, ya da deli olması gerekmektedir. Nitekim, deli olduğu fetva ile tespit edilerek tahttan indirilen Abdülaziz, Topkapı Sarayı'nda yaşamaya mecbur edilmişti. 4 Haziran 1876 tarihinde Abdülaziz'in intihar ederek yaşamına son verdiği bilinmektedir. Bkz. Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 34; Karal, C. VII, s. 355-359.

¹⁴⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 367.

¹⁴⁸ Muhafazacı grubun başında Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, devrimci grupta ise, Mithat Paşa bulunuyordu. Bkz., a.g.e., s. 367.

¹⁴⁹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1962, s. 264.

¹⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s., 230-234; Karal, C., VII, s. 315;

olarak İslamcılık fikirlerini ortaya atmışlar ve bu fikirlere göre de iki bölüme ayrılmışlardı: “Müfrit (aşırı) ve Mutedil (ılımlı) İslamcılar”

Aşırı İslamcıların esas düşüncesi, “Millet-i İslamiye şariat hükümlerini terk ettiği günden beri Allah’ın gazabına uğramış ve onun için Hristiyanların baskı ve zulümleri altında ezilmeye Allah tarafından mahkum edilmiştir”¹⁵¹ şeklindedir. Dini, bir bütün ve tamamıyla kutsal olarak nitelendiren aşırı İslamcılar, dini inanç ve dünya kuralları olmak üzere iki kısımda incelemişlerdir¹⁵²: “Dünya işleri hakkında tebliğ edilmiş olan hükümler yerine Avrupa’nın kanun ve kurallarını aynen almak caiz değildir. Çünkü bu yabancı kanunlar aklîdir. Akıl ise insan için dürüst bir kılavuz değildir. Akıl ile takdir-i ilahiye değiştirmek mümkün değildir”. Aşırı İslamcılara göre, İmparatorluğun kurtuluş çaresi, ahlâklî, erdemli, dindar bir padişahın, dirâyetli bir vükela seçerek devleti idare etmesi, halkın da “babadan gördüğü gibi” yaşamaya devam etmesidir¹⁵³. Bu düşünce tarzının doğru ve haklılığını ispat etmek için de bazı ayetleri, işlerine gelir şekilde yorumlamışlardır. Çünkü aşırı İslamcılar, mevcut idare sisteminden en çok yararlanan kimselerdi. Bunlar hem ıslahat, hem de meşrutiyet fikir ve teşebbüslerinin düşmanı olmuşlardır. Çünkü, bu girişimlerin gerçekleşmemesi halinde Cemiyette lüzumsuz ve faydasız bir hale gelecekler ve cehalet ile taassup sayesinde devam ettirdikleri refahlı durumu kaybedeceklerdi¹⁵⁴.

Mutedil İslamcılara gelince, bunlar yenileşme hareketlerine muhalif olmamakla birlikte, meşrutiyet fikrini benimsememişlerdir. Bu fikri çürütmek için, tarihte İslam devletlerinde böyle bir idare şekline rastlanmadığını ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, Avrupa’da başarılı olan bu idare şeklinin Osmanlıda halkın cahil bulunması nedeniyle başarılı olamayacağını ve Hristiyan halkın daha bilgili olması nedeniyle O’nun yararına ve Müslümanların zararına geleceğine inanıyorlardı¹⁵⁵.

İslamcılık akımı, Abdülaziz’in saltanatı (1861-1876) sırasında şekillenmiş ve II. Abdülhamit’in saltanatının başlarında (1876-1909) büyük bir gelişme göstererek siyaset unsuru olarak kullanılmıştır. Aydınların siyasi alanda reform (meşruti idare) isteği, Padişahla maiyetinin yeni Osmanlılık siyasetini gerçekleştirmek arzusu ve yabancı

¹⁵¹ Karal, C. VII, s. 316.

¹⁵² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eserleri, 1979, s. 218-222.

¹⁵³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 316.

¹⁵⁴ Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, s. 22-27.

¹⁵⁵ Karal, C. VII, s. 316.

devletlerin baskısı sonucunda, yeni tahta çıkmış olan II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan “Kanun-u Esasi”yi kabul etmek zorunda kalmıştır¹⁵⁶. Bu olay, Osmanlı tarihinde “Birinci Meşrutiyet” olarak adlandırılan ve 1908 yılına kadar devam eden devrenin başlangıcını oluşturmaktadır. 1876 Kanunu Esasîsi vatandaşlara bir takım bireysel haklar tanıyor ve Mebûsan ve Ayan Meclisi'nden meydana gelen bir parlamento sistemi kuruyordu. Ama padişahın yetkilerine hiç dokunulmuyordu. Laik bir devletin varlığını dile getirmekten uzak olan ve 11. maddesiyle devletin resmi dininin İslamlık olduğunu belirten Kanunu Esasi’de, devlet yine teokratik özelliğini koruyordu¹⁵⁷. İlk Mebûsan Meclisi, 19 Mart 1877’de toplanmış ama bir süre sonra hükümet acı tenkitlere uğrayınca Meclis süresiz tatil edilmiştir. Bundan sonra 1877-1909 yılları arasında Abdülhamit’in, kendi mutlak idaresini kurarak İmparatorluğu koyu bir istibdat yönetimi altına soktuğu görülecektir.

Osmanlı İmparatorluğunda Osmanlıcılık düşüncesinden sonra XIX. yy.da gelişen ikinci akım, İslamcılık “Pan-İslamizm”’dir. İslamcılık, Osmanlı İmparatorluğu’nun uzak çevresinde ve Hindistan’da şekillenmiş ve 1870’lerden itibaren de İmparatorluğun merkezinde gittikçe güçlenen bir akım olmuştur¹⁵⁸.

Bu akım hem ideolojik hem de siyasal bir karaktere sahiptir. Çünkü, kurumlar oluşturmak için bir düşünce ve inanç sistemi olduğunun iddia edilmesi ve bu sebeple sosyal bir hareketi çağrıştırması onun ideolojisini gösterirken, Osmanlı İmparatorluğu’nu bir blok halinde koruma ve yaşamasını devam ettirmesini amaçlaması da bu akımın siyasal karakterini ifade etmektedir. İslamcılık akımının burada iki eksenini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, İslamcılığı bir dünya görüşü ve hayat rehberi olarak takdim eden aydınların fikirlerinden oluşmuştur. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de olduğu gibi İslam kültürünün hakim olduğu yörelerde ikinci bir İslamcılık vardır ki, o da geniş halk kitlelerinin o kadar kesin çizgilerle ifade edilmeyen bir “İslami Nizam” gerçekleştirmeye çalışan arayışlardır¹⁵⁹.

İslam’da en yeni kımıldanmalar XVII. yüzyılda Hindistan’da başlamıştır. 1526’da Türk hükümdarı Babür’ün, Hindistan’ı istila ettiği ve bu topraklarda geniş bir

¹⁵⁶ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1967, s. 17; *Akşin*, s. 34-35.

¹⁵⁷ Muzaffer Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971, s. 21; *Akşin*, s. 35.

¹⁵⁸ *Mardin*, “İslamcılık”, s. 1400.

¹⁵⁹ *A.g.e.*, s. 1400.

Müslüman İmparatorluğu kurduğu bilinmektedir. Bu imparatorluğun hükümdarlarından Ekber, Hinduların çoğunluk olduğu bir devleti yönetmek durumundaydı. Hinduluğun da tesirini gösterdiği “Dîn-i İlâhî” adında senkretik bir inanç geliştirmeye çalışan Ekber’in karşısına o sırada Ahmet es-Sirhindi çıkmıştır. O, Hinduluğun yayılma aracının sufilik-tasavvuf olduğuna inanarak sufiliğin reformunu amaçlayan bir hareket başlatmıştır. Sirhindi, diğer adıyla Rabbani, tasavvufun diğer inançlara doğru uzanan yönünü kontrol altına almak istemiştir. Ona göre “gerçek tasavvuf insanın, İslam’ın kendi öz bünyesini, kendi içine bakarak, kalbini yoklayarak bulmasından ibaretti. Bunu gerçekleştirmenin yollarından biri de Allah’ın birliğini hiçbir zaman gözden kaçırmamak, Allah’ı yaratıcı güç olarak devamlı hatırdan tutmaktır.” Sirhindi, hayatının son zamanlarında Nakşibendi Tarikatı’na girmiş ve eskiden beri tarikatın özelliklerinden olan “kendini Allah’a tamamen vermek” ilkesi, Sirhindi’nin tesiriyle kesin çizgilerle belirlenmiş, daha sonra tarikat içerisinde Sirhindi’nin fikirlerini devam ettirenlere “Müceddid-i Nakşibendi” yani yenileyici nakşibendi adı verilmiştir¹⁶⁰.

Sirhindi’nin fikirlerinden oluşan “Müceddid-i Nakşibendilik Akımı”, kısa zamanda çok uzak ülkelere yayılmıştır. O’nun izinden yürüyenler arasında Delhili Şah Veliyyullah (1702-1762), Suriye’de Nabluslu Abdülgani (Öl.1731), Malaya’da Nureddin İbn Muhammet er-Raniri (Öl.1666) ve XIX. yüzyılda Şeyh Halid (1776-1827) gibi önemli şahsiyetler vardır. Özellikle Şeyh Halid, bu akımı Halep ve İstanbul’da yaymayı başarmış fakat geniş etkisi Türkiye’nin doğu illerinde görülmüştür¹⁶¹. Bunun yanı sıra İstanbul’da Tanzimat düzenine karşı ilk ayaklanma olan Kuleli Vak’âsı (1859), kısmen Şeyh Ahmet adında Müceddid-i Nakşibendi Şeyhi tarafından örgütlenmiştir. Kafkasya’da Rus emperyalizmine karşı koyan Şeyh Şamil’de bir Müceddid-i Nakşibendiydi. Kısaca tarikatların, XVIII. yüzyılda örgütlenmelerini tamamlayarak, XIX. yüzyılda artık daha aktif bir siyasi kimliğe büründükleri görülecektir. Arabistan’da ise Muhammet İbn Abdülvehhab (1703-1792), gençliğindeki Sufi eğilimlerine rağmen, daha sonra Müslümanlar arasında gelişen ve evliyaların aracı rolüne inancın, bid’at olduğunu ileri süren Sirhindi’nin görüşlerine paralel bir dönem açmıştır. O, İslam’da meşru kaynak olarak yalnız Kur’ân ve Sünneti (Peygamberin söz ve hareketlerinin meydana getirdiği davranış ilkeleri) tanımakta ve O’na göre “ X. Yüzyıldan beri kapalı

¹⁶⁰ Mardin, “İslamcılık”, s. 1401.

¹⁶¹ Bitlis’in Hizan kazası müceddid-i Nakşibendiğin merkezi haline gelmiştir. Bkz. *Mardin*, s. 1401.

olan ictihad kapısı (bu kaynaklardan özgürce hüküm çıkarma) yeniden açılmalıydı”. Bu gibi düşüncelerle, Abdülvehhab’ın etrafında toplanan kimseler arasında başlayan “Vehhabilik” akımının bir hayli genişlediği görülmektedir ¹⁶².

Hindistan’da ve Arabistan’da çıkan bu iki akım, “İslam’ın yenilenme” konusunu gündeme getirmiştir. XIX. yüzyılda bu konu Cemaleddin Afgâni (1839-1897) ve onun izleyicisi Muhammet Abduh (1845-1905) tarafından daha da etraflı olarak ele alınmıştır¹⁶³. İranlı olan ve Şii olduğu konusunda bazı ipuçları bulunan Afgâni¹⁶⁴, 1869’da İstanbul’a gelmiş ve bu tarihte İstanbul’daki kimliği ise tam bir Tanzimat reformcusunu andırmaktadır. Bu ziyarette İslamcı herhangi bir etkinliği yoktur. Tersine Şubat 1870’de Darülfünûnun açılışında verdiği bir konferansta, peygamberlerle filozoflar arasında kurduğu benzerlik yüzünden “zındık” olarak suçlanmış ve İstanbul’dan kovulmuştur¹⁶⁵. İslamcılık ile ilgili yapılan çalışmalarda İslamcılığın II. Meşrutiyet sonrasında doğmuş bir ideoloji olarak ele alındığı ve İslamcılığın ilk kurucusu ve fikir babasının Cemaleddin Afgâni olduğu kabul edilmekte, O’nun yazdıklarından yola çıkarak İslamcı ideolojinin ilk örgütlenmesi incelenmektedir¹⁶⁶. Fakat yukarıda yapılan açıklamalarla Afgâni ile İslamcılık arasında herhangi bir ilginin bulunmadığı da açık bir şekilde görülmektedir. İstanbul’dan kovulan Afgani’nin Avrupa’ya geçtiği ve burada öğrencilerinden Muhammet Abduh ile çıkardığı “El-Urvet’ul-Vuska” adında Arapça bir dergide, “İslam dininin felsefe ve müspet bilim aleyhtarı olmadığı ve bunların Müslümanlar tarafından öğrenilmesi gerektiği, geniş bir eğitim reformuna ihtiyaç bulunduğuna işaret etmekte; İslam devletlerinin Batı ile olan karşılaşmalarında önce devlet olarak kuvvetlendirilmesi gerektiği”¹⁶⁷ hususunda yazılar

¹⁶² A.g.e., s. 1401.

¹⁶³ A.g.e., s. 1400; Muhammed Abduh’un hayatı için bkz., Muhammed el-Behiy, *Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Battı*, Çev. İbrahim Sarıms, İstanbul, Girişim Yayınları, 1986, s. 123-211.

¹⁶⁴ XIX. Yüzyıl başlarında İran’da Hemadan civarında dünyaya gelmiş ve Afgan asıllıdır. Çok seyahat eden, Müslüman ülkelerinin bir çoğunu gören Afgani, 1882’de Mısır’ın İngilizler tarafından işgali üzerine İstanbul’a gelerek II. Abdülhamit’le tanışmış ve O’na İslamcılık hakkında fikir vermiştir. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 542-543.

¹⁶⁵ Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 36; *Basiret Gazetesi*, 13 Ramazan 1287/7 aralık 1870. Adı geçen gazetede ki haberden kamuoyu önündeki kimliğini öğrenmek mümkündür. “...Darülfünun-ı Osmanî Müdürü Tahsin Efendi ile Efganlı Cemal Efendi nam kimesneler geçen pazartesi gecesi esnâ-yı mülakatlarında, din-i mübin-i Muhammetî ve şeriat-ı garra-i Ahmediyeye külliyyen mugayir ve mübayin surette irad eyledikleri elfaz-ı müstehceneleri...”

¹⁶⁶ Türköne, s. 35.

¹⁶⁷ Cemaleddin Afgani’ye göre, “İslamın çökmesinin nedeni, İslamlığı yıkmak peşinde koşan Hristiyan Avrupa’nın saldırgan emperyalizmi idi. Bu yüzden yabancı istilacıları kovmak, imtiyazlarını kaldırmak, gerçek İslam itikadını eski haline getirmek ve bütün Müslümanları meşru hükümdar halifenin idaresinde tek bir devlet halinde birleştirmek gerekiyordu”. Bkz. *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*, “İslam Birliği (Panİslamizm) Maddesi”, C.10, s.

yazdığı bilinmektedir. Hayatının sonlarına doğru tekrar İstanbul'a gelen Afgâni'nin bu fikirleri benimsemesi, II. Abdülhamit'e avantaj sağlamıştır.

II. Abdülhamit, bir inanç sistemi olarak İslamlığın çok sade olduğuna inanmakta ve "İslam olmak için hiçbir merasime lüzum yoktur... Müslüman olmak için kendi kendisine dahi olsa, bir kimsenin Tanrı'nın birliğine ve Muhammet'in peygamber olduğuna inanıyorum demesi kâfidir. Çünkü İslamiyet akıl ve insanlık dinidir" düşüncesini taşımaktadır. İnanç bakımından bu sadeliği taşıyan II. Abdülhamit, teşkilat bakımından ise, İslamlık bir devlettir ve bu devletin şeriata (Kur'an'a) dayandığını kabul etmektedir. Ancak şeriatın başka dinlerden olanlara tatbik edilemeyeceğini dikkate alan Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'nun başına gelen bütün felaketleri, din vahdetsizliğine bağlamaktadır. Ayrıca kendisine padişah veya sultan denmesinden çok "Emîr-ül-müminin" yani, "Müminlerin Emiri" denmesini istemektedir¹⁶⁸.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü durum, İslam ülkelerini, himaye ve liderlik için Osmanlı Padişahına yaklaşmak zorunda bırakmıştır. Hindistan'da çıkan askeri ayaklanma (1857-1858)'dan sonra İngilizlerin hükümdar ve ailesini dağıtmaları, 1868'de Rusların Orta Asya'da Semerkant'ı almaları ve Buhara Emirliği'ni kendilerine bağlı bir devlet haline getirmeleri ve 1881'de İngilizlerin Mısır'ı, Fransızların Tunus'u işgal etmeleri vs. gibi olaylar, bütün İslam dünyasını çok sarsmış ve bu duruma bir çözüm yolu aranmaya başlanmıştır. Nitekim, 1870'te İslam dünyasına karşı Batının kültürel ve emperyalist tehdidinin farkında olan yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden Namık Kemal'de, "Osmanlıların İslam liderliğine geçmesini" istemiş, ancak O'nun İslam birliği düşüncesi, siyasî olmaktan çok kültürel alanda kalıyordu¹⁶⁹.

İşte, İslam dünyasını, karşılaştığı bu tehlikelerden kurtarmak ve Batı ve Kuzey Devletlerinin Asya'da ve Avrupa'da yayılmasını önlemek amacıyla, Müslümanların Halifenin etrafında toplanarak, Batı dünyasına karşı kurdukları birliğe Pan-İslamizm (İslam Birliği) adı verilmiştir.

32; Mardin, "İslamcılık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1401.

¹⁶⁸ Karal, C. VIII, s. 543. Sadık Albayrak, *Siyasi Boyutlarıyla Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, Risale Yayınları, 1989, s. 88-90.

¹⁶⁹ *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*, "İslam Birliği (Pan-İslamizm) Maddesi", C. 10, s. 32.

Pan-İslamizmin ilk defa ortaya çıkışı XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar gitmektedir. 1768’de Rusya’ya açılan savaşta Osmanlı Devleti’nin yenilmesi üzerine, 1774 Temmuzunda imzalanan “Küçük Kaynarca Antlaşması”nda Kırım Hanlığı’nın bağımsızlığı tanınmış ve Padişahın 1517’den beri aynı zamanda Halife olduğu hatırlatılarak, antlaşmanın 3 ncü maddesine şu ibare konulmuştur¹⁷⁰: “Tevaif-i Tatar... Ehl-i İslamdan olup zat-ı madaletsimat-ı şehriyaranem İmam ül-müminin ve halifet-ül-muvahhidin olduğuna binaen... umur-ı diniyye ve mezhebiyyelerini taraf-ı hümayunu hakkına şeriat-ı İslamiyye muktezasınca tanzim ideler.” Artık bu tarihten sonra Osmanlı Padişahlarının, İslam dünyası ile olan ilişkilerinde, “halifelik” unvanını kullanarak, bundan faydalanmaya çalışacakları görülecektir.

Tanzimata kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun temeli İslam ve devletin hukuk nizamı da şeriattır. Fakat, Tanzimat’la başlayan ve İmparatorluğun kurtuluşu için yapılan yenileşme hareketleri halkta tepkiler doğurmuş ve özellikle Genç Türklerin meşrutiyete dayanan Osmanlıcılık sistemini kabul etmelerine karşılık, II. Abdülhamit, istibdada dayanan İslamcılık akımını kabul ederek, devrinde iç idare ve dış politikada, bu sistemi teşkilatlandırıp geliştirmiştir¹⁷¹.

İslamcılara göre, “İmparatorluğun içte İslamiyet kurallarından uzaklaşması, dışta ise İslamın son kalesi durumunda olan Osmanlı İmparatorluğu’nun ağır baskılara maruz kalması sonucunda, Osmanlıcılık sisteminin kurulmadığı ve dolayısıyla da gerileme ve parçalanmanın önlenilemediği” görüşleri savunulmuştur. Bu durum karşısında Osmanlı aydınları “ittihâd”ın sınırlarını daraltmışlar ve devleti toparlamak için “ittihâd-ı anâsır’dan “ittihâd-ı İslam” a yöneltmişlerdir. Özellikle Hristiyan topluluklarının uluslaşma akımları, Osmanlı İmparatorluğu siyasi hayatında dinsel tepkiye yönelişte büyük rol oynamış, aynı koşullar altında bulunan Müslüman Osmanlılar üzerinde ise, Türk ya da Arap ulusçuluğu yerine “İslamcılık eğiliminin güçlenmesi” şeklinde kendini göstermiştir¹⁷².

¹⁷⁰ Cezayir’de çıkan “Mokroni İsyanı”nda Cezayirli milliyetçilerin yardım için bir dilekçeyle Bab-ı Âli’ye başvurması, Kaşgar Emiri Yakup Han’ın İstanbul’da Abdülaziz’e bir elçi göndererek hutbeyi Halife adına okuttuğunu bildirerek, Çin’in saldırılarına karşı yardım talebinde bulunması bunun güzel örneklerindendir. Bkz.,ERCÜMENT KURAN, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der.Mümtaz’er Türköne, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 93-94.

¹⁷¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII., s. 541; Bulut, s. 41-42.

¹⁷² Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul, Yön Yayınları, 1965, s. 71; Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, İzmir, Çağlayan Yayınları, 1997, s. 103.

Abdülhamit'in İmparatorluk içinde "ittihâd-ı İslam" siyasetini benimsemek zorunda kalmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin kötüleşmesi, Avrupa'nın Osmanlı Hristiyanları lehinde müdahaleleri, İmparatorluğun ve dünyada İslam ülkelerinin Avrupalılar tarafından istilas ve İslam dünyasında İslam İttihâdı lehinde fikir akımlarının belirmesi¹⁷³ olarak özetlenebilir. II. Abdülhamit, iç politikada olduğu gibi dış politikada da İslamcılığı devletin temel prensibi haline getirmeye çalışmıştır. Özellikle dış politikada, İslamcılık akımıyla ulaşmak istediği yakın ve uzak olmak üzere iki amacı vardır. Yakın amaç, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumak; uzak amaç ise Hilafet etrafında dünya İslam birliğini kurmaktır¹⁷⁴.

II. Abdülhamit Pan-İslamcı siyasetini, Yıldız Sarayı'nda kurduğu yarı gizli teşkilat vasıtasıyla yürütmüş, İslam dünyasının etkili din adamlarını, tarikat şeyhlerini İstanbul'a çağırarak, onlara bol maaşlar vererek itibar göstermiştir¹⁷⁵. Ayrıca, Avrupa'da gelişen milliyetçilik fikirlerini İmparatorluk için yıkıcı ve İslam birliği için ayırıcı görmekte olup, Avrupalı devletlerin bu fikirleri kullanarak İslam dünyasını ayaklandırmaya başlamalarını endişe ile izlemektedir. Bu duruma karşı koymak için din birliğinin muhafazasını gerekli gören II. Abdülhamit, "din birliğinin yıkılması, İmparatorluğun da sonudur" demek suretiyle, dünya Müslüman birliğini kurmak için çalışmalara başlayacaktır. İşte "Emîr-ül-müminin" ünvanını, padişah ya da sultan unvanlarına tercih etmesi bu sebeptir¹⁷⁶. Nitekim, bu ünvan ile kendisini yalnız Müslümanların değil, bütün dünya Müslümanlarının başı olarak görecektir¹⁷⁷.

Padişah Abdülhamit, halk arasında Müslümanlık şuurunu bir çeşit "misyoner" örgütüyle yaymaya çalışmış, İran, Türkistan, Çin, Hindistan ve Afrika'ya ajanlar göndererek bir din politikasına girişmiştir. Aynı yerlerden kendisine bağlılık telgrafları çektirmiş, saygılarını sunmak için heyetler getirtmiştir. Kısaca yabancı ülkelerdeki

¹⁷³ Sencer, s. 222; Karal, C. VIII., s. 540-541.

¹⁷⁴ Bulut, s. 42; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII., s. 545.

¹⁷⁵ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 95.

¹⁷⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi -Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. VIII, 3. B., Ankara, TTK., 1988, s. 546.

¹⁷⁷ Abdülhamit'in açık gözle görmüş olduğu bir rüyaya göre "Müslümanlar arasında din bağları artacak ve Müslüman topraklar üzerinde hakimiyet kurmuş olan İngiltere, Fransa, Rusya, Hollanda, Halifenin tesiri altına girecektir. Çünkü Halifenin (kendisinin) bir kelimesi ile cihat başlayacak ve bütün Müslümanlar, bir tek vücut halinde ayaklanarak gavurların idaresinden kurtulacaklardır" Bkz., A.g.e., s. 546.

tanınmış Müslümanları çevresinde toplamıştır¹⁷⁸. II. Abdülhamit, kendisini bütün İslamların imamı olarak kabul etmesine rağmen, Hazret-i Ahmet El-Kadiri'nin kurmuş olduğu "Kadîri Tarikatı"na katılmış ve müridi olmuştur¹⁷⁹. Bu arada izlemiş olduğu politikanın gerçekleşmesi için, devletlerarası ilişkilerde ve dış siyasette bir yardımcı devlete muhtaç olunduğunu anlamış ve kendisine dost olabilecek devletin Almanya olduğunu düşünmüştür. Çünkü, Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu ve İslam ülkeleri arasında herhangi bir savaş olmamıştır. Ayrıca, II. Abdülhamit'i Almanya ile dostluğa götüren yolun "Demiryolu" projesi olduğu da bilinmektedir¹⁸⁰. Abdülhamit ile yakın ilişkiler kuran Alman İmparatoru Kayzer ise, bu davranışından dolayı "Hacı Guillaume II", "Berlin Halifesi" gibi adlarla anılmaya başlamıştır. Fakat Almanya izlemiş olduğu bu politikayla, Anadolu ve Mezopotamya'ya nüfuz etmek ve halkı Müslüman olan İngiliz ve Rus sömürgelerini tehdit etmek amacıyla, İslamiyeti ideolojik bir silâh olarak kullanmak istemiştir¹⁸¹. Abdülhamit'in İslamcılık siyaseti, başlangıçta "Panislâvizme" bir tepki olarak doğmuş, ancak Padişah otuz yılı aşkın saltanatında tecrübe kazanmış ve hilafetin manevî gücünü Rusya'dan başka, sömürgelerinde milyonlarca Müslümanın yaşadığı İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya karşı da kullanmıştır¹⁸². Pan-İslamcı siyaset, Şeyh Cemaleddin Afgani'nin 1892'de İstanbul'a yerleşmesiyle en yüksek noktasına erişmiştir. Gerçekten Şeyh, 1881 yılından itibaren gittiği çeşitli ülkelerde Pan-İslamizmi yaymış, bütün Müslümanların mezhep farkı gözetmeksizin Osmanlı-Sultan Halifesi etrafında birleşmesini istemiştir¹⁸³.

¹⁷⁸ II. Abdülhamit'le dostluk ilişkilerini sürdüren Macar Türkoloğu ve İngiliz casusu olan Arminius Vambery'nin 1894 yılına ait raporunda, "Sultan Hamid, Rusya'ya karşı Tatar, Moğol, Gürcü, Çerkes göçmenlerini ve İngiltere'ye karşı da büyük Arap Bilgini Şeyh Ebülhüda'yı, Darfur ve Sudan Şeyhlerini kullandığını" ifade etmektedir. Bkz., Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 95.

¹⁷⁹ "Ben derviş olduğum için Kadiri Tarikatı'na da mensubum" diyen II. Abdülhamit, Şeyh Ahmet'le sürekli diyalog içerisinde olmuştur. Bkz., Karal, C. VIII, s. 249.

¹⁸⁰ II. Abdülhamit'in demiryollarının inşasından beklediği iktisadî ve stratejik avantajlardan başka, İslamcılık politikası için umduğu avantajlar vardır. İstanbul'un bir taraftan Anadolu demiryollarıyla Bağdat ve Basra'ya bağlanması, Hindistan Müslümanlarıyla Hilafet merkezi arasındaki mesafeyi kısaltacak ve mevcut bağları kuvvetlendirecektir. Abdülhamit'in demiryollarından beklediği siyasi neticeler, en parlak ifadesini, Alman İmparatoru'nun Şam'da kendisini dünyadaki 300 milyon Müslümanın halife tanıdığı Osmanlı padişahının dostu olduğunu ilân etmesiyle göstermiştir. Abdülhamit, artık İslamcılık siyasetinde yalnız değildi. Bkz., Karal, C. VIII., s. 548-549.

¹⁸¹ Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998, s. 29; Suna Kili, *Atatürk Devrimi*, Bir Çağdaşlaşma Modeli, 4. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982, s. 70.

¹⁸² Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s. 94.

¹⁸³ Cemaleddin Afgani, mizaç yönünden ihtilalcî bir karatere sahiptir. İran şahı Nasireddin'i 1896 Mayıs'ında adamlarından birine öldürtmesi, Abdülhamit'i tedirgin etmiş ve bu olaydan sonra Şeyh, Nişantaşı'ndaki konağında göz hapsine alınmış ve 1897 Mart'ında kanserden ölmüştür. Bkz., Kuran, s. 95; Orhan Koloğlu, *Gazinin Çağında İslam Dünyası 1919-1922*, I. Kitap, I. B., İstanbul, Boyut Yayıncılık, 1994, s. 41-42.

Padişah, Pan-İslamcı siyasetini kısmen resmi yollardan da yürütmüştür. Nitekim, Enver Paşa'nın başkanlığındaki bir "Nasihat Heyeti"ni, 1901 yılında Çin Müslümanlarını Boxer İsyanı'na katılmaktan caydırmak için Uzak Doğu'ya göndermiştir. Bu politikanın yurtdışında yayıldığını gösteren örnekler bir hayli fazladır¹⁸⁴. Saltanatının son yıllarında girişmiş olduğu bu teşebbüsler¹⁸⁵, II. Abdülhamit'in "Pan-İslamizm"e vermiş olduğu önemi çok güzel vurgulamaktadır. Abdülhamit, İslamcı siyaseti özellikle dış politikada emperyalist güçler arasında denge kurma ve bunların Osmanlıya yönelik tehditlerini biraz olsun hafifletmek için kullanmıştır. Başarı düzeyi ne olursa olsun, Abdülhamit'in Pan-İslamist politikası, İngiltere'yi zaman zaman düşündürmüş hatta biraz da ürkütmüştür¹⁸⁶.

Abdülhamit, saltanatını otuz yıl istibdatla sürdürebildiyse bunun temel nedeni, ustalıkla uyguladığı denge politikasının yanı sıra, halkı yanına almasını da bilmesidir. Nitekim, halkla, Abdülhamit arasındaki bağı din kurmuştur. Bu din bağının kuruluşunda ise, bu dönemde yetişen yeni bir "din adamı tipi" büyük rol oynamıştır. O zamana kadar halktan uzak olan resmi "ulema aristokrasisi"nin yanında, genişleyen ekonomik çöküşle orantılı olarak çoğalan "talebe-i ulûm, çerçiler, hafızlar, imam,lar, şeyhler, dedeler, şerifler, seyyidler, nâkıplar, üfürükçüler, münecimler, büyücüler" bol şekilde yetişmeye başlamıştır¹⁸⁷. Din halkla padişah arasında etken bir köprü oluşturarak, Abdülhamit'in hem iç, hem de dış politikası için dayandığı en büyük silâh olmuştur¹⁸⁸. Devletin birliğinin ancak kendisi tarafından sağlanacağına, çevresindeki yandaşlarının etkisiyle iyice inanan padişah, bu inancıyla birlikte daha evhamlı, korkak ve baskıcı bir hükümdar niteliğine bürünmüştür. Hükümet, bütün zenginlik kaynaklarını sarayın doymak bilmeyen ağızlarına yediriyor ve illerden ilçelere kadar ülke, içten ve dıştan zayıflıyordu. Ülkenin her yerinde casuslar vardı ve onlara cömertçe para, yiyecek ve

¹⁸⁴ 1903'de Londra'da Abdullah Suhrawardy tarafından kurulan bir dernek, "Pan-İslam Dergisi"ni çıkarmış ve Muhammet Webb isimli bir Amerikan dönmesi de (Washington elçiliği aracılığıyla padişahı destek görerek), 1893 yılında New York'ta "Moslem Word" başlığı altında aylık dergi yayınlamaya başlamıştır. Bkz., Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s. 96-97.

¹⁸⁵ II. Abdülhamid'in Pan-İslamcı siyasetiyle 1901'de Şam'da inşasına başlanan Hicaz demiryolu, 1908'de tamamlanmış ve Medine'ye ulaşmıştır. Padişahın şahsi serveti ve dünya Müslümanlarının mali yardımıyla tamamlanan bu eser, hacıların din vazifesini yerine getirmelerini kolaylaştırdığından, Halife'ye İslam âleminde büyük itibar sağlamıştır. Bkz., *A.g.e.*, s. 98.

¹⁸⁶ Tefik, Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi- 1839-1950*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 48; Sadık Albayrak, *Siyasi Boyutlarıyla Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, Risale Yayınları, 1989, s. 77-78.

¹⁸⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 320-330; Berkes, *Batıcılık Ulusçuluk...*, s. 79.

¹⁸⁸ Tefik, Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi- 1839-1950*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 44.

rütbe dağıtılıyordu. İslamcı niteliğine rağmen gün geçtikçe kendisini halktan ve çevresinden soyutlayan Abdülhamit, Yıldız Sarayı'nda güvendiği uzmanlarıyla devleti yönetmeye çalışıyordu. Hafiyeler her yanı sarmış, jurnalcılık ve hafiyelik toplumu bir bulaşıcı hastalık gibi, en ücra birimlerine kadar kaplamıştı¹⁸⁹.

XIX. yüzyıl sonlarında Batı dünyasında görülmedik düzeyde ekonomik, teknolojik, bilimsel gelişmeler, kültür ve düşünce alanlarında güçlü akımlar belirmeye başlamıştı. Batı uygarlığı XX. yüzyıla merdivenlerini dayamış, büyük endüstri atılımları, denizleri, karaları aşarak, dünyanın dışta kalan ülkelerinin gelenek sınırlarını aşındırmaya başlamıştı. Tarihin böyle bir döneminde Yeni Osmanlıların umduğu çağdaşlaşma, ilerleme atılımları yerine, II. Abdülhamit döneminde daha eski dönemlerin bile görmediği bir din-devlet diktatörlüğü kurulmuştu¹⁹⁰.

Abdülhamit'in hürriyetleri birer birer yok edip, 1877'den sonra Kanun-u Esasiyi de yürürlükten kaldırması üzerine, önce İmparatorluk sınırları içinde ve sonraları dış ülkelerde çeşitli gizli cemiyetler kurulmuştur¹⁹¹. Bu rejime karşı siyasal alanda ilk baş kaldırmalar, bu kez daha gerçek anlamıyla genç kuşaklar arasında başlıyor ve sivil-askeri okullarda, Tanzimat dönemiyle kıyaslanamayacak kadar çok sayıda gençlik yetişiyordu. İşte Abdülhamit yönetimine karşı ilk tepkiler başlıca bu kaynaklardan gelmiştir¹⁹². Başlangıçta birbirlerinden ayrı çalışan bu örgütlerin varlığı, kısa süre içinde Abdülhamit'in hafiye ve jurnal teşkilatları tarafından öğrenilmiş ve bu örgütlere karşı şiddetli bir saldırı başlamıştır. Fakat bu saldırılar, örgütlerin birbirleriyle bağlantı kurarak birleşmesini sağlamıştır¹⁹³.

II. Abdülhamit'e karşı ilk muhalefet hareketinin 1878'de Birinci ve İkinci Çırağan Olayları ile başladığı bilinmektedir¹⁹⁴. Osmanlılar arasında beliren bu dağılık hürriyet

¹⁸⁹ A.g.e., s. 49-50; Bulut, s. 52; Akşin, *Ana Çizgileriyle...*, s. 38; Ertürk, s. 25-27.

¹⁹⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 343.

¹⁹¹ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 18.

¹⁹² Bu kaynaklar ise, yüksek öğretim kurumlarında, özellikle tıp ve harp okulunda gençler arasında başlayan gizli cemiyet kurma akımı, üyelerinin çoğu ordu subaylarından gelmekle birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler ve Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmalardan oluşmaktadır. Bkz., Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 343.

¹⁹³ Nitekim, bu grupların tamamını "Jön Türkler" akımı olarak adlandırmak gelenek olmuştur. Bkz., A.g.e., s. 343. Sencer, s. 211.

¹⁹⁴ Her iki olayın amacı, Sultan Murat'ı tekrar tahta çıkarmaktı. Birinci Çırağan Olayı'na liderlik etmiş olan Ali Suavi, 18 Mayıs 1878'de 100-200 kadar Rumeli muhaciri ile birlikte göz hapsinde tutulan V. Murat'ın dairesine girmiş, fakat o sırada Beşiktaş İnzibatından Hasan Paşa tarafından sopa ile öldürülmüştür. Bu olay, II. Abdülhamit'in istibdatçı idaresine karşı yapılmış büyük çaplı bir olaydır. İkinci olay ise, Kelanti Skaliyeri Aziz Bey Komitesi adıyla düzenlenmiş ve bu olayda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 511-512.

ve fikir akımlarını, siyasi bir organ olarak temsil etmeye kalkışan ilk örgüt ise “İttihat ve Terakki Cemiyeti” olmuştur¹⁹⁵.

Cemiyetin kurucuları, İstanbul Askeri Tıp Okulu öğrencilerinden İbrahim Temo (ohri), Abdullah Cevdet (Harput), Mehmet Reşit (Kafkasya), Hüseyin-zade Ali (Bakü), İshâk Sükûti (Diyarbakır)’dır. Bu cemiyetin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, kurucularından İbrahim Temo’ya göre 21 Mayıs 1889’da kurulmuştur. Cemiyetin ilk adı “Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki” iken, bir süre sonra “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” olarak değiştirilmiştir¹⁹⁶. Kısa zamanda hızla büyüyen ve diğer okullara da yayılan cemiyetin varlığını, Abdülhamit 1892’de öğrenmiş ve örgütün ileri gelenlerini tutuklatmıştır. Fakat bir müddet sonra padişah tarafından affedilen örgüt üyeleri, tekrar çalışmalarına başlamıştır. Bu arada İbrahim Temo’nun kurmuş olduğu bu gizli derneği örnek alan Ahmet Rıza Bey’de, Paris’te “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti”ni kurmuştur. Ayrıca, diğer memleketlerde de buna benzer başka derneklerin kurulduğu bilinmektedir¹⁹⁷. 4 Şubat 1902’de çeşitli ülkelere dağılan Jön Türk gruplarını bir merkez etrafında birleştirmek ve ortak bir hareket yolu çizmek için Paris’te gizli bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda, dernek üyeleri arasında görüş ayrılıkları belirmiş ve konferans ikiye bölünmüştür. Bu arada Prens Sabahattin ana teşkilattan ayrılarak “Teşebbüsü şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”ni kurarak “Terakki” gazetesini çıkarmaya başlamıştır¹⁹⁸.

1895 yılında İstanbul’da patlak veren Ermeni olayları, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni harekete geçirmiş ve Cemiyet tarafından hazırlanan beyannamelerde, olaylardan Abdülhamit idaresinin sorumlu olduğu ifade edilerek, bütün Osmanlıların Cemiyet etrafında birleşmeleri öngörülmüştür. Fakat, bütün bu çalışmalar Cemiyetin varlığını ortaya çıkarmış ve Abdülhamit’in baskısı yüzünden dernek üyeleri ve liberal

¹⁹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. VIII, s. 513-514; Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Nedenler*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998, s.19-20, *Akşin*, s. 38-39.

¹⁹⁶ Örgüte ilk girenler arasında Asaf Derviş (Paşa), Süleyman Emin (Paşa), İsmail Safa Bey ve Naci (Paşa) gibi kimseler vardı. Gizli olarak kurulan örgüt, Carbonari ve Farmason örgütlerindeki sisteme göre yapısını biçimlendirmiş ve üyeler küçük hücreler meydana getirmişlerdi. Beşli sisteme göre kurulan her hücrenin kendine özgü bir numarası vardı. Bu numaralar (x/y) şeklinde şifrelendirilmişti. Bkz., Tevfik, Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 52; Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1994, s. 25; *Akşin*, s. 39.

¹⁹⁷ Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 18.

¹⁹⁸ *A.g.e.*, s. 19; *Berkes*, s. 344.

düşünceli aydınlar, yurt dışına kaçmak zorunda kalmışlardır. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul teşkilatı geçici bir süre için dağıtılmıştı¹⁹⁹.

Yeni Osmanlılar hareketinde olduğu gibi, 1890'lardan sonraki Jön Türk hareketinde de yurt dışındaki eylemlerin önemli bir yeri ve ağırlığı vardır. Nitekim 1895'ten sonra Jön Türk hareketinin²⁰⁰ Bükreş, Paris Cenevre ve Kahire olmak üzere başlıca 4 merkezden idare edilmeye başlandığı görülmektedir. Paris'te Cemiyetin başkanı olan Ahmet Rıza Bey²⁰¹, "Meşveret Gazetesi"ni yayınlamaya başlamış ve bu gazete O'nun siyasal düşüncelerini, ekonomik ve toplumsal sorunlara getirdiği çözümleri içeren bir yayın organı olmuştur. Ahmet Rıza Bey, "halkın bir takım geri kafalı din adamlarınca karanlığa itildiği" düşüncesini taşımakta ve bu geri kafalı tutucu kişileri ise şöyle tanımlamaktadır²⁰²: "Zühd-i takva perdesiyle fikir ve niyetini örten ve halkın cehlinden ve zaaf-ı kalbinden istifadeye çalışan mürailer ve münafıklar."

Ahmet Rıza Bey, pozitivist bir din inancıyla bağlanmış ve O'na göre, İslamın hoş görüşü Osmanlı İmparatorluğu'nun bir anlama zaafını teşkil etmişti. Bununla beraber kendisinin pozitivist oluşu nedeniyle Cemiyet üyeleri tarafından dinsiz olarak nitelendirilmiş ve bu durum ise teşkilatın kuvvetlenmesine ciddi bir engel teşkil etmiştir²⁰³.

Teşkilatın ikinci önderi olan Mehmet Murat Bey²⁰⁴ (1853-1912) "Mizan" adlı bir gazete yayınladığı için "Mizancı Murat Bey" adıyla da tanınmaktadır. Murat, liberal ve meşrutiyetçi olmasına rağmen, Abdülhamit'in halifeliği etrafında bütün İslam

¹⁹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. VIII, s. 515; Akşin, s. 39-40.

²⁰⁰ Jön Türk hareketi, Ahmet Rıza ve Meşveret gazetesi (1859-1930), Murat Bey ve Mizan gazetesi (1853-1912), Abdullah Cevdet ve İttihat, Osmanlı gazetesi ve çevresi, Prens Sabahattin'de somutlaşan akım (1877-1948) ve Şûrâyı Ümmet grubunca devam etmiştir. Bkz., Çavdar, s. 55.

²⁰¹ Batılı bir yaşam tarzını benimsemiş olan İngiliz Ali Beyin oğludur. Babası küçükken Konya'ya sürüldüğü için sık sık bu kente gitmiş ve Anadolu köylüsü onu derin düşüncelere sevk etmiştir. Ziraat eğitimini Fransa'da Grignon Okulu'nda tamamlamış ve Milli Eğitimde İdadi Mülki Müdürlüğü, Maarif Müdürlüğü yaparak, Osmanlı heyeti ile Paris'e gitmiştir. Paris'te Auguste Comte'un pozitivist okulunun etkisi altında kalmış ve padişaha eğitim alanında yapılması gerekli düzenlemeleri içeren çeşitli layihalar göndermiştir. Bkz., Berkes, s. 348; Akşin, s. 40-41.

²⁰² Kemal H. Karpat, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 57, Akşin, "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 832.

²⁰³ Ahmet Rıza Bey'in dini inancı, İttihat ve Terakki'ye para yardımıyla bulunan Mısır Hidivi'ne de çok ağır gelmiş ve Mısır Hidivi, "Ben bu cemiyete mahza İslam oldukları için muavenet ediyordum. Bunların en büyüklerinden birisi ben İslam değilim... diyor. Lanet olsun" demek suretiyle para yardımını kestğini ifade etmiştir. Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 79; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 516-517; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 40-41.

²⁰⁴ 1855 yılında Dağıstan'ın Darkiskiy köyünde doğan Mehmet Murat göçmen olup asıl adı Urahi-Amirov Hacı Murat'tır. Genç yaşından itibaren bilimsel araştırmalarda bulunmuş, 1873'de İstanbul'a gelmiştir. Asıl ününü mekteb-i mülkiyede Tarih öğretmenliği yaparken almış ve altı ciltlik "Tarih-i Umumi"yi ve bir ciltlik Osmanlı Tarihini yayınlamıştır. Bkz., Akşin, s. 43-46.

dünyasının birleştirilmesi ve meşveret usulünün uygulanmasıyla birlikte bütün Müslümanların kanunu olan “İslam şeriatı” adı altında büyük bir Müslüman Meşrutiyet rejimi kurulması taraftarıdır. Murat Bey, Abdülhamit yönetimini çeşitli muhtıralarla uyarmaya çalışmış, fakat 1895 yılında artan baskılar sonucu Fransa’ya kaçmak zorunda kalmıştır. Mizancı Murat’ın amacı, İslam şeriatını uygulayacak bir “Pan-İslam” devlet kurulmasıdır. Bu fikrinden dolayı Ahmet Rıza grubu, O’nun İslamcılığıyla alay etmeye; Murat’ta onları dinsizlikle suçlamaya başlamıştır. Nitekim, bu çeşit görüş ayrılıkları da II. Abdülhamit’e yaramıştır²⁰⁵.

Teşkilatın üçüncü önderlerinden olan Sabahattin, Abdülhamit’in iki kız kardeşinden birinin oğlu olup, büyük ihtimal Avrupa’da prestij kazandırır düşüncesiyle kendisine “Prens” unvanını takmıştı²⁰⁶. Prens Sabahattin ve arkadaşları kişisel girişim ve çevrecilik anlamına gelen “Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”ni kurarak “Terakki Gazetesi”ni çıkarmaya başlamışlardır. Prens Sabahattin ve Cemiyeti’nin İslamcılık hakkındaki görüşleri şöyledir²⁰⁷:

“İslamcılık bir vakîadır. Sosyal manası şarkın müteârriz garbe gösterdiği tepkidir. Avrupa’nın siyasi çevreleri, İstanbul’u İslamcılığın merkezi sanıyorlar. Ancak gerçek şudur: Dört yüz yıldan beri Osmanlı İmparatorluğu hilafet merkezine sahiptir. Fakat bu son yıllara kadar İslam birliği için çalıştığına şahit olunmamıştır. İslam birliği II. Abdülhamit devrinin bir tasarısıdır, bu da ancak İmparatorlukta Müslümanların tesir altında bulundurulması için yapılmaktadır. Hükümet gerekli ıslahatı yapmamak ve kendisini mazur göstermek için, bu dini perde arkasında saklanmaktadır.”

Buradan da anlaşılacağı üzere Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, İslami düşüncüyü benimsemekte ve onlar üzerine siyasi bir sistem kurulması için açık kapı bırakmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin program ve amacı, Ahmet Rıza Bey tarafından Mısır’da 1902 yılında yayınlanmaya başlayan “Şurâ-yı Ümmet” gazetesinde²⁰⁸; “Osmanlı Devleti’nin siyasi istiklâlini ve toprak bütünlüğünü her türlü yabancı müdahalesine karşı korumak, istibdat idaresini yıkarak, meşrutiyeti kurmak ve Osmanlı hanedanı ve hilafet makamını vatan ve millete faydalı olacak surette kuvvetlendirmek” şeklinde açıklanmıştır.

²⁰⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 517; *Bulut*, s. 46-47; *Akşin*, s. 833.

²⁰⁶ Babası II. Mahmut zamanında kölelikten gelme Gürcü Hüsrev Paşa’nın yetiştirdiği kölelerden olup, Damat Mahmut Paşa’nın oğludur. Mahmut Paşa Anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını istemiş fakat çabaları sarayda hoş karşılanmamıştır. Görevlerinden alınan Mahmut Paşa, iki oğlunu (Sabahattin ve Lütfullahı) yanına alarak yurt dışına kaçmıştır. Bkz., Karal, C. VIII, s. 545; *Akşin*, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 41.

²⁰⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 550; *Akşin*, s. 835.

İşte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organlarından olan “Meşveret” ve “Şurâ-yı Ümmet” gazeteleri, II. Abdülhamit'in şahsına ve istibdat idaresinin kötülüklerini dile getirme yolunda amansız bir risale savaşına girişmiştir. Bu yazıların hareket noktaları ayrı olmakla beraber, amaçları aynıdır. Hareket noktalarından biri imamet ve hilafet; diğeri de saltanattır. Nitekim, Osmanlı genel düşüncesini çoğunlukla Müslümanlar temsil ettiği için, İstibdadı din yönünden çürütmek ve meşrutiyeti de bir Avrupa düşüncesi olarak değil, yine din esasına göre savunmak gerekli ve faydalı görülmüştür. Daha önce “Genç Osmanlılar”ın da faydalandığı, “iş hususunda birbirinizle müşavere ediniz” ayetinin bir düstur, bir parola olarak kullanıldığı görülmektedir²⁰⁹.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu yayınları çok etkili olmuş ve bu esnada Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahattin'in grupları geçici bir anlaşmaya varmışlardır. Böylece 1908 hareketi öncesinde bütün Jön-Türk kurumları, Abdülhamit'in istibdadına son vermek ve “Kanun-i Esasi”yi tekrar yürürlüğe koymak için, bir amaç üzerinde birleşiyorlardı. Bu amaç, Balkan halkının yardımıyla 23 Temmuz 1908'de nispeten az kan akıtılarak gerçekleştirilmiş ve II. Abdülhamit anayasayı, iki meclisli parlamento sistemini ve bütün hürriyetleri, halkın eşi görülmemiş heyecan ve sevinç gösterileri arasında yeniden yürürlüğe koymuştur²¹⁰. Bu tarih ise II. Meşrutiyetin başlangıcını işaret etmektedir. Aydınlar, nihayet Sultanı yola getirmişler ve ordu, sadece askeri ve teknik alanda değil, siyasi alandaki yenileşme hamlesinde de baş rolü oynamıştır.

Abdülhamit'in istibdat yönetimine karşı Avrupa'da çalışan Genç Türk derneklerine paralel olarak, Osmanlı memleketlerinde de dernekler kurulmaya başlanmıştır. Bunlar ise sırasıyla İstanbul, Suriye ve Makedonya'da örgütlenmeye başlamışlardır. Mercan İdadisi, Siyasal Bilgiler Okulu, Askeri Tıp ve Harp Okulu, kısa zamanda birer çalışma merkezi haline gelmiştir. Mercan İdadisi'nde kurulan Devrim Derneği “Cemiyet-i İnkılâbiye”, okul dernekleriyle, halk arasında bir köprü görevini

²⁰⁸ 15 Nisan 1902'de çıkan gazetenin başında (Redaktör) Sami Paşa-zade Sezai bulunmaktadır. Türk edebiyatının ilk gerçekçi yazarlarındandır. 1901 yılında yurt dışına kaçan ve Jön Türk hareketinin militanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bkz., *Karal*, C. VIII, s. 521-522; *Kırçak*, s. 33-34; *Akşin*, s. 74.

²⁰⁹ Meşveret ve Şurâ-yı Ümmet” gazetelerinde yayınlanan risalelerde, II. Abdülhamit'e “hilafet makamına oturmuş bir yezid-i cedit; nefsinden başka bir şey düşünmeyen, kendi rahat ve saadeti için Saltanatın şan ve namusunu, milletin hukukunu, her şeyi feda eden bir adam, Padişah demeye utanıyorum” denmekte ve ayrıca, “Sen Sultan değil bir kara yılanısın. Kuyruğun kesilmez, başın ezilir. Şahı cihan değil sarı çiyansın. Kolların budanmaz, kökün kazılır” şeklinde son derece ağır sözlere yer verilmektedir. Bkz., *Karal*, C. VIII, s. 524-527.

²¹⁰ Kemal H. Karpat, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 19-20; *Cumhuriyet*, “Halil Menteşe'nin Hatıraları”, 13 Ekim – 11 Aralık 1946; *Karal*, C. VIII, s. 528, *Kırçak*, s. 38-39; *Ertürk*, s. 33-34.

üstlenmiştir. Sıkı denetim altında tutulan bu okul öğrencileri, memleketin yönetimi ile ilgili çeşitli yapıtları gizlice okuyorlardı. Fakat istibdadın yıkılması ve özgürlüğün sağlanması için her şeyden önce okul dışına taşan güçlü örgütlere ihtiyaç vardı²¹¹. Memlekette ve okul dışında bu örgütlenmeye karşı ilk girişim, Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından Şam'da atılmıştır. O, Şam'da ticaretle uğraşan Doktor Mustafa (Cantekin) ile tanışarak "Hürriyet" adını taşıyan bir gizli dernek kurmuştur. Derneğin amacı ise, mevcut yönetim sistemini asker kuvveti ile değiştirmektir²¹².

Hürriyet Derneği'nin çalışma alanını genişletmek isteyen Mustafa Kemal'in, bir süre sonra Selanik'te bu derneğin bir şubesini kurmayı başardığı görülecektir. Kurucular arasında arkadaşlarından ve tanıdıklarından Ömer Naci, Hüsrev Sami (Gerede), Hakkı Baha (Pars), Hoca Mahir ve Bursalı Tahir Bey'ler vardır²¹³. Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal, Selanik'te fazla kalamamış ve Suriye'ye eski görevinin başına dönmüştür. Dernek ise lidersiz kaldığından gereği gibi gelişmemiştir. Bir süre sonra çalışmalarını durdurmuş olan Hürriyet Derneği'nden 10 üye, aralarında anlaşarak, 1906 yılında merkezi Selanik olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni kurmuşlardır. İhtilâlcî usullerle çalışan bu derneğin kurucuları arasında Talat Paşa, Bursalı Mehmet Tahir (Askeri Rüştîyesi Müdürü), Naki Bey (Askeri Rüştîyesi Fransızca Öğretmeni), Mithat Şükrü (Selanik Eğitim Müdürlüğü Muhasebecisi), Rahmi (Selanik gençlerinden), Ömer Naci (Yüzbaşı) Kâzım Nami (Müşirlik Yaveri), İsmail Canpolat (Teğmen), Hakkı Baha (Üsteğmen, Selanik Rüştîye Okulu öğretmeni), Edip Servet (İrtibat Subayı) bulunmaktadır²¹⁴.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, etkisini yurt dışında da duyurmak ve orada faaliyetlerini yürüten derneklerle ilişki kurmak üzere, Ömer Naci ve Hüsrev Sami (Kızıldoğan) Bey'i Selanik'ten Paris'e göndermiş ve Cemiyet, Eylül 1907'de Ahmet Rıza Bey'in yönettiği "Terakki ve İttihat Cemiyeti" ile birleşme kararı almıştır²¹⁵. Bu

²¹¹ Karal, C. IX, s. 6-7; Akşin, *Jön Türkler...*, s. 80-81.

²¹² Mustafa Kemal, Harp Akademisi'nde öğrenimini tamamladıktan sonra süvari stajı yapmak üzere Suriye'ye gönderilmiş (11 Ocak 1905), ve Şam'da Tıp Fakültesi'nin son sınıfında iken siyasetle uğraştığı için Şam'a sürülen Doktor Mustafa (Cantekin) Bey'le tanışmıştır. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 7-8, Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 43.

²¹³ Mustafa Kemal, derneğin amacını şu şekilde açıklamıştır: "Özgürlük olmayan bir memlekette ölüm ve dağılma vardır. Her ilerlemenin ve kurtuluşun amacı özgürlüktür. Kahredici bir istibdata karşı ancak ihtilalle karşı koyulur. Memleketi kurtarmak için köhne ve çürük idareyi yıkmak başlıca ödevdir." Bkz., Faik Reşid Unat, "Atatürk'ün Meşrutiyet İnkılabının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge" *Belleten*, C. XXVI, s. 102; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 52.

²¹⁴ Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, s. 13; Karal, C. IX, s. 11.

²¹⁵ Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet – İttihat ve Terakki", *Belleten*, C. II, No. 3-4, s. 622-625.

birleşmeden sonra Jön-Türk hareketi, kuvvetini hızla arttıracaktır. 1908 yılına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti, sadece sultanı 1876 Anayasasına uymaya zorlamak amacını güden siyasi bir dernekti, oysa şimdi birdenbire kendisini memleketi idare etme vazifesiyle yükümlü bulmuştu. Hükümeti devralmaya hazırlıksız olduğunu bilen Cemiyet, önce iktidara geçmemek, sadece “vatani” bir dernek olarak kalma kararını vermiş ama öbür taraftan da 1908 seçimlerinde kendi adamlarını öne sürerek, Mebûsan Meclisi’ni kontrol altına almaktan çekinmemiştir²¹⁶.

4 Ağustos’ta kurulan Meşrutiyetin ilk kabinesi olan Sait Paşa Hükümeti, 13 Ağustos’ta çekilmek zorunda kalmış ve 14 Ağustos’ta tekrar ikinci bir kabine oluşturulmuşsa da o da başarısız olmuştur. Nitekim, İttihat ve Terakki’nin baskısıyla, 21 Ağustos 1908’de Kâmil Paşa Hükümeti kurulmuştur. Bu arada II. Meşrutiyetin ilanıyla Osmanlı Devleti’nde gevşek olan merkezi otoritenin daha da zayıfladığı düşüncesiyle, yabancı müdahalecilerin ve dış sorunların da ortaya çıktığı görülmektedir²¹⁷. Dışta meydana gelen bu önemli gelişmeler, zaten istikrar olmayan iç politikada da etkilerini göstermekte gecikmemiş ve değişik ayaklanmalar ve yeni yönetimin kendi içinde bir muhalefetin doğmasına neden olmuştur.

İttihatçılara karşı oluşan ilk muhalefet olayı, 12 Ağustos 1908’de gerçekleşmiş ve Fatih Camisi Müderrisi (Medrese Öğretmeni) Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, “Cemiyet-i İttihâdiye-i İslamiye” adlı altında dine dayanan siyasi bir örgüt kurmuştur²¹⁸.

Meşrutiyetten hemen sonra ülkeye dönen Sabahattin Bey ve “Teşebbüsü Şahsi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti” mensupları, kendi görüşleri doğrultusunda faaliyet göstermeye başlamışlardır. Adem-i Merkeziyet Cemiyeti görüşlerinden dolayı İttihat ve Terakki içinde beklediği ilgiyi göremeyen Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkilerini tamamen kesmiş ve artık, kısa bir süre sonra kurulacak olan Ahrar Fırkası’nı desteklemeye başlayacaktır.

Ahrar, hür’ün çoğulu olup hürler anlamına gelmektedir. Siyasal partiler yelpazesine göre liberaller demektir. 14 Eylül 1908’de İstanbul’da kurulan “Osmanlı

²¹⁶ 1908-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki Partisi hakimiyetini sürdürmüş olduğundan, bu devreye “İttihat ve Terakki Devri” adı da verilebilir. Bkz., Kemal H.Karpat, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, s. 20.

²¹⁷ 5 Ekim’de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, 6 Ekim’de ise Avusturya – Macaristan, Bosna ve Hersek’i ilhâk etmiştir. Yine aynı gün Girit Yunanistan’a bağlanmıştır. Bkz., Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 48.

²¹⁸ Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, sonradan Şeyhülislam olmuştur. Bkz., Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1994, s. 50.

Ahrar Fırkası”nın ilk kurucuları, Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tefvik, Nâzım ve Şevket Beyler, Celâlettin Arif ve Mahir Sait Bey’dir²¹⁹. Fırka, Sabahattin Bey’in İstanbul-Bebek semti bahçesinde verdiği bir konferansı izlemeye gelen gençlerin, O’nun konuşmasından esinlenerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında bir muhalefet oluşturmak amacıyla kurulmuştur²²⁰.

Ahrar Fırkası, Meşrutiyetin ilk siyasal partilerinden biri olup, Osmanlı Meclisi’nin 16 Ağustos 1909’da çıkarmış olduğu “Cemiyet Hürriyetleri” ile ilgili kanundan daha önce kurulmuş olduğu için, 1908 genel seçimleri öncesi gerçeğe en yakın partileşme teşebbüslerinden biri olmuştur²²¹. Gerçekten de bu örgüt, özellikle azınlıkların temsil ettiği ticaret burjuvazisinin çıkarlarını dile getiren ve Osmanlı topluluğunun devamı için, çeşitli ulusların eşitliğini politik bir tedbir sayarak, İttihat ve Terakki’nin buna aykırı politikasını bütünüyle yanlış bulanlar tarafından kurulmuştur²²². Ahrar Fırkası’nın 1 Eylül 1908 tarihli programının girişinde, açıkça liberal bir doktrinin sözcülüğü yapılmıştır²²³:

“İnsanlar hür ve hukuk-ı beşer (insan hakları) nokta-i nazarından (görüş açısından) müsavi (eşit) olarak doğduklarından, aharın (başkalarının) hukukuna tecavüz etmemek şartıyla, hürriyet hakkı temellük (mülk edinme hakkı), emniyet, huzur-u kanunda (kanun önünde) müsavat, kanuna mütavaat (uyma) asayiş-i umumiye muhil olmayan (kamu güvenliğini bozmayan) ef’al (iş) ve harekatta serbest, serbest-i kelâm (konuşma özgürlüğü), serbest-i matbuat, serbest-i ticaret, serbest-i müşareket (işbirliği), serbest-i ictimâ’ (toplanma özgürlüğü), masuniyet-imesakin (konut dokunulmazlığı) gibi hukuk-u umumiye maliktirler.”

Bu program Nurettin Ferruh Bey’in kaleminden çıkmış, fakat hazırlanışında adliye ıslahatı için danışman olarak görevlendirilmiş bulunan Kont Ostrorog’un yardımı olmuştur²²⁴. Doğrudan doğruya bir yayın organına sahip olmayan Ahrar Fırkası, özellikle “Serbesti” ve Prens Sabahattin’in mali yardımlarıyla çıkan “Osmanlı” gazetelerinde açıkça desteklenmiş ve “İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Sedâ-yı Millet ve Servet-i Fünûn” gazeteleri de yakınlık göstermiştir²²⁵.

²¹⁹ Hicri 1 Eylül 1324 tarihinde kurulan Partinin orijinal adı “Fırka-i Ahrar” dır. Bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 175-176.

²²⁰ A.g.e., s. 176.

²²¹ Kanun-u Esasi’de, dernek kurma özgürlüğü Hicri 3 Ağustos 1325’te kabul edilmiştir. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. I, İstanbul, Baha Matbaası, 1966, s. 194; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C. II, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1967, s. 91; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 176-177.

²²² Muzaffer Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971, s. 45.

²²³ Tunaya, C. I, s. 188.

²²⁴ Kont Leon Ostrorog, Leh asıllı bir aileye mensup olup Fransız’dır. İslam hukukunu çok iyi bilen ve ünlü bir hukukçu olan Kont, yabancı siyasi partilerin programlarını çevirmiştir. Bkz., Tunaya, C. I, s. 176.

²²⁵ Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971, s. 47.

Ahrar Fırkası, kutsal sayılan İttihat ve Terakki karşısında, 1908 Meşrutiyetinin ilk genel seçimine yalnız İstanbul'dan katılmış fakat hiçbir milletvekili çıkaramamıştır. Fırkanın seçimlerden yenilgi ile çıkması, Meclis- Mebusan'da etkisini göstermiş ve Fırkanın yokluğu burada hissedilmiştir. Fırka, özellikle Meclis içerisinde iktidar partisine karşı beliren ve özellikle Rum, Ermeni, Arap ve Arnavutların katıldığı, 50'den fazla milletvekilinden oluşan bir muhalefet grubunca benimsenmiştir²²⁶. Kısa bir süre sonra, bu muhalefet grubundan Kirkor Zöhrap, İsmail Kemal ve Doktor Rıza Nur gibi bazı milletvekillerinin Ahrar Fırkası'na geçtikleri görülecektir²²⁷.

Fırka, Genel Nizamnamesine uygun olarak yalnızca İstanbul'da genel merkezini kurabilmiş ve parasal durumu çok zayıf olduğundan gelişme olanağı bulamamıştır. Nitekim, Fırkanın yeterince örgütlenemediği ve II. Abdülhamit'in çevresinden yardım sağlama yoluna gittiği bilinmektedir²²⁸. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ahrar Fırkası'nı bölücülükle ve kozmopolitlikle suçlamış, Patrikhaneye ağız birliği ettiğini ileri sürmüştür²²⁹.

Osmanlı Ahrar Fırkası'nın siyasi hayatı, 31 Mart Olayı'na kadar yaklaşık altı ay sürmüştür. 31 Mart Olayı partiye ve özellikle Prens Sabahattin'e, İttihatçı baskının yıkılması için bir fırsat yaratmış, nitekim Prens'in olay günlerinde askerlere, ilmiyelilere yazdığı açık mektuplarda kullandığı dil, bu harekete karşı olmadığını ve bu hareketten yararlanmak istediğinin son derece açık delilidir. İşte Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakkiye karşı tutumunun faturasını, olaylar bastırıldıktan sonra ağır bir şekilde ödemiştir. Üyelerinin bir çoğu yargılanarak tutuklanmış, bir kısmı da ülke dışına kaçmıştır. Büyük sarsıntıdan sonra Fırkayı canlandırma girişimleri de sonuçsuz kalmış ve Fırka 31 Martın çalkantıları içinde kaybolup gitmiştir²³⁰.

Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra ittihatçılara gösterilen tepkiler, ittihatçıları önlem almaya yöneltmiştir. 19 Ekim 1908'de "özgürlüğü korumak amacıyla" Selanik'teki avcı taburları İstanbul'a getirilmiş ve sarayın korucuları olan

²²⁶ A.g.e., s. 47-48.

²²⁷ Tunaya, C. I, s. 177.

²²⁸ Fırka, Ankara ve İzmir'deki örgütlenme hazırlıklarını tamamlayamamıştır. Bkz., Tunaya, C. I, s. 185.

²²⁹ Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti yanında yer alan ve önemli bir gazete olan "Tanin" de, Ahrar Fırkası hakkındaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır: "... Sabahattin Bey'in Fırkası, Fırka-i Ahrar demek, Patrikhane nazarında adem-i merkeziyet demektir. Adem-i merkeziyet ise Midilli'nin, Sakız'ın vesair adaların hep birer Girit olması, hep Yunan aguşuna (kucağına) atılması için bir hazırlık demektir." Bkz., *Tanin Gazetesi*, "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında", 24 Şubat 1324; Tunaya, C. I, s. 178.

²³⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 186-187.

Arap ve Arnavut taburları ise İstanbul'dan çıkarılmıştır. Nitekim, 31 Mart'ta ayaklanan birlikler, bu avcı taburları olacaktır. Bu arada yeni yönetime karşı, 9 Kasım 1908'de "Cemiyet-i Milliye-i Naciye" adıyla gerici bir dernek kurulmuş ve 10 Kasım'da yayınlanmaya başlayan Volkan Gazetesi, Şeriat savunuculuğu ile bu karışık dönemin karakterini yapan gazetelerden biri olarak sivrilmiş ve sonunda ülkeyi 31 Marta kadar götürmüştür²³¹.

Kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntü dönemi olan son üç yüz yılı, yenileşme ve irtica mücadeleleriyle geçmiştir. Her ilerici bir hareket, hemen bir tepki ile karşılaşmış ve irticanın en büyük silâhı dini daima istismar etmek olmuştur.

²³¹ İslam Kurtuluş Derneği olarak bilinmektedir. Milli (Ulusal) sözcüğü, o dönemde İslam dinciliğini; millet sözcüğü ise, (Ümmet) Peygambere inananların tümü anlamında kullanılmaktadır. Bkz., Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1994, s. 51; Sencer, s. 216.

I. BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN ULUSAL BAĞIMSIZLIK SAVAŞI'NA KADAR OLAN DÖNEM İÇERİSİNDE İSLAMİ DÜŞÜNCENİN ÖRGÜTLENMESİ (1909-1919)

A. İslamın Toplumsal Boyutta Örgütlenmesi

1. Tarikatlar

Avrupa tarihinde olduğu gibi tarihimizde de saray ve din kurumunun, siyasi gücün belirlenmesinde sürekli bir mücadele içinde olduğu tarihsel bir gerçek olarak karşımıza çıkarmaktadır. Saray, dini kurumu yanına çekerek ve kimi zaman gücünü arttırarak egemenliğini pekiştirmiş, kimi zaman ise, örneğin dağılma sürecinde, dini otorite siyasi otoriteye egemen olduğunda, yönetimi kendi felsefesi doğrultusunda kullanmıştır. Ortaçağın Hristiyan ve İslam dünyasında halk, bu otoritelerin çıkarlarına hizmet etmek için var olan bir topluluk olarak görülmüştür. Günümüzün çağdaş değerlerinden yoksun olan halk ise, ne siyasi, otoriteyi ne de dini otoriteyi sorgulayabilmiştir. Siyasi ve dini otoritenin mutlak doğru olarak gösterdiklerine koşulsuz olarak itaat etmişlerdir. Koşulsuz itaat eden halk kitlesini yönetme mücadelesi, ne siyasetin siyaset gibi, ne de dinin din gibi yaşanamaması sonucunu doğurmuştur. Özellikle insanlığın en hassas yönü olan dini inançlar her dönemde, her koşulda, her yöntemle bir takım kişilerin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla alabildiğine kullanılmıştır. Dini inançların, siyaset adamı veya din adamı kisvesi altındaki bir takım kişilerin çıkarları uğrunda kullanılması, kullanılmaya çalışılması ve bu uğurda yapılan mücadeleler, dinlerin birtakım mezheplere ve tarikatlara ayrılması sonucunu da beraberinde getirdiği, açık bir şekilde görülmektedir¹.

İslamiyette Hz. Muhammet'in ölümünden sonra "Dört Halife Dönemi" adı verilen bir dönem yaşanmıştır. Hz. Muhammet, Peygamber olması nedeniyle dini bir liderdir. Ancak ortada bir devlet vardır ve bu devletin yönetilmesi söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında Hz. Muhammet aynı zamanda bir devlet başkanı yani siyasi bir liderdir. Onun ölümünden sonra devleti yönetecek bir lider gereklidir. Bu lideri sahabe, yani

¹ Turhan Olcaytu, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz*, 8. B., Ankara, Ajans Türk Basın ve Basım A. Ş., 1998, s.37; Mehmet Rami Ayas, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1991, s. 18-19.

peygamberin yakın arkadaşları seçecektir. Bu lidere de Halife unvanı verilecektir. Halifeler Hz. Muhammet gibi hem dini hem de siyasi lider değildir. Tanımlama yapılacak olursa dini otoriteyi de kullanan siyasi lider denebilir².

Hız. Muhammet'ten sonra Hız. Ebubekir ve Hız. Ömer döneminde liderlikle ilgili bir sorun yaşanmamıştır. Her iki halife de peygamberle aynı aileden, Haşimi ailesinden gelmektedir. Haşimi ve Ümeyye, ailesi İslamıyetten önce Mekke'ye hakim olan Kureys Kabilesinin, Mekke'yi yönetmek için birbiriyle sürekli mücadele halinde olan iki ailesidir. Hız.Ömer'in ölümüyle yerine Ümeyye ailesine mensup Hız. Osman'ın geçmesi ve kendi ailesini kollayan uygulamalar yapması, İslamıyetten önceki siyasi çekişmeleri yeniden su yüzüne çıkarmıştır. Bu huzursuzlukların bir sonucu olarak Hız. Osman'ın bir suikast sonucu öldürölmesi ve yerine geçen Hız. Ali'nin bu cinayeti aydınlatmada gerekli çabukluğu gösterememesi, Ümeyye ailesine mensup olan Şam Valisi Muaviye tarafından gerekçe olarak gösterilecek ve Muaviye kendisini halife ilan edecektir. Böylelikle İslam Devleti'nde iki halife ortaya çıkacaktır³.

Hız. Ali ve Muaviye'nin dini liderlik değil, siyasi liderlik (halifelik) mücadelesi iki tarafın ordularını Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya getirmiştir. Yapılan savaşta kesin bir sonuç alınamayınca sorunun Hakemler tarafından çözölmesine karar verilmiştir. Hakem olayında Muaviye'nin hakemi Amr İbnöl As'ın, Ali'nin hakemi Ebu Musa El Eşari'yi kandırması iki tarafı tekrar savaş durumuna getirmiştir. Hız.Ali'nin daha fazla kan dökölmemesi için kuvvetlerini geri çekmesi üzerine iktidar mücadelesi bir çözüme kavuşturulamamıştır. Hız. Ali, Basra'da Halifelik yaparken Muaviye, Şam'da Halifeliğini sürdürecektir. Bir süre sonra iki lidere de yapılan suikastten Muaviyenin sağ çıkması ve Ali'nin ölmesi üzerine tek bir halife kalacaktır. Muaviye'nin Ali'nin oğulları olan Hasan ve Hüseyin'e kendi ölümünden sonra Halifeliğin kendilerine geçeceğine dair verdiği sözü tutmayıp oğlu Yezit'i veliaht ilan etmesi anlaşmazlıkları tekrar su yüzüne çıkaracaktır⁴.

Yezit'in Halife olduktan sonra Hız.Hüseyin'i Kerbelâ'da öldürtmesi İslam'daki bölünmeyi net bir şekilde ortaya çıkaracaktır. Muaviye taraftarları ve onun soyundan gelenlerin egemen oldukları bölgelerdeki insanlar, kendilerini Ehl-i Sünnet veya Sünni,

² Fethi Gözler, *Atatürk İnkııapları-Türk İnkııabı*, 2. B., İstanbul, İnkııap Kitabevi, 1983, s. 134-135.

³ *Ölcaytu*, s. 25, 61-62; Nur Serter, *Dinde Siyasal İslam Tekeli*, 1. B., İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997, s. 26.

⁴ Özer Ozankaya, *Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği*, 1. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s. 223.

Hız. Ali'nin soyundan gelenlerin ve Basra, İran ve Horasan'da yaşayan insanların ise Ehl-i Şia yada Şii olarak adlandırmasıyla, İslam dini ikiye bölünecektir. Kısacası Hız. Muhammet'in ölümüyle ortaya çıkan siyasi liderlik mücadelesine din kisvesi büründürölmesi, İslam dininin bölünmesine, Sünnilik ve Şiilik adı verilen iki mezhebin ortaya çıkmasına sebep olacaktır⁵.

a) Tarikatların Kuruluş Amaçları

İslam dünyasında tarikatlar, düşünsel kökleri daha eskilere dayanmakla birlikte ilk olarak 12. yüzyıldan sonra görölmeğe başlamışlardır. Bunun en önemli nedeni yaşanan süreç ve bu süreçte ortaya çıkan toplumsal ihtiyaçtır. Öyle ki, mevcut İslami kurallar toplumların değişik kesimlerinin sorunlarına yeterince cevap veremediği noktada, önce mezhepler, ardından da bir kaç asır sonra tarikatlar toplumsal yaşamda belirmeğe başlamıştır⁶.

Tarikat olgusunu tek başına açıklayabilmek pek olanaklı değildir. Dolayısıyla mezhep kavramına da açıklık kazandırmak gerekmektedir. Zaten mezhep ve tarikat kavramları, birbirine yakın anlamlarıyla çoğu zaman birbiriyle de karıştırılmaktadır. İşte bu yüzden bu iki kavramı net bir biçimde ortaya koymak karşımıza bir zorunluluk olarak çıkmaktadır. En geniş ifade ile mezhep, inanç ve ibadet yolu olup, Arapça bir düşünce ya da sanıya uyma anlamındaki "zehâp" sözcüğünden türemiştir. Din anlamını da dile getiren ve sonradan aynı dinin birbirinden ayrılan anlayışlarını ifade etmeğe başlayan mezhep, öğreti, okul anlamlarında da kullanılmıştır⁷. Tarikat ise, Arapça'da "tarik" yol, yol gösterici anlamlarına gelmekte ve daha çok "gizemsel yol"u ifade etmektedir. Bu "yol" ise tasavvufta Tanrı'ya kavuşma yolu olarak tanımlanmaktadır⁸.

⁵ Daha sonraki yüzyıllarda değişik din adamlarının İslam dinini şekil ve esas açısından farklı niteliklerde yorumlamaları sonucu Sünnilikte, Hanefilik, Hanbelilik, Malikilik ve Şafilik; Şiilikte ise Caferilik, İsmailiye Zeydilik ve İmamilik gibi alt mezhepler ortaya çıkacaktır. Sünni mezheplerle Şii mezhepler arasındaki en belirgin fark ise, İmanın altı şartı (Meleklerle İman, Kitaplara İman, Peygamberlere İman, Ahiret Gününe İman, Kadere İman, Hayır ve Şer'in Allah'tan geldiğine İman) dışında Şiilerin On İki İmam'a iman etmeleridir. Şiilere göre on bir imam gelmiş ve Şiiliğin temel öğretisi oluşmuştur. On ikinci imam ise (İmam-ı Gaib) henüz gelmemiştir. On ikinci imamı Mehdi (Kurtarıcı) olarak beklemektedirler. Aradaki fark şekilde değil, özde olduğu yani teolojik bir fark olduğu için Sünniler tarafından Şiilik şiddetle reddedilmektedir. Bkz., Ali Bayramoğlu, "Osmanlıdan Günümüze Tarikatlar" *Yeni Yüzyıl*, 29 Ocak 1997.

⁶ Olcaytu, s. 37; Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Ankara, TTK, 1985, s. 20.

⁷ Gözler, s. 135; Küçük, s. 27.

⁸ 9. ve 10. yüzyıllarda tarikat adı, tek tek her mutasavvıfın izlediği manevi yolu adlandırmak için kullanılmıştır. Mutasavvıfların şeyh adı verilen rehberlerin çevresinde toplanmaya başladığı 12. yüzyıldan başlayarak, önce şeyhlerin müritleri için koyduğu ibadet ve yaşam kurallarını belirten tarikat adı, zamanla bir şeyhin önderliğinde yaşamını ve ibadetini belirli kurallara göre düzenleyen müritler topluluğuyla özdeşleşmiştir. Bkz., Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, Garanti Matbaası, 1968, s. 174-185; Faik Bulut, *Resmi Belgeler Işığında*

İslamın Sünni yorumu açısından Tanrı ile ilgili bilgiyi elde etmenin tek yolu Kur'ân ve hadislerle ulaşılan Tarikat-ı Muhammediyye yani peygamber Muhammet'in yoludur⁹. Ancak tasavvufçular, bu bakış açısını kabul etmezler. Onlara göre dinin açık (Arapça zâhir) anlamları bilgisizler içindir. Oysa dinin bilgili ya da bilgiye yetenekli kişiler için gizli (Arapça batın) anlamları vardır ki bu gizli anlam, ancak büyük çapta bilgililerin yorumlarıyla açığa çıkarılabilir. İşte bu gerekçeden hareketle yorum kapılarının açılmasıyla birlikte, çeşitli bilgilere göre çeşitli yorumların ortaya çıkması, çeşitli tarikatların oluşmasına zemin hazırlamıştır¹⁰.

Tarikat ile mezhep arasındaki bağlantıdan hareketle, her tarikata damgasını vuran bir mezhep muhakkak vardır. İstisnalar hariç bu durumda değişik mezheplerden insanların, aynı tarikat çatısı altında toplanabilmesi pek olanaklı değildir. Ancak değişik dinsel anlayışların, “İslam öncesi dinsel inanışlar ve İslam dışı anlayışlar” tarikatlar üzerinde son derece etkili olduğu görülmektedir. İşte bu noktadan hareketle, tarikatlar siyasal mezhepler yönünden “Sünni, Şii ve Harici” olmak üzere üç kısma ayrılmış¹¹ ve bu süreç içinde çok değişik bölgelerde açılan tekkelerde yetişen binlerce din adamı, kendi mezhepleri içinde kendi yorumlarını ortaya koymuş ve böylelikle “Tarikat” adını verdiğimiz din örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlileri şunlardır¹²: “Sünni Tarikatlar: Eş'arilik, Maturidilik, Halvetilik, Ahilik, Bayramilik, Celvetilik, Cemalilik, Cerrahilik, Kadirilik, Kalenderilik, Melamilik, Nakşibendilik, Ticanilik, Şazelilik; Şii Tarikatlar: Batınilik, Haşhaşilik, Bektaşilik, Dürzilik, Hurufilik, Hüsnilik, Karmatilik, Kazerunilik, Mudarilik, Nusayrilik, Vasililik”.

İslam dünyasında ortaya çıkan ve tarihi süreç içinde birçok alt kollara ayrılan bu tarikatların sayısının 400 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu tarikatların büyük bir kısmı uzun yıllar varlıklarını devam ettirmiş ve bir kısmı da süreç içinde yok

Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler, 2. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1997, s. 438; Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, I. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 185; Genelkurmay Başkanlığı, *Türkiye'de Yıkıcı ve Bölücü Akımlar*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1983, s. 27.

⁹ En kısa bir ifade ile, mezhep, ilim yolu olarak, tarikat ise irfan yolu olarak gösterilmektedir: Burhan Oğuz Aktaran, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, C. I, s. 13.

¹⁰ Tarikat ile mezhep arasındaki bağlantı şu şekilde açıklanmaktadır: “Tarikat bir mezhepten doğan, onun temel ilkelerine bağlanan yan kuruluşlardır. Mezhep ise, tarikatı da içine alan daha geniş kapsamlı bir düşünce çığırıdır... Bütün tarikatlar belli mezheplerden doğmuştur, oysa tarikattan türemiş bir mezhep bilmiyoruz...” Bkz: İsmet Zeki Eyüboğlu, *Günün Işığında Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi*, İstanbul, Alemdar Ofset, 1987, s. 281.

¹¹ Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1994, s. 258.

¹² *Olcaytu*, s. 38; *Bulut*, s. 73, 440.

olmuştur. Fakat zamanla, aynı kaynaklardan beslenen birçok yeni tarikatın da ortaya çıkmış olduğu görülecektir¹³.

Anadolu'da ilk tarikatlar XIII. yüzyıl içinde, İslam dünyasında, ve özellikle Anadolu'da karışıklığın hakim olduğu bir süreçte ortaya çıkmaya başlamıştır. İşte tarikatların ortaya çıkış nedenlerini bu dönemin koşulları içinde aramak gerekir. X. yüzyıla doğru İslamiyet, resmi dinin Hristiyan-Ortodoks olduğu Bizans hakimiyetindeki Anadolu'nun kapılarını zorlamaya başlamıştır. Anadolu halkları ise, çürüten Bizans düzeninin yoğun baskı, zulüm ve sömürsü altında ezilmekte ve bu düzen altında her geçen gün halkın memnuniyetsizliği giderek derinleşmektedir. Anadolu'da bunlar yaşanırken, Arap-İslam İmparatorluğu olan Abbasi hanedanlığı da çatırdamakta, Selçuklu egemenleri ise İslam dünyasında iktidara oynamaktadır. XI. yüzyıla gelindiğinde artık İslam dünyasında yaşanan siyasal bunalımın yoğunluk kazandığı ve siyasal bir boşluğun ortaya çıktığı görülecektir¹⁴. İşte bu tablo, Türk egemenlerinden Selçukluların iştahını kabartmış ve bu dönemde Sünnilik temelinde şekillenen Selçuklu İmparatorluğu, merkezi despot ve güçlü askeri yapısıyla ön plana çıkmıştır. İslam dünyasının en önemli güç merkezlerinden biri olan Selçuklu İmparatorluğu ile birlikte artık İslam dünyasında Arap egemenliği bitiyor ve Türk egemenliği başlıyordu¹⁵. Ancak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun da ömrü uzun olmayacak ve zaman zaman yaşanan göçebe Türkmen ayaklanmalarından biri olan Büyük Oğuz Ayaklanması'yla XII. yüzyıl ortalarında İmparatorluk tarihe karışacaktır. Buna karşın Anadolu'da kurulmuş olan Anadolu Selçuklu Devleti bir süre daha ayakta kalacaktır. Fakat, bu arada XI. yüzyılın sonlarına doğru başlayan ve iki yüzyıl boyunca yapılan 8 ana sefer ile süreklilik arz eden Haçlı Seferleri (1095-1270), Anadolu ve Ortadoğu'da tam bir yıkıma neden olmuştur. Haçlılar, kelimenin gerçek anlamıyla Anadolu'dan tam bir çekirge sürüsü gibi geçmiş ve arkalarında talan edilmiş, yıkılmış kan deryasında bir Anadolu bırakmışlardır. Bu dönemde Anadolu ve Ortadoğu sadece haçlıların değil Moğolların da istilalarına uğramış ve onlarında çok farklı davranmadığı görülmüştür. Kısacası bölge halkları, bir

¹³ Bulut, s. 9.

¹⁴ Nitekim, 10. yüzyılda Arap-İslam İmparatorluğu bir imparatorluk olmaktan çıkmış; özünde iktidar mücadelesi olan fikir ve mezhep kavgaları içinde, farklılıkların bir arada yaşanmasına yapısal olarak kapalı olan toplum, bütün enerjisini bu koşullarda heba ederek, tam bir kargaşa ortamına doğru sürüklenmişti. Bkz., Gözler, s. 135; Olcaytu, s. 38.

¹⁵ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul, Marifet Yayınları, 1981, s. 76-80.

yandan Haçlılar, diğer yandan da Moğolların istilasına altında çok çeşitli baskılara maruz bırakılmışlardır. Kısaca özetlemek gerekirse XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu ve Ortadoğu, Türk ve Moğol ile Avrupa'nın egemen sınıfları arasında paylaşılmaya çalışılan bir sömürü ve talan alanı haline getiriliyordu. Bu durum ise bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin kurulması ve genişlemesiyle Avrupalılar aleyhine değişim gösterecekti¹⁶.

Anadolu da dahil olmak üzere Ortadoğu genelinde böylesi bir istikrarsızlığın olduğu bir dönemde, Anadolu halkları açısından İslamiyet ve Türkler bir kurtarıcı olarak algılanmıştır. Bir yandan eksik olmayan iktidar kavgaları ve savaşlar, diğer yandan bu savaşların meydana getirdiği yıkım ve yoksulluk koşullarında adı geçen tarikatlar, halkın sığındığı bir liman olarak Anadolu'da ortaya çıkmaya başlayacaktır¹⁷.

b) Tarikatların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yapıları

Mezhepler ve tarikatların ilk çıkışında aslında belirleyici olan, onun, ezilen-sömürülen yığınların mevcut resmi ideolojiye karşı tavrı olmasıdır. Dolayısıyla ezilen-sömürülen yığınlar dolaylı da olsa mevcut sömürü ve zulüm düzenlerine karşı çıkmış oluyorlardı. Mevcut düzende ezilen, sömürülen halklar, özellikle de kargaşanın, kaosun yaşandığı dönemlerde sığınacağı bir liman arayışındadır. İşte bu liman genellikle tarikatlardır. Nitekim, tarikatların yaygınlaşması da Anadolu'nun Müslümanlaştırılması sürecine paralel olarak gelişecektir. Anadolu'da ilk tarikatların ortaya çıktığı dönem, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de ilk nüvelerinin atıldığı dönemdir. Böyle olmakla birlikte tarikatların Anadolu'da boy verdiği dönem aynı zamanda merkezi bir otorite boşluğunun yaşandığı bir dönem olarak da karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ortamda tarikatlar, daha rahat gelişme olanağı bulmuşlardır¹⁸. Tarikatlar üç büyük gruba

¹⁶ Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. B., Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 43-46; *Küçük*, s. 21.

¹⁷ Selçukluların, Anadolu'da egemenlik sağlamaya başladıkları yıllarda, Anadolu'ya biri İran, diğeri de Suriye-Irak üzerinden iki karşıt inancın girdiği görülür. "Tarikat" kavramı altında toplanan bu iki inançtan birincisi; Ali'ye, ikincisi de Sünnilik'e bağlıdır. Ali'ye bağlı olan Anadolu Aleviliği daha sonra kendisini Bektaşilik, Kızılbaşlık gibi kollarla gösterecektir. Bu kolların dışında yine Ali'ye bağlılıkları ileri sürülen, ancak birbiriyle de uzlaşma ve birleşme olanağı bulamayan, kendi başlarına bir yaşama biçimi benimseyen Abdallar, Kalenderiler, Babailer gibi adlarla anılan topluluklar da görülür. Bkz., Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s. 73; *Çetin*, s. 119-126.

¹⁸ Bu durum Osmanlı'nın ilk dönemlerinden, Sünniliğin resmi din anlayışı olarak kabul edilmesine kadar (Fatih'e kadar) devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, hemen hemen bütün tarikatlarla herhangi bir çatışmaya girmemeye özen göstermiştir. Aynı durum tarikatlar açısından da geçerlidir. Alevi ve Sünni tarikatların Anadolu'nun Müslümanlaştırılmasında önemli bir yeri vardır. Bkz., *Çetin*, s. 135-140; *Köprülü*, s. 162.

veya dereceye ayrılarak ele alınmıştır. Bu dereceler (yollar) ise şunlardır¹⁹: “ Tarik-i ahyâr, Tarik-i ebrâr, Tarik-i şuttâr” Ayrıca bu yollara girebilmek için on maddelik kurallardan oluşan esasların da yerine getirilmesi söz konusudur²⁰. Tarikat kurucusuna şeyh, pir ; kurucu olmasa da tarikatın başındaki kişiye, tekke-zaviye yöneticisine şeyh ; vekillerine halife; tarikat mensuplarına ise mürit, derviş, fakir veya sâlik adı verilmektedir. Tarikat ve tekke örgütlenmesi, şeyh ile tarikat mensubu mürit arasında, şeyhe koşulsuz itaat esasına dayanan bir yapılanmadır. Şeyh mutlak doğruları söyleyen, mutlak doğruları yapan, mutlak itaat edilmesi gereken muhterem bir kişidir. Şeyh asla hata yapmaz. Müridin görevi ise olgunluk düzeyine yükselene kadar bir takım eziyetlere, çilelere katlanmaktır²¹. Buradan da görüleceği gibi tarikat örgütlenmesi, bünyesine alacağı bir kişinin öncelikle kişilik özelliklerini yok edecek, düşünmeden, araştırmadan koşulsuz itaat eden müritler yaratmayı amaçlamaktadır. Bu süreçten geçen bir kişi, şeyhinin ve tarikatın ileri gelenlerinin söylediklerini mutlak doğru olarak kabul edip, verdikleri görevleri düşünmeden, tartışmadan, görüş öne sürmeden yapmaktadır. Dolayısıyla tarikat örgütlenmeleri, bir şeyhin mutlak güdümünde düşünme ve aklını kullanma becerisinden yoksun bırakılmış, şeyhin her söylediğini mutlak doğru olarak kabul eden yaratıklar sürüsü yetiştirmeyi amaç edinmiş, İslam ve insanlık düşmanı oluşumlar olarak nitelendirilebilir²².

İslam dünyasında ilk kurulan tarikatlar, Kadiriye, Rukaiye, Mevleviye, Şazeliye, bedeviye, Çeştiye, Bektaşîye, Sadiye, Halvetiye, Yeseviye, Nakşibendiye, Kübreviye’dir²³. Ayrıca, usulleri itibariyle tarikatların Cehri ve Hafî olmak üzere iki kısma ayrıldıkları görülmektedir²⁴. Ayrıca bütün bu tarikatların ortak yanı, yorum

¹⁹ Tarik-i ahyâr, hayırlı insanların yolu (çok ibadet ve zühd ile Allah’a ulaşma yolu) ; Tarik-i ebrâr, iyi insanların yolu (tasfiye, mücadele ve riyazetle hakka vasil olanların yolu) ; Tarik-i şuttâr, aşk, muhabbet, vecd ve cezbe yolu (aşk ile Hakka vasil olmak isteyenlerin yolu) olarak açıklanmaktadır. Bkz: Mustafa Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 979; *Kırçak*, s. 258.

²⁰ Bu esaslar şunlardır: 1. Tövbe, 2. Zühd, 3. Tevekkül, 4. Uzlet (halvete ve inzivaya çekilmek), 5. Kanaat, 6. Zikir (Allah’ı daima hatırdan tutmak ve anmak), 7. Teveccüh (Allah’a yönelmek), 8. Sabır, 9. Murakabe (nefsi denetim altında tutmak), 10. Rıza (Allah’tan gelen her şeye iyi olsun kötü olsun boyun eğmek) Bkz: Mustafa Kara, s. 979.

²¹ Tarikatlardan birine girecek olan kişi tarikatın bir üyesi olana kadar üç yıl dokuz gün şu görevleri yapmak zorundadır. 40 gün dört ayaklı hayvanların bakımı, 40 gün süpürge işi, 40 gün su çekme, 40 gün yatak serme ve kaldırma, 40 gün odun kesmek, 40 gün yemek pişirmek, 40 gün alış veriş yapmak, 40 gün dervişler meclisine hizmet etmek. Bu görevlerin bitiminden sonra üç yıl dokuz gün tamamlanana kadar bu işler baştan başlayarak tekrar edilmektedir. Bkz., Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden, Makaleler-Anılar-İncelemeler*, Ankara, TTK, 1976, s. 9-16.

²² *Ozankaya*, s. 223-224.

²³ *Ölcaytu*, s. 43; *Gözler*, s. 136; *Gölpınarlı*, s. 187.

²⁴ Cehri tarikatların silsileleri çoğunlukla Hz. Ali yoluyla Hz. Peygambere ulaşmakta ve zikirlerini sesli, açıktan ve ayakta icra etmelerine karşılık hafî tarikatların silsilesi, Hz. Ebu Bekir yoluyla Hz. Peygambere ulaşmakta ve onlarda zikirlerini gizli, sessiz ve oturarak yapmaktadırlar. Bkz., Mustafa Kara, *A.g.e.*, s. 979.

kapısını açık tutmalarıdır. Her tarikat, kendine özgü kurallara ve kıyafete sahiptir. Zikri olmayan tarikat, neredeyse yoktur. Yine her tarikatın oluşturduğu kendine özgü bir ortak kültürü vardır ve bu ortak kültür yaşamın şekillenmesini belirler. Her tarikatta, tasavvufi eğitimini tamamlayan kişilere "icâzetname" ve "Hilâfetname" adı verilen bir "diploma" verilmesi adet olmuştur. Bu diplomaya sahip olanlar, o tarikatları temsil etme hakkını da kazanır. Diğer bir ortak yan ise hemen, hemen her tarikatın kol-şubelerinin olmasıdır. Bu şubelerinde zaman içinde bazen müstakil bir tarikat halini aldıkları da görülmüştür. Bir cemaat yaşamı şeklinde kendisini soyutlayan tarikatlarda, bu ortak yanlarının dışında en önemli ortak unsur, bir gelir kaynağı olarak vakıflara sahip olmalarıdır. Özellikle Osmanlı toprak sistemi göz önüne alındığında, vakfiye ile diğer ortak yan olan tekke-zaviyeler birlikte düşünüldüğünde, tarikatların mülk edinmesinin hangi şartlarda söz konusu olduğu, toplum içindeki yeri ve devlet karşısındaki durumu daha iyi görülmektedir. Bütün toprakların mülkiyetinin devletin başı olan sultana ait olduğu düşünülürse, tarikatlara vakfiye adı altında bağışlanan toprakların ancak devlete sadık kalma şartıyla verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zaten bu durum, tarikatların hemen hepsinin Osmanlı iktidarına boyun eğmesinin de en başta gelen nedenlerindendir. Bir de bunlara tekkelere zaman zaman tanınan vergi muafiyeti de eklenince tarikatlar, devlet otoritesine karşı çıkmamaya büyük bir özen göstereceklerdir²⁵.

Değişik kültürlerden insanları da çatısı altına alabilen tarikatlar, genelde belirli bir coğrafyada sınırlı kalmışlardır. Örneğin Kübreviye, Çeştiye gibi tarikatlar Rusya, İran, Afganistan ve Hindistan'da en yaygın tarikatlar olmalarına rağmen, Anadolu'da hiç tanınmamışlardır. Aynı şekilde daha çok Osmanlı topraklarında tutunan ve yayılan Bayramiye, Mevleviye, Celvetiye gibi tarikatlar da Güney Asya'nın İslam ülkelerinde pek bilinmezler. Kadirilik, Nakşibendilik gibi tarikatlara İslam dünyasının hemen her tarafında rastlamak mümkün olurken, Bedevilik, Şazelilik gibi tasavvufi tarikatlar, daha çok Kuzey Afrika'da yayılma zemini bulabilmişlerdir²⁶.

²⁵ Cemaleddin Server Revnakoğlu, "Kapatılışının 42. Yıldönümünde Tekke ve Zaviyeler", *Tarih Konuşuyor*, C. 7, No. 44, (Eylül 1967), s. 3344-3347; *Olcaytu*, s. 42.

²⁶ Feridun H. Tökin, *İslam Tarikatları*, s. 57.

Anadolu'da ortaya çıkan ve önemli sayılabilecek olan ilk tarikatlar şunlardır²⁷: Rifaiye, Kadiriye, Halvetiye, Kazeruniye, Mevleviye, Zeyniye, Bayramiye ve Nakşibendiye

Rifaiye (Rifailik), 12. yüzyılda Irak'ta Ahmet El-Rifai tarafından kurulmuş olan Sünni bir tarikattır. Kısa zaman içinde İslam dünyasında yayılan bu tarikat, günümüzün de en yaygın tarikatlarından birisidir. Kur'an ve hadislere yorumlamaksızın uymayı savunurlar. Bu tarikat kuruluşundan birkaç asır sonra Anadolu'da da yayılmıştır. Bir çok İslamcı tarikatta olduğu gibi bu tarikatında kuruluş amaçları ve görüşleri açısından yazılanlarla pratikleri arasında uçurumlar vardır. Sözde din adına hareket eden bu tarikatlar görünürde kendilerini dünya nimetlerinden soyutlayan ve Allah'a adayan bir söylemleri olmakla birlikte, tersine halk üzerindeki baskının, sömürünün araçları konumundadırlar. Halkın dini duyguları sömürülerek din egemenliklerinin bir aracı haline getirilmiştir²⁸. Kurucusunun tanımına göre Rifailik, bid'at ve hurafelerden uzak bir din, riyakarlıktan uzak bir ibadet, Tanrı dışındaki varlıklara bağlanmayan bir yürek, bayağı zevklere tutsak düşmeyen bir nefis temeline dayanır. Ancak yaşamda, tersine bu söylemlerle ilgileri olmamıştır. Özellikle ilk kuruluşlarından sonra süreç içerisinde tamamen egemen sınıfların egemenliklerini sürdürmede kullandıkları araç haline gelmiş, egemen sınıflarla bütünleştikçe halktan daha da uzaklaşarak daha fazla yozlaşmış, gericileşmiş, geri bir inanış çerçevesinde de olsa varolan değerlerini tamamen yitirmişlerdir²⁹.

Rifailik, bütün İslam dünyasına yayılırken, Anadolu ve Rumeli'de de kendisine taraftar bulmuştur. Ancak buralardaki Rıfailer zaman içinde fütüvet ve Bektaşiliğin etkisi altına girerek özgürlüklerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Rıfailik de diğer birçok tarikat gibi çok sayıda kollara ayrılmıştır. Başlıca kolları Sayyadiye, Kavyaliye, Niriye, İzziye, Fenariye, Burhaniye, Fazliye, Cündeliye, Cemiliye, Diriniye, Ataiye, Sebsebiye, İmadiye ve Kantaniyedir. Rıfaiye tarikatı da Osmanlı Devleti'nin halkın zulmüne karşı olmayan politikasının destekçisi olmuş ve Osmanlı'dan destek de görmüştür³⁰. Sultan Üçüncü Osman'ın da bu tarikatın müridi olması bu durumun daha

²⁷ Paul Gentizon, Paul, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi Ülkü, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 112.

²⁸ *Küçük*, s. 78-79; *Gentizon*, s. 116-117.

²⁹ Vücutlarına kızgın demir saplamak, ateş ve cam yemek gibi adetleri vardır. Bkz., *Bulut*, s. 444-445; *Köprülü*, s. 163.

³⁰ Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 5. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, [t.y.], s. 162-163.

açık bir göstergesidir. Rifailik, bugün gelinen noktada tamamen yozlaşmış ve gericileşmiş bir şekilde günümüz Anadolu'sunda hâlâ yaşayan bir tarikattır. Ancak siyasal yaşamda herhangi bir etkinliği yoktur³¹.

Kadiriye (Kadirilik), XII. yüzyılda Abdülkadir Geylani tarafından Irak'ta kurulan Sünni bir tarikattır. Şeriat kurallarına uygun dinsel bir anlayış izlemişlerdir. Sünni İslam tarikatları içinde çok önemli bir yer tutan ve birçok bağlıları bulunan Kadirilikten yirmiye yakın kol türemiştir. Bunların içinde en tanınanları Esediyye, Halisiyye, Rumiyye, Hilaliyye, Yafiiyye, Garibiyye, İseviyye, Ekberiyye ve Eşrefiyye kollarıdır³². İslam dünyasının en yaygın üç tarikatından biri olan Kadiriye tarikatını Anadolu'ya taşıyan XV. yüzyılda şair Sugi Eşrefoğlu Rumi'dir. İlk olarak bu tarikat İznik yöresinde kurulmuştur. XVI. yüzyılda da Kadiriye Tarikatı, İsmail Rumi ile İstanbul'a ulaşmıştır. Dolayısıyla Eşrefiye ve Rumiye olmak üzere iki kol halinde varlığını sürdürmüştür. Günümüzde hâlâ varlığını koruyan kolu, sadece Eşrefiye'dir. Kadirilik ortaya çıkışından itibaren Sünniliği benimseyen bir tarikattır. Şeriat kurallarının dışına çıkılmasına kesinlikle karşıdırlar. Toplumsal her gelişmeye karşı olmuşlar ve hatta ilerici değişimler karşısında ortaya çıkan gerici ayaklanmalar da başı çekmişlerdir. Özellikle Arap ülkelerindeki Kadiriler, Osmanlı'nın dağılma sürecinde bazı tavizler karşılığında, İngiliz emperyalizmi ile de işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir³³.

Halvetiye (Halvetilik), XIV. yüzyılda İran-Afganistan bölgesinde doğmuştur. Gizli zikir yöntemini kullanan Sünni bir tarikattır. Ömer Halveti tarafından kurulan bu tarikat, özellikle Türkler arasında en yaygın olan tarikatların başında yer alır. Bu tarikatın bir başka özelliği de en çok kol ve şubeye sahip olmasıdır. Halvetiye kökenli 40 civarında tarikat vardır. Tarikat önce Cemaliye, Şemsiye, Rüşeniye ve Ahmediye olmak üzere dört ana kola ayrılmıştır. Daha sonra bu ana kollardan onlarca alt kollar çıkmıştır. Halvetiye, XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya Erzincanlı Muhammet Bahaüddin tarafından getirilmiştir. Ömer Halvet, şeriat ilkelerine bağlı, dinle tasavvufun uzlaştırılması temelinde bir inanç sistemi kurmaya çalışmıştır. O'na göre şeriatın bütün kurallarına uymak gerekir. Dinin özü ibadet ve zikirdir. Zikir, toplumdan uzakta, içe kapalı bir yaşam biçimiyle gerçekleştirilir³⁴. Bu tarikat İran, Suriye, Irak, Mısır, ve Anadolu başta

³¹ *Küçük*, s. 79.

³² *Bulut*, s. 248.

³³ *Olcaytu*, s. 43, *Küçük*, s. 71.

³⁴ *Küçük*, s. 98-100.

olmak üzere geniş bir alana yayılmış ve zaman içinde daha da etkinliği artarak 40 kola ulaşmıştır. Böylesi bir gelişmeye karşı bu tarikat, kendi içinde önemli bir yenilik göstermemiştir³⁵.

Halvetilik, Anadolu'da en fazla yayılan bir tarikat olmuş ve bu durum Cumhuriyetin ilanına kadar sürmüştür. Halveti kökenli tarikatlar, genelde Osmanlı iktidarının da destekçisi konumunda olmuşlar ve devletin yardımlarıyla her yerde kendisine yayılma zemini bulmuştur. Osmanlı tahtına geçen 36 padişahтан yarısı, Halvetiye tarikatının kollarından birine mensuptur³⁶. Diğer bir deyişle Halvetilik, mevcut tarikatlar içinde Osmanlı Devleti ile en fazla bütünleşen bir tarikat görüntüsü çizmektedir.

Kazeruniye (Kazeruniyelik), Anadolu'da görülen ilk tarikat örgütlenmelerinden birisi olup, aslında XI. yüzyılda İran'da doğmuş ve XIII. yüzyılda da Anadolu'ya gelmiştir. Erzurum, Amasya, Konya, Edirne ve Bursa yörelerinde kurduğu dergâhlarda faaliyet yürüten bu tarikat, çok fazla yayılma olanağı bulamadan XVI. yüzyıldan sonra tarihe karışmıştır. Şiraz doğumlu Ebu İshak İbrahim bin Şehriyar (Kazeruni) tarafından kurulan bu Sünni tarikat, İshakiye ya da Mürşidiye adlarıyla da tanınmıştır. İran'da Safeviler döneminde Kazeruniye tarikatı, Safevilerin Şia'yı yaygınlaştırma politikaları sonucu devlet desteğinden yoksun kaldığı için ve Safevilerin İran'daki merkezlerini dağıtmalarıyla gerilemiştir. İran'daki merkezin dağıtılmasıyla bu tarikatın Anadolu ve diğer bölgelerdeki varlığı da giderek sönmeye başlamıştır. Nitekim, XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazeruni'nin kurduğu bu tarikatın bağılısı kalmamıştır³⁷.

Mevleviye (Mevlevilik), XIII. yüzyılda Anadolu'da doğan ilk tarikatlardan birisidir. Kurucusu Mevlâna Celaleddin Rûmî'dir. Anadolu'da etkin olan Sünni tarikatlardan biri olan Mevleviliğin, gerçek anlamda tarikat olarak şekillenmesi aslında Mevlâna'nın oğlu Sultan Velet tarafından gerçekleşmiştir. Konya merkezli doğan bu tarikatın özelliklerinden birisi, "Çelebi" adı verilen ve Mevlâna soyundan gelen şeyhlerce yönetilmesidir. Tanrının ve peygamberinin açık sözlerine uyan ve bunlardan gizli anlamlar çıkarmak için yorum yapan Mevlevilik, tasavvuf tarikatlarının ortak

³⁵ Abdülkâki Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, I. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 205-206.

³⁶ Fuat Köprülü, W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 5. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, [t.y.], s. 163-164.

³⁷ Köprülü, s. 164.

felsefesi olan "varlık birliği" (Vahdeti Vücûd) inancına da sıkı sıkıya bağlıdır. Bu inanca göre, Tanrı yaratan değil beliren yani tezahür edendir. Sünnilikle bağdaşmayan bu anlayış, insana verdiği değer boyutuyla Mevlevileri diğer Sünni tarikatlardan da ayıran önemli bir özelliktir. Bunun dışında Mevlevilik anlayışının daha birçok ayrıntıları da Sünnilikle bağdaşmaz. Dinsel törenlerinde müzik ve raksın olması, varlık birliği inancını savunması ve Şii eğilimleri taşıyor olması gibi olgulardan dolayı Osmanlı'nın resmi din anlayışıyla da çelişen yanları vardır. Vahdet-i vücûd anlayışından doğan Mevleviliğin başlıca ilkesi, insanı sevmenin Tanrıyı sevmek demek olduğunu savunmasıdır. Bugün ise ciddi bir gücü olmayan elit bir çevre konumundadır³⁸.

Zeyniye (Zeynilik), Zeynuddin Hafî'nin kurduğu bu tarikatı XV. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu'ya getiren Süfî Abdullatif-i Kudsi'dir. Anadolu'daki merkezi Bursa olan bu tarikat, XV. ve XVI. yüzyıllarda diğer büyük şehirlerde açtığı tekkelerle, Anadolu genelinde yayılmaya çalışmıştır. Ancak Mevlevilik gibi bu tarikat da halka uzak durmuştur. Dolayısıyla da fazla bir yaygınlık kazanamamıştır. Çevresine daha çok devlet erkânından elit bir tabakayı toplamayı başarabilen bu tarikat, XVII. yüzyıldan sonra varlığını koruyamayarak kaybolmuştur. Sultan Yıldırım Beyazıt ile Sultan Birinci Mehmet'in de Zeyniye mensubu olması, bu tarikatın Osmanlı katındaki yerini çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır³⁹.

Bayramiyye (Bayramilik), Tarikatı'nın kurucusu olan Hacı Bayram-ı Veli, Ankara'nın bir köyünde dünyaya gelmiştir. Tarikat ehlinin dilinde Pir ismiyle anılan ve Bursa'da uzun bir süre müderrislik de yapmış olan Hacı Bayram-ı Veli, gizli zikri benimsemiştir. Tarikatın sarığı yeşil renkte olup taçları altı terekli beyaz keçedendir. Tarikat, Hacı Bayram'dan sonra üçe kola ayrılmıştır⁴⁰. Şemsiye-yi Bayramiyye'nin kurucusu Akşemseddin, Fatih Sultan Mehmet'in şeyhülislamı'dır. İstanbul'un fethini sağlamış ve Ebu Eyyûb El-Ensari'nin kabrini keşfetmiştir. Melamiyye tarikatının kurucusu Emir Sikkini'dir. Bu şahıs Akşemseddin'in zikir halkasından ayrılarak bu tarikatı kurmuştur. Tarikat, daha çok Orta Anadolu, İstanbul ve Edirne civarında yayılmıştır⁴¹.

³⁸ Bulut, s. 447.

³⁹ Hasan Küçük, s. 110.

⁴⁰ Akşemseddin vasıtasıyla Şemsiye-yi Bayramiyye, Bursalı Dede Ömer (Emir Sikkini) vasıtasıyla Melamiyye-yi Bayramiyye ve Hızır Dede Halifesi Bursalı Üftade Hazretleri'nin müritlerinden Aziz Mahmut Hüdayi tarafından tesis edilen Celvetiyye tarikatıdır. Bkz., Küçük, s. 102-104.

⁴¹ Gölpınarlı, 100 Soruda..., s. 236.

Nakşibendiye (Nakşibendilik), XIV. yüzyılın ikinci yarısında Mehmet Bahaeddin Nakşibend tarafından İran'ın Buhara yöresinde kurulan bu tarikat, şeriata bağlı Sünni tasavvuf anlayışının en önemli temsilcisi olmuştur. Hindistan başta olmak üzere birçok bölgeye yayılmış olan Tarikat, Anadolu'ya XV. yüzyılın ikinci yarısında Simavlı Molla İlahi tarafından getirilmiştir⁴². Nakşibend, kumaşların nakışlarını ipek tellerle bağlayıp tezgaha hazırlayan kimse demektir. Ruhun da bir nakış gibi Tanrısallığa hazırlanması gerektiği mantığından hareketle bu tarikata, Nakşibendilik adı verilmiştir Zikir (Tanrı adını mırıldanma) temeline dayanan bu tarikatın, şariat dışı ya da şeriata aykırı bir inanç ve görüşü yoktur. Gerçekleştirilmek istenen sadece katı bir dindarlıktır. Bu bakımdan aslında tasavvuf dışı bir tarikat olan Nakşibendiliğin, tasavvufla sadece biçimsel temelde bir bağı vardır. Bu biçimsel bağ da, kendinden geçme yoluyla, yani zikir ile Tanrıyla ilişki kurma amacıyla sınırlıdır. Bu tarikatta zikir içten ve sessizce (mırıldanmayla) yapılır⁴³. Nakşibendiliğin en fazla tutulduğu yer Anadolu olmuştur. Böylesi bir tablonun ortaya çıkmasında ise, Osmanlı sultanlarının koruma ve güçlendirme politikalarının önemli bir yeri vardır. Birinci Abdülhamit ile Dördüncü Mustafa'nın Nakşibendi olması, bu açıdan tesadüf değildir. Osmanlı sultanları bu tarikatı, halkın memnuniyetsizliğini frenlemede kullanmakla yetinmemişler; yeri geldiğinde ilerici hareketlere karşı vurucu güç olarak da kullanmışlardır. Bunun karşılığı olarak, Osmanlı'ya bağlılığının ödülü ise, kapatılan Yeniçeri Ocağı'nın Bektaşiliğe ait tekkelerinin, devlet tarafından bu tarikata devredilmesi olmuştur. Bu dönemden sonra Nakşibendilik hızla gelişmiş ve Osmanlı Devleti ile adeta bütünleşir hale gelmiştir. Her türlü yeniliğin karşısında olan Nakşibendi tarikatı ortaya çıkışından bugüne kadar hep egemen sınıflarca kullanılmıştır⁴⁴.

Tarikatın benimsemiş olduğu bazı kuralları vardır. Nakşibendilere göre kadın saptırıcıdır, erkeğe göre eksiktir, duygularının geçici isteklerinin esiridir, kadın eli sıkılmaz, kadınla konuşulmaz, kaçınılmaz bir durum sonucu konuşulursa onun yüzüne bakmak da doğru değildir, kötü eğilimlere yol açar. Kadınla karşılaşınca öne, yere bakmak gerekir. Yolda kadının önde, erkeğin arkada yürümesi şeytana uymaktır. Kadın

⁴² Genelkurmay Başkanlığı, s. 29.

⁴³ Gölpınarlı, s. 217.

⁴⁴ Ulusal Bağımsızlık Savaşı döneminde yaşanan birçok gerici ayaklanmada başı Nakşibendi tarikatı çekmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte birçok tarikat giderek yok olurken, Nakşibendiler kendilerini korumayı başaracaklardır. Bkz., Bulut, s. 213.

kesinlikle örtünmelidir. Gerekmedikçe dışarı çıkmamalıdır. Kadını kocası dövebilir, kadın yalnızca Kur'ân dinlemeyi ve okumayı öğrenmelidir. Kadının evinin dışında bir görevi ve işi olamaz. Nakşi olmayana kız verilmez ve Nakşi olmayandan kız alınmaz⁴⁵. Zekat, sadaka ve kurban ancak Nakşibendilere hizmet veren kişi ve kurumlara verilmelidir. Nakşibendiliğe aykırı davrananlar suçludur. Suçlular şeyhin emriyle başı kesilerek öldürülmelidir. Kan akmalıdır ki toprak suça tanıklık etsin. Radyo, telefon, televizyon ve sinemadan uzak durulmalıdır. Giyim kuşam şeklini şeyh belirler. Erkeklerin alta şalvar, üstte cüppe giymeleri ve sarık sarmaları zorunludur. Gömlek giyildiğinde yakasız gömlek tercih edilir ve beden hatlarını ortaya çıkarıp kadınlarda şehvet uyandırmamak için gömlek şalvarın içine sokulmaz. Kadın kendisiyle evlenmesi yasak olmayan bir kimse ile el sıkışırsa el zinası yapmış sayılır. Herhangi bir mekanda bir erkekle göz göze gelmek, göz zinasıdır. Bir erkekle bir kadının konuşması dil zinasıdır⁴⁶. Kısaca özetlemek gerekirse İran kökenli bir tarikat olan Nakşibendiliğin 7 kolu vardır. Bunlar içinde günümüze değin gelebilen ve gücünü koruyabilen sadece Nurculuk ve Süleymancılıktır⁴⁷. Nurculuk ile Süleymancılık da birçok kollara ayrılacaktır.

Ele alınan bu tarikatların ortak yanı, hemen hepsinin Sünni kökenli ve koyu bir şeriat savunucusu olmalarıdır. Denilebilir ki bu coğrafyada ortaya çıkan onlarca irili ufaklı tarikat, adını andığımız bu tarikatlardan doğmuştur. Ortadoğu coğrafyasında daha önce ortaya çıkan bütün inanç sistemlerinin izlerini bu tarikatlarda görmek de mümkündür. Zerdüştlükten, Batı Anadolu halklarının eski inançlarına kadar birçok dinsel inançtan izler, bu tarikatlarda yaşamaya devam etmiştir. Sünni tarikatların hemen hepsi şeriata bağlıdır. Ancak tarikatların kuralları, şeriat çerçevesinde sınırlı kalmamış, dolayısıyla şeriat dışı kurallar, birçok Sünni tarikatta kendisine yer bulmuştur. İşte bu noktada, Sünni tarikatların devlete bakış açısı, devletle ilişkileri önem kazanmaktadır. Eğer sadece Sünni değil, herhangi bir tarikat devleti destekliyorsa, onun Sünnilik dışı kuralları görmezlikten geliniyor ve bu tarikat şeriat dışı ilan edilmiyordu. Dolayısıyla da varlığını koruyan tarikatın, devletten destek bile aldığı görülüyordu⁴⁸. Ancak herhangi

⁴⁵ Ahmet Eflâki, *Ariflerin Menkibeleri*, İstanbul, Maarif Yayınevi, 1954, s. 72-73.

⁴⁶ *Küçük*, s. 96-97.

⁴⁷ *Serter*, s. 52.

⁴⁸ *Bulut*, s., 11; *Küçük*, s. 111.

bir tarikatın, devlete karşı çıkması ve halktan yana tavır alması durumunda, o tarikatın şeriat dışı kuralları hatırlanarak en ağır cezalara çarptırıldığı da bilinmektedir⁴⁹.

Buradan da anlaşılacağı üzere, devlet-tarikat ilişkisinde bir kullanılma meselesi söz konusudur. Devlet, tarikatları kullanırken, tarikatlar da halkı kullanmak istemişlerdir. Osmanlı düzeninde tarikatların önemli bir görevi de, kırsal alanlardaki dini denetim görevini yerine getirmektir.

XI. yüzyıla kadar İslam ülkelerinde dini eğitim, cami ve mescitlerde yapılmaktaydı. Ancak bu durum egemen feodal sınıflar açısından ihtiyaçlara cevap vermemeye başlamıştı. Özellikle, cami ve mescitlerde yapılan dini eğitimin denetlenememesi, dinsel akımların giderek güçlenmesi ve halkın bu dinsel akımların etkisiyle sık sık ayaklanması, yönetimi harekete geçirmiştir. İşte egemen sınıfların bir yandan bu tür dinsel akımların önünü kesmek, diğer yandan dini eğitimi denetim altına almak için “medrese” adı verilen kurumları örgütlemeye başladıkları görülmüştür. Hem ekonomik hem de yönetsel açıdan devlete bağlı olan bu yeni kurumlar, ilk olarak XI. yüzyılda kurulmaya başlamış ve zaman içinde yaygınlaşmıştır. İslam dünyasında en yaygın olduğu bölge de Anadolu olmuştur. Medreseler, bir yandan devletin ihtiyaç duyduğu, din ve devlet memurlarını yetiştirirken diğer yandan da dini denetim görevini üstlenmişlerdi. Şehirlerde medreselerin üstlendiği bu misyon, kırsal alanlarda da ehlileştirilmiş Sünni tarikatlara bırakılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, bu tarikatlara çeşitli yardımlarda bulunmaktan da kaçınmamıştır⁵⁰.

Fatih Sultan Mehmet ile başlayan yükselme devri, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'la doruk noktasına ulaşmıştır. Bu arada Halifeliği eline geçiren Osmanlı Devleti, İslam dünyasının en güçlü iktidar odağı ve dini lideri olmuştur. Osmanlı düzeninin güçlü olduğu dönem boyunca devlet-tarikat ilişkilerinde herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Ancak bu durum, düzende çöküşün başlaması ve çürüyen düzeni

⁴⁹ Belli başlı bu Sünni tarikatlar dışında halkçı özellikler taşıyan Bayramilik ve Melamilik gibi Sünni tarikatlar, Osmanlı'nın baskısına maruz kalmışlardır. Örneğin, halkçı yanlarından dolayı da birçok Melamiye şeyhi darağacında can vermiştir. Bunlardan birisi de Melamiliğin bir başka kolu olarak ortaya çıkan Hamzavilik'in kurucusu olan Şeyh Bali Hamza'dır. Bu Melamiye şeyhi, Şeyhülislam Ebusuud'un verdiği bir fetva ile asılarak öldürülmüştür. Özellikle Köprülü Fazıl Ahmet Paşa döneminde birçok Melami kovuşturmayla uğramaktan, öldürülmekten kendisini kurtaramamıştır. Yine Bayramiye tarikatının kurucusu Hacı Bayram Veli de bu halkçı yanlarından dolayı Edirne'de sarayda sorguya çekilmiştir. Bkz., İğdemir, *Yılların İçinden, Makaleler-Anılar-İncelemeler*, Ankara, TTK, 1976, s. 10.

⁵⁰ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi, Türk kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 2000, s. 151-152; Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul, Marifet Yayınları, 1981, s. 156-159.

ayakta tutmayı amaçlayan Batılılaşma hareketlerinin gündeme gelmesiyle, tarikatlarla Osmanlı iktidarı arasında bir takım çelişkiler açığa çıkmaya başlamıştır. Ancak bu çelişkiler hiçbir zaman uzlaşmaz boyutlara ulaşmayacaktır⁵¹. Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı iktidarı ile bu tarikatlar arasında bir çıkar birliği vardır. Bu çıkarlar kimin aleyhine bozulursa o taraf harekete geçer. Daha çok bu durum tarikatlar açısından söz konusudur. Mevcut düzen bu tarikatların olanaklarını sınırladığında, yapılan yardımlar kesildiğinde tepkiler "din elden gidiyor" gerekçesiyle başlar. Böyle olmakla birlikte denilebilir ki, tarikatların büyük bir kısmı baskı ve sömürü düzeniyle kol kola olmuş; devletin koruyucu kanatları da bu tarikatların üzerinden hiç eksik olmamıştır⁵².

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sadece Nakşibendilerin durumu ortaya konduğunda yaşanan çelişkilere rağmen, devletin tarikatları hâlâ nasıl koruduğu anlaşılabacaktır. Bu dönemde Nakşibendilerin başında Mevlâna Halid-i Bağdâdi vardır. 300 bin nüfuslu İstanbul'da faaliyet yürüten Nakşi tekkesi sayısı 52'dir. Yine bu tarikatın Anadolu ve Arap coğrafyasında 12 bin kadar müridi de vardır. Bu arada tarikatlar, bu dönemde gerçekleşen her türlü teknik gelişmenin de karşısında olmuşlardır⁵³. Bunun en önemli nedeni ise, yüzyıllardır uyuttukları halkın uyanmasından duydukları korkudur. Osmanlı sultanları sadece Sünni değil, Sünni olmayan tarikatları da kullanmış ve işleri bitince de onları ortadan kaldırmak için harekete geçmekten kaçınmamışlardır⁵⁴.

⁵¹ Başta Nakşibendilik olmak üzere Kadirilik, Rıfâilik ve Halvetilik gibi tarikatlar, baskı, zulüm ve sömürü çarkının bir parçası haline gelmişlerdir. Anadolu halklarını Osmanlı'nın kulu haline getirmekle de yetinmeyen bu tarikatlar, halk üzerinde hem dinsel baskı aracı hem de fiili saldırı aracı olmuşlardır. Anadolu'da yaşanan bütün kıyımlarda onlar, Osmanlı sultanlarının yanında yer almışlar ve bu katliamları alkışlamışlardır. Bu tarikat şeyhlerinin verdiği fetvalar bunun en iyi kanıtlarıdır. Bu fetvalarla katliamlar, halk nezdinde meşrulaştırılmak istenmiştir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman, 16. yüzyıl boyunca Anadolu'da yüz binlerce Alevi halktan insanı katlederken, bu tarikatlar yine devletin yanındaydılar. Yavuz Sultan Selim, İran seferi öncesinde Anadolu'dan geçerken 40 bin Alevi'yi de kırma uğratıyordu. Hem de hiçbir kıpırdanmanın olmadığı bir süreçte, arkasını sağlama alma adına bu katliamı gerçekleştiriyor ve yine destekçileri arasında tarikatlar vardı. Bkz., *Yücekök*, s. 98-99.

⁵² *Bulut*, s. 32-33.

⁵³ Matbaa gibi birçok teknik gelişmeye en fazla direnen kesimlerin başında, yine medreselerle bu tür tarikatlar olmuştur. Bkz., *A.g.e.*, s. 31.

⁵⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısında Bektaşilik Tarikatı'nın başına gelenler bu durumun en tipik örneklerinden birisidir. İkinci Mahmut, Yeniçeri Ocağını 1826'da kaldırarak, bu ocağın bağlı olduğu Bektaşî tarikatını da yasaklamıştır. Mallarına el konulan, tekke ve zaviyeleri Nakşibendilere devredilen Bektaşîlerin, büyük bir kıyıma da uğratıldıkları bilinmektedir. Bütün bu tasfiye hareketinde şeriatçı tarikatların da büyük bir sorumluluğu vardır. Bu durumu Ahmet Cevdet Paşa "Tarih-i Cevdet" isimli eserinde şöyle anlatmaktadır: "...Padişah sarayı içinde bulunan camide; Sadrazam, eski ve yeni Şeyhülislam, Sudur-u Kiram Nakşibendi Tarikatı Şeyhlerinden Beşiktaşlı Yahya Efendi, Mevlevî şeyhlerinden Galata Şeyhi Kudrettin Dede, Beşiktaş Şeyhi ile Zakirbaşı Şikarizade Şeyh Ahmet Efendi, Merkez Efendi Şeyhi Ahmet Efendi, Üsküdar'da Nasuhizade Şeyhi Şemseddin Efendi, Halveti tarikatından Hüdai Şeyhi Şahap Efendi-zade Seyyid Efendi, Bandırmalı-zade Galip Efendi, Sa'diyeden kahveci Şeyh Emin Efendi ve Şura ileri gelenleri topluca bulundukları halde meclis kuruldu. Padişah da kafes arkasında gözetleyip dinledikleri halde görüşmelere başlandı. İlk önce şeyhülislam efendi söz aldı. 'Sizler Osmanlı Devleti'nin yolunda Şeyhlersiniz. Bu konuda duyduğunuz ve bildiğiniz nasıldır. Bu gibileri hakkında ne dersiniz?' deyince, kimileri: 'O tarikat adamları ile ilişkilerimiz olmadığı için durumlarını ve tutumlarını bilemeyiz...' dediler. Kimileri de: 'Üsküdar'da bu gibi dini inkar edenlerin olduğu sınırı aşacak derecede duyulmaktadır' diye Bektaşîlerin işledikleri kötü davranışları söylediler.

Osmanlı düzeninde yaşanan bunalım XVIII. yüzyılda daha da belirginleşmişti. Düzene yönelik tepkiler artık İmparatorluğun başkenti İstanbul'da bile görülmeye başlamıştı. Özellikle 1730'larda yaşanan Patrona Halil Ayaklanması, Osmanlı egemen sınıflarını iyice tedirgin etmişti. Bu tedirginlik ve korku onları zaman içinde birçok önlem almaya itecekti. Alınan kararların ve yapılan uygulamaların din kurallarına uygun olup olmadığı konusunda fetva verme yetkisine sahip olan şeyhülislamların, devlet yönetimindeki etkinlikleri zaman içinde artacaktır. Bu dönemde Osmanlı Devleti yönetimine Türkler yerine devşirmelerin getirilmesi, köklü Türk devlet geleneğinin etkinliğini her geçen gün daha da azaltacaktır. Bu durum en belirgin olarak bilim ve eğitim, öğretim kurumlarındaki çöküşle kendini gösterecektir⁵⁵. Celali İsyanları'nın toplumsal sebeplerini araştırmak yerine, medreselerde yeterince din eğitimi verilemediği tespiti yapılarak, pozitif bilimlerin medreselerdeki öğretimi, bir şeyhülislam fetvasıyla yasaklanacaktır. Siyasi otorite, dini otoriteden yararlanılarak güçlendirilmeye çalışılırken, dini otorite ve dini dogmalar her geçen gün siyasi otoriteyi kendi denetimi altına almıştır. Niteliksiz padişahların iş başına geçmesi, rüşvet ve iltimasla devlet yöneticilerinin gene niteliksiz kişilerce ele geçirilmesi, çöküşü geri dönülemez bir noktaya getirmiştir. Taassubun ve bağnazlığın hangi boyutlara ulaştığını aşağıdaki örnekler açıkça göstermektedir⁵⁶:

“Savaş alanlarında peş peşe yenilgiler alınması üzerine Padişah III. Mustafa, Prusya Kralı Fredericht'ten uygun savaş zamanını yıldızlara bakarak tespit edecek olan müneccimler isteyecektir. Ünlü Astronom Takıyüddin'in Üsküdar'da kurmuş olduğu rasathane, devrin Şeyhülislamı tarafından 'meleklerin bacaklarını seyreliyorlar' gerekçesiyle yıktırılacaktır. Tanzimat'tan sonra açılan ortaokullarda, coğrafya derslerinde harita kullanılması 'Allah'ın yarattıklarının tasvirini yapmak ve kullanmak günahır' gerekçesiyle yasaklanacaktır. Tanzimat döneminde Mustafa Behçet Efendi tarafından kaleme alınan sözde tıp kitabında 'suçlu bir kimseye bıldırcın dili yedirilirse, sorgu sırasında bütün suçlarını itiraf eder' veya 'Karnabahar tohumu dört sene sonra dikilse bu tohumdan şalgam ve şalgam tohumu, dört sene sonra dikilse karnabahar çıkar’”

(...) karar verildi. Bunun üzerine 4 Zilhicce günü gemicilerin ünlüleri sayılan Kıncı İstanbul Ağası Zade ve Salih Babalar idam edilirler. Rumelihisarı'nda Şehitlik, Öküz Limanı, Karaağaç, Yedikule, Sütluce, Eyüp, Üsküdar, Merdiven Köyü, Çamlıca adlı yerlerde bulunan Bektaşî tekkeleri yıkılıp, içinde yatıp kalkanlar da götürülüp Darphane hapisanesine tıklandı. Sonra birer birer Şeyhülislam tarafından inançları soruldu. Şii usulü üzere, “sakınarak şeriat yolundayız” dediler. Sünni olduklarını söylemediler. (...) Şehitlikte olan Mahmut Baba, yedi adamı ile Kayseri'ye; Öküz Limanındaki Ahmet Baba ve Yedikule'deki Hüseyin Baba, ikişer adamı ile Hadim'e; Karaağaç tekkesinde Hacı Bektaş Veli dedikleri kişi ise sekiz müridi ve başkaca babalar da birer yere sürgün edildi. Ötekiler Sünni kılıfına girdi ve ortada Bektaşî adında ve kıyafetinde kimse kalmadı. (...)” Bkz: Baki Öz, *Alevilik ile ilgili Osmanlı Belgeleri...*, s., 298-300.

⁵⁵ Cemaleddin Server Revnakoğlu, “Kapatılışının 42. Yıldönümünde Tekke ve Zaviyeler”, *Tarih Konuşuyor*, C. 7, No. 44, (Eylül 1967), s. 3344-3345.

⁵⁶ Bu zihniyetle yönetilen Osmanlı Devleti'nin çöküşü sürpriz olmayacaktır. Bkz., Gözler, s. 136-137; Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s. 75-76.

Bu dönem içinde özellikle dinsel yapılar daha da güçlendirilmiştir. Baskı tedbirlerinin artırılmasının yanı sıra ağırlıkla kırsalda faaliyet yürüten tarikatlara resmi bir çerçeve kazandırılarak, kentlerde de örgütlenmelerine izin verilmiştir. Devlet bununla da yetinmeyecek, ayrıca resmi devlet tekkeleri bile kurduracaktır⁵⁷.

Tekkelere verilen önem ve tekke şeyhlerine kazandırılan büyük prestij, Osmanlı'da II. Abdülhamit döneminde o kadar yayılmıştır ki, tekkecilik adeta bir meslek haline gelmiştir. Tekkelerin toplumsal yaşamda ibadet, eğitim, barınma, sağlık, beslenme ve spor hizmetleri de verdiği düşünülürse, olayın önemi ve ulaştığı boyut daha net görülecektir. Halkta biriken toplumsal ve siyasal tepkinin saptırılmasında, büyük bir işleve sahip olan tekkeler, bu dönemde her mahalleye girmiş⁵⁸ ve tekkecilik temelinde halkın gücü bölünmüştür. Bunun dışında tekkeler hafiye örgütlenmesinin bir parçası haline getirilmiştir. Osmanlı topraklarında yaygın bir şekilde örgütlenen ve sürekli halkın içinde yer alan tekkelerden Abdülhamit, iyi bir istihbarat kaynağı olarak yararlanmıştır. Öyle ki, bu dönemde muhalif düşünceleri yüzünden idam edilen âlimlerin tümünün tekke ajanlarının ihbarları sonucunda yargılanan kişiler olması oldukça dikkate değerdir. Yine bu ihbarlar sonucunda yıllarca ne için hapis yattığını bile bilmeyen binlerce insan zindanlara atılmıştır. Abdülhamit istibdadı, bir yandan hafiyelerle, diğer yandan da tekkelerle toplumu öyle bir havaya sokmuştur ki, insanlar korku cenderesine hapsedilmiştir. Bu durumu Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, anılarında şöyle açıklamaktadır⁵⁹: "Orta yerde sanki kimliği bilinmez bir umacı, hepimizi yutmaya hazır bir ifrit vardı. O kadar özlemle beklediğimiz özgürlüğümüzü kullanmaya başlarsak, sanki kıyamet kopacak gibi bir korku içinde kalıyorduk."

Tarihe "Abdülhamit İstibdatı" olarak geçen 33 yıllık bu dönemin diğer ayağını ise, işbirlikçi tarikatlara yüklenen misyon oluşturmaktadır. İstibdat döneminde, XIX. yüzyıl boyunca görece zayıflayan devlet-tarikat ilişkileri yeniden canlandırılmıştır. Nakşibendilik başta olmak üzere bu dönemde Halvetilik, Kadirilik, Rıfailik, Sünbülilik, Sadilik, Celvetilik ve Şabanilik güçlendirilen tarikatlardı⁶⁰. Koyu bir Sünni tarikat olan

⁵⁷ *Küçük*, s. 242-243.

⁵⁸ 1 milyona yakın bir nüfusa sahip İstanbul'da tekke sayısı 1882'de 260'a ulaşmıştır. 1890'da ise, İstanbul'da faaliyet yürüten 16 tarikat ve bu tarikatlara ait toplam 305 tekke vardır. Bkz., Mustafa Kara, "Mezhepler ve Tarikatlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4. C., s. 989.

⁵⁹ Suat Parlar, *Gizli Devlet*, s. 29.

⁶⁰ 1882'de İstanbul'da 260 tarikat tekkesi vardı. Bunların 52'si Nakşi, 45'i Kadiri, 40'ı Rıfai, 32'si Halveti, 21'i Sünbüli, 15'i Sadi ve 14'ü Şabani adlı Sünni tarikatlara aitti. Ayrıca, Sünni tarikatlara ait tekke sayıları ise oldukça alt düzeydeydi. Bunlar, 7 Cerrahi, 5 Mevlevi, 4 Güşşeni, 4 Bayrami, 4 Uşşaki, 4 Sinani, 3 Halidi, 8 Bedevi ve 2 Şazeli

Şazelilik'e bağlı olan Abdülhamit, savunduğu "İslam Birliği" demagojik düşüncesiyle de bu tarikatlarda takdir görmüştür. Tarikatların önünü daha da açan, onları ekonomik olarak da doyuran Abdülhamit, istibdat rejimine karşı gelişen her türlü kitle hareketini bastırmakta bu tarikatları devreye sokacaktır. Kendilerini besleyen efendilerine hizmette kusur etmeyen bu tarikatlar da yeri geldiğinde mevcut rejime karşı gelişen her türlü hareketi bastırmakta, ezmekte yardımlarını esirgemeyecek; gerektiğinde vurucu yedek güç olarak da devreye gireceklerdi. Tarikatlar, halkları dinsel kökenlerine göre bölmek ve birbirine karşı kışkırtmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır⁶¹.

Sultan Abdülhamit'in istibdat rejimi, 20. yüzyıla gelindiğinde artık son yıllarını yaşamaktadır. 1908 II. Meşrutiyet hareketi, birçok İslamcı aydın tarafından desteklenirken, sarayla içli-dışlı olan Sünni tarikatlar, bu hareketi desteklemeyerek sessiz kalmayı tercih edecekler, ancak seslerini 31 Mart 1909 Olayı'nda yükselteceklerdir. Bu dönemde İttihat ve Terakki iktidarının giderek baskıcı bir rejime yönelmesine en ciddi tepki, İslamcı cepheden gelmiştir. 13 Nisan'da gerçekleşen ve sınırlı ölçüde halktan da katılımın olduğu bu gerici ayaklanma, kısa bir süre sonra bastırılmıştır. Ayaklanma sonrasında İttihat ve Terakki iktidarını daha da sağlamlaştırırken, ayaklanmaya katılan tarikat ve gericilerin bir süre sonra kurulacak olan İngiliz yanlısı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldıkları görülecektir. İşte bu gerici çevre ve tarikatların büyük bir bölümü, açık işgal yıllarında da Osmanlı Sultanı gibi, emperyalizmle işbirliği yapmaktan çekinmeyeceklerdir⁶². İttihat ve Terakki'nin, bu dönemde iktidarını daha da sağlamlaştırmak için çeşitli örgütlenmelere başladığı görülmüştür. Bunlar içinde ise Teşkilat-ı Mahsûsa'nın önemli bir yeri vardı. Bu örgütlenmeyle İttihatçılar, gelişebilecek herhangi bir muhalefeti, "ayrılıkçı" hareketleri bastırmayı amaçlıyorlardı⁶³. İttihat ve Terakki'nin Alman emperyalizmi ile işbirliği

tekkesiydi. 1880 yılına gelindiğinde İstanbul'daki tekke sayısı 305'e ulaşırken özellikle Nakşiler, Kadiriler, Celvetiler daha da güç kazanmıştı. Nakşilere ait tekke sayısı 65 olurken, Kadiriler 57'ye ulaşıyor; Celvetiler de 22 yeni tekke açıyorlardı. Bkz. *Küçük*, s. 130.

⁶¹ Abdülhamit'in istibdat döneminde bu tarikatlar, jurnalcilikten katliamlara kadar her şeyde halka karşı kullanılmışlardır. Bu arada egemen sınıfların çıkarı için tarikatlar da halkı kullanmak istemişlerdir. Günümüz Türkiye'sinin yakın tarihinde olduğu gibi değişen figüranlar değil sadece efendiler olmuştur. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s. 77; *Küçük*, s. 243.

⁶² Bu işbirliğinin boyutları, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı engellemek isteyen işgal kuvvetlerinin planladığı ve organize ettiği gerici ayaklanmalarda başı çekmeye kadar ulaşacaktır. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1972.

⁶³ Ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte, Teşkilat-ı Mahsûsa'nın 1916'daki personel sayısı 30 bine ulaşmaktadır. Resmi kayıtlara geçmeyen, örtülü ödeneklerden para aktarılan bu devlet bünyesindeki illegal yapı içinde subaylar ağırlıktadır. Onların dışında doktorlar, mühendisler, gazeteciler, din adamları, tarikatçılar ve politikacılar vardır.

yaptığı bir dönemde kurulan bu yapı aracılığıyla, Nakşibendilerden Mevlevilere kadar birçok tarikat bu örgüte dahil edilmiştir. Osmanlı düzeninin ayrılmaz bir parçası haline getirilen bu tarikatlar, devletin gayri-resmi bir organı gibi çalışarak, çıkarlar neyi gerektiriyorsa o doğrultuda kullanılmışlardır.

2. Dernekler

Batıda uzun bir tarihi gelişimin sonucu olarak ortaya çıkan dernek kavramı, bir örgütlenme biçimini ifade etmektedir. Bu gelişim açısından dernek, birden çok kişinin, kendi istekleriyle belli bir amaç için bir araya gelerek oluşturdukları bir örgütlenmedir. Derneğe katılma, kişilerin kendi istekleriyle olur. Üyelikte gönüllülük temel olup, üyelik miras veya zorunlu yollarla elde edilemez. Kısaca özetlemek gerekirse dernek, devletten ayrı ve bağımsız bir örgütlenmeyi ifade etmektedir. Dolayısıyla dernekleri, toplumdaki örgütlenme özgürlüğünün bir simgesi ve göstergesi olarak nitelendirebiliriz. Ancak dernek, halkımız için yeni bir kavram olmayıp Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de kullandıkları bir kavramdır⁶⁴. Dernek kurma özgürlüğünü, yalnızca dernek kurmaya ilişkin bir özgürlük olarak düşünmemek gerekir. Geniş anlamda bu özgürlük toplanma özgürlüğünü de içermektedir. Nitekim, toplanma özgürlüğü olmadan dernek kurma özgürlüğünün bulunması da son derece anlamsızdır⁶⁵. Osmanlı toplumunda dernek kurma hak ve özgürlüğü, 1908'le birlikte gündeme gelen siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin doğal sonucudur. Hürriyetin ilanının arkasından ülkenin dört bir yanında özgürlük rejiminin içgüdüsel gereği olarak cemiyet ve kulüpler kurulmuş, giderek çoğalan bu dernekler toplumsal yaşamın bir parçasını oluşturmuşlardır⁶⁶.

İkinci Meşrutiyet dönemi, partilerden çok dernekler ortamıdır. Bu düşüncenin nedeni olarak siyasal parti ile dernek arasındaki farklılıklar gösterilebilir. Fakat Meşrutiyet döneminde siyasi partilerde dahil olmak üzere her kuruluş bir cemiyet olarak nitelendirilmekte ve “Cemiyetler Kanunu” hükümlerine bağlı tutulmaktadır. Bilindiği

Dolayısıyla onları bir araya getiren Teşkilât-ı Mahsûsa'ya damgasını vuran Pan-İslamizm ile Pan-Türkizm akımlarıdır. Pan-İslamizm akımı, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya bir çok İslamcı çevreden katılımları sağlamıştır. Bkz. Hüsamettin Öztürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazar: Samih Nafiz Tansu, 3. B., İstanbul, Çınar Matbaası, 1969, s. 78-80.

⁶⁴ Köylerimizde “köy derneği”, köy işlerinin konuşulup tartışıldığı bir örgütlenme biçimidir. Dilimizde “düğün dernek kurmak”, bir araya gelmek, toplanmak ve topluca eğlenmek, örgüt kurma anlamına da gelmektedir. Bkz., Fikret Tokgöz, “Dernekler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara, İletişim Yayınları, 1985, s. 367.

⁶⁵ A.g.e., s. 372-373.

⁶⁶ Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete...*, C. I, s. 205.

üzere 1876 Kanun-u Esasisi, kişi hakları ve özgürlükleri bakımından son derece yetersiz olup, bu anayasada özgürlüğe ilişkin bir madde yoktu. Fakat bu özgürlüğün ilk kez 1908 Meşrutiyet Anayasası'nda yer aldığını görüyoruz. Nitekim, 1909 Anayasa değişikliği ile bu yetersizlik ve eksiklikler tamamlanmış ve dernek kurma özgürlüğünü içeren “Cemiyetler Kanunu” anayasadaki yerini almıştır⁶⁷. 1908 Meşrutiyet Anayasası'nın getirdiği toplanma ve dernek kurma özgürlüklerine ilişkin yasal düzenlemeler, ardından 1909 yılında yapılmıştır. Önce 14 Haziran 1909'da “İçtimâat-ı Umumiye Kanunu” çıkarılmıştır. Bunu 3 Ağustos 1909'da çıkarılan “Cemiyetler Kanunu” izlemiş ve 5 Mart 1912'de de toplantıların nasıl yapılacağını gösteren “Tecemmuat Hakkında Kanun-u Muvakkât” yürürlüğe konmuştur⁶⁸. Açıkça görüleceği üzere, bu anayasa da dernek kurma özgürlüğü bazı sınırlamalarla resmen kabul edilmiştir.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere dernekler, sağlıklı bir toplumsal yapı ve istikrarlı bir siyasal mekanizmanın oluşumu için son derece önemlidir. Ancak kısa bir süre sonra, toplum hayatında devletin boş bıraktığı alanları derneklerin doldurduğu ve dine ilişkin dernek sayılarında hızlı bir artışın olduğu da görülecektir. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu, İslamcı ilkelerin ve şeriatın uygulanmasında bulan çevreler çeşitli dernekler halinde örgütlenmişlerdir⁶⁹. Bu dönem içerisinde faaliyet gösteren dini nitelikli derneklerden bazıları şunlardır: “Cemiyet-i Milliye-i Naciye (İslam Kurtuluş Derneği), Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye (İslam Dini Hocalar Derneği), El-İslam Cemiyeti, Cemiyet-i Sufiye, Cemiyet-i Müderrisin”

İslamcı fikirleri programlaştırarak kurulmuş olan derneklerin bir kısmı, tüzük hükümlerinde kendilerini din ve hayır kurumları olarak tanıtmışlardır. Ne var ki, siyasetle uğraşmayacaklarını iddia eden bu derneklerin, ileri ki günlerde gerçekleşecek olan bazı siyasal olaylara bizzat katıldıkları da görülecektir⁷⁰.

⁶⁷ 1909 Anayasa değişikliği sonucunda kabul edilen 120. madde ile ilk kez “Dernek Kurma ve Toplanma Özgürlüğü” yasalarda yerini almıştır: “Kanun-u mahsusuna tebâiyet şartıyla Osmanlılar hakk-ı ictimaâ maliktir. Devlet-i Osmaniye'nin temamiyet-i mükkiyeni ihlâl ve şekl-i meşru'iyet ve hükümeti tağyir ve Kanun-ı Esasi ahkâmı hilâfında hareket ve Anasır-ı Osmaniye-i siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine kâdim veya ahlâk ve âdâb-ı umumiyye mugayir cemiyetler teşkili memnu olduğu gibi hafî cemiyetler teşkili de memnudur.” Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 396.

⁶⁸ Bu kanun Cumhuriyet Dönemi'nde çıkarılan Cemiyetler Kanunu'nun yürürlüğe girdiği tarih olan 14 Temmuz 1938 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır. Ancak 3 Ağustos tarihli yasanın 15 Eylül 1923'te çıkarılan 353 sayılı yasa ve 20 Kasım 1923'te çıkarılan 387 sayılı yasa ile değiştirilerek büyük ölçüde kısıtlandığı da bilinmektedir. Fikret Tokgöz, “Dernekler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara, İletişim Yayınları, s. 373-374.

⁶⁹ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 115.

⁷⁰ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s.115; *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, (t.y.), s. 122, *Bulut*, s. 49.

B. SİYASİ PLATFORMDA YENİ OLUŞUMLAR

1. Dönemin Siyasi Gelişmeleri

II. Meşrutiyet dönemi, 1908-1918 olarak yakın tarihimizin çok önemli bir devresini kapsamaktadır. Özgürlüklerin ve hürriyetlerin getirildiği çok ilgi gören bir hareket olarak, bütün kesimlerin katıldığı bir gelişme olarak ortaya konulmuştur. Meşrutiyetle sorunların aşılabacağı ve dağılmanın önleneceği kabul ediliyordu. Nitekim, heyecanlı ve sevinçli bir ortamda yapılan seçimlerle Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908’de açılmıştır⁷¹.

Bu dönemde Batıdan sürgünler dönmüş, jurnal evrakları yakılmış ve hukuk devleti olma yönünde önemli adımlar atılmıştır. Sosyal ve kültürel alanlarda çok önemli düzenlemelere gidilerek, çok partili bir dönem yaşanmıştır. Fakat bu dönemde yaşanan ağır bunalımlar ve savaşlar yüzünden, bu olumlu gelişmeler bir ilerleme kaydedememiştir. Özellikle bu dönem içerisinde yaşanan 31 Mart Olayı ise, son derece önemli yeni gelişmelere yol açmıştır. Derviş Vahdeti öncülüğünde başlatılan 31 Mart Ayaklanması’nın, Selanik’te oluşturulan Hareket Ordusu ile bastırılması, İttihat ve Terakki Partisi açısından iki önemli siyasal sonuç doğurmuştur. Birincisi, Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ve daha bağımlı bir kişiliğe sahip Mehmet Reşat’ın tahta geçirilmesidir. Bu durum İttihatçıların iktidar olma sürecinde önemli bir aşama olmuştur. İkinci önemli sonuç ise, Hareket Ordusu’nun Komutanı Mahmut Şevket Paşa’nın İttihat ve Terakki’nin başına geçmesi ve kendi bağımsız siyasetini empoze etmeye başlamasıdır⁷².

31 Mart Ayaklanması’na kadar süren Meşrutiyetin yarattığı siyasal serbestlik, ayaklanmadan sonra İttihat ve Terakki’nin muhalefete karşı siyasal bakımdan oldukça sert davrandığı bir dönem başlamıştır. II. Abdülhamit’in tahttan indirilip, II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti’nin kurulduğu 6 Mayıs 1909’dan çok kısa bir süre sonra, Hilmi Paşa Hükümeti’nin de 28 Aralık 1909’da istifa ettiği görülmektedir. Nitekim, 12 Ocak 1910’da kurulan İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti’nde, İttihat ve Terakki kendi adamlarını daha da artırma yoluna gitmişti⁷³. Bu arada hükümet programının hazırlandığı sırada, Mebuslar Meclisi’nin toplandığı Çırağan Sarayı’nın bir yangında yanması (19 Ocak

⁷¹ 275 kişiden oluşan Mecliste, 142 Türk, 25 Arnavut ve 48 Hristiyan üye bulunmaktadır. Bkz., Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, C. XII, İstanbul, Hayat Yayınları, 1967, s. 191-195.

⁷² Sina Akşin, “İttihat ve Terakki”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1426.

⁷³ A.g.m, s. 1429-1430.

1910), yeni kabine için bir uğursuzluk belirtisi sayılmıştır⁷⁴. Hükümetin programı, 24 Ocak'ta Hakkı Paşa tarafından Fındıklı Sarayı'nda okunmuş, fakat güvenoyu söz konusu olduğunda milletvekillerinden bazıları hiç beklenmeyen bir direnme göstermişlerdir. İşte Meclis içerisindeki bu muhalefet dalgası ve hükümetin güven oylamasında verilen olumsuz oylar, artık muhalefetin kuvvetlenmekte olduğunu gösteren işaretlerdendi. Bu dönemde kurulan ve özellikle dini içerikli bazı siyasi partilerin, Meclis içinde İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı cephe aldıkları görülmektedir.

2. İslamın Siyasallaşması

İkinci Meşrutiyetle birlikte çok farklı siyasi düşünceler, belli bir program çerçevesinde siyasi parti örgütlenmeleri içinde temsil edilmeye başlamıştır. Türk toplumunu aydınlıktan karanlığa sürüklemek için büyük çaba gösteren, insanların kafasına “din” adına, dinle uzaktan yakından ilgisi olmayan bir yığın asılsız bilgiyi sokarak halkın dini duygu ve düşüncelerini istismar eden bu siyasi partiler, dini siyasete alet ederek, gerek devlet ve gerekse toplum yaşantısında dinsel motifleri ön plana çıkarmışlardır. Gelecekteki güvencelerini halkın dinsel duygularını sömürmekte bularak, gericiliği siyasal felsefelerinin bayrağı haline getiren bu siyasi partilerden bazıları şunlardır⁷⁵: “İttihâd-ı Muhammedi Fırkası, Ahâlî Fırkası, Hürriyet ve İtilâf Fırkası”. Toplumun teokratik yapıya dönüşünü isteyen bu siyasi partilerin kuruluşu, örgütlenmesi, toplumsal ve siyasal hedeflerini şöyle vurgulamak mümkündür.

a) İttihâd-ı Muhammedi Fırkası (Fırka-i Muhammediye)

İttihâd-ı Muhammedi Fırkası, 5 Nisan 1909 (Hicri 23 Mart 1325)'da 31 Mart Olayı'ndan sekiz gün önce İstanbul-Ayasofya Camiinde düzenlenen bir dini törenle siyasi hayata katılmıştır. Kıbrıslı Derviş Vahdeti önderliğinde kuruluşunu resmen ilân eden partinin, kurucu üyeleri ve nizamnamesi göz önüne alındığında, dinci-ihtilâlcî bir nitelik taşıdığı açıkça görülmektedir⁷⁶. Nitekim, yüz yıllarca cahil bırakılmış ve İstibdat devrinde kendisine ancak dinden söz açılmasına müsaade edilmiş bir halk için, din, her

⁷⁴ Yangın hakkında basında çeşitli yorumlar çıkmış ve İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden taziyet telgrafları çekilmiştir. İşte bu telgrafların birisinde sarayların sigorta ettirilmesi tavsiye edilmekte idi. Fakat, daha önceleri sigortanın din yönünden caiz olmadığı hususunda fetva verildiği için, bu iş gerçekleşmemiş ve diğer yangınlarda olduğu gibi bu yangında da sebep ve fail aranmamış, olay kapatılmıştır. Bkz., Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, Ankara, TTK., 1996, s. 121-122.

⁷⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, 1. B.*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 37.

⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, 2. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 215.

şey demekti. Devlet, ahlâk, ilim, sanat, ekonomi demekti. Başına sarık saran, manasını anlasın, anlamasın Arapça okuyan halka, din adına kendi çeşitli hırslarını aşılarmaya kalkan herkes, din bilgini rolünde idi. Halkın çoğunluğu, anlamını kavramamakla birlikte okuduğu ve kutsal saydığı Arapça dualar gibi, bu kimselerin din adına söylediklerini de kutsal sanıyordu⁷⁷. Kıbrıslı Derviş Vahdeti ve onu yöneten kuvvetler, bunu hesaba katarak “İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti” programının ilk maddesini de ona göre düzenlemişlerdi⁷⁸: “Cemiyetin Reisi Hazret-i Muhammet Mustafa (S.M.)’dır.” Cemiyet Nizamnamesi’nin diğer maddelerinde Müslüman memleketlerde Kur’ân-ı Kerim ve şeriat hükümlerinin devamının kıyamete kadar sağlanacağı, şeriata uygun kanunların çıkarılacağı, cemiyete bağlı ulema, şeyhler ve siyaset adamları tarafından bu konularda hutbeler ve konferanslar verileceği belirtiliyordu⁷⁹.

İttihâd-ı Muhammedi Fırkası kurucuları olarak çeşitli tarikatlardan şeyhler, dersiâmlar, vaizler ve imamlar gösterilmiş ve Bedi-üz-zaman Said-i Kürdi (Nursi)’de kurucular arasında görülmektedir⁸⁰. Bu aşamadan sonra cemiyetin görevlendirdiği üye yazıcılar (iskatçılar), sokak ve pazarlarda defter açıp gelen ve geçeni “şeriat ister misin?” şeklinde soru ile sıkıştırarak kabul edenlerin adlarını yazmaya başlamışlardır. Bazı sokak başlarında üye yazıcıların halka şöyle seslendikleri görülmektedir⁸¹: “Ey şeriat-ı Mutahhara-i Muhammedi’nin zevâlinı istemeyen müminler, Allah’ı zül-celâl aşkına, Peygamber-i zîşânımız Muhammet Mustafa aşkına bu kâğıdı imzalayın.”. Cemiyete üye sağlanması için, dinin siyasete alet edildiğini gösteren başka bir olay da, Şeyh Said-i Kürdi imzası ile yayınlanmış olan şu bildiridir⁸²: “...Cemiyetimize her mümin kalbi ile bağlıdır. Bağlılık biçimi de peygamberin sünnetini kendi aleminde yaşatmaya kesin olarak girişmesiyledir. İlk önce genel mürşit olan ulemayı, şeyhleri ve öğrencileri şeriat adına birliğe çağırırız.”

Bu dini propagandalar sonucunda, olayların çıkmasını bekleyen ve yağmacılığa niyetli bir çok topluluğun (Hristiyanlarda dahil olmak üzere) bu cemiyete girdikleri

⁷⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 76.

⁷⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 232-235; *Volkan Gazetesi*; “İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi”, 3 Mart 1325.

⁷⁹ *A.g.e.*, s. 235.

⁸⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 216-217.

⁸¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. I, İstanbul, Baha Matbaası, 1967, s. 169.

⁸² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 77; *Volkan Gazetesi*, 5 Mart 1325, s. 2.

görülebilecektir⁸³. Dincilere yapılan bu çağrılar kısa bir süre sonra askerlere de yapılmaya başlamıştır. Volkan gazetesinin 20 Mart tarihli nüshasında, “askerlerin Avrupa’da Frenkleşerek memlekete dönen dört-beş sarhoşa itaat etmemesi” düşüncesi yer alıyor ve askerlere hitaben, “Askerler, millet sizden bu dakikada hizmet bekliyor, düşününüz, inanınız ve yapınız” şeklinde dini propagandalara ağırlık verildiği görülüyordu⁸⁴.

Din adına yürütülen bu propagandalarla yeterli derecede kuvvetlendiğini gören İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti, bir kuvvet gösterisi yapmaya karar vermiş ve halkı 3 Nisan 1909 tarihinde Ayasofya Camiinde okunacak olan mevlûde çağırmıştır⁸⁵. Bu arada cemiyetin bu davranışına karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti de harekete geçmiş, hürriyet şehitleri için Ayasofya’da düzenlenecek bir mevlütle, karşı gösteriye girişmişti. O halde cemiyetin açılışı hem çok gösterişli olmalı, hem de gelecek günlerin hareketini hazırlamalı idi⁸⁶.

2 Nisan 1909 (Hicri 20 Mart 1325) tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Hürriyet Şehitleri için okuttuğu mevlüt oldukça sönük geçmiş, fakat “İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti”nin kuruluşu çok görkemli olmuştur. Yaklaşık yirmi bin kişilik kalabalık bir halk topluluğu, ellerinde yeşil bayraklarla Ayasofya Camii meydanını doldurmuşlardır. Said-i Kürdi ve Derviş Vahdeti’nin kin ve intikam saçan demeçlerinden sonra mevlüt okunmuştur⁸⁷. Bu töreni yakından izleyen aklı başında olan kimseler ise, “Meşrutiyetin cenaze alayı ve mevlüdü” şeklinde düşüncelerini dile getirerek yaklaşmakta olan fırtınayı görmekte gecikmemişlerdir⁸⁸.

Ayasofya Camiinde okunan mevlütten sonra yaklaşık “yüzbin kişilik” bir kalabalık, Yerebatan’daki Volkan matbaasına kadar yürüyerek İttihâd-ı Muhammedi

⁸³ Abdurrahman Şeref: “11 Temmuz 1324 tarihinde İlan-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbâb ile Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mülâhazat”, *Yazma Eser*, s. 11; *Karal*, C. IX, s. 77.

⁸⁴ *Karal*, C. IX, s. 77-78.

⁸⁵ 3 Nisan 1909 (Hicri 21 Mart 1325)’de Ayasofya’da yapılacak mevlüt töreni için İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti tarafından bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiri de, Cemiyet İdare Meclisi tarafından alınan kararlar şöyle açıklanmıştır: “...bu kadar zorluklardan sonra kurulan ve yerleşen mukaddes Cemiyetimiz tarafından Muhammedin temiz ruhuna hediye olmak üzere... Ayasofya Camiinde mevlüt okunacak, sonra da Cemiyet Merkezi’nin önüne kadar gidilerek kurbanlar kesilip açılış töreni yapılacaktır... Arzu edenler birer yeşil sancak yapmalı, sancağın üzerine ‘La-ilâhe İllallah Muhammedün Resûlullah’ yazdıktan sonra altına ‘İttihâd-ı Muhammedi cümlesini eklemeli... Mevlüt yalnız meşhur ulemâ İkinci Farabî Hafız Osman El-Musûlî Hazretleri tarafından okunacak, fasıllar arasında enderûn ilahicileri tarafından ilahiler söylenecektir. Ve Cemiyete dair camide bir şeyden bahsedilmeyecektir. Allah muvaffak etsin. Âmin.” Bkz. Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969, s. 37-38; *Karal*, C. IX, s. 78.

⁸⁶ *Güresin*, s. 36.

⁸⁷ *A.g.e.*, s. 38; *Karal*, C. IX, s. 78.

⁸⁸ Abdurrahman Şeref, *Yazma Eser*, s. 16.

Cemiyeti'nin açılışını resmen ilan etmişlerdir⁸⁹. Derviş Vahdeti, 23 Mart tarihinde Volkan gazetesinde Cemiyetin kuruluş törenini şöyle anlatmaktadır⁹⁰:

“... saat dört raddelerinde talebe-i ulûm (medrese talebeleri) önlerinde, Bedi-üz-zaman Said-i Kürdi Hazretleri olduğu halde geldiler. Kendilerini dış kapıda karşıladık. Hazret-i Kürdi bizi görünce dayanamadı, sanki iki aşık ve maşuk kavuşur gibi birbirimize sarıldık. El ele verdik ve camiye girdik. Talebe-i ulûm'un başlarındaki sarıklar nur gibi beyaz, çiçek gibi ruha rahatlık veriyordu. Hele bunlardaki dini terbiye kendilerine başka bir güzellik bahşediyordu. Hazret, yani Bedi-üz-zaman, bedi-i âlemi İslamiyet, O Kürt elbisesiyle, o meşhur Kürt tavrıyla daima belinde taşıdığı hançeriyle, inanmış olarak kürsüye çıkarak bir nutuk söyledi. Nutku zaptedemedik...”

Fırkanın kuruluşunu ilan eden ve Derviş Vahdeti tarafından Ayasofya Camiinde verilen söylevde⁹¹, istibdada, yani adını anmadan Abdülhamit'e çatılmakta, Mithat Paşa ve Namık Kemal'den sonra Niyazi ve Enver Paşa övülerek, bu Paşalar, Peygamber devrinin ünlü komutanı Halit İbn-i Velid'e benzetilmektedir. Ayrıca, adı geçen söylevde İttihat ve Terakki'nin hizmetleri de anılarak, Ahrar Partisi'nin çalışmaları son derece yararlı görülmektedir⁹². Kısaca Derviş Vahdeti'nin gerek bu söylevi, gerekse daha sonra ki çelişki dolu yazılarında, dinsel demagoji yapmaktan geri durmadığı ve değişik gruplardan menfaat sağlamaya çalıştığı açık bir şekilde görülmektedir.

İttihâd-ı Muhammedi isimli siyasal partinin kuruluşunun tamamlanması ile bundan sonra propaganda çalışmalarına hız verdiği görülecektir. Parti, “Fırka-i Muhammediye”, “Volkancılar Cemiyeti”, “Cemiyet-i Muhammediye” olarak da isimlendirilmiş ve kurucular üyelerine “Muhammediler” adını vermişlerdir⁹³. Cemiyetin programından ve açılışla ilgili bildiri ve konuşmalarından da anlaşılacağı üzere örgüt, “Masonlar, Karbonariler, Komünistler” gibi gizli ve ihtilâlcî örgütleri izleyerek kurulmuştur. Cemiyet, dinci (klerikal) türden olup İslamcı bölüm içinde İslam enternasyonalizmine, yalnızca Osmanlı Müslümanlarına değil tüm dünya Müslümanlarına açıktır. Bu bakımdan milliyetçi değil ümmetçi olup Cemiyetin başkanı da Hazret-i Muhammet'tir. Nitekim, Cemiyet Nizamnamesi⁹⁴ne göre, her Müslüman

⁸⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 222.

⁹⁰ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 38-39; *Volkan Gazetesi*, 23 Mart 1325, s. 2.

⁹¹ Adı geçen söylev için bkz., *Volkan Gazetesi*, 24 Mart 1325, s. 1.

⁹² Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 136.

⁹³ Özellikle Volkan gazetesi böyle bir ifade kullanmaktadır. Bkz. Tunaya, “Volkan'ın Lavları”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1967, s. 5; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 217.

⁹⁴ İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi için bkz., *Volkan Gazetesi*, 3 Mart 1325, s. 1; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 232-235.

kişinin Cemiyete üye olabileceği ve bu düşüncede olanlara Volkan gazetesinin aracılık edeceği belirtilmektedir⁹⁵.

İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti, Osmanlı bürokrasisinin bir kolu olan ilmiye sınıfının desteğini almak istemiştir. Örgütün ikinci ideolojik unsuru ise, ihtilâlcî niteliğin yöneldiği “Şeriat-ı Garrâ-yı Muhammedi”yi koruma yöntemidir. Yöneticilere göre bu amaçlar, fırkayı bireycilikten çıkarıp ona manevi ve kollektif bir kişilik kazandıracaktır. Amaçlardaki bu iki unsur, Muhammedilerin ideolojik formülünü oluşturmuştur. Nitekim, olağanüstü bir dönemde ilmiye ve askeriye (hocalar-askerler) kardeşlerdir. Fakat olağanüstü dönem geçince, askerler siyasetten ellerini çekmelidirler. Böylece asker kışlasına dönünce siyasal iktidar hocaların elinde veya denetiminde kalacak ve onun partisi olan İttihâd-ı Muhammedi’de “devletin yönetme görevini yüklenmiş olarak” siyasal iktidarın kullanıcısı olacaktır⁹⁶. Böylece dinci bir siyasal parti olan İttihâd-ı Muhammedi’nin eylemlerinde kullanacağı yöntem ana çizgileriyle belirlenmiş oluyordu.

İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti’nin üye sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte askerler Cemiyetin “tabii üyeleri” sayılmış ve askerlerin katılımı, üye sayısının artmasına neden olmuştur. Muhammediler, ülkenin çeşitli yerlerinden kendilerine katılan askerleri, en güçlü ve en güvenli yardımcıları sayarak, bu yolla orduyu siyasallaştırma (politize etme) yoluna gitmişlerdir⁹⁷. Kuruluşundan itibaren siyasi hayatta son derece etkili olan İttihâd-ı Muhammedi’nin bazı illerde, mevlütlü törenlerle şube açılışları yaptığı Volkan gazetesinde görülmektedir⁹⁸. Bursa’da din çıkarcıları ile anlaşarak şubelerini kuran Cemiyet, yoğun bir propaganda çalışması içerisine girmiştir. Nitekim, Bursa’nın İstanbul’a yakın ve medrese vakıflarının çok olması, Cemiyetin işini kolaylaştırmıştır. Nitekim, bu örgütlere bağlı olanlar, çıkarlarının Meşrutiyet yönetimi tarafından bozulabileceğini anlayarak, adı geçen Cemiyete her türlü desteği vermekten çekinmemişlerdir⁹⁹. Bunun yanı sıra Cemiyet mensupları tarafından camilerde verilen

⁹⁵ A.g.e., s. 225.

⁹⁶ A.g.e., s. 226-227.

⁹⁷ A.g.e., s. 229; Volkan, No: 90, s. 3. Adı geçen gazetede Cemiyete üye kaydı yapılan askerlerden haberler mevcuttur.

⁹⁸ Firzovik İttihâd-ı Muhammedi Şubesinin açılışı için bkz. *Volkan*, 24 Mart 1325, s. 2. Adı geçen gazetede bu haber, “Cumartesi günü ruh-u pâk-i Mustafa (S.M.) Hazretlerine Cami-i Kebir’de Mevlûd-i Şerif kıraat olunup bâdehu İttihâd-ı Muhammedi şubesinin resm-i kûşadı icra kılınmış olmağla berâ-yı malûmat arz olunur” şeklinde verilmiştir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 227.

⁹⁹ İstibdat devrinde medreseye yazılarak öğrenci olanlar, askerlik hizmeti dışında tutulmuşlar, ilmiye rütbeleri ise saraya bağlı olanlara adeta bir rüşvet olarak verilmiştir. Bu suretle sömürücü bir topluluk oluşmuş ve Meşrutiyet

vaazlarda, “İttihatçıların dinsiz, canavar, fırsatçı oldukları, şeriat kitaplarını bırakıp Avrupa düzenini sağlayacakları, halka şapka giydirecekleri” öne sürülerek, halkın ayaklanmaya teşvik edildiği de görülmektedir¹⁰⁰. İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti’nin bundan sonraki propaganda konuları ise şöyledir¹⁰¹:

“... işlerin yürütülmesi şeriat hükümlerinin yürütülmesine bağlıdır. Saltanat ve Hilafet makamı, nazırları, uleması ve komutanları herkesin eğlencesi oldu. Bir okul öğrencisi öğretmenini beğenmiyor, bir yüzbaşı komutanına karşı geliyor, padişah emir veremiyor; verse itaat olunmuyor. Bu böyle gider mi? ...Din ve devletini düşünen her Müslümanın bunun çaresini düşünmesi farzdır. Başımıza bir Kanun-i Esâsi çıkardılar. Şeriat emirleri ve Tanrı hükümleri bir tarafa bırakıldı. Din ve diyanet hâlâ ayaklar altında kalacak mı? El birliği ile buna bir düzen verilmelidir.”

Fırkanın sahip olduğu yayın organı Volkan gazetesi, Cemiyetle öylesine bütünleşmiştir ki “İttihad-ı Muhammedi” çoğu kez “Volkancılar Cemiyeti”, “Volkan Cemiyet-i Fesâdiyesi” olarak anılmış ve hatta bir milletvekili 31 Mart Olayı’nın sebebi olarak Volkanı göstermiştir¹⁰². İttihâd-ı Muhammedi’nin boy hedefi İttihatçılardır. Volkan, tüm muhalefet gazetelerine, İttihat ve Terakkiyi hedef alarak hücum emrini vermiştir¹⁰³:

“Acele et Mizan; Arş ileri serbestî! İmdat Osmanlı! Sebat et İkdâm! Hakperest matbuat, hep hücum edelim, işte kal’a-i İstibdat! İşte şehid-i hürriyet, zincirlerle bağlanıyor, bize imdat! diye kollarını uzatıyor, kal’a ise zayıftır, sihriyledir ki kuvvetli görünüyor. Kal’a muhafızları da sihirle bağlı. İşte Volkan... sancaktarlık vazifesiyle ilerliyor! Arş ileri, şehid olursam da siz dönmeyiniz! Zira zafer bizledir. Emin olunuz ki, hak bizimledir...”

Muhammediler, İttihatçıları dinsizlikle suçlamış ve şeriatın koruyucusu Meşrutiyet olduğuna göre, Avrupa ahlâkı ile yetişen ve “dört beş herif-i nâşerif” olarak adlandırılan Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Talat, Rahmi, Bahattin ve Şakir Beylerin bu yüce görevi yerine getiremediğini ifade ediyordu¹⁰⁴:

“Din, yüksek ahlâka dayanır. Dinsiz olanlarda yüksek ahlâk beklenemez. Din, dünya ve ahiret için çalışır. Dinsizler ise sadece dünya için çalışırlar. Cenab-ı Hak dinsizlere düşmandır. Biz nasıl olur da bir dinsize emniyet edebiliriz? Bugün Avrupa’da birçokları dinsizliklerini ilan ediyorlar. Bunun içindir ki, kadınlarının bir çoğu çıplak denecek şekilde umumi yerlerde geziyorlar. Erkekler ise kumarhanelerdir. Ayrıca birbirlerinin servetine göz dikeyor, ocaklarını söndürüyorlar. Bir çoğunun ömrü meyhanelerde geçiyor... Şu

yönetimi de Müslümanlıkla ilgileri olmayan bu kötülükleri ortadan kaldırmak ve düzmece din adamı topluluğuna hadlerini bildirmek kararını almıştı. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 78.

¹⁰⁰ A.g.e., s.79.

¹⁰¹ Abdurrahman Şeref: “11 Temmuz 1324 tarihinde İlan-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbâb ile Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mülâhazat”, *Yazma Eser*, s. 16.

¹⁰² Çorum Milletvekili Ali Osman Efendi bu düşüncededir. Bkz. *Tarih Vesikaları Dergisi*, No. 195, s. 3; Ayrıca Volkan Gazetesi’nin 49 ncü sayısından (Rumi:5 Şubat 1324-Miladi:18 Şubat 1908) itibaren sayfa başlıklarında “İttihâd-ı Muhammedî Fırkası’nın Mürevvic-i Efkarı” satırları görülmektedir. Bkz. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 224; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 168-169.

¹⁰³ Derviş Vahdeti “Hacâmat-ı Ahramane” *Volkan*, 1324, No. 49, s. 1.

¹⁰⁴ Volkan, “İ. Şahabettin imzalı yazı” s. 2; Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 31-32.

Avrupa ile temasa başlayalı beri, onların müstehcen âdetleri memleketimizde koleradan çok tahribat yapmaktadır. Bizim en kestirme sözümüz dindar olalım demekten ibarettir.”

Bu örnekler, batılılaşma akımına karşı tertiplenen bir reaksiyonun hazırlıkları olarak görülebilir. Bu reaksiyonu da Derviş Vahdeti İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti yoluyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Vahdeti gericiliğe elverişli ortamı çok iyi kullanmış ve yazılarıyla propaganda faaliyetine hız vermiştir¹⁰⁵: “... Bir İslam kadını ile bir Avrupalı madamı göz önüne getirirsek görürüz ki, birisi çarşıda, pazarda açık, saçık, elinde bir bastonla gezer, birisi baştan tırnağa kadar örtünmüş, ya komşusunu, yahut akrabasından birisini bile görmekten bezer. Biri sokak süpürgesi, biri ev kadını...”

İttihâd-ı Muhammedi Fırkası, 1908 seçimlerinden önce kurulmuş ve 31 Mart Olayı’ndan sonra da kapandığından herhangi bir seçimle ilişkisi olmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı Parlamentosu içinde Fırkayı temsil eden milletvekili ya da grup bulunmamaktadır. Bununla beraber Fırka, Mebûsan Meclisi ile ilişki kurmayı başarmış ve Meclis’te yapılacak kanunların şeriata uygun olmasını istemiştir¹⁰⁶. Ayrıca, 13 Nisan 1909 günü Mebûsan Meclisi’nin toplanması esnasında Fırkanın, milletvekilleriyle ilişki kurduğu ve ayaklanan askerlerin koruyuculuğunda Meclise girerek isteklerini ilettiği bilinmektedir. Milletvekilleriye dikte ettirilen bu istekler arasında ise, “şeriatın tüm fert - devlet hayatına egemen olması ve yeni bir düzen vermesi, milletvekillerinin dindar olması...” gibi koşullar yer almaktadır¹⁰⁷. İttihâd-ı Muhammedi’nin özellikle 31 Mart eylemleri bakımından en yakın ilişkiyi Ahrar Fırkası ile kurduğu da açıktır. Bilindiği üzere Ahrarcılar ve Prens Sabahattin, İttihâd-ı Muhammedi’yi hareketin “dinci kolu” sayarak, 31 Mart olaylarında bu girişimin öncülüğünü onlara bırakmışlardı. Bunun yanında Muhammedilere “El-İslam Cemiyeti”de yardımcı olmuştur¹⁰⁸.

“31 Mart Vak’ası” İttihâd-ı Muhammedi Fırkası için bir ölüm kalım savaşı olmuş ve ne var ki, Volkanın öğütleri ve çabaları işe yaramamıştır. Olay, planlanan hedefe ulaştırılamayınca Muhammediler yenilmiş ve yenilginin faturasını çok ağır şekilde ödemişlerdir. Örf-i İdare ilan edilerek, Divan-ı Harp (Sıkı Yönetim Mahkemeleri)

¹⁰⁵ A.g.e., s. 32.

¹⁰⁶ Kütahyalı elli kadar ulema, Mebûsan Meclisi’ne bir rica bildirisi (istirham-name) vererek, isteklerini dile getirmişlerdir. Kütahya ulema-yı kirâmı tarafından elli kadar imza ile Meclis-i Mebûsan Riyasetine takdim olunan istirham-namenin bir sureti de Ahmet Sabri imzasıyla Volkan’a gönderilmiştir. Volkan’da bu yazı altına şu yorumu yaparak teşekkür etmiştir: “Cemiyetimizin takip ettiği meslek-i dindarâne ve mutedilâne dairesinde olarak Kütahya ulema-yı kirâmının vaki olan işbu teşebbüs-ü tasallüb-karânelerinden dolayı, müşârün-ileyhime Cemiyet namına teşekkür olunur” Bkz. *Volkan*, No. 63; 1325, s. 2; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 218.

¹⁰⁷ Tunaya, C. I, s. 218; Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, *Cehennem Bir Gün*, s. 70.

¹⁰⁸ Tunaya, C. I, s. 222-223.

kurulmuş ve Derviş Vahdeti yargılanarak idam edilmiştir¹⁰⁹. Vahdeti ile beraber eylemlere karışan fırka elemanları da ağır cezalara çaptırılmış ve birçoğu idam edilmiştir¹¹⁰.

İttihâd-ı Muhammedi Fırkası, 31 Mart Ayaklanması'nda birinci derece suçlu bulunmuş ve olayların bastırılmasıyla arkasında derin izler ve tepkiler bırakarak, siyasal hayattan tamamen çekilmiştir.

b) Ahâli Fırkası

İttihat ve Terakki Partisi'ne bu kez kendi içinden gelen bir muhalefet, II. Meşrutiyetin ikinci partisini oluşturmak için 21 Şubat 1910'da "Ahali Fırkası"nı kurmuştur. Kuruluş yeri İstanbul olan Fırka, İttihat ve Terakki Partisi'nden ayrılan Gümülcine, Karesi, Trablusgarp, Bayezıt, Burdur, Erzurum milletvekilleri tarafından kurulmuştur¹¹¹. Gümülcine Milletvekili İsmail Bey başkanlığında faaliyete başlayan fırka, 1911 yılına kadar Parlamentoda sesini duyurmuştur.

Ahali Fırkası, ideoloji bakımından bir hayli muhafazakâr olup, sosyal yönü oldukça zayıftır. Kurucular arasında ağırlık ilmiyecilerdedir. Fırka bu nedenle Osmanlı bürokrasisinin molla ve hacı kesimini savunmuştur. Bununla birlikte Hukuk Mektebi'nin hazırlık sınıflarının bir yıla indirilmesi ve ilmiyecilerin bu sınıflara kabulü ile ilgili öneriyi gündeme getirerek, bunu önce Meclise kabul ettirmişler fakat ikinci görüşmede Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey'in ağırlığını koyması üzerine önerinin reddedildiği görülmektedir¹¹². Fırkanın tüm çalışmaları İttihat ve Terakki'yi eleştirme ve yıpratmaya yönelik olmuştur. Ayrıca Mebusan Meclisi'nde çetin tartışmalara katılmış ve verdiği çeşitli soru ve gensorularla kavgalı ve heyecanlı görüşmelerin açılmasına neden olmuştur¹¹³. Fırkanın tüm istek ve çabalarına rağmen bağımsız bir yayın organına sahip olamadığı görülmektedir. Fakat kendisini destekleyen bir hayli gazetenin varlığı da bilinmektedir. Bunların başında ise, Yeni Gazete, Sadâ-yı Millet, İkdâm gazetesi gelmektedir.

¹⁰⁹ Divan-ı Harpçe hakkında verilen idam kararının gerekçesi için bkz., Güresin, s. 73-74.

¹¹⁰ Tunaya, C. I, s. 229-231.

¹¹¹ Fırkanın kurucularından bazıları şunlardır: Karesi Mebusu Vasfî Bey, Konya Mebusu Zeynelâbidin Bey, Tokat Mebusu Mustafa Sabri Bey, Karahisar Mebusu Ömer Fevzi Bey, Erzurum Mebusu Şevket Bey, Trablusgarp Mebusu Ferhat Bey, Bayezıt Mebusu Süleyman Sudi Bey'dir. Bkz., Tunaya, C. I, s. 266.

¹¹² *Mebusan Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Si. 4, 16. İct., s. 326-330.

¹¹³ Bu soru ve gensorular ise, özellikle Sulh Hakimleri Kanunu, Arnavutluk Harekâtı, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın sorguya çekilmesi, Sait Paşa Kabinesi'ne güvensizlik oyu verilmesidir. Ayrıca 1910 yılı bütçe görüşmelerinde ve başka sorunlarda da Fırka kendini göstermiştir. Bkz., Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 267-268.

Mebusan Meclisi'nde etnik grup milletvekillerince de desteklenen Ahali Fırkası, 1911 yılı Aralık ayına kadar bağımsız olarak çalışmış ve bu tarihte kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na kurucu olarak katılmıştır¹¹⁴.

c) Hürriyet ve İtilâf Fırkası

İkinci Meşrutiyetin en büyük ve en güçlü muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 21 kasım 1911'de bütün muhalefet grupları ve çeşitli fırkaların bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Meclis-i Mebusan içindeki muhalefet partileri fırkanın ilk kurucuları olmuş, başta Osmanlı Demokrat Fırkası olmak üzere Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Ahali Fırkası bu çekirdeği oluşturmuştur. Ayrıca Meclis-i Mebusan içindeki bir kısım Rum, Arap, Bulgar, Ermeni ve Arnavut Milletvekilleri ile Hizb-i Cedid adı verilen bağımsız milletvekillerinin de bu fırkaya katılmalarıyla, o güne kadar İttihatçılar karşısında dağınık bir halde bulunan muhalefetin artık güçlü bir konumda olduğu görülecektir. Meclis dışında ise başta ilmiyeciler olmak üzere medreseliler, demokratlar gibi düşünceleri ve dünya görüşleri birbirlerine ters olan kalabalık bir kitle de kendilerini desteklemektedir¹¹⁵.

Bu muhalefet partilerinden birisi olan Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kuruluş çalışmaları fiilen 1908 Temmuzunda başlamış ve resmi olarak 6 Şubat 1909'da açılışı gerçekleşmiştir. Fırka-i İbad olarak da isimlendirilen partinin genel merkezi İstanbul'dur. Jön Türk hareketi içinde önemli roller oynayan Dr. İbrahim Temo, Mısır'da bulunan ve İttihatçılarla olan anlaşmazlıkları nedeniyle İstanbul'a dönmeyen eski arkadaşı Dr. Abdullah Cevdet'in de dolaylı yardımıyla 1906-1907 yılında kurulmuş olan "Selâmet-i Umumiye Kulübü"nü, adı geçen bu siyasal partiye dönüştürmeyi başarmıştır¹¹⁶. Fırkanın kurucuları ise Selâmet-i Umumiye Kulübü'nün bütün üyeleridir.

Osmanlı Demokrat fırkası, İttihat ve Terakki'nin kamuoyunda uyandırdığı hoşnutsuzluktan yararlanmak istemiştir. Fırka, 1908 genel seçimlerine katılmamış, ama

¹¹⁴ A.g.e., s. 273; Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971, s. 55.

¹¹⁵ Kurtuluş Kayalı, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1438.

¹¹⁶ Selâmet-i Umumiye Kulübü, çoğunluğu hukuk öğrencisi olan gençler tarafından kurulmuş bir cemiyettir. Kurucular arasında İbrahim Naci, Giritli Ali, Fuat Şükrü, Abdullah Abud, Dr. Rıza Abud, Yenişehirli Salih, Pertev Tevfik, Mustafa (Demokrat), Rıza Bey bulunmaktadır. İçlerinde Fransa'ya gitmiş bulunan Fuat Şükrü Bey'in seçmiş olduğu bu isim altında sözlü bir yemine dayanan, yazılı bir programa sahip olmayan bu kulüp kurulmuştur. Cemiyetin yayın organı bulunmayıp, üye sayısı sınırlıdır. Eylemleri Jön Türk yayınlarını gizli olarak dağıtmaya yönelik olmuş ve üyeleri bu nedenle soruşturmaya uğramışlardır. Bkz.: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 205-206.

Mebûsan Meclisi'nde hararetli tartışmalara konu olmuştur¹¹⁷. Nitekim, bütün bu tartışmaların ana kaynağı ise, İttihat ve Terakki'nin muhaliflere karşı uygulamış olduğu amansız sindirme politikasını başlatmış olmasıdır. Demokrat Parti, örgütlenme bakımından bazı olanaklara sahip olmuş, özellikle Selâmet-i Umumiye gibi kökü meşrutiyet öncesine giden bir derneği kapsamı ve İbrahim Temo gibi büyük prestije sahip bir lidere sahip olması, kendisine önemli yararlar sağlamıştır. İstanbul'da Cerrahpaşa ve Aksaray Kulüplerini kuran Fırkanın, İstanbul dışında da yirmiye yakın kulübün kurulmasına yardımcı olduğu bilinmektedir¹¹⁸.

Osmanlı Demokrat Fırkası'nın İstanbul'da kongre olarak nitelendirebilecek iki toplantısı vardır. Meşrutiyetin ilk ve heyecanlı günlerinde, fırkaya bağlı gençlerin çeşitli kitle hareketleri içinde kendilerini gösterdikleri bilinmektedir¹¹⁹. Ayrıca, sınırlı şekilde aydın ve gençler grubuna dayanan fırkanın çıkarmış olduğu gazetelerde yayınlanan ateşli makaleler kamuoyunda son derece etkili olmuştur. Osmanlı Demokrat Fırkası, Meşrutiyet siyasal hayatının değişmeyen yasasına uyarak, kısa bir süre sonra "Hürriyet ve İtilâf Fırkası"na katıldığını resmen ilan edecektir. 5 Aralık 1911 tarihli toplantıda alınan bu katılma kararına Fırkanın tüm şubelerinin de uyduğu görülmektedir¹²⁰.

İkinci Meşrutiyet parlamentosu içinde kurulan ve muhalefet saflarında yer alan ilk siyasal parti ise, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'dır. Ahrar Fırkası'nın 31 Mart Olayları nedeniyle varlığına son vermesi üzerine, muhalif milletvekillerinin yeni bir parti kurmayı düşündükleri görülecektir. Basın, bu girişimi çok yakından izleyerek Ahrar'ın değişik bir görüntüsü sayılabilecek bir partinin kuruluşunu kamuoyuna duyurmaktadır¹²¹. İstanbul - Bâb-ı Âli Tanzimat gazetesi merkezinde kuruluşu tamamlanan fırkanın, kurucuları tam olarak bilinmemektedir¹²². Mutedil Hürriyetperveran Fırkası da kendinden önce ve sonra ki partilerin yapısal özelliklerini

¹¹⁷ Fırkanın yayın organlarının kapatılması, gazetelerini satan çocukların dövülmesi ve Fırka üyelerinin işkencelere maruz bırakılması gibi olaylar, Fırkaya yakınlık gösteren milletvekilleri tarafından Meclise taşınmış ve gensoru verilmiştir. Bkz.: Tunaya, C. I, s. 207.

¹¹⁸ A.g.e., s. 210.

¹¹⁹ Fuat Şükrü Bey ise bunların başında gelmektedir. Bkz. a.g.e., s. 211.

¹²⁰ 22 Teşrin-i sani 1327 tarihli Fırkanın siyasal programı için bkz.: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 213-215.

¹²¹ Özellikle İkdâm gazetesinde ilk kuruluş haberleri verilmeye başlanmıştır: "Meclis-i Mebûsan'da Fırkalar ve Vakıf-ı Ahvâl Bir Zâtın Mütalâatı", 4 Teşrin-i evvel 1325, s. 2; Tunaya, C. I, s. 242.

¹²² Fırka'nın kurucu mebuslarından bazılarının (Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, Halep Mebusu Nafi Paşa, Kerbelâ Mebusu Mehdi Bey, Priştine Mebusu Hasan Bey, Zor Mebusu Hızır ve Şefik el Müeyyet Beyler) 1909 genel seçimleriyle işbaşına geldikleri bilinmektedir. Bkz.: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 241-243.

taşımaktadır¹²³. Üyeleri genellikle bürokrasi kesiminden olan Fırka, gelişmekte olan muhalefet seli içinde yerini almış ve Millet-i Osmaniye kavramına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bu milleti meydana getiren etnik unsurlar arasında eşitlik istemekte ve Meşrutiyet rejimi ile bu durumun gerçekleşmesini, bunu da Mebûsan Meclisi'nin iyi işleyip gerekli kanunları çıkarmasına bağlamaktadır. Böylece Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü korunabilecekti¹²⁴. 1911 yılına kadar fırkanın doğrudan bir yayım organı yoktur. Yayınlanacağı söylenen "Cidal" adlı gazete de yayımlanmamış, fakat bir çok gazete bu fırkayı yazılarıyla desteklemiştir¹²⁵. Varlığı çok kısa sürdüğü için partinin yapısal özellikleri oluşamamış ve bu süre içinde örgütlenememiştir¹²⁶. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası da, 1911 Kasımı'nda kendisinin de kurucularından olduğu "Hürriyet ve İtilâf Fırkası"na katılma kararı almıştır¹²⁷.

Özellikle İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı oluşan muhalefete, bu kez partinin kendi içerisinde "Hizb-i Cedid" adı altında oluşan, yeni bir grup daha katılmıştır. İttihatçı muhaliflerin lideri Albay Sadık Bey'in başkanlığında oluşturulan bu yeni grup, Meclis içinde tutucu, gerici ve Selanik Merkezi düşmanı olanları kapsamakta, Meclis dışında ise, softalar, tarikatçılar, meczuplar ve yenilik düşmanı olan herkes tarafından desteklenmektedir¹²⁸.

Bütün bu muhalefet hareketleri ve iç siyasette meydana gelen dalgalanmalara, bir de ülkenin değişik yerlerinde patlayan isyan ve ayaklanmalar eklenince, İttihat ve Terakki Partisi'nin bir hayli güçsüzleştiği görülecektir. Ayrıca, 1911 yılında İtalyanların Trablusgarp'a saldırılarıyla, savaşın yarattığı ve ekonomik güçsüzlüklerin doğurduğu genel hoşnutsuzluktan en iyi şekilde muhalefet partileri yararlanmıştır. Bu tarihten sonra muhalefet, özellikle İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı birleşmek için harekete geçecektir. İşte bu kaos ortamında kuruluşu gerçekleşen Hürriyet ve İtilâf Fırkası, bir fikir hareketinden doğmamış, üyelerinin birleştikleri tek nokta, İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı duydukları kin ve intikam duygusu idi. Nitekim, bu gibi duyguların halk

¹²³ Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, C. 4, D. 1, Si. 2, İct. 16, s. 313; Tunaya, C. I, s. 244.

¹²⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 245.

¹²⁵ Basında özellikle Lütfi Fikri ve kısmen de Rıza Tevfik Bey'in başyazarlığını yaptığı çeşitli gazetelerde desteklenmiştir. Bkz.: Sabah gazetesi, "Hem Hürriyetperver Hem Muhafazakâr", 12 Teşrin-i sâni 1325; Sadâ-yı Millet, "Fırkalar ve Islahat-ı Tekâmül-ü Meşrutiyet", 8 Teşrin-i sâni 1325; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 244.

¹²⁶ Rize ve Basra'da iki şubesi açılmıştır. Bkz.: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 245.

¹²⁷ Fırka'nın programı ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katıldığını bildiren tebliğ için bkz.: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 246-250.

¹²⁸ Karal, Osmanlı Tarihi, C. IX, s. 143.

arasında yayılması için en etkili silah ise,”dini siyasete alet etmek” idi. Fırkanın bu düşünceyi kolaylıkla uygulama alanına koyduğunu, kısa bir süre sonra gelişen olaylar bize gösterecektir.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın kurucuları arasında Amasya Milletvekili İsmail Hakkı Paşa, Sivas Milletvekili Dr. Dagavaryan, Tokat Milletvekili Mustafa Sabri Efendi, Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur Bey, Hama Milletvekili Abdülhamit Zöhravi Efendi, Priştine Milletvekili Volçetrinli Hasan Bey, Ayan Meclisi Azaları Damat Ferit ve Müşir Fuat Paşalar gibi önemli şahsiyetler bulunmakta idi¹²⁹. Fırkanın kuruluşunu Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey, kendi çalışmalarının bir sonucu olarak göstermektedir¹³⁰. Fakat Fırka’nın gerçek kurucularının İttihatçılardan Miralay Sadık ile Debre Milletvekili Dukakin-zade Basri Bey olduğu ve bu ikisinin muhalefeti birleştirmek yolunda yoğun çabalar harcadıkları bilinmektedir. Bu çalışmalar sonucunda meydana getirilen programda¹³¹, Partinin kuruluş amacı,”gerçek Meşrutiyetin sağlanması” olarak açıklanmıştır.

Fırka, Osmanlı milletini meydana getiren ırksal ve dinsel topluluklara bağlı kimselerden her biri, Osmanlı birliğine dokunmamak şartı ile dinsel, edebi, bilimsel sorunlarda tek başına veya başkalarıyla anlaşarak her türlü bilimsel kurumu meydana getirme de serbesttir. Fırka, İttihâd-ı Anasır (Osmanlı topluluklarını birleştirme) ilkesine de son derece bağlıdır¹³². Nitekim programındaki ilkelere de anlaşılabileceği üzere Fırkanın ilk başta Meşrutiyetçi, İttihâd-ı Anasırcı, adem-i merkezîyetçi ve liberal bir parti görüntüsü çizmesi son derece önemlidir. Nitekim, İttihat ve Terakki Partisi, İttihâd-ı Anasırı ırk ve din ayrımı gözetmeksizin bir Osmanlı milleti kabul ettiği halde, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, ırk ve din toplulukları çıkarlarının ayrı olduğunu kabul ederek, bunların Osmanlılık birliği ile uzlaştırılacağını ifade etmekte idi. Fakat, ırksal ve dinsel toplulukların meydana getirdiği Osmanlı milletinin hangi ortak temele dayanacağı açıklanmamaktadır¹³³.

¹²⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, s. 294.

¹³⁰ Dr. Rıza Nur, Mecliste ki muhaliflerin zayıf olduklarını, kuvvetli muhalefet yapamadıklarını ifade etmekte ve bunları bir bayrak altında toplamak için girişimlerde bulunduğunu söylemektedir. Fakat biz bu görüşe katılamıyoruz. Çünkü, Rıza Nur Bey, aktif bir kişiliğe sahip olmakla birlikte belli bir fikri olmayan, toplayıcı ve sürükleyici yeteneklerden yoksun bir politikacı olduğu ileri de açıkça görülmektedir. Bkz., Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*, s. 9; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 151.

¹³¹ Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın Programı için bkz.; Tunaya, C. I, s. 317-325; *Salname-i Servet-i Fünun*, 1328, s. 242-250.

¹³² Tunaya, C. I, s. 318-319.

¹³³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 204.

Albay Sadık Bey'in Mevlevi Tarikatı'na bağlı olması nedeniyle tarikat mensupları ve hocaları, kısa süre içinde fırka içinde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Sarıklı hocaların özellikle İstanbul'da ki kahvehaneleri dolaşarak yoğun bir şekilde din propagandasına girişmeleri¹³⁴ etkisini çok çabuk göstermiştir. Bu kışkırtmalarla cesaret bulan kara kuvvetin parti içinde de etkili olduğu görülecektir. Nitekim, İtilâfçılar sakal bırakmaya, namaz kılmaya ve sarıklıların sözlerini dinlemeye başlamışlardır. Bu arada politikacılar dini siyasete alet etmek isterken, dincilerin siyaseti dine alet etmeleri gibi ters bir durumun ortaya çıktığı görülmektedir. Böylece partinin içinde tam Müslümanlar ve dinsizler adıyla iki grup ortaya çıkmıştır¹³⁵. Bu grupların çalışmaları ve fırkanın genel görüntüsünü İttihatçı Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, şöyle özetlemektedir¹³⁶: “Hürriyet ve İtilâfi kuran fırka ve grupların, birbirleriyle tek fırka kurmaları mucizedir. İdare heyetinde öyle üyeler var ki, yirmi yıl bir kazanda kaynasalar, uyuşmaları mümkün değildir. Bu kişiler yapmak için değil, yıkmak için birleşmişlerdir. Hedef İttihat ve Terakki'yi yıkmaktır.”

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın parlamento içinde ve dışında hatırı sayılır bir siyasal güç durumuna gelmesi, kurulmasından yirmi gün sonra girdiği İstanbul'daki milletvekili seçimlerinde kazanmış olduğu başarılarla ortaya çıkacaktır. 11 Aralık 1911'de İstanbul'da milletvekili ara seçimini 195'e karşı 196 oyla Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın adayı Muharrir Tahir Hayrettin Bey kazanmıştır¹³⁷. Bu yenilgi üzerine muhalefet hareketinin ciddiyetini anlayan İttihatçılar, hem muhalefetten kurtulmak, hem de kendi üyelerini kontrol altına almanın yollarını aramaya başlamışlardır. Bu amaçla “Kanun-u Esasi” değişikliği ile Meclisi dağıtıp, yeni seçimlere gidilmesini uygun bulan İttihatçılarla, muhalefet arasında çok sert tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmaların sonunda İttihat ve Terakki, değiştirmeyi amaçladığı 35. maddeye uygun şekilde Padişahın, Ayân Meclisi'nin onayını alarak, Meclis-i Mebusân'ın feshetmesini sağlamıştır¹³⁸. Böylece

¹³⁴ Hocaların önderliğinde yapılan bu propagandalarda, bu partinin Müslümanlığı savunma ve Müslümanları bir noktada birleştirmek amacı ile kurulduğu telkin edilmekte, Müslüman birliğinin zaten İslam'ın çıkışı ile kurulmuş sarsılmaz bir tanrısal kanuna dayanmakta olduğu söylenerek halkın kışkırtılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bkz., Karal, s. 153; *Tanin gazetesi*, 2 Kanun-u Evvel 1911, s. 2-3.

¹³⁵ Başlarında Gümülcinelî İsmail Hakkı'nın bulunduğu tam Müslümanlara göre, filozof Rıza Tevfik ile Rıza Nur, dinsizlerin sözcüsü olarak nitelendirilmişlerdir. Bkz., Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*, s. 19.

¹³⁶ Karal, C. IX, s. 155; *Tanin gazetesi*, 23 Teşrin-i sâni 1911, s. 1.

¹³⁷ Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilâf”, *Türkiye Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1438.

¹³⁸ Anayasa'nın 35. maddesi, yeni seçimlere gidilmek üzere Meclisi kapatmak hakkını Senatonun da oyunu almak suretiyle Padişaha tanımıştı. Ancak Padişahın bu hakkı kullanabilmesi için Mebuslar Meclisi ile Hükümet arasında bir anlaşmazlığın çıkması, Mebuslar Meclisi'nin direnmesi halinde Hükümetin çekilmesini zorunlu kılıyordu. Nitekim, 13 Ocak'ta Meclis'te 35. maddenin oylaması yapılmış ve Sultan Reşat, 35. madde hükümlerine göre yeni

İttihat ve Terakki'nin Meclis'ten kaynaklanan yoğun eleştirilerden kurtulduğu görülecektir.

Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi üzerine seçimler 1912 yılında, iki parti arasında bir ölüm-kalım biçiminde gerçekleşmiştir. Tarihimizde, “Sopalı Seçim” olarak adlandırılan 1912 genel seçimlerinde iki parti kıyasıya mücadele etmişler ve büyük bir propaganda savaşını başlatmışlardır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na göre İttihatçılar, çete olarak vasıflandırılıyor ve bir çok cinayetlerle suçlanıyordu. Seçim çalışmalarına hız veren İtilâfçıların, bütün güçleriyle din kuvvetini kullanmaya başladıkları görülecektir. Nitekim, Bursa'da bazı din adamları Anayasanın 35. maddesini ele alarak, “30 öğün oruç, bir gün namaz = 35. madde” hesabı ile dinsiz olarak niteledikleri İttihatçıların oruç ve namazı kaldıracakları propagandasını yaymaya başlamışlardır¹³⁹. Bu arada kendilerine ulusal ülküden söz açılan dincilerin – 31 Mart Olayları'nda Derviş Vahdeti gibi – “bizim kavgamız toprak için değil, nemize lâzım toprak, memleketleri ister Rusya, ister başka bir millet alsın... tek bizim dinimize dokunmasın” şeklinde sözleri korkunç bir gerçeği gözler önüne sermektedir¹⁴⁰.

Bütün bu propaganda çalışmaları sonucunda İttihat ve Terakki Partisi, iktidarda bulunmasından da yararlanarak, bütün gücünü ve baskısını ortaya koyarak, muhalif adayların seçim şanslarını azaltmaya çalışmış ve bu koşullar altında yapılan seçimleri ezici bir çoğunlukla kazanmıştır¹⁴¹. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın seçimleri kaybetmesi ve Meclisten uzaklaştırılması siyasi havayı çok değiştirmemiş, kısa bir süre sonra milletvekili seçilemeyen eski muhaliflerin, seçimlerde baskı kullanıldığını, hileye başvurulduğunu ve Anayasa'nın çiğnenmiş olduğunu ileri sürerek, girişimlere başladıkları görülecektir¹⁴². Nitekim, İttihat ve Terakki'nin baskılı siyaseti karşısında muhalefet, askeri bir darbe planı hazırlamıştır. Bu planın hazırlanmasında ise “Halaskâr Zabitan Grubu”nun önemi büyüktür. İstanbul'da bir subay hareketi olarak, Arnavutluk

seçimlerin yapılması amacıyla Mebuslar Meclisi'ni 3 ay süre ile kapatılmasını uygun görmüştür. Hazırlanan kapatılma tezkeresi Ayan Meclisi'nde de onaylanarak 19 Ocak'ta Meclis tatile girmiştir. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 159.

¹³⁹ A.g.e., s. 160; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. I, İstanbul, Baha Matbaası, 1966, s. 476.

¹⁴⁰ *Tanin gazetesi*, 16 Temmuz 1912, s. 1-2; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 160.

¹⁴¹ Seçim sonuçlarına göre 286 üyeli Meclise, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan 15 kadar milletvekili girebilmiştir. Bkz., Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilâf”, *Türkiye Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1439, Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 63.

¹⁴² Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 162.

Ayaklanması ile aynı zamanda ortaya çıkan Grup¹⁴³, askerlik ve siyasetin tamamen birbirinden ayrılmasını, Meclisin dağıtılarak seçimlerin yenilenmesini istiyordu. Özellikle asker üyelerden oluşan grubun, daha sonra eski Ahrar Fırkası üyelerinden Rıza Nur Bey gibi sivillere de yer vermesi ve Prens Sabahattin Bey tarafından desteklenmesiyle, ülkede hükümet değişikliğine yol açtığı görülecektir.

Halaskâr Zabitan Grubu'nun çalışmaları ve ülkede çıkan karışıklıklar, 16 Temmuz'da Sait Paşa Hükümeti'nin istifasına yol açmış, böylece İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı son bulmuştur¹⁴⁴. Bunun üzerine 21 temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi ise, kamuoyunda “Büyük Kabine” olarak adlandırılmıştı. Bu arada İttihat ve Terakki'nin iç ve dış politikada sorunları nedeniyle yıprandığı, iktidara geçmek konusunda fazla istekli olmadığı da görülmektedir. Yeni kurulan hükümetin aslında İttihat ve Terakki'ye karşı bir tepki hükümeti olduğu kısa bir süre sonra belli olmuş ve İttihat ve Terakki'ye karşı yönetimin tutumu her geçen gün sertleşmektedir¹⁴⁵. İttihatçıların güçlü kalelerinden birisi olan Mebusan Meclisi'nin feshedilmesi, bir kısım İttihatçıların tutuklanması ve 1909 sürgünlerinin Büyük Kabine tarafından affedilmesi ile İttihat ve Terakki siyasetteki ağırlığını büyük ölçüde yitirmişti.

İttihat ve Terakki'nin iktidardan ayrılmasından sonra, içinde başından beri mevcut olan askeri kanatla, sivil kanat arasındaki ilişkilerde bir anlaşmazlık ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iç ve dış politika sorunları, Balkan Devletleri açısından ele geçmez bir fırsat yaratmıştır. Nitekim, Osmanlı yönetiminin istikrarsız ve güçsüz olduğu bir sırada Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında bir ittifak gerçekleşmiş ve 4 Ekim 1912'de Balkan Savaşı patlak vermiştir¹⁴⁶. İç siyasette meydana gelen çatışmalar ve askeri başarısızlıklar nedeniyle, Balkan Savaşı tüm cephelerde yenilgi ile sonuçlanmış, Osmanlı Ordusu ancak Çatalca hattında tutunabilmiştir. Ordunun tamamen çökmesi üzerine, askeri mağlubiyetin siyasal bakımdan düzeltilebileceği beklentisi içinde Kamil Paşa Kabinesi'nin kurulduğu görülecektir. Yeni hükümet döneminde de Balkan Savaşı'nın

¹⁴³ Kurtarıcı Subaylar adıyla da anılan bu grup, birkaç kurmay subay tarafından kurulmuştur. Grubun Başkanı Gelibolulu Kurmay Binbaşı Kemal Bey olup, İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı her komplo da hazır bulunan Prens Sabahattin'in de gruba para yardımı yaptığı ve yakın adamlarından Satvet Lütfi Bey'i grup ile çalışmaya memur ettiği bilinmektedir. Bkz., Karal, C. IX, s. 163.

¹⁴⁴ Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, s. 64.

¹⁴⁵ Sina Akşin, “İttihat ve Terakki”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1429.

¹⁴⁶ Balkan Savaşı ile birlikte, İtalya ile acele olarak bir barış anlaşması imzalanmış ve Trablusgarp İtalya'ya bırakılmıştır. Bkz., Sina Akşin, “İttihat ve Terakki”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1430.

felaketli sonuçları devam etmiş ve bu arada Rumeli'nin tamamının Balkan Devletlerine terk edileceğini anlayan İttihat ve Terakki Partisi, iktidara yeniden geçmek için çalışmalarına hız vermiştir. Fakat, Hükümet tarafından örgütün tamamen tasfiye edilmiş olması ve üyelerinin pek çoğunun yurt dışına kaçması nedeniyle İttihat ve Terakki, normal yollardan yeniden iktidara gelemeyeceğini açık bir şekilde görmüştür. Bu durumda yeniden iktidar olabilmek için tek bir yol kalmış, oda bir hükümet darbesi yapmaktır¹⁴⁷. İttihat ve Terakki Partisi, 23 Ocak 1913'de yapılan ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürülmesine yol açan “Bâb-ı Âli Baskını” ile kanlı bir biçimde iktidara el koymuş ve Mahmut Şevket Paşa'nın Sadrazamlığında yeni bir hükümet kurulmuştur¹⁴⁸. Bu hükümet darbesi aklın zor kabul edebileceği ölçüde cüretkâr bir girişim olup, İttihat ve Terakki Partisi'nin gözü pek militan gücünün ve önderlerinin eseridir. Bu baskınla İttihatçılar yeniden iktidara gelmekle kalmıyor, aynı zamanda “vatan kurtaran aslan” pozuna da takınıyorlardı¹⁴⁹.

İttihat ve Terakki Partisi'nin hükümeti kurmasının hemen ardından, mütareke sonunda kesilmiş olan Balkan Savaşı'nın tekrar başladığı ve Osmanlı Orduları'nın yine bir varlık gösteremediği görülmüştür. 26 Mart'ta Edirne'nin elden çıkması ve Bulgar istilasının başlaması üzerine, Hükümet 1 Nisan'da barış anlaşması için müracaatta bulunmuştur. Böylece İttihat ve Terakki, kurtarmaya çalıştığı vatan parçasını kendi eliyle düşmana sunmuş oluyordu. Bu durum ise, iktidarı açısından iç siyasette bir gerileme anlamına geliyordu. Nitekim, muhalefet bu gelişmeden sonra yeniden kendini göstermeye başlamıştır. Artık İttihat ve Terakki Partisi'nin tüm siyasi baskılarına karşı, bir hükümet darbesi planı gündeme gelmişti¹⁵⁰.

Mahmut Şevket Paşa Kabinesi'nin kurulması üzerine İttihatçılar, muhaliflere karşı sert girişimlerde bulunmamış ve liderlerini memlekette uzaklaştırma yolunu seçerek önemli tedbirler almıştır. Fakat alınan bu tedbirler memlekette kalan diğer muhalifleri susturmamış, küçük gruplar halinde İttihatçı liderleri ortadan kaldırmak amacıyla

¹⁴⁷ Aralarında Talat (Paşa), Enver (Paşa), Cemal (Paşa), Mithat Şükrü, Doktor Nazım, Hacı Adil, Kara Kemal ve Fethi (Okyar) Bey gibi İttihatçıların girişiyle Bâb-ı Âli'nin basılıp, Hükümetin devrilmesi planları yapılmıştır. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 194-195.

¹⁴⁸ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Milli Mücadele*, s. 507-526; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 194-197; Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, s. 66.

¹⁴⁹ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 127; Akşin, a.g.m., s. 1431.

¹⁵⁰ İtilâfçı yazarlardan Ali Kemal, Dr. Rıza Nur Avrupa'ya gönderilmiş ve muhalefet gazetelerinin hiç birisi kapatılmamıştır. Bkz., Karal, C. IX, s. 203-204, Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 68.

çalışmalarına hız vermişlerdir. Bu grupların bir süre sonra Prens Sabahattin'in desteğinde, İttihat ve Terakki'ye karşı hazırladığı iki baskın denemesi son derece önemlidir. Fakat başarısızlıkla sonuçlanan bu baskınlardan sonra Prens, İngiliz Sefaretindeki dostlarından yardım alarak büyük bir komplo hazırlıklarına girişmiştir. Asıl amacın, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın tekrar iş başına getirilmesi olan bu planda, saltanat ailesine mensup bazı kişiler, eski politikacılar ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın çok sayıda elemanı bulunuyordu. Harekât iki aşamalı olarak planlanmış, birinci aşamada Mahmut Şevket Paşa başta olmak üzere İttihat ve Terakki'nin önde gelen önderleri öldürülecek, ikinci aşamada kışkırtılan halk, "şeriat isteriz" sloganı ile Bâb-ı Âli'ye sevk edilecek ve hükümete el konulacaktı¹⁵¹. Planı yapanlar dış güçlerin yardımlarını da almada bir sakınca görmemişlerdi. Bu arada dönemin Merkez (Muhafız) Komutanı Cemal (Paşa) Bey, çeşitli kaynaklardan İtilâfçıların çok yakında bir suikast girişiminde bulunacağına dair haberleri dikkatlice değerlendirmekte ve Harbiye Nezareti'ni de bilgilendirdiği görülmektedir¹⁵².

Hazırlanan suikast planı, 14 Haziran 1913'de uygulama alanına konulmuş ve Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezareti'nden Bâb-ı Âli'ye otomobille giderken vurularak öldürülmüştür¹⁵³. İç siyasetteki bu çalkantılar arasında Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi, İttihat ve Terakki'nin tarihinde, 31 Mart Olayı ve onun bastırılması kadar son derece önemli bir olaydır. Bu iki olayın arkasından gösterilen tepki, muhalefetin uzun bir süre ortadan kaybolmasına neden olacaktır.

Sadrazamın öldürülmesinden sonra halkın ve askerın ayaklandırılması planı, İstanbul Merkez Komutanı Cemal Paşa'nın almış olduğu tedbirler sayesinde uygulama alanına konulamamıştır. Ayrıca, Hükümetin başlattığı geniş çaplı soruşturmalar

¹⁵¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 204-206; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 131-132.

¹⁵² Cemal Paşa hatıralarında, hareketin gerçek hazırlayıcısının İngiliz Sefareti Başkatibi Fritz Maurice olduğunu ve mahkeme tutanaklarına dayanarak tertipçilerin hükümet darbesi ile ilgili planları üzerinde şu bilgileri vermektedir: "İlkin İttihat ve Terakki'nin önemli kişileri aleyhinde bir suikast yapılacak...Padişahın üzerine baskı yapılarak Mareşal Şakir Paşa, sadrazam vekilliğine getirilecektir. O'nun başkanlığında geçici bir hükümet kurulacak...Üç gün üç gece içerisinde İttihat ve Terakki üyelerine katliam yapılacaktır. Bundan sonra Kamil Paşa'nın veya Prens Sabahattin'in başkanlığı altında bir hükümet kurulacaktır..." daha fazla bilgi için bkz., Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, [y.y], Selek Yay., 1959, s. 51; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 206.

¹⁵³ Mahmut Şevket Paşa, her zaman ki saatinde (11 dolaylarında) Bâb-ı Âli'ye gitmek üzere Harbiye Nezareti'nden (İstanbul Üniversitesi Merkez binası) ayrılmış, yanında yaverlerinden Eşref ile Denizci Teğmen İbrahim, özel muhafızı Kazım Bey vardır. Paşa, kendisine yapılan güvenlik önlemleri ile ilgili önerileri dinlememiş ve arabası Beyazıt Meydanı'nı Divan Yolu'na bağlayan yerde bir cenaze ile karşılaşmıştır. Cenazeye yol vermek için duran arabaya silahlı bir saldırı gerçekleştirilmiş, sadrazam ağır yaralanmış ve yaver İbrahim öldürülmüştür. Bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 208-209; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 132, Akşın, *Ana çizgileriyle...*, s. 70.

neticesinde olayın failleri yakalanarak ağır cezalara çarptırılmışlardır¹⁵⁴. Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi, Halaskâr Zabitan Grubu ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın sonunu hazırlamıştır. Bu suikasttan birinci derece sorumlu tutulan partinin bazı elemanları, bir muhalefet konvoyu içerisinde Sinop'a sürülmüş, ağır cezalara çarptırılmış olanlardan bir kısmı idam edilmiş ve bir kısmı da yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır¹⁵⁵. Böylece bu kanlı olayla, muhalefet hareketi tamamen sindirilmiş ve İttihat ve Terakki Partisi, 1913-1918 yılları arasında ülke yönetiminde tek söz sahibi örgüt olarak kalmıştır.

İttihat ve Terakki Partisi'nin etkin olduğu dönemde yapılan 1914 Meclis-i Mebusan seçimlerine, 1913'te siyasal yaşamdan silinen Hürriyet ve İtilâf Fırkası katılmamış, fakat bu parti muhalif bir örgüt olarak varlığını yurt dışında hissettirmiştir¹⁵⁶. Nitekim, mütareke döneminde Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin yeniden canlandırılarak kurulduğu görülecektir.

C. İslamcı Yayın Organları

İslamcı akım, II. Meşrutiyet düşüncesine hakim siyasal ve ideolojik akımların en tesirli ve kuvvetlisi olmuştur. Özellikle bu akımın ana tezi, “İslamlığın temel ilkelerine” dönüştür. İslamiyet'ten önce vahşet ve ilkel koşullar içinde yaşayan bir kavmin, geçmişteki İslam uygarlığı ile dünyanın en büyük İmparatorluklarından biri haline gelmesi düşüncesi, bu tezin ana felsefesini oluşturmaktadır¹⁵⁷. Bu nedenle İslamcı yayın organları, öteki akımların yayın organlarına göre bir hayli fazladır. Bu akım çeşitli gazete ve dergilerle geniş bir yayın alanı bulmuştur. Ancak bu yayınlardan başka, İmparatorluk sınırları içinden ve dışından gelen, memleketi ve özellikle dini tehlikede görerek acil tedbir ve kurtuluş çareleri tavsiye eden sayısız kitap ve risaleleri de unutmamak gerekir¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Cenaze töreninin yapılmasından sonra İttihat ve Terakki, büyük bir muhalif avı başlatmış ve katillerden Topal Tevfik, cinayetin işlendiği gün, Çerkez Kazım ve arkadaşları da iki gün sonra yakalanmışlardır. Nitekim, komploda uzak-yakın ilgisi olan herkes tutuklanmış ya da yurt dışına kaçarak canını kurtarmıştır. Bunlardan Prens Sabahattin, Şerif Paşa, Pertev Tevfik gibi olayla ilgisi olan bazı kişiler, cinayet sırasında yurt dışına kaçtıklarından hükümleri yerine getirilememiştir. Fakat ele geçen, geçmeyen bütün komplocular, Remzi Paşa'nın başkanlığında kurulan sıkı yönetim mahkemesinde yargılanarak idama mahkum edilmişlerdir. Bkz., Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 133.

¹⁵⁵ *Akşin*, s. 70-71.

¹⁵⁶ Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilâf”, C. VI, s. 1439.

¹⁵⁷ Tunaya, İslamcılık Akımı, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 16; Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul, Yön Yayınları, 1965, s. 71.

¹⁵⁸ *Akşin*, s. 17.

II. Meşrutiyet'in ilanından Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na kadar geçen dönemde basın¹⁵⁹ durumu ve içindeki çatışma son derece önemlidir. Gerçekten bu dönem, basın açısından oldukça hareketli geçmiş ve haber gazeteciliğinde, basım tekniğinde önemli gelişmeler görülmüştür. Abdülhamit'in istibdadına son veren özgürlük rejimi havası içinde, birbiri ardınca yayımlanan gazetelerde, Batıdan ve Doğudan gelen her türlü düşünce, rahatlıkla kamuoyuna aktarılabilmıştır¹⁶⁰.

1908-1909 yılları arasında yalnız İstanbul'da 353 gazete ve dergi yayımlanmaktadır¹⁶¹. Ayrıca azınlıklar geniş bir basın özgürlüğü içindedirler. Ne var ki bu özgürlük havası, ilerde giderek daralacak ve bir suskunluk dönemine girilecektir. Özgürlüğün en geniş boyutlara ulaştığı bu dönemde basın, İttihat ve Terakki taraftarları ve muhalifleri olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İttihatçıları destekleyen gazeteler arasında "Tanin", "Yeni Tasvir-i Efkâr", Rumeli'de yayımlanan "Şurâ-yı Ümmet" ve "Silah" bulunmaktadır. Bu çok okunan gazetelerin, Abdülhamit döneminde tarafsız kaldıkları görülmektedir. Fakat Meşrutiyetin ilanıyla birlikte adı geçen bu gazetelerin de İttihatçıların yanında yer almaya başladıkları görülecektir¹⁶².

Meşrutiyet Kamuoyunun özelliklerinden birisi de basının hep işbaşında bulunanlara taraftar olması ve iktidarı kaybedenlere karşı cephe almasında gösterilebilir. Örneğin 31 Mart Olayı ortaya çıktığı zaman asi askerleri alkışlamış olan bazı gazetelerin, biraz sonra Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesiyle onu da alkışlamaktan geri kalmaması son derece düşündürücüdür¹⁶³. Basının niteliklerinden birisi de çıkan gazetelerin bir çoğunun çeşitli çevrelerce desteklenmesidir. Bu destekler sonucunda bir takım çıkar çarpışmaları gazetelere yansımış ve halk tarafından ibretle okunmuştur.

¹⁵⁹ Geniş anlamda basın, belirli zamanlarda basılıp her çeşit haberi ve fikirleri topluma ulaştıran tüm yayın ürünleridir. Genellikle günlük basın ürünlerine "gazete", haftalık, on beş günlük, ve aylık basın ürünlerine de "dergi" denilmektedir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere basın, görevini yerine getirebilmesi için, haber, fikir, düşünce ve kanıların toplanması, yorumlanması ve eleştirilmesi; basın araçlarıyla çoğaltılması; çoğaltılan basılı nesnelerin yayınlanması ve dağıtılması gibi zor ve yorucu görevler yapma yükümlülüğündedir. Geniş bilgi için bkz., M. Nuri İnügür, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. B., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1982; Orhan Alacaloğlu, "Cumhuriyet Döneminde Türk Basını", *Halkevleri*, C. 9, No. 102, (Nisan 1975), s. 28.

¹⁶⁰ Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Kadar Gericilik*, s. 64.

¹⁶¹ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, 1985, s. 90.

¹⁶² Türk basınında önemli bir yeri olan "İkdam" gazetesi, Ahmet Cevdet (Oran) Bey tarafından kurulmuş ve Meşrutiyetin ilk günlerinde kadrosunu Hüseyin Cahit (Yalçın), Babanzâde İsmail Hakkı, ve Ahmet Rasim Bey gibi yazarlarla yenilemiştir. Kısa bir süre sonra tirajı kırk bine kadar yükselen İkdam gazetesinden Ahmet Cevdet Paşa ayrılmış ve İttihatçıların karşısında (muhalif kanatta) yer almaya başlamıştır. Bkz., Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Kadar Gericilik*, s.64-65.

¹⁶³ İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı a'zam Tefvîk Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vak'ası*, İstanbul, İstanbul kitabevi, 1961, s. 178.

Kamuoyunun güven duyulan kişileri arasında meydana gelen bu tartışmalar büyük ilgi toplamış, fakat aynı zamanda güvensizlik ve inanç yoksunluğu hissinin yayılmasına da öncülük etmiştir. İşte bu ortamdan en güzel şekilde yararlanan ve kamuoyu karamsarlığını ustalıkla bir şekilde sömüren şeriatçı kesim olmuştur¹⁶⁴.

1. Gazeteler

Bilindiği üzere Türkiye’de, Türklerin elinden çıkan ilk gazete ”Takvim-i Vekâyi” adı altında 25 Temmuz 1831’de yayınlanmıştır¹⁶⁵. Osmanlı İmparatorluğu’nun en buhranlı bir döneminde ortaya çıkan bu gazete, yirmi yedinci sayıya kadar haftalık olarak yayınlanmıştır¹⁶⁶. Bu resmi gazeteyi dokuz yıllık bir farkla “Ceride-i Hâvadis” ve yirmi yıl sonra da “Tercüman-ı Ahvâl” isimli gazetelerin yayınlanması takip etmiştir¹⁶⁷. Bununla birlikte Türk gazeteciliğinin önemli bir evresini İstibdat Devri teşkil etmektedir. Özellikle Sultan II. Mahmut, Abdülmecit ve II. Abdülhamit devirlerinde Batı anlayışına göre bir gazeteciliğin başladığını söyleyebiliriz. Fakat bu anlayış, çok kısa bir süre sonra şiddetli bir sansürle karşılaşacak ve gazetelerin önemli bir kısmı yurtdışında yayınlanmaya başlayacaktır¹⁶⁸.

İslamcı gazetelerin başında, Derviş Vahdeti’nin Volkan’ı, Ahrar Partisi’nin Osmanlı’sı, Ahmet Cevdet’ten sonra başına Ali Kemal’in geçtiği İkdam ve Hasan Fehmi’nin başyazarlığını yaptığı Serbesti gelmektedir. Ayrıca bir zamanların özgürlük ve Meşrutiyet özlemcisi Mizancı Murat Bey’de Mizan’da, İttihat ve Terakki’yi şiddetle eleştirmektedir¹⁶⁹. Daha sonra Lütü Fikri’nin çıkardığı Tanzimat, Teşkilât, Maşrık, Tesis, Tenbihat gibi gazetelerle, Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın Teminat’ı, Ali Kemal’in

¹⁶⁴ Meşrutiyet dönemi gazetelerinin büyük çoğunluğunun saraydan, dış çevrelerle bağlantısı olan (Şerif Paşa, Amiral Sait Paşa gibi) kişilerden ve İngiliz Gizli Servisi tarafından desteklendiğine dair görüşler çoğunluktadır. Bkz. Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 22.

¹⁶⁵ Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, C. I, Ankara, Yeni Adım Matbaası, 1968, s. 72.

¹⁶⁶ Daha sonraki tarihlerde düzenli yayınlanamayan bu ilk gazetenin idarecisi Esat Efendi, ilk yazarları da Sait Efendi ve Sait Bey olmuştur. Bkz., Hasan Refik Ertuğ, “Türk Gazeteciliğinin Doğuşu”, *Yıllık*, No. 2, (Kasım 1961), s. 9-10.

¹⁶⁷ İlk Türkçe gazete Ceride-i Hâvadis, 31 Temmuz 1840’da William Churchill adlı bir İngiliz tarafından kurulmuştur. Fakat, Türk basınının gerçek hareket noktası olarak 21 Ekim 1860’da Şinasi Efendi tarafından kurulan Tercüman-ı Ahvâl alınabilir. Bkz., Hasan Refik Ertuğ, “Türk Gazeteciliğinin Doğuşu”, *Yıllık*, No. 2, (Kasım 1961), s. 10-11; Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, C. II, Ankara, Doğuş Matbaası, 1968.

¹⁶⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara, Güven Matbaası, 1969, s. 157-160.

¹⁶⁹ Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 22; Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Kadar Gericilik*, s. 65.

Peyam'ı muhalif kanatta yerini alarak bu akımı desteklemiş, fakat yaşamları kısa sürecektir¹⁷⁰.

2. Dergiler

İslamcı yayın organları arasında dergilerin rolü son derece önemlidir. Çeşitli dergilerle geniş bir yayın alanı bulan İslamcı akım, taraftar bakımından da çok geniş bir kitleye seslenebilmektedir. Çünkü, İmparatorluğun nüfus itibarıyla ekseriyeti İslam'dır. Osmanlı Padişahı, Arabistan, Suriye, Mısır gibi bütün İslam aleminin halifesidir. Dolayısıyla İslamcı görüşler, devletin iç ve dış siyasetinde son derece önemli bir konuma sahiptir. Bilindiği üzere İttihat ve Terakki'nin artan baskıları sonucu ilan edilen II. Meşrutiyetin, basın alanındaki ilk yansıması sansürün kalkması olmuştur. Bunun sonucu olarak 31 Mart Olayı'ndan 30 Ekim 1918 yılına kadar geçen dönemde yayınlanan dergilerin sayısı binin üzerindedir. Fakat bu dönemde çıkan dergilerin ortak özelliklerinden birisi ise, genellikle kısa ömürlü olmalarıdır. Bir çok dergi ancak birkaç sayı yayımlanabilmiştir. Dergilerin bir diğer özelliği de küçük boyutlarda ve 2-8 sayfa arasında yayınlanmalarıdır. Çeşitli özelliklerini vurguladığımız İslamcı dergilerin en önemlileri arasında, Sırat-ı Müstakim ve Sebil-ür Reşad, Mekâtîp ve Medâris, Beyan-ül hak, Sada-yı Hak, Liva-yı İslâm, Mahfel ve İslâm Mecmuası'nı sayabiliriz. Adı geçen bu dergiler, İslamcı görüşlerin sözcüsü olmuştur.

Sırat-ı Müstakim ve Sebil-ür reşad Dergisi: II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık akımının önde gelen yayın organı Sırat-ı Müstakim'in ilk sayısı 3 Eylül 1908'de çıkmıştır. Eşref Edip Bey tarafından kurulan ve II. Abdülhamit'e baş kaldıran ilk İslamcı-Türkçü yayın organı olma özelliğini taşımaktadır. İlk sayısının ilk yazısı, "Hürriyet ve Müsavat" başlığını taşımakta olup, yazarı ise ileri ki yıllarda İttihatçıların Şeyhülislamlığını üstlenecek olan Musa Kazım Efendi'dir. Yazarları arasında ilk sayısından itibaren dergiye katkıda bulunan Mehmet Akif (Ersoy) Bey ve Rusya'dan getirdiği İslami- milliyetçi tezleriyle meşhur Ahmet Ağaoğlu bulunmaktadır¹⁷¹.

Başlangıçta modernist İslamcılarının görüşlerine yer veren derginin, daha sonra çıkan görüş ayrılıkları sonucu, bu grubun İslam Mecmuası'nda toplanması nedeniyle gelenekçi-İslamcı bir kimliğe büründüğü görülmektedir. Ağırlıklı olarak Rusya

¹⁷⁰ Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Kadar Gericilik*, s. 65.

¹⁷¹ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyette Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, (t.y.), s. 126, Akşin, *Ana Çizgileriyle...*, s. 73.

Müslümanlarına ve II. Meşrutiyetin gündeme getirdiği kadın sorununa eğilen Sırat-ı Müstakim, din konusunda reformist öğeler içermektedir. İnsanları fukaralığa ve sefaletle sevk eden, ”fani dünya” için çalışmayı gereksiz gören, “bir lokma bir hırka” düşüncesini öneren din anlayışına karşı tavır almaktadır.

Sırat-ı Müstakim, 1911 yılına kadar 182 sayı çıkmış ve 183. sayıdan itibaren adını “Sebil-ür reşad” olarak değiştirmiştir. Bu tarihten sonra İslamcılarının ünlü yayın organlarından birisi haline gelen dergi, Cumhuriyet yıllarında da yayınına sürdürmeyi başarmıştır. Yazarları arasında Mehmet Akif, Aksekili Ahmet Hamdi, Seydişehirli Mahmut Esat, İzmirli İsmail Hakkı, Baban-zade Ahmet Naim, Bursalı Tahir, Halim Sabit (Şibay), M. Şemsettin (Günaltay) Beyler vardır¹⁷².

El-Medâris dergisi: 1913 yılında Şeyhsuvar-zade Mehmet Behçet tarafından çıkarılan ve “dini, ilmi, iktisadi, ictimai, ve edebi” bir dergi olan el-Medaris, İslamcı görüşün önemli dergileri arasındadır. İlk sayısında yayınlanan bir yazıda, böyle bir derginin çıkarılmasındaki amacın İslam medreselerinin ve buralarda okuyan öğrencilerin çıkarılarının korunması olduğu vurgulanmaktadır. El-Medaris dergisi, bunun yanında İslamcı dünya görüşünün gençliğe nasıl baktığını göstermesi açısından da son derece önemlidir¹⁷³.

Beyan-ül hak Dergisi: 1908-1912 yılları arasında çıkan bu dergi, siyasal ve toplumsal konuları işlemekle birlikte, gelenekçi ve bağınaz bir İslamcı politika izlediği bilinmektedir¹⁷⁴. Mustafa Sabri Efendi tarafından çıkarılan dergi, Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye’nin yayın organıdır. Mustafa Sabri Efendi’ye göre, Parlamentonun teşri (yasa yapma) gücünün artırılması, şeriata aykırı idi. Arapça olan teşri sözcüğünün kökü şer anlamına gelmekte olup Tanrı yasası demektir. Dolayısıyla şer yapma gücü ancak Tanrıya ilişkin bir güçtü. Müslüman, Hristiyan ve Musevi milletvekillerinden oluşan parlamentonun ise Tanrının gücünü kullanmaya hakkı yoktu. Dergi bunu şiddetle protesto ediyordu.

¹⁷² A.g.m., s. 126.

¹⁷³ *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, (t.y.), s. 122.

¹⁷⁴ Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 73.

Mustafa Sabri Efendi, karanlık ruhlu bir yobazdı¹⁷⁵. Nitekim, yıllar önce Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in, "Batılılaşmak" konusunda yazdığı bir yazıya karşı vermiş olduğu sert yanıtla, İslamcılar arasında önemli bir konuma ulaşmıştır. Hüseyin Cahit Bey'in "Arap kültürünü küçümsemesi ve uygarlığa Arapça yapıtlarla değil, Avrupa kültürünün benimsenmesiyle varılabileceğini öne sürmesi", Arapçı Türk Müslümanlar arasında büyük tepki yaratmıştı. İşte bunların en azılılarından olan Mustafa Sabri, "Arap bilimlerinin aşağılanması ne demek? Biz kim oluyoruz...Bizim Arapların yanındaki yerimiz nedir?...Araplara saygı ve bağlılık Müslüman olmanın ilk koşuludur" demek suretiyle fazla ileri gitmeleri halinde Batı hayranlarının kafalarının kopartılacağı tehdidini savurması, O'nun yobazlığını çok güzel ortaya koymaktadır¹⁷⁶. 1912 yılına kadar 182 sayı çıkan derginin geniş bir yazı kadrosu vardır¹⁷⁷.

Ceride-i Sufiye Dergisi: 1910-1920 yılları arasında "tasavvufi, siyasi, ahlaki, edebi, Türk Ceride-i İslâmiyesi" adı altında haftalık olarak yayınlanmaktadır. Başyazarlığını bir süre Ali Fuat (Başgil) Bey'in yapmış olduğu derginin başlığında, "rehber şariat-i Muhammediye, kefil, hukuk-ı Osmaniye, hâdim millet-i İslâmiyedir" ibaresinin yer aldığı görülmektedir. Daha çok din, tasavvuf, felsefe ve edebiyat konularında yazılara yer verilen derginin, yazarları arasında Ali Fuat (Başgil) Bey, Gelenbevi Mustafa, Fazıl (Berki), Bursalı Mehmet Tahir, Tahirü'l-Mevlevi (Tahir Olgun), Ahmet Muhtar Paşa, Hamami-zade İhsan, Ahmet Ferit, Rıza Tefvîk, İbnü'l-emin Mahmut Kemal (İnal), gibi dönemin önemli yazarları bulunmaktadır¹⁷⁸.

İslâm Mecmuası: Modernist İslamcı görüşlere yer veren dergi, 1914'te Halim Sabit Bey'in yönetiminde yayımlanmaya başlamıştır. Özellikle Ziya (Gökalp) Bey'in

¹⁷⁵ 1869 yılında Tokat'ta doğan Mustafa Sabri Efendi, Kayseri ve İstanbul'da din eğitimi görmüş ve 1890'da Fatih Medresesi'nde öğretmenlik yapmıştır. Aynı yıl ise, II. Abdülhamit'in Kitapçılığına getirilmiştir. II. Meşrutiyet'te toplanan ilk Meclis'te Tokat Milletvekili olarak bulunan Mustafa Sabri Efendi, aynı zamanda Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiye isimli derneğin kurucuları arasındadır. Daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılan Mustafa Sabri Efendi, İttihat ve Terakki'nin 1913'te yönetimi ele geçirmesiyle Romanya'ya kaçmıştır. 1918'de tekrar İstanbul'a dönerek Süleymaniye Medresesi'nde öğretmenliğe başlayan ve 1919'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan tekrar Tokat Milletvekili seçilen Mustafa Sabri Efendi'nin Damat Ferit Paşa Kabinesi'nde Şeyhülislamlık bile yaptığı görülmektedir. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı çıkarak 1 Haziran 1924'te çıkarılan "Yüzellilikler" kararnamesiyle yurda girmesi yasaklanan Mustafa Sabri Efendi, uzun yıllar Mısır'da yaşamış ve 1938'de bağışlanmasına rağmen yurda dönmemiş ve 1954'te Mısır'da ölmüştür. Geniş bilgi için bkz., Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 73.

¹⁷⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1973, s. 338.

¹⁷⁷ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyette Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, (t.y.), s. 127.

¹⁷⁸ *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, (t.y.), s. 122.

din, ahlâk, ve eğitim gibi konular üzerine toplumsal değerlendirmelerine yer veren derginin temel işlevlerinden birisi de, Türkçülükle İslamcılığı bağdaştırmasıdır.

İttihatçıların yarı resmi yayın organlarından biri olan dergide, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanlarının ticaret ve sanattaki başarıları işlenmektedir. Bunların yanı sıra Ziya Bey'in hukuk reformlarıyla ilgili yazıları ilk kez İslam Mecmuası'nda yer almıştır. Ümmetten millete dönüş için hukukun çağdaştırılması gerektiği konularında yazılara yer verilen dergide, Ziya (Gökalp) Bey'in, laiklikten ziyade görelî çağdaşlaşmayı önererek, İslam hukuku ile modern hukukun uyuştukları noktalarda düzenlemelere gidilmesini istediği açıkça görülmektedir¹⁷⁹. Yayımlandığı tarihten itibaren 63 sayı çıkan dergi, 30 Kasım 1918'de kapanmıştır.

Ceride-i İlmiye Dergisi: Üst düzeyde medrese ilmini yaymak için kurulan ve dönemin önemli bir İslamcı dergisi olan Ceride-i İlmiye, "Meşihat-i Celile-i İslamiyenin Ceride-i Resmiyesi" başlığı ile 1915-1922 yılları arasında aylık olarak yayınlanmıştır. Dergide, şeyhülislamlık makamı ile ilgili haberler, medreselerle şer'i mahkemelere ilişkin çok sayıda yazıya rastlamak mümkündür. Bu arada Birinci Dünya ve Ulusal Bağımsızlık Savaşı ile ilgili olarak yayınlanan bir çok İslami içerikli fetvalarında bu dergide yer aldığı görülmektedir¹⁸⁰.

Cihan-ı İslam Dergisi: "Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye" tarafından on günde bir yayınlanan dergi, dönemin ilginç İslami süreli yayınları arasında yer almaktadır. Adı geçen derginin Türkçe, Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde yayımlandığı görülmektedir¹⁸¹.

Yukarıda adı geçen bu dergilerin yanı sıra, gelenekçi İslamlığın savunucusu olan Sadâ-yı Hak dergisi, İslama tasavvuf açısından bakan Mahfil dergisi ve Livâ-yı İslâm dergisi, dönemin İslamcı süreli yayınları arasında gösterilebilir.

D. Örgütlenmeden Eyleme Geçiş : 31 Mart Olayı

1. Olayın Çıkış Nedenleri ve Gelişimi

İkinci Meşrutiyetin en ilgi çekici olaylarından biri olan 31 Mart İrtica hareketinin kaynakları ve sebepleri hakkında çeşitli iddialar vardır. Zamanın, hatta günümüzün siyasal ve kişisel görüşleri arasından sıyrılıp gerçeğe varmak hayli zordur. Olayın, daha

¹⁷⁹ Toprak, "II. Meşrutiyette Fikir Dergileri", s. 127.

¹⁸⁰ *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, s. 122.

¹⁸¹ *A.g.m.*, s. 122.

sonraki devrelerde bir irtica hadisesi olmadığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tahrik ve kışkırtmalarının bir eseri olduğu da ileri sürülmüştür¹⁸². Örneğin, Mizancı Murat Bey bu iddiadadır. Kimine göre hürriyetin anarşi haline getirilmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanlış tutumundan kaynaklanmış, kimine göre de bu olayda Yahudilerin, masonların tertibini aramak gerekir. Ayrıca İttihatçılar arasında bu olayın suçunu Abdülhamit'e yükleyenler de vardır¹⁸³.

Günümüz bazı yazarları, 31 Mart Olayı'nda Abdülhamit'in İttihatçılar tarafından tahttan indirilmesi nedeniyle, sözü geçen olayı pek fazla incelemediği ve İttihatçılar ile ayaklanmayı bastıran Hareket Ordusu'na da her fırsatta kin kusmaktadırlar¹⁸⁴. Fakat, olay objektif bir görüşle ele alındığında, olaydan önce ve sonra İstanbul ve diğer şehirlerde meydana gelen gelişmeler, bu harekete basit bir tahrik eseri damgasının vurulmasını engellemektedir. Nitekim, olay soyut olarak ele alınırsa Kabakçı Mustafa ve Patrona Halil Ayaklanması ile benzerlik gösterilebilir. Ancak derinlemesine incelendiğinde nasıl tertiplenirse tertiplensin, oluş itibarıyla İslamcılık akımını soysuzlaştırmaya götüren gerici bir hareket olduğu çok net bir şekilde görülmektedir. Gerici örgütlenmenin sonucu olarak, devleti tam şer'i bir düzene sokma teşebbüsüdür¹⁸⁵. Bir kere bu hareket, belli şahısların ve çevrelerin tahriki ile başlayarak fikri bakımdan beslenmiş ve toplumun içinde din ve mukaddesat istismarcılığının ne kadar önemli yıkıntılar yapabileceğini açıkça göstermiştir¹⁸⁶. Dolayısıyla Osmanlı tarihinin, meşhur ve koyu bir irtica hareketinin niteliğini net çizgilerle belirlemek için, ayaklanma öncesi gelişen olaylara bakmakta yarar vardır.

1908 yılının son üç ayında Osmanlı Hükümeti'nin esas çabası dış politika ile ilgilidir. İç politikada ise, baş kaldırmaya başlayan irtica ve taassubu kontrol altına almak, seçim işlerini hükümetin tam tarafsızlığı içinde bir sonuca erdirmek, ordu içinde taassup kışkırtmalarıyla başlayan “mektepli-alaylı” subay tartışmalarını çözümlemek, yıllardan beri hizmet sürelerini tamamlamış fakat hâlâ silah altında tutulan erlerin konumu, bunun yanı sıra yeniden asker toplanılmasıyla ortaya çıkan hoşnutsuzluklar ve

¹⁸² Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 117; Cemal Kutay, “Kanlı Neticelerinin 58nci Yıldönümünde Otuz Bir Mart'ın Gerçek Suçlusu Kim?”, *Tarih Konuşuyor*, C. 7, No. 39, (Nisan 1967), s. 3131-3133.

¹⁸³ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 5.

¹⁸⁴ *Hayat Tarih Mecmuası*, “Tarih Postası” Hayat Yayınları, C. II, (1.10.1966), s. 9, 97; Adı geçen dergide Hareket Ordusu, bir çapulcu topluluğu olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Kırçak, s. 50-51; Cevat Rifat Atilhan, *Bütün Çıplaklığı İle 31 Mart Faciası*, 5. B., İstanbul, Bahar Yayınevi, 1972, s. 3-5.

¹⁸⁵ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 5.

¹⁸⁶ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 117-118.

birçok subayın yasak olmasına rağmen siyasal çalışmalara katılmasıyla meydana gelen sıkıntılı durumlar ile uğraşmak zorunda kalmasıdır¹⁸⁷.

II. Meşrutiyet devrimi ve Kanun-u Esâsi değişiklikleriyle daha demokratik bir düzen getirme ve parlamenter rejimi yerleştirme amacı düşünülmüştü¹⁸⁸. Fakat kısa bir süre sonra meydana gelecek olaylar, Meşrutiyetin sağlam temeller üzerine kurulmadığını gösterecektir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransız İhtilâli'nde olduğu gibi, düşünce özgürlüğü ile beslenmiş orta sınıfa mensup bir halk yoktu. Halkın çoğunluğunu teşkil eden köylüler, henüz özgürlük bilincinden yoksundu. Endüstri gelişmemiş, ticaret ve bayındırlık tesisleri yabancıların elinde idi. Dolayısıyla halkın da cahil olması nedeniyle Meşrutiyet Devrimi, aydınlardan küçük bir grubun diğer küçük bir gruba uğraşmasından ibaret kalmıştır. Bu genel nedenlerle meşrutiyetin getirdiği özgürlük, daha ilk günden beri bir kısım halk ve basın tarafından kötüye kullanılmaya başlanmıştır¹⁸⁹. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yarı resmi gazetesi olan Tanin, özgürlük ve hak arasında gözetilmesi gerekli ilişkiyi şöyle açıklamaktadır¹⁹⁰:

“Uygar memleketlerde insanların sahip olduğu özgürlük kayıtsız ve şartsız değildir. Özgürlüğün karşısında bir de hak vardır. Hiç kimse ben özgürüm diye diğerinin hakkına tecavüz edemez. Hükümet ahâlinin hakkına taarruz edemeyeceği gibi, ahâlîde hükümetin hakkına saygı göstermelidir. Herkes kendiliğinden hak ve adalet sağlamaya kalkarsa memleket alt üst olur. Fena bulur”.

İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyete rağmen devlet yönetimine doğrudan doğruya katılmaması, bir yandan cemiyete karşı halk yığınları arasındaki tepkiyi geliştirirken, öte yandan söylentiler ve olayları birbirine bağlama yoluyla kamuoyu tahrik ediliyordu. Bu dönem içerisinde İstanbul'da yangınların çoğalması, bu söylentileri büsbütün arttırmıştı. Özellikle, Çırçır Yangını bir sorun haline getirilmiş ve şariat hükümlerinin uygulanmaması yüzünden İstanbul'un başında belaların dolaştığı söylenmiştir. Bu arada cemiyetçi propaganda, yangınları eski hafiyelerin kundaklama faaliyetine bağlamaya çalışırsa da, halk daha çok bunları kıyamet gününün yaklaşma alâmeti olarak kabul ediyordu. Ayrıca, rejim değişikliği dolayısıyla bir takım çıkarlara set çekilmiş ve işten çıkarılan memurlar da doğal olarak yeni düzenin karşısına geçmişlerdi. Üstelik

¹⁸⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk inkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 124-125; Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s.46.

¹⁸⁸ *Güresin*, s. 17.

¹⁸⁹ *Karal*, C. IX, s. 79.

¹⁹⁰ *Karal*, C. IX, s. 79; *Tanin*, 12 Ağustos 1908, s. 2.

Meşrutiyet, sürgünlerden dönen ve daha büyük imkânlarla kavuşmak isteyen aydınların bir kısmını da tatmin etmemişti¹⁹¹.

İşte bu nedenlerden dolayı, İttihatçılara karşı oluşan muhalefet her geçen gün genişlemekteydi. Nitekim, Meclisteki muhalefet grubu ve basın, İttihatçılara ölçsüz bir şekilde saldırılarının siyasal ihtiraslardan başka, çeşitli çıkarların etkisi ile yapıldığını da belirtmekte yarar vardır. Bunların başında ise yabancı devletlerin çevirmiş olduğu entrikalar gelmektedir. Batılı büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sağladıkları imtiyazların ve işletmekte oldukları sermayelerinin her ne olursa olsun tehlikeye düşmesini istemiyorlardı. Meşrutiyetin ilanını ilk sıralarda sempati ile karşılamaları da, bu hareketin er geç din, mezhep ve ırk ayrılıkları ile bölünmüş olan Osmanlı topluluklarını birbirlerine düşüreceğini hesaba katmış olmalarından ileri gelmektedir. Bu amaçla harekete geçen batılı devletlerin, gerek basında ve gerekse Meclis içerisinde, kendi çıkarlarını savunan taraftarlar edinme yoluna girmekte tereddüt etmedikleri görülmektedir¹⁹². Özellikle, İngilizlerin 31 Mart Olayı sırasında oynadıkları rolü, dönemin genç bir gazetecisi olan Ahmet Emin (Yalman) hatıratında şöyle ifade etmektedir¹⁹³: “... Derviş Vahdeti adlı Kıbrıslı sarhoş arzuhâlcı, İngiliz Haberleşme Servisleri tarafından seçilmiş, İhtilâlcı ajan olarak yetiştirilmiş, Volkan Gazetesi'ni ve İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti'ni kurmak, yürütmek ve ortalığı ateşe vermek maksadı ile sahneye çıkarılmıştı.”

31 Mart Olayı'nın oluşumunda Derviş Vahdeti ve O'nun çıkardığı “Volkan Gazetesi”nin yeri de son derece önemlidir. Derviş Vahdeti, 1870'de Kıbrıs'ta doğmuş ve büyümüştür. Asıl adı Derviş olan ve fakir bir aileye mensup Vahdeti, medrese okumuş ve 14 yaşında hafız olmuştur. Biraz Arapça ve Farsça öğrendiği için sırtına cüppe, başına sarık koyarak bir müddet hocalıkta bulunmuş, sonradan İngilizce öğrenip Kıbrıs'ta İngiliz Yüksek Komiserliği'nde vazife görmüştür. Kendi deyimiyle “Redingotlu ve eldivenli bir adam olarak kraliçe adına verilen balolara katılmıştır”¹⁹⁴.

¹⁹¹ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 23.

¹⁹² Karal, C. IX, s. 80-81.

¹⁹³ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim-Duyduklarım-Geçirdiklerim*, C.I, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1970, s. 95.

¹⁹⁴ Karal, C. IX., 1996, s. 75; Derviş Vahdeti, Padişah Abdülhamit'e yazdığı bir mektupta hayatını şöyle anlatmaktadır: “Padişahım ben nasıl doğdum, büyüdüm? Pederim, Pabuççu esnafından Kıbrıslı Mahmut Ağa idi. Babam bütün gün çalışır, bir lokma ekmek parası kazanır, ufak bir evciğe hepimiz bir yorgan altında kışın soğuktan titirdik. Gördün mü hayat nedir?... Dört yaşında mektebe girdim, beş yaşında Kur'ânı hatmettim. On dört yaşında hafız oldum. Bir miktar Arapça dil bilgisi, biraz İslam hukuku öğrendim. Nakşibendi tarikatına girdim. Yaşım yirmiyi buldu. Çalıştım, biraz daha okudum. Ecnebi dil öğrenmek lazım geldiğini hissettim... Ancak başımdaki sarıkla ve

Derviş Vahdeti'yi İngiliz idaresindeki memuriyet de tatmin etmemiş ve kısa bir süre sonra İstanbul'a gelmiştir. Amacı saraya girmek olan Vahdeti, nitekim Dahiliye Nazırı Memdûh Paşa vasıtasıyla "Göçmen Komisyonu"na atanmış ve Paşa'nın yalısında imamlık yapmaya başlamıştır. Fakat saraya girmek isteği, O'nu jurnalciliğe kadar götürmüş ve Memdûh Paşa'yı padişaha jurnallemiştir. Jurnal padişahıtan öğrenen Dahiliye Nazırı, Vahdeti'yi Diyarbakır'a sürgüne göndermiştir. Diyarbakır'da, Vahdeti bir yandan İstanbul'a af dilekçeleri gönderirken, öte yandan sesinin güzel olması nedeniyle içki toplantılarında ud çalmakta ve şarkılar söylemektedir. Bir gün Kıbrıs'a gitmek için Diyarbakır'dan kaçmış, fakat Bektaşî babası kılığında Birecik'te yakalanarak tutuklanmıştır¹⁹⁵. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle serbest bırakılan Vahdeti, İstanbul'a tekrar gelmiş ve o zamanın özgürlük havası içinde bir şeyler yapmak, şeriatçılıktan faydalanarak ileriye fırlamak düşüncesini halâ korumaktadır. Gerçekten ümmetçilik ve şeriatçılık akımı bu dönemde hızla yayılmaktadır.

7 Ekim 1908'de Fatih Camisi'nde Kör Ali ve İsmail Hakkı adlarında iki hocanın harekete geçerek, "Ey ümmet-i Muhammet, din elden gidiyor! Sokaklarda alenen oruç yiyorlar, kadınlar yüzleri açık geziyorlar" şeklinde açıklamalarıyla halkı kışkırttıkları görülmektedir¹⁹⁶. Bu iki yobaz hocanın arkasına takılan bilgisiz halkın Yıldız Sarayı'na kadar gidip Meşrutiyet hakkında gösteri yapmaları ile olayların daha da büyüdüğü görülecektir Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey, bu olaylar hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır¹⁹⁷:

"Eylülün yirmi dördünde (Ekim 1908 çarşamba) ve Ramazan-ı Şerifin on birine müsâdif olan çarşamba günü saat on raddelerinde Efendimiz beni çağırarak 'Birçok Fatih hocaları Saray-ı Hümayûn pişgâhına gelmişler. Mutlak beni görmek istiyorlarmış. Baş-mabeyinci Nuri Paşa geldi, söyledi, bir kere de sen gör' buyurdular. Sarayın kapısı önüne çıktım; arakiyyenin üstüne bir sarık sarmış, göğsü bağı açık pejmürde kıyafetli, şaşı gözlü, meczub tavırlı bir adamın koltuğuna iki kişi girmiş ve etrafına da ellerinde bayraklar kırk elli kadar adam toplanmış, seyirci olarak bir çok halkın da bunlara takılarak gelmiş olduğunu gördüm. Ber-takrib bunların yanlarına sokuldum... Hoca Ali Efendi namında olan bu adam, meyhaneler kapanmalı, resim çıkarmak men' olunmalı, İslam kadınları sokaklara çıkamamalı, diyor idi... Zat-ı şahâneleri Mabeyn dairesine teşrif buyurdular. Pencereyi açtım. Ali Efendi pencerenin önüne gelerek yüksek sesle 'Padişahım çoban isteriz, çobansız

Kur'ân'ı okumakla meşgulken din düşmanı bir kavmin lisanını nasıl öğrenebilirdim ki?... O sıralarda İstanbul'a geldim. İki ay sonra Kıbrıs'a döndüm. Gözüm açıldı. Ötekinden berikinden biraz İngilizce öğrendim. Kıyafet değiştirip hükümet memuru oldum. Kraliçe adına verilen balolarda redingotlu, eldivenli bir adam olarak göründüm. Yirmi beş sene hoca mesleğinde, hoca itikâdında, hoca kıyafetinde medrese köşelerinde bir Müslüman şimdi medeni... Her yüksek gördüğüm dereceye ayak bastıkça gözlerim daha ilerilere çevriliyordu..." Bkz., Güresin, 31 Mart İsyanı, s. 28-29.

¹⁹⁵ Güresin, 31 Mart İsyanı, s. 29.

¹⁹⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s.129-130.

¹⁹⁷ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, s. 125-126; Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi*, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, s. 15-16.

sürü olmaz. Şeriat emrediyor, meyhaneler kapanmalı, İslam kadınları açık, saçık sokaklarda gezmemeli, resim çıkartılmamalı, tiyatrolar kapanmalı... Korkma, tecelliyat var. Evliya perde altında tecelli ediyor.”

Bütün bu olaylar üzerine II. Abdülhamit, “ıcap eden emir verilir. Muktezây-ı şeriat icra olunur. Müsterih olun hoca efendi” sözleriyle şeriatçılara pek yüz vermemekle birlikte onları ümitlendirecek sözler söylemiştir. Bu davranışı daha sonraki günlerde kendisi için hiç de iyi olmayacaktır¹⁹⁸. Kör Ali Olayı çok güç bastırılmış ve elebaşı hocalar (Kör Ali, İsmail Hakkı), bu şahlanış ve isyan denemesi sonunda asılarak cezalandırılmışlardır.

Bu hareketi birkaç gün sonra bir ikincisi takip etmiş, Beşiktaş'ta Ekim ortasında bir Rum bahçivana kaçan, Müslüman bir kadın yüzünden olaylar tekrar başlamıştır. Birbirlerini seven gençlerden Bedriye'nin Todori'ye kaçması üzerine, taassubu kabaran ve galeyana gelen halk ayaklanmıştır. Polis karakoluna götürülen genci, karakolu basarak polisin gözü önünde linç ederek öldürmüşlerdir. Öldürme sebebi yine aynıdır¹⁹⁹: “Şeriat mahvoluyor! Zira ırz ve namus gâvurların ayakları altına alınmıştır!”

Bu arada Kör Ali ve Beşiktaş Olayları'nı yakından takip eden kurnaz Derviş Vahdeti'nin, gazete çıkarmak için saraya baş vurup para istemesi de, irticanın Abdülhamit'ten ümit kesmemiş olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir²⁰⁰. Gerçekten bütün bu gelişmeler incelendiği zaman, açık olarak görülmektedir ki, amaç, Meşrutiyet aleyhinde gelişen bu ortamı şeriatçılığa kanalize etmek ve şeriatçılığı örgütleyerek siyasi bir topluluk haline sokabilmektedir.

1908 devriminden önce ordu içinde gelişen siyasetçilik, II. Meşrutiyet'ten sonra bir süre durulmuş, fakat subaylar çoğunlukla İttihat ve Terakki'nin destekçiliğini bırakmamışlardı. Ne var ki, çeşitli propagandalarla saray ve sohta takımının yavaş yavaş silahlı kuvvetlerin içine girmeye başlayacakları görülecektir. Fakat, Selanik'teki 3 ncü Ordu ile Trakya'daki 2 nci Ordunun fikri dayanışması; İstanbul ve Erzurum'da gerçekleşmeyecektir²⁰¹. Ekim 1908'den itibaren ordu içinde çeşitli dini propagandaların etkisiyle “alaylı” ve “mektepli” subaylar meselesi ortaya çıkmıştır. Gelişmiş harp teknolojisinin bilgiye dayanması, bu bilginin erlere aktarılması ve dolayısıyla ordunun gençleştirilmesi gerekiyordu. Bilindiği üzere ordu içerisinde askerlikten yetişme

¹⁹⁸ Bayur, C. I, Ks. II, s. 126.

¹⁹⁹ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 127; Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 30; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 125.

²⁰⁰ Bayur, s. 126.

²⁰¹ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 24.

subayların yanı sıra, okullardan yetişen genç subaylar da bulunuyordu. Yeni yönetimin, alaylı subayları kısa bir süre sonra tasfiye edeceği söylentileri, ordu içerisinde hızla yayılmaya başlamış²⁰² ve bu söylentilerden etkilenen alaylı subayların, mektepli subaylarla olan ilişkileri her geçen gün biraz daha bozulmuştur. Bununla da yetinmeyen alaylı subayların, bu düzeni yıkıcı bazı propaganda çalışmalarına girişmesi²⁰³ gibi olaylar, çok yakında çıkacak olan ayaklanmanın birer habercisi olmuştur.

31 Mart Olayı öncesi meydana gelen ilk ayaklanma, Ekim 1908 sonlarında İstanbul-Taşkışla'da gerçekleşmiştir. Askerlik sürelerini doldurarak terhis olmayı bekleyen 87 eratin, askerlik sürelerinin tekrar uzatılması ve Hicaz'da görevlendirilmesi, hoşnutsuzluğun artmasına neden olmuştur. Başlarında çavuşları olmak üzere Taşkışla'da ayaklanan erler, kendilerini yakalamak isteyen hükümet güçlerine karşı direnmişler ve yapılan çarpışmalarda birkaç ölü ve yaralı vermişlerdir. Nitekim bu isyan hareketi, onlara karşı Selanik'ten getirilmiş ve aynı kışlada kalan Avcı taburları ile bastırılmıştır²⁰⁴.

Bu olaydan sonra ordu içerisinde disiplini sağlamak amacıyla bir takım emirlerin yayınlandığı görülmektedir. Özellikle subayların siyasetle uğraşmamaları ve tiyatrolarda oyunculuk etmemeleri gibi ordu disiplinini bozan ve erleri de saygısız yaptığına inanılan emirlerin çokluğu dikkat çekicidir. Fakat alınan bu gibi önlemler, ordu içindeki gergin ortamı daha da arttırmış ve Aralık 1908 başlarında ikinci bir ayaklanmanın zeminini hazırlamıştır. Bir tiyatro oyununda, oyunun erlere yasak edilmesi tartışmaları beraberinde getirmiş ve erlerin “bize yasaksa subaylara da yasak olmalıdır” diyerek tiyatroyu basması, şiddetli çarpışmalara neden olmuştur. Uzun mücadelelerden sonra bastırılan bu ayaklanma, ordudaki huzursuzluğu göstermesi açısından son derece önemlidir²⁰⁵.

Ordunun düzensizliğine paralel olarak askeri kesimde başlayan bu ayaklanmalara, 23 Ocak 1909'da Harp Okulu öğrencileri de katılmıştır. Okul nizamnamesinin aşırı sertliğini ve yabancı dil öğrenmekte güçlük çektiklerini dile getiren öğrencilerin ayaklanması, hükümeti bir hayli uğraştırmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasıyla birlikte,

²⁰² Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 142.

²⁰³ Bu söylentiler üzerine, alaylı subaylar arasında bir takım toplantılar yapılmış ve bu toplantılara öncülük eden I. Süvari Tümeni Komutanı Refik Paşa, altı ay hapse mahkum olmuştur. Bkz., Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 141.

²⁰⁴ A.g.e., s. 141.

²⁰⁵ Olay Kosova Vilâyeti'nin Köprülü kentinde meydana gelmiştir. Bkz., Bayur, C. I, Ks. II, s. 142.

yapılan soruşturmalarda olaylara karışan 60 öğrenci okuldan kovulmuş ve hapsedilmiştir. Kalanlara ise her emre uyacakları yolunda yemin ettirilmiştir²⁰⁶. Ordu içerisinde meydana gelen bu gibi olaylar, İttihatçılara duyulan tepkinin daha da artmasına neden olmuştur.

Alınan tüm önlemlere rağmen, ordu içerisinde meydana gelen bu tür olaylara son vermek amacıyla Harbiye Nezareti'nin, 21 Şubat 1909'da ikinci bir yazılı emir yayınladığı görülmektedir. Adı geçen emir, ordu mensuplarının politika ile uğraşmalarını, siyasal cemiyetlere girmelerini ve siyasi toplantılarda söylevlerde bulunmalarını yasaklamıştır²⁰⁷. Fakat, alınan bütün bu olumlu kararların, hem geç kaldığı hem de içtenlikle yürütülemediği, kısa bir süre sonra çıkacak olan 31 Mart Olayı'nda açık bir şekilde görülecektir.

Bilindiği üzere Abdülhamit'in koruyucu birlikleri arasında Söğüt bölgesinden gelme Türklerin yanı sıra, birkaç bin Arnavut ve Arap eri vardı. Bunlar ayrı birliklerde bulunur ve aralarına Türk erleri katılamazdı. Bunun nedeni ise, İstanbul halkının düşünce ve duygularına yabancı kalan ve hatta az veya hiç Türkçe bilmeyen erlerle korunmak, II. Abdülhamit'in kendisini daha çok güvende hissetmesini sağlıyordu. Mart 1909 sonlarında askerlik süresi bitmiş olan bir kısım Arnavut ve Arap erlerinin yerine Türk erleri verilince, Arnavutların bunları kabul etmediğini ve döverek dışarı attığını görmekteyiz. Bu olay çeşitli tedbirler alınarak bastırılmış ve saray etrafındaki kışlalara da "Avcı Taburları" yerleştirilmiştir²⁰⁸.

Burada üzerinde durulması gereken önemli konu, bütün bu olaylarda hep Selanik'ten getirilmiş olan avcı taburlarının ayaklanan birliklere karşı kullanılmış olması ve dolayısıyla bu durum Birinci Ordu içerisinde avcı taburlarına karşı genel bir düşmanlık duygusunun doğmasına yol açmıştı.

Nisan 1909'da ordu içerisinde, talimlerin çokluğu yüzünden namaz kılmaya ve hamama gitmeye vakit kalmadığı yönünde çeşitli söylentilerin çıkmaya başladığı görülmektedir. Özellikle Üçüncü Ordu tarafından hazırlanan ve son derece yoğun olan bu eğitim programı, alaylı subayların tepkisini çekmişti. Bu durumdan yararlanmak isteyen bazı alaylı subaylar ile ilmiye sınıfına bağlı din adamları, ordu içinde ibadet ve

²⁰⁶ Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 52.

²⁰⁷ Bayur, C. I, Ks. II, s. 183.

²⁰⁸ Olayların başlamasına neden olan Arnavut ve Arap taburları, alınan önlemler neticesinde önce Taşkışla'ya, daha sonra Arnavutlar Selanik'e ve Araplar da Şam'a gönderilmiştir. Bkz., Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 141.

çeşitli bölücü propagandalarına hız vermişlerdir. Nasihat adı altında geceleri verilen vaazlar nedeniyle askerlerin gece tatbikatlarına çıkarılmamaya başlanması üzerine özellikle Hassa Ordusu tarafından günlük emirler çıkarılmıştır. Bu emirlerde ise, “namaz kılmak bahanesiyle askerin talim ve terbiyeden geri kalmamalarına meydan verilmemesi” istenmektedir²⁰⁹. Hassa Ordusu için çıkarılan bu günlük emir, ordu içindeki ilmiye sınıfına bağlı din adamları tarafından istismar edilerek, “ kafirler idaresinin ordudan namazı kaldıracakları ve artık erlerin namaz kılamayacakları” şeklinde propaganda malzemesine dönüştürülmüştür. Ordu içerisinde başlayan bu bölücü propaganda çalışmaların, kısa bir süre sonra İstanbul’un en ücra köşelerine kadar yayıldığı görülmektedir²¹⁰.

31 Mart’a etki yapan propagandalardan biri de şapka (serpuş) meselesidir. O günlerde askeri kıyafetlerde bir takım düzenlemelerin yapılması gündeme gelmiş ve asker şapkalarının değiştirilmesi meselesi, Meşrutiyet muhaliflerini ve dini ulemayı harekete geçirmiştir. Yabancı müşavirlerin istekleri doğrultusunda hazırlanan kıyafet değişiklikleri ve özellikle başlıkların güneşlikli olması önerileri çok iyi birer propaganda malzemesine dönüştürülmüştür. Namazın kaldırılması gibi serpuş meselesi de, bu taassup kesim tarafından çok iyi bir şekilde kullanılmış ve sonradan polis romanlarına dönüşecek kadar çok hikâyeler uydurulmuştur²¹¹.

İstanbul’da asker arasında gizli olarak yürütülen ve hükümetin, subayların kafir oldukları, şeriatı kaldıracakları ve kendilerini de kâfir yapacakları gibi propagandalar, tüm hızıyla devam etmektedir. Bu propagandaların odak noktası, Selanik’ten gelen ve Meşrutiyetin direği sanılan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin en çok güvendiği, avcı taburlarının erleri olmuştur. Erlere karşı yapılan bu olumsuz propagandalara çeşitli tehditlerinde eklendiği görülmektedir. Özellikle avcı erlerine, diğer asker kardeşlerine karşı cephe aldıkları, onları ezdikleri ve ülkenin kafirleştirilmesine alet oldukları söylenmekte ve kısa zaman içinde asker-halk tarafından ezilecekleri tehdidi ileri sürülmektedir²¹².

²⁰⁹ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 25; Bayur, C. I, Ks. II, s. 142.

²¹⁰ 31 Mart Olayı’nı İttihat ve Terakki Partisi’nin düzenlediğini iddia edenler, namaz sorununu, sonradan başka şekillere sokarak, emrin ordu içinde isyan çıkarmak için hazırlandığını ve hocaların da İttihat ve Terakki ajanları olduğunu söyleyeceklerdir. Onlara göre İttihatçıların amacı, Abdülhamit’i devirmektir. Bkz. Güresin, s. 25.

²¹¹ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 28-29.

²¹² Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s.182.

31 Mart Olayı'na doğru gidişte etkili olan bir başka olay ise, o zamana kadar askere alınmayan ve "Talebe-i Ulûm" adı verilen medrese öğrencilerinin de askere alınmalarını içeren yasa tasarısının gündeme gelmesidir. Bu tasarıya karşı medrese öğrencileri ve din adamları ayaklanmışlar, "dinimiz elden gidiyor" propagandasını daha da yoğunlaştırmışlardır²¹³.

Bütün bu siyasal hava, Mart ayının sonuna doğru kararmaya, fırtına alâmetleri belirmeye başlamıştı. İttihat ve Terakki, bir iktidar partisi olarak iç ve dış meseleler arasında sıkışmış ve otoriter bir yola sapmıştı. Otuz yıllık bir istibdat rejiminden henüz kurtulduklarını sananların şaşkınlığı yerini sert bir muhalefete bırakmıştır²¹⁴. İttihat ve Terakki, kurtarıcı bir organ olarak önce orduda, idareci bazında geniş bir tasfiye hareketine girişmiş, ordudan önemli sayıda alaylı subaylar atılmış ve birçok memur açıkta kalmıştır²¹⁵. Bunun yanı sıra İttihatçı fedâilerin muhalefet saflarındaki gazetecilere saldırıları genel havayı altüst etmiş ve İttihatçıların dikta yoluna gidişlerini bu gibi olaylar açıkça göstermektedir²¹⁶.

Bu gergin ortamda 6/7 Nisan 1909 gecesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni en çok eleştiren gazetelerden birisi olan Serbesti gazetesinin baş yazarı Hasan Fehmi Bey'in, Galata köprüsü üzerinde öldürülmesi, bardağı taşıran son damla olmuştur²¹⁷. Bu cinayet, ertesi gün muhalefet gazetelerini ve büyük bir kitleyi harekete geçirmiştir²¹⁸. Olayın fazla üzerine gidilmemesi ve katillerin bulunamaması üzerine, olayla ilgili olarak çeşitli iddiaların ortaya atıldığı görülmektedir. Öldürenin İttihatçılardan Abdülkadir olduğu, ölüm emrinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce verildiği ve Hükümetin de Cemiyete bağımlı olması nedeniyle olayla ilgilenmediği gibi sözler, ortamı büsbütün gerginleştirmiştir. 7 Nisan 1909'da İstanbul'da öğrencilerin de katılımlarıyla büyük

²¹³ Bu tasarı ile medrese öğrencilerinin de diğer gençler gibi askere alınması son derece doğru ve gereklidir. Ancak bu tasarının, dini bahane olarak kullanan propagandaların çok yoğun olduğu bir dönemde gündeme getirilmesi, yani zamanlaması çok yanlış. Ayrıntılı bilgi için bkz., Bayur, C. I, Ks. II, s. 183.

²¹⁴ Zafer Tarık Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, I. B.*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 31-52.

²¹⁵ Mustafa Baydar, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul, Anıl Matbaası, 1955, s. 6-10.

²¹⁶ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 123.

²¹⁷ Serbesti gazetesi Başyazarı Hasan Fehmi Bey, 6 Nisan gecesi Galata Köprüsü'nde Kaymakam Şakir Bey'le birlikte Karaköy'den Eminönü'ne geçerken tam ortada bir el silah patlamış, önce Şakir Bey yaralanmıştır. Bunu üç el daha patlama izlemiş ve Hasan Fehmi Bey yere düşmüştür. Hafif yaralı Şakir Bey yardım istemek için Eminönü'ne doğru koşmuş ve yolda bir polise rastlamıştır. Polis Şakir Bey'i katil zannederek karakola götürmüş ve durumu anlatıncaya kadar katil veya katiller kaçmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 39-40; Akşin, *Ana çizgileriyle...*, s. 49.

²¹⁸ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 123; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 183.

gösteriler başlamış ve hükümetten adalet istenmiştir. Ayrıca bir hafta boyunca İstanbul gazeteleri arasında da çetin tartışmalar yaşanmıştır²¹⁹.

Muhalefetin şiddetini ve şiddetin gerici ayaklanma ortamının yaratılmasına nasıl fırsat verdiğini gösterebilmek için o günlerin gazetelerine göz atmakta yarar vardır. Serbesti gazetesi yayınladığı protesto mektubunda, olayın İstanbul'un en kalabalık yerinde meydana geldiğini söyleyerek, yüksek öğrenim gençliğinin Millet Meclisi'ne giderek Başkan Ahmet Rıza Bey'i görmek istediklerini belirtmiş, oysa Başkanın Jandarma çağırıp pencereden de öğrencileri galeyana getirecek sözler söylediğini yazmakta ve Ahmet Rıza Bey'i kınamaktadır²²⁰. İkdâm gazetesi de, bu korkunç cinayeti kınamakta ve cenaze töreni hakkında şöyle bilgiler vermektedir²²¹:

“... Gerçek Hürriyetin vatanımıza henüz dahil olmadığı, siyasi esaretin bütün çirkinlikleriyle yerinde durduğunu, bütün fecati ile ispat eden dün gece ki vahşi cinayet, ertesi sabah biçare halkımızın temiz yüzünde büyük matem kaderini husule getirdi... Serbesti idare-hanesinin önü, Hürriyet Şehidi Hasan Fehmi Bey'e son veda geçidini yapmak ve onu bu perişan duruma sokan gizli kuvvete lanet etmek için akın akın gelen ahâlî ile dolu bulunuyordu.”

O günlerin bir başka gazetesi “Mizan” da hükümete karşı sözlü saldırıların dozunu biraz daha artırmış ve “... miskinlik içindeki böyle bir hükümete biz Osmanlı Hükümeti adını veremeyiz. Kahraman ordular ve asker, Allah'ın gayretiyle hürriyeti getirdiler. Hürriyeti, meçhul bir çete fırsatı ganimet bilerek Yıldız'dan istibdat dolabını çaldı. Bab-ı Âli'nin böyle bir çeteye yataklık ettiği tahakkuk ederse, böyle bir Bab-ı Âli'yi biz üzerimize hakim değil, ayağımıza toz olarak bile kabul edemeyiz. Artık kâfirdir, fazlasına milletin tahammülü kalmamıştır” gibi ağır sözlere yer vermektedir²²².

Yine 31 Mart'a yaklaşan günlerde Volkan gazetesinin, iktidar partisi olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın almış olduğu tedbirlere karşı, çok sert bir hücumla geçtiği görülmektedir. 10 Kasım 1908'de “Volkan Gazetesi”ni çıkaran Vahdeti'nin yazıları, birer hutbe niteliğinde, bol feryatlı olup, halka oldukça etki ediyordu²²³. Akşin, Volkan gazetesinin temel niteliklerini şöyle belirtmektedir²²⁴:

²¹⁹ Katil zanlısı olarak anılan Abdülkadir, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olup daha sonraları Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hazırlanan İzmir suikastında ön plana çıkmış ve idamla cezalandırılmıştır. Bkz., Bayur, C. I, Ks. II, s. 183.

²²⁰ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 41; *Serbesti Gazetesi*, 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909), s. 1.

²²¹ Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969, s. 40-41;

²²² *İkdâm Gazetesi*, 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909), s. 2; Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 41; *Mizan Gazetesi*, 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909), s. 2.

²²³ Tefik Çandar, *İttihat-Terakki*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 48.

²²⁴ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara, AÜ. SBF. Yayınları, 1970, s. 35; Unat, *İkinci Meşrutîyet'in İlanı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, s. 45-46.

“İslamiyetçi nitelik, hürriyetçi ve Kanun-u Esasî düzeninden yana olmak ve insaniyetçi ve medeniyetçi nitelik... Vahdeti evrensel barıştan, üfürükçülere karşı doktordan, tıpta yeni buluşlardan yanadır. Vahdeti yazılarında Dreyfus, Zola, Darwin’i anacak kadar, Batı bilginlerinden haberdardır... Fedâkârancı niteliğe sahip olup eski sürgün ve kaçkınları korur. Derviş başta Ahmet Rıza olmak üzere, İTC. sivil ileri gelenlerinin şiddetle aleyhindedir. Buna karşılık Sabahattin Bey’i ve onun düşüncelerini, Kâmil Paşa’yı tutmaktadır. Bu tutuma paralel olarak da İngiliz taraftarlığı söz konusudur. Derviş’e göre güdülecek en doğru siyaset İngiliz siyasetidir.”

Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey ise, Derviş Vahdeti ve gazetesi hakkında şu bilgileri vermektedir²²⁵:

“Kesin tarihini pek iyi hatırlayamadığım bir gün, orta boylu, kısa sakallı, al yanaklı, dar ve açık renk pantolonlu bir adam yanıma gelerek isminin Derviş Vahdeti olduğunu ve bir gazete çıkarmak için tahsisat istediğini söyledi. Nitekim, o güne kadar bu şahsı hiç görmemiş olmama rağmen, kendisinin serseri hayatını, daha evvel mabeyn kâtibi iken yazılmış tahrirattan bildiğimden, artık o devirde tahsisat ile gazete çıkarmanın ne memleket, ne saltanata ve devlete faydalı olmayacağını, buna imkân kalmadığını anlattım, gitti. Daha sonra 31 Mart hadisesinde rol oynayan Volkan gazetesini ve bu hadisenin asıl mürettibi olan fesat Cemiyetini, hangi para ile tutmuş, bilmiyorum.”

Derviş Vahdeti, kendi sözleriyle de ifade ettiği gibi fakir bir ailedendi ve mal edinebilecek bir kariyere de sahip değildi. Dolayısıyla Vahdeti’nin, Volkan gazetesini nasıl çıkardığı ve sözü edilen “İttihâd-ı Muhammedi Fırkası”nı nasıl kurduğu hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat Derviş Vahdeti’nin “Volkan Gazetesi”ni çıkarmaya başlamasının, Sadrazam Kâmil Paşa’nın İttihat ve Terakki ile bozuştugu; “İttihad-ı Muhammedi Fırkası”nı kurmasının da yine Kıbrıslı Kâmil Paşa’nın İttihat ve Terakki’ye karşı komplo kurmaya giriştiği zamana rastlaması, son derece dikkat çekilmesi gereken olaylardır²²⁶.

Derviş Vahdeti, Kıbrıslı Kâmil Paşa’dan yana tavrını sürdürmüş ve Paşa’nın Anayasa kurallarına aykırı olarak düşürüldüğünü Volkan gazetesinde²²⁷, “Kâmil’in namusu ikmal edilecektir; ikmal” şeklinde dile getirerek savunması, yukarıda açıklanan bilgileri doğrulamaktadır. Vahdeti’nin, bu namusu tamamlama sorununda bütün muhalif gazeteleri, İttihatçılara karşı ortak hareket etme konusunda birliğe çağırdığı görülecektir. Bunun yanı sıra Vahdeti, İttihatçıları devirmek için gazeteciğin gücünü de yeterli görmemiş ve daha yıkıcı, daha hızlı sonuç alınabilecek bir silahı aramaya başlamıştır. Uzun bir süre aranan ve son derece etkili olan bu silah ise, “din” olmuştur. Vahdetinin

²²⁵ Unat, s. 45-46.

²²⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 75-76.

²²⁷ A.g.e., s. 76; *Volkan Gazetesi*, No: 49, 5 Şubat 1324, s. 1.

bu düşüncesi, 16 Mart 1909 tarihli Volkan gazetesinde yayınlanan bir beyanname ile şöyle açıklanmaktadır²²⁸:

“Biz ki Muhammedi’yiz, Şer’-i Şerif dairesinde hareket etmek mecburiyetindeyiz. Bu selâhiyetimize de hiçbir şahs-ı mânevi karışmaz ve karışamaz. Bulunduğumuz şu asr-ı medeniyette, hiçbir fert diğerinin esiri olamaz. İşte bu esaretten millet-i muazzama-i İslamiyeyi, tahlise, yani bil-cümle Müslüman’ın tabi bulundukları devletler idaresinde, tabi bulundukları kavânin dairesinde hareket ederek terakkilerine çalışmaktadır.”

Bu beyannamede, sömürgelerdeki Müslümanların sömürgeci devletlere itaat etmeleri telkin edilmekte ve Osmanlı Müslümanları için “şeriat isteriz” yani “gâvurdan alınmış kanun istemeyiz” iddialarıyla halkın kışkırtıldığı açık olarak görülmektedir²²⁹. Bu arada Vahdeti tarafından kurulmuş İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti örgütlenmesini tamamlamış ve Cemiyetin yayın organı olan Volkan’ın peşinden tüm muhalif basın harekete geçmiş ve bir muhalefet partisi olan “Ahrar Fırkası” da artık İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti’ni desteklemektedir. Bu karışık ortamda alaylı subaylar ve yeni düzenlemelerle işten çıkarılan memurlar hakkında tahrik edici yazılar yazarak, orduyu ayaklandırmaya yönlendiren Volkan gazetesi²³⁰, “Asker, hiçbir zaman Avrupa’dan Frenkleşerek dönmüş dört-beş tane sarhoş için askerlik etmemelidir... Zira bu kişiler vatanperver değildir. İşte parola: Asker! Millet sizden bu dakikada hizmet bekliyor. Düşününüz, inanınız, yapınız” gibi sözlerle ortamı daha da gerginleştirmekte idi. Gazetede, Hasan Fehmi Bey’in öldürülmesiyle artık isyan hakkının meşrulaştığı düşüncesi şöyle ifade edilmektedir²³¹: “Hükümet ya şehid-i hürriyet Hasan Fehmi Bey’in katilini bulmalı, yahut malum olan beş kişiyi vatan haricine çıkarmalı. Bu ikiden madâsı milletin galeyanını teskin edemez... İşte mezâlim, işte Meşrutiyet. Çaresi ise umumi bir icmâ-ı ümmet (fikirlerin uzlaştığı dinsel yorum).”. Muhalefet gazetelerinin gittikçe sertleşen hücumundan çok iyi yararlanmayı bilen Derviş Vahdeti, 28 Mart tarihli Volkan gazetesinde şu açıklamayı yapmaktadır²³²:

“Hasan! Ey Fatma’nın oğluyla aynı isimde olan Hasan! Onunla senin aranda büyük bir münasebet buluyorum. O, anadan babadan mahrum olarak şehit edildi. Sen de onun gibi öksüz, sem de garip olarak şehit edildin. O yezidilere muhalif idi. Sen de aynı fırkaya muarız idin. Yezidiler İslam hükümetini zapt etmişlerdi. Bunlar da Osmanlı Hükümeti’ni zapt etmek istemişlerdir. O, ‘Allah’ın emri bize biâtır’ diyordu, sen de ‘Anayasa şeriattır. Ona itaat şarttır’ diyordun. Nedir aranızdaki münasebet Hasan! Sen o musun, yoksa o sende

²²⁸ Volkan Gazetesi, *Beyanname Sureti*, 16 Mart 1909, s. 2; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 135-136.

²²⁹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 136.

²³⁰ Volkan Gazetesi, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, 26 Mart 1325, No: 81, s. 1.

²³¹ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 125; Volkan Gazetesi, “Teskin-i Heyacan Muhâl-ı Baş makale”, 1325, No. 102; Derviş Vahdeti, “Halife-i İslam Abdülhamit Hazretlerine açık Mektup”, 1325, No. 104, s. 1.

²³² Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 42; Volkan Gazetesi, “Derviş Vahdeti’nin Nutku”, 28 Mart 1325, s. 1.

mi? O'na İslam alemi kan ağladı. Sana da bütün insaniyet ağlıyor. Git Hasan, Ebu-Tâlib'in oğluna benden selam söyle! Vahdeti de geliyor de ve kabulünü rica et!"

30 Mart 1325 günü Derviş Vahdeti yine²³³, "... O istibdata ki şeref sokağının pis, murdar elleriyle icra ediliyor, boyun eğerse kansız bir millet olduğumuza dünya kâni olacak, milli hislerimiz hakarete uğrayacak. Eğmeyelim, bu cinayetlere kat'iyen boyun eğmeyelim. Bunun çaresi ümmetin toplanmasıdır" şeklindeki yazılarının şiddetini daha da artırmıştır. Artık Derviş Vahdeti'nin, "ya hürriyet şehidi Hasan Fehmi Bey'in katili bulunmalı, yahut malum olan beş kişiyi, (İttihatçıları) vatan haricine çıkarmalı. Bu ikisinden başkası milletin galeyanını durduramaz" şeklinde konuşmalarından da anlaşılacağı üzere, kamuoyu ve askerler arasında yapılan propagandaların artık olgunlaştığı görülmektedir²³⁴.

Bilindiği üzere Rumeli'den İstanbul'a getirilmiş olan en seçkin birlikler 2., 3., 4., Avcı Taburları olup, 4 ncü Avcı Taburu'da Taşkışla'ya yerleştirilmişti²³⁵. 12-13 Nisan 1909 gece yarısı (Rumi takvimle 30 Mart'ı 31'e bağlayan gece) Meşrutiyetin ve özgürlüğün koruyucusu olan Taşkışla'daki bu avcı taburu, başlarında çavuşları olmak üzere ayaklanmış ve kışladaki komutayı ellerine geçirerek bazı subayları hapsedmişlerdir²³⁶. Bu ayaklanmanın önderliğini ise, Hamdi Yaşar Çavuş, Bölük Yazıcısı Mehmet ve Tüfekçi Ustası Arif gibi bazı cahil askerler yapmaktadır. Sabaha doğru kışlanın kapıları açılmış ve subaysız askerler Divan Yolu'ndan geçerek Ayasofya Meydanı'na ilerlemeye başlamışlardı²³⁷. Ne tesadüftür ki tabur harekete geçtiği zaman kışlanın önünde ellerinde yeşil bayraklar bulunan bir takım sarıklı hocalar, "Ey kahramanlar, şariat elden gidiyor, ne duruyorsunuz?" diye pencerelere seslenerek isyanı teşvik etmişlerdir. Taşkışla'dan öteki kışlalara da yayılan isyan, kısa süre içinde büyümüş, askerler "şariat isteriz, padişahım çok yaşa" sözleriyle ve önlerinde hocalar olduğu halde Ayasofya-Sultanahmet Meydanı'nda toplanmıştır²³⁸.

Sayıları 5-6 bini bulan askerlerin meydanda toplanmasıyla birlikte yüzlerce hoca ve medrese öğrencileri, sırtlarında çübbeleri, başlarında sarıkları olduğu halde meydana

²³³ A.g.e., s. 42; *Volkan Gazetesi*, 30 Mart 1325, s. 2.

²³⁴ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 42.

²³⁵ A.g.e., s. 43; Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 127-128.

²³⁶ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 184; *Akşin*, s. 50.

²³⁷ Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 54.

²³⁸ Ayasofya Meydanı'nda; Tophane'deki İstihkam Taburu, Kılıç Ali Paşa'daki askerler, Beyoğlu'ndaki Topçu Numune Alayı, Yıldız'daki 5, 6 ve 7 nci Alaylar, Bahriye Nezaretindeki erler, beyaz, kırmızı ve yeşil bayraklarla çevrili alanda yerlerini almışlardır. Bkz., Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, s. 184; Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 85; *Ertürk*, s.36-37.

gelmeye başlamışlar ve isyancılar tarafından tekbirlerle karşılanarak kendileri için ayrılan yerlere oturtulmuşlardır. Asker ve hocaların sandalye üzerinde yaptığı konuşmalar, daha çok dinin elden gittiği ve şeriatın hakim olması gerektiği şeklindedir. Ayrıca yapılan bütün konuşmalarda, mektepli subayların orduyu frenkleştirmeye çalıştıkları, bütün bunların İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başı altından çıktığı, din hükümlerinin ayaklar altına alındığı sıklıkla ifade edilmektedir²³⁹.

İlk bakışta basit ve dağınık bir görüntü çizen bu isyanın hazırlık planları, haftalarca önce yapılmış ve isyancıların hareket tarzları belirlenmişti. İsyanın daha önceden planlandığını gösteren en önemli gelişme ise, özellikle kadro dışı bırakılmış bazı subayların, sivil elbise ile isyanı yönetmeleri, isyancıların her ihtimali göz önüne alarak yabancı elçiliklerin kapılarına nöbetçiler dikmesi ve Hristiyanlara dokunulmayacağına dair teminatlar vermiş olmaları şeklinde özetlenebilir²⁴⁰.

Ayasofya Meydanı'na yakın bir mesafede bulunan Millet Meclisi binası çevresindeki kalabalığın saatler ilerledikçe artması üzerine, isyancılar klasik yeniçeri ayaklanmalarında olduğu gibi, Şeyhülislam Ziyaettin Efendi'yi Ayasofya Meydanı'na getirerek, isteklerinin hükümete ulaştırılmasında aracılık yapmasını istemişlerdir²⁴¹. Mebûsan Meclisi binasını kuşatan isyancıların siyasi istekleri şunlardı²⁴²:

“Ahkâm-ı Şer'iyenin (şeriat hükümlerinin) kesin olarak yürütülmesi; Kabinenin toptan çekilmesi; Volkan gazetesinin ayaklanma öncesi ilan ettiği dört-beş herif-i naşerif'in sınır dışı edilmesi (Mebûsan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza, İkinci Başkan Talat Paşa, Hüseyin Cahit, Rahmi ve Doktor Bahaeddin Şakir Beyler); Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, Sadrazam Hüseyin Hilmi ve Birinci Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa'nın azledilmesi; Mektepli subayların ordudan uzaklaştırılarak yerlerinin değiştirilmesi ve alaylı subaylardan açığa çıkarılarak mağdur edilenlerin yeniden orduya alınmaları; Alaylı subaylara bu isyan hareketinden dolayı sorumlu tutulmayacaklarını belgeleyen mühürlü bir senedin verilmesi; Şeriat yolunda yapılan her ayaklanmanın toptan atılmak suretiyle kutlanması.”

İsyancıların isteklerini öğrenen Şeyhülislam Ziyaettin Efendi, yapmış olduğu kısa konuşmasında ne gariptir ki, isteklerin haklı ve yerinde olduğundan bahsederek, durumu kabinedeki milletvekillerine ileteceğini ve sonucu bildireceğini söyleyerek olay yerinden

²³⁹ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 44; Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 54-55.

²⁴⁰ Güresin, s. 45.

²⁴¹ Padişah Abdülhamit, ayaklanmayı ancak saat sekiz civarında öğrenebilmiştir. Bu gecikmenin nedeni ise o dönemde İstanbul'da bir telefon hattının kurulmamış olmasıdır. Çünkü Abdülhamit telefonu kendisi için tehlikeli bir araç olarak görmektedir. Ayaklanma, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından saraya yazılı olarak bildirilmiş ve daha sonraki saatlerde Meclis-i Mebûsan ile saray arasında telgraf bağlantısı kurularak, Abdülhamit tel aracılığıyla olayların gelişimini izlemeye başlamıştır. Kısa bir süre sonra Abdülhamit, isyancıların amaçlarını öğrenebilmek için Şeyhülislam Ziyaettin Efendiyi görevlendirmiştir. Bkz. Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 45; Karal, s. 86.

²⁴² Güresin, s. 46.

ayrılmıştır²⁴³. Şeyhülislamın bu şekilde konuşması isyancıları büsbütün hareketlendirmiş ve isyancı liderler başlarında Kıbrıslı Derviş Vahdeti ve sarıklı hocalarla, bir meşveret kurup hükümetin değişmesini ve yeni kurulacak olan kabineye kimlerin gireceği işini de görüşmeye başlamışlardı²⁴⁴.

Kısa bir süre içinde İstanbul'un tüm semtleri isyancı erler tarafından kontrol altına alınmış ve medrese softalarından, İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti üyelerinden, asker ve çapulculardan oluşan gruplar, Bab-ı Âli'deki "Şûra-yı Ümmet" ve İttihatçıların sözcüsü durumunda olan "Tanin" gazetesinin bürolarını yerle bir ediyorlardı. Ayasofya alanındaki kalabalığın "şeriat isteriz" çılgınlıkları, daha sonra "kelle istemeye" dönüşmüştü²⁴⁵. Nitekim, kalabalığın kana susamış olduğu görülmekte olup, İstanbul'un üzerine bir dehşet ve anarşi havası çökmüştü. Osmanlı Kabinesi aynı gün saat 8.00'de toplanmış ve Şeyhülislam Ziyaettin Efendi de isyancıların isteklerini bildirmiştir. Görüşmelerin sonunda varılan karar ise son derece ilginçtir²⁴⁶: "Kuvvet kullanılmasına gidilmeyecek, isyancıların isteklerinin kabul edildiği kararı Şeyhülislam aracılığıyla onlara ulaştırılacak ve ulemadan birkaç kişi nasihat etmek üzere Ayasofya meydanı'na gönderilecekti."

Buradan da anlaşılacağı üzere padişah Abdülhamit, isyancılara karşı kuvvet kullanılmamasını ve kendilerine nasihat edilerek ayaklanmanın önlenmesini tavsiye etmişti. Fakat tarihte özellikle Osmanlı tarihinde nasihat ile yatıştırılmış bir tek ayaklanma bulunmamasına rağmen sorumlular "Allah'ın dediği olur" sözlerine boyun eğerek, isyancıların elinde olan olayların akışına kendilerini kaptırmışlardır. Hükümet, almış olduğu bu kararları uygulama alanına koymaya çalışırken, isyancıların daha önce kuşatma altına almış oldukları Meclis binasını işgal etmeye başladıkları görülmektedir. Bu arada Milletvekili Sait Bey'in Meclisteki üyeler adına, "Muazzez askerlerimizin isteklerini incelemek ve bir sonuca bağlamak" adını taşıyan bir bildiri ile milletvekillerini toplantıya çağırması son derece önemlidir. Bu çağrıya 60 kadar milletvekili cevap vermiş²⁴⁷ fakat milletvekillerinden bir kısmı Meclise ulaşmayı

²⁴³ Güresin, s. 46.

²⁴⁴ Karal, C. IX, s. 86.

²⁴⁵ Alaylı subayları ordudan çıkaracağı ve medrese softalarını sınavdan geçireceği ileri sürülen Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, Meclis Başkanı Ahmet Rıza Paşa ve Hassa Komutanı Mahmut Muhtar Paşa'nın kelleleri isteniyordu. Bkz. Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 55; Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 129.

²⁴⁶ Karal, C. IX, s. 87.

²⁴⁷ Bu milletvekilleri arasında İsmail Kemal, Müfit ve Üsküp Milletvekili Sait Beyler de vardır. Bkz., *a.g.e.*, s. 87.

başaramamıştır. Özellikle, Adliye Nazırı Nâzım Paşa, Ahmet Rıza Bey’e benzediği için; Lâzkiye Milletvekili Aslan Bey de Hüseyin Cahit Bey sanılarak öldürülmüş ve Bahriye Nazırı Rıza Paşa da ağır yaralı olarak kurtulmuştu. Bütün bu olaylar Meclis üyelerinin gözünü büsbütün korkutmuş ve toplantıya 40 kadar milletvekili katılamamıştır²⁴⁸.

İşte Şeyhülislam, din adamları ve milletvekillerinin katılımıyla gerçekleşen bu toplantıda, asiler kabinenin çekilmesini, II.Tümen Komutanı Cevat Paşa ile Hassa Ordusu Komutanı Muhtar Paşa’nın yerlerinden atılmasını istiyorlardı. Bu arada ilmiye sınıfından Hoca Ahmet Rasim de Meclis kürsüsünden sözde asiler adına, gerçekte ise kendi sınıfı adına, din ile ilgili görüşleri ve istekleri içeren bir konuşma yapmıştır²⁴⁹:

“Osmanlı Hükümeti bir İslam hükümeti olduğu için Müslümanlığın hükümleri yürütülmelidir, kanunlar din kitaplarından çıkarılmalıdır, askere namaz için vakit bırakılmalıdır, okul programlarına din dersleri konulmalı ve İslam adetlerine aykırı olan tiyatrolar kaldırılmalıdır, Müslüman kızlarla Hristiyan kızlar arasında arkadaşlık olmaz, bu küfürdür, mebuslar ve kabine üyeleri dindar adamlardan oluşmalıdır.”

Hoca Rasim’den sonra kürsüye İttihatçıların düşmanı, muhalefet lideri olan ve ayaklanmanın hazırlanmasında baş rolü oynayan İsmail Kemal Bey gelerek, ayaklanmanın kabinenin taraf tutucu davranışından ve dar görüşlü davranmasından doğmuş olduğunu ve bir an önce düşürülmesi gerektiği konusunda görüşlerini dile getirmiştir²⁵⁰. Hoca Ahmet Rasim ve diğer isyancıların Meclisteki bu ateşli konuşmaları etkisini çok çabuk göstermiş ve Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi’ne güvensizlik oyu verilmiştir²⁵¹. Millet Meclisi’nin bu kararından önce kabine zaten çekilmiş bulunuyordu. Özellikle Şurayı Ümmet ve Tanin basımevlerinin yağma edilerek milletvekillerinin öldürülmesi, kabine üyelerinin morallerini büsbütün bozmuş ve kabine, Padişahın isteği üzerine istifa etmiştir²⁵².

Kabinenin çekilmesinden sonra II. Abdülhamit ve isyancılar, karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı. II. Abdülhamit’in isyancılara karşı kuvvet kullanması söz konusu olamazdı. Zaten ortada böyle bir kuvvet görünmüyordu. Görünse bile buna komuta edecek yürek ilgililerde kalmamıştı. Padişah bu nedenlerden ötürü asilere Başkatip Ali Cevat tarafından kaleme alınan bir tezkere ile seslenmeyi uygun bulmuştu²⁵³:

²⁴⁸ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. I, İstanbul, Baha Matbaası, 1966, s. 276-280.

²⁴⁹ *A.g.e.*, s. 277-288; Karal, C. IX, s. 88.

²⁵⁰ Karal, C. IX, s. 88-89.

²⁵¹ Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 49.

²⁵² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 88-89; Cevat Rıfat Atilhan, *Bütün Çıplaklığı İle 31 Mart Faciası*, 5. B., İstanbul, Bahar Yayınevi, 1972, s. 197-198.

²⁵³ Faik Raşit Unat, *31 Mart İsyanı-Ali Cevat...*, s. 92.

“Kabinenin çekilmesi Hazret-i zillullah (Tanrının gölgesi olan II.Abdülhamit) tarafından kabul edilmiştir. Yeni kabine kurulmak üzeredir. Bugünkü ayaklanmada bulunan askerlerle diğer kimseler hakkında padişahımız genel af kabul etmiştir. Devletimiz İslam devletidir. Kıyamete kadar da öyle kalacaktır. Şeriat bundan böyle de daha büyük bir dikkatle yürütülecektir. Başkomutan olan büyük Halifemiz Padişahımız askerlere kışlarına, ahaliye de iş ve güçlerine dönmelerini bildirir ve selamlar.”

Padişah tezkeresi isyancıların gönüllerini alacak şekilde kaleme alınmış ve yazıda “Meşrutiyet”, “Kanun-i Esasî” sözcüklerine yer verilmemiştir. Buna karşılık istibdat devirlerinde padişahın kullandığı “Tanrının Gölgesi” deyiimi tekrar ortaya çıkmıştır. Bu tezkere önce Meclis’te, sonra da Ayasofya’da bulunan isyancılara “şeriat isteriz” sesleri arasında okunmuş, bu arada tezkerenin şeriat ile ilgili sözüne de bir hoca, “... şimdiye kadar şeriat var mı idi ki, devam olunsun” diyerek tepkisini dile getirmiştir²⁵⁴. Sözü geçen tezkerenin okunmasından sonra isyancılar adına İsmail Kemal ve saray arasında yeni kabinenin kuruluşu için görüşmeler başlamıştır. Uzun görüşmeler neticesinde, isyancıların görüşleri doğrultusunda Tevfik Paşa’nın Sadrazamlığı ve Mareşal Ethem Paşa’nın da Harbiye Nazırlığı üzerinde anlaşmaya varılmıştır. İsmail Kemal ise, Ahmet Rıza’dan boşalan Meclis Başkanlığı’na getirilmiştir. Böylece 14 Nisan 1909’da Tevfik Paşa Kabinesi kurulmuş ve göreve başlamıştır²⁵⁵.

İsyancıların zorbalığı yeni kabinenin kurulmasından sonra da devam etmiş, yapılan bu değişiklik ve aff-ı şahâne (genel af) isyancıları yola getireceğine aksine büsbütün azdırmıştır²⁵⁶. Ayaklanmanın birinci ve ikinci günü isyancılar, cinayetlerine bir yenisini eklemek üzere genç subayların peşine düşmüşler ve ele geçenlerden bazıları o anda kurşuna dizilmiş ve kimileri de ağır işkencelerle ve ancak ilkel yaratıkların duyacağı zevklerle kurban edilmişlerdir²⁵⁷. Şerif Sadık Paşa, Katibi Esat Bey, Süvari Teğmeni Selâhattin Mümtaz ve Üsteğmen Yusuf Nurettin öldürülenler arasındadır. Bütün bu cinayetlerle de yetinmeyen isyancıların, İstanbul içerisinde küçük gruplar halinde dolaşarak silah atmaya, Türk kadınlarının Beyoğlu’na çıkmasına engel olmaya, Frenk gömleği giyen kimseleri tartaklamaya başladıkları görülecektir. Bunun yanı sıra beğenmedikleri subayların değiştirilmesi için listeler düzenleyip İsmail Kemal Bey

²⁵⁴ A.g.e., s. 50; Karal, C. IX, s. 90.

²⁵⁵ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 188; Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 90.

²⁵⁶ Milletvekillerinin canice katledilmesinden sonra, Süvari Müfrezesinin başında Divan Yoluna ilerleyen Yüzbaşı Romülüs İpatari, asi bir avcı neferi tarafından öldürülmüştür. Bkz. Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 51.

²⁵⁷ Yıldız Kışlası Subaylarından 6’sı mutfağa götürülüp ocak önünde tanrılara kurban edilir gibi boğazlanmışlardır. Köprü üzerinde İlyas isimli mektepli bir subay vurulmuş ve cesedi 24 saat ortada kalmış ve arabacılar ya korkudan, ya da taassuptan zavallı subayın cesedini taşımayı bile reddetmişlerdi. Bkz. Güresin, s. 51; Karal, C. IX, s. 91.

aracılığıyla Harbiye Nazırı'na baş vuruyorlardı. Ayrıca Cemiyet-i Muhammedi'nin kışkırtması ile softalar, eski casuslar ve yerlerini kaybetmiş istibdatçı memurlar da İstanbul ve taşrada Meşrutiyet taraftarlarının tamamen ortadan kaldırılması için yoğun çalışmalara girişmişti. Nitekim, İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinin oturdukları evler tespit edilmiş fakat bunların bir çoğu saklanarak canlarını kurtarabilmiştir²⁵⁸.

İsyancıların bu katliamlarından bir tanesi, 31 Mart Olayı'nın vahşetini ve Padişahın ilgisizliğini gözler önüne sermektedir. Bu korkunç olay ise, Asâr-ı Şevket Zırlısı Kaptanı Deniz Binbaşlarından Ali Kubuli Bey'in, kendi gemisinin erleri tarafından sokaklarda sürüklenip, isyancıların çeşitli hakaretlerine uğrayıp, bu arada iki defa bayıldığı halde, Yıldız Sarayı'na kadar götürülüp, Abdülhamit'in gözleri önünde şehit edilmesidir. Zira Ali Kubuli Bey'in öldürülmesinde Abdülhamit'in tutumu son derece önemlidir²⁵⁹. İsyanın donanma içinde de yayılması üzerine Binbaşı Ali Kubuli Bey, başlangıçta kendi askerlerinin asilerle birleşmesini önlemişti. Fakat bir konuşmasında, "Padişah, ancak millet olursa vardır. Milleti mahvetmek isteyenleri bu topraklarla kahretmek boynumuzun borcu olmalıdır" sözleri kendisini linç edilmeye kadar götürmüştür. Özellikle İttihâd-ı Muhammedi mensupları ve hocaların propagandaları, askerler üzerinde etkili olmuş ve Binbaşının bu sözü şekil değiştirerek "donanma tarafından sarayın topa tutulacağı" söylentilerine dönüşmüştür. İşte buradan hareketle deniz erleri asilere katılmış ve Ali Kubuli Bey, İstanbul'u ve Yıldız Sarayını topa tutmayı istemekle suçlandırılıp yakalanmış ve kafesli bir erzak arabasının içinde, başında bir imamla birlikte sarayın önüne götürülmüştür. Padişah II. Abdülhamit, sarayın penceresinden asilere ne istediklerini sorduğunda denizci erler²⁶⁰, "...İstanbul'u topa tutacağından ve gayet fena bir adam olduğundan dolayı Binbaşı Kubuli Bey'i getirmiş olduklarını ve kendilerinin terfi-i rütbeden ve maaştan mahrum bırakıldıklarını" dile getirmişlerdir. Padişah ise, "Bu adamı bana teslim edin, ben tahkik ederim" diyerek orada bulunan Başyaver Şakir ve II. Tümen Komutan Yardımcısı Veli Paşa'ya, Ali Kubuli Bey'i muhafaza altında karakola götürmeleri buyruğunu vermiştir. Fakat

²⁵⁸ Hüseyin Cahit ve Cavit Bey, önce Beyoğlu'nda bir dostlarının evinde gizlenmiş ve Hüseyin Cahit sonradan Rus Elçiliğine sığınmıştır. Rahmi, Talat ve Ahmet Rıza Beyler ise İstanbul'un çeşitli semtlerinde saklanarak hayatlarını kurtarmışlardır. Hassa Ordusu Komutanı Muhtar Paşa ise, Kadıköy'de komşusu olan İngiliz uyruklu bir zatın evinde saklanmış ve oradan da bir fırsatını bularak Alman vapuruyla Pire'ye, Pire'den de Selanik'e geçmiştir. Bkz., *Karal*, C. IX, s. 91.

²⁵⁹ Faik Reşit Unat, *II. Meşrutiyetin İlanı...*, s. 60; Akşin, *Ana çizgileriyle...*, s. 51.

²⁶⁰ Unat, s. 61; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I, Ks. II, s. 191-192.

Abdülhamit pencereden ayrılınca erler, binbaşığı orada canice öldürmüşler ve Padişah bunu duyduğunda “artık bunlar asker değil, yeniçeri, asi olmuşlar” diyerek endişesini dile getirmiştir²⁶¹. Fakat bu arada Başkatip Ali Cevat Bey’in bu olay dolayısıyla bağırmasına müdahale eden Padişahın, “Başkatip ne bağıırıyorsun? Bu asi herifleri bizim aleyhimize mi döndüreceksin, sarayı kurşuna mı tutturacaksın” diye azarladığı görülmektedir. Görülüyor ki, vehimli Padişah II. Abdülhamit, Kubuli Bey’in sarayı topa tutacağına inanmış ve her olayı ince ince hesapladığı halde, Binbaşının iki yaverle karakola götürülemeyeceğini tahmin etmek istememiştir. Özellikle 14 Nisan’dan itibaren bir takım başı boş erler, Yıldız Sarayı önüne gelip “Padişahım çok yaşa” diye bağırmakta ve padişah ise pencereye gelip onları selamlamaktadır. Buradan da Abdülhamit’in askerin kendisinden yana olduğunu anlayınca işi demagojiye dökerek “asker öyle istiyor” diye dilediği adamları önemli kilit noktalarına yerleştirerek isyancıların bütün isteklerini yerine getirmesi de son derece düşündürücüdür. Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, 13 Nisan ayaklanmasıyla Abdülhamit de, kontrolü yeniden ele alabileceği yolunda doğmuş olan ümit, verdiği buyruğun hiçe sayılarak Ali Kubuli Bey’in adeta kendi gözü önünde öldürülmesi ve öldürülenlere bir şey yapılamaması üzerine sönmüş ve hiç olmazsa gölgelenmiştir²⁶².

31 Mart Ayaklanmasında asker İstanbul’a hakim olmuş ve Meclis’te destek bulan yobazlar, isteklerinin yerine getirilmesini beklemeye başlamışlardı. Ne var ki, isyanın duruma hakim oluşu, devleti tam olarak ele geçirmeye kadar götürememiştir. Bunda ise şüphesiz irtica hareketine karşı aydınların, subayların ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gösterdikleri tepkinin rolü büyüktür. Cemiyet kısa zamanda bütün şubeleriyle harekete geçmiş, bir yandan Padişah’tan durumun düzeltilmesi istenirken, öte yandan 2 nci ve 3 ncü Ordu’nun müdahalesi için talepler yapılmaya başlanmıştı²⁶³. Bu arada İttihatçıların önde gelen kişilerinden birisi olan jandarma Yüzbaşısı İsmail Canbolat’ın ayaklanmayı ve İstanbul’daki olayları, bir telgrafla, “Meşrutiyet Mahvoluyor” şeklinde Selanik’e bildirdiği görülmektedir²⁶⁴.

²⁶¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 185.

²⁶² Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I, Ks. II, s. 192.

²⁶³ Güresin, s. 58.

²⁶⁴ İsmail Canpolat (1880-1926) İstanbul’da doğmuş ve 1899’da Harp Okulu’nu bitirmiş ve Selanik ve Manastır’da görev yapmıştır. 1906’da Selanik’te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer almıştır. Bu derneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmesinden sonra siyasal etkinliklerini yoğun bir şekilde sürdürmüş, Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki’nin İstanbul’da örgütlenmesi için çalışmıştır... 1924’te muhalif olarak kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’na giren Canpolat, 1926’da Mustafa Kemal Paşa’ya karşı düzenlenen

31 Mart Olayı, daha çok İttihatçılar aleyhinde bir seyir takip etmiş ve bununla beraber, “yeni olan her şey, şeriatı aykırıdır” diye tahrip edilme yoluna gidilmişti. Rivayetlere göre, kravatlar koparılmış, kahvelerdeki resimler indirilmiş, hürriyet şarkıları yasak edilmiş plaklar kırılmış, açıklık iddiasıyla kadınlar tehdit edilmiş, kadın dernekleri basılmıştır. Bu hareketlerin adı da “çok şükür şeriatı kurtardık!” olmuştur. Mektepli subaylar birer düşman gibi görülerek bir çoğu yaralanmış ve öldürülmüştür. Kısaca özetlemek gerekirse, İstanbul hürriyetle şeriatın çarpıştırılmak istendiği kanlı bir meydan haline getirilmiştir. Bozuk düzen, fikirlere İslamcı bir şekil giydirerek şahsi menfaatler tatmin edilmek istenmiştir²⁶⁵.

İstanbul’dan gelen haber Selanik’te bomba etkisi yapmış, özellikle genç subaylar öfke ve endişe içinde olayların doğruluğunu öğrenmek için beklemeye başlamışlardı. Çünkü ayaklanmanın niteliği hakkında çeşitli söylentiler ortaya atılmıştı²⁶⁶. Bu söylentiler ise halkta büyük bir heyecan uyandırmış, Makedonya’da İttihat ve Terakki Partisi’ne bağlılık, bir iman halinde kökleşmişti. Selanik Genel Merkezi ayaklanmaya zaman yitirmeden müdahale etmek için, ordunun yüksek komutanları ile görüşmüş ve III. Kolordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, Meşrutiyetin korunması için ant içmiş olan ordunun ayaklanmayı bastırarak güçte ve harekete hazır olduğunu bildirmişti²⁶⁷. Bunun üzerine Genel Merkezin girişimi ile İttihatçı örgütlerden İstanbul’a protesto telgrafları yağmaya başladı. Bunlar ise Padişaha, Sadrazam Tevfik Paşa ve Mebuslar Meclisi Başkanlığı’na gönderilmekte idi²⁶⁸. Halkın isteği üzerine İttihat ve Terakki adına çekilen ilk telgrafta istibdat kabinesi olan Tevfik Paşa Hükümeti’nin değiştirilmesi istenmiş, fakat buna bir karşılık gelmeyince padişaha şu ikinci telgraf çekilmişti²⁶⁹:

“Padişah, iftihar ediniz, yere batası bir gericilik hareketi ile Meşrutiyet yapıtı yıkılarak istibdat yönetimi tekrar kuruldu. Bütün bu milletin hakları korunacak yerde, bu gericilik hareketi büyük bir ustalıkla yürütüldü. İğrenç bir İstanbul halkının kötü isteklerine uyularak otuz milyonluk büyük bir milletin yok edici ellere geçirilmesi istendi. Fakat ne mümkün, o cehennemliklerin görecekları, başarı değil mezar olacaktır.”

İzmir Suikastı’ndan sorumlu görülerek İstiklal Mahkemesi’nde yargılanmış ve 14 Temmuz 1926’da İzmir’de idam edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 56.

²⁶⁵ Tunaya, *İslamcılık akımı*, s.131.

²⁶⁶ Bu söylentiler Mebuslar Meclisi’nin basıldığı, bir kısım milletvekillerinin öldürülerek yerlerine başkalarının atanmış olduğu, Galata Köprüsü’nün havaya uçurulduğu ve sansürün tekrar uygulama alanına konulduğu şeklindedir. Bkz. Faik Reşit Unat, *II. Meşrutiyet...Ali Cevat*, s. 64.

²⁶⁶ Karal, C. IX, s. 97.

²⁶⁷ *A.g.e.*, s. 97.

²⁶⁸ İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak’ası*, s. 38; Karal, C. IX, s. 97.

²⁶⁹ *Danişmend*, s. 37-38.

Telgrafta bundan sonra millet ve ordunun İstanbul üzerine yürümekte olduğu, alçakların derhal dar ağacına çekileceği belirtilerek “bizim için ölmek var dönmek yok” parolası açıkça vurgulanmakta idi. Abdülhamit İstanbul’da gerici ayaklanmanın başarıya ulaştığını görünce, İttihat ve Terakki Partisi’nin memlekette köklü bir güce ve etkiye sahip bulunmadığını zannetmişti. Bu yüzden Makedonya’dan ilk gelen protesto telgraflarına önem vermeyerek “blöften ibaret” diye vasıflandırmış ve telgrafların arkası kesilmeyince ve Makedonya’da halkla ordunun ve İttihatçıların birlik olduğunu anlayınca sinirlenmiş ve hiddetini şu sözlerle dile getirmişti²⁷⁰: “Rumeli’den kendilerinin getirmiş oldukları askerler, kendilerine karşı ayaklanmışlar, herifleri namazdan, niyazdan yoksun ettiler. Baskı yaptılar, isyan ettirdiler. Bizim ne kabahatimiz var, biz ne yapalım?”

İstanbul’da patlak veren irtica hareketini bastırmak için Selanik’ten İstanbul’a kuvvet gönderilmesi kararlaştırılmış ve Selanik’te bir yandan ordu birlikleri hazırlanırken, öbür yandan da gönüllü toplama işi tüm hızıyla devam etmekte idi. Üçüncü Ordu birlikleri İstanbul’a yürümeye hazırlanırken, bu birliklere Edirne’de bulunan İkinci Ordu birlikleri ve Selanik çevresinde sivil gönüllülerde katılıyordu. Özgürlük kahramanı olarak tanınan Resneli Niyazi Bey’de, Resne’de bir araya getirdiği gönüllülerle birlikte bu hareketin içinde yer almıştı. Tüm bu kuvvetlerin Yüksek Komutanlığını Mahmut Şevket Paşa, Komutanlığını Hüseyin Hüsnü Paşa, Kurmay Başkanlığını da Önyüzbaşı (kolağası) Mustafa Kemal (Atatürk) üzerine almıştı. Selanik Redif Tümeni ise sözü edilen kuvvetin çekirdeğini oluşturuyordu²⁷¹. Bu suretle meydana getirilen kuvvete Mustafa Kemal’in uygun gördüğü “Hareket Ordusu” adı verildi²⁷². Atatürk bu ismin konulmasını şöyle açıklamaktadır²⁷³:

²⁷⁰ Faik Reşit Unat, *Ali Cevat*, s.64; *Karal*, C. IX, s. 98.

²⁷¹ *Karal*, C. IX, s. 98; *Kırçak*, s. 56-57; Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 41.

²⁷² Bütün bu tedbirlerin alınmasında ön ayak olan, daha sonra Arıburnu ve Anafartalar’da, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nda siyasi tarihin akışını değiştirdiği için o zaman ki İngiliz Deniz İşleri Bakanı Churchill’in, “kaderin adamı” dediği Önyüzbaşı Mustafa Kemal Bey’dir. Mustafa Kemal, o sırada Selanik Redif Tümeni’nin Kurmay Başkanı’dır. 14 Nisan sabahı Redif tümenine gelen telgrafları inceleyen Mustafa Kemal, İstanbul’da olağanüstü bir durum olduğunu sezmış ve arkadaşlarıyla görüşerek tek çarenin İstanbul’a kuvvet sevk etmek olduğunu anlatmıştır. Bu düşüncesini Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa’ya kabul ettirmiştir. Ordu Komutanı, hazırlanan bu kuvvetin başına Hüseyin Hüsnü Paşa’yı ve Kurmay Başkanlığına da Mustafa Kemal’i atamış ve “Hareket Ordusu” adı ile anılan bu kuvvet, İstanbul’u bir hafta içinde asilerden temizleyecektir. Bu ordunun tertibi, kararı, sevki ve İstanbul’a kadar idaresi tamamen Mustafa Kemal’in eseridir ve her şey onun planlarına göre olmuştur. Bkz. Bayur *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I, Ks. II, s. 197; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975, s. 28; Akşin, s. 52-53; Kazım Özalp ve Teoman Özalp, *Atatürk’ten Anılar*, 4. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s. 3-4.

²⁷³ Bayar, *Ben de Yazdım*, C. I, s. 80; *Güresin*, s. 59.

“İrticai bastırmayı üzerine alacak askeri kuvvetimiz için bir isim düşünmüştüm. Öyle bir isim olmasını istedim ki, çarpışan tarafların duygularına dokunmasın... Herkes bu ismi benimseyebilsin... Fransızca “Mouvement” manasına gelen hareket kelimesi aklıma geldi. Zaten yürüyüş halindeydik. Kuvvetlerimizin adı Hareket Ordusu oldu.”

Hareket Ordusunun öncü birlikleri 14 Nisan akşamı trenle İstanbul’a hareket etmiş ve ordu kuvvetlerinin toplantı yeri olarak Yeşilköy gösterilmişti²⁷⁴. Nitekim, 14-19 Nisan arasında Hareket Ordusu kuvvetleri İstanbul’u batıdan yarım çember içine almış ve 19 Nisan’da bu kuvvetlerin komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa, İstanbul halkına bir bildiri yayımlamıştır. Devrimci bir biçimde Mustafa Kemal tarafından kaleme alınan bu bildiride, Hareket Ordusunun amaçları şöyle açıklanmaktadır²⁷⁵:

“Millet Anayasasının ayaklar altına alınmak istendiğini gördü ve bu alçakça harekete sebep olanları cezalandırmak gereğini kavrayarak İstanbul üzerine yürümeye karar verdi... Hareket Ordusunun amaç ve ödevi, Anayasa’nın üstünde hiçbir kanun, hiçbir kuvvet olmadığını ve olamayacağını ispat eylemek... ve millet hainlerine son ve kesin bir uyarıcı ders vermektir... Mazlum ahâli ve tarafsız erat kesin olarak korunacaktır. Ancak kışkırtıcılar, fesatçılar ve onlara katılmış olanlar hak ettikleri kanun cezasından hiçbir suretle kurtulamayacaklardır.”

Bu beyanname Mustafa Kemal’in üslûp ve düşünce tarzını çok güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Aynı gün yine Hüseyin Hüsnü Paşa imzasıyla, Mustafa Kemal’in yazmış olduğu bir telgraf, İstanbul’da Genelkurmay Başkanlığı’na çekilmiş ve sokaklarda halka dağıtılmıştır²⁷⁶. Bu telgrafta Mustafa Kemal’in; Meşrutiyetin ilanını yalnızca İttihat ve Terakki ve ona bağlı subaylara değil, bütün millete mal etmekte olduğu çok iyi anlaşılmaktadır. Adı geçen telgrafta Mustafa Kemal, Osmanlı ordusunun “600 senelik lekesiz bir namus ve inkiyat ve itaat” taşımasını anarken, olayların verdiği coşkunlukla yeniçerilerin son yüz yıllardaki rezaletlerini, Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa ayaklanmalarını çıkaranları ordudan saymamaktadır. Ayrıca, askerlerin bundan böyle siyasal işlere hiç karışmamaları yönünü, yani eskiden beri güttüğü başlıca amacı vurgulamaktadır²⁷⁷.

Meclis Başkanı İsmail Kemal Bey, Hareket Ordusu’nun İstanbul’a girmek kararında direndiğini öğrenince son kozunu oynamaya çalışmıştır. Sözde böyle bir hareket İstanbul’da korkunç yağmalara ve kanlı olaylara yer verecekti. Bu gibi olayların

²⁷⁴ Karal, C. IX, s. 98.

²⁷⁵ Beyannamenin aslı için bkz., Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I, Ks. II, s. 200; Faik Reşit Unat, *Ali Cevat*, s.138; hareket Ordusu’nun İstanbul’a yürüyüşü için bkz., Ali Mithat İnan, *Atatürk’ün Not Defterleri*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1996, s. 61-62.

²⁷⁶ Orijinal Telgraf metninin başlıca kısımları için bkz. Bayur, C. I, Ks. II, s. 202-203.

²⁷⁷ Bayur, s. 203.

önlenmesi de ancak büyük devletlerin girişimi ile mümkün olabilirdi²⁷⁸. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesini engellemek için, bu düşüncelerini uygulama alanına koyan İsmail Kemal Bey, Almanya başta olmak üzere Rusya ve İngiliz elçilikleriyle diyaloga girmiş fakat olumlu bir sonuç alamamıştır. Ayrıca Sadrazam Tefvik Paşa ile görüşmesine rağmen, Paşayı da ikna edemeyen İsmail Bey, kendisinin tutuklanmasıyla ilgili telgrafi öğrenir öğrenmez İngiltere Büyükelçiliği'ne sığınarak korunma talep etmiştir. İngiliz Elçisi Sir Gerard Lowthen ise daha sonra bu sadık adamını İngiliz bayrağı taşıyan bir vapurla Yunanistan'a kaçıracaktı²⁷⁹.

Bu arada Hareket Ordu'sunun İstanbul üzerine yürüyüşe geçmesi, İsmail Kemal Bey'in yakın çalışma arkadaşlarını da endişelendirmiş ve onların bir çaresini bularak İstanbul'dan kaçmaya başladıkları görülmektedir. 31 Mart ayaklanmasının başlıca kışkırtıcılarının İstanbul'dan kaçması, mevcûdu 40.000 olan isyancı askerleri gerçek liderlerinden yoksun bırakmıştı. Fakat görünmeyen eller özellikle Derviş Vahdeti önderliğindeki İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti ve yayın organı Volkan gazetesi, Padişah adına isyancılar arasında fitne ve fesat saçmaya devam ediyordu. Üstelik isyancılar da, cezalandırılacaklarından ve hatta öldürüleceklerinden korktukları için Hareket Ordusu'na karşı direnmeye kararlı gözüküyorlardı²⁸⁰.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesiyle birlikte Selanik İttihat ve Terakki Merkezi, bir komuta değişikliğine başvurmuş ve Hareket Ordusu'nun Komutanlığına 3. Ordu Komutanı Korgeneral Mahmut Şevket Paşa'yı atamıştır. 21 Nisan 1909'da Selanik'ten yola çıkan Mahmut Şevket Paşa'nın 22 Nisan'da komutayı ele almasıyla birlikte, orduya bir tümen değil, bir "Kurtarıcı Milli Ordu" hüviyeti kazandırılıyordu²⁸¹. Komuta kademesindeki bu ani değişiklik üzerine Hüseyin Hüsnü Paşa ve Mustafa Kemal Bey, Şevket Paşa'nın emrine girmiştir²⁸². Mustafa Kemal (Atatürk) bu değişikliği şöyle anlatmaktadır²⁸³:

"Başlangıçta işlerin nasıl bir çap alıp gelişme gösterecekleri belli değil iken, Mahmut Şevket Paşa dahil tanınmış kimselerin hiç birisi, üzerine esaslı bir sorumluluk almıyor ve

²⁷⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 98.

²⁷⁹ Karal, C. IX, s. 101.

²⁸⁰ A.g.e., s. 101.

²⁸¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I, Ks. II, s. 204; Güresin, s. 60.

²⁸² Bu ani komuta değişikliği hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Özellikle bu ani değişiklikte Enver Bey'in payı bulunduğu ve kendisinin ayaklanma patlak verdiğinde Ateşe-militer olarak Berlin'de görev yaptığı ve olayı haber aldığı anda hemen Selanik'e geldiği bilinmektedir. Nitekim, Enver Bey'in Selanik'te kalmayarak Ayestefanos'a (ordu karargahına) gelmesi ve Kurmay Başkanlık görevinin Mustafa Kemal'den alınarak kendisine verilmesi bu olasılığı güçlendirmektedir. Bkz. Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 58.

²⁸³ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 203-204.

herkes benim söylediklerimi kabul etmekle yetiniyordu. Doğru ve kendi halinde bir komutan olan Hüseyin Hüsnü Paşa'yı bu işin başına geçmesine ben inandırdım ve O'nun başa geçirilmesini Mahmut Şevket Paşa'ya ben kabul ettirdim. Durum karanlıkken bir Redif Tümeni Komutanı için İstanbul'u kurtarmak işinin fazla olduğunu kimse ortaya atmadı. Ancak İstanbul'a yaklaşıp karşı tarafta ne padişahın, ne de ayaklanma elebaşlarının hiçbir hareketi görülmeyince, oradaki askerlerin başı boş bırakıldıkları ve hele girişilen irtica hareketini bütün yurda ve öbür ordulara yaymak için ciddi biçimde çalışılmadığı sezilince, işin yalnızca birkaç bin ayaklanmış eri yakalamaktan ibaret olacağı anlaşılmıştı. Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa, Selanik'ten gelip ordunun başına geçmiş ve bilinen çalımla İstanbul'a girmiştir. Ayrıca Enver ve daha birkaç İttihat ve Terakki subayı ve Ataşemiliteri, İstanbul surları önünde Hareket Ordusu'na katılmış, gazetelerde hep onların adı geçmiştir.”

Hareket Ordusu Kurmay Başkanlığı'nın Önyüzbaşı Mustafa Kemal'den alınıp Binbaşı Enver Bey'e verilmesi hiçbir şeyi değiştirmeyecektir. Zira o sırada hastalanan Mustafa Kemal'in adı, Çanakkale Savaşı'na kadar hiç duyulmayacaktır. Bu durum Mustafa Kemal'in, politika ile askerliği birbirinden ayırmak yolunda vermiş olduğu uğraşlarının ve hiçbir siyasal kuvvete alet olmaya tenezzül etmeyişinin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir²⁸⁴.

31 Mart İsyanı'nın koşulları Anadolu'da hazırlanmış olduğu için, merkezi İstanbul olan bu isyanın tepkileri Anadolu'nun bazı yerlerinde de görülmüştür. Bursa, Erzincan ve Erzurum'da meydana gelen olaylar, hükümet otoritesinin zayıflığından ve dinci-çıkarıcı iş birlikçilerin kışkırtmalarıyla meydana gelmiştir. Ayrıca Anadolu'da İttihat ve Terakki Partisi merkezlerinin yeni kurulmaya başlanması ve Makedonya'daki gibi kuvvetli olmaması, adı geçen olayların büyümesine neden olmuştur²⁸⁵.

Anadolu'da meydana gelen ayaklanmalarda özellikle doğudaki gelişmeler son derece önemlidir. Çünkü Erzincan ve Erzurum askeri birliklerin en yoğun olduğu iller kapsamındadır. Oralarda meydana gelecek ayaklanma büyüdüğü takdirde, bütün doğunun asilerin kontrolü altına geçme ihtimali çok yüksek olduğundan, bu amacı gerçekleştirmek ve idareyi ele geçirmek isteyen İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti'ne, Osmanlı Devleti'nin kaderi teslim edilmiş olacaktı²⁸⁶.

İstanbul'da asker arasında yapılmış olan kışkırtmalar, Erzincan'da da kendini göstermiş ve ayaklanma öncesi askeri okul öğrencileri ile okullu subayların öldürüleceği, şeriat isteneceği yolunda fısıltılar kulaktan kulağa dolaşmaya başlamıştı. Şeriattan başka, alaylı-okullu subay sorununu da sömüren dinciler ile çıkarıcılar birleşerek, 13 Nisan 1909'da harekete geçmişlerdir. Erzincan Askeri Garnizonu'nda

²⁸⁴ Bayur, C.I, Ks. II, s. 198.

²⁸⁵ Karal, C. IX, s. 92.

²⁸⁶ Güresin, , s. 54.

bulunan askerler, sancaklarına Kur'ân-ı Kerim bağlayıp silahlı olarak bir süvari başçavuşunun komutasında Koşu Meydanı'nda toplanarak, şeriatla ilgili isteklerini duyurmuşlardır²⁸⁷. Fakat, Erzincan'daki 4 ncü Ordu Komutanı Müşir İbrahim Paşa, yanında Erzincanlıların çok sevdikleri Şeyh Hacı Fevzi Efendi olduğu halde, isyancılarla görüşerek tavsiyelerde bulunmuş ve isyanı fazla büyümeden bastırmayı başarmıştır²⁸⁸.

Erzurum'daki ayaklanma ise, yine Tümen Komutanı Yusuf Paşa'nın kışkırtma ve destekleriyle meydana gelmiştir. Tıpkı Erzincan İsyanı gibi başlayan olayların önlenmesi, çok daha kolay olmuştur. Başta 4 ncü Ordu Komutanı İbrahim Paşa olmak üzere Ömer Naci, Kolağası Halil Bey, Teğmen Yakup Cemil ve Filibeli Hilmi gibi ateşli İttihatçıların müdahalesiyle bu ayaklanma da etkisiz hale getirilmiştir²⁸⁹. Bu arada Erzincan ve Erzurum ayaklanmalarında baş rol oynayan isyancı Tümen Komutanı Yusuf Paşa da tutuklanarak İstanbul'a gönderilecek ve Örf-i İdare Mahkemesi'nde idama mahkum edilecektir.

İstanbul dışında meydana gelen bu ayaklanmaların yanı sıra Bursa, Bergama, Karahisar, Diyarbakır, Van, Medine ve Şam'da da ufak çaplarda gerici hareketlere rastlanılmıştır Bursa'nın İstanbul'a yakın olması ve dinci örgütlerin çokluğu nedeniyle, İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti burada şubeler açmak ve çalışmalarını geliştirmek amacıyla elverişli bir ortam bulmuştu. İstanbul'daki ayaklanmanın duyulması üzerine, Bursa İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti mensuplarının 14 Nisan 1909'da büyük bir gerici gösteriyle bu ayaklanmayı destekledikleri görülmektedir²⁹⁰. Binlerce insan ellerinde yeşil bayraklarla şehir içindeki telgrafhanenin önünde toplanarak, İstanbul'daki İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti Merkezi'ne, Kıbrıslı Derviş Vahdeti'ye ve Millet Meclisi'ne

²⁸⁷ İsyancılara komuta eden Süvari Başçavuşu, Erzurum Tümen Komutanı Yusuf Paşa tarafından desteklenmiştir. Bkz. *Güresin*, s. 54.

²⁸⁸ Erzincan İsyanının sona erdirilmesinde İbrahim Paşa'nın, daha önceden isyancıların arasına soktuğu Yzb. Kemalettin Sami Bey'in büyük yardımları olmuştur. Kemalettin Sami Bey'in görevi, kışkırtılmış askerin isyancılara katılmasını önlemektir. Ayrıca İbrahim Paşa'nın cesareti ve kararlılığı son derece önemlidir. İsyancı komutanın kısa bir tartışma sonrası tüfeğini İbrahim Paşa'ya çevirmesi ve Paşa'nın tüfeği eliyle iterek kamçısını Başçavuşun yüzüne vurması, isyanın en önemli noktasını teşkil eder. İsyancıların bile dehşetle izledikleri bu dayak sahnesi Erzincan Ayaklanması'nın kaderini değiştirmiştir. İbrahim Paşa'nın görevi askerin kışlasına dönmesini sağlamaktır ve bunda da başarılı oldu. Bkz. Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. I, s. 159-160; *Güresin*, s. 55-56.

²⁸⁹ İbrahim Paşa, Erzurum'a gelerek isyancıların üzerine bir süvari müfrezesiyle baskın yapmıştır. Bu müfrezenin, Erzincan'dan yola çıkan ordu birliklerinin öncüsü olduğunu zanneden asker silahını bırakmış ve teslim olmuştur. Bkz. *Güresin*, s. 56.

²⁹⁰ 14 Nisan'da Adana'da başlayan ayaklanma gerici nitelikli olmayıp, Ermenilerle Müslümanlar arasında çıkan bir iç hesaplaşma olarak değerlendirilebilir. Adana'da yağma ve yangınlara neden olan bu silahlı çatışma çok kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Nitekim, Adana Ayaklanması Abdurrahman Şeref Bey'in deyimiyle "Hürriyet neşesinin kanlı sarhoşluğu" olarak tarihe geçmiştir. Bkz., Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 132; Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, s. 92; *Tanin Gazetesi*, 10, 11, 15 Mayıs ve 4 - 11 Haziran 1925 tarihli sayılar.

telgraf çekerek isyancılarla birlikte olduklarını açıklamışlardır. Öte yandan hocaların ve şeyhlerin katıldığı bir topluluğun Tophane Meydanı'nda tekbirler getirip, dua ettikleri de görülmüştür. Bursa olayları uzun tartışmalardan sonra hükümet yetkililerin almış oldukları tedbirlerle kan akıtılmadan bastırılabilmiştir. Bunun yanı sıra 15 Nisan'da İstanbul'dan gelen silahlı bir isyancı grubunun da olay çıkarmasına meydan verilmemiştir²⁹¹.

Mahmut Şevket Paşa, 21 Nisan 1909'da İstanbul önlerine gelmiş olan Hareket Ordusu'nun komutanlığını almak üzere Selanik'ten ayrılacağı sırada, Saray'da toplanmış olan Vükelâ Meclisi üyelerinden Şurâ-yı Devlet Reisi Raif Paşa ve Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey ile, telgraf vasıtasıyla bir görüşme gerçekleştirmişti²⁹². Yapılan bu görüşmede Mahmut Şevket Paşa, "Meşrutiyet severlerin genel isteği üzerine Hareket Ordusu İstanbul dolaylarını ele geçirdi, amaç ayaklanmış olan askeri yeniden disiplin altına almak, irtica olayına sebep olanları yargılatıp gerekirse cezalandırmak ve Kanun-u Esasîye sadık kaldıkça makam-ı saltanata ilişilmemek" sözlerini vermiştir²⁹³.

Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, 22 Nisan'da Yeşilköy'e gelmiş ve ilk işi 1 nci Ordu Komutanı Nazım Paşa ile görüşmek olmuştur. Aynı gün Ayan ve Mebûsan Meclisi üyelerinin bir kısmının Yeşilköy'e gelerek tek meclis halinde, Ayan Reisi Sait Paşa'nın Başkanlığında toplandığı ve İstanbul Hükümeti ile temasa geçtiği de görülmektedir.

Yeşilköy'de toplanan ve Ahmet Rıza Bey'in yerine Sait Paşa'yı Başkanlığa getiren Millet Meclisi, ilk iş olarak Abdülhamit'in hal'i (tahttan uzaklaştırılması) meselesini ele almıştır. Milletvekilleri 31 Mart isyanının kızgınlığı ve yurdun her tarafından gelen bağılılık telgraflarının heyecanı ile, padişahı tahttan indirmek istiyorlardı. Fakat Mahmut Şevket Paşa, böyle bir harekete sıcak bakmıyor ve bu davranışı zamansız ve gereksiz buluyordu²⁹⁴. Çünkü, Hareket Ordusu Rumeli'den Meşrutiyetle beraber, padişahı ortadan kaldırmak isteyen asileri cezalandırmak için yola çıkmıştı. Tersine bir davranış,

²⁹¹ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 132; Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülhamit Han-i Saniye Dair", s. 40.

²⁹² Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülhamit Han-i Saniye Dair", s. 44; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 207.

²⁹³ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 207.

²⁹⁴ Ayandan Sahip Molla, Sait Paşa ile görüşüp ona, "...Fetva-yı şerif çıkaralım, padişahı hal' edelim; beyhude Müslüman kanı akıtmayalım" demiş, O ise bunu kabul etmeyerek Mahmut Şevket Paşa ile görüşmek istemiş ve Paşa'ya "Padişah meselesi ne olacaktır?" diye sormuştur. Mahmut Şevket Paşa ise, "Bizim vazifemiz âsileri tenkidir. Padişah hakkında karar vermek Millet Meclisi'ne aittir" karşılığını vermiştir. Bkz., *Cumhuriyet Gazetesi*, Halil Menteşe'nin Hatıraları, 22 Ekim 1946, s. 2.

Hareket Ordusu'nun bir kısmını veya tamamını isyancılar tarafına geçirebilir ve Osmanlı İmparatorluğu sonsuza dek karanlığa gömülebilirdi. Zaten isyancıların önemli bir bölümü Yeşilköy ve çevresinde dolaşarak Rumeli'den gelen askerleri kışkırtmaya çalışıyorlardı.

Mahmut Şevket Paşa'nın bu görüşlerini dikkate alarak kararlarını yeniden gözden geçiren Millet Meclisi'nin, 22 Nisan'da İstanbul Hükümeti'ne göndermiş olduğu tezkerede, “padişahın Anayasaya sadık kaldığı müddetçe hayatının ve haklarının korunacağı” bildiriliyordu²⁹⁵. Ayrıca Mahmut Şevket Paşa'nın, 23 Nisan 1909'da padişaha çekmiş olduğu telgrafta, “İkinci Ordunun gelişi dolayısıyla bir takım kötü niyetlilerin kendisinin hal' edileceği haberlerini çıkarttıklarını, ancak bunların aslı olmadığını” bildirmesi de son derece önemlidir²⁹⁶.

Görüleceği üzere bütün bu çalışmalar ve verilen teminatların amacı Padişah ve hükümete gözdağı vererek korkutmak, her türlü karşı koymayı engellemek, daha fazla kardeş kanının dökülmesine mani olmak ve kışlalardaki askerleri yola getirerek yapılacak müdahaleyi hukuk kuralları içerisine oturtmaktır²⁹⁷.

Hareket Ordusu'nun 23-24 Nisan gece yarısında İstanbul üzerine yürümeye başladığı görülmektedir. Sabaha karşı şehre giren öncü kuvvetler bazı önemli stratejik yerleri tutarak fiili işgali başlatmışlardır. Bu harekette öncü komutanları olarak Binbaşı Fethi (Okyar) Bey, Binbaşı Enver (Paşa) Bey, Binbaşı Ali Hikmet (Ayırdan) Bey ve Binbaşı Muhtar (Şehit) Bey görev almışlardır. Ayrıca Hafız Hakkı Bey, İkinci Ordu'dan İsmet (İnönü) Bey ve Kâzım (Karabekir) Bey gibi genç subaylar da bazı birliklere komuta ediyordu²⁹⁸. İsyancıların en yoğun direnme noktaları Taşkıışla, Davutpaşa ve Taksim Kışlalarında olmuş ve kanlı çarpışmalar gün boyu sürmüştür²⁹⁹. Hareket Ordusu İstanbul'u asilerden temizledikten sonra birliklerini Yıldız Sarayı'na yönlendirmiştir. Yıldız Harekâtını ise Şevket Turgut Paşa yürütmekte, Fethi ve İsmet Bey, kendisine yardımcı olmaktadır. Şevket Turgut Paşa, Yıldız'da çok fazla muhafız askeri

²⁹⁵ Adı geçen tezkerede için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 29.

²⁹⁶ Faik Reşit Unat, *A.Cevat II. Meşrutiyet*, s. 68; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 205.

²⁹⁷ *Cumhuriyet Gazetesi*, “Halil menteşe'nin Hatıraları”, 13 Ekim-11 Aralık 1946; Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 60; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 205.

²⁹⁸ Hürriyet kahramanlarından Niyazi (Resneli) Bey'in çeteleri Hareket Ordusu'nun bir kolunu teşkil ediyordu. Bazı eserlerde işgalde görev alan Hareket Ordusu, 25 Tabur ve 4 Alay şeklinde, bazılarında da 22 Tabur, 10 Süvari Bölüğü ve 9 Batarya olarak gösterilmektedir. Bkz., Güresin, s. 64; Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 58-59.

²⁹⁹ Ordunun genç ve aydın bir subayı olan Kurmay Binbaşı Muhtar Bey, emrindeki müfrezesiyle Taksim Karakolu önünden Harbiye'ye doğru ilerlerken, karşılarına kışladan kaçan birkaç avcı askeri çıkmış ve çıkan çatışmada Muhtar Bey şehit düşmüştür. Bkz. Güresin, s. 66; Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, s. 59.

bulunduğundan şüphelenerek sarayı kuşatma altına almış ve beklemeye koyulmuştu. Halbuki, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girdiği gün Yıldız sarayındakiler büyük bir korkuya kapılmış ve görevlilerden pek çoğu bir yolunu bularak kaçmışlardı. Kuşatma iki gün sürmüş (25-26 Nisan) ve 27 Nisan'da Hareket Ordusu saraya girerek kontrolü ele geçirmiştir³⁰⁰.

2. Olayın Sonuçları

Padişah Abdülhamit'in, Hareket Ordusuna karşı direnmemesinin nedeni, kendisine verilen teminatlarla ilgili olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın izlemiş olduğu bu politika ile padişah pasifize edilmiştir. Gerçekten Abdülhamit, Yıldız'daki İkinci Fırkaya direnme emrini verseydi ve saray muhafızları da onlara karışmış olsaydı, savaş uzun sürecek ve Yıldız'dan kuvvet alan isyancı askerlerde cesaretlerini artıracaklardı. Böylece Hareket Ordusu'nun ezilmesi veya uzun süre bir direnişle karşılaşması sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu içinde muhakkak bir iç savaşın çıkma ihtimali çok yüksek olacak, Rumeli elimizden çıkacak ve kapıda bekleyen Batılı devletlerin her an bir saldırısıyla karşılaşabilecektik. Nitekim hemen şunu da belirtmekte yarar var ki, eğer Mahmut Şevket Paşa ve emrindekiler, günün heyecanına kapılıp Abdülhamit'i derhal devirmeye kararlı olduklarını bildirselerdi, evhamlı padişah belki de bir direnmeye karar verebilirdi³⁰¹.

Bu arada, ayaklanmanın çıkarılmasında etkili olan siyasi partiler (İttihâd-ı Muhammedi, Ahrar) ve mensuplarının iki taraflı çalışmaları da devam etmektedir. Özellikle bu partilere bağlı milletvekillerinin amacı, hem Abdülhamit'ten hem de İttihat ve Terakki'den kurtulmaktır. İşte Doktor Rıza Nur'un bu gergin ortamdan yararlanmak isteyerek harekete geçmesi de son derece düşündürücüdür. Rıza Nur, hatıratında bu konuyu şu şekilde açıklamaktadır³⁰²:

“Bolu Meb’usu Habib, Meclis’te gizli bir celse yaptırıp kürsüye çıktı. Bütün mebusların Yeşilköy’e davet edildiklerini, derhal gitmeleri gerektiğini söyledi. Kandırdı. Baktım ki iş fena, Meclisi pençeleri altına alıp hareketlerinin meşruiyetini tasdik ettirecekler. Ondan sonra istedikleri gibi karar verdirecekler. Düşündüm, şehre girerlerse harp olacak... Halbuki bu olay ile İttihatçılardan kurtulunacaktı. Böyle fırsat bir daha ele geçer mi? Bunları burada bir daha ezip işi bitirmeli diye düşündüm. Ya Abdülhamit?... Dedim ki aynı zamanda onu da halletmek mümkündür. Derhal Harbiye Nezareti’ne gittim. Nazım Paşa’yı buldum. Bu zatla

³⁰⁰ Sarayın kuşatma altında tutulduğu günlerde yapılan propagandalar, özellikle Sarayın direnmeye kalkışması halinde topa tutulacağı söylentisi yararlı olmuştu. Bu arada Sarayın elektrikleri kesilmiş ve 30 kadar muhafız avcı eri daha fazla dayanamayarak teslim olmuştur. Bkz. *Karal*, C. IX, s. 103.

³⁰¹ *Güresin*, s. 60-61.

³⁰² Doktor Rıza Nur, *Hatıralarım*, s. 40; *Güresin*, s. 63.

sevişirdik. İttihatçıları sevmezdi. Asker O'nu pek sever, ne dese dinlerlerdi. Hem de Harbiye Nazırı idi. Fakat bu sefer dermansız halde buldum. Meseleyi ve fikrimi izah ettim: 'İş işten geçiyor. Sen şu askeri topla. 40 bin talimli askerin var. Şunları (Hareket Ordusu'nu) bir hamlede bitir. Ondan sonra da dön Abdülhamit'i hallet, işler düzelsin' dedim. Baktım, dudakları morardı, titremeye başladı. Gayet âciz ve perişan bir tavırla: ben bunu yapamam dedi."

Gerçekten Doktor Rıza Nur'un bütün ısrarlarına rağmen Nazım Paşa, böyle bir maceraya girişmekten kaçınmış ve Rıza Nur'da kurtuluşu Mısır'a kaçmakta bulmuştur. Nazım Paşa Hareket Ordusu'nun üzerine yürüseydi, onu ezebilir miydi? Rıza Nur'a göre, belgeler göstermektedir ki Erzurum'daki ordu ve başka birlikler İstanbul üzerine yürümeye hazırdılar. Rıza Nur'un kendi amacına ulaşmak için Türk Ordusu'nu birbirine kırdırmak isteğini açıkça ileriye sürebilmesi, hırsların insanları nereye kadar götürdüğünü göstermesi bakımından son derece ilgi çekicidir³⁰³. Bu arada Hareket Ordusu'nun İstanbul'da duruma tamamen hakim olmasıyla birlikte, Padişah II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi sorunu yeniden gündeme gelmişti. Ayaklanmanın tamamen bastırılmasıyla kendisini güvende hisseden Millet Meclisi'nin 25 Nisan'da Yeşilköy'den Ayasofya yakınındaki kendi binasına geri döndüğü ve 27 Nisan 1909'da son derece önemli olan bu olay için toplandığı görülmektedir³⁰⁴.

Bu toplantıda Padişah, çıkarılan ayaklanmadan sorumlu tutulmakta ve Anayasayı koruyacağına dair yemin ettiği halde, ayaklanma sırasında bu doğrultuda herhangi bir olumlu girişimi görülmemişti. Tersine isyancılara para yardımıyla bulunduğu dair elde deliller de vardı. Bu düşünce Millet Meclisi üyelerinin çoğunluğu tarafından da benimsenmişti. Nitekim ayaklanma ile ilgili memleketin dört bir yanından gelen protesto telgraflarının okunmasıyla açılan Mecliste, ilk sözü Hareket Ordusu Komutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa alarak millet ve memleketin selameti için Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin gerekli olduğunu dile getirmiş³⁰⁵ ve Osmanlı Devleti'nin Anayasa hükümlerince Müslüman bir devlet olması nedeniyle bu konuda bir fetvaya gerek bulunduğunu sözlerine eklemiştir. Bu demeç, milletvekilleri de olumlu karşılanmış

³⁰³ Güresin, s. 63-64.

³⁰⁴ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 209; Karal, C. IX, s. 103; Akşin, s. 54.

³⁰⁵ 27 Nisan 1909 Salı günü Meclis'te gerçekleşen bu oturum gizli olarak yapılmış ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa, "Hepimiz içimizden hâl'e karar verdik, ancak iki yön, göz önünde tutulmalıdır. Birincisi bazen Osmanlı Tarihi'nde görüldüğü gibi hareketimizi kana bulamayalım; İkincisi bir fetva alalım, çünkü böylelikle taşra ahâlisini daha iyi tatmin etmiş oluruz. Bundan başka Veliht Reşat Efendi'yi hemen getirtip ona biat edelim" şeklinde bir konuşma yapmıştır. Bkz., Abdurrahman Şeref Bey, "Sultan Abdülhamid'i Saniye Dair", s. 25; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, s. 210.

ve Şeyhülislam Mehmet Ziyaettin Efendi ile fetva Emmini Hacı Nuri Efendi, hemen Meclise getirtilerek fetvanın hazırlıklarına girişilmesi oy birliğince kabul edilmişti³⁰⁶.

Şeyhülislam ve Fetva Emmini'nin Meclise gelmesi beklenirken, bazı sarıklı milletvekilleri (din hocaları) ile Elmalılı Hamdi Hoca'nın bir hâl' fetvası tasarısı hazırladıkları görülmektedir. Fakat hazırlanmış bu fetva tasarısını Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi beğenmemiş ve bu fetvayı vermemek için bir hayli direnmiştir³⁰⁷. Fetva Emmini, Padişahın tahttan indirilmesinin uğurlu olmayacağını ve onun yerine kendisinin tahttan vazgeçmesi için çeşitli girişimlerde bulunulmasının yararlı olacağını dile getiriyordu. Ne var ki Abdülhamit'in bu düşüncelere son derece olumsuz baktığı, O'nun şu sözlerinden daha iyi anlaşılmaktadır³⁰⁸:

“Ben saltanattan vazgeçmeyeceğim. Bu 31 Mart Olayı'nı bana isnât ediyorlar. Bunu hiçbir yönden kabul etmem ve sorumluluğunun ve lekesinin benim üstümde kalmasına razı olamam. Bir komisyon mu, yoksa bir yüksek divan mı kurulur. Her ne suretle olursa olsun tahkikat yapılsın. Bunu yapanlar meydana çıkarılsın, işte bu şartlarla ben saltanattan vazgeçerim”.

Nitekim Meclis'te yaşanan bütün bu tartışmalara, iki türlü bir fetvanın hazırlanarak imzalanması şeklinde çözüm yolu bulunmuştur. Hem hâl', hem de istifa biçiminde hazırlanan fetva suretleri, Meclis genel oturumunda okunarak oylanmış ve Sultan Abdülhamit'in hilafet ve saltanattan indirilmesiyle ilgili olan fetva sureti oy birliği ile kabul edilmiştir³⁰⁹. Şeyhülislam Mehmet Ziyaettin Efendi imzasıyla yayınlanan bu fetva sureti³¹⁰, Osmanlı tarihinde verilmiş olduğu bilinen birçok fetvalar gibi, din ile devletin birleşmiş olmasının bir sonucu olarak, dinin siyasete alet edildiğini gösteren parlak bir örnektir. Fetvada, “Abdülhamit'in yasalara uymadığı, devlet hazinesinden gereksiz harcamalar yaptığı, yasal dayanaklar olmaksızın kişileri sürgüne gönderdiği ve öldürttüğü, bunları yapmamaya yemin ettiği halde yeminini bozduğu,

³⁰⁶ Karal, C. IX, s. 104.

³⁰⁷ Hacı Nuri Efendi'nin Fetva Eminliği'ne atandığı sırada, hiçbir biçimde hâl' fetvası vermeyeceğine dair Abdülhamit'e yemin etmiş olduğu söylenmektedir. Hacı Nuri Efendi bu işten sıyrılmak için Şeyhülislama, “Müftü-yül enâm zât-ı âlileridir. Nasıl tensip buyurulursa o suretle icra ederler” diyerek tartışmaların büyümesine neden olmuştur. Bkz., Bayur, C. I, Ks. II, s. 211.

³⁰⁸ Faik Reşit Unat, *II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi-Ali Cevat Beyin Fezlekesi*, s. 98; İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, 10. B., İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, s. 102-103.

³⁰⁹ Meclis'e Başkanlık eden Sait Paşa “Erbâb-ı Hâll-ü akdan Murat devlet vükelâsı değil midir” diyerek tahttan indirme işini Tevfik Paşa Hükümeti'ne yüklemek istemiş, ancak vükelâ, Padişahın vekilleri olduğuna göre müvekkillerini azledemeyecekleri düşüncesiyle bu işi üzerine almak istememiştir. Bunun üzerine milletvekilleri, hep bir ağızdan tahttan indirmeyi kabul ederek ulusun kudretini göstermek istemişlerdir. (Kur'ân'ın emrettiği “Meşveret”, İslam tarihinde “Erbâb-ı Hâll-ü Akd” denilen eşraf, oymak ileri gelenleri gibi söz ve nüfuz sahibi kimselerle danışıp anlaşmak biçiminde uygulana gelmiştir. Bkz., Unat, s. 147.

³¹⁰ Fetvanın orijinal metni için bkz., Unat, s. 148.

Müslümanlar arasında kargaşa yarattığı ve iç savaşa neden olduğu” söylenmekte ve padişahın tahttan indirilmesinin İslam hukukuna uygun olduğu belirtilmektedir.

Abdülhamit’in 27 Nisan 1909’da tahttan indirilmesiyle birlikte yerine kardeşi Veliaht Mehmet Reşat Efendi’yi getiren Meclis, bu kararı Abdülhamit’e bildirmek üzere dört kişilik bir kurul oluşturmuştur³¹¹. Bu arada Abdülhamit, taht değişikliğini bildiren yüz bir pare top atışını duyunca, artık her şeyin bittiğini anlamıştır. Sarayın küçük mabeyn denilen yerinde kuşku içinde beklerken, sözü edilen kurulun kendisini görmek istediği bildirilmiş ve kurula sarayı korumaya memur Galip (Paşa) Bey’de katılmıştı. Abdülhamit’e fetva kararını Esat Paşa, “Biz Mebuslar Meclisi tarafından geliyoruz. Fetva var, millet sizi tahttan indirdi. Amma hayatınız emindir” sözleriyle bildirmiş ve Abdülhamit ise metanetini koruyarak, “Bu işi ben yapmadım. Sebep olanları millet arasın bulsun. Ben milletimin iyiliği için çok çalıştım. Hepsi mahvoldu. Hepsinin üstüne sünger çekildi. Kaderim böyle imiş. Sebep olanları varsın millet bulsun, yalnız bir ricam var oda hayatımın Çırağan Sarayı’nda muhafaza edilmesidir... zaten ben yorulmuş idim. Hiçbir şey istemem, hiçbir şeye karışmam, millettten bunu rica ederim”³¹² diyerek son isteğini dile getirmiştir. Fakat kurulun, bu konuda söz söylemeye yetkili bulunmadığını ve görevinin sona ermiş olduğunu söyleyerek saraydan ayrıldığı görülmektedir.

Buradan da anlaşılabacağı üzere Abdülhamit, ağabeyi Sultan Murat’ı hapsedmiş olduğu Çırağan Sarayı’nda kalmak istemiş ama aynı günün gece yarısında gelen bir heyet Abdülhamit’e, Selanik’e götürüleceğini ve hazırlanmasını bildirmiştir. Fakat O’nun öldürüleceğinden kuşkulananarak Selanik’e gitmeyeceğini söylemesi ve iki tarafında isteklerinde direnmesi, trajik olaylara yol açmıştır³¹³. Bu arada Ali Galip Bey’in, “Koskoca şanlı bir ordu sizin hayatınızı temin ediyor. Bu konudaki karar sizindir...fakat bu teminatı İstanbul’da kalırsanız veremiyor, sorumluluk kabul etmeyiz” sözleri etkisini göstermiş ve başka çıkar yol kalmadığını anlayan Abdülhamit, kaderine razı olmuştur. Küçük Şehzade Abdurrahim Efendi ile eşlerinden ve hizmetkârlarından

³¹¹ Adı geçen 4 kişilik kurul; ikisi Mebuslar Meclisi’nden, diğer ikisi de Ayân’dan olmak üzere oluşturulmuştur. Ayân üyelerini temsilen Bahriye Feriki Arif Hikmet Paşa ile Ermeni Katolik Cemaatinden Aram Efendi; Mebusan’dan da Arnavutluk (Draç) Milletvekili Jandarma Livâsı (Tuğgeneral) Esat (Toptanî) Paşa ve Selanik Yahudi Cemaatinden Emanuel Karusu Efendi bulunuyordu. Bkz. *Karal*, C. IX, s. 106; *Bayur*, C. I, Ks. II, s. 212.

³¹² *Unat*, s. 81; *Hayat Tarih Mecmuası*, *Galip Paşa’nın Hatıraları*, 1966, s. 8-9; *Karal*, C. IX, s. 107.

³¹³ Bu trajik ortamda haremdeki kadınlar ve Padişahın yanında bulunan oğlu Şehzade Abdurrahim Efendi ağlamaya başlamış ve Başkatip Cevat Bey ise adeta şoka girmişti. Ayrıca Harem kapısından askerlerin yukarıya çıkmaya başlaması bu şaşkınlığı büsbütün arttırmıştır. Bkz., *Karal*, C. IX, s. 107.

bazılarını da yanına alan II. Abdülhamit, saraydan alınıp önce Sirkeci'ye, oradan da özel bir trene bindirilerek Selanik'e götürülmüştür³¹⁴.

Böylece, Osmanlı tarihine damgasını vuran II. Abdülhamit dönemi, bu olay ile kapanmış oluyordu. İleri ki günlerde Abdülhamit'e tahttan indirildiğini bildiren dört kişilik kurulda, Ermeni ve Yahudi milletvekillerinin de bulunması, İttihatçıları büyük sıkıntılara sokacaktır. Çünkü bu durum gericilerin eline verilmiş büyük bir saldırı fırsatı olacaktır. Çünkü, Abdülhamit yalnızca padişah değil aynı zamanda halife olup tüm dünya Müslümanlarının dinsel önderidir. Ermeni ve Yahudi Milletvekilleri ise Halife-Padişaha tahttan indirildiğini bildiriyorlardı. İşte bu yanlışlık günümüze kadar uzanacak süreç içinde İttihatçıların şiddetle eleştirilmelerine, siyonistlikle suçlandırılmalarına ve gericiler eliyle bir "Ulu Hakan Abdülhamit Han" portresinin çizilmesine neden olacaktır³¹⁵. İttihatçılara göre bunda bir yanlışlık yoktu. Abdülhamit'e bildirilmiş olan fetva değil, fetva üzerine Millet Meclisi'nin almış olduğu bir karardı. Bu kararında karakteri kesin olarak siyasaldı. Kurula ulema (din bilgini) sınıfından kimsenin seçilmemiş olması, eskiden bu sınıfa ait olan hakkın, bundan böyle Millet Meclisi'ne geçmiş olduğunu göstermek içindi. Daha açık bir ifade ile, Meclisler tüm Osmanlı Devleti halklarını temsil ediyorlar, Osmanlı halkları ise salt Müslümanlardan değil, Hristiyan ve Musevi vatandaşlardan oluşuyordu. Kurula Ermeni ve Yahudi üyelerinin seçilmiş olması, ayrıca Meşrutiyeti duyurmak ve 31 Mart Ayaklanması'nı bastırmak için birlikte çalışmış olan Osmanlıların birlikteliklerinin devam etmekte olduğunu göstermek maksadıyla yapılmıştı³¹⁶.

31 Mart İsyanı'nı bastıran Hareket Ordusu'nun duruma hakim olduğunu gören ayaklanmacıların birer, ikişer İstanbul'dan ve Osmanlı ülkesinden kaçabilmenin yollarını aradıkları görülmektedir. Kaçanların başında ise Volkan Gazetesi ve İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti kurucusu Derviş Vahdeti, Kâmil Paşa-zâde Sait Paşa, Abdullah Zühtü, Ali Kemal, Berât Milletvekili İsmail Kemal, Serbestî Gazetesi Baş yazarı Rifat Bey, Ergiri Milletvekili Müfit, Ahrar Partisi Genel Sekreteri Nurettin Ferruh Beyler bulunmaktadır³¹⁷.

³¹⁴ Karal, C. IX, s. 107-108; Bozdağ, *Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, s. 118-119.

³¹⁵ Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Kadar Gericilik*, s. 59; Atılhan, s. 227-228.

³¹⁶ Karal, C. IX, s. 106-107; Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Kadar Gericilik*, s. 60.

³¹⁷ Güresin, s. 69-70.

Olayların sona ermesiyle İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilerek, isyana karışanların tespiti yapılmış ve geniş çapta tutuklamalar başlamıştır³¹⁸. Ayrıca suçluların yargılanarak cezalandırılması amacıyla üç Divan-ı Harp (Askeri Sıkı Yönetim Mahkemesi) oluşturulmuş ve tutuklananların ilk sorgulamalarını yapmak üzere araştırma komisyonları (Tahkik Heyetleri) ile halkın bu olaylara karışan kimseler hakkında bildiklerini haber verebilmesi için inceleme komisyonları (Tedkikât Heyetleri) kurulmuştur³¹⁹.

Olayların çıkmasında birinci derecede aktif rol oynayan Derviş Vahdeti, bu ayaklanmayı hazırlamak için elinden gelen bütün kuvveti harcamış, kurmuş olduğu İttihâd-ı Muhammedi Partisi ve onun yayın organı olan Volkan gazetesi, diğer muhalefet partileri ve basını İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı kışkırtmada başarılı olmuştu. Ayrıca, bütün bu bozguncu faaliyetlerinde Kıbrıslı Kâmil Paşa ile İngiliz ajanları tarafından desteklenmişti³²⁰. Derviş Vahdeti, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesiyle birlikte önce İngilizlerin adamı Sait Paşa'ya başvurmuş ve O'nun tavsiyesiyle Şehzade Vahdettin'in Sarayına sığınmak istemiştir. Şehzadenin ret cevabı üzerine Gebze'ye kaçmıştır. Kıyafet değiştirerek Gebze'den yola çıkan Vahdeti'nin niyeti İzmir'e gitmek ve Ege'den yabancı bir ülkeye kaçmaktır. Fakat trende iki subayın kendisinden şüphelenmesi üzerine, Hereke'de inmiş ve yollarda konaklayarak Bergama'ya gelmiştir. Oradan İzmir'e geçen Vahdeti, para bulmak için başvurduğu bir hemşehrisi tarafından ihbar edilerek yakalanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir³²¹. 18 Mayıs tarihli Tanin gazetesi, Volkan gazetesi sahibinin Aleksandros Vapuru ile İstanbul'a getirilişini şöyle anlatmaktadır³²²:

“Vapur rıhtıma yanaşır yanaşmaz Vahdeti'nin kötü ayağından olacak ki hava birdenbire karardı. Fırtına şiddetlendi, yağmur yağdı. Bu vatan hainini görmek üzere kadın-erkek birçok kişi rıhtımın üzerinde idi... Orta boylu, biraz şişmanca, sakalını makine ile kestirmiş, saçları alelâde, başında bir püskülsüz fes, arkasında ise aba vardı, şalvar giymişti. Yüzünde pişmanlık işareti görülmüyordu... Gericilerden Çerkez Salih'le, medrese öğrencilerinden

³¹⁸ Tutuklananlar arasında Prens Sabahattin Bey, Mizancı Murat Bey, Osmanlı gazetesi sahibi Ahmet Fazlı Bey vardır. Fakat Sabahattin Bey ile Ahmet Fazlı Bey daha sonra serbest bırakılacaktır. Bkz., Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 70.

³¹⁹ Birinci Sıkı Yönetim Mahkemesi Tophane Nazırı Hurşit Paşa'nın, İkincisi Topçu Livası Hasan Rıza Paşa'nın, Üçüncüsü de Nazif Paşa'nın başkanlıkları altında kurulmuştu. Bkz. Mustafa Müftüoğlu, *Her Yönüyle Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul, Çile Yayınları, 1985, s. 338; Cüneyt Marmara, “*31 Mart Vak'ası*”, (*İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1999.), s. 110.

³²⁰ Vahdeti'nin, Avcı Taburları arasında kışkırtıcı faaliyetlerde bulunduğu bazı İngiliz kaynaklarında da açığa vurulmaktadır. Bkz., Sir Edwin Pears, *Forty Years In Constantinople*, London, 1916; Karal, C. IX, s. 119.

³²¹ Güresin, s. 71-72.

³²² *Tanin Gazetesi*, 18 Mayıs 1909, s. 1; Güresin, s. 72.

Ahmet Hilmi beraberinde idiler. Vapurdan çıkarılıp önce Saray Burnu'ndaki askerlik dairesine, oradan da Divan Yolu'nu takiben Harbiye Nezareti'ne götürüldü...”

İsyanın bastırılmasıyla Askeri Sıkı Yönetim Mahkemelerinde yargılanan suçluların cezaları verilmeye başlanacaktır. Nitekim, mahkemenin verdiği ilk idam kararı 3 Mayıs 1909'da çıkmış ve isyanda önemli rol oynayan çavuşlardan 13 kişi asılarak cezalandırılmıştır³²³. Bunun yanı sıra Divan-ı Harbin değişik tarihlerde vermiş olduğu kararlara göre, suçu sabit görülen 62 isyancı idama, 37 isyancı ömür boyu hapis ve kal'abentliliğe (kale içinde yaşamaya mahkum edilme), 390 isyancı hapis ve 139 isyancı da sürgün cezasına çarptırılmıştır. İdam edilenler arasında yaverlerden Kabasakal Mehmet Paşa, Erzurum Garnizon Komutanı Yusuf Paşa, Abdülhamit'in Ser-Musahibi Cevher Ağa, Taşkılla Taburları Komutanı İsmail Hakkı Bey ve Volkan Gazetesi sahibi Derviş Vahdeti de bulunuyordu³²⁴. Derviş Vahdeti'nin yargılanması bir aydan fazla sürmüş ve kendisini kurtarmak için bir hayli çaba göstermiş, sonunda Hareket Ordusu Komutanlığı'na vermiş olduğu bir dilekçe ile deli olduğunu ileri sürerek, mahkemenin bu durumu göz önünde bulundurmasını talep etmişti³²⁵. Fakat Vahdeti'nin karakteristik özelliklerinden birisi de ortamına göre her kalıba girmesidir. Hele ucunda para ve can olunca söylediklerinin tam tersini de yapmaya hazırdı. Vahdeti'nin bütün bu çabaları ve çırpınışları kendisini kurtarmaya yetmemiş ve daha birkaç hafta önce zehir saçan söylevler verdiği Ayasofya Meydanı'ndaki bir dar ağaçta can vermiştir.

Derviş Vahdeti'yi idama götüren Sıkıyönetim Mahkemesi'nin kararında da açıkça görüleceği üzere³²⁶, Vahdeti aslında hemen her şeyi yapabilecek özelliklere sahip ve son derece tehlikeli biri olarak değerlendirilmektedir. İstanbul'un belli başlı meydanlarında

³²³ Nazım Paşa ve Aslan Beyi öldüren Hamdi Yaşar ve Hazım Çavuşlarla birlikte 5 erat Ayasofya'da, askeri isyanı kıskırtan diğer 5 çavuş ve onbaşı Beyazıt'ta, Teğmen İlyas Bey'i şehit eden 3 er ise Köprü'de idam olunmuştur. Bkz. Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 70.

³²⁴ 12 Mayıs'ta Ayasofya'da asî askerlerle iş birliği yapan polis ve subaylardan 5 kişi 27 Mayıs'ta; çoğunluğu saraya mensup olan ve isyanla yakından ilgisi görülen Ser-Muhasib Cevher Ağa, Tütün Kıyıcısı Mustafa Ağa, Tüfekçi Miralay Halil Bey, Şurâ-yı Devlet Azasından Tayyer Bey, Rusûmat İstatistik Kalemi Müdür Yardımcısı Tevfik Bey, Enderunlu Lütfi Bey olmak üzere 15 kişi, Köprü, Beşiktaş ve Beyazıt'ta idam edilmişlerdir. 19 Temmuz'da ise, 4'ü Ayasofya'da, 5'i Beyazıt'ta ve 4'ü de Fatih'te olmak üzere 13 kişi daha idam edilmiştir. Bunlar arasında da Derviş Vahdeti başta olmak üzere matbaaları yağma edenleri teşvik eden İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti'nin önemli azalarından Yüzbaşı Behçet-zâde Hakkı ve Romülüs İspatari'yi katleden Dördüncü Avcı Taburundan İzmirli Kaim, Abdülhamit'in eski yaverlerinden Kabasakal Çerkez Mehmet Paşa ve Erzurum'da askeri isyana teşvik eden Yusuf Paşa gibi önemli şahıslar bulunmaktadır. Bkz. Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 70-71.

³²⁵ Derviş Vahdeti'nin, Hareket Ordusu Komutanlığı'na yazmış olduğu dilekçede, “İrsî olarak asabi nöbetler geçirdiğim için çoğunlukla yazdığım şeylerin faydasını ve zararını düşünemeyecek durumda bulunduğumu, sıkı yönetim kumandanlığına bildirmiştim. Nazara almadılar. Bunu adalet adına söylemek zorunluluğundayım.” şeklinde ifadesi, ruhi bir dengesizliği ortaya koymaktadır. Fakat bu dengesizliğin yanında hırslı olduğu ve kendisini çok kurnaz zannettiği de bilinmektedir. Bkz., Güresin, s. 72-73.

kurulan sehpalara da Derviş Vahdeti başta olmak üzere olaya karışanların cesetleri teşhir edilmiştir. Bundan başka Yıldız'da geniş çapta araştırmalar yapılarak olaya karışan pek çok kişi muhtelif yerlere sürülmüş ve isyan sırasında taassupları kabartılarak, para ile kandırılarak irtica bayrağını açan taburların askerleri de cezalandırılmaktan kurtulamamışlar, yollarda çalıştırılmak üzere Rumeli'ye sevk edilmişlerdir³²⁷. Sıkıyönetim Mahkemelerinin çalışması 23 Temmuz 1909 tarihine kadar sürmüştür ve bu tarihte yayınlanan bir tebliğde gelişmeler şöyle değerlendirilmektedir³²⁸:

“İrtica fiillerinde ön ayak olanlar zaten mevkûf olup Divan-ı Harpçe verilen âhz-u girift kararlarının hükümleri mahfûz kalmak, Hareket Ordusu'nun muvâsalâtı üzerine gerek ecnebi memleketlere, gerek dahile kaçanlar hakkında takibât icra edebilmek, şahsi haklar müstesna olmak ve ancak yeni vak'âlar olursa bunlara bakılmak üzere, 31 Mart Vak'âsı'ndan dolayı artık memleketin hiçbir tarafında hiçbir kimse hakkında takibât ve suâl vâki olmaması hakkında Divan-ı Harpçe verilen karar üzerine irâdei seniyye sâdir olmuştur.”

31 Mart Ayaklanması, ülkede kişisel çıkarları için şeriatı egemen kılmak isteyen bir avuç din sömürücüsünün yarattığı bir olay olarak değerlendirilebilir. Bu olayda, hem bir takım tahrikler ve bu tahrikleri yapan kişiler, topluluklar vardır. Ayrıca o günkü şartlar, olayın meydana gelişinde başlıca rolü oynamıştır. Bu nedenle adı geçen isyanı tek boyutlu ve düzenli olarak değil, çok boyutlu olarak görmek gereklidir. Yine bilindiği üzere tahriki yapan ve İslamcılık akımını cihat parolasıyla sokaklara döküp, silahlı çatışmaya götüren İttihâd-ı Muhammediciler ile bunların yayın organı Volkancılardır. Fakat Volkancıların arkasında da dış ülkelerin gizli teşkilatlarının parmağı olduğundan şüphe yoktur. Nitekim bu şüpheler duruşmalar sırasında kuvvetlenmiş, fakat başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere bazı İttihatçıların, Batılı Devletlerle arayı bozmamak için soruşturmaya izin vermedikleri görülmektedir³²⁹.

O günlerin lider emperyalist devleti olan İngiltere'nin Kıbrıs'ta yetiştirdiği Derviş Vahdeti'nin, 31 Mart öncesi Volkan gazetesinde yazdıklarının dikkatli bir şekilde incelenmesi, 31 Mart şeriatçılığının rengini gözler önüne sermektedir. Nitekim, 15 Aralık 1908 tarihli Volkan gazetesi, İngilizlerin adem-i merkezîyetçiliği sayesinde Kıbrıs'ın “küçük bir İsviçre kenti” haline geldiğini ileri sürmektedir. Bütün Müslümanları şeriat bayrağı altında birleştirme iddiasında bulunan Vahdeti, İngiliz efendilerinin Abdülhamit tipi şeriatçılık ve Panislamizm'den, Hindistan ve Mısır

³²⁶ Sıkıyönetim Mahkemesinin Kararı için Bkz. Güresin, s. 73-74.

³²⁷ Marmara, 31 Mart Vak'ası, s. 35.

³²⁸ Mustafa Baydar, 31 Mart Vak'ası, İstanbul, Milli Teshat Birliği Yayınları, 1955, s. 34-37.

³²⁹ Güresin, 31 Mart İsyanı, s. 85.

Müslümanlarını ayaklandırır endişesiyle bir ara fena halde ürküklerini bilmektedir. Bu nedenle, Vahdeti'nin İttihâd-ı Muhammedisi sınırlı bir Pan-İslamizm hareketidir. Hatta Vahdeti, İngiltere'nin dostu olduğu için Rusya'yı da korumakta ve Rusya Müslümanlarını İttihâd-ı Muhammedi egemenliği dışında tutmaktadır³³⁰. Vahdeti'ye göre Rus çarı ve İngiliz Kralı, İslam'ın dostlarıdır. Düşman ise, İngiliz dostluğuna inandığı halde milliyetçi eğilimlerle İngiliz politikasına az çok karşı çıkan İttihat ve Terakki'dir. İttihatçılar, 31 Mart Olayı'nda ünlü "Intelligence Service"ne mensup İngiltere Büyükelçiliği Baş Tercümanı Fitz Maurice ile hizmetindeki yerli işbirlikçilerin faaliyetlerini tespit etmişler, ama bu konuyu kurcalamaktan kaçınmışlardır³³¹.

Bu olayın sonucunda bir çok kimseler cezalandırılmış ama olayda önemli rol oynayan bazı kimseler gözden kaçmış veya kaçırılmış gibi görünmektedir. Örneğin Prens Sabahattin'in sözü edilen ayaklanmadaki rolü oldukça karanlıktır. Fakat bilinen şudur ki Prens kurdurmuş olduğu Ahrar Partisi'nin eylemleriyle, ayaklanmanın başarıya ulaşmasında kendisine bir pay çıkarmış olduğunu Serbesti gazetesi sahibi Mevlân-zâde Rifat Bey'e söylemiş olduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır³³²: "İşte biz durur, durur da siyaset meydanına böyle atılırız." Prens Sabahattin'in cezalandırılmaktan İngiliz Büyükelçiliği aracılığı ile kurtulması³³³ her şeyi doğrulamaktadır. Yaygın olan düşünce İngilizlerin baskısı veya ricasıyla serbest bırakılmasıdır. Yine İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti kurucu üyelerinden ve ateşli savunucularından birisi olan Said-i Nursi (Kürdi), kader arkadaşı ve isyanın baş mimarı olan Derviş Vahdeti'nin asılmasına rağmen kendisi kurtulmuştur. Ayasofya'da konuşmalarıyla halkı tahrik ederek, isyana teşvik eden bu kişinin idamdan kurtulması düşündürücüdür. Nitekim, günümüzde hâlâ bu gibi adamların ettikleri kötülük tohumlarının yeşertilmeye çalışıldığı görülmektedir.

3. 31 Mart Olayı ve Kamuoyu Tepkileri

31 Mart Olayı ile ilgili olarak en geniş yorumların İttihâd-ı Muhammedi Partisi'nin yayın organı olan Volkan gazetesinde yapıldığı görülmektedir. Volkancılar, olayı sevinçle karşılayarak Cemiyetlerinin büyük bir zaferi olarak

³³⁰ Doğan Avcıoğlu, *31 Martta Yabancı Parmağı*, I.B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969, s. 14-15.

³³¹ Dikkati çeken bir nokta ise, İngilizlerin bu isyanda oynadıkları rolü örtbas etmek için konu ile ilgili pek çok belgeyi yayınlamaktan kaçınmalarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz., *Avcıoğlu*, s. 16.

³³² *Karal*, C. IX, s. 118-119.

değerlendirmişlerdir³³⁴. Volkancı görüşleri devam ettiren bir çok gazetede aynı tezleri savunmuştur³³⁵: “ Meşrutiyet tehlikede değildir. Bilâkis tehlikede olan Meşrutiyeti şanlı askerler kurtarmıştır. İttihatçı zulmü son bulmuştur...”

Nitekim hemen bütün muhalif basın, halk nazarında ne olduğu belli olmayan şeriatı, “yaşasın” nidalarıyla selamlamıştır. Serbesti gazetesinde Ayan-zâde M. Süleyman, “Hakikat gizlenemez...Yaşasın Meşrutiyetin tek koruyucusu olan şeriatımız” ve Mizan gazetesinde Murat Bey’in, “Osmanlı askerlerinin dünya tarihinde görülmemiş bir kahramanlık gösterdiğini” dile getirdiği görülmektedir³³⁶.

Ahrar Partisi’nin yayın organı olan “Osmanlı” gazetesi ile Prens Sabahattin Bey’in beyannamelerinde de, 31 Mart Olayı’nın desteklendiği açıkça görülmektedir. Özellikle Sabahattin Bey, olayda din adamları ve askere başarı temennisinde, çeşitli tavsiyelerde³³⁷ bulunmaktadır. Bu görüşlerde olan gazeteler, isyan süresince mevcut olan anarşi havasını toz pembe gösterme yoluna gitmişler ve İttihatçıların iktidardan uzaklaştırılması ümidini bu isyana bağlamışlardır. Örneğin Ahmet Cevdet Bey’in çıkarmış olduğu “İkdam” gazetesi, bu isyanın çıkışından son derece memnun olup sadece meşrutiyetin devamını istemektedir. Ancak istediği İttihat ve Terakkisiz bir Meşrutiyettir. Aynı gazetenin olayları verirken Bakanların bile öldürülüşünü basit bir olay gibi göstermesi de son derece ilginçtir. Bunun yanı sıra bütün cinayetler yanlış anlama sonucu kaza ile meydana gelmiş ve askerler büyük üzüntü duymuşlardır³³⁸.

Mevlân-zade Rıfat Bey’in çıkarmış olduğu Serbesti gazetesi ’de, Hasan Fehmi Bey’in öldürülmesinden hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne ve teşkilatına karşı şiddetli bir kampanyaya giriştiği görülmektedir. Gerçi Serbesti, İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti’ni desteklememiş ama yazılarıyla isyancıları mükemmel bir şekilde tahrik etmiştir. Bu gazeteyi “Volkan” takip etmiş ve gazete de çıkan ilanlar ile Derviş Vahdeti’nin öğütleri bu bağlantıyı açık bir şekilde ortaya koymaktadır³³⁹:

³³³ Prens Sabahattin’i 31 Mart’ta Fitz Maurice’in alet olarak kullandığı bilinmektedir. Bkz., Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. II, İstanbul, Emre Yay., 1993, s. 12; Avcioğlu, *31 Martta Yabancı Parmağı*, s. 80.

³³⁴ İttihâd-ı Muhammedi Gebze Şubesi’nin bir mektubunda “ 31 Mart Olayı, Meşrutiyet İnkılabını tamamlayan sosyal ve dini bir harekettir. Zira Meşrutiyetin başından beri İslam milleti üzerine çökmüş olan zulüm ve istibdat, bu dini inkılap ve Tanrı kudretiyle kahredilmiştir.” şeklinde ifadeler yer almaktadır. Bkz. *Volkan Gazetesi*, No. 148, 1325, s. 4.

³³⁵ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 133.

³³⁶ Tunaya, s. 133; *Serbesti Gazetesi*, “Hakikat Gizlenemez”, 2 Nisan 1325, s. 1; *Mizan Gazetesi*, “İnkılab-ı Sahih ve Teşekkürat”, 1 Nisan 1325.

³³⁷ *Tunaya*, s. 134.

³³⁸ *Güresin*, s. 78-79.

³³⁹ *Güresin*, s. 81-82; *Volkan Gazetesi*, 5 Nisan 1325, s. 1.

“Umum asker karındaşlarımıza nasihat... 1 Nisan’da Meclis binası önünde içtima eden asâkir-i şahânenin fikirleri herkesçe malum olmuştur. Allahın yardımıyla arzumıza nail olduk ve bu harekâtımızı ecnebi devletlere varıncaya kadar takdir ettirdik. Şükürler olsun, askerlik adına şu kazanmış olduğumuz nam-ı celil ile iftihar etmeliyiz...”

İsyan ile ilgili basında çıkan bu haberlerin, Hareket Ordusu’nun İstanbul’da duruma hakim olmasıyla birlikte tamamen değiştiği görülmektedir. Volkan gazetesinin başyazarı Derviş Vahdeti kurtuluşu kaçmakta bulmuş ve İkdâm gazetesinin yazıları da, on-on beş gün öncekilerin tamamen tersi olmuştur. Nitekim İkdâm gazetesinin 2 Mayıs 1909 tarihli nüshasında, “Yaşasın Ordu” başlıklı makalede, duruma hakim olan Hareket Ordusu büyük bir sevinçle alkışlanarak övülmektedir³⁴⁰.

Buradan da açıkça görülmektedir ki, kısa bir süre önce yazılarda iğrenç sözlerle karalanan subaylar göklere çıkartılmaktadır. 31 Mart’ta basının durumu ve genel değerlendirmesini Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, “31 Mart’ta Türk Basını Sıfır Aldı” başlıklı yazısında açık bir şekilde ortaya koymaktadır³⁴¹: Karaktersizlik ve dalkavukluk!.

³⁴⁰ Adı geçen gazetede, “...bu fedakâr gönüllülerin son hürriyet savaşı sırasında gösterdikleri çabayı ve büyüklüğü Mahmut Şevket Paşa Kumandasında İstanbul surlarında ifa ettikleri vatan hizmetini yad etmek, bizim için en büyük, en önemli bir görevdir... Binâenaleyh vatanı istibdattan kurtaran, milleti saadete götüren etkenleri incelediğimiz zaman bir yüksek kuvveti, silahlı kuvvetleri takdis etmemiz gerekir ki, o da muzaffer ordumuz, şanlı subaylarımızdır.” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bkz. *İkdâm Gazetesi*, “Yaşasın Ordu”, 2 Mayıs 1909, s. 1; Güresin, *31 Mart İsyanı*, s. 82-83.

³⁴¹ İsyân sırasında büyük tehlikeler atlatan, bir Rus vapuruyla önce Odesa’ya kaçıp, oradan da Selanik’e giden Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Türk basınının durumunu şöyle özetlemektedir: “...Türk basınının en acı, en yüz karası bir ahlâk yarasının üzerine parmağımızı koymuş oluyoruz. Karaktersizlik ve dalkavukluk!...Gazetecilik her sabah halktan adeta onar para dilenerek cep doldurmaya yarar bir vasıttan ibaretti... Vicdani kanaat, prensip, ahlâk, meslek bunlar boş lâflardı. Hakikât yalnız kara bir meteliktir. İşte 31 Mart Olayı’nda kendini gösteren basın, 31 Mart’tan hemen sonra hüküm ve nüfuz ayak takımının, asi neferlerin elindeydi. ‘İkdâm’ onları alkışlıyor, daha önce ise Abdülhamit’in düdüğü ötüyordu. Türk basını O’nun bendesi idi. 10 Temmuz’dan sonra Cemiyet korkusu kalkınca menfaat başka tarafta aranır oldu...” Güresin, s. 84-85.

II. BÖLÜM

ULUSAL BAĞIMSIZLIK SAVAŞI DÖNEMİNDE DİNİ NİTELİKLİ FAALİYETLER (1919-1923)

A. Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar Ankara-İstanbul İlişkileri

1.Osmanlı Devleti'nin Sona Erdirilmesini Hazırlayan Olaylar: Mondros Mütarekesi

Trablusgarp Savaşı ile onu izleyen Balkan Savaşı'ndan henüz çıkmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu, kendisini siyasi yalnızlıktan kurtarmak için Birinci Dünya Savaşı'na yorgun, bitkin, ekonomik ve mali bakımdan sıkıntı ve bunalım içerisinde katılmıştır. Yakınçağın başından Birinci Dünya Savaşı'na kadar fetih yapma siyasetini, hep yenildiği ve toprak kaybettiği için terk eden Osmanlı devlet adamlarının başlıca amacı, İmparatorluğun varlığını korumak amacıyla savunma politikası takip etmektir¹. Ancak İttihat ve Terakki iktidarı, siyasi anlayışlarına uygun İslamcılık ve Turancılık akımlarının etkisi ile İmparatorluğun sınırlarını genişletmek amacıyla emperyalist bir dış politika uygulanmasını gerekli görüyordu. Partinin özellikle Pan-İslamizm akımından yana olan üyeleri, dünya Müslümanlarının desteğine güvenerek Mısır'ı, Trablusgarp ve Tunus'u tekrar kazanmanın mümkün olabileceği kanısında idiler. Pan-Turancılar ise, Rusya'nın mağlup olup dağılacığına inandıklarından bu dağılma sonucunda da Türk aslından, ırkından gelenlerin, Türkçe konuşanların büyük bir imparatorluk kurabileceklerini düşünüyorlardı. İşte Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın yenilgisinin ağırlığı ve kompleksi altında adeta bir reaksiyon olarak genişleme politikasına doğru, İttihat ve Terakki ülkeyi yeni bir savaşa sürüklemektedir. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu geniş ülkeleri ele geçirmek için yeter derecede kuvvet ve imkâna sahip olamadığından kuvvetli bir devletle birleşmek ve bu yolda hedefine ulaşmak zorundaydı². Osmanlı İmparatorluğu için bu devlet, İngiltere ve Fransa'nın karşısında cephe almış ve Rusya'ya karşı da düşmanlığı ile tanınan Almanya olabilirdi.

¹ Enver Ziya Karal, *Birinci Cihan Harbi'nden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye'nin Siyasi Olayları*, İstanbul, [y.y], 1959, s.44-50.

Osmanlı Devleti ilk ittifak girişimini geleneksel dostu olan İngiltere ve Fransa'ya yapmış fakat onlardan aradığı desteği bulamayınca Almanya'ya yönelmiştir³. 2 Ağustos 1914'te Almanya ile yapılan gizli ittifak antlaşmasıyla Osmanlı Devleti aradığı müttefikini bulmuştur. Bu gizli antlaşmanın imzalanmasını gerçekleştirenlerin başında Sadrazam Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis Başkanı Halil Bey bulunmaktadır⁴. Osmanlı devlet adamlarının bu gizli antlaşmayı imzalamalarının nedeni ise son zamanlarda kaybedilen toprakları ittifak devletleri yanında yer alarak kurtarmaktı. Çünkü başlangıçta Almanya'nın da yer aldığı bu devletler güçlü durumdaydı⁵. Osmanlı Devleti önce tarafsızlığını ilan etmişse de Ağustosun ilk haftasından sonra gelişen olaylar ve Almanya'nın çabaları, İmparatorluğu savaşa katılmaya sürüklemiştir. 23 Kasım 1914'te genel seferberlik ile cihat ilan edilmiş ve yayınlanan fetvada İngiltere, Fransa ve Rusya İslamın düşmanı, Almanya ise İslamın dostu olarak gösterilmiştir⁶. Böylece açıklanan bu fetva ile Almanya amacına ulaşmış ve İslam dünyasının kendi yayında toplanmasıyla çıkarlarını daha kolay elde edeceğini düşünüyordu.

Nitekim, Harbiye Nazırı ve sarayın damadı olan Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın girişimleriyle Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu savaşa girmesi, Almanya ve müttefikleri için siyasi ve askeri yönden paha biçilmez bir değer olarak vasıflandırılmıştır. Almanya, öncelikle Osmanlı sultanının halifelik sıfatından yararlanmaya çalışmış ve ilan edilen cihatla dünyadaki bütün Müslümanların Hristiyanlara karşı ayaklanacağını düşünmüştü. Ancak Cihad-ı Mukaddes'ten olumlu bir sonuç alınamamış, Irak'ta ve Suriye'de Türk askeri sadece İngiliz kurşunu ile değil, aynı zamanda Müslüman Arapların kurşunu ile de şehit olmuştur⁷. Nitekim dört yıl süren savaşta Osmanlı orduları sekiz

² Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, I. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s.76; Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1986, s. 15-17.

³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, Tisa Matbaası, 1983, s. 108; İlber Ortaylı, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya Nüfuzu*, Ankara, A.Ü. SBF. Yayınları, 1979, s. 57-72.

⁴ Armaoğlu, s.108; Cemil Bilsel, *Lozan*, C. I, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998, s.154; Cemal Paşa, *Hatırat*, Haz. Metin Martı, 5. B., İstanbul, Arma Yay., 1996, s. 89.

⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Avusturya'nın yanında yer almasının nedeni uluslararası arenada yalnız kalma korkusu, Türk-Alman yakınlaşması, Almanya'nın savaşı kazanacağı düşüncesi, İngiliz ve Fransızların son yıllarda Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri olumsuz tutumlarına karşılık vermek şeklinde açıklamak mümkündür. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım I-IV, Ankara, TTK, 1991, s. 110.

⁶ V Mehmet Reşat'ın Beyanname-i Hümayunu için bkz., Bayur, C.III, Ks. I, s. 325; Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 91-92;

⁷ Armaoğlu, s. 425.

cephede (Irak, İran, Sina, Galiçya, Çanakkale, Romanya, Suriye ve Kafkasya) savaşmış ancak, müttefiki olan Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi, Avusturya-Macaristan ordusunun dağılmaya yüz tutması ve Almanya'nın barış görüşmelerine başlaması üzerine yalnız kalmıştır. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderine 1908-1918 olarak on yıl damgasını vuran İttihat ve Terakki iktidarı, devleti savaşa götürmüş ve sonunu getirmişti. Artık her şeyin kaybolduğunu anlayan İttihat ve Terakki Partisi, 8 Ekim 1918'de hükümetten çekilmiş ve sadrazamlığı getirilen Tevfik Paşa'nın kabineyi kuramaması üzerine, 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa kabineyi kurmuş ve ilk iş olarak mütareke teklifinde bulunmuştur⁸.

İttihat ve Terakki politikalarına karşı olan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk işi, her kesimden gelen ve genel bir istek halini alan savaşı durdurma temalarına geçmek olmuştur. Bu temas, 20 Ekim'de esir İngiliz Generali Towsend aracılığı ile İngiltere'nin Akdeniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Calthrope yapılmış ve Rauf Bey'in başkanlığında Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet ve Askeri Müşavir Kurbay Yarbay Sadullah Bey ve Başkatip Ali (Türkgeldi) Bey'den oluşan heyet Limni adasının Mondros limanında görüşmelere başlamıştır. 27-30 Ekim 1918'de dört gün süren görüşmelerden sonra tek taraflı hazırlanmış olan esasları hafifletme çabaları sonuç vermemiş ve Osmanlı Heyeti, İstanbul'dan aldığı talimat gereği şartları son derece ağır olan antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır⁹. 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi, Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasındaki silahlı çatışmaya son veriyor ve aynı zamanda Osmanlı ülkesinin İtilaf Devletleri tarafından işgaline resmen imkân hazırlıyordu¹⁰.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın maddelerinden de anlaşılacağı üzere, son derece yoruma açık hükümler, yorumlanıp uygulandığı zaman Osmanlı Devleti için öldürücü olabilecek niteliktedir. Bütün bunlara rağmen Rauf Bey, Mondros'tan

⁸ Devleti savaşa sürükleyen, savaş içinde izledikleri yanlış uygulamalarla ve hatalı savaş stratejileri ile ülkeyi bir uçurumun kenarına getiren Enver, Talat ve Cemal Paşalar, 8-9 Kasım 1918 gecesi bir Alman denizaltısıyla ülkeden kaçmışlardır. Bkz. Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948, s. 170; Cemal Kutay, *Milli Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler*, Yay. Haz. Mustafa Unan, İstanbul, Ercan Matbaası, 1963, s. 67; *Akşin*, s. 103.

⁹ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, TTK, 1970, s. 1; Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 105-107; Ali Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, TTK, 1987, s. 62-69.

¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, C. I, Ankara, Gnkr. Yayınları, 1962, 20-21.

döndükten sonra son derece umutludur. Basına verdiği demeçte de iyimserliğini açıkça şöyle belirtmektedir¹¹:

“...Mütarekeyi imzalamak göreviyle İstanbul’dan yola çıkarken, bugünkü övünç ve sevinçle döneceğimi hiç aklımdan geçirmiyordum... İmzaladığımız mütarekeyle devletimizin bağımsızlığı, saltanatımızın hukuku tümüyle kurtarılmıştır... Sizi temin ederim ki İstanbul’umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır...Size tekrar ediyorum ki İngilizler bize olağanüstü bir iyi niyet gösterdiler... Devletin bağımsızlığı, saltanatın hukuku ve milletin onuru tümüyle kurtarılmıştır...”

Bütün bu açıklamalar üzerine hükümet, konu ile ilgili bir tamim yayınlayarak, memleketin muhtaç olduğu tek şeyin asayiş, sulh ve bağımsızlık olduğunu, bunun elbirliği ile gerçekleştirilebileceğini belirtmekte, ayrıca padişahın genel af ilan etmesi, bütün yurttaki iyi tesir yapmış ve yenilgiye rağmen ümitler azalmamıştır¹².

Fakat memlekette görülen bu iyimser hava, İtilaf Devletleri’nin kısa zamanda mütareke hükümlerini kendilerine göre uygulamaya başlamasıyla yerini hüznü bırakmıştır. 1 Kasım 1918’de Irak’taki İngiliz Ordusu Komutanı General Marshall, birliklerine Musul’un işgali emrini vermiş ve Irak Cephesi Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa’da, İngilizlerin baskısı ve İstanbul’un emri ile Musul’u boşaltmak zorunda kalmıştır¹³. İngilizler bununla da yetinmeyerek İstanbul Harbiye Nezareti’ne bir nota vererek Paşa’nın görevine son verilmesini istemişlerdir. Bu notayı dikkate alan Harbiye Nezareti de ilk iş olarak 6. Ordu’yu 16. Kolordu’ya çevirerek, 9 Şubat’ta Ali İhsan Paşa’yı İstanbul’a geri çağırıştır¹⁴. Bu sırada Ali İhsan Paşa, 12 Şubat’ta Harbiye Nezareti’ne bir telgraf çekerek İstanbul’a dönerken İngilizler tarafından tutuklanabileceğini bildirmiş¹⁵, fakat Harbiye Nezareti ise bunu önleyecek bir faaliyette bulunmamıştır. Sonuçta Ali İhsan Paşa, 12 Mart 1919’da Haydarpaşa İstasyonu’nda İngilizler tarafından tutuklanmış, daha sonra da Malta’ya sürülmüştür¹⁶.

Bu olaydan da açıkça görüleceği üzere, galip devletler hiç vakit kaybetmeksizin savaş sırasında kendi aralarında imzalamış oldukları gizli anlaşmalar çerçevesinde Osmanlı Devleti’ni işgale başlıyorlardı¹⁷. 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren Musul,

¹¹ “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, C. I, İstanbul, 1962, s. 114.

¹² Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C. I, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1959, s. 3.

¹³ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 22.

¹⁴ *Gnkur. ATASE Arşivi*, No. 1/1, Kls. 1, Dos. 1, F. 32.

¹⁵ *Gnkur. ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls.5, Dos. 59, F.32.

¹⁶ *Gnkur. ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls.15, Dos. 59, F.32.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz., Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız ilişkileri- Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Ankara, TTK, 1994, s. 5-7.

İskenderun, Çanakkale Boğazları ve daha sonra Trakya ve Anadolu'nun çeşitli yerlerini, yaklaşık iki-üç ay gibi kısa bir süre içerisinde işgal eden İtilaf Devletleri, ana hedeflerine ulaşmayı başarmışlardır. Özellikle, 13 Kasım 1918'de İstanbul'un işgali ve kontrol altına alınmasıyla padişah ve hükümetinin varlığı galip devletlerin eline geçmiş ve Osmanlı Devleti "devlet olma" niteliğini kaybetmiştir.

a) Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması Karşısında Padişahın ve Hükümetin Tutumu

İtilaf Devletleri'nin mütareke şartlarını kısa zamanda uygulamaya başlamaları karşısında Padişah Vahdettin'in bir tepkisi olmamış, yalnızca hükümet idaresini elinde bulundurmak için mücadele etmiştir. O'nun bu mücadelesinde şüphesiz, Birinci Dünya Savaşı sonlarında Avrupa merkez devletleri hükümdarlarının; hatta hanedanlarının tahtlarını kaybetmelerinin etkisi büyük olmuştur. Vahdettin kendisinin ve hanedanının ancak İtilaf Devletleri'nin saygınlığını kazanmakla varlığını devam ettirebileceğine inanmış ve bu saygınlığını ön planda tutmuştur¹⁸. Genel olarak bu düşüncede olan Padişahın mütareke şartlarını öğrendiği zaman, "şartlar ne kadar ağır olursa olsun, hemen kabul edelim. İngiltere'nin şarktaki bize dost politikası değişmemiştir. Daha sonra af ve dostluklarını kazanabiliriz" şeklindeki sözleri¹⁹, İngilizlere karşı olan güvenini gözler önüne sermektedir. Ayrıca yayınlamış olduğu bir bildiride de bunu açıkça şöyle dile getirmektedir²⁰:

"Galip devletlerle yapılan mütareke, millet ve memleketin selamet ve emniyeti için lüzumludur. İşgal kuvvetleriyle iyi münasebet tesis olunarak bunların memlekete medeniyet, halka refah getireceklerini, bu itibarla gelecek yabancı işgal kuvvetleri hangi din ve millete mensup olurlarsa olsunlar, kendilerine karşı Türk misafirperverliğine yakışır bir biçimde karşılanmalı, şunun veya bunun tahrik, teşvik ve iptaline kapılarak bu misafirlere karşı herhangi bir suret ve şekilde muhalefet ve muhasamata girilmemesi..."

Padişah Vahdettin, memleketin içinde bulunduğu felaketten kurtulmasının çaresini, İtilaf Devletleri'ne hoş görünmekte ve her dediklerini yapmakta görmektedir. O'na göre Osmanlı Devleti, hiçbir milli zaruret ve lüzum yokken birkaç kişi tarafından savaşa sürüklenmiştir. Kendisinin İtilaf Devletleri ile birlikte olduğunu gösterebilmesi için önce savaşı idare edenleri cezalandırması, halk ve dünya gözünde küçültmesi ve savaş içerisinde yapılan işleri onaylamadığını ispat

¹⁸ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1959, s. 31.

¹⁹ *A.g.e.*, s. VII.

²⁰ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1984, s. 110.

etmesi gerekiyordu²¹. Padişahın her şeyden önce kendi hilafet ve saltanatına önem vermesi ve onu kaybetmek istememe düşüncesi, Mondros'a giden heyete verdiği özel talimatta da son derece açıktır²²: "Hilafet-i Celile ve Saltanat-ı Seniyye ve Hanedan-ı Osmani Hukukunun temami-i mahfuziyetinin temini..." Vahdettin bu düşünceden hareketle, isteklerini gerçekleştirmek için güvendiği adamlardan biri olan Damat Ferit Paşa'yı Mondros'a giden heyete seçmek istemiştir.

Osmanlı Devleti'nin siyasi gücünü temsil eden İstanbul Hükümeti de güçsüz ve yeteneksizdir. İşbaşına gelen hükümetler, vatanın kurtuluşu hakkında aynı Padişah gibi düşünüyorlardı. Yani, İngiliz işgal kuvvetlerinin emniyetlerini kazanarak, dediklerini yaparak ya da İngilizleri tedirgin etmeden, onlara hoş görünerek saygınlıklarını kazanmak ve bu suretle kurulacak İngiliz dostluğu ile saltanatın devam ettirilmesi politikasından yana tavır koymuşlardır²³. İstanbul hükümetlerinin, Vahdettin ile aynı düşüncede olmalarının nedeni ise, sadaret için özellikle akrabalarını düşünmesi ve onları destekleyerek devlet kademelerinde yüksek görevler vermesinde görülebilir. Nitekim, Padişahın kız kardeşi Mediha Sultan'la evlendikten sonra terfi eden Damat Ferit Paşa, 5 defa Hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir²⁴. Zayıf karakterli ve hiçbir özelliği olmayan Damat Ferit Paşa, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na bilerek ve isteyerek çok kötülük etmiş, fakat siyasi hayatının tek olumlu işini ise, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesinde bilmeyerek yapmıştır. Akrabalık bağının yanında Padişahın, saltanatını korumak için öncelikle güvendiği kişileri yakınında topladığı görülmektedir.

b) Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Mondros Mütarekesi'ne Karşı Tepkisi

Mustafa Kemal, Mondros Mütarekesi hükümlerinin uygulanabilmesi için ordulara tebliğ edildiği gün, Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisliği'ne 6 Kasım 1918 tarihinde bir telgraf çekerek, mütarekenin pek genel ve çeşitli manalara

²¹ Genelkurmay Başkanlığı, s. 191.

²² Türkgeldi, s.153-154.

²³ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1999, s. 191.

²⁴ Fethi Okyar, Damat Ferit Paşa hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir: "Çok konuşan ve esas anlatmak istediği kolaylıkla anlaşılamayan bir zattı, Padişahın öz hemşiresinin kocası idi. Ve dış dünya ile hiçbir münasebetleri olamamış, Padişah üzerinde bir dış siyaset mütehasısı gibi karşılandığını dinlemiştir. Fakat o günkü şartlar içinde çok kimseyi hayrete bıraktı. Nitekim, bu garip adamın Milli Mücadele sonuna kadar beş defa tekrarlanan başbakanlığı, memleket için olduğu kadar Osmanlı hanedanı için de bir felaket oldu..." Bkz. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s. 277-278.

gelebilecek tarzda yazılmış olan bazı maddelerinin aydınlatılmasını istemiştir²⁵. Yine bir başka telgrafta, mütareke şartları arasında yanlış anlaşılmaya müsait noktalar düzeltilmeden, ordular terhis edilerek galiplerin her dediğine boyun eğilecek olunursa, düşmanların ihtiraslarının önüne geçmeye imkân olmayacağını belirtiyordu²⁶.

Mustafa Kemal'in bu anlaşmayı şiddetle protesto ederek kabul etmemesi ve Türk topraklarını korumak amacıyla sarf ettiği gayret, hükümetin uysallığı karşısında dikkate alınmamıştır. Bu durum karşısında Yıldırım Ordular Grup Komutanı Mustafa Kemal, 7 Kasım 1918'de görevinden istemeyerek, fakat gelecek için büyük ümitlerle ayrılmak zorunda kalmıştır²⁷. Mustafa Kemal'in Adana'da yakın silah arkadaşlarından Ali Fuat (Cebesoy) ile yaptığı görüşme ve aldıkları karar son derece önemlidir²⁸.

“İngilizler ve onu takiben diğer İtilaf Devletleri mütareke filan dinlemeyecekler, emrivâkilerle memleketimizi işgal edecekler, Türk ordusunun hudut boylarındaki kısımlarını esir almaya kalkışacaklar... Vatanımızı her türlü müdafaa ve mukavemet vasata ve imkânlarından mahrum bıraktıktan sonra da arzularını cebren ve tazyik ile kabul ettireceklerdi. Musul'un işgali ve İskenderun hadisesi ve nihayet İngiliz mütareke heyetinin yersiz talepleri bunun sarıh birer delili idi. Zat-ı şahane kendi tahtını düşünecekti.”

Mustafa Kemal'in bu görüşmede, “... artık milletin bundan sonra kendi haklarını kendisinin araması ve müdafaa etmesi, bizlerin de mümkün olduğu kadar bu yolu göstermemiz ve bütün ordu ile beraber yardım etmemiz lazımdır” şeklinde fikri savunduğu²⁹ ve işgaller karşısında vatanın kurtuluşu hakkında çeşitli çareler düşündüğü görülmektedir. Nitekim, Mustafa Kemal'in kurtuluş için öne sürdüğü ilk düşüncesi şöyledir³⁰: “Eğer istediği gibi bir hükümet kurulur, kendisi de Harbiye Nazırı olursa devletlere karşı yeni bir politika takip ederek, Türk olmayan yerlerden zaten sarfı-nazar etmiş olan Türkiye'yi kurtarmak mümkündür.”.

İsmet (İnönü) Paşa'ya göre, mütareke hakkında ilk şüpheleri gösteren Atatürk olmuştur³¹. Fakat Mustafa Kemal'in bu konudaki girişimleri sonuçsuz kaldığı gibi, padişahla yaptığı görüşmeleri de kurtuluş için ümit verici olmamıştır. Böylece

²⁵ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s.14-16.

²⁶ *A.g.e.*, s. 21.

²⁷ *Gnkur. ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls. 4, Dos. 16, F. 29; *Yavuz*, s. 8.

²⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Dönemi Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 29.

²⁹ *A.g.e.*, s. 29-30.

³⁰ İnönü, *Hatıralar*, s. 167.

³¹ İsmet İnönü, “Devlet Kurucusu Atatürk”, *Atatürk Konferansları III*, Ankara, TTK, 1970, s. 2.

Padişaha ve işbirlikçilerine güvenmenin doğru olmayacağını anlayan Mustafa Kemal, ülkenin genel durumunu şu şekilde değerlendirmektedir³²:

“...Düşman devletler Osmanlı Devleti’ne ve ülkesine maddi ve manevi bakımdan saldırmışlar, yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve halife olan kişi, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de aynı durumda. Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan ulus, karanlık ve belirsizlik içinde olup bitecekleri bekliyor. Felaketin korkunçluğunu ve ağırlığını anlamaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve sezebildikleri etkiye göre kurtuluş çaresi saydıkları yollara başvuruyorlar... Ordu, adı var kendisi yok bir durumda... Komutanlar ve subaylar genel savaşın bunca sıkıntı ve güçlükleriyle yorgun, yurdun parçalanmakta olduğunu görerek yürekleri kan ağlıyor, gözleri önünde derinleşen karanlık, felaket uçurumunun kıyısında kafaları yol, kurtuluş yolu aramakta...”

“Ulus ve ordu, padişah ve halifenin hainliğinden haberi olmadığı gibi o makama ve o makamda bulunana karşı yüzyılların kökleştirdiği din ve gelenek bağlarıyla içten bağlı ve uysal. Ulus ve ordu, kurtuluş yolu düşünürken bu atadan gelen alışkanlık nedeniyle kendinden önce, yüce halifeliğin ve padişahlığın kurtuluşunu ve dokunulmazlığını düşünüyor...”

“Kurtuluş yolu ararken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletleri gücendirmemek, temel ilke gibi görülmekteydi. Bu devletlerden yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu, hemen bütün kafalarda yer etmişti... Bu anlayışta olan yalnız halk değildi. Özellikle seçkin denilen insanlar bile öyle düşünüyordu.”

Mustafa Kemal’e göre sağlam ve gerçek olan karar, “Ulus egemenliğine dayanan, tam bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak” idi. İstanbul’daki faaliyetlerinin sonuçsuz kalması üzerine Mustafa Kemal’in, artık Anadolu’ya geçip çalışmalarını oradan devam ettirmek için çeşitli çareler aradığı görülmektedir. İsmet (İnönü) Paşa, Mustafa Kemal’in bu faaliyetlerini ve almış olduğu kararı hatıralarında şöyle anlatmaktadır³³:

“...Bir an evvel vazife olarak Anadolu’ya gitmenin imkân ve çarelerini araştırmaya başlamıştı. İyice hatırlarım, bir gün ‘Anadolu’ya nasıl çıkabiliriz, nereden çıkabiliriz, yol nedir?’ beraber bir harita başında bunları konuşuyorduk. Bana soruyordu, ‘Nasıl gideriz?’ Ben kendisine şu cevabı verdim. ‘Canım her taraftan gideriz. Yol da çoktur, tedbir de çoktur. Mesele çalışmak için istikameti tayin etmektir.’”

Atatürk’ün hatıralarında da belirtildiği gibi, halk en tabii ve meşru hakkı olan yaşamak hakkından mahrum edinmiş, can, mal, ırz ve namus güvenliği kalmamıştır. O günlerin İstanbul’u hatıralarda şu şekilde gözler önüne serilmektedir³⁴:

“İstanbul sokakları İtilaf Devletleri’nin süngülü askerleriyle dolmuştu. Boğaziçi, topraklarını sağa sola çeviren düşman zırhlıları ile lacivert sularını gösteremeyecek kadar örtülüydü. Herkes ancak zaruri ihtiyaçları için evlerinden çıkıyor, sokaklarda hatır ve hayale gelmeyen hareketlere uğramamak için caddelerin duvar diplerinden büzülerek, eğilerek, korkarak yürüyebiliyorlardı. Bütün ihtiyatlara rağmen yine de bir türlü tecavüz sahnesi eksik değildi. Koskoca İstanbul ve koskoca İstanbul’un yüz binlerce halkının

³² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara, TTK, 1998, s. 11.

³³ İnönü, *Hatıralar*, s. 174.

³⁴ Atay, *Atatürk’ün Hatıraları*, s. 86.

sesleri kısılmış bir haldeydi. İstanbul ufuklarında yükselen şeyler, yalnız düşman hareketleri, düşman bayrak ve süngüleriydi.”

Buradan da açıkça görüleceği üzere, herkesin işgaller karşısında teslim olmasına karşılık Mustafa Kemal Paşa, en umutsuz görülen şartlar içinde dahi vatan ve milletin kurtuluşu uğrunda bir şeyler yapılabileceği düşüncesinde idi.

2. Anadolu Halkının Örgütlenmesi Yolunda Anadolu Yöneticilerinin Politikaları

Anadolu’nun haksız yere işgali, istiklal ve hürriyetten yoksun bir milleti kaderiyle baş başa bırakmış, millet olarak varlığını korumaya yöneltmiştir. Bu dönemde Türk milleti bir bütün olarak bir kurtarıcı beklemekte idi. Nitekim, Türk milletin bu olağanüstü zor dönemde, kendi kendini savunma ihtiyacının sonucu olarak tek bir amaca yönelerek, tam bir dayanışma duygusuyla hareket etme zorunda kaldığı görülmektedir³⁵. Çünkü, Türk milletin hür ve bağımsız yaşama kararında, yeni bir devlet kurma fikri vardı. Milletlerin bağımsız yaşamaları devlet olmakla, siyasi ve hukuki şahsiyet kazanmakla mümkündür. Bu aşamada silaha sarılarak, isyan ederek, teşkilatlanarak mahalli kurtuluş çarelerinin arandığı ümitsiz günlerde, Mustafa Kemal’in tarih sahnesine atılışı bir tesadüf olmamıştır. Mustafa Kemal’i milli ihtiyaç ve zorunluluklar ortaya çıkarmış, şahsında millet temsilcini bulmuş, ümit ve geleceğini ona bağlamıştır³⁶.

Mustafa Kemal Paşa’nın mütareke sırasında İstanbul’da dört-beş ay kalışının nedeni, tarihi kararını uygularken, şüphe ve tereddüde yer vermeksizin, emin bir şekilde ve en iyi imkanlardan faydalanarak bu kararı uygulamaktır³⁷. Mustafa Kemal Paşa’nın tarihi kararını uygulamak için hazırlıklar yaptığı bir sırada, Anadolu’nun Kuzey ve Kuzeydoğu bölgesi ile Karadeniz kıyıları tam bir asayişsizlik içinde bulunuyordu. Yunanistan Paris Barış Konferansı’nda yalnız İzmir ve çevresini istemekle kalmamış, Doğu Karadeniz bölgesinde de bir “Pontus Devleti” kurdurtmaya çalışmış ve bu amaçla harekete geçmişti. Bölgede nüfus çoğunluğunu sağlayabilmek için başka bölgelerden, Rusya’dan buraya Rum göçmen getirtmeye

³⁵ Hüseyin Nail Kubalı, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Halen Mer’i Cumhuriyet Anayasası*, İstanbul, Yeni Türkiye, 1969, s. 110-111.

³⁶ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 106.

³⁷ Atay, *Atatürk’ün Hatıraları*, s. 87.

çalışmış, bir yandan da yerli Rumları silahlandırmaya koyulmuştu³⁸. 4 Mart 1919'da yayıma başlayan Pontus gazetesinin Trabzon ilinde bir Rum Cumhuriyeti'nin kurulacağından söz etmesi, yerli Rumların taşkınlıklarını daha da artırmıştı. Çeteler kuran Rumlar, Trabzon'dan Samsun'a kadar olan bölgedeki Türk köylerine saldırmaya başlamış ve Ermeniler de büyük Ermenistan'a bağlanmasını istedikleri Trabzon ilinde, propaganda çalışmalarına ve silahlı eylemlerine hız vermişlerdi.

Bu nedenlerden dolayı, Rum ve Ermeni çeteleri karşısında canlarını ve mallarını koruma gereği duyan Türkler de silahlanmaktan başka çare bulamamışlardı. Bu arada savaş yıllarında ya da ordular terhis edilirken birliklerinden ayrılan kimi asker kaçaklarının da, bölgede güveni sarsan bazı keyfi harekete girişmeleri, İtilaf Devletleri'ni tedirgin etmektedir. Özellikle İngilizler, Samsun ve civarında Türklerin Rum köylerine tecavüz ettiği ve bu tecavüzlerin önlenmesi için tedbir alınmasını, mütareke koşullarının bu bölgede uygulanmadığını ileri sürerek, İstanbul Hükümeti'ne protesto nitelikli bir rapor göndermişlerdir³⁹. Bu aşamada Osmanlı Hükümeti kabinesinde yapılan görüşmelerde, Samsun bölgesinde Rumlara baskı yapan Türklere haddini bildirmek ve Anadolu'da beliren milli kuruluşları ortadan kaldırmak amacıyla, bölgeye Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesi hususunda bir karar çıkmıştır.

Ancak burada çok önemli bir noktayı açıklamak gerekecektir. Mustafa Kemal Paşa, kendisine böyle bir görev verilse de, verilmese de Anadolu'ya geçerek Milli kurtuluşu organize edecekti⁴⁰. Anadolu'ya geçmek için aradığı fırsat, İstanbul

³⁸ Tayyip Gökbiçgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C. I, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1959, s. 154.

³⁹ Şiddetli bir dille kaleme alınan rapora bir de dosya eklenmiş ve Damat Ferit Paşa, telaş içinde Dahiliye Nazırı'nı yanına çağırarak bilgi istemiştir. Nazır Mehmet Ali Bey ise, bu raporu doğrulayarak, "hadise mahalline geniş salahiyyetli, muktedir bir zat göndermek pek münasiptir" şeklinde görüşlerini dile getirmiştir. Sadrazamın, "Kimi tavsiye ediyorsunuz?" sorusuna da "hatırıma Mustafa Kemal Paşa geliyor" cevabını veren Mehmet Ali Bey, mülkiye amirlerinin vaziyete hakim olamayacağını, fakat mülki ve askeri idareler birleşerek, başına hükümete taraftar güvenilir, genç ve enerjik bir kumandan getirilirse asayişin düzelebileceğini ve artık İngilizlerin de şikayete hakları kalmayacağını uygun şekilde anlatmıştır. Önce tereddüt eden Sadrazam Damat Ferit Paşa bu görüşü olumlu bulmuştur. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın etkisi büyük olmuştur. Ali Fuat Paşa yakın akrabası olan Mehmet Ali Bey'le M. Kemal'i daha önce tanıştırmış ve Nazır M. Kemal'i yakından tanıma şansına sahip olmuştu. O'nun bu göreve tayin edilmesinde M. Kemal Paşa'nın Türk askeri arasında sevilen bir kişi olması ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Alman taraftarlığına karşı tavır takınması nedeniyle siyasal yönden de İngiltere ve müttefikleri için kabul edilebilir bir kişiydi. Bkz. Atay, *Atatürk'ün Hatıraları (1914-1918)*, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık, 1965, s. 106.

⁴⁰ Bu hususta Ali Fuat Paşa ile yaptığı konuşmalar, kendi hatıralarında belirttiği gibi bu görevin kendisine verilmesinden önce İsmet Paşa'ya özel olarak yaptığı açıklamalar ve müfettişlik görevini aldıktan sonra talimatın en geniş yetkilerle donatılması gereğinin görüşüldüğü sırada Genelkurmay İkinci Başkanı Diyarbakırlı Kâzım Paşa'nın "Bir şey mi yapacaksınız Paşam!" sorusuna, M. Kemal'in "Evet bir şey yapacağım, bu maddeler olsa da olmasa da bir şey yapacağım" şeklinde cevabı, Anadolu kurtuluş hareketinin önceden düşünülmüş planlandığını açık olarak göstermektedir. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 90-109.

Hükümeti'nin kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak için girişimlerde bulunmasıyla kendiliğinden oluşmuştu. Hükümet almış olduğu kararla, kendileri için olumsuz telkinlerde bulunan Mustafa Kemal'i, 9. Ordu Müfettişi görevi ile Anadolu'ya sürgüne gönderiyordu. Fakat bu görev için hazırlanan talimata, Mustafa Kemal'in arzusu ile iki madde daha ilave edilmiştir. Müfettiş, bu maddelerle Doğu illerinde bulunan bütün askeri birliklere ve valiliklere emir verebilecek; bu bölge ile herhangi bir temasta bulunan bütün askeri ve idari makamlara da yazı ile durumu bildirme yetkisine de sahip olacaktı⁴¹. 30 Nisan 1919 tarihinde "9. Ordu Müfettişliği"ne tayin edilen Mustafa Kemal'in, kendisine Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından verilen 17 Mayıs 1919 tarihli görev talimatıyla, tarihi görevi yerine getirmek için önemli bir fırsatı yakaladığı görülmektedir⁴². Mustafa Kemal, hükümetin kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak için bu göreve getirdiğini şu sözlerle ifade etmektedir⁴³:

"Vahdettin kabinesinde benim için iki zıt fikir vardı. Biri beni lehlerinde kazanmak isteyenler, diğeri hiçbir surette itimat edilmemek lazım olduğunu iddia edenler. Ayrıca münakaşalardan sonra hangi fikir hak kazanmış bilir misiniz: 'Mustafa Kemal'e emniyet edilemez. Mustafa Kemal İstanbul'da bir takım menfi telkinler, belki hazırlıklar yapıyor. Bu adamı İstanbul'dan uzaklaştırmak lâzımdır. Mustafa Kemal'i Anadolu dağlarına atmalı ve orada çürütmeli'. Nihayet bu karar üzerine mutabık kalmışlar. Bunu işiten yakın arkadaşlarım beni tebrik ettiler... Her ne sebeple ve maksatla beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir vesile aramışlar ve bu memuriyeti bulmuşlar. Hemen kabul ettim. Ben zaten şu veya bu suretle Anadolu'ya geçmek fırsatı arıyordum. Madem ki onlar teklif ettiler, fırsattan mümkün olduğu kadar istifade etmeliyiz..."

İşte bu şartlarla tayin edilen Mustafa Kemal, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalinin ertesi günü hazırlıklarını tamamlayarak, "İstanbul'da kalıp tevkif olunmaktansa batıp boğulmayı müreccah gördüm" diyerek, "Bandırma" isimli küçük bir vapurla beraberindekilerle İstanbul'dan ayrılmıştır⁴⁴. Nitekim, 19 Mayıs 1919 sabahı Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basan Mustafa Kemal Paşa'nın uygulamaya çalıştığı temel fikir, Nutuk'ta da belirttiği üzere, "Hakimiyet-i milliye müstenit, kayıtsız ve şartsız müstakil bir Türk Devleti tesis etmek" idi. Bu temel fikri bir karar olarak gerçekleştirecek parola ise, "ya istiklâl ya ölüm" sözleri olacaktır⁴⁵.

Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçtikten sonra ilk iş olarak eldeki kuvvetlerden faydalanarak Pontus hayalleri peşinde koşan Samsun ve havalisi Rumlarını yola

⁴¹ "Görev Talimatı"nın tam metni için bkz. Gnkur. Harp Tarihi Dairesi Bşk.lığı, *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 232-233.

⁴² *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)*, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Başkanlığı Yayınları, 1982, Belge No. 21.

⁴³ Gnkur. *ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls. 11, Dos. 164 (42), F. 1.

⁴⁴ *İslam Ansiklopedisi*, "Atatürk" maddesi, s. 733.

getirmiş ve burada bozulmuş olan asayişini yeniden düzeltmiştir. Bir hafta kadar Samsun'da kaldıktan sonra düşüncelerini uygulamak amacıyla 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geçen Mustafa Kemal Paşa, millet ve orduyu örgütlemek için burada ilk adımını atmıştır. 26 Mayıs'ta kendisini ziyarete gelen eşrafa "hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız" diyerek⁴⁶ bağımsızlık düşüncesini herkese anlatmaya çalışmıştır⁴⁷:

"İzmir'in daha sonra da Manisa ve Aydın'ın işgali ile yapılan saldırı ve zulümler hakkında millet daha aydınlatılmamış, milli varlığa vurulan bu korkunç darbeye karşı açıktan açığa herhangi bir tepki ve şikayet gösterilmemiştir. Millet, bu haksız darbe karşısında sessiz ve hareketsiz kalması elbette kendi lehine yorumlanamazdı. Onun için milleti uyurup harekete geçirmek gerekirdi."

Mustafa Kemal, yeni ve halkçı bir devletin temellerini atmak üzere hemen örgütlenme faaliyetlerine hız vermiştir. Fakat yeni devletin kurulmasını İstanbul Hükümeti istemeyecektir. Bu nedenle iyice güçleninceye kadar Osmanlı Hükümeti ile iyi geçinilecek, gerekirse padişahı (halifeyi) kurtarma gerekçesi ile örgütlenildiği ifade edilecekti. Bu stratejiyi uygulama alanına koyan Mustafa Kemal, 28-29 Mayıs 1919 günü Havza'dan bütün memlekete, komutanlara, mülki amirlere, milli teşkilat kurmalarını, mitingler düzenlemelerini içeren bir tamim yayınlamıştır⁴⁸. Bu tamimle birlikte 30 Mayıs 1919'da ilk protesto mitingi Havza'da yapılmış ve bunu diğer iller takip etmiştir. Bu mitinglerin sonunda her türlü saldırının silahla önlenmesi için ant içilmiştir⁴⁹. Mustafa Kemal, Anadolu'da bütün ordu birlikleriyle temas ve toplantı yaparak, milleti mümkün olduğu kadar aydınlattıktan sonra artık yapılacak faaliyetlerin şahsi olmaktan çıkarılıp, bütün milletin birlik ve dayanışmasını sağlayacak ve temsil edecek bir heyet adına olması gerektiği kanısına varmıştır. Fakat, Mustafa Kemal Paşa'nın bu çabaları, başta İngiltere olmak üzere İstanbul Hükümeti'ni de kuşkulandırmıştı. O'nun Anadolu'daki çalışmalarından endişelenen İşgal Kuvvetleri Karadeniz Ordusu Başkomutanı Milne, Harbiye Nezareti'ne yazdığı bir yazı ile Mustafa Kemal'in derhal İstanbul'a çağrılmasını dile getirmiştir⁵⁰.

⁴⁵ Atatürk, *Nutuk*, C. I, Ankara, TTK, 1998, s. 1-2.

⁴⁶ Mustafa Kemal Samsun'un İngiliz işgalinde ve kıyıda bulunması, ayrıca civardaki Rum çetelerinin faaliyetlerinden dolayı karargâhını içeride daha güvenli bir yere taşımak istemiş, bu amaçla Havza'ya hareket etmiştir. Bkz., Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 141.

⁴⁷ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 18.

⁴⁸ A.g.e., s. 141; Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, C. I, 2. B., Ankara, Türk Dil Kurumu, 1965, s. 17.

⁴⁹ Refik Necdet Aktaş, *Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl hazırlandı*, İstanbul, Dilek Matbaası, 1973, s. 51-60.

⁵⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, C. I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963, s. 26; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, Cem Yayınları, 1983, s. 421-425.

Harbiye Nezareti ise artan bu baskılar sonucu 8 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'yı geri çağırıştır. Fakat O'nun İstanbul'a dönmeye hiç niyeti yoktur ve oyalayıcı cevaplar vererek yoluna devam edecektir.

12 Haziran'a kadar Havza'da kalarak çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal, bu arada İngilizlerin Merzifon'da bulunmaları sebebiyle karargâhını 13 Haziran 1919'da Amasya'ya taşımıştır. Amasya'da "Milli Teşkilat"ın nasıl kurulacağı belirginleşmiş, özellikle silah arkadaşları Rauf (Orbay), Refet (Bele) ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile görüşen Mustafa Kemal, Konya'da bulunan Ordu Müfettişi Cemal Paşa ve Erzurum'da bulunan Kâzım (Karabekir) Paşa'nın da onayını alarak, 21-22 Haziran 1919 tarihinde yeni Türk Devleti'nin kuruluşu yolunda önemli adım olan ve Ali Fuat Paşa'nın "Mukaddes İttifak" olarak nitelendirdiği "Amasya Genelgesi"ni yayınlamıştır⁵¹.

Amasya Genelgesi, Türk ulusunu ulusal egemenlik ve Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na çağıran bir uyanış alarmıdır. Genelgenin hükümleri, ulusal bağımsızlık fikrini ifade etmesi açısından son derece önemlidir. Mustafa Kemal, bu genelgede açıkça İstanbul Hükümeti'ni tanımadığını, milletin kendi kaderini kendisinin çizmesi gerektiğini bildirmektedir. Amasya Genelgesi, Anadolu'daki bütün sivil ve askeri makamlara bildirilmiştir. Böylece Mustafa Kemal, Türk Milletini ortak bir dava için birleştirmek ve ona egemenlik hakkını sağlamak için çok büyük bir adım atmıştır.

Anadolu'daki bu gelişmeler, İşgal Kuvvetleri'ni endişeye düşürmüş, bu kuvvetler İstanbul Hükümeti'ne baskı yaparak O'nun geri çağrılmasının çabuklaştırılmasını istemişlerdir. Nitekim, Padişah ve Hükümet, 22 Haziran'da Mustafa Kemal'in görevden azli için karar çıkartmış, 23 Haziran'da bu kararı bütün

⁵¹ Bu genelgenin başlıca noktaları şunlardır: "Yurdun bütünlüğü, Ulusun bağımsızlığı tehlikededir. İstanbul'daki Hükümet, üzerine aldığı sorumluluğun gereklerini yerine getirememektedir. Bu durum Ulusumuzu yok olmuş gibi gösteriyor. Ulusun bağımsızlığını yine Ulusun azim ve kararı kurtaracaktır. Ulusun durumunu ve davranışını göz önünde tutmak ve haklarını dile getirip, bütün dünyaya duyurmak için her türlü etkiden ve denetimden kurtulmuş, ulusal bir kurulun varlığı çok gereklidir. Anadolu'nun her yönden en güvenilir yeri olan Sivas'ta ulusal bir kongrenin tez elden toplanması kararlaştırılmıştır. Bunun için bütün illerin her sancağından, halkın güvenini kazanmış üç delegenin olabildiğince çabuk yetişmek üzere hemen yola çıkarılması gerekmektedir. Herhangi bir kötü durumla karşılaşılabilceği düşünülerek bu iş ulusal bir sır gibi tutulmalı ve delegeler gereken yerlere kimliklerini gizleyerek gelmelidirler. Doğu illeri adına 10 Temmuz'da bir kurultay toplanacaktır. O güne değin öteki il delegeleri de Sivas'a ulaşabilirlerse, Erzurum Kongresi'nin üyeleri de Sivas'ta yapılacak genel toplantıya katılmak üzere yola çıkacaklardır." Bkz., Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 146-148; Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 116-117.

illere bildirmiştir. Bu arada Mustafa Kemal, 25 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan ayrılarak Tokat, Sivas, Erzincan yoluyla 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelmiştir⁵².

Mustafa Kemal'in Erzurum'a gelmesinden iki gün sonra bütün silah arkadaşlarının ve ileri gelenlerin katılımlarıyla bir toplantı düzenlediği ve bu toplantı da ülkenin içinde bulunduğu tabloyu açık bir şekilde gözler önüne serdiği görülmektedir⁵³. Bu arada İstanbul Hükümeti, 7/8 Temmuz gecesi Mustafa Kemal'e resmi görevinin sona erdiğini bildiren bir telgraf göndermiş, bu emri alan Mustafa Kemal ise, aynı gün İstanbul'a hem görevinden hem de askerlikten ayrıldığını bildirmiştir⁵⁴. Fakat bu gelişmeler karşısında artık sivil bir kişi konumunda olan Mustafa Kemal'e, arkadaşı Kâzım (Karabekir) Paşa'nın bağlılığını bildirmesi son derece önemlidir. Bu olaydan sonra Mustafa Kemal tartışmasız bir önder ve şeftir. İstanbul Hükümeti'nin hesapları alt üst olmuş, kendisi ise dehasının enginliğini herkese kanıtlamıştır⁵⁵.

Bu tarihten sonra artık teşkilatlanma etkinliğinin daha da arttığı görülecektir. Ön hazırlıkların tamamlanmasından sonra 23 Temmuz 1919'da açılan Erzurum Kongresi'ne Bitlis, Erzurum, Sivas, Trabzon, Van İllerinde 54 üye katılmıştır. Oy birliği ile Başkan seçilen Mustafa Kemal, konuşmasında ülkenin içinde bulunduğu durumu, Mondros Mütarekesi hükümlerini ve Wilson ilkelerine aykırı olarak Türk Ulusunun her türlü hakkının çiğnendiğini ve İstanbul Hükümeti'nin aczini belirterek, sözlerine şu şekilde devam etmiştir⁵⁶: "...tarih bir milletin kanını, hakkını, varlığını hiç bir zaman inkar edemez. Bundan ötürü vatanımız ve milletimiz aleyhinde verilen, hükümler, kanaatler muhakkak iflasa mahkumdur..." 14 gün süren yoğun çalışmalarından sonra, 7 Ağustos'ta sona eren Erzurum Kongresi'nin almış olduğu kararlar, yalnız Doğu illerini değil, bütün ulusu temsil etmektedir. Kongrede "Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" ile "Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" birleştirilerek, "Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında Doğu Anadolu'da tek bir cemiyetin faaliyet göstereceği belirlenmiştir. Bağımsızlık için hiç kimseye ayrıcalık verilmeyeceği, herhangi bir devletin himayesi ve

⁵² Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, s. 291.

⁵³ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, 4. B., Ankara, TTK, 1997s. 30-34.

⁵⁴ Mustafa Kemal'in askerlikten ayrıldığını bildiren telgrafı için bkz., *ATASE Arşivi*, Kls. 7, Dos. 1335/10, F. 2-2.

⁵⁵ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1960, s. 73.

⁵⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 2.

güdümünün asla kabul edilmeyeceği gibi önemli maddelerle, Doğu Anadolu'nun sorunları için toplanmış olan Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal'in katılımı ve aldığı kararlarla ulusal bir kongre olmuştur. Ayrıca asker, sivil ve aydınların, toplumun çeşitli kesimlerinden gelen insanların tüm ulus adına, ulusal bir amaç için Erzurum'da bir araya gelmesi ve alınan kararlar, Cumhuriyet tarihi açısından son derece önemlidir⁵⁷.

Kongre kararlarında da anlaşılabacağı üzere, Erzurum'da yeni ve esaslı bir teşkilatın, yeni bir devletin kurulması düşüncesi belirmiştir⁵⁸. Artık, artık milli bir kongrenin toplanması gerekecektir. Kongre hazırlıklarını yapmak üzere bir Temsilci Kurulu (Heyet-i Temsiliye) seçilmiştir. Başkanlığına Mustafa Kemal getirilmiş ve bu kurul bir yandan Sivas Kongresi'nin hazırlıklarını yapmak, diğer yandan da Kuvayi Milliye hareketini desteklemekle meşgul olacaktır⁵⁹. Bu sıralarda Batı Anadolu'daki derneklerinde birleşme yoluna gittiği görülmektedir. Ayrıca, 26-30 Temmuz 1919'da Balıkesir ve 16-25 Ağustos 1919'da Alaşehir Kongreleri toplanmış ve Amasya Genelgesinde yazılı olan esasların uygulanması kabul edilmiştir.

Erzurum Kongresi kararları Türkiye'de ve dünyada yankılar uyandırmış, vatanseverler bu kararları coşkuyla karşılarlarken, İstanbul Hükümeti de tepki göstermekten çekinmemiştir. Bu arada İtilaf Devletlerini en çok düşündüren, bu davanın yalnızca Türkiye'nin davası olmaması idi. Atatürk'ün deyimiyle bu dava, bütün Doğu uluslarının davasıydı ve bu yüzden daha uzun ve kanlı olacaktı. Çünkü, Türkiye emperyalistlere karşı Bağımsızlık Savaşı vermektedir. Başarırsa bu olay "mazlum uluslara" örnek olacaktır. Dolayısıyla Mustafa Kemal, yalnız Türk ulusunun değil, uyanan tüm Doğu uluslarının da umudu olmuştur⁶⁰.

⁵⁷ Kongrenin önemli maddeleri şunlardır: "1. Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür. Onun çeşitli kısımları birbirinden ayrılamaz. 2. Her türlü yabancı işgalci ve müdahalesine karşı Osmanlı Devleti'nin dağılması halinde, millet birlikte müdafaa ve mukavemet edecektir. 3. Vatanın ve İstiklalin muhafaza ve teminine İstanbul'daki Hükümet muktedir olmadığı takdirde, maksadın temini için geçici bir hükümet teşekkül edecektir. Bu hükümet milli kongrece seçilecektir. Kongre toplanmış değil ise bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır. 4. Kuva-yi Milliye'yi âmil ve milli iradeyi hakim kılmak esastır. 5. Hristiyan unsurlara siyasi hakimiyetimizi ve içtima-i muvazenemizi bozucu imtiyazlar verilemez. 6. Manda ve himaye kabul olunamaz. 7. Milli Meclisin derhal toplanması ve hükümet icraatının meclisin denetimine konulması için çalışılacaktır." Bkz., *Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi*, 6/35689, Kls. 391, Dos. (9-5) 2, F. 2.

⁵⁸ Erzurum Kongresi Beyannamesi için bkz., *ATASE Arşivi*, No. 1/105, Kls. 259, Dos. 4, F. 1.

⁵⁹ Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul, MEB. Yayınları, 1971, s. 41-42; Cemil Özgül, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919 - 23 Nisan 1920)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989, s. 8-9.

⁶⁰ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s. 130-132.

Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nin hazırlıklarını yapmak üzere 29 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum'dan ayrılarak 2 Eylül'de Sivas'a gelmiştir. 4 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın açış konuşmasıyla başlayan Sivas Kongresi'nin ilk üç günü, başkanlık seçimi, üyelerin ittihatçı olup olmadıklarının belirlenmesi, yemin taslağının düzeltilmesi ve padişaha gönderilecek bağlılık yazısının hazırlanmasıyla geçmiştir⁶¹. Ancak, dördüncü gün gündeme geçilmiş ve Erzurum Kongresi kararları aynen kabul edilmiştir. Bu kararlar bütün Anadolu ve Rumeli'yi kapsayacak biçimde genişletilerek, kurulan bütün cemiyetler,"Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında birleştirilmiştir. Ayrıca, "Heyet-i Temsiliye vatanın bütününü temsil eder" kararıyla Temsil Heyeti'nin yetkileri bütün ülke için geçerli kabul edilmiştir⁶².

Dıştan ve içten gelen bütün zorluklara rağmen Sivas Kongresi, Türk tarihinde başlı başına bir dönüm noktası olmuştur. Ulusal ihtilal, savaş, kurtuluş, devrim ve cumhuriyet devrini getiren hamlelerin temeli, vatan bütünlüğü adına Sivas Kongresi'nde atılmıştır. İhtilalin ilk gazetesi "irade-i milliye" Sivas'ta çıkmış ve yabancı bir devletin güdümünde yaşama önerisi olan "Manda" konusu bir daha gündeme gelmemiştir⁶³. Atatürk'ün "ya istiklal, ya ölüm" parolası, bundan sonra temel ilke olarak yaygınlaşmış ve benimsenmiştir. Türk ulusunun onurlu ve şerefli bir ulus olarak yaşaması ve bunun ancak tam bağımsızlıkla sağlanabileceği burada kesinleşmiştir. Ayrıca ulusal sınırimızın esasları burada saptanmış ve Kuva-yi Milliye ruhu tüm ülkede hızla yayılmaya başlamıştır⁶⁴.

Sivas Kongresiyle prestiji artan Mustafa Kemal, pek çok aydın tarafından desteklemeye başlamış ve kamuoyu artık O'nun yanında yer alacaktır. Bu durum ise Padişah Vahdettin'in taktik değiştirmesine yol açacak ve Mustafa Kemal'le iyi geçinme yollarını arayan padişahın Damat Ferit Paşa'yı görevden aldığı

⁶¹ Kongre çalışmalarına başlarken pek umut verici olmayan iki olay meydana gelmiştir. İlk gün kongre açıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'yı çekemeyenler onu başkan seçtirmek istememişlerdir. Ancak birkaç delegenin oyunu kendilerine bir yarar sağlamamış ve Paşa oybirliği ile başkan seçilmiştir. İkinci olay ise, kongrede bulunan delegelerin oldukça önemli bir bölümünün zihnini kurcalayan bir sorunun ortaya atılmasıdır. O'da Türkiye'nin kurtulması için Amerikan Mandası altına girmekten başka yol olmadığı görüşüdür. Ancak M. Kemal, ustalıklı yollarla bu kişileri de susturmuş ve kongre ancak bundan sonra çalışmalarına başlayabilmiştir. Bkz., Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, II. B., İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınları, 1963, s. 135-150.

⁶² Ayşe Afet İnan, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti" *Belleten*, C.XLVII, No. 188, (Ekim 1983), s. 907-908.

⁶³ *Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi*, Kls. 11, Dos. 335, F. 14.

⁶⁴ *Tansel*, C. II, s.106-107 ; *Selek*, s. 282-288 ; *Akşin*, s. 497-50; *Aybars*, s. 308.

görülecektir⁶⁵. 30 Eylül 1919'da Damat Ferit Paşa'nın istifasıyla boşalan sadarete iyi niyetli, vatanseverlik duygusundan yoksun olmayan Ali Rıza Paşa getirilmiştir (4 Ekim 1919). Bu zorunlu değişiklik ise, Anadolu'nun İstanbul karşısında kazandığı ilk büyük başarı olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Paşa'ya Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarına saygılı olmak koşuluyla yardımcı olacağını belirterek 3 Ekim 1919 tarihinde başlayan ikili yazışmalarda Milli Meclis toplanmadan hükümetin önemli kararlar almasını, barış konferansına Temsil Heyeti'nin güvenini kazanmış kimselerin gönderilmesini, Hükümetin yayınlayacağı bildirilerin kendisi tarafından da görülmesini ve Genelkurmay Başkanlığı'na Cevat ve Fevzi Paşa'nın getirilmesini istemiştir. İstanbul Hükümeti ise bu tekliflerin bazılarını kabul etmiş, fakat hükümet işleri ile ilgili olan konularda tavizler verilmeyeceğini bildirmiştir. Nitekim, karşılıklı bütün bu yazışmalardan olumlu bir sonucun çıkmaması üzerine, İstanbul Hükümeti Mustafa Kemal'le Amasya'da karşılıklı görüşme talebinde bulunmuştur. Ali Rıza Paşa'nın bu isteği, Mustafa Kemal tarafından da uygun görülmüş ve İstanbul Hükümeti temsilci olarak Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı görevlendirmiştir⁶⁶.

Mustafa Kemal ile Salih Paşa arasında gerçekleşen ikili görüşmeler (20-22 Ekim 1919) son derece olumlu geçmiş ve İstanbul Hükümeti temsil heyetini tanımayı resmen kabul etmiştir⁶⁷. Fakat anlaşmanın son maddesi, "Meclis'in İstanbul dışında toplanacağı hükmü" Anayasaya aykırı olacağı gerekçesiyle İstanbul Hükümeti tarafından doğrudan kabul edilmemiş, ayrıca Mustafa Kemal'in de bu konuda ısrar etmediği görülmektedir. Bu görüşmelerle Mustafa Kemal, bütün ülkeye ve dünyaya gücünü gösteriyordu.

Kısa bir süre içerisinde Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın, Padişah tarafından dağıtılmasından sonra seçime gitmediği ve Hükümetin seçim konusunda vermiş olduğu sözleri tutmadığı görülmektedir. Bu arada Mustafa Kemal'in 16 Kasım'da

⁶⁵ *Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi*, 6/35689, Kls. 4, Dos. 1135, F. 20.

⁶⁶ *Nutuk*, s. 208-218, Vesika No.127-128 ; Selek, s. 307-308; Aybars, s. 314.

⁶⁷ Taraflar şu esaslar üzerinde anlaşmaya varmışlardır: "1. Türk vilayetlerinin düşmana şu veya bu suretle terk olunmaması, hiçbir himaye ve manda kabul edilmemesi, Türk vatanının bütünlüğünün ve istiklalinin korunması. 2. Müslüman olmayan topluluklara Türk memleketlerinin siyasi hakimiyet ve sosyal dengesini bozacak biçimde imtiyazlar verilmemesi. 3. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hukuki bir teşekkülü olmak üzere İstanbul Hükümeti'nce tanınması. 4. İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında barışın kurulması için toplanacak konferansa, Heyet-i Temsiliye tarafından da uygun görülen kimselerin gönderilmesi. 5. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın İstanbul'da toplanmasının güvenlik bakımından uygun olmadığı" Ayrıntılı bilgi için bkz., *Atatürk ile ilgili Arşiv Belgeleri*, s. 67, Belge No. 69 (Görüşme Tutanakları).

Sivas'ta, komutan, Heyet-i Temsiliye ve önemli kişilerle, gelişen olayları değerlendirmek, Millet Meclisi'nin toplanma yeri, şekil ve çalışma yöntemi, Paris Barış Konferansı'nda alınacak herhangi bir karara nasıl davranılacağı konusunda ortak bir karara varmak üzere bir araya geldikleri görülmektedir⁶⁸.

Tarihimize "Komutanlar Toplantısı" adıyla geçen bu görüşmeler, 29 Kasım'a kadar devam etmiştir. Bu toplantıda bütün sakıncalara rağmen, yurdu sarsıntıya düşürmemek için Meclis'in İstanbul'da toplanmasına karar verilmiş ama milletvekillerinin güvenlikleri açısından tek tek aydınlatılması karara bağlanmıştır⁶⁹. Samsun'dan başlayarak Orta ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerini dolaşan ve her gittiği yerde anlamlı ve önemli toplantıları gerçekleştiren Mustafa Kemal Paşa, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı yönetebileceği, Mebusan Meclisi'nin çalışmalarını yakından izleyebileceği elverişli bir kent arayışı içine girmişti. İşte bu nedenlerle Ankara'yı kendine merkez yapmaya karar veren Mustafa Kemal, bu düşüncesinde de son derece haklıdır. Çünkü bu kent konum açısından uygun bir yerde olup, demiryolu ağı ile muharebe meydanlarına hem yakın hem de güvenli bir konumdadır. Ayrıca, İstanbul ile haberleşme imkanları daha fazladır. Sivas'ta ülkeyi yönetebilmenin çok zor olduğunu anlayan Mustafa Kemal, bu görüşünü Komutanlar Toplantısı'nda da gündeme getirmiş ve Ankara en uygun yer olarak seçilmiştir. Fakat, Kâzım (Karabekir) Paşa, Temsil Heyeti'nin Kızılıрмаğın batısına geçmesini, Doğu Anadolu'nun geleceğini tehlikeye düşüreceği endişesiyle istememiş ve Mustafa Kemal Paşa ise kendisini güçlülükle razı etmiştir⁷⁰.

İşte bu düşüncelerle hareket eden Mustafa Kemal ve Temsilciler Kurulu üyeleri, 18 Aralık 1919'da Sivas'tan ayrılarak, Kayseri üzerinden 27 Aralık 1919 Cumartesi günü Ankara'ya gelmişlerdir. Dikmen sırtlarında halk ve Seymenler tarafından karşılanan Mustafa Kemal, kendisi için ayrılan Ziraat Mektebi Binası'na yerleşmiştir⁷¹. Buradan çalışmalarını yürüten Mustafa Kemal'in ısrarlı tutumu etkisini göstermiş ve nihayet, 12 Ocak 1920'de İstanbul'da Fındıklı Sarayı'nda

⁶⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 195-196.

⁶⁹ Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, 2. B., Ankara, TTK, 1989, s. 20-30.

⁷⁰ Cemil Özgül, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, s.35-36.

⁷¹ Ankara şehrinin o günkü durumu için bkz: Arnold Toynbe, *Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık A.Ş., 2000, s. 103-105; Vehbi Koç, *Hayat Hikayem*, İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1973, s. 15; Erol Toy, *İmparator*, İstanbul, May Yayınları, 1973, isimli eserde Ankara'nın tasviri yapılmaktadır; *Özgül*, s. 25-35.

toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi, daha önce Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınan “ Misak-ı Milli” adı verilen esasları kabul etmek zorunda kalmıştır⁷² (28 Ocak 1920).

Osmanlı Mebusan Meclisi, milli sınırlar içerisinde tam bağımsız yeni bir Türk Devleti’nin esaslarını kapsayan Misak-ı Milli’yi kabul etmekle büyük bir tarihi görevi yerine getirmiştir. Fakat ulusal iradenin Mebuslar Meclisi’nde “Misak-ı Milli” biçiminde belirlenmekte olduğunu gören İtilaf Devletleri ise, Ocak ayı içerisinde baskı yollarına başvuracaklardır. Milletın temsilcisi Parlamento ise, işgali ve paylaştırmayı kabul etmeyeceğini kararlaştırmıştır. Meclisi almış olduğu bu karardan vazgeçirmek için baskılarını daha da yoğunlaştıran İşgal Devletleri bunu başaramamış, fakat artan baskılar yüzünden 3 Mart 1920’de Ali Rıza Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, yeni hükümetin Damat Ferit Paşa tarafından kurulması tehlikesini görerek, Padişah nezdinde girişimlerde bulunmuş ve İstanbul’da Anadolu’nun her yerinden başlayan telgraf fırtınası sonucunda, 6 Mart’ta Salih Paşa, yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir⁷³. 8 Mart’ta Hükümeti kurarak göreve başlayan Salih Paşa’da baskılara boyun eğmemiş ve Mebusan Meclisi’ni etkilemeye çalışmamıştır. Bunun üzerine İşgalci Devletlerin yapabileceği tek iş kalmıştır, o da İstanbul’un resmen işgalidir.

19 Şubat’ta, Maraş Olayları, Milne Hattına saldırılar ve Akbaş Cephaneliği Baskını’ndan sorumlu tuttıkları Osmanlı Devleti’ne bir nota veren müttefik devletler, 28 Şubat’ta Dışışleri Bakanları nezdinde Londra’da yapmış oldukları ortak

⁷² Misak-ı Milli şu maddeleri içermektedir: “1-Osmanlı Devleti’nin 30 Ekim 1918 tarihli mütareke imzaladığı tarihte düşman ordularının işgali altında bulunan Arap memleketlerinin durumunun,halkın serbestçe verecekleri oya göre belirlenmesi gereklidir. Bu mütareke hududu içinde Türk ve İslam çoğunluğu bulunan kısımların tümü, hiçbir şekilde ayrılık kabul etmez bir bütündür. 2-Halkın oyu ile ana vatana katılmış olan üç sancakta (Elviye-i Selase: Kars,Ardahan,Batum) gerekirse halkın oyuna başvurulmasını kabul ederiz. 3-Türkiye barışına bırakılan Batı Trakya, hukuki durumunun saptanması da halkın tam bir hürlikte verecekleri oya uygun olmalıdır. 4-Hilafet merkezi ve Osmanlı Devleti’nin başkenti olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi’nin bütünlüğü her türlü zedelenmeden masun ((korunmuş) olmalıdır. Bu esas kabul edilmek şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazları’nın dünya ticaret ve ulaşımına açılması hususuna bizimle diğer bütün ilgili devletlerin, birlikte verecekleri karar geçerlidir. 5-İtilaf Devletleriyle düşmanları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılmış olan anlaşma esasları dairesinde azınlıkların hakları, komşu memleketlerdeki Müslüman halkın aynı haktan yararlanmaları şartıyla tarafımızdan kabul ve temin edilecektir. 6-Milli ve İktisadi gelişmemiz imkan dairesine girmek ve daha ileri ve düzenli bir şekilde iş görmeye muvaffak (başarılı) olabilmek için her devlet gibi bizim de gelişmemizin sağlanması sebeplerinin temininde İstiklal ve tam bir hürliğe sahip olmamızı hayat ve beka (var olma) esasıdır.Bu sebeple siyasi, adli, mali gelişmemize engel olan kayıtlara karşıyız.Hissemize düşecek borçlarımızın ödenmesi şartları da bu esasa aykırı olmayacaktır.” Ayrıntılı bilgi için bkz., Atatürk, *Söylev*, s. 261-262; *Tansel*, C. III, s.19; Ziya Karal, *Cumhuriyet Tarihi*, s. 54; Nejat Kaymaz,”TBMM Misak-ı Milliye’ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu”, *Tarih ve Toplum*, 19 Temmuz, 23 Kasım 1985.

⁷³ Türk geldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 273; *Aybars*, s. 333.

toplantıda, ilk kez İstanbul'un işgali konusunu ele almışlardır. 3-5 Mart 1920'de ise, İtalya'nın çekimser kalmasına karşılık İngiliz ve Fransızlar İstanbul'un işgaline ve milliyetçilerin tutuklanmasına ilke olarak karar vermişlerdir.

13 Kasım 1918'den beri İstanbul'u kontrolleri altında tutan İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920 günü harekete geçmiş ve İngiliz askerleri İstanbul'u işgale başlamışlardır. Şehzade Karakolunu basan İngilizler, yataklarındaki askerlere ateş açmışlar, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'yı tutuklamışlar, şehrin önemli caddelerini ele geçirerek Harp Okulu, Postane, Telgraf Genel Müdürlüğü Binası işgal etmişlerdir. Ayrıca bir bildiri yayınlayan İşgal Devletleri, işgalin esaslarını açıklıyor; halkı sükûnete çağırır ve işgalin geçici olduğunu duyuran İstanbul Hükümeti ise, bu işgale sessiz kalıyordu⁷⁴. Mebusan Meclisi'nin basılması, milletvekillerinin çoğunun tutuklanması ve kaçması üzerine, bu kurumun varlığı da sona ermiş ve 11 Nisan 1920'de de, Padişahça hukuksal olarak dağıtılmıştır. Böylece Osmanlı Parlamentosu tarihe karıştıyordu⁷⁵.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'un işgal edileceğini Müdafaa-i Milliye.Grubu'nun istihbaratına dayanarak daha önce 11 Mart'ta öğrenmiş ve Salih Paşa Hükümeti'nin de düşürülerek, yerine milli iradeye karşı işbirlikçi bir hükümet kurulacağını duyarak Müdafaa-i Hukuk örgütlerini uyarmıştı. 16 Mart'ta İstanbul'un işgal haberini Manastırlı Hamdi Bey'den öğrenen Mustafa Kemal, İstanbul'u tamamen saf dışı etmek, Heyet-i Temsiliye'yi geçici bir hükümet gibi çalıştırarak, Ankara'da Ulusal iradeyi gerçekleştirecek bir meclis toplamak için harekete geçmiştir. Özellikle 16-17 Mart tarihlerinde kolordulara ve valilere çektiği telgraflarda, alınacak önlemleri bildirerek dikkatli ve hazırlıklı olunmasını emretmiştir⁷⁶.

İşgalle beraber İngilizler bazı milletvekillerini ve aydınları tutuklayarak Malta Adası'na sürmüşlerdir. Bu tutuklamalardan kurtulabilen önde gelen kişiler ise Ankara'ya geçmeye başlayacaklardır. O güne kadar İstanbul'da kalıp "bir şeyler" yapmak isteyenlerin artık tek umutları, Ankara ve Mustafa Kemal Paşa olacak ve bu tarihten sonra Ulusal Bağımsızlık Savaşı bütün hızıyla başlayacaktır. Ancak, son

⁷⁴ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. II, s. 550-552, Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Dönemi Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 312.

⁷⁵ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. II, Ankara, TTK.,1973, s. 42; Akşin, *Ana Çizgileriyle...*, s. 134.

⁷⁶ Gnkur. ATASE Başkanlığı, *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 13, Yıl. 4, (Eylül 1955), Belge No. 329-331-333.

adım olarak, ulusal devletin bir an önce kurulması için, seçimlerle kurucu nitelikli bir Meclis toplanmalı ve fiilen ortadan kalkmış olan Osmanlı Devleti'nin Parlamentosu da yok sayılmalıdır. İşte bu düşüncelerden hareket eden Mustafa Kemal'in çabalarıyla imkanların elverdiği her yerde tekrar seçimler yapılmıştır⁷⁷.

Ülkenin içinde bulunduğu bu durumda yapılan seçimler, normal "çift dereceli" seçim olmamıştır. Her livanın ileri gelenleri "ikinci seçmen" sıfatıyla milletvekillerini seçmişlerdir⁷⁸. Yeni seçilen milletvekilleriyle Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Ankara'ya gelen üyeleri birleşerek "olağanüstü yetkilerle donatılmış bir Meclis" sıfatıyla 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmışlardır. Meclis ilk toplantısında "Büyük Millet Meclisi" olarak kendi adını koymuş ve başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'yı seçerek çalışmalarına hemen başlamıştır⁷⁹.

3. İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki Gelişmeler Karşısındaki Tavrı

İstifa eden Tevfik Paşa'nın yerine 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa'nın yeni kabineyi kurmasıyla⁸⁰ artık İstanbul Hükümeti'nde Tevfik Paşa'nın tereddütlü, idare-i maslahatçı tutumu son buluyordu. Bu durum her şeyden önce İttihat ve Terakkililere karşı şiddet politikalarının uygulanmasını ve bundan dolayı İtilaf Devletleri'nin gözüne girme, hafif barış şartları elde etme anlamını taşımaktadır. Bu konuda İsmet İnönü'nün değerlendirmesi son derece dikkat çekicidir. İnönü, hatıralarında, Birinci Ferit Paşa Hükümeti hakkında düşüncelerini şöyle açıklamaktadır⁸¹:

"1919 yılı başında Damat Ferit Paşa Hükümeti iktidara geldi. Yeni Hükümet, İttihat ve Terakki ricâline ve onlara yakın olanlara karşı tecavüze geçti. Hükümet, İtilaf Devletleri iç ve dış politika bakımından ve propaganda olarak bizi nelerden mahrum etmek, mesul tutmak istiyorlarsa, onlardan evvel hükümet teşebbüse geçti... Birçok insan tevkif ettiler... Esas fikir şu idi: 'Çok fena, çok zalim bir idareden geçmişizdir. İtilaf Devletleriyle zararsız bir sulh yapabilmek için onlara itimat telkin etmek, bunun için de onların mahkum ettikleri bütün insanları cezalandırmak lâzımdır.' Bu kendilerinin vaktiyle bir çok ızdırap çekmiş, birçok mahrumiyetlere uğramış olmalarının mukabelesi maiyetinde görünmüyor. Memleket menfaatleri uğruna İtilaf Devletleriyle iyi münasebetlere girebilmek için zaruri bir hamiyet borcu şekline bürünüyordu."

⁷⁷ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, 14. B., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996, s. 48-49.

⁷⁸ Geniş Bilgi için bkz: İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, 1. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1997, s. 40.

⁷⁹ "Türkiye" sözcüğünün ülkemizde ilk kez resmi olarak kullanılışı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Nitekim, Coşkun Üçok bu sözcüğün Ekim 1920 tarihinden itibaren kullanılmaya başlandığını ve 17 Kasım 1920 tarihinde ise resmileştiğini ifade etmekte, ("Tarihimizde Türkiye Sözcüğünün Resmen İlk Kullanılışı" *Atatürk Haftası Armağanı* No: 21, 1988, s. 55); İhsan Güneş ise resmi olarak 8 Şubat 1921 tarihinden itibaren kullanıldığını belgelemektedir. Bkz., Güneş, s. 58.

⁸⁰ Damat Ferit Kabinesi'nin kuruluşu için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. II, İstanbul, Arba Yayınları, 1986, s. 38.

⁸¹ İnönü, *Hatıralar*, s. 67.

İngiliz yanlısı bir politika izleyen Damat Ferit Hükümeti, daha ilk günlerde tutuklama kararıyla bir intikam hükümeti gibi görünmektedir. Kuruluşu bakımından “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”na benzeyen Ferit Paşa Kabinesi, bu fırkayı destekleyerek⁸² ülkenin bu zor günlerinde kin ve intikamla korkunç bir “insan avı” başlatmış ve İngiliz dostlarına yardımcı olmuştur⁸³. Fakat İngilizler, Anadolu’daki ulusal hareketi önleme konusunda başarı sağlayamamış, bu konuda kendisine güvendikleri Damat Ferit Paşa da çevirdiği entrikalarla etkili olamamış ve silahı geri tepmiştir. Ferit Paşa’nın mili mücadeleye karşı silahının geri tepmesinin başlıca nedeni, Anadolu’daki faaliyetleri “alevi sönmüş bir saman” gibi görmesi ve ona göre tedbirler alması olmuştur. Nitekim, Damat Ferit Paşa Fransız ajansına vermiş olduğu bir demeçte olayı şöyle değerlendirmektedir⁸⁴:

“Bu hareket hiçbir askeri şekle haiz olmayıp milletin esaslı kısmına dayanmaz. Bu hareketi icat etmeye çalışanlar harp esnasında zabıt olup, bugün herhangi bir sanatı icra etmek için Anadolu’nun ötesine, berisine yayılan bir takım gençlerdir. Bu hareket alevi sönmüş bir saman ateşi gibidir. Hareket hakikatte bir İttihat ve Terakki hareketidir.”

Anadolu’da gelişmekte olan özellikle Amasya Genelgesi ile şuur bulan Ulusal Bağımsızlık hareketini endişe ile izleyen müttefik kuvvetler de, bu hareketin söndürülmesi için İstanbul Hükümeti’ne baskıda bulunuyordu. Bu baskılar ise hareketin elebaşı konumunda olan Mustafa Kemal’in İstanbul’a çağırılması konusunda yoğunlaşmıştır. Nitekim, 8 Haziran’da Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal’in emrindeki istimbottlardan birisiyle İstanbul’a gelmesini istemiştir⁸⁵. Fakat Mustafa Kemal’in 11 Haziran’da İstanbul’a neden çağırıldığını soran telgrafına, Harbiye Nazırı’nın kendisine yalnızca bunun Hükümet-i Seniyye’nin kararı olduğunu söylemekle yetindiği açıkça görülmektedir⁸⁶.

İstanbul’un bu konuda vermiş olduğu emirlere karşı direnen Mustafa Kemal, “artık İstanbul hakim değil, tâbi olmak zorundadır” tezini savunmaktadır. İstanbul Hükümeti ise, çağırıldığı halde İstanbul’a gelmediği ve ahaliyi hükümete karşı tahrik ve teşvik ettiği gerekçesi ile Mustafa Kemal’i görevinden azletmiş, aynı zamanda

⁸² Bülent Daver, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirisi*, Ankara, Gnkur. Yayınları, 1989, s. 95; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, [y.y], 1990, s. 97-99.

⁸³ İngilizlerin 1919 yılının Ocak ayından başlayarak hazırladıkları “kara liste” de M. Kemal’in adı da geçmektedir. Bu listenin hazırlanmasında Damat Ferit Paşa’nın da rolü olmuş ve Ferit Paşa bu faaliyetlerle hem İtilaf Devletleri’nin güvenini kazanmak hem de İttihat ve Terakki siyasetini ortadan kaldırmak istemiştir. Bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 2. B., Ankara, Olgaç Basımevi, 1985, s. 3-5.

⁸⁴ Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C. I, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1959, s.13-14.

⁸⁵ *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 19.

⁸⁶ *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 20, 22.

resmi bir sıfatı kalmadığını da Dahiliye Nezareti'nin gerekli illere bildirmesini karar altına almıştır. Bunun üzerine İçişleri Bakanı Ali Kemal Bey'de, Mustafa Kemal'in azledildiğini ve vereceği emirlerin yapılmamasını bütün illere tebliğ etmiştir⁸⁷. Aslında İstanbul Hükümeti, İstanbul'a çağrılışından sonra bu emre uymayan Mustafa Kemal'i, müfettişlik görevinden uzaklaştırmaya karar vermeden önce, güzel sözlerle ve hile ile elde etme çarelerini aramış ve bu arada müfettişlik bölgesindeki kitaları ve illeri emrinden çıkarmaya çalışmıştır⁸⁸. Harbiye Nazırı'nın boşa çıkan çalışmalarından sonra Padişah Vahdettin'de, son çare olarak bizzat Başkatibi vasıtasıyla hava değişimi alması için ısrarlı telkinlerde bulunmuş, bu da kabul olunmayınca, 8 Temmuz 1919 akşamı Başkatib tarafından "Hasbelicab memuriyet-i âliyelerine son verildiğinden hemen İstanbul'a avdet etmesi" hakkında padişah iradesi yayınlanmıştır. Mustafa Kemal de aynı gün ve aynı saatte askerlikten istifa etmiştir⁸⁹.

Bu sırada yapılan Erzurum Kongresi de İstanbul Hükümeti'nce iyi karşılanmamıştır. Kongre toplandığı sırada Damat Ferit Paşa, "Anadolu'da iğtişâş çıktı. Anayasaya aykırı olarak Meclis-i Mebusan adı altında toplantılar yapılıyor. Bu hareketin mülki ve askeri memurlar tarafından menî gerekir" diyerek tepkisini dile getirmişti. İstanbul Hükümeti de, 30 Temmuz tarihli emirle "Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in Hükümet kararlarına muhalif-i ef'âl ve hareketlerinden dolayı hemen yakalanarak İstanbul'a gönderilmelerini" istemekte ve bu amaçla görevlendirdiği mahalli memurlara 15. Kolordu'nun yardımcı olmasını rica etmekteydi⁹⁰. Ancak hükümetin vermiş olduğu bu emir, ordu ve sivil idareler tarafından uygulanmayacaktır. Ali Fuat Cebesoy, İstanbul Hükümeti'nin Erzurum Kongresi sırasında yapmış olduğu zararlı faaliyetleri hatıralarında şöyle dile getirmektedir⁹¹:

"Erzurum Kongresi'nden evvel ve sonra İstanbul Hükümeti Anadolu'ya karşı sinsi bir propaganda usulüne başvurmuştu. Milli mukavemet taraftarlarını ve vatanın selâmeti

⁸⁷ *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 114.

⁸⁸ *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 25, 26, 27, 28.

⁸⁹ Mustafa Kemal'in istifa dilekçesi şöyledir: "Mübarek vatan ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan Ermeni âmaline serfûrî etmemek için açılan Mücadele-i Milliye uğrunda milletle beraber, serbest surette çalışmaya sıfat-ı resmîye ve askeriyem artık mani olmaya başladı. Bu gaye-i mukaddese için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle aşıkı olduğum silk-i celile-i askeriye bugün veda ve istifa ettim. Bundan gaye-i mukaddese-i milliyemiz için her türlü fedakârlıkta çalışmak üzere sine-i millete bir ferd sıfatıyla bulunmakta olduğumu arz ve ilan ederim." Bkz., *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 37.

⁹⁰ Gnkur. *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 34-39..

⁹¹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 138-139.

için her şeyini feda ederek ortaya atılan liderlerini vatan hainliği ile ithâma kalkışırken, bir taraftan da taassubu ziyade olan mıntikalara gizlice ajanlar yollayarak, Yunanlıların padişah namına geldiklerini, mukavemet edilmemesini, onlara karşı koyanların padişah düşmanı olduğunu yaydıracak kadar küçülmüşler ve alçalmışlardı. Maksatları, mutaassıp halkı aleyhimize çevirmektir. İtiraf etmeliyiz ki, bu korkunç propagandalarında kısmen de muvaffak olmuşlar, İzmir cephesindeki bazı birliklerin efrâdının firarını ve Kuva-yı Milliye'ye katılmak üzere olan çetelerin dağılmalarını temin etmişlerdi. Ancak zamanla bunu da kâfi görmemişlerdi. ... Ayrıca, Damat Ferit Paşa milli mukavemeti baltalamak ve kongreleri işgal etmek için faaliyete geçmişti. Hükümeti tutan İstanbul gazeteleri Enver Paşa'nın Erzurum'a geldiğini yazmışlar, ajanlar da bunu dört bir tarafa yaymışlardı... Bu rivayete akli başında birçok kimseler de inanmış veyahut şüpheye düşmüşlerdi.”

Erzurum Kongresi'nden sonra İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'ya karşı tutumunda gözle görülür bir sertleşme olmuştur. İstanbul Hükümeti'nin bu girişimlerinin başında Kuva-yı Milliye kuvvetlerinin dağıtılması buyruğu gelmektedir⁹². Fakat, İstanbul Hükümeti bu girişiminde başarılı olamamış, ancak çeşitli yönlerden yapılan baskılar sonucu, Kuva-yı Milliye büyük ölçüde pasif duruma getirilerek, örgüt içinde çalışan bazı İttihatçıların tasfiyesi sağlanmıştır. İstanbul Hükümeti'nin bir diğer girişimi de, ulusal hareketin telgraf haberleşmesini engellemek olmuştur. Bu amaçla 8 Ağustos'ta bir genelge ile “Teşkilat-ı Milliye ve Kongre” adıyla bir süredir yapılan “tahrikata” ilişkin telgrafların kabul edilmemesi; baskı yüzünden kabulü gerekiyorsa kabul edilmesi, fakat çekilmeyip genel müdürlüğe gönderilmesi telgraf başmüdürlüklerine bildirilmişti. Fakat, yapılan bu yasaklamalara rağmen komutanlar arasında şifreli haberleşmeler devam etmiş hatta daha da artmıştır. Bunun üzerine İstanbul Hükümeti; askeri makamlara ve telgraf örgütüne gönderdiği bir genelgede, askeri makamların birbirleriyle ve maiyetiyle şifreli haberleşmede bulunamayacakları, şifreli haberleşme gerekiyorsa bunu ancak Harbiye Nezareti aracılığıyla yapabileceklerini bildirmiştir. Ancak bu uygulama da çok büyük tepki almış, özellikle Kâzım (Karabekir) Paşa, bir genelge ile bu buyruğa uyulmamasını, bunu uygulamaya kalkışacakların harp divanına verilmesini istemiş ve yapılan karşı girişimler sonucu İstanbul Hükümeti, ordunun haberleşmesiyle ilgili kararını dört gün sonra geri almak zorunda kalmıştır⁹³.

Ulusal hareketin bütün Anadolu'yu içine alacak biçimde bütünleşmesini önlemek isteyen İstanbul Hükümeti'nin, bu amaçla Batıdaki Kuva-yı Milliye hareketlerini destekleyerek, onların Doğu'daki hareketle birleşmelerini ve özellikle

⁹² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, Cem Yayınları, 1983, s. 488-502.

⁹³ A.g.e., s. 488-502.

Sivas Kongresi'ne katılmalarını önlemeye çalıştığı da görülmektedir. Damat Ferit Paşa, Ege Kuva-yı Milliyesi'nin tarafsızlığını sağlayarak bu konuda büyük başarı sağlamıştır. Bunların yanı sıra askeri ve mülki idarelere güvenilen adamlarını yerleştirerek, ulusal harekete bağlı kimseleri etkisiz kılmaya çalışan İstanbul Hükümeti, son olarak Anadolu'ya "Tahkik Heyetleri" adı verilen çeşitli kurullar göndermiştir. Taşradaki durumu merkeze bildirmek ve ulusal harekete bağlı görevlileri tasfiye etmek ya da hizaya getirmek amacıyla görevlendirilen bu heyetlerden de olumlu bir sonuç alınamamıştır⁹⁴.

İstanbul Hükümeti, Erzurum Kongresi'nden sonra yapılan Sivas Kongresi'nin de kendileri için tehlikeli olacağını anlamış, kongreyi dağıtmak ve milli kurtuluş hareketinin başı olan Mustafa Kemal'i yakalatmak için tertipler almaya başlamıştır. Elazığ Valiliği'ne tayin edilmiş olan Ali Galip'e teftiş bahanesi ile Malatya'ya gitmek ve orada kuvvetler toplayarak Sivas Kongresi'ni basma görevi verilmişti. Etrafta olup biteni büyük bir dikkatle izleyen Mustafa Kemal, bunu vaktinde haber almış, bir yandan da Ali Galip'i etkisiz hale getirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Mustafa Kemal, bu konuyla ilgili olarak karşı girişimlerde son derece dikkatli davranmak gerektiğini belirtiyor ve şöyle bir açıklamada buluyordu⁹⁵:

"... Bu hainliğin, ortak girişimcilere karşı alınması gereken durum açıktır. Ancak, karşı girişimde elden geldiğince açık saldırıdan vazgeçmek, o günün gereği olmakla birlikte, girişim gücünü çeşitli hedeflere çevirmekten sakınarak bir noktada toplamak, uygun bir davranış olacaktı. Biz de saldırılacak hedef olarak, yalnız Ferit Paşa Hükümeti'ni seçtik ve bu işte Padişahın parmağı olduğunu bilmezden geldik. Ferit Paşa Hükümeti'nin gerçekleri bildirmeyerek Padişahı aldatmakta olduğu tezini tuttuk. Padişah durumu anlayacak olursa, hemen kendisini aldatanlara hak ettikleri işlemi yapacağına güvenimiz olduğunu ileri sürdük ve hükümetin kanıtlanmış olan cinayeti üzerine, elbette kendisine güven kalmayacağından gerçek durumun yalnız ve ancak doğrudan doğruya Padişaha bildirmekle durumun düzeltilebileceğini, girişimlerimiz için çıkış noktası saydık..."

Sivas Kongresi sonucu İstanbul-Anadolu ilişkisi oldukça gergin bir durum almıştır⁹⁶. Hükümetin Ali Galip teşebbüsü, halk arasında da olumsuz tepkiler yaratmış ve halkı Heyet-i Temsiliye başında bulunan Mustafa Kemal'e daha çok yaklaştırmıştır. Bunların yanı sıra Damat Ferit, zararlı faaliyetleriyle ulusal mücadelenin en amansız ve tehlikeli bir düşmanı haline gelmiştir. Sivas Kongresi'nin

⁹⁴ A.g.e., s. 490-492.

⁹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 103.

⁹⁶ Sivas Kongresi'nin son günleri yaklaşırken Elazığ Valisi Ali Galip ve Binbaşı Noel'in Osmanlı İçişleri Bakanı adil Bey'in suç ortaklığıyla bazı Kürt önderleri kullanarak Kürtler arasında kışkırtıcı davranışlarda bulunmaları sonucu İstanbul-Anadolu ilişkisi gerginleşmiştir. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 102.

son gününde Kongre Sadrazama, Padişah ve millet arasına koyduğu engellerden vazgeçmezse, milletin artık her türlü davranış ve yürütümünde kendisini özgün sayacağını ihtar ediyor ve şunları bildiriyordu⁹⁷:

“Yurdun ve ulusun haklarını ve kutsal varlıklarını ayaklar altına alarak ve Padişah hazretlerinin yüksek şeref ve onurlarını kırarak, aymazca girişim ve davranışlarınız anlaşılmıştır. Ulsun Padişah tan başka hiçbirinize güveni kalmamıştır. Bunun için durumlarını ve dileklerini ancak Padişaha bildirmek zorundadırlar. Kurulunuz yasa dışı davranışlarının ağır sonuçlarından korkarak ulus ve padişah arasında bir duvar gibi giriyor. Bu yolda direnmeniz daha bir saat sürerse ulus artık her türlü davranış ve yürütümünde kendisini özgür ve özürlü sayacak. Bütün yurdun yasal olmayan kurulunuzla kesin olarak ilgisini ve bağlantısını kesecektir. Bu son uyarımızdır. Bundan sonra ulusun olacağı durum, burada bulunan yabancı subaylar aracılığı ile İtilaf Devletleri temsilciliklerine de ayrıntılı olarak bildirilecektir.”

Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin bu müracaatlara elinden gelen güçlüğü göstererek saraya ulaşmasını önlemek istemesi üzerine Mustafa Kemal, 12 Eylül 1919’da Sadrazama, Umumi kongre Heyeti adına çektiği bir telgrafla, İstanbul Hükümeti ile ilişkisini kestiğini bildiriyor ve şöyle diyordu⁹⁸:

“Hükümet ulusun sevgili padişahına dilediklerini ulaştırmasını engelleyip onunla bağlantısını kesmekte ve gerçekleşen haince davranışını sürdürmekte direndiğinden, ulus da yasal bir hükümet başa geçinceye değin İstanbul Hükümeti ile yönetim yönünden ilişkisini ve İstanbul ile her türlü telgraf ve posta haberleşme ve ulaştırmasını büsbütün kesmeye karar vermiştir.”

Damat Ferit Paşa Hükümeti, içte ve dışta önemini ve itibarını kaybetmiş ancak ısrarla iktidarı elde tutmak için mücadele veriyordu. Padişah da onu iktidarda tutmak için elinden geleni yapıyordu. Bu amaçla Padişah tarafından 20 Eylül’de yayınlanan beyanname de özetle şu ifadelerle yer verilmiştir⁹⁹:

“... Devlet ve millet haklarının korunmasına çalışmak hepimize düşen bir vazife ise de bunun akla en uygun yolu, dava-yı siyasî teşebbüslerle yoluna koymaktır. Milli birliğimizi bozacak ve hükümetin nüfuzunu kıracak her türlü hareketler ve ulusun fertleri arasındaki ayrılığı ve parçalanmayı gerektirecek her türlü girişimler devletimizin esas çıkarlarıyla bağdaşmaz. Bazı kimseler, ülkenin gerçek durumunu değiştirip güya ahali ile hükümet arasında muhalefet olduğunu ilan etmektedirler. Bu hâl, hakkımızdaki Avrupa kamuoyunu yanıltır, seçimleri ve meclisin toplanmasını geciktirir ve dolayısıyla hükümetin güçlüklerini artırmış olur...”

Damat Ferit Paşa’nın durumunu kuvvetlendirmek amacıyla yayınlanan bu beyanname, Mustafa Kemal’in daha önceden aldığı önlemlere rağmen ülkede yayılmaya başlamıştır. Bu durum karşısında Mustafa Kemal de Padişahın bu beyannamesini karşılıksız bırakmamak amacıyla bir telgraf göndermiştir. Mustafa

⁹⁷ A.g.e., s. 105-106.

⁹⁸ A.g.e s. 107.

⁹⁹ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, Ankara, TTK, 1987, s. 143.

Kemal, Padişaha gönderdiği telgrafta¹⁰⁰; “İhanetle halkı birbiri aleyhine döndürerek, ulusu yabancıların ihtiraslarına feda eden bu kabinenin ulusun isteğine karşı iktidarda kalması, büyük felaketlere yol açmaktadır... İç ve dış düşmanlarımızın emellerini tamim etmek isteyen bu kabinenin iktidarda kalmasını, sizin düşmanlarınızdan başka kimse istemez.” şeklinde son derece anlamlı ve ağır ifadelerle yer vermiştir. Mustafa Kemal, İstanbul Hükümeti’ne karşı faaliyetlerini ve hükümete yaptıkları baskıları ölümsüz eseri olan Nutuk’ta şöyle anlatmaktadır¹⁰¹:

“İstanbul Hükümeti ile ilgiyi kesişimizin on beşinci günündeyiz. Ulusal karara karşı bir durum alan kimi yerlerde, ister istemez ulusal akıma uymaya zorlandı. İstanbul Hükümeti’ne hizmet eden kimi görevliler ya kaçtılar ya da boyun eğme durumuna getirildiler. İstanbul’a bütün yurttan, her gün İstanbul Hükümeti’nin düşürülmesi isteğini bildiren binlerce tel yağdırılmaya başlandı. İtilaf Devletleri’nin Anadolu’da dolaşan subay ve görevlileri ayaklanmaya karşı tarafsız olduklarını ve ‘ülkenin iç işlerine karışmayız’ sözünü her yerde açıktan söylemeye başladılar. Bu durum karşısında Padişah ve Ferit Paşa, ulusal eylem yöneticileriyle anlaşmaktan başka çıkar yol kalmadığını, ama herhalde yerlerini bırakmaksızın, bu anlaşma yolunu bulabilecek araçlar araştırmaya başladıkları kanısına varmak yanlış olmaz inancındayım.”

Gerçekten de Damat Ferit Paşa, Anadolu’daki hareketi güç kullanarak ezmek yönünde İtilaf Devletleri’nden yardım görmeyince Abdülkerim Paşa’yı aracı olarak kullanmıştır. Mustafa Kemal’le Abdülkerim Paşa arasında yapılan telgraf görüşmeleri sonunda Damat Ferit Paşa, üç gün sonra istifa etmiştir. Abdülkerim Paşa, Mustafa Kemal’le yaptıkları telgraf görüşmelerinin metnini Padişaha göstermiş, Padişah da daha fazla direnmenin yersiz olduğunu anlayarak Sadrazamı iktidardan düşürme çabalarına karşı koymaktan vazgeçmiştir¹⁰².

Damat Ferit Paşa, son olarak İngilizlerden yine askeri yardım talebinde bulunmuş, bunu sağlayamayınca da 30 Eylül 1919’da istifa etmek zorunda kalmıştır. Damat Ferit Paşa’nın istifası tüm yurttan sevinç uyandırmış ve duyulan sevinç, telgraflarla Heyet-i Temsiliye’ye bildirilmiştir¹⁰³. Damat Ferit Paşa’nın sadareten istifası üzerine işbaşına getirilen Ali Rıza Paşa Kabinesi ile birlikte, İstanbul-Anadolu ilişkilerinde bir yumuşamanın başladığı göze çarpmaktadır. Özellikle bu durum Mustafa Kemal Paşa ve milli dava için Damat Ferit Paşa’nın düşürülmesinden sonra kazanılan ilk zaferdi. Fakat Padişah, bu milliyetçi kabine ile iktidar ve idareyi

¹⁰⁰ A.g.e., s. 144.

¹⁰¹ Nutuk, s. 130.

¹⁰² Gnkur. ATASE Arşivi, Kls. 4, Dos. 1135, F. 20.

¹⁰³ Gnkur. ATASE Arşivi, Kls. 335/19, Dos. 8, F. 10-17.

tekrar ele geçirme ve Mustafa Kemal ve arkadaşlarını saf dışı etme yollarını tekrar aramaya başlayacaktır¹⁰⁴.

Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifasından sonra Vahdettin, yeni hükümet için çeşitli planlar hazırlamaya başlamıştır. Vahdettin'in yakınlarından biri ve eski Damat Ferit Hükümeti'nde Savunma Bakanı olan Süleyman Şefik Paşa, bu konuda İstanbul'daki İngiliz istihbarat mensuplarıyla temasa geçmiş ve şöyle bir plan hazırlanmıştı: Eğer İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere onaylarsa, dışarıdan hiçbir yardım gerekmeksizin ulusal akıma karşı etkili ve başarılı tedbirler alınabilirdi. Bu konuda güvence verilirse Padişah, güçlü bir hükümeti işbaşına getirebilirdi. Padişahın tek isteği, Osmanlı makamları ulusal akıma karşı gerekli tedbirleri alırken, İngiltere'nin öteki İtilaf Devletleri'nin karışmalarına engel olmasıydı. İngiltere bunu onaylarsa Padişah, güçlü bir hükümet kurulması için gerekli hazırlıkları yapmaya başlayacak, geçici bir süre için 'renksiz' bir kabineyi iktidara getirecekti¹⁰⁵.

Vahdettin, ulusal akıma karşı uygulamak istediği siyasetin İtilaf Devletleri'nce onaylanmaması üzerine, Damat Ferit'i tekrar işbaşına getirmekten vazgeçmiş ve yine hükümeti kurmak için Ali Rıza Paşa Hükümeti'nde Bahriye Nazırı olan ve Mustafa Kemal'le Amasya Protokolü'nü imzalamış bulunan Salih Paşa'ya, bu görevi teklif etmek zorunda kalmıştır¹⁰⁶.

Ali Fuat Türkgeldi, Salih Paşa Kabinesi'nin acele olarak kurulmuş derme-çatma bir kabine olduğunu, Salih Paşa'nın da gergin bir zamanda iktidara gelmesi dolayısıyla uzun süre işbaşında kalamayacağını ifade etmektedir¹⁰⁷. Nitekim, Salih Paşa Hükümeti döneminde Osmanlı Devleti için çok önemli bir olay olmuş ve Osmanlı Devleti'nin başkenti 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edilmiştir. Hükümet ise bu konuda aktif bir politika uygulayamamıştır. İtilaf Devletleri'nin daha önceki İstanbul hükümetlerine karşı uygulamış oldukları baskı politikası, Salih Paşa Hükümeti'ni düşürmek amacıyla tekrar gündeme gelmiş ve artan baskılardan bunalan hükümet 2 Nisan 1920'de çekilmek zorunda kalmıştır¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1959, s. 54-55.

¹⁰⁵ *Sonyel*, C. II, s. 203-204.

¹⁰⁶ *A.g.e.*, s. 204-205.

¹⁰⁷ Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devri Son Sadrazamları*, İstanbul, [y.y], 1940, s. 258-259.

¹⁰⁸ *Sonyel*, C. II, s. 211-212.

Salih Paşa'nın sadareten istifası üzerine İstanbul-Anadolu ilişkisi, Damat Ferit Paşa'nın 5 Nisan 1920 yılında tekrar iktidar getirilmesiyle son derece gergin bir duruma girecektir. İngilizlerin istekleri doğrultusunda Padişah Vahdettin tarafından dördüncü defa iktidara getirilen Damat Ferit Paşa'ya karşı çok büyük tepkiler olmuş ve bu konuda Padişaha çeşitli öneriler sunulmuştu. Hatta Hüseyin Kâzım Bey de bir gün huzura çıkarak Damat Ferit'in iktidara getirilmesinin, "bütün memleket için felaket olacağını" söylemekte tereddüt etmemiştir. Bu müracaat üzerine hiddetlenen Padişah, "Ben istersem Rum Patriğini de getiririm, Ermeni Patriğini de getiririm, Hahambaşığı da getiririm" deyince, asabi mizaçlı olan Kâzım Bey de "getirirsiniz amma faidesi olmaz" diyerek huzurdan dışarı çıkmıştır¹⁰⁹.

Damat Ferit Paşa, ilk icraat olarak Sultan Vahdettin ile milli mücadele ileri gelenlerinin aralarını açmayı hedeflemiştir. Böylelikle daha sonra oluşacak her türlü uzlaşmanın imkân ve ihtimallerini başlangıçta kesin olarak önlemeyi düşünmüştür. Bu hedefine ulaşmak için daha önceden yapılan tersine kabine tarafından yazılan sadaret hattında, Padişaha kesin bir vaziyet aldırılmıştır. Padişah; "Mütarekenin akdinden bed'ile bittedriç nokta-i salaha takarrüp eden vaziyeti siyasiyemizi milliyet namı altında ikâ edilen iğtişâşat vahim bir hale getirmiş ve buna karşı şimdiye kadar ittihâzına çalışılan tedâbiri muslihâne faydasız kalmış olduğundan... Bu hâli isyanın devamı maazzâllahı tâala daha vahim ahvâle musavver olabileceğinden...aldatılarak bu isyana katılan ya da araç olanların genel bir affa tâbi tutulmasını, tüm Osmanlı ülkelerinde düzen ve asayiş geri getirecek tedbirlerin hızla ve kesinlikle alınmasını, İtilaf Devletleri'yle içten ve güven verici bağlar kurulmasını, devlet ve milletin çıkarlarının hak ve adalet esasına göre savunulmasını ve barışın bir an önce akdine çalışılmasını" öneriyordu¹¹⁰.

Bu durum, İstanbul-Ankara arasında her şeyin sona ermek üzere olduğunu gösteriyordu. Esasen bu tarihlerde, iki tarafın birbirlerine yaklaşacaklarını bile düşünmek doğru olamazdı. Çünkü, 16 Mart 1920'de Mustafa Kemal'in millete yayımladığı beyannamede, "Osmanlı Devleti'nin hayat ve hakk-ı hakimiyetine son verilmiş olduğunu" ilan etmesi ve Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplaması için harekete geçmesi bu görüşü doğrulamaktaydı. Oysa ki kudretsiz de

¹⁰⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara, TTK, 1987, s. 261.

¹¹⁰ *Gnkur. ATASE Arşivi*, Kls. 525, Dos. 8-129, F. 21.

olsa İstanbul'da bir devlet başkanı ve bir Osmanlı Hükümeti vardı. O halde Ankara, artık bunları tanımadığını, Türk istiklâl ve hakimiyetini savunmak üzere yeni bir teşekkülün kurulması yoluna fiilen girilmiş olduğunu saklamıyordu¹¹¹. Yeni kurulan kabine sadece başkanıyla değil, üyeleri itibarıyla de son derece ilgi çekici idi. Örneğin Adalet Bakanı Ali Rüşti Bey, Yunan ordusunun başarısı için dua edilmesini isteyen bir kişi idi. Milli Eğitim Bakanı Rumbeyoğlu Fahrettin Bey ise, okul kitaplarında bulunan Türk kelimesi yerine Osmanlı kelimesinin konmasını emretmişti. Böyle fikirlere sahip kişilerden kurulmuş olan kabinenin, milleti kurtaracağı ve Anadolu'da gün geçtikçe kuvvetlenen milli teşkilatla işbirliği yapabileceği düşünülemezdi¹¹².

Artık Padişah ve Damat Ferit Paşa ikilisi, İngilizlerin elindeki İstanbul'da, Mustafa Kemal'e karşı ellerinden gelen bütün engellemeleri yapmaktan geri kalmayacaklardır. 10 Nisan'da Hükümetin Kuva-yı Milliye'yi bir isyan hareketi olarak suçlayan bildirisi ile asilerin katledilmelerinin şariat yönünden gerekli olduğuna dair bir fetvayı yayınladığı görülecektir. Bu beyannamede, "bazı kişiler tarafından Birinci Dünya Savaşı'na sürüklenmiş olan Türk milletinin, maddi ve manevi bakımdan, büyük fedakârlıklara zorlandığı, Mondros Mütarekesi ile çok kötü duruma düşürüldüğü, şimdi de aynı kişilerin, hırs ve çıkarlarını sağlamak amacıyla milli teşkilat adı altında yeniden meydana çıkarak, fitne ve fesada sebep oldukları, kanunları çiğneyerek ahâlden zorla para ve asker topladıkları, vermeyenleri cezalandırdıkları görülmektedir" denildikten sonra, hükümetin siyasi durumunu kötüleştirmekten başka bir işe yaramayan bu kişilerin, kandırmak ve korkutmak suretiyle kendi taraflarına çektikleri kimselerden, bir hafta içinde pişman olduklarını bildirenlerin affedilecekleri, geri kalanların ise şiddetle cezalandırılacakları yazılı idi¹¹³.

Şeyhülislam Dürriyade Es-Seyyid Abdullah'ın verdiği fetvalar da çok sert hükümler taşımaktadır. 11 Nisan'da Kuva-yı Milliye aleyhinde hazırlatılan bu fetvada¹¹⁴, İstanbul Hükümeti ulusal mücadeleyi Türk'ü Türk'e kırdırarak

¹¹¹ *Nutuk*, s. 313.

¹¹² Tevfik Bıyıklıoğlu, s. 17.

¹¹³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1948, s. 81.

¹¹⁴ *Gnkur. ATASE Arşivi*, No.4/252, Kls. 486, D. 40-2, Fih. 7-2; *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı: 35, Yıl. 10, (Mart 1961) Belge No. 875.

boğabilmeyi düşünmüş, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının öldürülmesinin dine uygun olduğunu dile getirmiştir.

İstanbul Hükümeti'nin bu dönemde, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çıkan bir takım ayaklanmaların başlamasında da önemli rolü olmuş ve yukarıda açıklanan fetvalar önemli bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Çünkü, İstanbul Hükümeti halkın saltanat, hilafet ve şeriatla ne derece önem verdiklerini bilmekte ve dolayısıyla şeriatın da bir propaganda aracı olarak kullanılmasından çekinmemiştir. İşte Anadolu hareketini bastırmak amacıyla işbaşına getirtilen Damat Ferit Paşa, daha da ileri giderek ulusal hareketi bastırmak için silahlı bir kuvvetin oluşturulması için gereken çalışmalara da başlamıştır. Bu amaçla 18 Nisan 1920'de çıkarılan bir kararnamede, "Kuva-yı İnzibatiye" adı verilen kuruluşun amacı şöyle açıklanmaktadır¹¹⁵:

"Devlet yasalarını uygulayan, hükümet memurlarını zorla kullanarak görevini yapmaya engel olan ve Kuva-yı Milliye adını taşıyan eşkıyaları tepelemek için Kuva-yı İnzibatiye kurulmuştur. Kuva-yı İnzibatiye devletin silahlı kuvvetidir. Bu kuruluş Harbiye ve Dahiliye Nazırlıklarına bağlı olacaktır. Aynı zamanda kolluk kuvvetlerine de yardım edecektir."

Bunun yanı sıra Damat Ferit Paşa'nın almış olduğu bir diğer önlem de, 18 Mart'ta "resmi görüşmeleri" erteleme kararı alan Mebuslar Meclisi'ni padişahın bir buyruğu ile dağıtmak olacaktır.

B. Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Ankara-İstanbul İlişkilerinin Boyutlanması

1. Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasının Hukuki ve Siyasi Önemi

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile Türk milletin tarihinde yeni bir devre açılmış ve yeni bir devletin temeli o gün Ankara'da atılmıştır. Bu devletin kuruluşu, İstanbul'a isyan eden ve işgal devletlerine karşı gelen milli kuvvetlerin millet iradesine dayanarak başardığı bir sonuçu¹¹⁶. Büyük Millet Meclisi ile dış güçlere karşı savaşı ve Osmanlı düzenine karşı ihtilali yönetecek yepyeni ulusal bir devlet kurulmuş oluyordu. Mondros Ateşkes Antlaşması'yla beraber eylemsel olarak ortadan kalkan Osmanlı Devleti'nin bırakmış olduğu boşluk, Büyük Millet Meclisi ile doldurulmuştu. Her ne kadar Meclis'in içinde ve dışında bulunan bazı çevreleri hoşnut kılmak için, amacın "tehlikede bulunan Padişah-Halifeyi kurtarmak" olduğu ileri sürülmüşse de yapılan işle yeni bir

¹¹⁵ *Gnkr. ATASE Arşivi*, No. 4/252, Kls. 485, D. (39-40), F. 2, 2-1, 2-2.

¹¹⁶ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, I. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 143.

devletin temelleri atılmıştı¹¹⁷. Büyük Millet Meclisi daha ilk günlerinde Mustafa Kemal'in teklifi ile son derece önemli şu kararları almıştır¹¹⁸:

“Meclis'te toplanan ulusal iradeyi vatanın geleceğine egemen kılmak esas amaçtır: BMM'nin üstünde bir güç yoktur. BMM yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır. Meclis'ten ayrılacak bir kurul, Meclis'in vekili olarak hükümet işlerini görür. Meclis Başkanı bu gücün de başkanıdır. Padişah ve Halife baskı ve zordan kurtulduğu zaman, Meclis'in düzenleyeceği kanuni esaslara uygun olan durumunu alır.”

24 Nisan 1920 tarihli BMM'nin almış olduğu bu kararlar, kesin zafere ulaşıp İstanbul kurtarıldıktan sonra Padişahın durumu, Meclisçe çıkarılacak bir kanunla belirlenecekti. Bu önerge ile Mustafa Kemal Paşa, açıkça “Padişahın Büyük Millet Meclisi'nin ve dolayısıyla Türk milletinin buyruğuna bağlı olduğu ve onun vereceği karara boyun eğeceğini” ifade etmektedir¹¹⁹. Mustafa Kemal bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir¹²⁰:

“Gerçek, Osmanlı Devleti'nin ve halifeliğin yıkıldığını ve ortadan kalktığını düşünerek yeni temellere dayalı yeni bir devlet kurmaktır. Ama, durumu olduğu gibi söylemek, amacın bütünü yitirilmesine ol açabilirdi. Çünkü genel eğilim ve düşünüş, daha Padişah ve Halifenin özürü sayılacak bir durumda bulunduğu yolunda idi. Dahası Meclis'te ilkin Halifelik ve Padişahlık makamı ile bağlantı ve İstanbul Hükümeti ile uzlaşma aramak akımı bile baş göstermişti.”

Büyük Millet Meclisi'nin daha ilk günlerde yaptığı işlerden birisi de hükümet kurmak olmuştur. Ulusun iradesini Büyük Millet Meclisi temsil ediyordu ama işlerin yürümesi için, Meclis adına bu görevi yüklenecek bir kurula gereksinim duyuluyordu. Nitekim Mustafa Kemal, bir önergeyle yine, “Hilafet ve Padişahlık” ile ilgili temel görüşünü saklı tutarak bir hükümetin kurulmasını istemiştir. Bu amaçla 25 Nisan'da Mustafa Kemal'in başkanlığında 7 kişilik “Geçici İcra Heyeti” adı altında Bakanlar Kurulu oluşturulmuş ve hükümet işlerine el konulmuştur¹²¹. Geçici hükümetin yapmış olduğu ilk icraat ise, 29 Nisan 1920 tarihli “Hıyanet-i Vataniye Kanunu”nu¹²² çıkarmak olmuştur. Bu kanuna göre Büyük Millet Meclisi'nin uygunluğuna karşı ayaklanma biçiminde görülen, sözlü bile olsa her türlü hareketleri yapanlar vatan haini sayılacak ve ölümle cezalandırılacaklardı.

¹¹⁷ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, 14.B., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996, s. 49.

¹¹⁸ Eroğlu, s. 141.

¹¹⁹ Meclis oturumlarında zaman zaman Padişah ve Halifenin durumu söz konusu edildiğinde M. Kemal Paşa ustalıklı bu görüşmeleri kapatmış ve her fırsatta Meclis'in yurta en üst makam olduğunu dile getirmiştir. Nitekim, silahlı mücadele dönemi sonuçlandığında Meclis kendisini en üst güç olarak görecektir ve Mustafa Kemal Paşa da bu güçle devrimlerini yürütecektir. Bkz., Mumcu, s. 50.

¹²⁰ Yavuz Abadan ve Bahri Savcı, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara, 1959, s. 52-60.

¹²¹ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, 4.B., İstanbul, Tekin Yayınevi, 1995, s. 93-94.

Böylece BMM, meşruluğunu yalnızca kendisi kabullenmiyor, bunu bütün kamuoyuna ilan ediyordu¹²³. Büyük Millet Meclisi, 2 Mayıs 1920 tarihli oturumunda kuruluşuyla ilgili çok önemli kararlar almış ve hükümet üyelerinin seçilmesine dair kanunu kabul ederek, on bir kişilik Bakanlar Kurulu’nu oluşturmuştur. 3-4 Mayıs 1920 tarihli oturumlarda ise, seçimlerin tamamlanmasıyla Büyük Millet Meclisi’nin ilk hükümeti kurulmuştur¹²⁴.

Yeni hükümetin çıkardığı 2 sayılı kararname ile İstanbul’la her türlü resmi haberleşme kesiliyor ve oradan gelecek olan her tür resmi evrak ve gazetenin de geri gönderilmesi isteniyordu. Bu tür evrakı kabul eden ya da geriye göndermeyen memurlar ise vatan haini sayılacaklardı¹²⁵. Birkaç gün sonra alınan ikinci bir kararla da¹²⁶, “İstanbul’daki hukuka aykırı hükümetin yaptığı her türlü terfiler ve diğer işlemlerin yok sayılması” kabul edilmiştir. Böylece bu iki kararla, İstanbul’dan ayrı ve farklı bir yönetimin kurulduğu açıkça ortaya konmaktadır.

Mustafa Kemal’e göre, artık İstanbul Hükümeti’nin buyruk ve fetvaları etkisizdi. Türk ulusu “kutsal haklarını savunmak” ve “onurlu bir barış” elde etmek azminde idi. Padişaha gönderilen tel yazısında, ulusun padişahlık katının yetki ve itibarını savunmak, “din düşmanlarını” yurt dışı etmek, ulusal bağımsızlığı geri getirmek amacıyla Büyük Millet Meclisi’nin kurulduğu ve silaha sarıldığı bildiriliyordu. Ulusal savunmayı padişaha karşı bir ihtilal gibi göstermeye çalışan hainlere kulak asmamasını öneren Mustafa Kemal, “kendi hükümetimizin idaresi altında bedbaht ve fakir yaşamak, ecnebi esareti pahasına nail olacağımız huzur ve saadete bin kere müreccahtır” diyerek, ulusun padişah katına güveni olduğunu belirtiyordu¹²⁷. Ama padişah önderliğinde İstanbul hükümeti, ulusal akımı ortadan kaldırmak için harekete geçiyor ve bu akımın önderlerini gıyaben ölüme mahkum ediyorlardı. Bu davranışı yurda hıyanet olarak niteleyen Büyük Millet Meclisi ise, Damat Ferit Paşa yönetimini tanımayı reddetmekle kalmayıp, 7 Haziran 1920 günkü oturumunda Doktor Adnan (Adıvar) Bey’in önerdiği ve Aydın Milletvekili

¹²² *Düstur* (23 Nisan 1920-28 Şubat 1921), C. I, 3. Tertip, Başvekalet Müdevvenat Müdüriyeti, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1929, Karar No.8, Kanun No. 2, s. 4-5.

¹²³ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 142; Mumcu, *Tarih Açısından...*, s. 50.

¹²⁴ Kili, s. 94.

¹²⁵ 6 Mayıs 1920, Kararname No. 2.

¹²⁶ 24 Mayıs 1920, Kararname No. 17.

¹²⁷ Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi Ülkü, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995.

Cemil Bey ile 9 milletvekilinin destekleyerek Meclis’çe kabul edilen önergeleriyle, İstanbul Hükümeti’nin 16 Mart 1920’den sonra imzalamış olduğu tüm anlaşma ve sözleşmeleri yetkisiz sayıyordu¹²⁸. Bunun yanı sıra Damat Ferit Hükümeti’nin Kuva-yı Milliye’yi ortadan kaldırmak amacıyla giriştiği kavuşturmadan fetvaya ve kuvvet göndermeye kadar varan zararlı çalışmalarına karşılık, Ankara’daki Meclis ve hükümet, iç güvenliği sağlayarak etkinliğini sürdürebilmek için bazı önlemler alma gereğini duymuştur. Fetvaya fetva ile cevap verme ve vatan hainliği yasasının çıkarılması dışında, asker kaçaklarının önlenmesi, İstiklal Mahkemeleri’nin kurulması, öğüt kurullarının oluşturulması, gizli teşkilatların kurulması ve haberleşmenin, Anadolu’ya giriş ve çıkışların denetlenmesi gibi çeşitli önlemlerle İstanbul Hükümeti’nin Anadolu’da gerçekleştirdiği zararlı faaliyetler engellenmeye çalışılmıştır¹²⁹.

2. İstanbul-Ankara Hükümetleri Arasındaki Çatışmalar

Anadolu’da gelişmeye başlayan Ulusal Bağımsızlık ruhu, yeni kurulan, milli bir niteliği olan ve millet hakimiyetine dayanan Büyük Millet Meclisi’nin açılması ile hukuki ve siyasi değerini arttırmıştı. Meclis içerisinde çıkarılan bir hükümetin, ülkenin ve ulusun geleceğini yönlendirmeye başlamasıyla “Ulusal bağımsızlık Savaşı” tek merkezden yönetilen bir aşamaya gelmiştir. Fakat Ankara’daki bu gelişmeler karşısında İstanbul Hükümeti’de boş durmamış, bu faaliyetleri yok etmek için çalışmalarına hız vermiştir. Özellikle Mustafa Kemal’in azimli davranışı ve milli davayı başarıma kararlılığı karşısında Damat Ferit Paşa Hükümeti, memleket ve millet menfaatini hiçe sayarak en ağır tedbirlere başvurmaktan geri kalmamıştır.

İstanbul Hükümeti tarafından Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, gıyaben İstanbul’daki Birinci Örfi ve Harp Divanı’nın verdiği 4 Mayıs 1920 tarihli bir kararla “Resmi Rütbe ve Nişanlarının Alınmasına” ve “İdam Cezasına” mahkum edilmişlerdir¹³⁰. Damat Ferit Paşa Hükümeti, özellikle TBMM’nin açılmasından sonra düşmanla işbirliği yaparak, Yunanlılara karşı memleketi savunan Kuva-yı Milliye cephesinin gerisindeki cehalet ve taassubu, Ulusalcılar aleyhine harekete

¹²⁸ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, s. 3.

¹²⁹ Mumcu, s. 51-52.

¹³⁰ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)*, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Başkanlığı Yayınları, 1982, Belge No. 87.

geçirmiştir. Mustafa Kemal, İstanbul Hükümeti'nin giriştiği bu yıkıcı akımı ve kötü durumu Nutuk'ta geniş bir biçimde şöyle anlatmaktadır¹³¹:

“Damat Ferit Paşa Hükümeti ve İstanbul'da bütün yıkıcı hain örgütlerin kurduğu birlik ve bu birliğin Anadolu içindeki bütün ayaklanma örgütleri ve bütün düşmanlar ve Yunan Ordusu, elbirliği ile bize karşı çalışmaya başladılar. Bu ortak saldırı piyasasının yönergesi de Padişah ve Halifenin, içinde düşman uçakları da bulunan her türlü araçlarla yurda yağdırdığı fetvaları idi... Bu genel, çeşitli ve haince saldırılara karşı biz de, daha Meclis açılmadan önce Afyonkarahisar'da, Eskişehir'de ve bütün demiryolu boyunca bulunan yabancı devlet askerlerini Anadolu'dan çıkararak, Geyve, Osmaneli, Carablus Köprülerini yıkarak ve Meclis toplanır toplanmaz Anadolu'daki saygıdeğer din bilginlerinden fetva alarak karşı önlemlere giriştik... Bandırma, Gönen, Susurluk, İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Gerede, Nallıhan, Beypazarı dolaylarında... tutuşan kargaşa ateşleri bütün ülkeyi yakıyor, hainlik, bilgisizlik, düşmanlık ve bağınazlık dumanları bütün yurt göklerini yoğun karanlıklar içinde bırakıyordu. Ayaklanma dalgaları Ankara'da karargâhımızın duvarlarına dek çarptı. Karargâhımızla kent arasındaki telefon ve telgraf tellerini kesmeye dek varan kudurgan saldırılar karşısında kaldık... Dikkate değer ki sekiz ay önce Ulus, Heyet-i Temsiliye ile birlik olarak, Damat Ferit Hükümeti ile ilişkiyi ve haberleşmeyi kesmiş iken, Ali Galip'in girişimi gibi tek düke olaylardan başka genel ayaklanma olmamıştı. Bu kez ortaya çıkan yaygın ve genel ayaklanmalar, sekiz ay içinde yurttan çok hazırlık yapıldığını gösteriyordu. Damat Ferit Hükümeti'nden sonra kurulan hükümetlerle Ulusal bilincin korunması ve pekiştirilmesi yolundaki savaşlarımızın ne kadar haklı nedenlere dayandığı çok acı olarak bir daha anlaşılmış oluyordu.”

Değişik tarih ve yerlerde çıkan ve çoğu zaman Ulusal Mücadele için tehlikeli boyutlara ulaşan ve çoğu zamanda güçlkle bastırılan bu isyanlar, İstanbul Hükümeti tarafından desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. Ayaklanmaların hepsinde de İstanbul Hükümeti'nin kışkırtıcılığı vardır. Ama bunların bazıları doğrudan doğruya bu hükümetçe yürütülmüştür. Bunların yanı sıra işgal devletleri de kendi etkilerine bırakılmış olan bölgelerde, Milli uyanışı ezmek için ellerinden gelen çabayı harcamış ve İstanbul Hükümeti ile işbirliği yapan ajanlar vasıtasıyla kendi bölgelerindeki halkı din sömürücülüğü yolu ile ayaklandırmışlardır. 1921 yılı sonlarında bastırılabilen bu ayaklanmalar, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne maddi ve manevi çok büyük kayıplara mal olmuştur.

İstanbul–Anadolu arasındaki bu amansız mücadele tüm hızıyla devam ederken, İtilaf Devletleri de kendi aralarında Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için mücadele etmektedirler. Anadolu'da iç ayaklanmalar doruk noktasına ulaşırken, Haziran ayında Yunanlılar Batı Cephesi'nden saldırıya geçmişlerdi. Bu ortam içinde “Türkiye Sorunu” 12 Şubat 1920'de Londra Konferansı'nda gündeme getirilmiş, Fransa ve İtalya İzmir'in Yunanlılar tarafından

¹³¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 328-335.

derhal boşaltılmasını isterken, İngiltere bu görüşü kabul etmemiştir¹³². Türk barışı ile ilgili olarak yapılan son toplantı, 18-20 Nisan 1920’de San-Remo’da yapılmış ve İtilaf Devletleri başbakanlarından oluşan Yüksek Konsey¹³³, beş gün süren görüşmeler sonunda Osmanlı Devleti’nin paylaşım esaslarını kesin olarak saptamış ve ileri de Sevres’de varılacak olan anlaşma tasarısının ana hatlarını kaleme almışlardır¹³⁴. Müttefikler San-Remo’da düzenledikleri metni bildirmek için İstanbul Hükümeti yetkililerini Paris’e çağırmışlardı. Damat Ferit, bu davet üzerine Tevfik Paşa’nın başkanlığında bir heyeti Paris’e göndermiş, 11 Mayıs 1920’de düzenlenen kısa bir törenle anlaşma taslağı Osmanlı delegelerine verilmiştir. Ancak, barış koşulları Ankara ve İstanbul’da açıklanır açıklanmaz bütün Türkiye yasa bürünmüştür. Özellikle Büyük Millet Meclisi’nin 22 Mayıs tarihli oturumunda ele alınan bu koşullar, büyük tepkilere neden olmuştur¹³⁵.

Damat Ferit Paşa Hükümeti, anlaşmanın bir ölüm kararı olduğunu ve Türklerin ilmiği kendi boyunlarına geçirmemeleri gerektiğini öne sürenleri, “sorumsuz çılgınlar” olarak niteliyor ve padişah Vahdettin’le beraber bu anlaşma metninin imzalanmasının gerektiğine inanıyorlardı. Fakat kamuoyu karşısında tek başlarına sorumluluk taşımak istemedikleri için sorunun özel bir mecliste görüşülmesini yararlı bulmuşlardı. İşte bu amaçla 22 Temmuz 1920’de Yıldız Sarayı’nda Vahdettin’in isteği ile toplanan “Saltanat Şurası” nda istedikleri kararı kolayca aldirmışlardır¹³⁶. Sadrazam hemen o akşam İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck’e anlaşmayı imzalayacak delegelerin yola çıkarılacağı haberini vermiş ve Ayan üyesi olup Saltanat Şurası’na katılan Hadi Paşa, Rıza Tevfik ve Bern Elçisi Reşat Halis delege olarak görevlendirilmişlerdir. Türk milletini yaşama hakkından yoksun bırakmak isteyen “Sevr Antlaşması” 10 Ağustos 1920’de Osmanlı delegelerince imzalanmıştır¹³⁷. Bu antlaşma ile İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti’ni parçalayıp

¹³² 14 Şubat – 21 Mart 1920 tarihli Londra Konferansı’nın toplantı kararları için bkz., Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, Aykaç kitabevi, 1967, s. 214-224.

¹³³ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları...)*, A Ü Siyasal bilgiler Fakültesi 100. Doğum Yılında Atatürk’e Armağan Dizisi, Ankara, SBF. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1980.

¹³⁴ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara, TTK, 1991, s. 74-75.

¹³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, C. II, Ankara, TBMM Matbaası, 1940, s. 11-20; Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması*, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1986, s.100-102.

¹³⁶ Münir Sirel, “Sevres Antlaşması’nı Kabul Eden Saltanat Şurası Tutanağı”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, No. 4, (Ocak 1968), s. 15-21.

¹³⁷ Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948, s. 128-130; Antlaşmanın tam metni için bkz., Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasal Tarih*

aralarında bölüşüyor ve geriye kalan sözde bağımsız Osmanlı Devleti'ni de kendilerinin ekonomik, hukuki ve mali bakımlardan mutlak yönetimleri altına alıyorlardı. Sevr Antlaşması, yakın tarihte bir ulusa ceza olarak kabul ettirilen en sert barış antlaşmalarından birisi olup, Anadolu'nun savaş ganimeti olarak kasıtlı ve cüretli bir biçimde bölüşülmesine de yol açıyordu¹³⁸. Büyük Millet Meclisi'nin Sevr Antlaşması'na tepkisi çok sert olmuş, bu antlaşmayı tanımayan Meclis, antlaşmayı onaylayan bütün Osmanlı devlet adamlarını 19 Ağustos 1920 tarihinde "Vatan Haini" kabul ederek, vatandaşlık haklarından yoksun bırakmıştır¹³⁹. Artık Anadolu'nun İstanbul'a karşı direnmesi son biçimini alıyordu.

Sevr Antlaşması'ndan sonra Damat Ferit Hükümeti'nin durumu da sarsılmaya başlamıştı. Özellikle iç ayaklanmaların bastırılması, Yunan taarruzunun beklenen sonucu vermemesi ve son olarak Sevr Antlaşması'nın Büyük Millet Meclisi ve bütün Türk milleti tarafından nefretle karşılanması, Damat Ferit politikasının iflas ettiğini tüm dünyaya ispat etmişti. 16 Ekim 1920'de görevinden resmen çekilmek zorunda kalan Ferit Paşa Hükümeti'nin, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına, hatta Türk milletine karşı giriştiği "takip hareketi" kapanmış oluyordu. Artık Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın yönü bir Türk-Yunan mücadelesi şekline dönüşecekti. Bu tarihi mücadeleyi kazanmak, fedakâr Türk Milleti ve onun Başkomutanı Mustafa Kemal Paşa'nın azmiyle gerçekleşecekti.

C. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Döneminde Dini Örgütlenme ve Basın

Hiç kuşkusuz, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın yarattığı bunalımlı ortam ve İmparatorluğun dağıldığı, devletin ne olacağı düşüncesi, siyasi partiler, cemiyetler ve heyetler adı altında çeşitli kuruluşların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İşte ülkenin içinde bulunduğu bu karışıklıktan faydalanmak isteyen bazı grupların çalışmalara başlamasıyla, ortamın daha da gerginleştiği görülecektir. Kamuoyunda da son derece etkili olan bu parti ve cemiyetler, dönem içerisinde meydana gelen siyasi olaylarda söz sahibi olarak ülkenin işgal edilmesinde yabancı devletlere yardım etmekten de çekinmemişlerdir. Bu bölümde dini nitelikli siyasi parti ve cemiyetlerin

Metinleri, Ankara, TTK, 1953, s. 525-691; Cemil Bilsel, *Lozan*, C. I, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998, s. 305-322.

¹³⁸ Salahi R. Sonyel, C. II, s. 85-86; Yılmaz Altuğ, "Onaylanmayan Antlaşmalar Sevr", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No. , (Mayıs 1979), s. 20.

¹³⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1336 (1920), Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, s. 22.

kuruluşu, örgütlenmesi ve faaliyetleri ele alınarak, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na bakış açıları vurgulanmaya çalışılacaktır.

1. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na Karşı Dini Oluşumlar

a) Hürriyet ve İtilaf Fırkası (14 Ocak 1919)

II. Meşrutiyet'in ilanından üç yıl sonra 21 Kasım 1911 yılında kurulan ve İttihat ve Terakki Fırkası karşısına güçlü bir muhalefet partisi olarak çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, siyasi hayatını kopuk ve kesintili olarak 1922 yılı sonlarına kadar devam ettirmiştir¹⁴⁰. Fırka, ümmetçi bir görüntü çizmekle beraber, içerisinde şeyhler, valiler, tarikat önderleri, memurlar ve Damat Ferit Paşa gibi saraydan pek çok kişiyi barındırmaktadır. Nitekim, bu kadar değişik düşünceye sahip insanları bir arada tutmak imkânsızdı. Zamanla fırka içerisinde meydana gelen anlaşmazlıklar, Mahmut Muhtar Paşa suikastı ve Balkan Savaşı nedeniyle Fırkanın 10 Ocak 1913 tarihinde siyaset sahnesinden çekildiği görülmüştür¹⁴¹.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ittihatçıların önemini yitirmesiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın tekrar siyasi hayatta yerini aldığı, bütün yurttaki faaliyete geçtiği bir beyannameyle kamuoyuna duyurulmuştur. Yeniden eyleme geçiş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 14 Ocak 1919 olarak kabul edilmektedir¹⁴².

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın mütareke ortamı içerisinde ilk kurucu ve yöneticileri arasında Müşir Nuri Paşa, Seyid Abdülkadir Efendi, Mustafa Sabri Efendi, Vasfi Efendi, Süleyman Paşa, Ferit Paşa-zade Celalettin Paşa, Ali Kemal Bey, Refik Halit Bey, Nurettin Bey, Rıza Tevfik Bey, Hacı Osman Efendi ve Mehmet Ali Beyler vardır¹⁴³. Fırka ilk bildirisini 22 Ocak 1919'da yayınlamış ve izleyeceği ilkeleri şu şekilde açıklamıştır¹⁴⁴:

“Fırka yeni bir dönemin başladığını kabul etmektedir. İttihat ve Terakki, şimdiye kadar ‘komitecilik’ zihniyetiyle hareket ettiğinden muhalefetin oluşmasına engel olmuştur. Muhalefet oluşmadığı için hükümet buhranları yaşanmıştır... Müslümanlara karşı cinayetlerin, devlet dairelerinde suiistimallerin ortadan kalkması gerekmektedir.

¹⁴⁰ Bülent Daver, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, 1989, s. 95.

¹⁴¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C.IV, İstanbul, Baha Matbaası, 1966, s. 1348-1349.

¹⁴² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, II. Meşrutiyet Dönemi, C. I, I. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 271.

¹⁴³ *Alemdar Gazetesi*, 11 Kanun-ı sâni (Ocak) 1919, s. 1.

¹⁴⁴ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın beyannamesi için bkz., EK. I; *Alemdar Gazetesi*, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Beyannamesi”, 24 Kanun-ı sâni 1335, (24 Ocak 1919) 1919, s. 1-2.; *Tasvir-i Efkâr*, 9. Sene, No.1-2631, 24 Kanun-ı sâni 1335/1919, s. 1.

Hürriyet ve İtilaf çizdiği esaslar doğrultusunda hareket eden hükümetleri destekleyecektir...”

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yayınladığı beyannamede görülen en belirgin özellik, İttihat ve Terakki'yi suçlamasıdır. Bu zamana kadar geçen sürenin bütün sorumlulukları İttihat ve Terakki'ye yüklenmiştir. Partinin kendisini dönemin en güçlü siyasi partisi olarak gördüğü de açıktır. Hükümetlerden istediği, ittihatçıların yargılanması ve işledikleri suçların hesabının sorulmasıdır. Parti, ittihatçıları Alman hayranlığı ile suçlamış, oysa kendisi aşırı İngiliz yanlısı bir politika izlemiştir. Damat Ferit Paşa başta olmak üzere parti başkanı Sadık Bey ve üyeler, İngiltere'nin himayesini istemişlerdir¹⁴⁵. Damat Ferit'in, Allah'tan sonra İngiltere'ye güvendiği, Padişah Vahdettin'in de buna yakın duygular taşıdığı bilinmektedir¹⁴⁶. Nitekim, parti başkanı Sadık Bey'in yazılı ifadesinde, güzel ve övücü sözlerle İngiltere'nin himayesini dahi teklif ettiği görülmektedir¹⁴⁷.

İngiltere'yi İslam aleminin koruyucusu olarak gören İtilâfçılar, İngiltere'nin İslam topraklarına sahip olduğu ve Halifeliliğin de İstanbul'da bulunmasından dolayı iki ülkenin dost olması gerektiğini düşünmektedirler. Bu dostluğun hem ülkenin kurtuluşuna çare, hem de İslam alemine bir hizmet olduğunu dile getirmektedirler¹⁴⁸. Bu düşüncelerden hareket eden parti, Türkiye'yi kilit, İngiltere'yi ise anahtar olarak görmektedir. Yani iki ülkenin birbirlerini tamamlayan unsurlar oldukları anlatılmak istenmiştir. Buradan da görüleceği üzere, İstanbul Hükümeti ve fırka mensupları, İngiltere'ye karşı aşırı bağlılık duymuşlar ve İngiliz yandaşı politikayı da adeta bir ilke olarak kabul etmişlerdir.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, kuruluşuyla birlikte geniş bir örgütlenme hareketine girişmiştir. Fırkanın, program¹⁴⁹ ve beyannamesinin yayınlanmasıyla birlikte şube açılışları, parti kayıtları ve toplantılarla ilgili yazılara basında sıkça rastlanmaktadır. İlk şubesini İstanbul'da açan fırkanın, şubelerin kayıt, toplantı ilanlarının yanı sıra, zaman zaman dini konularda görüşme yapmak üzere üyelere çağrılarda bulunduğu görülmektedir¹⁵⁰. Kısa süre içerisinde İstanbul ve taşrada örgütlenmesini tamamlayan

¹⁴⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, Cem Yayınları, 1983, s. 206.

¹⁴⁶ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, TTK, 1986, s.5-6.

¹⁴⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 29.

¹⁴⁸ *Alemdar Gazetesi*, 14 Temmuz 1919, s. 1.

¹⁴⁹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası programı için bkz., EK. II, *Alemdar Gazetesi*, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası Programı”, 7.Kanun-ı sâni 1335, (7 Ocak 1919), s. 1-2.

¹⁵⁰ *İkdam Gazetesi*, 5 Haziran 1919, s. 1.

fırkanın şubeleri, 1919 Temmuzunda 196 adet iken, 1920 başlarında 400'e ulaştığı resmi olarak beyan edilmiştir¹⁵¹. Fırkanın bu şube fazlalığı, faaliyetlerini Anadolu'da da yoğunlaştırdığını göstermektedir. Doğu ve Güney Doğu bölgesinde Kürdistan Teali Cemiyeti ile birlikte hareket eden Fırka, İngiliz Muhipler Cemiyeti ile de ilişki kurmaktan çekinmemiştir.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası örgütlenme aşamasını tamamlamasıyla birlikte değişik düşüncede insanları bir arada toplaması nedeniyle 1919 Haziran sonlarında fırka içinde çeşitli bunalım ve hareketliliğin yaşandığı da görülmektedir. Damat Ferit Paşa'nın ikinci kez sadrazamlığa getirilmesiyle birlikte dönemin Şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi ile fırka başkanı Sadık Bey arasında ilk anlaşmazlık işaretleri görülmüştür¹⁵². 1919 yılında yaşanan parti-hükümet arasındaki bu anlaşmazlık, kısa bir süre ertelenebilmiş, fakat 1920 başlarında partinin parçalanması engellenememiştir. Fırkadan zamanla istifaların artmasıyla Mustafa Sabri ve çevresindekiler, 30 Mayıs 1920'de yaptıkları bir toplantıda yeni bir partinin kuruluşu için karar almışlardır. Yeni parti 5 Haziran 1920 tarihli toplantıda "Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası" olarak belirlenmiştir. 52 imzalı bir öneri ile idare heyetini seçen partinin üye seçiminde de bazı koşulların yerine getirilmesini ısrarla istediği görülmektedir. Nitekim, partiye üye olarak kaydedilecek kişilerin padişah yakınları, peygamber soyluları, şeyhler, valiler, muhalefette ön planda yer alan ayan üyeleri ve bakanlar arasından olmaları istenmektedir¹⁵³.

Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası, ilk beyannamesini 10 Temmuz 1920'de yayınlamış ve bu beyannamede Hürriyet ve İtilaf Fırkası içerisindeki uygulamalara katılmayanlar kendi fırkalarına davet ediliyor ve Damat Ferit Paşa kabinesine tam destek verecekleri bildiriliyordu¹⁵⁴. Bu arada Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na dayanarak iktidar olan Damat Ferit Paşa kabinesi de bu ikilikten payını almış ve her iki partiden de üye seçmek zorunda kalmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1919 genel seçimlerine katılmadığından Mecliste söz sahibi olamamıştır. Ayrıca fırka, Damat

¹⁵¹ *İkdam*, 23 Eylül 1919, s. 1.

¹⁵² Damat Ferit Paşa'nın ilk kabinesinde Fırka mensuplarına oldukça yer verilmiştir. 18 Mayıs 1919'da yeni kurulacak olan kabinenin dışarıdan bazı üyelerle yenileneceği haberi Fırka'da olumsuz bir hava yaratmış ve Fırka, hükümetin bu karma kabinesini desteklemeyeceğini ifade etmiştir. Bkz., Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 301.305.

¹⁵³ Refii Cevat, "Evvelki Geceki İçtima", *Alemdar*, 2 Haziran 1920, s. 1; *Alemdar*, 6 Haziran 1920, s. 1.

¹⁵⁴ Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Beyannamesi için bkz. EK. III, *Alemdar*, 11 Temmuz 1920, s. 1.

Ferit Paşa'nın ilk kabinesinde iktidar partisi görünümünde ise de, diğer hükümetlerde fazla bir etkinliği olmamış, fakat zaman zaman vermiş olduğu muhtıralarla adından bir hayli söz ettirmiştir. İlk muhtıra 26 Eylül 1919'da Damat Ferit Paşa'ya verilerek, Anadolu'daki Kuva-yı Milliye hareketine karşı gerekli tedbirlerin alınmadığı belirtilmiştir. Bu “çeteler”den Anadolu'nun büyük zarar gördüğü ve kabinenin gerekli tedbirleri alması istenmiştir¹⁵⁵. Fırkanın vermiş olduğu ikinci muhtıra ise, 13 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa Kabinesine verilmiştir. Adı geçen muhtırada da Kuva-yı Milliye hareketi eşkıyalık olarak nitelenmekte, millete ve devlete zararlı olduğu, hükümetin bu konuda gerekli tedbirleri almadığı dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra bu kişilerin hedeflerinden birisinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası olduğu, “sabun köpüğü”ne benzetilen Kuva-yı Milliye hareketinin seçimleri de engelleyeceği savunulmaktadır¹⁵⁶.

Partinin ittihatçı düşmanlığı, Müdafaa-i Hukuk hareketine de yansımış ve onu da ittihatçı olarak görmüştür. BMM'ne ağır tepkilerde bulunmaktan da çekinmeyen fırkanın, Anayasaya da ağır eleştirilerde bulunduğu görülmektedir¹⁵⁷. Ayrıca, fırka gerek İstanbul ve gerekse Anadolu'da pek çok yayın organı tarafından desteklenmiş¹⁵⁸ ve BMM Başkanı Mustafa Kemal hakkında da zaman zaman asılsız haberler çıkartarak Meclisi yıpratmak istemiştir¹⁵⁹. Padişah ve Halifeye bağlı kalmak fırkanın ana ilkelerini oluşturuyordu. Dolayısıyla fırkaca, Ankara'nın İstanbul'u hiçe sayması ve kendi başına buyruk hareket etmesi kabul edilmeyerek, milletin Padişah ve Halife etrafında bulunduğu ve böylece kurtuluşun daha kolay olabileceği ileri sürülmüştür.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İngiltere himayesinde bir ülke düşündüğünden Anadolu Hareketi'ne ve Büyük Millet Meclisi'ni önemli ölçüde etkileyecek olan iç isyanların çıkarılmasında baş rolü oynamıştır. Çıkarılan iç isyanlarda halkın dini duygularını sömürerek, Padişahlık ve Hilafet makamlarını kullanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul Hükümeti ve özellikle İngiltere'den de her türlü yardımı

¹⁵⁵ *Alemdar*, 26 Teşrin-i Evvel 1919, s. 2.

¹⁵⁶ *Alemdar*, 20 Teşrin-i Evvel 1919, s. 2.

¹⁵⁷ Fırkayı destekleyen gazetelerin başında *Alemdar* (1919-1922), *İkdam* (1894-1928), *Peyam-ı Sabah* (1913-1922), *Ferda* (1918-1921), *Köylü*, *Müsavat*, *İslahat* ve *İrşad* gelmektedir. Bkz. İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara, TTK, 1989, s. XVI-XX.

¹⁵⁸ *Alemdar*, “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, 30 Mart 1921, s. 1.

¹⁵⁹ *Alemdar*, 2 Eylül 1921, s. 1.

almıştır¹⁶⁰. İngiliz Muhipler Cemiyeti ile ortaklaşa hareket eden fırkanın, isyanların bastırılması ve Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın kazanılmasıyla önemini yitirdiği görülecektir¹⁶¹.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tüm yurttaki duruma tamamen hakim olmasıyla birlikte, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup üyeler kaçma çareleri aramaya başlamış, başta Başkan Sadık Bey olmak üzere pek çok itilafçı İngiliz elçiliğine sığınmış ve diğerleri de Romanya, Mısır, İtalya ve Suriye gibi ülkelere kaçmak zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra, itilafçıların büyük çoğunluğunun yüz ellilikler listesine dahil edildiği de bilinmektedir.

b) Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi (Ocak 1919)

4-5 Ocak 1919 tarihleri arasında İstanbul'da kurulan cemiyetin adı “askerlerin bekçileri” anlamına gelmekte olup, mütareke döneminin gürültücü ve blöfçü cemiyetlerinden biridir¹⁶². Kurucu ve idarecileri arasında Tayyar Paşa, Askeri Kaymakam Fettah, Binbaşı İsmail Hakkı ve Yüzbaşı Celal Bey gibi subaylar bulunmaktadır¹⁶³. Bir asker yazar olan ve mütareke dönemini bütün sıkıntılarıyla yaşayan Tarık Mümtaz Göztepe, bu cemiyet için eserinde “blöfçü” tabirini kullanarak şu ifadelerle yer vermektedir¹⁶⁴:

“ Bu askeri Nigehbân Cemiyeti, Çopur Hakkı diye tanınan bir topçu binbaşısının hayal-hanesinden doğmuştur. İhtişamlı merasim köşklerinde kendisine en parlak mevkiler verilen bu cemiyet, ipsis sapsız iddiasıyla, katliam hülyâlarıyla en yüksek devlet makamlarını hiçe sayan tehditleriyle az zaman içinde umumi şikayete meydan vermiş ve nihayet kabul edilip, baş sedirlere geçirildiği mükellef dairelerden çıkarılarak Nuri Osmaniye'deki Mahmudiye Otel'i'nin bir köşesine sığınmıştı.”

Nigehbân Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve İngiliz Muhipler Cemiyeti ile kurulan muhalefet grubunun üçüncü ayağı olmuştur. Nigehbâncılar, kendilerini ittihatçıların amansız bir düşmanı saymışlar, ortakları gibi kendilerini Müdafaa-i Hukuk hareketinin birer düşmanı olarak nitelendirmişlerdir. Faaliyetlerinde dini unsurlardan da faydalanma yoluna giden cemiyetin, Anadolu'da ulusal kuvvetlere karşı mücadele verdiği fakat herhangi bir teşkilatlanmaya gitmediği görülmektedir.

¹⁶⁰ *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, No.18 (Aralık 1956), Belge No. 451-452; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. I, Ankara, TBMM Matbaası, 1959, s. 60; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. III, s. 1124.

¹⁶¹ Zekai Güner, *Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, I. B., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 80.

¹⁶² Cemiyetin programı, *Alemdar* gazetesinin 7 Kanun-ı sâni 1335 tarihli sayısında yayınlanmış olup kuruluş tarihi ile ilgili başka bir kayda rastlanılmamıştır.

¹⁶³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, II. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 457.

Mustafa Kemal (Atatürk) Nutuk'ta, bu cemiyeti bozguncu bir grup olarak nitelendirmekte ve kurucu üyeleri hakkında şu bilgileri vermektedir¹⁶⁵:

“... Kiraz Hamdi Paşa, hırsızlıktan dolayı ordudan kovulmuş olan Kurmay Albay Refik Bey, eski Halâskar (kurtarıcılar) grubundan Binbaşı Kemal Bey, eski Bandırma Sevkîyât Reisi Topçu Binbaşı Hakkı Efendi ve henüz bu cemiyetle ilgisini kesip kesmediği bilinmeyen ordudan kovulmuş Kurmay Binbaşı Nevres Bey gibi çeşitli suçlar tarafından ordudan çıkarılmış veya emekliye sevk edilmiş kimselerle, ahlâksızlıklarıyla tanınmış az sayıda kimselerden ibaret bulunmaktaydı...”

Osmanlı ordusunun temsilcisi olduklarını ileri sürerek çalışmalarına başlayan cemiyetin ileri gelenlerine Damat Ferit Paşa, sadarete yüksek görevler vermiş, özellikle Mirliya (Tuğgeneral) Tayyar ve Recep Paşalar Divan-ı Harp üyeliklerine, Mustafa Natık Paşa ise İstanbul Muhafızlığına getirilmiştir¹⁶⁶. Özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birlikte hareket eden Cemiyetin, Anadolu'da başlayan iç isyanlarda başrolü oynadığı bilinmektedir. Ulusal harekete karşı teşkilatlandırılan “Kuva-yı İnzibâtiye” ya da “Teşkilât-ı Ahmediye” adı verilen Anzavur birlikleriyle sıkı ilişkiler kuran Cemiyet, bu birliklere katılacakları çeşitli dini söylemlerle teşvik etmiş ve Bozkır (Konya) isyanına bizzat katılmıştır¹⁶⁷.

Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi adına Katib-i Mes'ulü Kemal Bey tarafından Temmuz ayında bir beyanname yayımlanmıştır¹⁶⁸. Adı geçen bu beyannamede müdafaa-i milliye hareketi aşağılanmakta ve Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı yöneten komutanlara son derece küçültücü ağır sözler söylenmektedir. Cemiyetin yıkıcı faaliyetlerini yakından izleyen Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa, bu Cemiyeti mütarekenin karışık havası içinde türeyen bir fesat yuvası olarak nitelendirmiş ve İstanbul Hükümeti'nden bu fesat kaynağının kurutulmasını istemiştir. Harbiye Nazırı Cevat Paşa da aynı fikirde olduğundan, kısa bir süre sonra Nigehbâncılarla ilgili soruşturma başlatılmış¹⁶⁹ ve Cemiyet üyelerinden bir kısmı Divan-ı Harp'te sorguya çekilmiştir. Fakat Anadolu'ya muhalif olan bu cemiyetin

¹⁶⁴ Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, Sebil Yayinevi, 1969, s. 125-131.

¹⁶⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C.I, s. 235.

¹⁶⁶ Göztepe, s. 126.

¹⁶⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, II. B., s. 342.

¹⁶⁸ Zekai Güner, *Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, I. B., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 133-134.

¹⁶⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 1093-1094, Vesika No 150-151.

üzerine fazla gidilmediği ve bir müddet daha ayakta kalan Cemiyetin, kuruluşundan yaklaşık on ay sonra İstanbul Hükümeti tarafından feshedildiği görülmektedir¹⁷⁰.

c) Teâlî-i İslam Cemiyeti (19 Şubat 1919)

Teâlî-i İslam Cemiyeti, merkezi İstanbul'da olmak üzere 19 Şubat 1919 tarihinde İskilipli Mehmet Atıf Efendi'nin başkanlığında İstanbul medreselerinde görevli müderrisler tarafından kurulmuştur. Nizamnamesinde de açıkça görüleceği üzere, önce "Cemiyet-i Müderrisin" adı ile kurulmuş olan derneğin, daha sonraki toplantıda isim değişikliğine giderek "Teali-i İslam" ismini benimsediği görülmektedir¹⁷¹.

Çeşitli tarihlerde yayınlanmış beyannamelerden de anlaşılabacağı üzere, Cemiyetin İslamcı özelliği¹⁷², onun milli olmaktan öte "Beyn-el-Müslimin" birlik ve kardeşlik amacına yönelik çalışmalar yaptığını ortaya koymaktadır. Teali-i İslamcılar, İttihatçı ve Müdafaa-i Hukuk düşüncesinin düşmanı olmuş ve bu düşmanlıklarını iki beyanname yayınlarak şu şekilde açığa vurmuşlardır¹⁷³:

"İttihat ve Terakki, on iki yıl önce ortaya çıkmış bir bid'attır. Bu fırka Selanik dönemleriyle, aslı, mezhebi belirsiz türedilerden oluşmuştur... İttihatçılar, 31 Mart Olayı'nı çıkararak Sultan Abdülhamit'i ve milleti aldatmışlardır. Yıldız Sarayı'nın harem bölümünü Bulgar eşkıyasıyla beraber yağma etmişlerdir. Bundan halkın çoğunluğu mes'ûldür. Çünkü İttihatçıları defetmemişlerdir..."

Bu beyanname ile İttihatçıları bu şekilde kamuoyuna takdim eden Cemiyetin, Mustafa Kemal Paşa ve Kuva-yı Milliyecileri de ağır sözlerle itham ettiği görülmektedir. Ağır hakaretlerle Milli Mücadele hareketine saldıran Cemiyetin, Mustafa Kemal Paşa tarafından Nutuk'ta milli varlığa düşman dernekler arasında gösterildiği görülmektedir¹⁷⁴. Teali-i İslam Cemiyeti'nin ikinci beyannamesi, halkın ve köylünün anlamakta güçlük çekeceği ağır bir üslupla yazılmıştır. Bu

¹⁷⁰ İkdâm gazetesinde cemiyetin kapatılmasıyla ilgili yazıda, "... Cemiyetin kurucuları çağrılarak kendilerinden gayeleri sorulmuş ve bunun üzerine maksatlarının ordunun şeref ve hukukunu teminden ibaret olduğunu söylemişlerdir Muhafızlıkça böyle bir gaye için cemiyet teşekkülüne gerek olmadığından cemiyet feshedilmiştir. Bkz. *İkdâm*, 20 Ekim 1335.

¹⁷¹ Cemiyetin programı, ilk defa "Cemiyet-i Müderrisin" adı altında Alemdar gazetesi tarafından yayınlanmıştır. Bkz., *Alemdar*, "Cemiyet-i Müderrisin Programı", 20 Şubat 1919, No. 62-1373, s. 2.

¹⁷² Kuruluş merkezi, İstanbul-Süleymaniye El-Maruf Mahallesi olan Cemiyetin kurucuları, genellikle medrese öğretmenleridir: Başkan Darül-Hilafet-ül-Aliyye İptidai Dahil Medresesi Müdürü İskilipli Mehmet Atıf Efendi, 2. Başkan Sahn Medresesi'nden Müderris Konyalı Abdullah Atıf Efendi, Süleymaniye Müderrisi Bergamalı Mehmet Zeki Efendi, İbtidai Dahil Medresesi Müderrisi Erzincanlı Hasan Efendi, Sahn Medresesi Müderrisi İstanbullu Şerafettin Efendi ve Müderris Manisalı Hayrettin, Tahir-ül-Mevlevi, Seydişehirli Hasan Fehmi, Kayserili Şemseddin Efendi gibi şahıslar cemiyetin kuruluşunda aktif rol oynamışlardır. Bkz., Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 462.

¹⁷³ *A.g.e.*, s. 463.

¹⁷⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 6.

beyannameyle Cemiyetin daha çok aydın kesime hitap ettiği görülmektedir. Beyannamede önce İslamın ılımlılıktan yana olduğu belirtilmektedir¹⁷⁵. Cemiyet, Yunanlılar dahil olmak üzere İngilizleri ön planda tuttuğu için, İslamcı görüşü Batı ile şu şekilde bir senteze bağlamak istemiştir¹⁷⁶: “Galip silahların arkasında cahilce bir cesaret değil, medeniyet dehası vardır. İslamiyetle o dehayı birleştirmek, bugünün en önemli görevidir.”

Cemiyet, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu çaresizlikten yararlanma yoluna gitmiş ve din kurallarına dayanarak ilmi, ahlâki, çeşitli kurumlarda Saltanat ve Hilafet makamının nüfuzunu kuvvetlendirmeye, siyasi hayatı etkilemeye çalışmıştır. Kendisini partiler üstü gören ve din-devlet birliğini savunan Cemiyet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı desteklemiştir. Özellikle Konya civarında çeşitli şubeler açarak örgütlenme yolunu seçen Cemiyetin¹⁷⁷, Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı gazetelerce de desteklendiği bilinmektedir. 24 Ağustos 1922 tarihli rapordan da görüleceği üzere Cemiyet, Ulusal Bağımsızlık Savaşı sonrasında kendisini feshederek dağılmıştır¹⁷⁸.

d) İngiliz Muhipler Cemiyeti (Association of The Friends of England in Turkey, 20 Mayıs 1919)

Ulusal Bağımsızlık Savaşı’na düşman kuruluşların başında gelen bu Cemiyet, 20 Mayıs 1919 tarihinde kurulmuştur¹⁷⁹. Bu kuruluşun amacı yayınladığı beş maddelik bir bildiriye göre, “İdaresi altında milyonlarca İslam nüfusu bulunan İngiltere ile Hilafet ve Saltanatı kendisinde toplayan Osmanlı Devleti arasında öteden beri var olan bağları ve dostluğu kuvvetlendirmek” şeklinde açıklanmaktadır¹⁸⁰. İngiliz Muhipleri Cemiyeti’nin kurulmasında, İngiltere’nin teşvikinin ve padişahın arzu ve desteğinin son derece büyük olduğu anlaşılmaktadır. Kuruluşunun asıl amacı ise, Türkiye’de İngilizler lehinde bir hava yaratmak ve Amerikan taraftarlığına karşı

¹⁷⁵ *Alemdar gazetesi*, “Müslümanlık ve Bolşevizm İle İlgili Beyanname”, No. 428-2728, 25 Teşrin-i sani 1335 (1919), s. 2.

¹⁷⁶ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, 24 Ağustos 1338 tarihli rapor.

¹⁷⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 5.

¹⁷⁸ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*’nde bulunan 24 Ağustos 1338 tarihli raporda, Cemiyetin faaliyetlerini durdurduğu şu ifadelerle açıklanmaktadır: “...İsmen mevcut ise de, Reis Hilmi’nin etrafında bir masa ile bir de sandalyeden maada kimse kalmamıştır.”

¹⁷⁹ Türklere karşı şahsi bir düşmanlık politikası takip eden eski İngiliz Başbakanlarından William Ewart Gladstone (1809-1898)’un tesirinde kalan David Lloyd George (1863-1945)’un Türkiye üzerindeki planlarını gerçekleştirmek için kurulmuş, bir casusluk teşkilatıdır. Bkz., Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, 2. B., Ankara, TTK, 1991, s. 55.

¹⁸⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)*, s. 435.

İngiliz taraftarlığını yaymak ve benimsetmekti. Nitekim, Mustafa Kemal (Atatürk), Nutuk'ta bu kuruluştan şöyle bahsetmektedir¹⁸¹:

“İstanbul'da mühim addolunacak teşebbüslerden biri İngiliz Muhipleri Cemiyeti idi. Bu isimden İngilizlere muhib (dost) olanların teşkil ettiği bir cemiyet anlaşılmasın! Bence, bu cemiyeti teşkil edenler, kendi şahıslarını ve şahsi çıkarlarını sevenler ve şahıslarıyla çıkarlarının korunması çaresini Lloyd George Hükümeti marifetiyle İngiliz himayesini teminde arayanlardır... Bu cemiyete intisab edenlerin başında Osmanlı Padişahı ve Halife-i Rûy-i Zemin (yeryüzünün halifesi) unvanını taşıyan Vahdettin, Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nezareti'ni işgal eden Ali Kemal, Adil ve Mehmet Ali Beyler ve Said Molla bulunuyordu. Cemiyette İngiliz milletine mensup bazı sergüzeştçiler de vardı. Mesalâ: Rahip Frew gibi... Bu cemiyetin iki cephe ve mahiyeti vardı. Biri alenî (açık) cephesi ve medeni teşebbüsatla, İngiliz himayesini taleb ve temine matuf mahiyeti idi. Diğer hafi (gizli) ciheti idi. Asıl faaliyet bu cihetle idi. Memleket içinde teşkilat yaparak isyan ve ihtilal çıkarmak, milli şuuru felce uğratmak, ecnebi müdahalesini kolaylaştırmak gibi haince teşebbüsler, cemiyetin bu gizli kolu tarafından idare edilmekteydi. Said Molla'nın cemiyete açıktan yaptığı teşebbüslerde olduğu gibi, gizli cihetinde de ondan daha çok rol oynadığı görülecektir...”

Jaeschke'nin İngiliz belgelerine dayanarak yazdığı eserinde de bu cemiyetin kuruluşu şöyle belirtilmektedir¹⁸²:

“Said Molla, bu cemiyeti Lloyd George'un Amerikan Devlet Başkanı Wilson, Fransız Başkanı Clemenceau ile birlikte, Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasını tasvip suretiyle Türk milletine darbelerin en müthişini vurduğu bir zamanda kurdu... Said Molla 23 Mayıs'ta, yani Büyük Sultan Ahmet Mitingi'nin yapıldığı günde, bütün belediye başkanlarına bir telgraf göndererek az önce kurulmuş olan cemiyeti, yeni mahalli şubeler açmak suretiyle desteklemelerini istedi...”

Açıkça görüleceği üzere bu ihanet şebekesi, Said Molla öncülüğünde ve Padişah VI. Mehmet Vahdettin, Sadrazam Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nazırı Ali Kemal, Adil, Mehmet Ali ve Saadettin Beyler ile Ayandan Hoca Vasfi Efendi'nin katılımlarıyla kurulmuştu. Cemiyetin program ve beyannamesini aynen yayınlayan Kâzım (Karabekir) Paşa, şu ifadelere yer vermektedir¹⁸³:

“... Yeni nesil görsün ki, Erzurum'da millet, istiklâli için Erzurum Kongresi'ni toplamak kararını verirken, İstanbul'daki Padişah ve Hükümet ve bunlar gibi millet kanını emmeğe hazırlanan tufeyliler (çanak yalayıcılar), Türk'ün geleceği için nelerle meşgul olmuşlardır. Yeni nesle ibret olsun ki, emre râm olan menfaat-perest mahlûklarla (emre uyan çıkarıcı yaratıklarla) milletin yolu bir uçuruma müntehîdir (uçurumda son bulmaktır). Kendi bağrında ve kendi hür evlatları ile hükümetini kurmadıkça, her millete olduğu gibi mazlum Türk milletine de istikbâl yoktur.”

1918 yılından itibaren açıktan açığa İngiliz propagandası ve savunuculuğu yapan Said Molla, devamlı surette Anadolu'daki Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı olmaktan, her türlü manda ve himayeyi reddeden Mustafa Kemal Paşa'nın şiddetle aleyhinde bulunmaktan çekinmemiştir. Bunun yanı sıra İtilaf Devletleri özellikle

¹⁸¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 5.

¹⁸² Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, TTK, 1971, s. 3.

İngilizler, kurdukları istihbarat teşkilatı ve bu cemiyet aracılığı ile büyük paralar harcayarak Anadolu’da planlı ve sistemli büyük faaliyetlere girişmişlerdir. Bu yıkıcı çalışmalar, irticayı körüklemek, cahil halkı hilafeti desteklemeye yöneltmek, gerici bazı unsurlarla azınlığın menfi tutumlarından yararlanarak, bunları Anadolu’daki milli direnişe karşı koydurmak amacını gütmüşlerdir¹⁸⁴.

Cemiyetin yayın organı “İstanbul” gazetesidir. Önceleri “Yeni İstanbul” sonra da “Türkçe İstanbul” adıyla çıkan gazetenin alt başlığında ise “The Friends of England Association” ifadesiyle cemiyetin İngilizce adı yer almaktadır¹⁸⁵. Said Molla gazetesinde yayımladığı baş makalelerle kamuoyunu Ulusal Bağımsızlık Savaşı aleyhinde etkilemeye çalışmıştır. Ayrıca İstanbul gazetelerinden birisi olan “Alemdar” da cemiyeti her yönden desteklemiştir¹⁸⁶.

İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Anadolu’nun Bozkır, İzmit, Adapazarı, Hart, Balıkesir, Bolu, Bursa ve Trabzon dolaylarında çıkan ayaklanmaların düzenlenmesi ve bazı azınlıkların kötüye kullanılmalarında Damat Ferit Paşa emrinde başrolü oynamıştır¹⁸⁷. Bunun yanı sıra İstanbul Hükümeti’ne de her türlü parasal yardımı yapan bu cemiyet, özellikle milli mücadeleye karşı kurulan ve Hilafet Ordusu adı verilen “Kuva-yı İnzibatiye”nin tüm maaş ve harcamalarını üstlenmiştir¹⁸⁸. İngiliz Muhipleri Cemiyeti ile ilgili olarak en önemli belgeler, Said Molla’nın Papaz Frew’ya yazdığı gizli mektuplardır¹⁸⁹. İngiliz rahibi Frew (Dr.Robert Frew)’ya yazılan bu mektuplar, Molla’nın ihanet ve marifetlerini, cemiyetin yer altı ve perde arkası faaliyetlerini, Türklüğe karşı işlenen insanlık dışı cinayetlerin faillerini gözler önüne sermektedir.

¹⁸³ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1960 s. 156-157; *Alemdar*, 28 Mayıs 1919, Çarşamba, No. 1561-1466, s. 2.

¹⁸⁴ Fethi Tevetoglu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, s. 103.

¹⁸⁵ Zekai Güner, *Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, I. B., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 141.

¹⁸⁶ Alemdar gazetesini çıkaranlardan birisi olan Refii Cevad (Ulunay), yazmış olduğu makalelerle İngiliz Muhipleri Cemiyeti’ni destekleyerek propagandasını yapmıştır. Bkz. *Alemdar*, 21 Mayıs 1335, No.1459-149, s. 1; Tevetoglu, s. 104.

¹⁸⁷ Salahi Ramazan Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, Ankara, TTK, 1973, s. 211.

¹⁸⁸ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, 3. B., İstanbul, Çınar Matbaası, 1969, s. 412. Adı geçen eserde cemiyetin çalışmaları şöyle açıklanmaktadır: “...Cemiyetin başkanlığına Said Molla getirilmiş, fakat perde arkasında en büyük rolü Papas Frew almıştı. Papas çok cömertti. Çünkü harcadığı para İngiliz Casusluk Teşkilatı’nın örtülü ödeneği idi. Topkapı şehremini fakirlerine her hafta bedava dağıtılan kurban etlerinin sayesinde Türk milletini midesiyle satın alacağını uman bu zavallı papasın döktüğü paranın kendi cebinden çıkmadığı biliniyordu. Mahalle imamları, medrese ve tekke şeyhleri bu bağışlarla İngiliz Muhipleri Cemiyeti’ne sokulmak isteniyordu...”

¹⁸⁹ Said Molla’nın gerçek kimliğini ortaya çıkaran bu on iki mektup için bkz., Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 209-217.

Anadolu’da Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın zaferle sonuçlanması üzerine İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyelerinin büyük bir kısmı, İngiliz Yüksek Komiserliği’ne sığınarak yurt dışına kaçmış¹⁹⁰, diğer bir kısmı da TBMM tarafından vatana ihanetleri sabit görülerek yurt dışına çıkarılmışlardır. 150 kişilik vatan haini listesinde İngiliz Muhipleri Cemiyeti’nin üyeleri çoğunluktadır¹⁹¹. Vatan hainliği ile suçu sabit görülerek 150’likler listesine giren cemiyetin kurucusu Said Molla, 1922 yılında Romanya’ya kaçanlar arasında yer almaktadır. Yurt dışında sürgünde olduğu yıllarda da millet ve vatana zararlı bölücü çabalarını sürdüren Said Molla, her gittiği ülkede olaylar çıkarıp hapislere düşmüş ve sonunda sefalet içinde ölmüştür¹⁹².

e) Osmanlı İlä-yi Vatan Cemiyeti (15 Kasım 1919)

15 Kasım 1919 tarihinde İstanbul’da Yahya Adnan Paşa başkanlığında kurulan Cemiyet¹⁹³, İstanbul Hükümeti’ni destekleyen, dini nitelikli bir siyasi yapıya sahiptir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na bağlı olarak faaliyetlerini devam ettiren Cemiyetin iki ayrı nizamnamesi vardır. “Talimat-ı Esasiye” adı verilen nizamnameye göre Cemiyet, amaç itibarıyla hilafetçi olup, dinin siyasetten ayrılmasını talep etmektedir¹⁹⁴.

Cemiyetin faaliyeti özellikle Ulusal Bağımsızlık Savaşı aleyhinde olmuş ve bundan dolayı cemiyet üyeleri 1925 senesinde İstiklâl Mahkemesi’nde yargılanmıştır. Başkan Yahya Adnan Paşa’nın ulusal mücadeleye karşı aleyhtarlığı ve Ankara Hükümeti’ne sözlü saldırılarda bulunması, Ankara Hükümeti’ni harekete geçirmiştir. Büyük zaferin kazanılmasından sonra Cemiyetin ileri gelenleri tutuklanmış ve ağır cezalara çarptırılmışlardır¹⁹⁵. Bu tarihten sonra Cemiyetin tamamen dağıldığı görülmektedir.

¹⁹⁰ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul, Dilmen Kitabevi, 1984, s. 139.

¹⁹¹ İlhami Soysal, *150’likler*, 2. B., İstanbul, [y.y.], 1985, s. 153-155; Tevetoğlu, s. 132-137; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 88-89.

¹⁹² Soysal, s. 152.

¹⁹³ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)*, s. 440.

¹⁹⁴ Nizamnamenin birinci maddesinde, “Hukuku mukaddese-i Hazreti Hilafetpenahiye riayet ve Hilafet-i İslamiyenin tezyidi şan ve şerefine gayret olunacağı gibi hükümeti seniyenin icraatı âdilânesine müzaharet edilecektir.” İfadesi ile onbirinci maddede, “... eşkâli hükümetten muhafazakârlık tarzı idaresini bütün maneviyat ve meşhudat ile amik tedkikatımız neticesi kabul eylediğimiz zâtı akdesi hiletpenadî etrafında toplanmak ve bu esasata meşrutiyeti meşruayı tarsin eylemektir.” Yer alan bu ifadeler yukarıdaki görüşü doğrular niteliktedir. Bkz., Tunaya, s. 441.

¹⁹⁵ Yahya Adnan Paşa’nın Ulusal Bağımsızlık Savaşı hakkındaki düşüncesi şöyledir: “Millet İslam arasına Türklük efkârını sokan Kuva-yı Milliye, muzaffer olduktan sonra Ankara’daki hükümeti kökleştirip İstanbul’u bir vilayet gibi istimal edecekler. Padişahı da bir papa gibi Cuma namazına gitsin gelsin, siyasiyatla alakası olmasın fikrindedirler...” Bkz. *A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, 2 Teşrin-i evvel 1337 ve 10 Teşrin-i evvel 1327 tarihli M.M. Grubunun istihbarat raporları, Dos. 39.

f) Tarik-i Salâh Cemiyeti (19 Eylül 1921)

Cemiyet, gizli bir misyoner teşkilatı şeklinde 19 Eylül 1921 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Kurucuları arasında Mehmet Tevfik Baba, Yahya Adnan Paşa, Elif Rıfkı, Celâl Bafrevi, Ahmet Refik, Seyit Yusuf Zafari ve Hafız İsmail Hakkı Beyler vardır¹⁹⁶. Cemiyetin amacı nizamnamesinde şöyle ifade edilmektedir¹⁹⁷: "... Siyaset-i diniye en hakîm bir siyasettir, buna temessük ve imtisal etmedikçe kavi bir hükümet teşkili muhaldir. Hilafet-i İslâmiyenin maazallah ufulü şaşaa-i azamet, şevket ve kudreti İslamiyenin sonudur, netice: siyaset her hal ve kârda dine raptedilmelidir."

Din ve siyaset birliğine önem veren cemiyetin gizli olmasından dolayı faaliyetleri ve çalışmaları hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Mim Mim Grubu istihbarat raporlarında, Cemiyetin "korkunç ve iğrenç şeklini, her tarafa dal budak salabileceğini ve tesirini diyar-ı İslamın en ücra köşelerinde gösterebileceği" ifadeleri bulunmakta ve bu tehlikeden Ankara Hükümeti'nin uyarıldığı görülmektedir. Ayrıca bu cemiyetin İlâ-yı Vatan Cemiyeti ile yakın ilişki kurduğu ve üyelerinin milli mücadeleye karşı olan gruplarla işbirliği yaptıkları da ifade edilmektedir¹⁹⁸.

Cemiyetin sonu ile ilgili herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Fakat Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın kazanılmasıyla bu cemiyetin de ortadan kalktığı kabul edilebilir.

g) Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti (1922)

Hilafet ve saltanatı korumak amacıyla 1922 yılında Erzurum'da kurulmuştur. Kurucuları arasında Erzurum milletvekili Raif ve Yeşil-zâde Salih Hocalar bulunmaktadır. Cemiyetin seçim beyannamesinde şu iki noktaya muhalif oldukları açıkça görülmektedir¹⁹⁹: "Komünist teşekküller ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde meydana gelen değişiklikler..."

¹⁹⁶ Tunaya, s. 468.

¹⁹⁷ A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Bege No. 115, 467. Elif Rıfkı imzalı ve 17 Eylül 1337 tarihli "Tevfik Baba Hazretlerine" hitaben yazılan bir mektupta 19 Eylül tarihinde "Dergâh-ı Muallâ"ya gidilerek toplanılacağı, nizamname özelliğindeki belgede ise, "Tarik-i salâhın yevm-i mahsusu" yine 19 Eylül 1337 olarak gösterilmektedir.

¹⁹⁸ A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge No. 467.

¹⁹⁹ A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, K. 31, Belge No. 230, (00. 00. 0000).

Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin TBMM çatısı altında oluşan II. Grubun düşüncelerini paylaşarak yakınlık gösterdiği bilinmektedir²⁰⁰.

2. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Döneminde Basın (1919-1923)

19 Mayıs 1919'da Atatürk'ün Samsun'a çıkmasıyla Anadolu Kurtuluş Hareketi'nin ilk adımının atılması, daha sonra Osmanlı parlamentosunda Milli Misak'ın kabul ve ilan edilmesi, İtilaf Devletleri askerleri tarafından 16 Mart 1920 günü İstanbul'un resmen işgaline neden olmuştu. Bu işgalle beraber bir tarafta gelişen olayları ilgi ile izleyen, özgürlük ve bağımsızlıktan yana olanlar, diğer tarafta ise bu harekete karşı çıkan, padişah ve saray yanlısı olan ve bağımsızlıktan yana olanları hıyanetle suçlayanlar olmak üzere ulusun ayrı düşüncede odaklandığı görülecektir.

1919-1923 yıllarını kapsayan bu dönemde, merkezi İstanbul'da olan Osmanlı Hükümeti'nin yanı sıra, merkezi Ankara'da olan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti işbaşındadır. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, bir yandan işgal kuvvetleri ve zararlı dini unsurlarla işbirliği yapmakta, Ankara Hükümeti ise, ülkenin tam bağımsızlığı için Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı yürütmektedir. İşte bu duruma paralel olarak basının, İstanbul ve Anadolu olmak üzere iki merkezde gruplaştığı görülecektir²⁰¹.

a) İstanbul Basını

Bu dönem içerisinde İstanbul'da yayınlanan gazetelerin bir kısmı, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da yönettiği bağımsızlık savaşını desteklemiş, ancak Osmanlı hükümetinin 5 Şubat 1919 tarihli kararnamesiyle kurulan ve işgal kuvvetlerinin buna eklenen ve hatta şiddetlendiren sansürleri yüzünden cesur ve bilinçli yayın yapamamışlardır. Dolayısıyla bu dönemde gazeteler hem hükümetin, hem de işgal kuvvetlerinin ağır sansürü altına girmişlerdir.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı başladıktan sonra bu hareketi destekleyen gazetelerin çalışma şartları çok zorlaşmıştır. Özellikle bazı makalelerde, sansür tarafından çıkarılan ve yeri boş kalan kısımlar dışında pek az yer kaldığı açıkça görülmektedir²⁰². Bununla birlikte Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı destekleyen

²⁰⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 117-118; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, s. 533.

²⁰¹ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. B., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1982, s. 336-337.

²⁰² İnuğur, s. 337.

gazetelerin başında İleri, Yenigün, Akşam ve Vakit gelmektedir²⁰³. Bu gazetelerin dışında bütün güçleriyle Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na saldıran ve bu savaşı yürütenler aleyhinde yayın yapan gazeteler ise İstanbul, Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazeteleridir. Bu iki grubun dışında kalan Tasvir-i Efkâr (Tevhid-i Efkâr), Tanin, Sebülür-reşad ve İkdam gazeteleri bazen her iki grubu da desteklemiş, fakat zamanla Anadolu'daki Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na sempati besleyerek ondan yana tavır almışlardır²⁰⁴.

İstanbul Gazetesi: Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın faaliyet programı paralelinde çalışmak üzere İstanbul'da kurulan İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin yayın organı olup 1918 yılında Said Molla öncülüğünde yayın hayatına başlamıştır. Başta Padişah Vahdettin, Damat Ferit Paşa ve bazı devlet adamlarının üyesi oldukları bu cemiyetin Osmanlı devleti toprak bütünlüğünün ancak İngiltere'nin himayesinde sağlanabileceği tezi İstanbul gazetesinde savunulmuş ve bu gazete bu tür fikirlerin yayımlandığı bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Daha önceleri Sadrazam Damat Ferit Paşa'dan da parasal yardım alarak "Dersaadet" adında bir dergi de yayınlamış bulunan ve İngilizlerle işbirliğinin en aşırı savunucusu olan Said Molla, günlük olarak çıkardığı bu gazetede, Kuva-yı Milliye aleyhinde ağır yazılar yazarak, Anadolu'da başlayan Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı amansız bir karalama kampanyasına girişmiştir. İstanbul gazetesinin Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın olumlu yönde gelişmesi üzerine 1921 yılında kapandığı görülmektedir²⁰⁵.

Alemdar Gazetesi: Önceleri İkdam ve Tanin gazetelerinde yazarlığa başlayan Refii Cevat (Ulunay) tarafından 1909 yılında kurulan Alemdar gazetesi, günlük olarak yayınlanmıştır. Zaman zaman sıkı yönetim tarafından kapatılmasıyla "Takvimli Gazete" ve "teşrih" adlarıyla yayın hayatına devam eden Alemdar, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na bütün gücüyle karşı çıkmış ve ülkenin kurtuluşu için İngiltere'nin yardımının zorunlu olduğunu ısrarla savunmuştur²⁰⁶. Türk basın tarihinde "Pehlivan Kadri" namıyla anılan ve o günlerde gazetenin yazı kadrosunda bulunan Refik Halit (Karay), Hafız İsmail, Doktor Selahattin ve Muammer Asaf gibi

²⁰³ İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara, TTK, 1989, s. XVI-XVI.

²⁰⁴ İstanbul basını hakkında Trabzon'dan Heyet-i Temsiliye'ye gelen yazılar için bkz., *ATASE Arşivi*, Kls. 29, Dos. 1336/24, F. 1-1.

²⁰⁵ İnüçur, s. 341-342; Öztoprak, s. XVII.

²⁰⁶ Zekai Güner, Orhan Kabataş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990, s. 317; Öztoprak, s. XVII.

yazarların yazılarında, milli mücadeleyi yönetenlerin “serseri, serseri başı, çete reisi” gibi ağır sözlerle karalandıkları görülmektedir. 19 Mart 1920 tarihli Alemdar’da, “Kuva-yı Milliye adı altında yaptıkları kötülükleri alkışlaya alkışlaya bu milletin başına bu felaketleri getirenleri asla unutmayız” diyen Refii Cevat, 23 Mart 1920 tarihli Alemdar’da ise cüret ve cesaretini daha çok artırarak ve büyük bir yanılığının kurbanı olarak Kuva-yı Milliye’yi akılsızca bir hareket şeklinde değerlendirmektedir²⁰⁷:

“...Genel savaşta cahilce hesaplarından başka bir mühen göstermedikleri halde, mütarekeden sonra Zaloğlu Rüstem kesilen o serserilerde bir zerre namus ve haya olsa, bir zerre vatan muhabbeti bulunsa, sebebiyet verdikleri bu faciaya karşı beyinsiz kafalarını çoktan patlatırlar, uğursuz varlıklarına nihayet vererek kurban eyledikleri mağdur milletin içten gelen âlicenaplığına mazhar olurlardı...”

Ulusal Bağımsızlık Savaşı’ndan sonra 1922’de Alemdar gazetesi kapanmış, gazetenin sahibi ve başyazarı Refii Cevat (Ulunay) 150’likler listesine dahil edilerek yurt dışına çıkarılmıştır²⁰⁸.

Peyam-ı Sabah Gazetesi: 16 Kasım 1913 tarihinde Ali Kemal tarafından kurulacak yayın hayatına başlayan Peyam gazetesi, 1920’de Mihran’ın çıkarmış olduğu “Sabah” gazetesiyle birleşerek, “Peyam-ı Sabah” adını almıştır. Peyam-ı Sabah’ın sahibi Mihran, sorumlu müdürü ve başyazarı Ali Kemal olmuştur. Günlük olarak yayınlanan gazete, Anadolu direnişine açık ve net bir şekilde muhalefet etmiş, özellikle Ali Kemal Kuva-yı Milliye hareketini “cinnet” olarak niteleyerek Mustafa Kemal’e ağır ithamlarda bulunmaktan çekinmemiştir²⁰⁹.

Peyam-ı Sabah gazetesi, İstanbul Hükümeti’nce her yönden desteklenmiş, fakat Büyük Zafer’in kazanılmasıyla 7 Kasım 1922’de yayın hayatı sona ermiştir.

b) Anadolu Basını

Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında, en önemli bölgeleri düşman kuvvetleri tarafından işgal edilen ve diğer kısımları bir ölüm-kalım savaşı verme hazırlığı içinde bulunan Anadolu illerinde, her çeşit yokluğa rağmen bir-iki sayfalık gazeteler çıkarılmış ve Anadolu halkının birlik ve beraberliğini sağlama çabaları güç de olsa sürdürülmüştür. Özellikle İzmir, Balıkesir, Bursa, Konya, Kastamonu, Ankara,

²⁰⁷ İnuğur, s. 343.

²⁰⁸ Cumhuriyet döneminde Atatürk tarafından bütün yüz ellilikler affedildiğinden Refii Cevat Ulunay da yurda dönmüş, Yeni Sabah ve Milliyet gazetelerinde uzun yıllar politika dışında yazılar yazmış ve 1968’de ölmüştür. Bkz. İnuğur, s. 343.

Adana, Sivas ve Elazığ illerinde yayınlanan gazetelerle, İstanbul Hükümeti'nin yıpratmaya çalıştığı Kuva-yı Milliye ruhu yaşatılmaya ve canlandırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Türk milletinin ölüm ve kalım savaşı sırasında, basın açısından en önemli rolü oynayan grup, yeni filizlenmeye başlayan Anadolu basını olacaktır²¹⁰.

Anadolu basını arasında Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na öncülük ederek bu mücadeleyi destekleyen gazeteleri şöyle sıralamak mümkündür²¹¹: “Hukuk-u Beşer, İrade-i Milliye, Hakimiyet-i Milliye, Öğüt, Ses, Doğru Söz, İzmir’e Doğru, Yeni Adana, Açıksöz, Babalık...” Bu gazetelerin yanı sıra Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı olan ve her fırsatta bu mücadeleyi yıpratmaya çalışan gazeteler ise şunlardır²¹²: “İrşad (Gâvurcu İrşad), Ferda ve Zafer”.

İrşad (Gâvurcu İrşad) Gazetesi: 1919 yılı Eylülünde Trabzon'da “Selamet” adında bir gazete çıkaran ve gazetesinde Erzurum ve Sivas Kongresi çalışmalarıyla Mustafa Kemal'i kötüleyen Ömer Fevzi, Kuva-yı Milliye tarafından yakalanacağını anlayınca İstanbul'a kaçmış ve oradan Balıkesir'e gelerek 1920 yılının Ağustos ayı ortalarında “İrşad” gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Yunan işgali altında bulunan Balıkesir'de Yunan Komutanlığı'nın kontrol ve himayesinde yayınlanan gazetenin, 4 Eylül 1920 tarihli 8. sayısında kullanmış olduğu başlık, bu görüşü doğrular niteliktedir. Ömer Fevzi'nin, “Mustafa Kemal bir sahtekâr mı? Bir mecnun mu?” başlıklı yazısında, Mustafa Kemal'i “Son Devrin Kabakçı Mustafa'sı” olarak nitelemesi ve “Yunan Fevkalâde Komiseri Mösyö Steryadis Cenaplarının” İslam yetim okullarına kurbanlık koyun hediye ederek çocukları sevindirdiğinden söz etmesi, bu ilişkiyi açıkça gözler önüne sermektedir. Yunan işgaline uğrayan kasabaları savunmaya çalışan Kuva-yı Milliye'ye “ipten, kazıktan kurtulmuş, haydutlar, alçaklar” diyebilen Ömer Fevzi, işgalcileri kurtarıcı olarak tanıtacak kadar alçalmaktan kendini alamamıştır²¹³. Haftada üç gün yayınlanan ve Kuva-yı Milliye'ye karşı halkı zehirlemeyi amaç edinen İrşad gazetesi, saf Anadolu köylüsünü

²⁰⁹ Bu saldırılarına gazetenin her sayısından devam eden Ali Kemal, Büyük Zafer'in kazanılmasıyla birlikte, İzmit'te halk tarafından linç edilerek öldürülmüştür. Bkz. Asım Us, s. 47-54; İnuğur, s. 344.

²¹⁰ Anadolu basınının gelişmesinde “Anadolu Ajansı”nın payı son derece büyüktür. Ajansın kuruluşu için bkz., *TİTE Arşivi*, K. 37, Belge No. 65, (08. 04. 1336); Fuat Süreyya Oral, *Türk Basını Tarihi*, C. II, Ankara, Doğuş Matbaası, 1968, s. 393.

²¹¹ Öztoprak, s. XVII-XX; İnuğur, s. 352-361.

²¹² Öztoprak, s. XX-XXI; İnuğur, s. 362-363.

²¹³ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2.B., İstanbul, Çağlayan Kitapevi, 1982, s. 362.

umutsuzluğa düşürmek ve Anadolu'daki direnişi baltalamak için elinden gelen bütün çabayı göstermiş ve Balıkesir'in kurtuluşuna (Ağustos 1920) kadar zararlı yayınlarını sürdürmüştür²¹⁴.

Ferda Gazetesi: Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra Adana'da Ali Hilmi tarafından yayınlanmaya başlayan Ferda gazetesi, Anadolu'yu düşman işgaline açan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sözcülüğünü yapmıştır. Özellikle Fransızların maddi ve manevi desteğini gören gazete, işbirlikçi yayınlarıyla Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın karşısında olmuştur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Adana Şube Başkanı Hafız Mahmut'un 16 Nisan 1920'de Memiş Paşa Camii'nde vermiş olduğu vaaz, Ferda gazetesi sütunlarına şu şekilde yansımıştır²¹⁵: “Kuva-yı Milliye kelimesi yalandır, maskedir. Buna kat'iyen inanmayın. Bu heriflere inanmak cinnettir. Bunların hepsi yağmacı guruhudur. Mustafa Kemal dedikleri, padişahın tardettiği ve idama mahkum eylediği birisidir...” Hafız Mahmut'un Adana halkına seslenen başka bir beyannamesi de 20 Mayıs 1920'de Ferda gazetesinde yayınlanmış ve bu yazıda da Kuva-yı Milliye ağır sözlerle itham edilmektedir. Yunanlılarla işbirliği yaparak ülkesinin işgaline yardımcı olan Ferda gazetesinin sahibi Ali Hilmi, Adana'nın kurtuluşundan sonra hemen Kuva-yı Milliye'ci olmuş ama bu davranışı onun yüz ellilikler listesine girmesini önleyememiştir²¹⁶:

Zafer Gazetesi: İstanbul Hükümeti'ni destekleyerek Ulusal Bağımsız Savaşı'nın karşısında yer alan bir diğer gazete de Kastamonu'da yayınlanan “Zafer” olmuştur. Zafer gazetesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sözcüsü olmuş ve her fırsatta Kuva-yı Milliye'yi kötileyici yazılarıyla halkı kışkırtmaya çalışmıştır²¹⁷.

D. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Döneminde Yayınlanan Beyannamelerde Din Faktörü

Anadolu üzerinde Mondros Mütarekesi ile başlayan işgaller vatanın bütünlüğünü parçalamayı, milletin istiklalini yok etmeyi amaçlayan bozguncu bir psikolojik saldırıyı da beraberinde getirmişti. Türk insanının moral dünyasını işgal etmeyi amaçlayan bu bozguncu faaliyet, din faktörünü öne çıkaran propaganda

²¹⁴ Öztoprak, s. XX.

²¹⁵ İnuğur, s. 363.

²¹⁶ İnuğur, s. 363; Öztoprak, s. XX.

²¹⁷ Öztoprak, s. 363.

çalışmalarıyla Ulusal Bağımsızlık Savaşı boyunca varlığını sürdürecektir²¹⁸. Osmanlı Devleti'nin birbirinden ağır maddeler içeren Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasından sonra, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun işgal edilmeye başlaması üzerine, aydınlar devleti içine düştüğü bu karanlık ortamdan kurtarmak için çareler aramaya başlamışlardır. İşte bu amaçla kurulan dernek ve fırkalarla Anadolu halkı²¹⁹, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na hazırlanmıştır.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın kadersiz ve güç bir yanı vardı. Bu da devletin başı olan Padişahın ve onun hükümetinin bu mücadele ile beraber olmayışıdır. Bununla da kalmayarak düşmanla beraber bu savaşın karşısında yer alması ve onu baltalamak, boğmak için uzun zaman büyük çabalar göstermesi son derece acı bir gerçektir. Bilindiği üzere Padişah ve hilafet, yüzyıllar boyunca Türk halkının kafasında mukaddes bir varlık haline gelmiş ve Halife olan Padişah, yeryüzünde Allah'ın gölgesi unvanını kullanmaya başlamıştı. Padişah, devlet başkanı olduğu gibi, yine Osmanlı Devleti'nde başkomutandı. Hilafetin gereği olarak da halkın en büyük imamı idi. Onun emri ve iradesi olmadan yapılacak mücadele meşru sayılamaz, şeriata uygun olamaz ve padişaha karşı isyan sayılırdı²²⁰. Anadolu'da Ulusal Bağımsızlık Savaşı başlarken, İtilaf Devletleriyle birlikte hareket edecek olan İstanbul Hükümeti, Türk milletine yönelik olan bu bozguncu propagandanın iyi bir uygulayıcısı olacaktır. Bu nedenle Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nda irticanın ve tutuculuğun ortaya koyduğu dini sözler, propagandalar ve fetvalar çok etkili birer silah olmuşlardır. Gülünç olan taraf ise, bunlar çok kere düşmanlara karşı değil de, halkın birbirlerine karşı kullanılması şeklinde meydana çıkmasıdır²²¹.

Gerek İtilaf Devletlerinin yapmış olduğu propaganda faaliyetlerinde ve gerekse onların propagandalarının uygulayıcısı konumunda olan İstanbul Hükümeti'nin propagandalarında dini değerler daima ön planda tutulmuştur Edirne İstatistik Müdürü Mülkiye Mezunu Neyyir Bey'in 9 Mayıs 1920'de Edirne Kongresi'nde yapmış olduğu konuşma, bunu açıkça doğrulamaktadır²²²:

²¹⁸ Servet Aşar, "Milli Mücadele'de Dini Propaganda Faaliyetleri ve Sonuçları", *Atatürk Haftası Armağanı*, No.29 (Kasım 2002), s. 233.

²¹⁹ *Nutuk*, C. I, s. 6-7.

²²⁰ Kenan Esengin, *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, İstanbul, Ağrı Yayınları, 1975, s. 23-24.

²²¹ *A.g.e.*, s. 24.

²²² Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, C. I, s. 317.

“Cenk etmek Padişahımızın emîr ve iradesine bağlıdır. Buna karar vermek, mes’uliyetli bir iştir. Padişahlar birçok istişarelerden sonra vuruşmak kararını verirler. Bizde bu yetki var mıdır? Dinimiz buna elverişli midir? Çoluk çocuğumuz ve bütün memleket kana boyanacak... Harp çiçek değildir. Harp kadın değildir. Harp şiir değildir. Harp taraftarlarına soruyorum. Bunun kanlı akıbetlerini düşünmüyorlar mı? Önce meselenin dinî ve şer’î tarafı çözümlmelidir.”

Yine aynı toplantıda İpsala Müftüsü’nün, “Cihadı imam ilân eder, imam olmadıkça harp olmaz. Kumandan padişahımız serbest değildir. Muhasara altındadır. Cihat ilan edecek sorumlu yoktur. Harp olamaz” şeklindeki sözleri bu çevrenin din faktörünü ön plana çıkartarak, başlatılan Ulusal Bağımsızlık Savaşı’na karşı açıkça cephe aldığını görülmektedir²²³. Halife tarafını tutarak Ulusal Bağımsızlık Savaşı’na karşı cephe alan din adamları ve yobazlar, bu mücadele sırasında son derece aktif rol oynamışlardır. Bunlar görevlerini, yalnız ibadet ve vaizler yoluyla değil aynı zamanda kan dökerek ve döktürerek yapmışlardır. Bu hocalar arasında 31 Mart Olayı’ndan kalma şeriat düşkünü, tahsil düşmanı bazı yobazlar, ne istediğini bilmeyen cahil kişiler, din yolunu çıkar sayan açığözler, bu temaları kullanan ve dini istismar eden hainler ya da başka emeller arasında koşan insanlar çok fazladır²²⁴. Fakat buna karşılık milletin ruhunda ve benliğinde var olan direnme gücünü ateşleyen, Ulusal Bağımsızlık Savaşı fikrinin oluşmasında son derece önemli katkıları olan hocaları, müftüleri ve bazı din adamlarını da unutmamak gerekir²²⁵. Nitekim, Anadolu’da bu haksız istilaya karşı örgütlenme, birçok yerde bu din adamları tarafından yürütülmüş ve yönlendirilmiştir²²⁶.

1. İstanbul Hükümeti Beyannameleri

İstanbul Hükümeti’nin Anadolu’nun Müslüman halkını milli harekete karşı ayaklandırmak için kullandığı en önemli propaganda unsurlarının başında “dini beyannameler”den faydalanma çabası gelmektedir. Bu beyannamelerde Sultan-Halife, Hatt-ı Hümayun ve fetva unsurlarını ön plana çıkaran İstanbul Hükümeti, milli mücadele mensuplarını asi olarak ilan etme cesaretini bile göstermiştir. İstanbul Hükümeti tarafından yayınlanan bütün beyannamelerde, halifenin aynı zamanda

²²³ A.g.e., s. 38.

²²⁴ Kenan Esengin, *Milli Mücadele’de İç Ayaklanmalar*, s. 25.

²²⁵ Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele’de Din Adamları*, C. I, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 11.

²²⁶ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, (Makaleler 3) İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 30.

bütün Müslümanların lideri olduğu, onun emirlerine karşı gelmenin dinsizlik anlamını taşıyacağı fikri ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir²²⁷.

Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde başlayan yeni bir oluşum, yeni bir askeri ve idari kadronun kuruluş hazırlıkları, özellikle İstanbul’da bulunan işgal güçlerini çok rahatsız etmektedir. İtilaf devletleri, ellerinde bulunan tüm imkanları kullanarak Anadolu’da gerçekleşmeye başlayan bu oluşumu dağıtmak ve halkın onlara karşı olan güvenini sarsmak için, İstanbul Hükümeti’ni sıkıştırmaya başlamıştır. Bu arada Meclis-i Mebusan’ın dağılması üzerine Ali Rıza Paşa kabinesi çekilmiş, Salih Paşa’nın kısa süren başbakanlığından sonra Damat Ferit, 5 Nisan 1920’de tekrar Osmanlı Hükümeti’nin başına getirilmişti. Bu kişinin tekrar başbakan olması İstanbul-Ankara arasında Ali Rıza Paşa zamanında yumuşayan havanın tekrar gerginleşeceğini gösteriyordu. Heyet-i Temsiliye buyruğu ile seçimlerin yapılması ve Ankara’da TBMM’nin toplanma hazırlıklarının başlaması, Padişah Vahdettin’i endişeye sevk etmiştir²²⁸. Toplanacak Meclisin yeni bir devlet kuracağını, kendisinin ve son otorite kalıntılarının böylece yok olacağını anlayan Vahdettin ve İstanbul Hükümeti, Anadolu birliğini yıkmak ve TBMM’nin toplanmasını önlemek için harekete geçmişlerdir. Bu amaçla Anadolu’nun saf halkını kandırmak için dini bir silah olarak kullanmaktan çekinmeyeceklerdir²²⁹.

Türk Milleti, asırlardan beri itikat ve geleneklerinin bir sonucu olarak hilafet makamına ve saltanata karşı son derece bağlı bulunmaktadır. Bu görüşten hareketle, şeyhülislamlık makamı kullanılarak, Anadolu’daki oluşum dağıtılabildi. İşte İstanbul Hükümeti ve özellikle işgalci devletlerin desteğiyle²³⁰ harekete geçen Padişah Vahdettin, 11 Nisan 1920’de Şeyhülislam Dürri-zade Abdullah Efendi’den, Mustafa Kemal ve yakın silah arkadaşları hakkında bir fetva almıştır²³¹. Fetvada,

²²⁷ Avşar, *Atatürk Haftası Armağanı*, s. 234-235.

²²⁸ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1996, s. 56.

²²⁹ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı - Askeri, Siyasi ve Sosyal yönleriyle*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1983, s. 162; Celal Bayar, *Atatürk’ten Hatıralar*, s. 43.

²³⁰ İngilizlerin baskı ve zorlamasıyla verilmiş birçok fetva örnekleri vardır. Bu fetvaların verilmesi sırasında, İstanbul Hükümeti üyeleri arasında bir takım tartışmalar yaşanmış ve bu fetvaların ortaya çıkarılabileceği sakıncalar üzerinde durulmuştur. Bu arada Damat Ferit Paşa’nın “bu konuda İngilizlerin ısrar ettiklerini ve bu ısrar karşısında kendisinin daha fazla direnemeyerek fetvaların ilan edilmesine söz verdiğini, bu yoldan dönmenin mümkün olmadığını, döndüğü takdirde kabinenin İtilaf Devletleri katında güven ve itibâr kaydedeceğini” söylemesi ile bir fikir birliğine varıldığı görülmektedir. Bkz., Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve İsyanlar*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s.39; Avşar, *a.g.m.*, s. 235.

²³¹ *Takvim-i Vekâyi*, 11 Nisan 1336, No.3824, s. 1; *ATASE Arşivi*, Kls. 525, Dos. 129, F. 1-1.

Mustafa Kemal ve arkadaşları vatan haini ilan edilmekte, devlete karşı ayaklandıkları ve öldürölmelerinin dinsel kurullara uygun olduğu yazılıdır. Bu fetvadan on binlerce basılıp bütün yurda dağıtılması ve bazı yerlerde İngiliz ve Yunan uçaklarından faydalanılması, padişahın ulusal devleti yok etmek için her çareye başvurduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir²³².

İşgalci devletlere karşı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başlatmış olduğu Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı, İstanbul Hükümeti'nin yapmış olduğu çeşitli dini içerikli beyannameler çoğu yerde etkisini göstermiş, bu beyannamelerle kafası karışan halk, çeşitli yerlerde vatan kurtarıcılarının karşısına dikilmiştir²³³. Başlangıçta tarafsız olan halkın, bu beyannamelerle tahrik edildiğı ve halkın dini inançlarının kolayca köröklenebilmesi için her türlü dini unsurun simge olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Bu dönem içerisinde Kuva-yı Milliye aleyhinde yapılan propagandaların da kısa zaman içinde etkisini gösterdiği göröülecektir.

5 Mart 1920 günü Safranbolu'da bir hatibin, Cuma namazından sonra vermiş olduğu bir konferansta, Cuma gününün kutsallığından istifade ederek "Allah Allah diyerek" ağlar gibi kendinden geçmesi ve Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı kötülemesi²³⁴, yine Safranbolu'da isyancıların tekbir getirerek hacdan geliyormuş gibi şehre dini bir törenle girmeleri, zavallı cahil halkı bir hayli etkilemiştir²³⁵.

22 Nisan 1920 Perşembe günü Mudurnu'da Meşe köylü Hacı Ahmet'in belinde eğri bir kılıç ve camiden aldığı Kelime-i Tevhit yazılı yeşil sancak ile Örümcek Köyü'nden Koca Mehmet'in de elinde yeşil bir bayrak olduğu halde şehir merkezinde yürümeleri, halkın büyük ölçüde etkilenmesine yol açacaktır²³⁶. Yine Mudurnu'da, bu olaydan hemen sonra 23 Nisan 1920 Cuma günü, Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından örgütlenen halka, toplu halde Şeyhülislam Dürri-zade'nin fetvası okunarak, padişahın selam-ı hümayunları iletilmiş ve Kuva-yı Milliyecilere karşı gelmenin "bütün Müslümanlar için dini bir borç olduğu" açıkça anlatılmıştır.

²³² ATASE Arşivi, Kls. 299, Dos. 4, F. 136; Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, s. 56.

²³³ Sarıkoyuncu, *Atatürk ve Din Adamları*, s. 162-163.

²³⁴ Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar)*, Ankara, TTK, 1973, s. 12.

²³⁵ Hüsnü Açıksozcü, *İstiklâl Harbi'nde Kastamonu*, Kastamonu, Vilayet Matbaası, 1933, s. 51.

²³⁶ Selim Sarıboy, *İstiklâl Savaşı'nda Mudurnu-Bolu-Düzce-Aydın*, 1943, s. 41.

Böylece ulusal kuvvetlere karşı silaha sarılıp savaşmak her Müslümana farz oluyordu²³⁷.

Bütün bu gelişmeler açıkça göstermektedir ki, Sultan-Halife tarihsel süreç boyunca olduğu gibi, o günde de sözünü kanun haline getirerek ve bunu dini bir kurum olan Şeyhülislamlığın fetvası ile destekleyerek, halk üzerinde uygulama gayreti içine girmiştir. İstanbul Hükümeti tarafından yapılan dini içerikli bu beyannameler, cahil halk üzerinde olumsuz bir etki bırakmış ve kısa bir süre sonra “eli silah tutan saf bütün Müslümanların halife etrafında” toplanarak çeşitli isyan hareketlerine katıldıkları görülecektir²³⁸. Milli mücadelenin önderleri, milli birlik ve beraberliği sağlamak için her fırsatta saltanat ve hilafet makamının millet nazarındaki yüceliğinden, birleştirici etkisinden yararlanmaya çalışırken, padişah ve hükümet Kuva-yı Milliye’yi kendilerine karşı başkaldıran bir güç olarak görmekte ve asileri de kendilerine sadık kalmış kuvvetler olarak nitelemektedirler²³⁹. Bunların yanı sıra hükümetin ayaklanmalardaki rolünü bile gizlemeye gerek duymadığı ve isyancıların padişah tarafından ödüllendirildiği de görülmektedir²⁴⁰. Açıkça görüleceği üzere Sultan-Halifenin, Anadolu’da faaliyet gösteren adamları vasıtasıyla “dinin ve halifenin korunması” söylemiyle hareket ederek²⁴¹, Anadolu halkını çeşitli isyanlara teşvik ettiği ve halkı kolaylıkla kendi saflarına çektiği de bilinmektedir. Özellikle Şeyhülislamlar vasıtasıyla köy imamlarına kadar gönderilen çeşitli fetva ve beyannamelerle, bu insanlar milli harekete karşı örgütlenmeye çalışılmıştır²⁴².

Dinle uzaktan yakından ilgisi olmayan bazı kimselerin, çoğu zaman çeşitli vaatlerle bir araya gelerek,”şariat isteyenler bizimle beraber gelsin, istemeyenler harbe hazır olsunlar” şeklindeki sözlerle halkı korkutmaları ve şeriatla ilgili fetvalar vermeleri, cahil halk kesimleri üzerinde etkisini çok çabuk göstermiştir. Bolu

²³⁷ A.g.e., s. 43.

²³⁸ Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1974, s. 25.

²³⁹ Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınları, 1967, s. 76.

²⁴⁰ 13 Mayıs 1920’de Düzce-Adapazarı, Bolu ve Gerede’deki ayaklanmalarda yardımı görülen 16 kişi, Padişah tarafından nişan verilerek ödüllendirilmiştir. Bkz. Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.194.

²⁴¹ Semen İvanoviç, Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, Ankara, Burçak Yayınevi, 1967, s. 27.

²⁴² Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Dosyası*, C. I, Ankara, Güryay Matbaası, 1973, s. 219.

mutasarrıfı Osman Kadri'nin 19 Mayıs 1920'de halkı ayaklandırmak için dağıttığı beyanname buna güzel bir örnek teşkil etmektedir²⁴³:

“Ey Padişahına, dinine, devletine beş yüz seneden beri sadakâtı ile dünyayı hayrette bırakmış olan hakiki Müslümanlar; Bolşevik namı altında dört yüz senelik din ve devlet düşmanımız olan Moskoflardan çıkmış, şeriata aykırı ve kanuna uymayan bir işe kapılan bir takım eşkıya vatani kurtaracağız diye Anadolu'nun siz saf ve namuslu halkını aldatarak padişaha, Halife-i Müslümine isyan bayrağını çekmişlerdir... Bu dinimiz olan İslama muhalif olduğu gibi aile hayatına muhalif olduğu için... Müslüman milletlere sökmüz... Namuslu adamların iltica ettikleri kanunu, hükümeti, padişahı tanımıyorlar. Vatani kurtaracağız diye bütün Anadolu'yu kasıp kavuruyorlar. Padişahımız esirdir. Kurtaracağız diye cebren para ve asker topluyorlar... Sizleri din kardeşlerimize, hem de Halife-i Müslimin Efendimizin meşru olan hükümetine karşı silah kullanmaya zorluyorlar. Bu hükümete, kanuna karşı isyandır... Padişahımız bunları âsi diye ilan etmiş, şeriat fetvasını vermiştir... Teslim olacak ahâlinin, askerin malı, canı, namusu benim ve hükümetimin kefaleti altındadır... Bir tek din kardeşimin burnunun kanamasına bile vallahi ve billahi müsaade olunmayacaktır...”

Anadolu insanı gerçek anlamda dini bilgiden yoksun olduğu için, dinle ilgili olsun-olmasın, din adına yapılan bütün söylevlerden çok çabuk etkilenmektedir. Anadolu'nun çok değişik yerlerinde çıkan isyan hareketlerinde, din kisvesi, dindar olmaktan ziyade cahil olan alt tabakalarda alabildiğince sömürülmüştür²⁴⁴. İstanbul Hükümeti'nin İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı'nın 20 Ağustos 1920'de yayımladığı beyanname²⁴⁵, “Osmanlı milletinin, Meclis-i Mebusan'a müracaat edilmesizin bir dünya harbine sokulup mağlup edildiği; aynı zihniyetin bugün yine Anadolu'da savaşa girerek yabancıların memleketi işgal etmelerine sebep oldukları” belirtilerek, “Ey Osmanlılar, Ey Anadolu Türkleri! Milli hareket mensuplarına tâbi olur, padişaha, halifeye itaat etmezseniz bütün vatan işgal edilecektir” şeklinde sözlerle, Sultan-Halifeye bağlı olmanın, dinin emri olduğu vurgulanmaktadır.

Bir takım cahil insanların bu derecede iyi kullanılması, devlet, padişah ve halifelik hakkında en basit seviyede fikirleri dahi olmayan kitlelerin, hatta katiller, eşkıya ve soyguncuların bu durumu iyi değerlendirerek, bu gibi fetva ve beyannamelerle Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı harekete geçtikleri görülecektir. Bu durumun bir örneğine de Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne ait bir şubenin açılışında rastlamaktayız. Bu açılışta bir grup Erzurumlu vatandaş, “Bu devletin Padişahı var, Sadrazamı var, onlar düşünürler. Biz burada bir vilâyet köşesinde başımızdan büyük işlere karışarak devletin işlerini bozmayalım. Bunda büyük vebal

²⁴³ Doğu Ergil, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1981, s. 272-273; *Gnkur. ATASE Arşivi*, İstiklal Harbi Kataloğu, Kls. 872, Dos.10-4, F.19, 19-1.

²⁴⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, C. II, s. 331.

²⁴⁵ *Gnkur. ATASE Bşk.lığı Arşivi*, İHK, Kls. 690, Dos. 141, F. 1-1, 1-2.

vardır” diyerek karşı çıkmışlardır. Nitekim, bu konuşmalar halkın bozgunculuk ruhundan değil de, gelişmeleri kavrayamayan ve İstanbul Hükümeti’nin aczini anlayamayan cehaletten kaynaklandığı açıkça görülmektedir²⁴⁶. Özellikle beyannamelerden de açıkça görüleceği üzere, bu dönemde halk arasında Sultan-Halifeye karşı gelenlerin cezalandırılacağı ve Allah’a karşı gelmiş olarak günahkâr olacakları şeklinde yapılan propagandaların yaşlı kesim üzerinde büyük etki yaptığı da bilinmektedir²⁴⁷.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında çıkarılan isyanlarda, birçok yobaz ve geri kafalı hocaların ve beyannamelerin rolü büyük olmuştur. Özellikle Yozgat İsyanı’nda, Yozgat Mutasarrıfı Necip Efendi’nin Ankara’dan Temsil Heyeti’nden gelen emirlere karşı gelerek, “Allah’tan, Padişah’tan ve onların kanunlarından başka bir şey tanımadığını” ifade etmesi²⁴⁸ son derece önemlidir. 1919-1923 tarihleri arasında çıkan dini içerikli tüm isyanlarda, Dürri-zade fetvası ile yetinmeyen İstanbul Hükümeti’nin, dini değer ve semboller yanında İslam dininin kurucusu peygamberin ismini de ön plana çıkararak, din sömürücülüğünü en iyi bir şekilde kullandığı görülmüştür²⁴⁹. Kısaca özetlemek gerekirse, Padişah ve onun hükümeti, İtilaf Devletlerinin de baskısı ile Anadolu’da başlatılan Ulusal Bağımsızlık Savaşı’na karşı bir hareket sergilemiştir. Bu amaçla yazılan ve gerçeğe ilgisi olmayan beyannamelerin Anadolu’nun en ücra yerlerine kadar dağıtılması, cahil halk üzerinde etkisini çok çabuk göstermiştir. Bunun nedeni ise, saf Anadolu insanının, padişahın memleketine hainlik yapamayacağını, düşmanla işbirliği içine giremeyeceğini düşünerek hareket etmesidir.

2. Ankara Hükümeti Beyannameleri

Din, halkın psikolojisini etkileyen en önemli faktördür. Müslüman halk dinine düşkün, inançlarına tam bağlıdır. Nitekim bu faktör, yurdu işgal eden kuvvetlere karşı çok iyi bir şekilde kullanılabilirdi. Ancak halkın kültür düzeyinin düşük olması ve özellikle Anadolu halkının etrafında olup biten olayları bütün yönleriyle değerlendirebilecek, kendi yarar ve zararlarına olabilecek gelişmeleri ayırt

²⁴⁶ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Ankara, TTK., 1946, s. 30.

²⁴⁷ Cemal Kutay, *Çerkes Ethem Dosyası*, C.I, s. 219.

²⁴⁸ Kenan Esengin, *Milli Mücadele’de İç Ayaklanmalar*, s. 132.

²⁴⁹ Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s. 72.

edemeyecek kapasitede olmaları, başlangıçta bazı fırsatçıların işine yaramıştır²⁵⁰. Anadolu'nun ve Türk halkının içinde bulunduğu bu olumsuz ortamı çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, din unsuruna büyük önem vererek, özellikle Anadolu'daki ilişkilerinde din adamlarının da Kuva-yı Milliye ile aynı safta olmalarını sağlamaya çalışmıştır. Yapmış olduğu sayısız konuşmalarında İslamın en mükemmel bir din olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa, dinin siyasete, menfaate ve baskıya alet edilmesine şiddetle karşı çıkmıştır²⁵¹.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı günden başlayarak yapmış olduğu girişimler ve karşılaşılan olaylar, Damat Ferit Paşa Hükümeti ile Mustafa Kemal arasındaki görüş ayrılıklarını derinleştirerek bir sürtüşmeye dönüştürmüştür²⁵². Nitekim, Padişah Vahdettin'in 8 Temmuz 1919'da "III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verilmesi" ile ilgili buyruğu onaylaması²⁵³ ve Mustafa Kemal'in de Anadolu'da sine-yi millette bir birey olarak kalabilmek için askerlikten istifa ettiğini açıklaması, Ulusal Bağımsızlık Savaşı açısından son derece önemlidir. Mustafa Kemal Paşa, Saray Başkatipliği aracılığıyla 8-9 Temmuz 1919 gecesi Padişaha sunduğu dilekçede, hükümet ve saltanat merkezi üzerindeki baskıların daha da artmasına, hakkındaki iyi düşüncelerin zayıflamasına razı olamayacağını belirterek şunları söylemiştir²⁵⁴:

"... Bundan dolayı, sadece şu anda bulunduğum görevime değil, bütün övünç nedenlerini vatan ve ulusum ile yüce makamlarının verim ve kurtuluş ışığından alan pek çok sevdiğim askerlik hayatıma veda etmek suretiyle özveri de bulunduğumu arz ederim. Hayatımın sonuna kadar saltanat ve hilafet makamıyla soylu ulusun koruyucusu ve ona bağlı bir bireyi gibi kalacağımı, tam bir bağlılıkla belirtir, bu hususta güvence veririm."

Açıkça görüleceği üzere Mustafa Kemal'in istifa dilekçesinde Vahdettin'i suçlayan bir dil kullanmamaya özen göstermesi, saltanata ve halifelğe bağlılıktan söz etmesi dikkat çekicidir. Fakat Padişah ve Mustafa Kemal Paşa'nın, İstanbul'daki görüşmelerinden başlayarak 7 Temmuz'daki yazışmalarına kadar, birbirlerine duydukları güveni belirtmeye dikkat ettikleri görülmektedir. Bunda ne derece

²⁵⁰ Sıtkı Aydin, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Ankara, kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 46-47.

²⁵¹ Kemal Aytaç, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, I. B., Ankara, TİTE Yayınları, 1986, s. 9-19.

²⁵² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden ulusal Direnişe*, I. Kitap, I. B., İstanbul, Bilgi Yayınları, 1991, s. 168.

²⁵³ *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri 1911-1921*, Ankara, 1982, Belge No. 53.

²⁵⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 28-29.

içtenlikli olup-olmadıkları tartışılabilir. Fakat anlaşılan odur ki Padişah, Mustafa Kemal'in saltanata cephe almamasına çalışmakta, Paşa'da ulusal direnmeyi örgütlerken saltanat ve halifelik yanlılarıyla, cahil halkı kuşkulandırmamak için Vahdettin'i baskı altında kabul edip, O'nun kurtarılması sloganını yararlı ve zorunlu görmektedir²⁵⁵. Mustafa Kemal, Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında bu nedenlerden dolayı bu makama saygılı olmuş ve zaman zaman bağlılığını bildirmiştir²⁵⁶. Özellikle bu konuda yapılan propaganda ve beyannamelerde "halife-padişah" adına hiç bir surette saldırı yöneltmemiş, tepkisini daha çok İstanbul Hükümeti ve Damat Ferit Paşa üzerinde yoğunlaştırmıştır²⁵⁷.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı sürecinde gerek "Cuma hutbesini halife adına" okutmak, gerekse sultan-halife ile ilgili bütün yazışma ve beyannamelerde, yazılı ve sözlü olarak sarf edilen cümlelerde, bu saygı ifadesi açıkça görülmektedir. Kısaca Mustafa Kemal'in belirlemiş olduğu stratejide temel hedef, Müslüman halk üzerinde milli harekete karşı oluşabilecek olumsuz iç gelişmeleri ortadan kaldırmak, vatan ve milletin yanında hilafet ve saltanat makamının da düşman işgalinden kurtarılması olacaktır²⁵⁸.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 11 Nisan 1920 günü, padişah buyruğu ile kapatılması²⁵⁹, Anadolu'da bir ulusal meclisin toplanması sürecini hızlandırmıştır. Ankara'da toplanacak olağanüstü meclis için seçimlerin bir an önce sonuçlandırılması için çalışmalar yoğunlaştırılmıştır. Bu arada seçimlerin sonuçlanması beklenirken, kamuoyunda beliren karamsarlık ve dalgalanmaları giderebilmek için Şeyhülislam Dürri-zade Abdullah tarafından verilen fetvaların, siyasal amaçlı olup gerçekleri yansıtmadığını da belirtmek zorunlu hale gelmişti. İngilizlerin baskısı ve Damat Ferit Hükümeti'nin kararı ile çıkarılan bu fetvalarda,

²⁵⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara, A:Ü. SBF. Yayınları, 1978, s. 82-83; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 185.

²⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa, Kuva-yı Milliye'nin padişaha ve hilafete karşı olduğu propagandasını yürüten İngilizlerin olumsuz faaliyetlerini engellemek ve sömürge altındaki tüm Müslüman devletlerin desteklerini almak için çeşitli beyannameler hazırlamıştır. Bu beyannamelerde, bağımsızlık savaşının amacı dile getirilmekte ve "Türk'ün davasının, sekiz yüz milyon İslâmın kible-i uhuvvetini başında tutan bir ümidin istiklâl mücadelesi olduğu" ısrarla vurgulanmaktadır. Bkz. Mim Kemal Öke, *Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk milli Mücadelesi*, Ankara, Semih Ofset Matbaacılık, 1988, s. 54-56.

²⁵⁷ Avşar, *Atatürk Haftası Armağanı*, s. 243.

²⁵⁸ Gothard Jaeschke "Milliyetçiliğin ve Dinin İstiklal Harbi'ndeki Rollerini", *Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi*, (Ağustos 1981), s. 190.

²⁵⁹ Anayasanın 7. maddesi uyarınca Meclisin dağıtılmasını içeren hükümet önerisi, bakanların yemin törenlerinin yapıldığı gün padişahın onayına sunulmuş ve Vahdettin tarafından onaylanmıştır. Padişah buyruğunda dağıtma gerekçesi olarak, "siyasal zorunluluklar" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 119-120.

Kuva-yı milliye yöneticilerinin asi ilan edilip, onlara karşı savaşmanın dinsel bir görev olduğunun ilan edilmesinin, dinsel yorumlara açık Müslüman halk kitleleri arasında etkili olması kaçınılmaz görünüyordu²⁶⁰.

Dürri-zade'nin 11 Nisan tarihli fetvasının din açısından geçersiz olduğunu belirtmek amacıyla, Anadolu'nun bilinçli din adamları, milli hareketin meşruiyetine dair karşı bir fetva vererek, toplumsal bir savaşın adı da olacak "Fetvalar Savaşı"nı başlatmışlardır. 16 Nisan 1920 tarihli Anadolu fetvasının hazırlanması görevini Ankara Müftüsü Börekçioğlu Rifat Efendi üstlenmiştir. O da bu fetvayı, Dürri-zade'nin kine koşturarak 5 bölümde düzenlemiş ve fetva metnini kendisinden başka 19 din bilgini daha imzalamıştır²⁶¹. Böylece bireysellikten çıkarılarak, milli fetvalar olarak adlandırılacak bu fetvada, daha önce isyan olarak suçlandırılan Anadolu hareketi, şu tarihsel tabana oturtulmuştur²⁶²: "İslam Halifesini baskıdan kurtarıp, haklarını ve yetkilerini kullanacak duruma kavuşturmak; işgal edilen yurt bölgelerini kurtarmak".

Anadolu fetvasında padişahın ve halifenin esir olduğu, bu nedenle hilafet ve saltanat makamının kurtarılmasının bütün Müslümanlara farz olduğu ve gerçek düşman olan işgal kuvvetlerine karşı mücadelenin amaçları vurgulanmaktadır. Ayrıca İstanbul fetvasını çıkaranların şer'an ne kadar büyük bir kötülük içinde oldukları "fesat çıkarmak, adam öldürmekten daha kötüdür" şeklindeki bir ayetle açıklanıyordu²⁶³. Bu çerçeve içinde halifesine bağlı Müslüman halkın nasıl hareket etmesi gerektiği "5" soruda ele alınarak yanıtlanmıştır. Soruların düzenlenmesi ve yanıtlarda Dürri-zade'nin görüşlerinin yanlış olduğunu belirtmeye özen gösterilmiştir. Ayrıca her yanıt, yönteme uygun olarak çeşitli ayetlerle desteklenmiştir²⁶⁴. Söz konusu fetvalar dizisi, Anadolu Ajansı bülteniyle ve Meclisin açılışından bir gün önce de, 22 Nisan'da başta Hakimiyet-i Milliye, İrade-i Milliye

²⁶⁰ Dürri-zade Abdullah Efendi, milli mücadeleyi "huru-cu alessultan", yani padişaha karşı yapılan bir ayaklanma olarak görerek, milli mücadelenin haksız yere yapıldığını ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve Din Adamları*, s. 183; Ahmet Niyazi Banoğlu, *Yayınlanmamış Belgelerle Atatürk*, İstanbul, 1981, s. 244; Fetva sureti için bkz., EK: IV.

²⁶¹ Bu din bilgileri arasında Yozgat Müftüsü M. Hulusi, Kayseri Müftüsü Ahmet Remzi, Kırşehir Müftüsü Müfit Kurutluoğlu, Devrek Müftüsü Abdullah Hayri, Karacabey Müftüsü Mustafa Fehmi Gerçekler, Bursa Milletvekili Abdüsservet ve birçok din hocası bulunmaktadır. Bkz. Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. kitap, s. 127-128.

²⁶² *ATASE Arşivi*, Kls. 950, Dos. 1, F. 73; Kls. 312, Dos. 51, F. 154; Şerafettin Turan, s. 128.

²⁶³ Adı geçen ayet, Bakara suresi, 91'dir. Bkz. Bayram Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi-Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul, İz Yayınları, 1997, s. 108.

²⁶⁴ Adı geçen fetva için bkz. N. Hakkı Uluğ, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No. 32, s. 13.

olmak üzere ulusal hareketi destekleyen Anadolu gazetelerinde yayımlanmıştır²⁶⁵. İstanbul Hükümeti, Anadolu halkını kendi safına çekmek için çok uğraş vermiş, ancak milli hareketin lider kadrosu, ustaca karşı propaganda taktikleri sayesinde, kendilerine karşı hazırlanan bu başkaldırışı en aza indirmişlerdir. Ancak, Dürri-zade fetvasının bazı ayaklanmalarda etkili olduğu görülecektir.

Ulusal Meclis'in toplanacağı binanın düzenlenmesi ve yeni seçilen üyelerle İstanbul'dan gelen milletvekilleri sayısının artmasından sonra, sıra açılış gününün saptanmasına gelmişti. Ankara'ya gelen milletvekilleriyle yapılan görüşmelerde ilk toplantı için 22 Nisan Perşembe düşünülmüştü. Ancak Yunus Nadi ve Kâzım (Karabekir) Paşa'nın belirttiklerine göre, şeriat yanlılarının olası suçlamalarına meydan vermemek düşüncesiyle açılışın Müslümanlarca mübarek sayılan Cuma gününe ertelenmesi uygun görülmüştü. Fakat bu ertelemeye milletvekillerinin isteklerinden çok İstanbul'dan dağıtılan fetvalar ve hükümet beyannameleriyle Ankara sokaklarına da yansıyan Kuva-yı milliye karşıtı ayaklanmaların etkisi altında kalındığı anlaşılmaktadır. Temsilciler kurulu adına Mustafa Kemal imzasıyla 21 Nisan'da bütün asker, sivil yöneticiler ve bütün kuruluşlara ivedi olarak gönderilen genelgede, bu baskı ve isteklerin etkisi açıkça sezilmektedir. Genelgede "Ulusal Meclis'in dinsel törenle açılacağı bildirilmekte ve yurdun her köşesinde de böyle törenlerin düzenlenmesi istenmektedir"²⁶⁶. Günümüzde bile değişik yorumlara yol açan ve laiklik anlayışına karşı kullanılmak istenen söz konusu açılış genelgesinden sonra²⁶⁷, 22 Nisan'da ikinci bir genelge yayınlanmış ve bunda da "23 Nisan'dan sonra bütün sivil ve askeri makamlarla bütün ulusun başvuracakları yerin, İstanbul Hükümeti değil, "Büyük Millet Meclisi" olduğu belirtilmiştir.

Meclisin açılma günü yaklaşırken ulusal hareketten yana olanlarla karşıt gazeteler arasındaki çatışmalar da dozunu artırmıştır. 22 Nisan tarihli Hakimiyet-i Milliye ve İrade-i Milliye gazeteleri, ulusal fetva ve beyannameleri yayınlayarak Meclisin nasıl açılacağına ilişkin haberleri verirken; Peyâm-ı Sabah ve Alemdar gazeteleri, olayı Kuva-yı Milliye'nin "zırzoplukları" olarak aşağılıyor ve "Kemalilerin tenkil (yok) edilmeleri" konusu üzerinde duruyordu. Yine 23 Nisan'da

²⁶⁵ ATASE Arşivi, Kls. 299, Dos. 13, F. 20; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, s. 129.

²⁶⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I., s. 294-295.

²⁶⁷ 21 Nisan 1920 tarihli genelge için bkz., Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, s. 130.

Peyâm-ı Sabah gazetesinde Ali Kemal Bey, “Teşkilât-ı Milliye sergerdeleri” olarak nitelediği Kuva-yı Milliye önderlerini “başları ezilmek istenen yılanlar” olarak nitelendiriyordu²⁶⁸. Gerçekten de Büyük Millet Meclisi öngörülen bu dinsel törenle açılmıştı. Hacı Bayram Camii’nde Cuma namazı kılındıktan sonra Meclis binasına gelinmiş, kurbanlar kesildikten sonra içeriye girilmişti. Kâzım (Karabekir) Paşa’da bu davranışın nedenini şöyle ifade etmektedir²⁶⁹:

“Tarihimizde bu kadar koyu bir taassupla, dinsel törenle hiçbir Meclis açılmamıştır. Fetvaları takip eden bu büyük anlaşmazlık, acaba yer yer başlayan ayaklanmalara karşı bir sigorta mı olacağı düşünüldü? Ne olursa olsun, kararlılık ile taassubu, Milli Meclisin başlangıcı gününden ayırmak daha ihtiyatlı olurdu...”

Genelgede de açıkça görüleceği üzere, içinde bulunulan ortamda böyle bir törenden manevi ışık almak ve güç kazanmak gözetilmişti. Dolayısıyla genelgeyi henüz “laiklik” sözcüğünün bile kullanılmadığı o günün koşulları içinde dikkate alarak değerlendirmek gerekir²⁷⁰.

Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 günü saat 13.45’te Sinop Milletvekili Şerif Bey’in başkanlığında ilk oturumunu gerçekleştirmiştir. Milli Eğitim Müdürlüğü’nden emekli olan 75 yaşındaki Şerif Bey, milletvekillerinin en yaşlısı olarak geçici başkan olmuş ve daha önce Mustafa Kemal’in hazırlamış olduğu konuşma metniyle Ulusal Meclisi açmıştır²⁷¹:

“... Bu yüce Meclisin en yaşlı başkanı olarak ve Allah’ın yardımıyla, ulusumuzun içte ve dışta tam bağımsızlık içinde, kendi geleceğinin sorumluluğunu üstlendiğini ve yönetmeye başladığını bütün cihana ilan ederek Büyük millet Meclisini açıyorum. Kutsal yönden bağlı olduğumuz bütün Müslümanların halifesi ve Osmanlıların Padişahı VI. Sultan Mehmet Han Hazretlerinin, yabancı kayıtlardan kurtarılmasına ve saltanatın sürekli başkenti olan İstanbul’umuz ile işgal altında ve zulüm ve faciaların içinde maddi ve manevi yönden insafsızca yok edilmekte olan illerimizin kurtarılmasında bizi başarılı kılmasını Tanrıdan dilerim.”

Şerif Bey’in bu açış konuşması, Temsilciler Kurulu’nun daha Erzurum Kongresi’nden başlayarak belirlediği amaç ve ilkeleri çok güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi İstanbul Hükümeti’nin Kuva-yı Milliye önderlerinin öldürülmeleri konusunda beyannameler yayımlamasına karşılık, bu konuşmada da Mustafa Kemal’in sürekli olarak halife ve padişahın yabancı baskısından kurtarılması gerektiğine işaret etmesi dikkat çekicidir²⁷². Bunun o

²⁶⁸ A.g.e., s. 131.

²⁶⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 617.

²⁷⁰ Turan, 2. Kitap, s. 13.

²⁷¹ Güneş, *Birinci TBMM*, s. 54.

²⁷² Turan, s.132.

günlerin ortamında uygulanan bir siyaset olması yanında, bir zorunluluğun belirtisi olduğunu da kabul etmek gerekir. Özellikle Mustafa Kemal'in açılıştan sonraki gün yaptığı konuşma ve Meclisin padişaha sunmayı kararlaştırdığı görüşlerde bu yaklaşım, daha da çarpıcı olarak gözler önüne serilmektedir. “Milli hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis akdiyle”²⁷³ açılışı gerçekleşen Büyük Millet Meclisi'nin ilk milletvekilleri, 6 Temmuz 1920'de, “Hilafet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlâs ve istiklâlinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi”²⁷⁴ şeklindeki bir yeminle göreve başlamışlardır. Bu şekilde toplumsal yapının beklentilerine uygun davranışlar, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na taraftar kazanma sürecini hızlandırmıştır.

Anadolu'nun iç isyanlarla sarsılmakta olduğu günlerde, Ankara'da TBMM'de olumsuz propagandalarla halkın zehirlenmesinin önüne geçilmeye çalışıldığı ve çareler arandığı da görülmektedir. Bu konuda Hamdullah Suphi Bey'in TBMM kürsüsündeki konuşmasında, “Halkı kim aydınlatacak, doğru yolu kim gösterecektir?” şeklinde sorusuna, Sivas Milletvekili Emir Paşa, “Halk bugün kimi dinler? Hangi sınıfın, meslek erbabının kanaatlerine hürmet duyar? İrşat ve tenvir kimler yapabilir?... Halk ancak ulemayı dinler, onların telkinlerine kıymet verir... Her hoca efendi, her müderris, ulemadan her zat, kendi muhitinin irşat ve tenvirini üzerine almalı...” şeklinde cevap vermektedir. İşte bu ortamda Mustafa Kemal'in Beypazarı isyanı nedeniyle Meclis'te yapmış olduğu konuşma son derece önemlidir²⁷⁵: “...Şimdi muhterem heyetiniz, ulema-yı kiramdan beş zat intihap etsin, bunlar oradaki ulema ve eşrafi çağırınsın, hakikatleri anlatsın ve iğfal edilenler affedilsin. Bu münhasıran Beypazarı'nda değil, aynı akıbete maruz kalan bütün vatanın meselesidir...”

Mustafa Kemal, bu konuşmasında Anadolu'da baş gösteren isyanlarda din adamlarının halkı aydınlatmada üstlenecekleri rolü bu şekilde dile getirmektedir. İç isyanların bastırılmasında dinsel anlam ve söylemler içeren bu propaganda unsurlarının önemli işlevleri olmuştur. Bu çalışmalar sürecinde Ankara Hükümeti ve taraftarları hiçbir zaman halkın kandırılmaları doğrultusunda faaliyet

²⁷³ TBMM Zabut Ceridesi, 5, 1943, s. 414.

²⁷⁴ TBMM Zabut Ceridesi, 5, 1940, s. 186.

²⁷⁵ Ömer Turan, “Milli Mücadele'nin Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, No. 45 (Kasım 1999), s. 830.

göstermemişlerdir. Olayları sade bir anlatımla ve bütün gerçekliği ile yorumlamışlardır. İsyanların çıkışında aktif rol oynayan din ve şariat gibi söylemler karşısına, yine dinsel içerikli söylemlerle karşılık verilerek, az da olsa isyanların genişlemesine engel olunmuştur. Nitekim, Zile halkının isyan etmesini engellemek isteyen 15. Fırka komutanı Cemil Cahit Bey'in 10 Haziran 1920 tarihli beyannamesinde bu durum açıkça görülmektedir²⁷⁶. Adı geçen beyannamede, asilere İngilizlerin yardım ettiği, bütün bu yapılanların devlet, saltanat, hilafet ve dinin yok olmasına neden olacağını, müftünün de kendisiyle birlikte olduğunu ifade etmektedir. Bu gibi beyannamelerin az da olsa isyanların fazla genişlemelerine engel olduğu görülmektedir.

Toplumun en geniş anlamda kendi devletini inşa etmesinin kurumsal bir şeklini ifade eden Büyük Millet Meclisi, memlekette “fesat çıkarıcı propagandaların engellenmesi” için, Encümen-i irşadiye namıyla bir kurul oluşturulmasını kabul ederek²⁷⁷, propaganda ve yayınlar için bütçeden 4537 lira ayırmıştır²⁷⁸. Ayrıca, 9 Mayıs 1920’de kurulan ve dinsel bir kurum olarak işlev yapan “Büyük millet Meclisi Şeriye Encümeni”²⁷⁹ hem Anadolu insanına hem de bütün İslam alemine²⁸⁰, Anadolu milli hareketi, sultan-halifenin durumu ve Ankara Hükümeti’nin amaçlarıyla ilgili çeşitli beyannameler yayınlamıştır. Bu gibi olumlu çalışmalar kısa süre içerisinde etkisini göstermiş ve Anadolu insanı, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’na toplumsal bir bilinçle katıldığını ispat etmek için Eskişehir’de 1 Eylül 1920 tarihinde “İstanbul’un Beyannamelerine Anadolu Halkının Reddiyesi” isimli bir beyannameyi yayımlamıştır²⁸¹. Bu beyannamede esaret altında kalmış olan İstanbul Hükümeti fetvasının, Anadolu’nun hemen hemen bütün din adamları tarafından verilen fetvalarla geçersiz kılındığı, hareketin amacının halifenin ve vatanın esaretten kurtarılması olduğu belirtildikten sonra, “bu dini aşk ile Allah’a, Peygambere karşı rezil rüsva olmamak için son nefesimize kadar silahımızı elimizden bırakmayacağız. Çünkü bunu bize, Allahımız, dinimiz, peygamberimiz emrediyor” denilmektedir. Yine aynı beyannamede, Anadolu milli hareketini “Mustafa Kemal Paşa’nın değil,

²⁷⁶ Halis Asarkaya, *Ulusal Savaşta Tokat*, Tokat, Tokat Basımevi, 1936, s. 77-78.

²⁷⁷ TBMM Zabut Ceridesi, C. I, 1940, s.95-96.

²⁷⁸ TBMM Zabut Ceridesi, C. 8, 2. B., Ankara, 1945, s. 532.

²⁷⁹ TBMM Zabut Ceridesi, C. I, 1940, s. 246-248.

²⁸⁰ *İzmir’e Doğru*, 2 Haziran 1336 (1920), Çarşamba, No. 76, s.2.

²⁸¹ *Gnkur. ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 486, Dos. (39-40), 2, F. 2; K. 622, Dos. 283/228, F. 1.

milletin azminin yarattığı”, bunun milletin ruhundan kopmuş meşru bir isyan ve bir müdafaa hareketi olduğu da söylenmektedir²⁸².

Anadolu insanının toplumsal katılımının bir neticesi olan bu beyannameyi diğerleri takip etmiştir. Anadolu Müslümanları imzasıyla, “İstanbul’da İslâm Gençliğine, Kahraman Ordunun Kahraman Zabit ve Neferlerine”²⁸³ ve “Esirlikten Dönen Kardeşler”²⁸⁴ şeklinde yayımlanan beyannamelerde, dinsel değer ve sembollerin sıkça kullanıldığı da görülmektedir. Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın son günlerinde de, savaşın zaferle sonuçlandırılmasını çabuklaştırma ve halkın desteğinin devamını sağlamak amacıyla, mübarek gece ve günlerde halkın hiçbir fedakârlıktan kaçınmaması için vaazlar verilmesi²⁸⁵, savaşta olan ordunun galibiyeti için Kur’an okunması ve dualar edilmesi, halkın bu konularda aydınlatılması için yazılmış beyannamelerin çokluğu dikkat çekmektedir.

3. İtilaf Devletleri Beyannameleri

İtilaf Devletleri Mondros Mütarekesi’nden sonra imparatorluk topraklarının süratle parçalanarak paylaşılması için büyük bir propaganda faaliyeti başlatmıştır. Bu propaganda faaliyeti açısından padişahın geleneksel otoritesi ile halifenin dini karizması, İmparatorluk mirasının paylaşılması çabasında dış güçler için hayati önem taşımaktadır. Sultan-halifenin etrafında görünmek suretiyle onun toplumsal yapı üzerindeki etkileme gücünden yararlanmak istemişlerdir. Özellikle I. Dünya Savaşı’nda Almanların kullanmak istedikleri, başta fetva olmak üzere bütün dini söylemleri, bu kez İtilaf Devletleri kullanmak isteyeceklerdir²⁸⁶.

Bu konuda İtilaf Devletleri içinde en hızlı hareket eden İngilizler olmuştur. Çünkü Anadolu’daki Türk milli varlığı, İngilizler için kesin olarak istiklalinden mahrum edilmesi gereken bir hedef idi. Bu sonucun alınması İngiltere’nin sömürgelerini uyarıcı nitelikte çok iyi bir gözdağı olacaktı. Bu konuda, İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour’un, İstanbul Yüksek Komiserliğine atanan Amiral Calthorp’e 9 Kasım 1918 tarihinde göndermiş olduğu talimat iyi bir örnektir. Bu talimatta, “...Türkler, bırakışma koşullarının kendi lehlerine olduğu iddiasında

²⁸² Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din adamları*, C. II, s. 42.

²⁸³ *Gnkur. ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 1037, Dos. 78-111, F. 6.

²⁸⁴ *Gnkur. ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 1037, Dos. 78-111, F. 7.

²⁸⁵ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 051. V. 48, 13.113, 24 Nolu ve 233.1922; 051, V 05.2.1.9 Nolu ve 28.8.1922 tarihli belge; 051.048.13.113.50 Nolu ve 27.8.1922 tarihli belge.

bulunmaya başladılar. Böyle bir izlenim yaratılmasına fırsat vermemeliyiz. Mısır ve Hindistan'daki Müslüman uyruklarımızın, Türklerin kesinlikle yenilgiye uğratıldığını anlamaları gerekmektedir..."²⁸⁷ denilmektedir.

İngiltere bu anlayışla başlattığı Anadolu mücadelesi için çok önceden hazırды. Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra İstanbul'da bozguncu propagandasını yapacak araçları derhal harekete geçirip, öncelikli olarak basına el atacaktır. Mütarekeden 8 gün sonra satın almış olduğu Yeni İstanbul gazetesinin adını "Türkçe İstanbul" olarak değiştirip kendi amaçları doğrultusunda propaganda faaliyetlerine girişen İngiltere²⁸⁸, ikinci olarak kurduğu sözde "Dostluk Cemiyeti" ile başlatmış olduğu propaganda faaliyetlerini daha etkin bir hale getirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla, mütarekeden sonra Anadolu'da Müslümanlık adına kurulan cemiyetlerin hemen tamamının arka planında İngilizler ve İngiltere'nin bulunduğu açıkça görülmektedir²⁸⁹. Ne yazık ki İstanbul Hükümeti de İngilizlerin Anadolu üzerinde uygulamış olduğu bu propaganda faaliyetlerinin bir işbirlikçisi ve uygulayıcısı olmuştur. Bu konuda Amiral Sir. E. de Robeck'in 30 Eylül 1919 tarihinde Lord Curzon'a yazdığı bir rapor, bu görüşü doğrulamaktadır. Bu raporda milli harekete karşı Padişahın İngiltere ile birlikte hareket etmek istediği açıklamakta²⁹⁰ ve 12 Eylül 1919 tarihinde sarayın İngilizlerle gizli bir anlaşma yaparak, birlikte hareket etme kararı aldığı görülmektedir²⁹¹.

Bu işgalci güçlerin bu noktada, halifenin korunma tezinden hareket ederek, onu tebaasından ayırma gayreti içinde olduğu net bir şekilde görülmektedir²⁹². Bu arada yerli işbirlikçiler de Müslümanların halifeye bağlılıklarının İngiltere'yi memnun edeceği gibi garip bir düşünceyi savunarak İngiliz dostluğunun en iyi yol olduğuna Müslüman halkı inandırmaya çalışmaktadırlar²⁹³. Kendileri için en küçük bir fedakârlığı dahi göze alamayan İngilizler, Anadolu'yu kontrolleri altına alabilmenin yolunun, "Ferit Paşa'yı iktidara getirerek Anadolu'nun padişaha ve mevkii hilafete

²⁸⁶ Ali İhsan Gencer; Bahattin Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 145.

²⁸⁷ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I., Ankara, TTK, 1982, s. 18-19.

²⁸⁸ A.g.e., s. 19.

²⁸⁹ Hüsamettin Ertürk, *Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa, (Ulusal Savaş Yıllarında Özel Örgüt)*, Haz. Tevfik Apay, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Kütüphanesi, Ankara, 1975, s. 70-72

²⁹⁰ Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, Kitaş Yayınları, 1969, s. 224.

²⁹¹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 571-578.

²⁹² *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Nisan 1336 (1920), No. 23, s. 1.

²⁹³ *Alemdar*, 19 Teşrin-i sani 1335 (1919), Çarşamba, s. 2; 21 Mayıs 1335 (1919), Çarşamba; 1 Ağustos 1335 (1919), Cuma; 22 Ağustos 1335 (1919), Cuma, s. 1.

karşı isyan ettiği” tezi ile gerçekleşeceğini düşünerek, bu planı uygulama alanına koymak istemişlerdir²⁹⁴.

Bir Yunan saldırısına başvurmadan önce halife ve İstanbul Hükümeti’nin gücünden de istifade etmek isteyen İngilizler, Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde çıkarılan isyan hareketleri ile Ankara Hükümeti’ni yok etmek istemişlerdir. Arkasından da bunun bir sonucu olarak milli hareket mensuplarını asi ilan eden Şeyhülislam fetvası ile, Hükümet beyannamelerinin çıkarılması için iktidar merkezine baskı yapmışlardır. Nitekim, Fevzi Paşa 27 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı konuşmada, “İstanbul Hükümeti’nin fetvasındaki İngiliz baskısını” dile getirmekte ve bu fetvayla İslâm aleminin birbirine düşürülmek istendiğini²⁹⁵ vurgulamaktadır. İsyen hareketlerinin artmasında son derece önemli olan bu fetva ve beyannameler, Anadolu’ya İngiliz ajanları yardımıyla sokulmuştur. İngilizler memleketin her tarafına dağıtmış oldukları bu beyannamelerde, kendilerini Anadolu’nun saf, temiz, inançlı ve dinine sıkı sıkıya içtenlikle bağlı insanına “şeriat savunucusu” olarak göstermeyi de ihmal etmemişlerdir²⁹⁶.

İngilizlerden her türlü maddi ve manevi desteği alan Damat Ferit Paşa’nın taraftarlarıyla birlikte Türk ve Müslüman unsuru birbirine kırdırmak için çeşitli entrikalar çevirdiği bilinmektedir²⁹⁷. Entrikaların en önemlisi olan “irtica ve isyan hareketleri” bu unsurlar tarafından hem himaye edilmiş, hem de maddi yönden desteklenmiştir²⁹⁸. Müslüman halkın dinlerini, namuslarını yok etmek ve Müslümanlar arasına nifak sokmak amacıyla çoğunluğu “Entellicens Service” ajanlarından oluşan sahte sarıklı hocalar Anadolu’ya gönderilmişlerdir. Anadolu’nun kırsal kesimlerinde Tokat, Zile, Samsun, Hozat, Eğin, Divriği, Kangal, Sivas vs. yerlerde bu ajanlar aktif roller oynayarak cahil halkı etkilemeyi başarmışlardır²⁹⁹. Bunun yanı sıra İngilizlerin yüksek miktarlarda paralarla halk arasında etkin olan bazı kimseleri de satın alarak “din ve devlet” aleyhinde kullandıkları da görülmektedir³⁰⁰.

²⁹⁴ Gnkur. ATASE Arşivi, İHK, Kls. 580, Dos. (38)-88, F. 8-1.

²⁹⁵ TBMM Zabut Ceridesi, C. I, 1940, s. 92.

²⁹⁶ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da*, s. 47.

²⁹⁷ Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, Başnur Matbaası, 1970, s. 100-101.

²⁹⁸ Cebesoy, *Milli Mücadele Dönemi Hatıraları*, s. 354.

²⁹⁹ Hamit Pehlivanlı, *Askeri Polis Teşkilatı*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1989, s. 107.

³⁰⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, I, 1985, s. 2.

İngiliz sterlini ile satın aldıkları başta Ahmet Anzavur, Gâvur İmam, Şah İsmail gibi dinsel görüntü ihtiva eden nüfuzlu kimseleri, din ve devlet aleyhinde çok güzel kullanan İngiltere, saf insanları milli teşkilat ve Mustafa Kemal aleyhine isyana teşvik etmede başarılı olmuştur. Özellikle Ulusal Bağımsızlık Savaşı aleyhinde bulabildikleri hemen her şeyi iyi değerlendiren İngilizlerin, Çerkez Ethem ve yandaşlarını da ilk isyan hareketinden itibaren destekledikleri görülmektedir³⁰¹. Çerkez Ethem'in isyan sırasında "Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı" imzasıyla Kütahya ve civarına Yunan uçakları aracılığı ile attırdığı beyannamelerde, "Ey askerler, şerre alet olmayınız. Dünya ve ahiret mes'uliyetinden korkunuz... Ey subay arkadaşlarım, emir kulu olmaktan kaçınarak Allah'ın kulu olunuz. Aksi takdirde geliyorum ha... Son pişmanlık fayda etmez" şeklinde ağır ifadeler kullandığı görülmektedir³⁰².

Damat Ferit Hükümeti, milli harekete karşı sadece İngilizlerle değil, Yunan Hükümeti ile de işbirliği içerisine girmiş ve İstanbul'da oluşan "Hilafet Ordusu" ile Yunan ordusunun birlikte "Bolşevik Anadolu'ya karşı beraber askeri harekât" yapacağı haberlerini yayarak taraftar toplamaya çalışmıştır³⁰³. Anzavur Harekâtı esnasında da "Padişah, Yunanlılara karşı harp edilmesine razı değildir. Yunanlılar bizim dostumuzdur, padişahın emir ve rızası hilâfına olarak onlara silah çekmek küfürdür, isyandır"³⁰⁴ ve "Yunanlılara karşı savaşanların kâfir; milli kuvvetlere karşı harp edenlerin ise şehit olacakları"³⁰⁵ gibi zararlı propaganda faaliyetleri, saf, temiz Anadolu insanını son derece etkilemiştir. Buna karşılık Yunan ordusu, Anadolu'da işgal ettiği yerlerde İstanbul Hükümeti'nin fetva ve beyannamelerini dağıtarak "Halkın milli heyecanını" yok etmeye çalışmıştır.

Adana bölgesini işgal eden Fransızlar ise, asayiş ve otoritenin temininde İstanbul Hükümeti'nin fetvalarından her vesilede faydalanmaya çalışmışlardır. Fransızlar, Adana'da bulundukları süre içinde "din ve şariat namına hareket eden meşhur İtilafçılardan Hafız Mahmut ve Müftü Zihni hocalarla fikir birliği içinde, milli harekete karşı aktif bir dini propaganda yapmışlardır. Özellikle yayınlamış

³⁰¹ *Gnkur. ATASE Arşivi, İHK, Kls. 829, Dos. (4)-10, F. 42.*

³⁰² *Harp Tarihi Belgeler Dergisi, No. 73, Belge no. 1591.*

³⁰³ Ertürk, *Milli Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 438.

³⁰⁴ *Avşar*, s. 254.

³⁰⁵ *Aydemir*, s. 332.

oldukları çeşitli beyannameler, Adana’da yayınlanan “Ferda” gazetesinde zaman zaman görülmüştür. Adı geçen gazete, Kuva-yı Milliye ve Mustafa Kemal Paşa’yı kötüleyen bütün konuşmalara sütunlarında yer vermiştir. Adana’da Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın da sözcülüğünü yapan bu gazete, Hafız Mahmut’un 16 Nisan 1920’de Memiş Paşa Camii’nde “Kuva-yı Milliye kelimesi yalandır, maskedir. Buna kat’iyen inanmayın. Bu heriflere inanmak cinnettir. Bunların hepsi yağmacı güruhudur. Mustafa Kemal dedikleri padişahın tard ettiği ve idama mahkum eylediği birisidir” şeklinde dinsel içerikli bir beyanına geniş yer vermektedir³⁰⁶. Hafız Mahmut, bu vaazlarında bırakın halkı etkilemeyi, sağduyu sahibi Anadolu Müslümanlarının nazarında lanetlenen “dejenere bir softa” olarak değerlendirilmektedir³⁰⁷. Anadolu’daki bir kısım Ermeni cemaati de, Hükümetin içinde bulunduğu bu olumsuz havadan istifade ederek, önlerinde önemli bir engel olarak görülen Kuva-yı Milliyecilerin yok edilmesi uğruna her türlü tedbir ve çareye başvurmuştur.

Kısaca özetlemek gerekirse, İtilaf Devletleri tarafından Anadolu milli hareketine karşı yürütülen her türlü propaganda faaliyeti ve silahlı mücadelede, şu ya da bu şekilde az ya da çok ”din unsuru”, toplumsal yapıyı harekete geçirici bir güç olarak kullanılmıştır.

4. Beyannamelere Karşı Halkın Tepkileri ve Ayaklanmalar

İç ayaklanmalar ya da Ulusal Bağımsızlık Savaşı’na karşı çıkarılan olaylar, hep dini, hilafeti ve padişahı propaganda aracı olarak almışlar, istismar etmişler ve halkı kandırmışlardır. Çökmüş bir İmparatorluğun harabeleri üzerinde her yönü ile yokluklarla karşı karşıya bulunan, yüzyıllar boyunca kafasına bu dünyadan çok öbür dünyanın gerekli olduğu yerleştirilen, din, hilafet ve padişah mefhumlarından başka faktör tanımayan ve daha çok din adamlarının görüşlerini dikkate alan bir toplumun, Kuva-yı Milliyecileri şariat yönünden asi ilan eden fetva ve beyannamelerin etkisi altında kalması da doğaldır. Özellikle bu beyanname ve fetvalar, şeyhülislam tarafından verilmiş ve asilerle, savaşta şehit düşenlere cennetin kapılarının açılacağı da müjdelenmiş ise, etkisinin daha fazla olması da kaçınılmazdır³⁰⁸.

³⁰⁶ Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Dönemi Basını*, s. 69.

³⁰⁷ Kasım Ener, *Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1963, s. 69.

³⁰⁸ Sarıkoyuncu, s. 159; Kâzım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, C. I, 4. B., Ankara, TTK, 1998, s. 125-126.

Gericilik ve tutuculuk, gerçekte saldırıda yer alan aldatılmış halkın değil, onları aldatan ve saldırıya sevk eden kimselerin nitelikleridir. Bu kişiler, iman yolunda gitmeyi bayrak olarak kullanırlarken, bu yolu sömürü ve çıkar düzenlerinin savunulması anlamında kullanmışlardır. Dolayısıyla sömürü düzenlerinin devamı için kadercilik ve “bir lokma bir hırka” felsefesini savunarak, halkın kaderci ve mistik anlayışlarına bağlı kalmasını sağlamak amacıyla her çareye başvurmaktan da geri kalmamışlardır³⁰⁹.

Özellikle İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri tarafından Anadolu’da yayınlanan beyannamelerden kuvvet alan bu kimseler (şeyh-hacı-hoca vs.) halkın dinsel duygularından yararlanarak ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalarda kullanılan ortak parola ise, ”şariat isteriz” olmuş ve Anadolu’nun çok çeşitli yerlerinde meydana gelen bu ayaklanmalar devlete zor anlar yaşatmıştır³¹⁰.

a) Bozkır ayaklanması (27 Eylül-4 Ekim ; 20 Ekim-4 Kasım 1919)

Mondros Mütarekesi’nden sonra diğer illerde olduğu gibi Konya bölgesinde de ulusal hareketi destekleyen girişimler ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Samsun’a çıktıktan sonra bütün komutanlara göndermiş olduğu bildiriye, Konya’da bulunan Cemal Paşa’ya da göndererek ulusal harekete desteğini sağlamıştı. Ordu müfettişi olan Cemal Paşa, kendi bölgesinde her türlü tedbiri alarak, halkı bilinçlendirmeye ve eksik kadrolarını tamamlamaya başlamıştır³¹¹. Bu sırada Cemal Paşa’nın ani olarak İstanbul’a çağırılması üzerine yerine vekâlet eden 12. Kolordu Komutanı Albay Selahattin Bey’e bir telgraf çeken Mustafa Kemal³¹², Konya bölgesinde gelişen olaylardan rahatsızlık duyduğunu ve oradaki kuvvetlerin başından kesinlikle ayrılmasını dile getirmiştir. Fakat bir süre sonra Albay Selahattin’in de görevinden ayrılarak İstanbul’a gittiği görülecektir³¹³.

³⁰⁹ Gnkur. Bşk.lığı, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1972, s. 8.

³¹⁰ *ATASE Arşivi*, No. 1/63, Kls. 1827, Dos. 9, F. 1-24; No. 1/63, Kls. 1827, Dos. 11, F. 1-93; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, s. 164; Özgül, s. 99-100.

³¹¹ Mersinli Cemal Paşa, Mustafa Kemal’e son derece bağlı bir insandır. Bkz. Kenan Esengin, *Milli Mücadele’de İç Ayaklanmalar*, s. 54; Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 17.

³¹² Albay Selahattin Bey’e 5 Temmuz 1919’da çekilen telgrafta, “... Cemal Paşa’nın on gün süre ile İstanbul’a hareketinin gerçek sebebinin acele ve doğru olarak açıklanması, zatı âlinizin hiçbir surette oradaki kuvvetlerin başından ayrılmamanız ve merkezi Ankara’da bulunan 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa ile devamlı muhaberede bulunmanız ve her çeşit menfi hareketlere karşı tedbirli olmanız... günlük durum hakkında bilgi veriniz...” şeklinde bilgiler istenmektedir. Bu telgrafa karşılık olarak Albay Selahattin, “Cemal Paşa’nın İstanbul’da bazı kimselerle görüşmek ve ailesini görmek üzere on gün süre ile kendi isteği ile izinli gittiği anlaşılmaktadır...” şeklinde cevap vermiştir. Bkz. Esengin, s. 54-55.

³¹³ *Aybars*, s. 383.

Konya’da gelişen bu olaylar, Mustafa Kemal’in kuşkularını haklı çıkarmıştır. Nitekim, bu dönemde İstanbul ile Konya arasında gizli kuvvetlerin bağlantılı olarak çalıştıkları açıkça görülüyordu.

İki komutanın Konya’dan ayrılmasını fırsat bilen ve Damat Ferit Paşa’ya bağlı bulunan Vali Cemal Bey³¹⁴, yönetimi ele geçirerek ulusal harekete karşı saldırıya geçmiştir. Özellikle hapisanelerdeki eşkıya ve katilerin serbest bırakılarak silahlandırılmasıyla halkın huzur ve güvenliğinin kaçmasına maksatlı olarak yol açılmıştır. Vali Cemal’in İstanbul Hükümeti ile sürekli ilişkide olması ve oradan almış olduğu emirleri geciktirmeden yerine getirmesi, yabancılarla işbirliği yapmaktan ve onları haince ulusal hareket aleyhine teşvik etmekten geri kalmaması son derece düşündürücüdür. Bir süre sonra Cemal Paşa ve ondan sonra vazifesini bırakan Albay Selahattin’in yerine İstanbul Hükümeti tarafından Ali Sait Paşa’nın atanması, önceki komutanların maksatlı olarak görevlerinden alındığını gözler önüne sermektedir. 11 Eylül 1919’da vazifeye başlayan Ali Sait Paşa da, Konya Valisi’nin tutumunu çok tehlikeli görerek, vazifeden alınması için Harbiye Nezaretine müracaat edecek ve 25 Eylül 1919’da da görevinden ayrılarak İstanbul’a dönmek zorunda kalacaktır³¹⁵.

Ulusal mücadele bütün Anadolu’da hızla yayılıyordu. Hassas bir bölge olan Konya’da bu durum böyle sürdürülemezdi. Konya Valisi’nin tehlikeli ve hain davranışlarına son vermek amacıyla Temsil Heyeti’nce Albay Refet’in Konya’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Konya’da bir çok yurtsever vatandaş bu olaya çok sevinmiş ve katil ve eşkıya ile işbirliği yapan Valiye karşı birleşmek kararı almıştır. Kendisine karşı yapılacak olan hareketi sezen ve felaketi gören Vali; adamlarıyla 27 Eylül 1919’da İstanbul’a kaçmıştır³¹⁶. Valinin kaçıışı üzerine halkın ileri gelenleri Müderris Mehmet Vehbi’yi Vali Vekili seçmişler ve bu tarihten itibaren Konya da Temsil Heyeti’ne bağlanmıştır³¹⁷.

³¹⁴ Vali Cemal Antalyalıdır. Fatih Rüstiyesi’ni bitirdikten sonra bir süre medreselere devam etmiş, iki yıl Mülkiye Mektebi’nde okuyarak çeşitli kaymakamlık hizmetlerinde bulunmuştur. Bir ara Elazığ Valiliği’ne atanmış ise de burada Ermenileri himaye etme gerekçesi ile vazifeden alınmış, sonra Meclis kararıyla mütareke sonrasında Konya Valiliği’ne atanmıştır. Konya’dan sonra İstanbul’da Damat Ferit Paşa Hükümeti’nde Ticaret Bakanı olmuş ve Bağımsızlık Savaşı sonunda bu zat, 150’likler listesine alınınca Romanya’ya kaçmıştır. Dalgalı ve son derece olumsuz hizmetleri olan Cemal Bey’e Ermenileri himaye etmesinden dolayı “Artin Cemal” şeklinde bir lakap da takılmıştı. Bkz. *Esengin*, s. 55.

³¹⁵ *Gnkur Başkanlığı*, s. 53-54.

³¹⁶ *A.g.e.*, s. 54-55.

³¹⁷ *Aybars*, s. 383.

Konya bölgesi bu koşullar içinde birtakım çalkantılar geçinirken, Vali Cemal Bey'in akıttığı zehirli ve fesatçı propaganda bir süre sonra etkisini göstermiş, gericiliğin ve padişahın etkisiyle ulusal harekete karşı ilk isyan hareketi Konya'nın Güneyinde Bozkır'da çıkmıştır. Bu ayaklanma hareketi yayılma ve sonuç bakımından fazla önem taşımamakla birlikte, daha sonraki ayaklanmalara örnek olması bakımından ayrı bir özellik taşımaktadır. Bu ayaklanma bir yandan Vali Cemal, diğer yandan İstanbul'da bulunan İngiliz Papazı Frew ile ilişki kuran, Konyalı Zeynel-Abidin Hoca ve arkadaşlarının cahil ve mutaassıp halkı ulusal hareket aleyhine kışkırtmalarıyla gerçekleşmiştir³¹⁸.

27 Eylül 1919'da Vali Cemal Bey'in Konya'dan kaçış günü, Kürtoğlu Musa, Bademli Hacı Halil ve Güzelçavuş adlarındaki elebaşlar, Arpa, Dinek, Hisarlık ve çevre köylerden topladıkları çoğu silahsız 100 kadar kandırılmış vatandaşı Bozkır'a girmeyi başarmışlardır. İlçedeki jandarmanın silahlarını ele geçirerek ve birçok evi yakarak yağma eden isyancılar, kendilerine engel olmak isteyen vatanseverleri de öldürmüşlerdir. 28 Eylül'de üzerlerine gönderilen ulusal kuvvetlere karşı savaşan asiler, önemli başarılar elde etmiş ve bu arada Konya'dan gönderilen Nasihat Heyeti'nin görüşmeleri olumlu sonuç vermiştir. Nasihat Heyeti'nin uyarıcı konuşmaları ve kendileri üzerine ulusal kuvvet gönderilmeyeceği garantisini alan isyancılar, 4 Ekim'de evlerine dağılmışlardır. Bir hafta süren Birinci Bozkır Ayaklanması böylece sona ermiştir. Fakat, bu olayın bölgede bıraktığı kötü izler, etki ve yankılar oldukça geniş olmuş, isyancıların ve onları kışkırtanların hain ümitleri artmış, özellikle bu isyan İstanbul Hükümeti ve İngilizlere büyük cesaret vermiştir³¹⁹. Bu hain kişilerin zehirli çalışmaları, bir süre sonra yeni olaylara yol açacak ve birçok kardeş kanının dökülmesine neden olacaktır.

Bu ayaklanmanın yarattığı olumsuz havayı düzeltmek için sorumlu makamların harekete geçtiği, Konya ve çevresinde güvenliği sağlamak için çeşitli önlemlerin alındığı da görülmektedir³²⁰. Fakat sorunun tamamen kapanmadığını 15 gün sonra meydana gelecek olaylar gösterecektir.

³¹⁸ Esengin, s. 58.

³¹⁹ A.g.e., s. 59-60; Genelkurmay Başkanlığı, s. 57.

³²⁰ Temsil Heyeti, Afyon'da bulunan Yarbay arif (Karakeçeli) Bey'in kuvvetlerini Seydişehir'e kaydırarak Konya'nın Bozkır ilçesini güvenlik altına almak istemiştir. Bkz. Aybars, s. 384.

İkinci Bozkır Ayaklanması, 20 Ekim-6 Kasım 1919 tarihleri arasında Bozkır'da, gerici hocaların önderliğinde gerçekleşmiştir. Özellikle Temsil Heyeti'nin hazırlıklarını öğrenen başta Hoca Abdullah, Hoca Sabit ve Hoca Abdülhâlim Efendiler, İstanbul Hükümeti'nden de gizli yardımlar alarak ayaklanmışlardır. Bozkır'ı ikinci defa ele geçiren asiler, hükümet konağını ele geçirerek, memurları ilçeden uzaklaştırmış ve telgraf hatlarını tahrip etmişlerdir. Bu olaylar ise ayaklanma bölgesinin genişlemesi ve isyancıların sayısının artmasına neden olmuştur. Ulusal kuvvetlerin Konya'dan bir an önce çekilmesini isteyen asilerle yapılan çarpışmaların en şiddetlisi, 24 Ekim'de olmuş bu çarpışmalarda asilerin eline esir düşen 3 er, vahşi bir şekilde gerici hocalar tarafından öldürülmüştür³²¹. Yarbay Arif komutasında gerçekleşen çarpışmalar, 1 Kasım'a kadar sürmüştür. Bu çarpışmalarda isyancılar, büyük kayıplar vererek dağılmaya başlamışlardır. Yapılan incelemelerde bu ayaklanmanın, İstanbul'dan Ayan Üyesi Konyalı Zeynel-Abidin Hoca ile eski Konya Valisi Cemal Bey tarafından planlandığı ve Beyşehirli Abdullah, Abdülhâlim ve Sabit Hocalar; Avdan köyünden Hacı Osman, Talat ve Arpa köyünden Hacı Hasan, Hacı Hüseyin, Hacı Halil, Hoca Mehmet; Hisarlı köyünden Şeyh Ali, Dinekli'den Şükrü, Bozkır'dan Hasan Ağa'nın bu isyan hareketinin birer elemanı olduğu tespit edilmiştir. Görülüyor ki, tarih boyunca milletin her ileri hareketine, her kurtuluşuna engel olan, kendi çıkarları ya da cehalet ve yobazlıkları yüzünden felaketlerin doğmasını kolaylaştıran sözde bu gibi din adamları, İkinci Bozkır Ayaklanması'nın da öncülüğünü yapmışlardır³²². İsyancıların bütün köyleri, ulusal kuvvetlerce kuşatılınca, bu hoca takımı çareyi kaçmakta bulmuştur. Böylece bu ayaklanma da fazla kan akıtılmadan bastırılmış oluyordu.

b) Şeyh Eşref Ayaklanması (26 Ekim-24 Aralık 1919)

Ülkeyi işgal eden dış düşmanlara karşı verilen ölüm-kalım savaşı, içeride vatani parçalamaya ve kendi emellerini gerçekleştirmeye çalışan kişi ve zümrelere karşı milli bütünlüğü korumak zorunda kalınan bir dönemde ortaya çıkan bu irtica olayı, maksatlı yobazlığın tipik bir örneğidir. Ayrıca, milli tarihimizi yer yer gölgeleyen, milli güçlere sorunlar çıkaran tutucu ve gerici davranışlardan biri olması

³²¹ Esengin, s. 64.

³²² A.g.e., s. 65.

bakımından da bu olayın önemi son derece büyüktür³²³. Bu gerici ayaklanma, Bayburt'un Hart bucağında³²⁴ kendisini şeriat sahibi ve beklenen Mehdi şeklinde çevresine ve köylülere tanıtan, sahte peygamber Şeyh Eşref tarafından çıkarılmıştır. Şeyh Eşref, çevresinde bulunan bazı saf kişileri toplayarak özel bir tarikat kurduğu ve bu çalışmalarının da 1908 yıllarına kadar dayandığı anlaşılmaktadır. Çünkü Şeyhin etkisi Bayburt dışında Sürmene ve Erzurum dolaylarına kadar yayılmıştır. Onun ortaya atmış olduğu iddialar, Müslümanlığın esaslarıyla çelişmekte, Müslümanlığı bozucu, fakat kendisine ve bir takım insanlara çıkar sağlayıcı, çevresinde bir çeşit hakimiyet kurma amacına dayanıyordu. Şeyh Eşref, âhir-zaman peygamberliğinden söz ederek uydurma ve anlamsız sözlerle, Müslümanlığın temel kural ve felsefesini bilmeyen ya da yanlış anlayan cahil insanları maksatlı olarak başka yönlelere çekmek istiyordu. Özellikle milli duyguların bozulmasından yararlanarak, kendi uydurma fikirlerini Doğu'da yaymak için harekete geçmeye karar vermiştir³²⁵.

Bütün Anadolu'da olduğu gibi Doğu illerimizde de milli hareket ve faaliyetler, direnme arzuları, Müdafaa-i Hukuk fikrinin ilke ve ışığı altında doğmuştur. Mondros Mütarekesi ile ortaya çıkan ve İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu yer yer işgale başlamasıyla alevlenen bu kıvılcım, Doğu bölgelerinde de etkisini göstermiştir. Doğu'nun en faal merkezi Erzurum'da kısa süre içinde çeşitli müdafaa cemiyetlerinin kuruluşu tamamlanacaktır. Bu arada, Doğu Anadolu illerinde yaşanan Ermeni tehlikesine karşı, bölge halkının gerektiğinde silahlı bir mücadele ile varlığını korumak amacını gütmesi, İtilaf Devletleri başta olmak üzere Ermenileri endişelendirmişti. Ermeniler, Kürt meselesini alevlendirerek, onları kendilerine ortak yapmak için yoğun bir propaganda savaşına girişmişlerdir. Diğer yandan bağımsız bir Kürt Devleti kurma fikri de sinsi sinsi Doğu illerine sokulmaya başlamıştır. İşte böyle bir ortamda iç ve dış olayları çok iyi izleyen ve değerlendiren Erzurum'un aydın ve yurtsever kişileri, Erzurum Kongresi'nden önce durumun önemini kavrayarak,

³²³ Esengin, *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, İstanbul, Ağrı Yayınları, 1975, s. 28-29; Hamdi Ertuna, *Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1974, 60-61.

³²⁴ Hart, Bayburt ilçesinin 20 km. kadar kuzeybatısında bulunan bir bucaktır.

³²⁵ Şeyh Eşref'in kurmuş olduğu tarikat, Said-i Nursi'nin Nurculuğuna benzemektedir. Nasıl ki Nurculuk, dini bakımdan hiçbir esaslı felsefeye dayanmıyor, uydurma ve söz kalabalığından ibaret ise, nasıl ki Nurculuk toplum yapımızı etkileyerek maksatlı bir irtica yolu izliyorsa ve amacı çıkarıcı hurafelere dayanarak halkı Ortaçağın karanlıklarına sürükleyerek milli bütünlüğü bozmak ise, Şeyh Eşref'in peygamberliği, mehdiliği ve yürütmek istediği din de, bunun gibi bir amaç gütmektedir. Bkz. a.g.e., s. 29.

kuşkularını ve alınacak tedbirleri içeren bir raporu, 17 Haziran 1919 günü Müdafaa-i Hukuk'un II. Kongresi'nde gündeme getirmişlerdir³²⁶. Adı geçen rapor, Doğu illerindeki durumu ve milli kuşkuları ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın başlarında ortamı daha da elverişli görerek faaliyetlerini hızlandıran ve halk arasına bölücülük sokan, karışıklık çıkaran bu adamın, çeşitli tarihlerde çeşitli devlet makamları tarafından uyarıldığı da bilinmektedir. Fakat uyarmalara ve nasihatlarla aldırış etmeyen Şeyh Eşref, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı olduğunu ilan ederek, dini propagandasına devam ettiği görülmektedir³²⁷.

Erzurum Kongresi'nde alınan kararlara karşılık Ermeni ve Rumların yer yer bozguncu hareketleri ve Şeyh Eşref'in gittikçe artan küstah ve haince davranışları, irticai tutumu, bölgede büyük bir kuşku ve huzursuzluk kaynağına neden olmuştur. Sahte Mehdi'nin milli birliğin kuruluşunu engellemek istemesi, Bayburt Kaymakamını harekete geçirmiştir. 26 Ekim 1919 tarihinde Bayburt Müftüsü aracılığı ile ilçe merkezine çağrılan Şeyh Eşref, Hükümeti dinsiz, subayları da şeriata uymayan gavurlukla itham ederek bu çağrıyı kabul etmemiş ve Müftüye de hakaretler yağdırmıştır³²⁸.

Bayburt Kaymakamı'nın olayı Erzurum Valisi'ne bildirmesiyle, Şeyhin silah zoruyla yola getirilmesi düşünülmüştür. Bu amaçla Bayburt'ta bulunan 18. Alay'ın bir taburundan oluşan 50 kişilik bir müfreze, Binbaşı Nuri komutasında Hart'a gönderilmiştir. 6 Aralık 1919'da bucağa giren birlikler, bizzat Şeyh Eşref tarafından güler yüzlü bir şekilde karşılanmıştır. Kurnaz ve hileci yobaz, kendisinin ve müritlerinin hükümete, milli mücadeleye ve askere karşı hiçbir kötü niyetinin olmadığını, ancak bucak müdürü ile arasının açık olmasından dolayı ilçeye kendi hakkında şikayetlerin yapıldığını ve ne emredilirse yerine getireceğini söyleyerek, Müfreze Komutanını kandırmayı başarmıştır. Müfreze Komutanı da iyi niyetli ve karşılarında asi bir şeyh yerine saygılı bir ihtiyarın bulunduğunu görünce, hiçbir güvenlik tedbiri almadan geceyi köyde geçirmeye karar vermiştir. Fakat bir süre

³²⁶ Doğu illerimizdeki durumu ve o zaman ki haklı endişeleri dile getiren bu rapor, "Vilâyat-ı Şarkiye, Müdafayı Hukuku Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kongreye Tevdi Eylediği Rapor" başlıklı olup, 18 sayfadan oluşmaktadır. Rapor, Doğu illerinin durumunu her yönü ile inceleyerek, yapılması gereken hususları içermekte ve çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır. Orijinali Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndedir. Bkz. a.g.e., s. 31-33.

³²⁷ Esengin, s. 29.

³²⁸ ATASE Arşivi, No. 4/502, Kls. 2490, Dos. 123, F. 1/69, 1/10; A.g.e., s. 33.

sonra Müfreze Komutanı, saflık ve tedbirsizliğinin cezasını çekecektir. Şeyh Eşref önceden düzenlediği planı gece yarısı uygulamaya koymuş, askerler birer ikişer müritler tarafından yakalanarak silahları ellerinden alınmıştır. Müfreze Komutanı Binbaşı Nuri Bey yattığı evde şehit edilmiş ve esir düşen erler ertesi sabah Şeyh Eşref tarafından terhis edilerek serbest bırakılmıştır. Esir subaylar ise, kafir kabul edilerek imanlarını tazeleme emriyle günlerce diz üstü çöktürülerek ibadete zorlanmıştır³²⁹.

Bu olayın kısa süre içinde çevrede duyulmasıyla 9 Aralık 1919'da Bayburt Askerlik Dairesi Başkanı Yarbay Hasan Lütfi komutasında bir birliğin Şeyhin üzerine gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat bu birlikte Hart'ın Güneyinde, Aşağı Kırzı köyü civarında baskına uğrayarak Şeyhe esir düşmüştür. Bu müfrezenin de kişisel hatalar ve tedbirsizlik yüzünden bozguna uğraması Şeyh Eşref'in işine yaramıştır. Kazandığı kolay başarılarından cesaret alan Şeyh, âhir-zaman peygamberi (mehdi) olduğunu iddia ederek, kendisine kurşun işlemediğini, yakında her şeye hakim alacağını söyleyerek müritlerinin sayısını her geçen gün artırma yoluna gitmiştir. Konuşmalarından da anlaşılacağı üzere Şeyhin hedefi, Hart çevresinde toplamış olduğu müritleriyle Bayburt üzerine, oradan da Erzincan'a yürümekti. Bundan sonraki hedef ise Erzurum olacaktı³³⁰.

Olayın önemini kavrayan 15. Kolordu Komutanı, yeteri kadar kuvvet toplayıp, bu düzenbazın cezasını vermek, bölgenin huzur ve asayişini sağlamak istiyordu. Nitekim, öncelikle zaman kazanmak amacıyla Şeyh üzerinde oldukça etkisi bulunan Erzurum Müftüsü Hurşit'i derhal Hart'a göndermiş, diğer taraftan bu irtica olayını kökünden yok etmek amacıyla 9. Tümen Komutanı Yarbay Halit (Paşa) Bey komutasında bir kuvvet toplanmasını emretmiştir³³¹. 17 Aralık 1919 tarihine kadar gerekli tüm tedbirler alınarak, hazırlıklar yapılmıştır. Çeşitli birliklerden toplanan müfreze, 24 Aralık'ta Hart önlerine gelerek bucağı kuşatmıştır. Şeyh ve müritlerinin müfrezeye karşı koymaları ile başlayan çarpışmalar gece boyunca devam etmiş ve sonuçta Müfreze Komutanının iyi idaresi ve topçuların etkili ateşiyle isyancılar güç duruma düşürülmüştür. Bu arada topçuların bir ateşinde Şeyh Eşref ile oğulları ve

³²⁹ ATASE Arşivi, No. 4/502, Kls. 2490, Dos. 123, F. 1/69-70; Esengin, a.g.e., s. 33.

³³⁰ A.g.e., s. 35.

³³¹ Yarbay Halit Bey, Doğu ve Batı cephelerinde görevler almış ve daha Generalliğe terfi etmiştir. BMM bir tartışmada Ali Çetinkaya tarafından vurularak öldürülmüştür. Bkz., ATASE Arşivi, No. 4/502, Kls. 2490, Dos. 123, F. 1/10.

beş müridi bir anda havaya uçurularak yok edilmiştir. Kurşun işlemediğini söyleyen şeyhin bir top mermisi ile bütün yanındakilerle birlikte bir anda paramparça olması, müritlerinin de inanç ve morallerini yıkmış ve biraz sonra direnmeyi bırakan bütün irtica elemanları teslim olmak zorunda kalmışlardır. Planlı ve şiddetli bu irticai hareket, Doğu’da çok önemli etkiler yapmış ve benzeri olayların çıkmasına engel olduğu gibi, halkın moralini de yükseltmiştir³³². Cehalet ve yobazlığın verdiği iğrenç ihtiraslar ile memleketin en buhranlı zamanında ayaklanmadan çekinmeyen hain ve isyancı Şeyh Eşref Olayı, 15nci Kolordu Komutanı Kâzım (Karabekir) Paşa’nın 9 Ocak 1920 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı’na gönderdiği şifreli telgrafta şöyle açıklanmaktadır³³³:

“Bayburt’un hart bucağında bazı şeytanetkâr iddialarla ve bir irtica hareketine kalkışan, nihayet imha ve tenkil edilen Şeyh Eşref’in müritlerinden Sürmeneli Ali Rıza ile arkadaşı Polat adındaki kimseler, Sürmene hükümetine teslim olmuşlardır. Geri kalan müritler dahi dehaletlerini (sığınmalarını) arz etmek üzeredirler. Bunlar evvelce verilen vaat üzerine aldıkları silah ve cephaneyi teslim ettikten sonra hükümete sadık kalacaklarına yemin ettirilerek serbest bırakılacaklardı. Yalnız müsademe (çarşıma) esnasında ellerinde silahları ile tutulan 65 mürit sorguya çekilmek üzere Hart’tan Erzurum’a yola çıkarılmıştır. Ali Rıza’nın aman dilemesiyle Hart meselesinin sona ermiş olduğu maruzdur...”

İslam dünyası ve Osmanlı tarihi böyle uydurma şeyhlerle doludur. Bu çeşit davranışlarla cahil halkı kandırmak, kendi çıkarlarını sağlamak ve bir çevrede egemen olmak isteyen yobazlar, Türk halkının başına her aşamada bela olmuşlardır³³⁴. Bu din sömürücüleri hiç bir zaman devletin güçlü, halkın uyanık olmasını istememiş, devlet güçlü olduğu zaman sinmesini ve susmasını; zayıf olduğu zaman da derhal başkaldırmayı ve harekete geçmeyi kendilerine ilke edinmişlerdir. Yalnız şurasını da unutmamak gerekir ki, bu aşağılık hıyanet yalnızca cehaletten gelmemektedir. Kendi maksadı için kurnaz ve hilekâr olduğunu Şeyh Eşref çok iyi göstermiştir. Bunun yanında cahil olmayan yobazların da çıkarları için, ne karanlık işlere giriştikleri tarih boyunca görülmüştür. Bu kökü çok derinlere giden bir zihniyetin devamı niteliğindedir³³⁵.

c) Anzavur Ayaklanmaları (1 Ekim-25 Kasım 1919; 16 Şubat-16 Nisan 1920)

³³² Karabekir, s. 155; Esengin, s. 36.

³³³ Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele’ye Başlarken*, s. 77.

³³⁴ Esengin, *Milli Mücadele’de İç Ayaklanmalar*, s. 37.

³³⁵ A.g.e., s. 39-8-39; Özgül, s. 104.

Konya'nın bozkır ilçesinde çıkan ayaklanmalarla hemen aynı tarihlere rastlayan Anzavur Ayaklanması'nın amacı da, ulusal hareketi dolayısıyla Anadolu insanının gönlünde tutuşturulmak istenilen milli mücadele ve kurtuluş ateşini söndürmek, düşmanların arzu ve emellerine boyun eğen Saray'ın ve İstanbul Hükümeti'nin düşüncelerine hizmet etmektir³³⁶. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na karşı çıkan ve son derece önemli olan bu ayaklanma, Ahmet Anzavur³³⁷ ve yandaşları tarafından önce Ayvalık'ta başlamış, daha sonra Susurluk, Gönen, Ulubat ve Bandırma bölgelerine kadar yayılmıştır.

İngilizlerin elinde bir kukla durumunda bulunan Padişah ve Osmanlı Hükümeti'nin adamı olan Anzavur, ulusal silahlı direnişin "Kuva-yı Milliye"nin önemli bir yöresi olan Ayvalık'ta, Yunanlılara karşı savaş başlatılması üzerine İngiliz çıkarlarını sağlamak için Padişahın emri üzerine ayaklanmıştır. Anzavur'un ilk olarak eşkiya Kadir olarak anılan Hacı Yakup'la birleşmesi ve halka rahat bir şekilde ulusal kuvvetler aleyhinde propagandalar yapması, ayrıca kendisine hiçbir müdahalede bulunulmaması son derece acı bir olaydır³³⁸. Anzavur dar ve geri kafalı bir kişi olmakla birlikte, kurnaz ve haindi. Özellikle 5 Kasım'da kendisini uyarmaya gelen, yurtsever bir idareci olan Edremit Kaymakamı Hamdi Bey'i, "Beni aldatmışlar, İslamlar arasına ikilik sokan gizli eller var. Eğer isterseniz bana da cephede görev veriniz..." şeklinde sözlerle kandırmayı başarmıştır. Bu görüşmeden sonra Hamdi Bey'in, durumu 61. Tümen Komutanı Albay Kâzım (Özalp)'a bildirmesi ve O'nun da bu sözlere inanarak, "Bu mesele çözümlenmiştir. Anzavur'un kovalanmasına gerek kalmamıştır" şeklindeki sözleri, Anzavur'un kurnaz kişiliğini ortaya çıkarmaktadır. Oysa ki Anzavur zaman kazanarak teşkilatını biraz daha geliştirmeye ve halkı zehirlemeye çalışıyordu³³⁹.

³³⁶ Esengin, *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, s. 65.

³³⁷ Aslen Bigalı olan emekli Jandarma Binbaşı Ahmet Anzavur, 22 Nisan 1919'da İzmit Mutasarrıflığı yapmış ve Sarayla bağları dolayısıyla saltanat ve hilafeti korumak istiyordu. Saraydan aldığı paralarla zengin bir yaşam süren Anzavur, kültürsüz ve zalim bir kişi olarak tanınmaktadır. O, Saray ve Hükümet'in hıyanetinin yalnız bir aracısı idi. Bkz. Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 385.

³³⁸ Anzavur'un Susurluk'ta halka yapmış olduğu konuşma, "Milli Mücadele için toplanan paraların hesabını görmek için Balıkesir'e gideceğini, isteyen kişilerin kendisine katılabileceğini, padişahın arzusu dışında askerin silah altında tutulduğunu, dolayısıyla isteyen askerlerin evlerine dönebileceği..." sözleri etkisini çok çabuk göstermiştir. 40 kadar er, ordunun hayvanlarıyla Anzavur çetesine katılmıştır. Bkz. *Esengin*, s. 68.

³³⁹ *Türk İstiklal Harbi*, C.VI, s. 20; Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar)*, Ankara, TTK, 1973, s. 11-13.

Birinci Anzavur Ayaklanması, ulusal kuvvetlerin amansız takibi ve mücadelesiyle 25 Kasım'da sona erdirilmiş, fakat ulusal kuvvetler arasında belirli bir işbirliğinin bulunmaması nedeniyle Ahmet Anzavur ele geçirilememiştir. Kısa süre içerisinde tekrar toparlanan Anzavur'un, yine İngilizlerle ilişki kuran bir kısım çıkarıcının yardımlarıyla, 16 Şubat 1920'de tekrar ayaklandığı görülecektir. İngilizlerle işbirliği yaparak ve onlardan her türlü yardımı alarak daha da kuvvetlenen Anzavur, 4 Nisan'da Gönen'i ele geçirmiştir. Gönen'de görülmedik bir yağma hareketine girişen ve oradan Balıkesir'e doğru ilerleyen Anzavur kuvvetleriyle, Çerkez Ethem Komutasındaki ulusal kuvvetler arasında 16 Nisan'da gerçekleşen çarpışmalarda, Anzavur ağır bir yenilgiye uğrayarak İstanbul'a kaçmıştır³⁴⁰. Böylece gerici bir ayaklanma daha ulusal kuvvetlerce bastırılmış oluyordu.

İkinci Anzavur Ayaklanması'nın genişleyerek yayıldığı dönemde, Mustafa Kemal Paşa'nın konuyla ilgili olarak yayınladığı bildiri³⁴¹, yurdun her yerinde halka kuvvet vermiş ve komutanlara kılavuzluk etmiştir.

d) Düzce Ayaklanmaları (13 Nisan-31 Mayıs 1920; 8 Ağustos-23 Eylül 1920)

ve Beypazarı (19 Nisan 1920), Safranbolu (23 Nisan 1920) Gerici Olayları

Batı Anadolu'nun en nazik bölgesinde ulusal mücadeleyi engellemek amacıyla çıkarılmış olan Anzavur Ayaklanmaları'nın bastırılmasından hemen sonra Birinci Düzce ayaklanması baş göstermiştir. Ulusal mücadelenin en hassas bir döneminde meydana gelen bu ayaklanmanın gerçekten utanç verici, milli tarihimizi gölgeleyecek yanları vardır. Kısa süre içinde geniş bir bölgeye yayılması, çevrede doğurduğu tehlikeli durum ve isyancıların hain ve inatçı davranışları kanlı olayların çıkmasına neden olmuştur.

İstanbul Hükümeti tarafından beslenen ve desteklenen hilafetçi propagandalar (İstanbul fetvası, Mustafa Kemal'in ikinci padişah olmak istediği ve padişah iradesi

³⁴⁰ Önceleri ilgi görmeyen Anzavur, Erzurum kongresi sonrası Damat Ferit Paşa tarafından özel olarak görevlendirilmiş, "Bir elimde Kur'an, bir elimde ferman, göğsümde iman" diyerek, Milli Mücadele'nin amansız düşmanı olmuştur. Bkz. *ATASE Arşivi*, No. 5/2548, Kls. 248, Dos. 89 2, F. 78/172; Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, s. 52.

³⁴¹ Mustafa Kemal bu bildiride, "ülkeyi işgal eden bu düşmanların milli birliği bozmak için kışkırtıcılık ve bölücülük yaptığını, Ferit Paşa Hükümeti Anzavur aracılığıyla Biga-Gönen dolaylarında ayaklanma çıkarttıklarını, hainlerin cezalandırılmaları için komutanlara hapis, idam gibi her çeşit cezayı uygulama yetkisinin verildiğini" bildirmektedir. Mustafa Kemal bu bildiride sözlerini şöyle tamamlamaktadır; "... Milli İstiklâl uğrunda mücadele ve vazifemizde her zaman olduğu gibi bundan sonra dahi Allah'ın yardımına mazhar olacağından eminim. Cenab-ı hak bizimle beraberdir." Bkz. Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, s. 230.

olmadan asker topladığı söylentileri) etkisini çok çabuk göstermiştir³⁴². Özellikle İstanbul’da yayınlanan ve Milli Mücadele aleyhinde bulunan bazı gazetelerin köylere kadar sokulması da bu ayaklanmanın çıkmasında son derece etkili olmuştur. Bu gazeteler padişahın yakında Kuva-yı Milliyecilerin asılması için fetva çıkaracağını, İngilizlerin kısa süre içinde bölgeye geleceklerini aralıksız olarak ele almış ve propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır³⁴³. Mustafa Kemal Paşa’nın da belirttiği gibi, “İstanbul’dan suret-i mahsûsada çok para ile memur olarak gönderilmiş olan birtakım kimselerin”³⁴⁴ kışkırtmalarıyla 13 Nisan 1920’de Düzce’nin Ömer Efendi köyünde toplanan Abaza ve Çerkezler, silahlı olarak isyanı başlatmışlardır. Asayiş müfrezesini etkisiz hale getiren isyancılar, kanlı çarpışmalarla Düzce’ye girerek Hükümeti ve Jandarma binasını işgal etmişlerdir³⁴⁵. İsyancıların ele başları, Berzak Sefer, Çerkez Beylerinden Vahap ve Emekli Jandarma Yüzbaşı Koçbey idi³⁴⁶.

Düzce Ayaklanması’nın bir anda Bolu ve çevresine kadar yayılarak genişlemesi, Ankara’da endişe ile izlenmiştir. İngilizlerle, İstanbul Hükümeti’nin planladığı iç ayaklanmaların en tehlikesi, gün geçtikçe büyümekte ve Ankara’yı tehdit eder duruma gelmekteydi. İrticanın, hıyanetlerin yaydıkları tahrikler, propagandalar, askeri güçlerin zayıf ve hareket niteliklerinin az oluşu ve bu tahriklere uyarak bazı askerlerin isyancılarla birleşmeleri ya da kaçmaları, endişeleri her geçen gün arttırmıştır. Düzce Ayaklanması’nın ertesi günü Beypazarı ve Gerede halkının da, “Padişah nerede ise biz de oradayız” diye silaha sarılmalarıyla isyanın genişlediği ve asilerin 14 Nisan 1920’de Bolu’ya girdikleri görülecektir³⁴⁷.

Gelişmekte olan olayları yakından izleyen ve durumun tehlikesini gören Mustafa Kemal Paşa, 18 Nisan 1920’de Geyve’de bulunan 24. Tümen Komutanı Yarbay Mahmut’a, “Düzce Ayaklanması’nı bastırmak üzere emrindeki kuvvetlerle vakit kaybetmeden Düzce’ye hareket etmesini” emrediyordu³⁴⁸. Bu emri alan Tümen Komutanı’nın ertesi gün Hendek’e hareket ettiği ve orada hazırlamış olduğu

³⁴² Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 391; Özgül, s. 111-112.

³⁴³ Esengin, *Milli Mücadele’de İç Ayaklanmalar*, s. 69.

³⁴⁴ Güney Çağlar, “Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası”, *Atatürk Yolu*, C. 2, No.5, (Mayıs 1990), s. 85.

³⁴⁵ Aybars, s. 391.

³⁴⁶ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, C. I-II, 4. B., Ankara, TTK, 1997, s. 575-576; Esengin, s. 85.

³⁴⁷ *TİTE Arşivi*, K. 28, Belge No. 25, (27. 06. 1336); *A.g.e.*, s. 87.

³⁴⁸ *ATASE Arşivi*, No. 9/701, Kls. 2487, Dos. 106, F. 14/1; Esengin, s. 87; Özgül, s. 112.

bildirileri de köylere dağıttığı görülmektedir. Bu bildirilerde³⁴⁹, “Padişah ve Halife İngilizlerin eline esir düşmüştür. Padişahımızı kurtarmak için ölünceye kadar çalışacağız. İstanbul Hükümeti İngilizlerin elinde bir oyuncaktan başka bir şey değildir. Padişah ve milleti kurtarmak için harekete geçen Kuva-yı Milliye’ye yardım ediniz...” denilmektedir. Bu tür propagandalarla yürüyüşüne devam eden Yarbay Mahmut kuvvetlerinin, 22 Nisan’da asiler tarafından pusuya düşürülerek şehit edilmesi, ortalığı büsbütün karıştırmıştır³⁵⁰. Bu arada alınan askeri önlemlerin yanı sıra Bolu’ya Binbaşı Hüsrev Bey’in başkanlığında bir Nasihât Heyeti’nin gönderilmesi Meclis gizli oturumunda kabul edilmişti. Hazırlanan heyet 21 Nisan’da Gerede’ye hareket etmiş³⁵¹, fakat bu heyet de asiler tarafından pusuya düşürülerek Hüsrev Bey esir edilmiştir. Bu arada 21 Nisan 1920’de Safranbolu’da da “biz padişah isteriz” diyerek ayaklanan asilerin bölgeye hakim olması ve Hendek’teki asilerin Adapazarı’na yürümeye hazırlanırken kendilerine nasihat için gönderilen Adapazarı ileri gelenlerinden Sait ve Kâzım Beyleri öldürmeleri, isyanın boyutunu gözler önüne sermektedir³⁵².

Ayaklanmanın her geçen gün yayılması üzerine Anadolu Hükümeti ve ulusal mücadelenin sorumlu kişileri, iç huzuru sağlayıcı tedbirleri bir an önce almak zorunda idiler. Şimdiye kadar alınan tedbirlerin, gönderilen kuvvetlerin yetersizliği açık olarak görülüyordu. Sarayın ve İngilizlerin çok önceden plânladıkları ve Anadolu ihtilâlini iç ayaklanmalarla yok etme düşünceleri başarıya ulaşıyordu. Nitekim, hainlerin ve gericilerin faaliyetleri bu yönde gittikçe artıyor ve her gün padişaha sadakat telgrafları çekilerek, özellikle Beypazarı sokaklarında, “İstanbul’un ve padişahın emirlerini dinlemeyen Ankara’yı biz de dinlemeyiz, padişahımızın fermanı olmadan 1313 doğumlu erler silâh altına alınamaz. İslâmın İslâma karşı kavgaya sürüklenmesine razı olamayız...” şeklinde sözler artıyordu. Oysa ki silah altına alınacak erler, yurdu işgal etmeye başlayan düşmana karşı kullanılacaktı³⁵³.

³⁴⁹ Esengin, s. 88.

³⁵⁰ Aybars, s. 392; Yunus Nadi Abaloğlu, *Birinci Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve İsyânlar*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 15-20.

³⁵¹ Binbaşı Hüsrev Bey başkanlığında oluşan Heyet-i Nasihât’ın görevi, “Ankara lehinde propaganda yapmak, milli teşkilat vücuda getirmek, 32. Kafkas Piyade Alayı ile birleşerek Bolu’ya gitmek, Bolu’da Düzce üzerinden gelecek olan Kaymakam Mahmut Bey’in komutasındaki 24. Fırka ile birlikte hareket etmektir. Bkz. Aybars, s. 292; Rüknu Özkök, *Düzce-Bolu İsyânları*, İstanbul, [y.y.], 1971, s. 249.

³⁵² Esengin, s. 89-90.

³⁵³ A.g.e., s. 88-89.

Ankara’da Büyük Millet Meclisi açılmış ve bu isyanları gören, padişah ve hilâfetten yana olanların halkı çok etkilediklerini bilen Meclisin acele bir yemin bildirisi yayınladığı görülmektedir. Bu bildiri de, “Biz vekilleriniz, Cenab-ı Hâk ve O’nun Resûlü Ekrem’i adına yemin ederiz ki, biz de milleti ve padişahı kurtarmak için çalışıyoruz” deniliyordu³⁵⁴.

İsyanın her geçen gün yayılması, alınan askeri önlemlerin yetersizliği ve Nasihat Heyetleri’nden bir sonucun alınamaması üzerine Ankara Hükümeti, daha büyük askeri kuvvetlerle isyanın bastırılmasını uygun görmüştür. Bu amaçla hazırlanan kuvvetler³⁵⁵, 25 Nisan’da saldırıya geçmiş, aynı gün Beypazarı ve 2 Mayıs’ta da Göynük asilerden temizlenmiştir³⁵⁶. Bu arada 2 Mayıs’ta Düzce’de toplanan asilerin Yarbay Arif kuvvetlerini yok etmek amacıyla Bolu’ya saldırmaları ve şehri ele geçirmeleri de son derece önemlidir. Asilerin buradaki subaylara her türlü işkenceleri yapmaları, bu gerici hilafet yanlılarının ne derece tehlikeli olduklarını gözler önüne sermektedir³⁵⁷.

13 Nisan’dan 31 Mayıs’a kadar süren Birinci Düzce Ayaklanması çok zor kontrol altına alınmış, pek çok değerli subay-komutan şehit olmuştur³⁵⁸. Ne acıdır ki Yunan uçaklarıyla Anadolu’nun çeşitli yörelerine atılan dini beyannameler son derece etkili olmuş ve cahil halk, birkaç hain, çıkarıcı ve gerici tarafından istenilen yönde sürüklenmiştir. Özellikle subayları işkencelerle öldüren gericiler, “Şeyhülislamın fetvası yerine geldi” diyerek sevinç gösterileri içerisine girmişlerdir. Nitekim, bu isyanın genişlemesinde de dini beyannamelerin halk üzerinde yaptığı olumsuz etkilerin payı açık bir şekilde görülmektedir³⁵⁹.

³⁵⁴ A.g.e., s. 90.

³⁵⁵ Bu kuvvetlerin başlarında Çerkez Ethem, Binbaşı Nazım, Yarbay (Kaymakam) Arif, Binbaşı İbrahim gibi komutanlar bulunmaktadır. Bkz. Gnkur. Başkanlığı, *İstiklal Harbi’nde Ayaklanmalar*, s. 96.

³⁵⁶ *Aybars*, s. 393.

³⁵⁷ Asilerin hükümet konağını ele geçirmeleriyle birlikte şehirden kaçamayan bazı subayları yakaladıkları görülmektedir. Bunlardan çok genç bir subay olan Abdülkadir isimli teğmeni çırlıçıplak soyarak ellerini arkadan bağlamışlar ve sokaklarda teşhir etmişlerdir. Taşlarla, sopalarla dövülen bu teğmenin vücuduna kamalar saplanmıştır. Öldü denilerek belediye önünde bir çamurun içine atılan teğmen, ertesi sabah bir doktorun eşi tarafından ölmediği fark edilmiş ve hemen hastaneye kaldırılmıştır. Fakat hastahane de hastabakıcılık yapan insanlık duygusundan yoksun ve gözleri taassubun aşağılık etkisi altında dönmüş ve hayvani duygulara canavarlaşmış bir gerici tarafından ölmediği asilere haber verilmiş ve birkaç silahlı çapulcu, yaralı teğmenin boynuna ip takarak ve sürükleyerek sokak ortasında hunharca öldürmüşlerdir. “İşte şeyhülislamın hükmü yerine geldi” diyerek sokaklarda bağırmağa başlamışlardır. Bkz. Esengin, s. 91-92.

³⁵⁸ *TİTE Arşivi*, K. 28, Belge No. 30, (10. 6. 1336).

³⁵⁹ Cemil Özgül, *Heyet-i Temsiliye’nin Ankara’daki Çalışmaları (27 Aralık 1919 - 23 Nisan 1920)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989, s.118-124.

Birinci Düzce Ayaklanması'nı bastıran kuvvetlerin bir kısmının Yozgat Ayaklanması'nı bastırmak için ve düzenli ordu birliklerinin de 22 Haziran'da başlayan Yunan taarruzunu durdurmak için Düzce'den ayrılmaları, asilerin tekrar harekete geçmelerine neden olmuştur. İstanbul Hükümeti'nin kışkırtmaları, İngiliz ve Yunanlıların birlikte hareket etmeleri sonucu her türlü desteği alan asiler, 8 Ağustos 1920'de Düzce'yi kuşatmışlardır. İkinci Düzce Ayaklanması'nda da asiler üzerinde yapılan olumsuz propagandalar, “Kuva-yı Milliye'nin Çerkez ve Abazaları yok edecekleri, kadın ve kızları cariye yapacakları” gibi söylentiler, cahil halk üzerinde etkisini çok çabuk göstermiştir. Planlı olarak yapılan bu zehirli propagandalar sonucunda başlayan bu ayaklanma da, yine birçok kardeş kanı döküldükten sonra 23 Eylül 1920'de tamamen sona erdirilmiştir³⁶⁰.

e) Konya'da Delibaş Ayaklanması (2 Ekim–15 Kasım 1920)

Konya Valisi Cemal Bey'in 1919'da İngilizlere dayanarak Kuva-yı Milliye aleyhine örgütlediği muhalefet, bir yıl sonra yeni bir ayaklanmaya neden olmuştur³⁶¹. Anadolu'nun yüzyıllardır dini ve geleneksel bağlarıyla padişaha bağlı yaşamış halkı, Mustafa Kemal'in yeni bir savaş getiren “milli irade”sine bağlanmakta tereddüt etmiştir. Özellikle halk üzerinde büyük devletlerin kuvveti karşısında durulamayacağı, bu sebeple direnmenin yarardan çok zarar getireceği görüşü hakimdi. Yunan ordusunun Anadolu'da ulusalcıların direnişi nedeniyle işgale başladığı, ısrar edilirse bir gün Konya'nın da işgal edileceği ileri sürülüyordu³⁶².

Muhelif grupları harekete geçiren kıvılcım, “Kuva-yı Milliye'nin bir isyan olduğuna ilişkin fetva ve beyannameler olmuştur³⁶³. Bir bağ evinde bir araya gelen 20 kişilik bir grup, padişahın beyannamesi ve Dürri-zade'nin fetvasını okuduktan sonra gereğini yerine getirmek için çevreden taraftar toplamaya koyulmuş, özellikle yapmış oldukları propagandalarla halkı kışkırtmaya çalışmışlardır. 1920 yılının Mayıs ayında Konya'nın Pınar köyünde ayaklanma hazırlıklarının yapıldığı duyulmuş ve yapılan incelemede bir çok kişi tutuklanmıştı. Ne var ki Mustafa Kemal'in isteği üzerine bir çoğu serbest bırakılmışlardı. Ancak bu olay bölgede bazı

³⁶⁰ Aybars, s. 395.

³⁶¹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1998, s. 178.

³⁶² Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 397.

³⁶³ Turan s. 178.

tepkilere yol açmış ve Kuva-yı Milliye aleyhindeki propagandalar giderek yoğunlaşmıştır³⁶⁴.

Diğer yandan Anzavur, Bolu, Düzce, Yozgat ayaklanmalarının bastırılması, sarayın çok güvendiği Anzavur'un yenilgilere uğrayarak İstanbul'a dönmesi, Damat Ferit Paşa'nın hıyanet ordusu olan Kuva-yı İnzibatiye'nin iş görememesi, İstanbul Hükümeti ve İngilizlerin ümitlerini oldukça söndürmüştü. Fakat yine de Anadolu'yu rahat bırakmamak, Mustafa Kemal'in girişmiş olduğu ulusal hareketi yok edebilmek için bir şeyler yapmak gerekirdi. İşte bu işler için el altından beslenen ve çeşitli propagandalarla hazırlanan bir bölge vardı. O da milli mücadele için hassas bir bölge olan Konya idi. İşte 1920 yılı sonlarında Damat Ferit Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında Konyalı Hoca Zeynel Abidin, Sait Molla, Mustafa Sabri, Ali Kemal ve İtilaf Devletleri'nin temsilcisi olan Ermeni Apobiyan Efendi'nin katılmış olduğu bir toplantıda, Konya ayaklanma bölgesi olarak seçiliyordu³⁶⁵. Ayaklanma planının tahrik unsurları seçilmiş ve planın uygulanması için yararlanılacak nedenler de gözden geçirilmişti. Bunlar padişaha bağlılık, dini inanışları kendi çıkarlarına istismar etmek isteyen fesatçı kişilerin faaliyetleri, bazı insanların para ile satın alınmış olması ve çıkarıcı, gerici yobazların halkı kolay kandırabilecekleri ümidine kapılmaları bu ayaklanmanın başlıca nedenleri olacaktır³⁶⁶. Bu ayaklanma Türkiye'nin kurtuluşunu sağlamaya çalışan ulusal mücadelenin idarecilerini dağıtmak bakımından İngilizlerce de son derece önemli görülüyordu. İngiliz gizli servisi bu bölgede büyük paralar harcıyor ve çaba gösteriyordu.

Konya Ayaklanması'nın elebaşı olan Delibaş Mehmet³⁶⁷, 2/3 Ekim 1920 gecesini köyünde topladığı isyancılara, bir gerici hocaya yazdırdığı duayı okuttuktan sonra davullu ve zurnalı bir törenle "Padişahım çok yaşa" bağışmaları arasında harekete

³⁶⁴ A.g.e., s. 397.

³⁶⁵ Esengin, *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, s. 157-158.

³⁶⁶ Esengin, s. 159.

³⁶⁷ 1919 yılında başlayan Bozkır Ayaklanması'nın tertipçilerinden olan Delibaş Mehmet, Çumra'nın Alihöyüğü köyünden ve güya savaşlarda delice dövüşmüş ve bu nedenle nam salmış Mehmet Ağa'nın soyundan geliyordu. Adını ve soyadını buradan almıştı. Köyün ağası olan Delibaş Mehmet Bozkır Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra, ya imana geldiğinden ya da maksatlı olarak Konya Müdafaa-i Hukuk Derneği'nin elebaşlarından birisi olmuştur. Bu arada Konya'yı tekrar karıştırmak vazifesi alan Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin adamlarından Zeynel-Abidin Hoca, Konya'daki eski tanıdık elebaşlarını tekrar piyon olarak kullanmak isterken Delibaş da ihmal etmemiştir. Çeşitli yollar ve vaatlerle Delibaş'ı kandırmaya çalışan Zeynel Abidin, Delibaş'a, "sen paşa da olursun, bey de, sende bu büyüklük olduktan sonra... gel şu Konya'yı bas, Konya'yı alırsan dünyayı alırsın..." gibi sözler etkili olmuş ve padişahın selamlarını da söylemiştir. Belki bir gün padişahın değerli paşalarından birisi de olabilecekti. Bu düşünceler, Delibaş Mehmet'i delirtmeye yetmiş ve ayaklanmanın liderliğini üzerine almıştır. A.g.e., s. 160-161.

geçmiş ve Çumra'yı basmıştır. Oradan Konya'ya yönelen isyancılar, fazla bir direnişle karşılaşmadan vilayet konağı ile postaneyi ve askeri binaları ele geçirmişlerdir. Delibaş kendi adamlarını Konya'ya vali, polis müdürü ve jandarma komutanı olarak atamış ve bununla da kalmayarak Akşehir ve Beyşehir isyancıların eline geçmiştir³⁶⁸.

Olayın önemini gören Ankara, ayaklanmayı bastırmakla Albay Refet (Bele) Bey'i görevlendirmiş ve yakın yerlerdeki birlikler de Konya üzerine gönderilmiştir. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı engellemek amacıyla yabancı ajanların para ve propagandalarıyla ve gericilerin taassup duygularıyla çok geniş bir bölgeye yayılan Konya Ayaklanması'nda Albay Refet Bey, süvari kuvvetleriyle çok cesur ve çevik saldırılar yapmak suretiyle isyancıları kısa süre içinde yok etmesini bilmiştir. 6 Ekim 1920'de ulusal kuvvetler Konya'ya girmiş, 16 Ekim'de Bozkır asilerden temizlenmiş ve Delibaş Mehmet ise Mersin üzerinden İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştır³⁶⁹. Ankara'yı bir kez daha büyük tehlikeye düşüren bu ayaklanma, 15 Kasım'da tamamen asilerden temizlenmiştir³⁷⁰. Bu arada Konya'ya gelen İstiklal Mahkemesi'nin suçluların çokluğu karşısında çok zor durumda kaldığı görülmektedir. Yapılan yargılamalarda, suçları ağır olanların başkalarına ibret olması ve suçun tekrarına engel ve suçluya hak ettiği cezanın verilmesi görüşüyle isyancılardan 250 kişinin idam edildiği bilinmektedir³⁷¹.

f) Yozgat (15 Mayıs-27 Ağustos; 5 Eylül-30 Aralık 1920) ve Zile (25 Mayıs-21 Haziran 1920) Ayaklanmaları

Düzce ve Bolu'da çıkan ayaklanmalar devam ederken, Yozgat yöresinde de bazı olumsuz olaylar başlamıştır. Burada yaşayan Çerkezler Osmanlı hanedanına bağlılıklarının etkisiyle, daha başından beri ulusal mücadeleye karşı hoşnutsuz idiler. Fakat yine de ayaklanmanın ortaya çıkmasında en önemli etken, Osmanlı hanedanına bağlı Çapanoğullarının kışkırtıcılığı olmuştur. Özellikle Yozgat Mutasarrıfı Necip Bey, Heyet-i Temsiliye'nin emirlerini dinlemiyor ve "Allah'tan Padişah'tan ve onların kanunlarından başka bir şey tanımadığını" ifade ediyordu³⁷². Bu sözlerden

³⁶⁸ *Gnkur. Başkanlığı*, s. 188.

³⁶⁹ *Turan*, s. 179.

³⁷⁰ *Aybars*, s. 398.

³⁷¹ *A.g.e.*, s. 11.

³⁷² *Esengin*, s. 132; *Aybars*, s. 396.

dolayı 20 Ekim 1919'da görevinden alınmış ve yerine Muhasebeci Arif Hikmet Bey atanmıştı. Necip Bey'in bu fikirlerini Yozgat'ta Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı olan Çapanoğlu Edip ve kardeşi Celâl Bey de desteklemişlerdir. Bu hain kişiler ve çevresinin halka yaptığı olumsuz propagandalar, "İngilizlerin İstanbul'a gelişlerinin padişahın arzusu ile olduğunu ve Yunanlıların Anadolu'ya çıkmalarının geçici bulunduğunu..." kısa süre içinde etkisini göstermiştir. Ayrıca, Edip ve Cemal Beyin Ankara'da toplanacak Büyük Millet Meclisi'ne üye seçimi için yapılan şehir temsilcileri toplantısında, "böyle bir meclis ve seçim kanuna aykırıdır. Bu, huruç el sultandır (padişaha karşı çıkmaktır)" diyerek itiraz etmeleri ve 30 kişiye imzalatılan bir telgrafın Ankara'ya çekilmesi, olayın büyümesine neden olmuştur. Ne yazık ki gelişmelerden haberdar olan Ankara Valisi, bunlar hakkında yasal işlem başlatmamış ve gerekli tedbirleri aldırmamıştır³⁷³.

Çapanoğulları'nın açık olarak ayaklanmayı kışkırtıcı faaliyetler içine girmesi ve hiçbir önlemle karşılaşmaması, Konya içerisindeki faaliyetlerini daha da arttırmalarına neden olmuştur. 16 Mayıs'ta Yozgat'ta ilk toplantılarını gerçekleştiren asiler³⁷⁴ bu gizli toplantı sonucunda aldıkları talimatlara uyarak çeşitli köy ve kasabalarda yoğun bir dini propaganda çalışmalarına girişeceklerdir. Bu olaylar ise, Anadolu'nun ortasında yeni bir gerici ayaklanmanın meydana geleceğini açık olarak göstermektedir.

Bu arada Yenihan'da Postacı Nazım ve Çerkez Kara Mustafa'nın Düzce ve Bolu isyancılarından bazı kişileri de yanlarına alarak, padişahın fetva ve bildirilerini halka dağıttıkları görülmektedir. Bu beyannamelerde halkı zehirlemek için yeni propaganda ve yeni sloganlara da yer verilmişti. Özellikle koyun vergisinin 45 kuruşa, yol vergisinin 200 kuruşa çıkarılacağı, tekrar seferberlik ilan edileceği, halkın canına ve malına el konacağı, Kuva-yı Milliyecilerin yaptıkları işlerden Padişahın haber ve rızası olmadığı, bunları önlemek için halife ordusunun Samsun ve yakınlarına kadar geldiği ve bu ordunun öncüsü olarak hep beraber Yıldızeli'nden Sivas üzerine yürünmesinin gerektiği şeklinde yapılan zehirli propagandalar hızla

³⁷³ Ankara Valisi Muhittin Paşa, ulusal mücadeleye karşı olan idarecilerden birisidir. Bilindiği üzere Konya Valisi Cemal Bey, Elazığ Valisi Ali Galip, Trabzon Valisi Galip, Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi ve Bolu Mutasarrıfı Osman Kadir Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları arasında olup, Bağımsızlık Savaşı'nı ellerinden geldiğince engellemek istemişlerdir. Bkz. *Esengin*, s. 132.

³⁷⁴ Bu toplantıyı Hacı Bekir, Zileli Musa, Osmaniye köyünden Meşeci İdris ve arkadaşları Çapanoğullarından Edip Bey'in evinde gerçekleştirmiştir. Bkz. *a.g.e.*, s. 133.

yayılmakta idi³⁷⁵. Bu propagandaların etkisiyle 14 Mayıs'ta, 700 kişilik bir asi grubu halkı isyana kışkırtmayı başarmış ve bu ayaklanma da ulusal kuvvetleri bir hayli uğraştırmış, 12 Haziran'da asiler yenilgiye uğratarak ayaklanma bastırılmıştır³⁷⁶.

Mayıs ortalarında Yozgat'ta başlayan Çapanoğulları Ayaklanması'nda da bu olumsuz propagandalar, mezhep kışkırtıcılığına kadar dönüşmüştür. Bu ayaklanmanın belirtilerini sezen Kuva-yı Milliye, Yozgat'ta bazı askeri önlemlerin alınmasını uygun görmüş ve Antep'te bulunan Kılıç Ali Bey, Yozgat'a gönderilerek Çapanoğulları gözetim altında tutulmak istenmiştir. Ancak Vali Yahya Galip Bey, bu önlemleri uygun bulmayarak Çapanoğullarının kaçmasına yardım etmiştir. İşte Çapanoğullarından Celâl, Edip, Salih ve Halit Beyler, yörenin azıllı eşkiyasından Aynacıoğulları ve Deli Ömer'i de yanlarına alarak 14 Haziran'da ayaklanmış ve Yozgat'ı ele geçirmiştir³⁷⁷.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı çok yönlü tehlikelerle karşı karşıya kalmıştı. Yunan kuvvetleri Batı'dan adım adım ilerliyor, Kocaeli Bölgesi'nde Kuva-yı İnzibatiye büyük bir tehlike olmaya başlıyor ve Orta Anadolu ise bu korkunç bunalım içine giriyordu. Ulusal mücadele, hem dış düşmana hem de içeride beliren bu isyan hareketlerine karşı yürütülmek gibi acı bir gerçek karşısında kalmıştı. Başlangıçta birkaç gerici, çıkarıcı ve hain kişiler tarafından özel olarak İtilafçı Çapanoğulları tarafından hazırlanan ve başlatılan Yozgat Ayaklanması, daha sonra çeşitli dini propaganda ve İstanbul'dan gelen fetva ve beyannamelerin etkisiyle geniş bir alana yayılmıştır. Bu isyanın kısa süre içerisinde bastırılması için, Genelkurmay Başkanlığı'nın bir emirle Çerkez Ethem kuvvetlerini görevlendirdiği görülecektir. Bu emri alan Çerkez Ethem kuvvetleri ile asiler arasında çıkan çatışmalarda asiler bozguna uğratarak Yozgat ele geçirilmiştir³⁷⁸ Yozgat'ın milli güçler tarafından ele geçirilmesi sonucunda, ayaklanmayı kışkırtan 12 isyancı derhal kurulan mahkemelerde yargılanarak şehrin ortasında asılmışlardır³⁷⁹.

³⁷⁵ A.g.e., s. 134.

³⁷⁶ TİTE Arşivi, K. 28, Belge No. 123, (03. 07. 1336); Aybars *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 395-396.

³⁷⁷ A.g.e., s. 396.

³⁷⁸ 19 Haziran 1920 tarihli Genelkurmay Başkanlığı'nın bu emri 5 maddeden oluşmakta ve Genelkurmay Başkanı Albay İsmet Bey tarafından imzalanmıştır. Bkz. *Esengin*, s. 141-142.

³⁷⁹ Bu asılan asiler arasında, fesatçıların başı Şeria Hakimi Hafız Şahap, oğlu Refet, Yürük-zade Hüsnü Bey bulunmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 144.

Orta Anadolu halkının cehalet ve temiz duygularını istismar ederek, onları vatanın kurtuluşuna karşı ayaklanmalara sürükleyen işbirlikçi vatan hainleri, bu ayaklanmada da başarıya ulaşamamış ve ağır cezalara çarptırılmışlardır. Ayrıca, bölgede Aralık 1920 yılına kadar devam eden bazı küçük olaylar da, ulusal kuvvetlerin önlemleriyle etkisiz hale getirilmiştir.

E. Ulusal Bağımsızlık Savaşı Sonrasında Devletin Yeniden Yapılanması ve

Tepkiler

1. Yönetimde Değişime İlk Adım: TBMM'nin Saltanat ve Hilafeti Birbirinden Ayırarak Saltanatı Kaldırması

Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olması olundaki önemli aşamalarından birisi “Saltanat” makamının kaldırılmasıdır. Ulusal bağımsızlık Savaşı yıllarında TBMM Hükümeti ile İstanbul'daki Halife Sultan ve onun hükümeti arasındaki ilişkiler, Hilafet ve Saltanat makamlarının sonunu hazırlamıştır. 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın ve 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılması nedenlerini bu ilişkilerde incelemek daha doğru olur kanısındayız.

a) Saltanat-Hilafet İlişkileri

Hilafet kurumu ya da makamı, İslam ve Osmanlı tarihinde en önemli kurumların başında gelmektedir. Devlet idaresinin başında bulunan ve devlet ile ilgili kararlarda en son sözü söyleyen kişiye “padişah” denilmekte ve bu makamın babadan oğula geçerek ırsiyet kaybetmesinden dolayı da “saltanat” adı verilmektedir³⁸⁰. Hilafet ise, bir kimseye halef olmak, yerine geçmek anlamına gelmektedir. Şer'i hükümlerin icrasında Hz. Muhammed'e halef olanlara ise “Halife” denilmektedir. Hilafet, mutlak bir saltanat şekli olmakla birlikte aynı zamanda din ve dünyevi hakimiyeti bünyesinde toplayan, bütün halkı şer'i hükümlerle idare etme biçimidir. Bu unvan ilk defa seçim yoluyla Halife tayin edilen Ebu Bekir-is Sıddik tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte hilafetin kurumsallaşması, Ebu Bekir'den çok sonra 11. yüzyılda Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. Ebu Bekir'i izleyen Ömer, Halife unvanını değil, “Emirü'l Mü'minin” unvanını kullanmıştır. Bütün ortaçağ boyunca halife unvanı, Müslümanların en üst konumundaki hükümdar tarafından ya da bunu iddia eden kişilerce kullanılmıştır. İlke olarak, tek bir Tanrı vardır ve bu Tanrı

insanlığa tek bir yasa göndermiştir. Bu anlayışın sonucu olarak da hep tek bir halife olabildi. Bu ilke, 10. yüzyılın başına kadar işlerlikte kalabilmiştir³⁸¹.

10. yüzyıl başına kadar İslam dünyasında geçerliliğini koruyan “tek halife” anlayışı, bu yüzyıldan itibaren terk edilmeğe başlanmıştır. Bu dönemde Kuzey Afrika’da ortaya çıkan Fatimi Halifeliği, Bağdat Halifeliği ve Emevi Halifeliği gibi üç ayrı bölgede, birbirlerine karşı bağımsız birer güç olarak ortaya çıkan bu halifelerin fiili iktidarlara zayıfladıkça, halife unvanının da itibarı azalmıştır. Öyle ki, halife unvanı kimi zaman her hükümdar, her fiili otorite için kullanılmaya başlanmıştır³⁸². 13 yüzyıl ortalarından itibaren kurumsal ve pratik açıdan fiili siyasal iktidar, gücü ve saygınlığı artmaya başlayan sultanlara geçmeye ve dolayısıyla halifelik karşısında sultan unvanının saygınlığının artmaya başladığını görmekteyiz. 14. yüzyılda Osmanlı padişahlarından I. Murat ve 15 yüzyılda Fatih Sultan Mehmet için çağdaş belgelerde halife sıfatı kullanılmaktadır³⁸³. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’un fethinin kazandırdığı güç ve prestijle, o zamana kadar İslam devletlerindeki din-devlet ikizliğini, dinin devlet güdümüne alındığı bir din-devlet özdeşleşmesi haline getirmiştir. Fatih dönemi çağdaş Osmanlı tarihlerinde, Osmanlı padişahı artık “Sultan-ı zıllullah fi’l-arz” dır. Bunun yanı sıra Fatih Sultan Mehmet’in, İslam’ın devlette en üst kurumu olan Şeyhülislamlık makamını, Bizans’taki Patriklik örneğinde olduğu gibi, Vezir-i azâm kanalıyla kendisine bağladığı görülmektedir. Dolayısıyla “Zıllullah fi’l-arz” olan Osmanlı padişahı, kendi şahsında hem devletin hem de İslamın en üst temsilcisi ve simgesi olmuştur. Böylece Osmanlı ideolojisinin temeli oluşturulmuştur. Bu ideoloji ikinci büyük değişim aşamasını ise Yavuz Sultan Selim’in 1517 yılında Mısır’ı ele geçirmesiyle yaşamıştır. Son Abbasi Halifesi El-mütevekkil halifelik haklarını 1517 yılında Yavuz ve haleflerine bırakmıştır³⁸⁴. Yavuz Sultan Selim’den önceki kimi Osmanlı padişahları halife unvanını kullanmışlardır. Ancak, Yavuz’da yeni olan şey, halife unvanını değil, eski hilafet alâmetlerini tasarrufu altına alması ve Mısır sultanlarının “hadimü’l-haremeyni’ş-şerifeyn” unvanını kullanmasıdır. Böylece Yavuz, Mısır

³⁸⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul, MEB, 1983, s. 749.

³⁸¹ Bernard Lewis, *İslâmın Siyasal Söylemi*, 1. B., İstanbul, Cep Kitapları, 1993, s. 55-58.

³⁸² Lewis, s. 58-59

³⁸³ Halil İnalcık, “Osmanlı Padişahı”, *A.Ü. SBF Dergisi*, C. XIII, No. 4, (Aralık 1958), s. 70.

³⁸⁴ Standford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, 1. B., İstanbul, Edebiyat Yayınları, 1983, s. 129.

sultanları gibi İslam ülkelerinin koruyucusu ve en yüksek hükümdarı olmak iddiasındaydı. Osmanlı padişahları halife unvanını yalnızca İslam ülkeleri içindeki önemlerini belirtmek ve İslam dinini, yasalarını yaymak ve savunmak hakkını göstermek amacıyla kullanmışlardır³⁸⁵.

Osmanlı Sultanları için halife unvanı, resmi olarak Küçük Kaynarca Anlaşması ve bunu tamamlayan 1779 tarihli konvansiyondan itibaren süreklilik kazanmıştır³⁸⁶. Osmanlılar, yabancı devletlere bırakmak zorunda kaldıkları ülkeler ve bölgeler üzerinde, padişahın sözde “manevi”, gerçekte “dünyevi” haklarını korumak için halife unvanından yararlanmayı ümit etmişlerdir³⁸⁷.

Yeni Osmanlıların en tanınmış üyelerinden birisi olan Ali Suavi’nin Osmanlı hilafeti ve saltanatının geleceğiyle ilgili ilginç ve ilginç olduğu kadar kökten değişiklikler yapılmasını öngören yaklaşımları vardır. Ali Suavi, Osmanlılığa karşı Türklüğü, dinsel kurumlara karşı laikliği ve mutlak idareye karşı da Cumhuriyeti savunan bir aydındı. 1870’li yılların başında Paris’te yayınlamakta olan “Ulûm” gazetesinde hilafet kurumuna hücum ederek, “peygamberin Halife diye bir vekil bırakmadığını ve hiç kimsenin peygambere vekil olmak iddiasında bulunamayacağını, Halife unvanının yalnız Hz. Ebu Bekir’e ait olduğu”nu söylemektedir³⁸⁸. 1876 Anayasası’nın dördüncü maddesinde, “Halifelik padişaha özgü bir makam olduğundan dolayı, padişah İslam dininin koruyucusu ve bütün Osmanlı uyruklarının hükümdar ve padişahıdır” denilmektedir. İslamın hamisi olarak nitelenen Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit, hicretin 14. yüzyılın başına rastlayan 1882 yılında “İslam dünyasının halifesi” olarak birçok İslam ülkesinden tebrik telgrafi almıştır. Yine o sıralarda bir İslam birliği özlemi uyanmaya başlamıştır. İngiltere’nin Süveyş kanalına hakim olup Hindistan yolu üzerindeki Osmanlı kıyılarında nüfuz bölgeleri kurma çabalarına girişmesine karşı, Osmanlı Devleti yöneticileri de siyasi bir araç olarak “Hilafet” unvanına sarılmaya yönelmişlerdir. Sultan II. Abdülhamit’in İslam ülkeleri tarafından böyle bir gözle görülmesinin ya da görülmek istemesinin

³⁸⁵ *İnalcık*, s. 70; *Lewis*, s. 60; *Ezel Kural Shaw*, s. 129.

³⁸⁶ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, 2. B., İstanbul, Hil Yayınları, 1994, s. 74.

³⁸⁷ Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Çev. Hayrullah Örs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s. 116.

³⁸⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. B., İstanbul, Ülken Yayınları, 1992, s. 80.

nedeni, Sultanın uluslararası ilişkilerde “panislamist” bir politika izlemesi gösterilmektedir³⁸⁹.

Sultan II. Abdülhamit’in 1880’li yılların başında İslam ülkelerinin halifesi olma yolundaki girişimleri sırasında, İngiliz şair Wilfrid Scawen Blunt, “Ruhani Hilafet” kavramını gündeme getirmiştir. Blunt, meşru İslam hilafetinin Araplara ait olması gerektiğini savunuyor ve hilafetin cismani değil ruhani olduğu düşüncesini ortaya atıyordu. Nitekim Blunt’un bu görüşleri, İslamcı düşünür olarak nitelenen Cemalettin Afgani tarafından da kabul görmüştür³⁹⁰. Yine de bir süre sonra Blunt’un savlarının Araplar tarafından da benimsenmeye başladığı görülmektedir.

11. yüzyılda Maverdi’nin ortaya koyduğu “Hilafet Teorisi”ne göre³⁹¹, halifenin peygamber ailesinden gelmesi gerekiyordu. Osmanlı padişahları halife unvanını kullanırlarken, kendilerinin Kureyş Kabilesinden geldiğini iddia eden bir kanıtla rastlanmadığı belirtilmektedir. Daha Blunt’un hilafetin Araplara ait olması gerektiği yolundaki düşünceleri, bu ikiliği yeniden değerlendirmek için Araplara bir fırsat vermiş olmalıdır ki 1896 yılında Kureyş Şeyhi Mübarek, hilafetin Araplara ait olması gerektiğini ifade ederek, İngilizlerin de yardımını alarak Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanmıştı³⁹². Birinci Dünya Savaşı öncesinde Suriye’de Hilafetin Osmanlı Hanedanı ailesinden alınarak bir Arap halifeliği kurulması amacıyla bir dernek dahi oluşturulmuştu³⁹³. Nitekim Mekke Şerifi Hüseyin, İngiltere’nin kışkırtmasıyla 27 Haziran 1916 tarihinde Osmanlı Devleti’nin cihat ilanına rağmen, bu devlete karşı ayaklanacaktır. Kendine “hadimü’l-harameyni’s-şerifeyn” unvanını uygun gören Şerif Hüseyin, bu unvanın kendisine İslam ülkeleri tarafından teklif edilmesini arzulamaktadır. Bununla birlikte Şerif Hüseyin’in bu unvana ilgisi gün geçtikçe daha da artmış ve 9 Ekim 1918 tarihinde, ilk kez Arapça bir gazetede Şerif Hüseyin’e “Emirü’l-Mü’minin” diye hitap edildiği görülecektir. Bütün bu gelişmeler sonucunda

³⁸⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, (t.y.), s. 331-333.

³⁹⁰ Blunt’un bu iki düşüncesi, İngiliz İmparatorluğu’nun çıkarlarına son derece uygundu. Ancak İngiltere bu görüşleri, daha sonra Osmanlı Devleti’ne karşı koz olarak kullanacaktır. Bkz. *Berkes*, 331-333.

³⁹¹ Maverdi’nin Hilafet Teorisi’ne göre, Velayet çerçevesinde İslam cemaatinde seçilecek Halife-Sultan’ın yedi niteliğe sahip olması gerekiyordu. Bunlar ise, sağlık, bilgelik İslami ilimlere hakimiyet, Kureyş hanedanından gelmek, cihat için gerekli cesarete sahip olmak gibi genel niteliklerdi. Bkz. *Berkes*, 333-335.

³⁹² İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1977, s. 142.

³⁹³ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, C.III/1, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, s. 48-49.

İngiltere'nin bu konuya karışmamaya kararlı olduğunu da bildirmesi son derece önemlidir³⁹⁴.

Blunt'un hilafetle ilgili düşünceleri, Jön Türklerden Mizancı Murat ve Cemalettin Afganî tarafından geliştirilmiş ve daha sonra İttihat ve Terakki siyaseti üzerinde de etkili olmuştur³⁹⁵: "Hilafetin ruhani etkisini emperyalist devletlere karşı kullanmak." İttihat ve Terakki yöneticileri, devletin bütünlüğünü korumak ve kaybedilen ülkeler, topraklar üzerinde siyasi nüfuz kurmak amacıyla hilafet makamının görkemini arttırma yoluna gideceklerdir. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu çalışmalarından beklenen sonucu alamamış, ancak bu eğilimin uzantısı olarak "Cihat" ı ilan edebilmiştir³⁹⁶.

İttihat ve Terakki'nin en önemli düşünce adamı Ziya (Gökalp) Bey, 1917 yılındaki İTC Kongresi öncesinde, din ve dünya işlerinin ayrılması konusundaki yaklaşımlarını merkez-i umumi üyelerine anlatmış ve günün birinde Osmanlı padişahının sultanlık (dünyevi) unvanı alınıp, Cumhuriyet ilan edilirse halifenin yine varlığını koruyacağını ifade etmiştir. Çünkü Ziya (Gökalp) Bey'e göre Hilafet devlet anlamına gelmektedir³⁹⁷.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı tarihten sonra Celal Nuri (İleri) Bey'in de, başyazarı olduğu Âti gazetesinde hilafet konusu üzerinde durduğu görülmektedir. Hilafet ve papalık makamlarını karşılaştıran Celal Nuri, Türk halkının yaratılıştan demokrat, hilafetin de demokratik bir kurum ve aynı zamanda "devletler üstü" bir konuma sahip olduğunu belirtmektedir. Celal Nuri'ye göre, eğer bir devlet hilafeti yıkmak isterse, hilafet kalplerde yaşayacaktır. Ancak hilafeti yıkmak çok zordur. Çünkü Vatikan (papalık) bu gibi sorunlarla karşılaşmış ve bundan daha güçlü bir şekilde çıkmıştır³⁹⁸. Celal Nuri, o dönemde Türk toplumunun hem demokrat, hem hilafet yanlısı ve hem de Cumhuriyete karşı olabilmesini savunmakta ve hilafet ile papalık müessesesinin işlevleri bakımından pek çok ortak yönleri olduğunu dile getirmektedir. Fakat bu düşünceler mütareke döneminin belirsiz ortamından

³⁹⁴ Ömer Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, A.Ü. SBF Yayınları, 1982, s. 191-201.

³⁹⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. I, İstanbul, Cem Yay., 1992, s. 593.

³⁹⁶ Mete Tunçay, *Cihat ve Tehçir (1915-1916 Yazıları)*, İstanbul, Alfa Yayınları, 1991, s. 21-55.

³⁹⁷ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, 2. B., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984, s. 163.

³⁹⁸ Celal Nuri (İleri), "Hilafet", *Âti gazetesi*, 24 Teşrin-i sâni 1334 (1918), s. 1.

kaynaklanmakta beraber Türkiye artık yavaş yavaş Cumhuriyet kavramıyla tanışmaya başlayacaktır.

Hilafetin eylemsel olarak “Vatikanlaştırılması Süreci”nin, İngilizlerle Damat Ferit Paşa’nın gizli bir anlaşma taslağı üzerinde anlaşmaya varmalarıyla başladığı görülmektedir. Nitekim, 30 Mart 1919 tarihinde zamanın Sadrazamı Tefik Paşa ve İngiliz yetkililer arasında tasarlanan bu anlaşma taslağının bazı noktalarının değiştirilerek, Damat Ferit Paşa ve Sultan Vahdettin’in de onayından geçerek imzalanması son derece önemlidir.

12 Eylül 1919’da imzalanan bu anlaşmanın hükümleri arasında İstanbul, hilafet ve saltanat merkezi olarak kalmaya devam edecek, Türkiye manevi hilafet gücünü, İslamların bulunduğu İngiliz sömürgelerinde İngiltere’den yana kullanacak ve barış koşullarına döndükten sonra Osmanlı padişahı ile İngiliz Hükümeti arasında bu esasları geliştirecek özel (gizli) bir anlaşma yapılacaktır. Ön anlaşma niteliğindeki bu gizli anlaşma tasarısının hazırlık aşamalarında Vahdettin, ısrarla halifelik üzerinde durmuştur³⁹⁹. Böylece “hilafetin vatikanlaştırılması” süreci başlamıştır. 16 Mart 1920 günü İstanbul’un resmen Anlaşma Devletleri tarafından işgaliyle de bu sürecin eylemsel olarak tamamlandığı söylenebilir. İngiltere, saltanat ve hilafet makamlarının bulunduğu İstanbul’u işgal ederken, denetim altına alacağı halifenin manevi gücünü, tüm İslam ülkeleri üzerine kullanmayı hesaplamaktadır⁴⁰⁰.

İngiliz İstihbarat Örgütü’nün İstanbul’daki çalışmaları ve Bağımsızlık Savaşı’nın henüz başlarında, bu savaşın önde gelen liderlerinin kritik siyasal konulardaki düşüncelerini öğrenmek istemesi bir hayli şaşırtıcı bir durumdur. Nitekim, 27 Aralık 1919 günü İngiliz Albay Rawlinson, Kâzım (Karabekir) Paşa’yı ziyareti sırasında, “Cumhuriyet mi iyidir, yoksa padişahlık mı?” şeklinde bir soru yöneltmiştir. Kâzım Paşa bu soruya, Cumhuriyetin Avrupa’ya uygun bir yönetim biçimi olabileceğini, ancak bunun Türkiye için geçerli olamayacağını ifade etmiştir. İngiliz Albay ile görüşmelerini kayda geçiren Kâzım Paşa’nın, iki gün sonra “çok gizli” kaydıyla bu görüşme tutanaklarını Mustafa Kemal’e göndermiş ve O’nun bu konudaki düşüncelerini sormuştur. Bunun yanı sıra Paşa, hilafet konusundaki

³⁹⁹ Ünsal Yavuz, “Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 12 Eylül 1919 Tarihli Osmanlı-İngiliz Gizli Antlaşması”, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 17, No. 33, (Ağustos 1992), s. 143.

⁴⁰⁰ Ünsal Yavuz, “İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul’un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler”, *Belleken*, C. LVI, No. 217, (Aralık 1992), s. 983.

düşüncelerini de gönderdiği bu rapora ayrı bir madde olarak şöyle eklemiştir⁴⁰¹: “Hilafetle hükümdarlığın ayrılamayacağı, Cumhuriyet idaresinin bizde kurulamayacağı, merkezi hükümetin başka bir yere taşınamayacağı ve bunların aksinin milletimizce benimsenemeyeceği...”

Büyük Millet Meclisi’nin açılışına kadar İstanbul ile yapılan bütün yazışmalarda ve resmi ilanlarda padişaha bağlılık ifade edilmekte ise de BMM, “Hilafet ve saltanatı, vatan ve ulusu, ulusal egemenlik ilkesinin gerektirdiği esaslar içinde kurtarmak” ilkesini de benimsemişti. Bunda bir ikilik söz konusudur. Bu ikilik, Meclis’te tutucu ve devrimci görüşlerin bir arada bulunması; bir taraftan saltanat ve hilafeti kurtararak bir monarşiyi devam ettirmek, diğer taraftan da ulusal egemenlik ilkesini benimsemek ve siyasi kurumları buna göre kurmak isteği gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır⁴⁰². Bu gerçek amaç, kısa süre içinde Meclis içerisinde tutucu milletvekilleri tarafından anlaşılınca tartışmalara neden olmuştur.

Büyük Millet Meclisi’nin 24 Nisan 1920 tarihli ilk gizli oturumunda Meclis Başkanı Mustafa Kemal, ülkenin iç durumuyla ilgili uzun bir açıklamada bulunmuştur. Ulusun varolan kötü durumun farkında olmadığı, dolayısıyla İstanbul’un işgalinden habersiz olduğundan hilafet ve saltanat makamının anlamını kavrayamayacağını, ayrıca İstanbul’la bir anlaşmaya varılamayacağını dile getiren Mustafa Kemal’e göre, o gün için İstanbul ile Londra arasında nitelik bakımından hiçbir fark yoktu. Çünkü, Halife camiye gittiğinde onu koruyanlar İngiliz askeri idi. Bütün bu nedenlerden dolayı, Osmanlı sultanıyla özel bir ilişki kurmak bile olanak dışıydı⁴⁰³.

İşgalci devletlerden Fransa’da, hilafetin İslam ülkeleri üzerinde olası etkilerinden çekinmekteydi. BMM’nin 26 Nisan 1920 günü halife-sultana sadakat kararı alması ve 30 Nisan’da Mustafa Kemal’in bazı devletlerin dış işleri bakanlarına, halife-sultanın işgal devletlerinin elinde bir tutsak olduğunu ve BMM’nin vatanın, hilafet ve saltanatın geleceğini elinde tuttuğunu bir notayla bildirmesi Fransa’yı tedirgin etmişti. Çünkü, Fas, Cezayir, Tunus, Suriye gibi İslam ülkeleri halifelerini kurtarmak için harekete geçerlerse, Fransa bu ülkeler üzerindeki

⁴⁰¹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1960, s. 414-417.

⁴⁰² *ATASE Arşivi*, No. 1/105, Kls. 259, Dos. 24, F. 58; Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 3. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1994, s. 221-222.

⁴⁰³ *TBMM, Gizli Celse Zabıtları (24 Nisan 1336-21 Şubat 1336)*, C. I, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1985, s. 8-9.

otoritesini yitirebilirdi. 5 Temmuz 1920 tarihli bir Fransız istihbarat raporu, Tunus'ta Mustafa Kemal önderliğindeki bağımsızlık Savaşı lehinde bir gazetenin yayın yaptığını bildiriyordu. Gazetede, kalben ve ruhen halifeye bağlı 300 milyon Müslümanın kısa süre içinde İngiltere'ye karşı ayaklanacağı, böylece Ulusal Kahraman Mustafa Kemal'in "muzaffer" olarak İstanbul'a gireceği ve Tunusluların da "Hristiyan bağınazlığı"na karşı savaşımaya hazır oldukları yazılıyordu. Nitekim, bu gazetenin baskılar sonucunda kısa süre içerisinde kapatılması, Fransızların "Panislamizm" korkusunu sona erdirmiştir⁴⁰⁴.

Sovyet Rusya'nın İslam ülkeleri ve hilafete yaklaşımı, Eylül 1920'de Bakü'de yapılan "Doğu Halkları Kurultayı"nda açıkça ortaya konulmuştur. Sovyet Rusya, dünya inkılabını gerçekleştirmek için Doğulu ülkeleri birinci plana almıştır. Bakü'deki bu kurultay sırasında Sovyet Rusya yöneticileri, "Dünya Devrimini" bölgesel özellikler, din, hilafet ve komünizm gibi ilkelerle zenginleştirerek gerçekleştireceklerine inanıyorlardı⁴⁰⁵. Türk komünistlerinin lideri olarak bilinen ve Sovyet Rusya'nın kontrolünde ve desteğinde çalışan Mustafa Suphi'nin, Moskova Büyükelçiliği'ne atanan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya, Bolşeviklerin bir gün hilafet ve saltanat makamının kaldırılması gerektiğine inandıklarını söylemesi son derece ilginçtir⁴⁰⁶.

b) Saltanatın Kaldırılmasına Meclis İçi ve Dışından Tepkiler

13 Mayıs 1920 günü Saruhan Mebusu Refik Şevket (İnce) Bey, Büyük Millet Meclisi'ne, "Atanmaları ve görevden alınmaları padişah iradesine bağlı askeri ve mülki memurların, bu işlerinin bundan sonra Meclis kararıyla yapılmasına ilişkin" bir önerge vermiştir. Anayasa Komisyonu'na gönderilen önergede ana düşüncüyü şöyle özetlemek mümkündür. Ulusun ve padişahın sorumluluk alanına giren her türlü konunun, bundan sonra Büyük Millet Meclisi'nin sorumluluğu altına alınması istenmektedir⁴⁰⁷. Bu kısa önergeden sonra 8 Temmuz 1920'de Şarkikarahisar Mebusu Mustafa (Atay) Bey'in, "Saltanat ve Hilafet makamını ilgilendiren bütün Anayasal işlerin BMM'ne ait olduğuna ilişkin" geçici bir kanun teklifi verdiği

⁴⁰⁴ Bige Sükan Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Ankara, TTK, 1994, s. 77.

⁴⁰⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955, s. 17.

⁴⁰⁶ A.g.e. s. 40-41.

⁴⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C. II, 2. B., Ankara, TBMM Matbaası, 1940, s. 287.

görülmektedir. Teklifin gerekçesinde, padişahın tutsak olmasından dolayı, Anadolu'da zorunluluk gereği geçici bir hükümetin oluşturulduğu, ülkenin eski yasalara göre yönetilmesinin olanak dışı olduğu belirtilerek, hilafet ve saltanatın bıraktığı boşluğun belirlenecek yeni bir yasa ile doldurulması gerektiği ifade edilmektedir⁴⁰⁸. Böylece eskiden beri saltanat ve hilafetle ilgili söylene gelen sözler, yasal bir çerçeveye oturtulmuş oluyordu.

Mustafa Kemal, Teşkilâtı Esasiye Kanunu çalışmaları sırasında hilafet ve saltanat konusuyla ilgili yapılan tartışmalara, Meclis'in 25 Eylül tarihli gizli oturumunda şu şekilde bir açıklık getirmiştir⁴⁰⁹:

“Türk ulusunun ve onun biricik temsilcisi bulunan yüce Meclis'in, yurt ve ulusun bağımsızlığını, yaşamasını güven altında bulundurmaya çalışırken, halifelik ve padişahlıkla, halife ve padişahla bu denli çok ilgilenilmesi sakıncalıdır. Şimdilik bunlardan hiç söz etmemek yüksek çıkarlar gereğidir. Eğer, amaç bugünkü halife ve padişaha olan bağlılığı bir daha söyleyip belirtmekse bu kişi haindir. Düşmanların yurt ve ulusa kötülük yapmakta kullandıkları araçtır. Buna “halife ve padişah” deyince, ulus onun buyruklarına uyarak düşmanların isteklerini yerine getirmek zorunda kalır. Hain ya da makamının gücünü ve yetkisini kullanması yasak edilmiş olan kişi, aslında padişah ve halife olamaz. ‘Öyle ise onu indirip yerine hemen başkasını seçeriz’ demek istiyorsanız, buna da bugünkü durum ve koşullar elverişli değildir. Çünkü padişahlıktan ve halifelikten çıkarılması gereken kişi, ulusun içinde değil, düşmanların elindedir. Onu yok sayarak başka birini tanımak düşünüyorsanız, o zaman bugünkü halife ve padişah haklarından vazgeçmeyerek İstanbul'daki hükümetiyle, bugün olduğu gibi, makamını koruyup çalışmalarını sürdürebileceğine göre, ulus ve yüce Meclis, asıl amacını unutup halifeler sorunu ile mi uğraşacak? Ali ve Muaviye çağını mı yaşayacağız? Kısaca bu sorun geniş, ince ve önemlidir. Çözümü bugünün işlerinden değildir... Sorunu kökünden çözümlemeye girişecek olursak bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir.”

Hilafet ve Saltanat makamıyla ilgili daha geniş katılımlı tartışmalar Meclis'in 7 Aralık 1920 tarihli gizli oturumunda gerçekleşmiştir. Bu oturumda Hasan Basri (Çantay) Bey'in hilafetin tarihsel ve gerçek anlamı üzerinde yapmış olduğu konuşmada, saltanat ve hilafeti iki ayrı kavram ve kurum olarak ele alması son derece önemlidir⁴¹⁰:

“Bendeniz hilafet ve halife meselesini aynı mesele olarak anlayanlardan değilim. Yani hilafet makamında oturup da hilafetin kazanımlarını kullanmayan, tersine Müslümanı Müslümana kırdıran bir adamın haşa meşru halife tanınmasına taraftar değilim. Yani sorunu kişilerde değil, içeriği ve gerçeği yönünden anlamamızı dilerim. Sorun şu andaki veya geçmişteki kişi sorunu değil, bir gerçek sorundur... Hilafet sorunu İslam tarihinde en çok kan dökülmesine neden olan konuların birincisidir... Efendiler Hilafet var mıdır, yok mudur? Bendeniz bunu yeniden burada yinelemeyi yararsız sayarım... İslam halkı için bir baş var ve o baş için bir makam gerekir. Hilafetin en meşru ve en doğru kavramı bildiğimiz gibi imamettir.”

⁴⁰⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. III, 2. B., Ankara, TBMM Matbaası, 1941, s. 191-192.

⁴⁰⁹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, C. II, 3. B., Ankara, TTK, 1989, s. 759; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 132-139.

⁴¹⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 133.

Tunalı Hilmi Bey ise, Hasan Basri Bey'in sözlerini tamamlar şekilde, padişahın Sevr Antlaşması'nı imzalamakla kendi kendini ortadan kaldırdığını söylemiştir. Hilafet ve saltanat makamıyla ilgili olarak yapılan gizli oturumda Mustafa Kemal Paşa şu sözlere yer vermiştir⁴¹¹:

“...Esir olan adam padişah olamaz. Biz öteden beri diyoruz ki, halife ve padişahımız dinsel gücünü kullanmaktan alıkonulmuştur, haince hareket ediyor. Bununla birlikte bu sorunla uğraşmak doğru değildir. Nerde bizim halife ve padişahımız deriz ve bugün ya onu tanımak gerek veya onun yerine hemen birisini geçirmek gerekir, buyurursunuz. Bununla birlikte bu işi böyle belirsiz bırakmak ‘halife ve padişah nerede, hilafet ve saltanat makamı nerededir, tutsaktır ya da gücünü kullanamaz. İlgisi nedir, hukuku nedir?’ Onlar için kanun yapmak gerekir...”

7 Aralık 1920 tarihli bu gizli oturum, Meclis'in açılmasından o güne kadar halife-sultana karşı tavrın ciddi olarak değişmiş olduğunu açık olarak gözler önüne sermektedir. Artık BMM, halife-sultanı bir hain olarak görmekte ve O'nun etkisini BMM ve Anayasa'ya sokmak istememekte, üstelik dışlamaktadır. Mustafa Kemal'den sonra söz alan Erzurum Milletvekili Mehmet Salih (Yeşiloğlu) Efendi ise, “Bu maddede halife sorunu uzayıp gitmektedir. Ben sanıyorum ki, bu bir aile sorunudur. Dal budak sarmış olan bu şecere[nin]... kurumuş dallarını kesmeyecek miyiz?” şeklinde ifadesiyle⁴¹² Meclis'teki hoca efendilerin halife aleyhinde konuşanlara bir sitemi olarak değerlendirilebilir.

20 Ocak 1921 tarihinde Meclis içerisinde, Anayasa tasarısının yedinci maddesi görüşülürken hilafet ve saltanat makamı konusunda tekrar hararetli tartışmaların yaşandığı bilinmektedir. Mustafa Kemal'in bu madde üzerinde de söz alarak, bu tartışmaya son noktayı koyduğu görülmektedir. Anayasanın birinci maddesiyle egemenliğinin ulusa verildiğini, dolayısıyla bu maddeyle Meclis'in yetkilerinin sınırlanmadığını belirten Mustafa Kemal, “sanıyorum ki yüksek Meclisiniz artık bu yetkileri bir şahsa bırakmak istemiyor, kendi yapmak ve tamamen üzerine almak istiyor, sonuçta bunu ifade etmek gerekir” sözleriyle konuya açıklık getirmiştir⁴¹³. Bu konudaki tartışmayı Mahmut Goloğlu şöyle yorumlamaktadır⁴¹⁴:

“Bu konuşmaların gerçek anlamı, padişahın artık devlet yönetiminden uzaklaşması demektir. Oysa ki günün şartları açıktan açığa böyle bir yola girmeye elverişli değildi. Kayıtsız ve şartsız millet hakimiyetine dayanarak padişahın bütün haklarını millete vermek gerekli idi, ama yüzyılların gelenekleri, alışkanlıkları ile henüz padişahına ve halifesine sahip çıkmak isteyen halk topluluğunu da ürkütmemek, tedirgin etmemek

⁴¹¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 135,137.

⁴¹² A.g.z., C. I, s. 137.

⁴¹³ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 202-204.

⁴¹⁴ Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s. 64-65.

gerekirdi. Bu sebeple [M. Kemal] tekrar söz alarak zamansız aşırılığı önlemeye çalıştı...”

1921 Anayasası’nın bu tartışmalarla Meclis’te kabul edilmesiyle, halife-sultanın egemenliğinden halk egemenliğine geçişte onaylanıyordu. Fakat bu görüşmeler de ortaya çıkan başka bir sonuç ise, Meclis’te bir takım gruplaşmaların ortaya çıkması olmuştur.

Bu arada 11 Ocak 1921’de zaferle sonuçlanan I. İnönü Muharebesi, İtilaf Devletleri’ne Sevr’i tadil ettirmenin gerekliliğini göstermişti. Bunun üzerine Londra’da toplanacak konferansa İtilaf Devletleri, Osmanlı Hükümeti ile Yunanistan’ı da çağırmışlardır. Davette Osmanlı Murahhas Heyeti arasında Ankara temsilcilerinin de bulunması isteniyordu. Bu davranışları ile itilaf Devletleri, Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ni hâlâ meşru saymadıklarını, hiçbir şekilde tanıma yoluna gitmediklerini göstermek istiyorlardı. Mustafa Kemal Paşa ise, Türkiye’ye ait işlerin çözümünde, her türlü dış ilişkilerde yetkili hükümetin, yalnızca TBMM Hükümeti olduğunu İtilaf Devletleri’ne bildirerek doğrudan doğruya davet alınmadıkça bu konferansa katılmayacaklarını bildirmiştir⁴¹⁵. Çünkü Osmanlı Hükümeti’nin konferansa davet edilmesi, BMM’nin İstanbul’a karşı hoşnutsuzluğunu da artırmıştı. Çünkü Sevr antlaşmasını bu hükümet yetkilileri imzalamış ve bu anlaşma Türkiye’ye hayat hakkı tanımıyordu. Bu yüzden BMM’ndeki milletvekillerinin gözünde Osmanlı Hükümeti ile Sevr antlaşması özdeşleşmiş gibiydi.

4 Şubat 1921 tarihinde bu konferansla ilgili Meclis’te yapılan görüşmelerde, Osmanlı Hükümeti’nin yanı sıra hilafet ve saltanat makamında oturan padişah hakkında da ağır ifadeler kullanılmıştır. Özellikle Kırşehir Milletvekili Yahya Galip (Kargı) Bey, “... Sevr Antlaşması gibi bir antlaşmayı meydana getiren bir padişahın ulusla işi kalmamıştır...” şeklindeki sert ifadesine, Hakkari Milletvekili Mazhar Müfit (Kansu) Bey’de destek vermiş ve sözü “padişah sorununa” getirmiştir. Mazhar Müfit Bey’e göre, “BMM’nin gözünde iki hükümet yoktur, kanunla (Anayasa ile) reddedilmiştir... Bugün padişah da yoktur. Çünkü İslamların koruyucusu olamayan bir kişi padişah olamaz...” Mazhar Bey’in bu sözlerine Erzincan Milletvekili Emin (Lekili) Bey, “Demek ki vakti gelmiş” sözüyle karşılık vermiştir⁴¹⁶. Bu gizli oturum

⁴¹⁵ Ahmet Mumcu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 178.

⁴¹⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 369-371.

sırasında, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın niteliği ve amacının ulusal bir kimliğe büründüğü açıkça gözlenmektedir.

5 Şubat 1921 tarihinde aynı konu ile ilgili olarak yapılan ikinci gizli oturumda da, padişaha ve makamına karşı ağır suçlamalar devam etmiştir. Bu oturumda Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, BMM'nin bir İngiliz manevrası ile karşı karşıya olduğunu, İngilizlerin, elinde bir oyuncak olan halifenin etkisini Anadolu'ya sokarak BMM Hükümeti'ni yıkmayı amaçladığını dile getirmiştir. Abdülgâfur Efendi'ye göre BMM Hükümeti, İstanbul Hükümeti ve Hilafetle ilişkisini kesecek olursa İngilizlerin amacı gerçekleşmiş olacaktı. Bu gelişme, İslam ülkelerinin Türkiye'ye tarihsel manevi yardım ve sempatisini yok edebilirdi. Bu yüzden İstanbul ve Ankara arasındaki görüş ayrılıkları, çatışmalar “aile içi bir sorun” olarak kalmalı ve sorunun çözümü savaştan sonraya bırakılmalıydı⁴¹⁷. Muş Milletvekili Hacı Ahmet Hamdi (Bilgin) Efendi de, Sevr Antlaşması'nı onaylamakla halifenin “ecnebilere boyun eğen bir yaratıktan başka bir şey olamayacağı”, Mersin Milletvekili İsmail Safa (Özer) Bey ise, bu sorunla uğraşmanın zamansız olduğunu, zamanı gelince Meclis'in gerekli kararı alacağını açıklayarak Abdülgafur Bey ile aynı görüşte olduklarını yinelemişlerdir. Bu konuşmalardan sonra söz alan Mustafa Kemal Paşa da, Halifenin şahsiyetinin bütün İslam ülkeleri gözünde çok kötü bir imajı olduğunu, Halifenin Anadolu'da savaş aleyhinde hareket etmesinin İslam halklarına kan ağlattığını ve Anadolu halkının da buna en iyi örnek olduğunu dile getirmiştir⁴¹⁸.

Bu görüşmelerden de açıkça görüleceği üzere, daha önce hilafet ve saltanat makamına sıkı sıkıya bağlı olan milletvekili hoca efendiler bile, halife-sultana olan eski bağlılıklarını artık bırakmışa benziyorlardı. Anayasa çalışmaları sırasında milletvekillerinin büyük çoğunluğu halife-sultanın etkisini Anayasa'ya sokmaktan kaçındıkları gibi, Osmanlı soyunun Ankara'ya gelme girişimlerine de izin vermemişlerdir⁴¹⁹. Sonuç olarak Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında halife-sultanın

⁴¹⁷ A.g.z., s. 388-391.

⁴¹⁸ A.g.z., s. 410-411.

⁴¹⁹ Osmanlı şehzadelerinden Abdülhalim Efendi ve Ömer Faruk Efendi ile Veliaht Abdülmecit Efendi, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgaliyle birlikte Ankara'ya gelme girişimlerinde bulunmuşlar ama Ankara Hükümeti ve başta Mustafa Kemal buna izin vermemiştir. Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 525-526.

geleceğiyle ilgili olarak izlenecek yolu, Mustafa Kemal Paşa büyük eseri olan Nutuk'ta şöyle açıklamaktadır⁴²⁰:

“Beliren ulusal savaşın tek amacı yurdu dış saldırıdan kurtarmak olduğu halde, bu savaşın başarıya ulaştıkça ulusal iradeye dayanan yönetimin bütün ilkelerini ve şekillerini evre evre bugünkü döneme değin gerçekleştir[il]mesi olağan ve kaçınılmaz bir tarih akışı idi. Bu kaçınılmaz tarih akışını gelenekten gelen alışkanlığı ile, hemen sezinleyen hükümdar soyu, ilk andan başlayarak ulusal savaşın amansız bir düşmanı oldu. Bu kaçınılmaz tarih akışını, ilk anda bende gördüm ve sezinledim. Ama, baştan sona, bütün evreleri kapsayan sezgilerimizi ilk anda bütünıyla açığa vurmamak ve söylemedik...”

Saltanatın kaldırılmasına sebep teşkil eden olay, silahlı mücadeleye son veren Mudanya Mütarekesi'nden sonra başlatılan barış görüşmelerine İstanbul Hükümeti'nin de katılmak istemesidir. 11 Ekim'de imzalanan Mudanya Mütarekesi'nden sonra barış konferansı için hazırlıklar başlamış ve üç devlet İngiltere, Fransa ve İtalya, Lozan'da düzenlenecek olan konferansa hem İstanbul, hem de Ankara Hükümeti'ni davet etmişlerdir. 3müttefik devletin 1921 Londra Konferansı'nda (21 Şubat-11 Mart 1921) yaptıkları gibi Türkiye barışı için İstanbul ve Ankara Hükümeti'nin her ikisini de çağırmaları, hiç kuşkusuz aradaki görüş farklarını daha da artırmak ve bu çatışmadan yararlanarak kendi siyasa ve isteklerine uygun bir barışı kabul ettirmek amacına yönelikti. Fakat düşmanı vatandan sürüp çıkaran ve müttefikleri Mudanya Ateşkes sözleşmesini imzalamaya, arkasından da Sevr Antlaşması'nı bir tarafa bırakarak yeni bir barış antlaşması hazırlamaya zorunlu kılan güç, açıkça TBMM ile onun hükümeti ve orduları idi. Bu nedenlerle barış konferansına Türkiye'nin ve Türklerin asıl temsilcilerinin Ankara'dan seçilip gönderilmesi gerekli idi⁴²¹. Osmanlı Hükümeti'nin TBMM Hükümeti yanında bu konferansa katılmak istemesi ve bu toplantıya katılacak delegelerin de beraberce seçilmesi konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne başvurmaya yeltenmesi, Mustafa Kemal Paşa'yı harekete geçirmiştir⁴²².

İstanbul Hükümeti'nin Sadrazamı Tevfik Paşa'nın barış konferansında görüş ve sözbirliği edilmek üzere, 29 Ekim 1922 tarihinde TBMM Başkanlığına çekmiş olduğu telgraf bir hayli düşündürücüdür. Milli mücadeleden ayrı kalmayı düşünmediklerini öne süren Sadrazam, Osmanlı devlet ve milletinin başına daha büyük zararlar gelmemesi ve İslam dünyasının da bu yüzden acı duymaması için

⁴²⁰ Nutuk-Söylev, C. I, s. 21-23.

⁴²¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, 2. B. Ankara, Bilgi Yayınları, 1998, s. 276.

birlikte hareket etmeyi istiyor ancak, bunu TBMM Hükümeti'nin İstanbul Hükümeti'ne uyması biçiminde görüyordu. Sonuç olarak Ankara Hükümeti'nin bir temsilci seçip, göndermesini diliyor; bu kabul edilmeyecek olursa kendi heyetlerinden Ziya Paşa'nın temsilci olarak yollanacağını da ekliyordu⁴²³.

Meclis'in 30 Ekim günkü oturumunda okunan bu telgraf, çok sert tepkilere neden olmuş ve söz alan kimi üyeler, İstanbul Hükümeti'nin bu davranışının vatana ihanet olarak kabul edilip ona göre işlem yapılmasını (İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmalarını) istemişlerdir. Görünen şudur ki, Türk Milletinin üç buçuk yıl süren ağır fedakârlıklarla sağladığı zafere ortak olmaya çalışan bir hükümet ve onun hıyaneti tescil edilmiş padişahı hakkında milletçe verilen karar çoktan belirmişti. Gerek Mustafa Kemal'in 24 Nisan 1920 tarihli önergesinde ve gerekse 20 Ocak 1921 tarihli Anayasada, egemenlik milletin malı olarak ilan edilmişti. Kayıtsız ve şartsız millete ait olan egemenlik sultan-halifeye bırakılamazdı. Çünkü millet bu hakkını isyan ederek ihtilâl almıştı⁴²⁴.

Milletlerarası ilişkilerde İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'nun başarısına ortak olma ve Türk milleti adına karar verme durumunda olduğu bu son olay üzerine, iki başlıktan kurtulmak için saltanatın kaldırılmasına karar verilmiştir. Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın da içinde bulunduğu 78 kişinin imzasını taşıyan bir önergeyi Meclise vererek, "Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğinin ve Yeni Türkiye Hükümeti'nin onun varisi bulunduğu ve halifelik makamının kurtarılacağı" karar altına alınmasını istemiştir⁴²⁵. Saltanatın kaldırılması hakkındaki kanun tasarısı, TBMM Karma Komisyonu'nda görüşülürken başta Albay Selahattin ve Ziya Hurşit olmak üzere kimi üyeler, padişahlığın kaldırılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Bu arada Mustafa Kemal'in silah arkadaşlarından olan Rauf (Orbay) Bey ile Refet (Bele) Paşa da saltanatın kaldırılmasından yana olmadıklarını Mustafa Kemal'e açıklamışlardı. Özellikle Refet Paşa, "bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir yönetim biçimi olamaz" diyerek kesin tavrını sürdürmüştür⁴²⁶. İlk görüşmeler sonunda bu teklif, Birinci Dönem

⁴²² Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 210.

⁴²³ Adı geçen telgraf metni için bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev, Vesikalar/Belgeler*, C. III, Ankara, TTK, 1989, s. 1836-1837.

⁴²⁴ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 210.

⁴²⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 30.10.1338 (1922), C. 24/1, s. 293.

⁴²⁶ *Turan*, s. 278.

Milletvekilllerinden “İkinci Grup” olarak isimlendirilen milletvekilleri engellendiği için kabul edilmemiştir. Bunun üzerine konu 1 Kasım 1922 günkü oturumda tekrar ele alınmış ve bu oturumda da uzun tartişmalara neden olmuştur. Bu arada söz alan Mustafa Kemal Paşa, halifeliğın İşlam tarihinde ortaya çıkışı ve gelişmesinden örnekler vererek bu kurumun saltanattan ayrılabilceğini belirtmiřtir⁴²⁷. Sonuçta konuya ilişkin verilen önergenin başta Anayasa, Dinişleri ve Adalet Komisyonlarınca da incelenmesi kabul edilmiştir. Müfit Efendi’nin başkanlığında ortaklaşa toplanan komisyonda, özellikle din adamı olan üyeler, saltanat ve halifeliğın birbirinden ayırlamayacağını savunmuşlardır. Bu görüşün etkin olacağını sezinleyen Mustafa Kemal Paşa, yapmış olduğu konuşmada Osman oğulları ailesinin aslında ulusa ait olması gereken egemenliğı, kendi ailelerine özgü kıldıklarına işaret ederek şu hususları ısrarla vurgulamıřtır⁴²⁸:

“Hakimiyet ve Saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye ilim icabıdır diye müzakereyle, münakaşa ile verilemez. Hakimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osman oğulları zorla Türk milletinin hakimiyet ve saltanatına v zi- yled olmuşlardı (zorla el koymuşlardı). Bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdir. şimdi de Türk Milleti bu m tecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hakimiyet ve saltanatına isyan ederek, kendi eline bil-fiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzubahis olan, millete saltanatını, hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacağız meselesi değıldir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu behemehal olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.”

Bu kuşkusuz bir gözdağı, bir tehdit idi. Ama TBMM’nin en belirgin özelliğı de “İhtil l Meclisi” olmasıydı ve ihtil lde bu tür konuşmalara rastlanılması pek yadırganacak bir şey değıldi. Nitekim, konuşma etkisini hemen göstermiş ve Ankara Milletvekili Mustafa Efendi, “Biz sorunu başka bakımdan ele almıştık, a ıklamalarınızdan aydınlandık” diyerek konuyu savunulan ilke yönünden yeniden değerlendireceklerini belirtmiřtir⁴²⁹. Komisyon bu gelişmelerin ışığı altında saltanatla halifeliğın birbirinden ayrıldığını ve saltanatın kaldırıldığını belirten “2” maddelik bir yasa taslağı hazırlamıştır. Bu taslak Meclis Başkanlığı’na sunulurken kaleme alınan metin ise, söz konusu yasanın bir gerekçesi olduğu kadar Tevfık Paşa’nın 29 Ekim

⁴²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 1.11.1338 [1922], C. 24/1, s. 305-311; *Nutuk-Söylev*, C. III, 1836-1858; Sina Akşın, *Ana  izgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 162.

⁴²⁸ *Turan*, s. 279; *Söylev*, C. II, s. 505.

⁴²⁹ *Turan*, s. 279;  zer Ozankaya, *Atatürk ve Laiklik, Atat rk  Düşüncenin Temel Niteliğı*, 1. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s. 171-173.

tarıhli telgrafına da bir cevap niteliği taşıyor ve aynı zamanda Lozan’da savunulacak temel görüşü de içeriordu⁴³⁰:

“Yüksek Başkanlığa,

“Birkaç yüzyıldır saray ve Babıâli’nin cehalet ve sefahati yüzünden devlet büyük felaketler içinde müthiş bir surette çalkalandıktan sonra, nihayet tarihe göçmüş bulunduğu bir anda, Osmanlı İmparatorluğu’nun kurucusu ve gerçek sahibi olan Türk Milleti, Anadolu’da hem dış düşmanlarına karşı ayaklanmış hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhinde harekete geçmiş olan saray ve Babıâli aleyhine mücadeleye atılarak, Türkiye’de BMM ve onun hükümeti ve ordularını kurarak dış düşmanlar, saray ve Babıâli ile fiilen ve silahla ve bilinen çok büyük güçlükler ve yokluklar içinde savaşı girişmiş, bugünkü kurtuluş gününe ulaşmıştır.

“Türk Milleti saray ve Babıâli’nin hıyanetini gördüğü zaman anayasayı kabul ederek onun birinci maddesiyle egemenliği padişahıtan alıp bizzat millet ve ikinci maddesiyle yürütme ve yasama kuvvetlerini kendi eline vermiştir. O zamandan beri eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe göçüp yerine yeni ve milli bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri padişahlık kaldırılmış olup yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulmuştur.”

Komisyonun önerdiği yasa taslağı, saltanat ve hilafet kurumlarının birbirlerinden ayrılmasını, Osmanlı saltanatının İstanbul’un işgal edildiği 16 Mart 1920 gününden başlayarak sona erdiğini hükme bağlıyor, halifelige de Meclis’çe Osmanlı ailesinden birisinin seçilmesini öngörüyordu⁴³¹:

“1. Anayasa ile Türkiye halkı, egemenlik hak ve yetkisini, gerçek temsilcisi olan TBMM’nin manevi kişiliğinde vazgeçilmesine, parçalanmasına olanak bulunmayan bir görev devri olmak üzere temsil etmeye ve eylemli olarak kullanmaya ve ulusal egemenliğe dayanmayan hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiğinden ötürü, Ulusal Ant sınırları içinde TBMM Hükümeti’nden başka hükümet şekli tanımaz. Dolayısıyla Türkiye halkı, kişisel egemenliğe dayanan İstanbul’daki hükümet biçimini, 16 Mart 1920’den başlayarak ve sonsuza dek tarihe geçmiş saymıştır.

“2. Halifelik, Osman-oğulları hanedanına ait olup halifelige, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın bilim ve ahlâk yönünden en makbul (erşed) ve en iyi olanı seçilir. Türkiye devleti halifelik makamının korunağıdır.”

1 Kasım 1922’de Meclis’teki görüşmelerden sonra açık oylamaya sunulan bu taslak, “ben karşıyım” diye seslenen bir milletvekilinin olumsuz oyuna karşı kabul edilerek yasalaşmıştır⁴³². Karşı çıkış sesi de “söz yok” diye susturulmuştu. Mustafa Kemal’in deyimiyle, “Osmanlı egemenliğinin çökme ve ortadan kaldırılma töreninin son evresi” de böyle kapanmıştı⁴³³. Milli egemenliği ebedileştiren ve milletin kendi hakkının ifadesi olan bu kanunla, hilafet ve saltanat birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmış, Türk Devrimi de yönetsel alanda önemli bir aşama kaydetmiştir.

⁴³⁰ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No. 34, s. 14; *Turan*, s. 279.

⁴³¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1.11.1338 (1922), C. 24/1, s. 314.

⁴³² *Sicil-i Kavanin*, C. 1, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 149.

TBMM'nin bu kararı Vahdettin'e, Yıldız Sarayı'nda Refet (Bele) Paşa tarafından tebliğ edilmiştir⁴³⁴. Osmanlı Saltanatı tarihe karışınca, o yönetimin son Sadrazamı olarak tanınan Ahmet Tevfik (Okday) Bey de, 4 Kasım 1922'de istifasını kendisini bu göreve atamış olan Padişah Vahdettin'e sunmuştur. Yine aynı gün TBMM Hükümeti, İstanbul'un idaresine el koymuştur. Devletin içinde bulunduğu durumdan korkan Sultan Vahdettin, İstanbul'da kalmasının uygun olmayacağını düşünerek İngiltere'ye sığınma talebinde bulunmuş ve 16 Kasım 1922 günü İngiliz Komutanı Harrington'a şu mektubu yazmıştır⁴³⁵: "İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümünden İngiltere devlet-i fahimesine iltica (yüce İngiliz devletine sığınıyor) ve bir an evvel İstanbul'dan mahall-i ahara (başka yere) naklimi talep ederim (isterim) efendim! Halife-i Müslimin Mehmet Vahidettin".

Hayatını kurtarmak için yurtdışına götürülmesini dileyen Vahdettin'in isteği İngilizlerce olumlu karşılanmıştır. 17 Kasım 1922 tarihinde Yıldız Sarayı'nın kullanılmayan Malta kapısından çıkan Vahdettin, kendisini orada bekleyen Harrington'un hazırlattığı otomobile binerek, Dolmabahçe rıhtımına inmiş ve oradan da açıkta demirlemiş olan Malaya Zırhlısı'na götürülmüştür. Yanında oğlu Ertuğrul, Başmabeynci Ömer Yaver, Esvapçıbaşı İbrahim, Berberbaşı Mahmut, Tütüncübaşı Şükrü Beylerle, İkinci ve Üçüncü Musahip Cevher ve Hayrettin Ağalarla üç hizmetçi bulunuyordu. Vahdettin önce İngilizlerin sürgün yeri olarak kullandıkları Malta'ya götürülmüş, fakat bir süre sonra Şerif Hüseyin'den bir çağrı alarak Mekke'ye geçmiştir. Mekke'de saltanat ve halifeliğin birbirinden ayrılmasının doğru olmadığını savunan bir bildiri de hazırlayan Vahdettin, bu girişimden beklediği sonucu alamamış, bunun üzerine İtalya'ya dönüp San-Remo'ya yerleşmiş ve 14 Mayıs 1926 yılında da orada ölmüştür⁴³⁶.

Saltanatın kaldırılmasına ilişkin 1 Kasım 1922 tarihli yasa, Vahdettin'in halifelik unvanını üzerinden almamıştı. O da İngilizlere sığınırken bu unvandan yararlanmak istemişti. Ancak yabancılara sığınan bir halifelige neler yapılacağı

⁴³³ Turan, s.280; Turhan Olcaytu, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz*, 8. B., Ankara, Ajans Türk Basın ve Basım A. Ş., 1998, s. 20-21; Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi Ülkü, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 33.

⁴³⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi-1918-1938*, Ankara, 1983, s. 361-367.

⁴³⁵ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s. 49; Turan, s. 281; Lord Kinross, *Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, 10. B., İstanbul, Altın Kitaplar, 1984, s.419-421.

⁴³⁶ Turan, s. 281-282. Vasiyeti üzerine cenazesi Şam'da bulunan Selahattin-i Eyyübi Camisinin bahçesine defnedilmiştir. Bkz., Akşin, s. 163; Gentizon, s. 37-38.

önemli bir sorun olarak belirmişti. Vahdettin'in kaçtığı Ankara'ya bildirildiğinde, sorun TBMM'nin 18 Kasım tarihli oturumunda gündeme getirilmiştir. Öncelikle Şer'ie Bakanı Konya Milletvekili Vehbi Efendi'nin halifelğin boş olduğu, o yere layık birisi seçildiğinde onu halife olarak tanımanın gerekli olduğuna ilişkin fetvası okunmuştur⁴³⁷:

Vehbi Efendi'nin bu fetvası üzerine boş kabul edilen halifelik için seçime gidilmiş ve ad okunarak yapılan oylama sonucunda, Sultan Abdülaziz'in oğlu ve Vahdettin'in tahta çıkışından sonra hanedanın en yaşlı erkek evladı olarak veliaht sayılan Abdülmecit, 148 oyla halife seçilmiştir. Abdülmecit, Müslümanların Halifesi sıfatından başka bir sıfat kullanmaması, halifelğe seçilmesinden dolayı memnuniyetini halka bildirmesi, Vahdettin'in davranışını kınaması ve TBMM Anayasası'nın İslamlığa en uygun idareyi getirdiğini bildirmesi şartıyla halife tayin edilmiştir. Mustafa Kemal'de 19 Kasım 1922 tarihinde Abdülmecit Efendi'ye halife seçilmiş olduğunu bildiriyor ve bu durumu İslam dünyası ve Türkiye halkına ilan ediyordu⁴³⁸.

2. II.TBMM ve Siyasi Yelpazede Yeni Bir Oluşum: Halk Fırkası

Bugüne kadar Türk siyasi hayatında en büyük rolü oynayan ve bu hayatı derinden etkileyen en önemli siyasi parti, hiç kuşkusuz “Cumhuriyet Halk Partisi”dir. Öncelikle yeni devletin kuruluş sürecini hazırlayan Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında, arkasında çağdaş bir devlet yaratma yolunda, saltanatın kaldırılmasıyla başlayan devrimlerin Atatürk'ün liderliğinde uygulanmasında ve laik ve demokratik bir devlet ve toplum yaratılmasında bu partinin önemli katkıları olmuştur.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla başlayan işgaller, Türklerin yurtlarında bağımsız bir devlet olarak yaşayıp yaşayamayacakları hakkında

⁴³⁷ Adı geçen fetva sureti şöyledir:” Müslümanların imamı olan Zeyd (simgesel bir ad), düşmanın, bütün Müslümanlar aleyhinde yok olmaya neden olacak ağır önerilerini, bir zorunluluk olmadan kabul ederek, İslam hukukunu savunmaktan aczini gösterir ve Müslümanların dinin gerekli kıldığı savunmalarında düşmana uyararak Müslümanların zarar görmelerine ve baş eğmelerine yol açacak hareketlere doğrudan doğruya girer ve karışıklık doğuracak hareketlere devam edip ısrar ederse ve bundan da yabancıların koruması altına sığınarak halifelik makamını terk edip kaçmakla halifelikten eylemli olarak vazgeçtiği şer'an münhal olur mu?- Yanıt: Olur! Bu suretle İslam hukukunu ve yararlarını korumak için halifelik makamına layık bir zata, ilgililer ve iş sahipleri tarafından biat olunmak gerekli (vacip) olur mu? Olur.” Bkz., *Turan*, s. 282; Saltanatın kaldırılması ve halifenin Meclis'te seçileceği konusu için bkz., *B.C.A.*, Dos. 2446, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 202. 379. 3, (5. 11. 1922).

⁴³⁸ *Nutuk-Söylev*, C. II, Belge No. 265, s. 1858-1861.

kuşkların doğmasına neden olmuştu. Özellikle sarayın ve hükümetinin iyi bir barışa kavuşabilmek yolunda İtilaf Devletleriyle uyum içinde görünme politikası izlediği dönemlerde, doğup büyüdüleri kentlerin, bölgelerin, ellerinden alınıp başkalarına verilmek istendiğini gören halkın ya da aydınların bir kesiminin, bu tehlike karşısında harekete geçtikleri görülmektedir. Bunun için de ilk yapılacak şey kuşkusuz ki bir araya gelmek ve belirli bir görüş çerçevesinde örgütlenmek idi. İşte daha ilk işgallerin başladığı mütareke ertesinde değişik adlarla bazı derneklerin kurulması, bu gereksinimin bir sonucu idi⁴³⁹. Bu dernekler içinde kuşkusuz en etkin olanları bölgesel direniş örgütleri niteliğinde olan “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri”dir⁴⁴⁰.

Devletin kurtuluşu için ortaya atılan çözüm önerilerinin hiçbirisinde ülkenin bütün olarak tam bağımsızlığa kavuşturulması düşüncesi yoktur. Daha doğrusu buna olanaksız olarak bakılmaktadır. Nitekim ya bölgesel kurtuluştan ya da İngiliz ve Amerikan mandacılığından söz edilmektedir. İşte böyle bir ortamda, Anadolu’nun yer yer işgal edildiği bir durumda, farklı bir ses ortaya çıkmıştır. O da Mustafa Kemal’in Samsun’a çıkmasıyla başlayan Ulusal Bağımsızlık Savaşı’dır. Bölgesel kurtuluş çarelerini ve mandacılık senaryolarını bir kenara atan Mustafa Kemal, Samsun’dan başlayarak tüm ülkeyi ulusal savaş yolunda örgütleme çabasına girişmiştir. Başta İstanbul Hükümeti’ne ve işgalci güçlere ilk olarak 28 Mayıs 1919 tarihli “Havza Bildirisi”yle karşı çıkan Mustafa Kemal, ulusal savaş konusundaki kararlılığını ise bir ihtilal beyannamesi niteliğinde olan 22 Haziran 1919 tarihli “Amasya Genelgesi” ile kesin biçimde ortaya koymuştur. Amasya Genelgesi, Ulusal Bağımsızlık mücadelesinin resmen başlatıldığını bildirmekte ve yeni bir egemenlik anlayışına da işaret etmektedir. Ulus artık kaderini kendi eline alıyor ve mevcut hükümetin yönetimine açıkça karşı çıkıyordu. Hatta mevcut hükümeti hiçe sayarak ulusal nitelikli bir kongrenin Sivas’ta toplanmasını kararlaştırıyordu.

Sivas Kongresi Türk siyasi tarihinde çok önemli gelişmelere yol açacak ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin kuruluş sürecini de başlatacaktır. Gazi Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1927 Büyük Kurultayı açış konuşmasında⁴⁴¹; “...

⁴³⁹ Turan, *Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, 1. Kitap, I. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1991, s. 123.

⁴⁴⁰ Bölgesel amaçlı kurulan bütün bu derneklere verilen adlar, korunma ve savunmayı yansıtmaktadır. Muhafazaa-ı Hukuk, Müdafaa-i Hukuk, Redd-i İlhak vs.

⁴⁴¹ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918-1938*, 2. B., Ankara TTK, 1988, s. 471.

Fırkamız geçen ızdırıp seneleri içinde milletimizin hayatı ve şerefi için gösterdiği yüksek azim ve iradenin mümessili olarak bundan dokuz sene evvel meydana çıkmıştı. Bütün Anadolu ve Rumeli'ye şamil olmak üzere ilk umumi kongremiz Sivas'ta akd edilmişti..." sözleriyle partinin kuruluşunu hem Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlamış, hem de ilk genel kongrenin "Sivas Kongresi" olduğunu ifade etmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Genel Başkanı sıfatıyla Gazi Mustafa Kemal'in yapmış olduğu bu açıklama, CHF ile ilgili çalışmaların Sivas Kongresi'ne kadar götürülmesini zorunlu kılmaktadır.

Mustafa Kemal, Samsun'dan itibaren gittiği her yerde dağınık bölgesel örgütleri tek bir çatı altında toplamaya başlamıştır. İstanbul Hükümeti'nin görevden alması O'nu durdurmamış ve Sivas'ta kongre hazırlıklarını başlatmıştır. Bu arada "Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum'da toplanmasını kararlaştırdığı kongreye de katılan Mustafa Kemal, bölgesel nitelik taşıyan bu kongreye başkanlık ederek alınan kararların ulusal nitelikte olmasına sağlayarak, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın liderliğini de eline almıştır. Kongrede dokuz kişiden oluşan bir "Heyet-i Temsiliye" kurulmasına karar verilmiş ve kongreden hemen sonra oluşturulan bu heyetin başkanlığına yine Mustafa Kemal'in seçilmiş olduğu görülmektedir. Nitekim Heyet-i Temsiliye başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal, 24 Ağustos 1919'da Erzurum Valiliği'ne yazdığı bir dilekçeyle, Doğu Anadolu'da kurulmuş olan bütün ulusal cemiyetlerin kongrede alınan kararlar "Şark-i Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında birleştirildiğini ilan etmektedir⁴⁴².

Mustafa Kemal, gerek İstanbul Hükümeti'nin gerekse itilaf güçlerinin tüm engellemelerine rağmen Sivas'a hareket ederek 4 Eylül 1919'da "Sivas Kongresi"ni açmıştır. Kongreye başta Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcileri olmak üzere Alaşehir, Denizli, Samsun, Çorum, Eskişehir, Yozgat, Afyonkarahisar, Bursa, Kastamonu, Niğde, Kayseri ve Üsküdar delegelerinden oluşan 38 kişi katılmıştır⁴⁴³. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk kongresi olarak kabul edilen bu kongrenin, bütün ülkeyi temsil ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü işgal altındaki yerlerde bulunan delegelerin kongreye katılımı engellenmiştir. Yeni

⁴⁴² Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk*, (Belgeler), C. III, s. 22.

⁴⁴³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 2. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 509-510; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 63; Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, 2.B., Ankara, TTK, 1989, s. IX.

Türk Devleti'nin temellerinin atılmış olduğu bu kongreye Mustafa Kemal başkan seçilmiş ve Kongre çalışmalarını 11 Eylül 1919'da tamamlayarak sona ermiştir. Sivas'ta alınan kararlar tüm ulusu kapsamakta ve 10 maddeden oluşmaktadır. Mustafa Kemal, Büyük Söylevi'nde bu kararları "Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar, Sivas Genel Kongresi'nde genişletilerek kabul edilmiştir..." sözleriyle açıklamaktadır. Nitekim dokuzuncu maddede, bütün ulusal cemiyetlerin "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında birleştirildiği ve Cemiyetin "her türlü particilik akımlarından" ve kişisel çatışmalardan arınmış olduğu vurgulanarak, bütün Müslüman vatandaşların bu cemiyetin doğal üyeleri sayılıyordu⁴⁴⁴.

11 Eylül 1919'da kuruluşu resmen onaylanan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin program ve tüzüğü de 8 Eylül 1919'da kabul edilmiş ve kuruluş amacı, "Osmanlı vatanının tamamîyetini ve makamı muallâyı hilâfet ve saltanatın ve istiklâli millinin masuniyetini temin zımnında Kuva-yı Milliye'yi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak" şeklinde ifade edilmiştir⁴⁴⁵. Bu ifade, Cemiyetin dini nitelik taşıdığını göstermekle birlikte bu konuda değerlendirme yaparken Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında ulusal bütünlüğün ne derece önemli olduğunu göz önünde tutmak gerekmektedir. Amaçta belirtilen, "Osmanlı Saltanatını ve İslam Halifeliğinin devamını sağlamak" gibi sözler, ulusal savaşın örgütlenme ve savaş dönemleri boyunca İstanbul Hükümeti'nin özellikle hilafet kurumunu kullanarak ulusal bütünlüğü bozma çabalarının gerçekçiliğini çok güzel ortaya koymaktadır. Tüzüğün son bölümü Heyet-i Temsiliye ile ilgili olup, iki başlık altında toplanmaktadır. Heyet-i Temsiliye başlığını taşıyan ilk kısımda Temsiliyenin en az 9 ve en fazla 16 kişiden oluşacağı, içlerinden birinin başkan seçileceği; görevinin vatanın bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlamak için her türlü önlemi almak olduğu belirtilmektedir⁴⁴⁶.

İşte Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk kurultayı olarak kabul edilen Sivas Kongresi ve ilk nüvesi sayılan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Cemiyetler Kanunu'na uygun ve bir siyasi dernek olarak faaliyetlerine başlıyordu. 19 Mayıs 1919 ile 23 Nisan 1920 tarihleri arasında Mustafa Kemal, bütün ulusal örgütlerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çatısı altında

⁴⁴⁴ Atatürk, *Nutuk*, C. III, s. 101-102.

⁴⁴⁵ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. B., İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 28.

⁴⁴⁶ Tunaya, s. 518-519.

birleştirme çabaları sırasında, İttihatçıların kurmuş olduğu bir takım gizli derneklerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelede başarılar elde eden Mustafa Kemal, bu süreç içinde tartışmasız lider konumuna gelmiştir.

23 Nisan 1920’de olağanüstü yetkilere sahip bir Meclisin kurulmasıyla Türk siyasi yaşamında yeni bir dönem açılıyordu. 115 milletvekilinin katılımıyla açılışı gerçekleşen Birinci Büyük Millet Meclisi⁴⁴⁷, çeşitli sosyal kesimlerden gelen ve farklı ideolojilere sahip milletvekillerinden oluşuyordu⁴⁴⁸. Bu farklı ideolojiler kısa süre sonra Birinci Meclis’te çeşitli görüş ayrılıklarını da beraberinde getirecek ve gruplaşmalara yol açacaktır. Birinci Büyük Millet Meclisi’ne gelen bütün milletvekilleri, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin üyeleri sayılmasına rağmen, yukarıda açıklanan nedenler doğrultusunda zaman içinde çok farklı düşüncelere sahip gruplar ortaya çıkmıştır. Halk Zümresi, Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Islahat Grubu, İttihatçı Grup ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti adları altında, padişah yanlılarından sosyalistlere kadar pek çok görüşü savunuyorlardı⁴⁴⁹. Bu durumda Meclis’te görüş birliğini sağlamak ve yasa çıkarmanın her geçen gün zorlaştığını ve kargaşa ortamı yaratıldığını ifade eden Mustafa Kemal, özellikle Ocak 1921’de Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun çıkarılmasından sonra, Meclis çalışmalarının iyice güçleştiğini belirtmektedir. Bu kanunun çıkarılmasında Meclis’in çalışamaz hale getirildiğini gören Mustafa Kemal, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu” adıyla yeni bir grup kurmaya karar vermiştir⁴⁵⁰.

Mustafa Kemal, bu kararını uygulamaya koyarak, bütün gruplar ve Meclis üyeleriyle görüşmüş ve kuracağı grup etrafında birleşmelerini istemiştir. İç tüzüğü 10 Mayıs 1921’de kabul edilen “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu” resmen kuruluyor ve Grup başkanlığına da Mustafa Kemal seçiliyordu⁴⁵¹. “Birinci Grup”

⁴⁴⁷ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s. 132-133. Bu sayı bazı kaynaklarda 120 veya 70 olarak verilmektedir. Bkz. Mizyah Karaçam Şengil, *Birinci Dönem TBMM’nde Düşünce Akımları*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, s. 76.

⁴⁴⁸ Zafer Tark Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. B., İstanbul, Turhan Kitabevi, 1981, s. 212-213; İhsan Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, s. 79-91.

⁴⁴⁹ Güneş, s. 153-171; Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 403-404.

⁴⁵⁰ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 404; Ahmet Demirel, s. 212. Bu eserde bu grubun kurulma nedeni, “Mustafa Kemal’in kendisine yakın kimseleri burada toplayarak Meclis desteğini örgütlü bir yapı içine sokmak ve böylece bu grubun Meclise egemen olmasını sağlanacaktı.” şeklinde açıklanmaktadır.

⁴⁵¹ *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 389; *Tunçay*, s. 41-42.

adıylada anılacak olan grubun kuruluşunun temel amacı, Meclisin düzenli olarak çalışmasını sağlamak ve Misâk-ı Milli'nin gerçekleştirilmesi için Teşkilât-ı Esasiye çerçevesinde çalışmaktır⁴⁵².

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulduğunda, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de tüm ulusu içine alan bir dernek olmaktan çıkarak, Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun "siyasi partisi" konumuna giriyordu. Grup tüzüğünün 4. maddesindeki, "Grup üyelerinin, Meclis'teki bazı milletvekillerinin ne aşırı muhafazakârlığına ne de taklitçi eğilimlerine hoş bakmaması" şeklindeki ifadeler, bu kanıyı desteklemektedir. Dolayısıyla Müdafaa-i Hukuk Şubeleri, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun taşradaki örgütleri olarak görülmektedir⁴⁵³.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kuruluşu aşamasında Meclis'teki pek çok milletvekilinin grup dışında bırakılması, bazı yanlış anlamaları ve tepkileri de beraberinde getirmiştir. Grubun saltanatı ve hilafeti kaldırarak, Cumhuriyet yönetimine geçeceği izlenimi uyanmış ve Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, tüm Meclisin ve ulusun benimsediği ortak ilkelerin grubun tüzük olarak almasını eleştiren bir önergeyi Meclis Başkanlığı'na vermiştir. Bu önergede, bu durumun iç ve dış politikayı olumsuz yönde etkileyeceği ileri sürülüyordu⁴⁵⁴. Bu noktada en önemli tepkilerden birisi de Müdafaa-i Hukuk'un Erzurum Şubesi'nden gelmiştir. Kâzım (Karabekir) Paşa, hem kendisinin hem de bu şubenin rahatsızlığını dile getirmiş ve Mustafa Kemal ise birkaç telgrafla bu eleştirilere cevap vermişti⁴⁵⁵. Bütün bu tepkilerden açık olarak görüleceği üzere, Grubun tüzüğüyle birlikte sıkı ve disiplin içinde olan bir parti görünümünü çağrıştırması, Birinci Grup dışında kalanları şüphelendirmeye yetmişti.

Birinci Grup ile Meclisteki muhalifler arasındaki çatışmalar, Sakarya Savaşı öncesinde Başkomutanlık Yasası'nın çıkarılması sırasında doruk noktasına ulaşmıştır. Özellikle 1921 sonlarında Malta'daki tutuklu milletvekillerinin de Meclise katılmalarıyla muhaliflerin güç kazandıkları ileri sürülmektedir. İkinci Grup olarak anılan muhalif grubun 1922 Temmuz ayında kurulduğunu eldeki veriler açıkça

⁴⁵² Güneş, s. 173-174.

⁴⁵³ A.g.e., s. 174.

⁴⁵⁴ A.g.e., s. 175-176.

⁴⁵⁵ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 44.

ortaya koymaktadır⁴⁵⁶. Dolayısıyla Büyük Taarruz'un hemen ertesi günü Meclis'te iki grup varlığını sürdürmektedir. İkinci Grubun milletvekillerinin savunduğu görüşlere bakıldığında, öncelikle önemli bir kısmının saltanat ve hilafet yanlısı, bir kısmının da İttihat ve Tekakki'yi yeniden canlandırmaya çalışan kişiler oldukları görülmektedir. Nitekim, Mustafa Kemal'in gittikçe artan otoritesinden rahatsız olanlarla, Birinci Gruba alınmamalarından dolayı kırgınlık duyan milletvekillerinin muhalefet saflarında yerlerini almış oldukları görülmektedir⁴⁵⁷.

1921 yılı sonlarında iyice şiddetlenen bu gruplaşmalar yüzünden, adeta çok partili meclislerde yaşanan bir tartışma ve çekişme ortamına girilmiştir. Temel konularda asla hoşgörüsü olmayan İkinci Grup, eleştiri ve uyarı sürecini şiddetle artırıyordu⁴⁵⁸. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın başarı ile sona erdirilmesinde, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun ve Meclisin desteği kuşkusuz son derece önemli olmuştur. Ancak savaşın kazanılması ve barış süreci, iki grubun temel ilkelerdeki ortaklığının da bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde de bütünsel bir görüş birliği olmadığı barış döneminde ortaya çıkacaktır.

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması kararı, başta İkinci Grup olmak üzere Birinci Grup milletvekillerinin bazılarını da huzursuz etmiş ve Meclis içinde bazı muhalif seslerin yükselmesine neden olmuştur⁴⁵⁹. Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte artık yeni bir devlet düzeninin kurulacağı açıkça belli olmuştu. Üstelik hilafetin saltanattan ayrılmasıyla birlikte, halifenin siyasal gücü oldukça zayıflamış ve bu kurum TBMM'nin denetimine sokulmuştur. Fakat durumun muhalif çevreyi oldukça rahatsız ettiği ve endişelere sevk ettiği de görülmektedir. Bu arada Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Başkanı Mustafa Kemal, 6 Aralık 1922'de Ankara'da Hakimiyet-i Milliye, Yenigün ve Öğüt gazetelerinin muhabirlerine verdiği demeçte, yeni bir parti kurulacağını kamuoyuna ilk kez açıklıyordu. Bu demeç, Halk

⁴⁵⁶ Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet, s. 379; *Tunaya*, s. 537; Muhalefet Grubu'nun kuruluşunda farklı görüşler vardır. Güneş'e göre Grup, 1921 sonları ile 1922 başlarında ortaya çıkmıştır. *Güneş*, s. 182; Selek de muhalefetin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun görüşmeleri sırasında ortaya çıktığını ve 1921 sonlarında örgütlü hale geldiğini ve örgütlemeye Kara Vasıf'ın büyük rol oynadığını ileri sürmektedir. Bkz. Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, C. II, 8. B., İstanbul, Kastaş A.Ş., 1987, s. 625.

⁴⁵⁷ *Selek*, s. 628; *Güneş*, s. 184; *Demirel*, s. 15-50. Bu eserde bu görüşlerin ve tartışmaların ilerici-gericiliğe indirgendiği, İslamcı kesiminde bu nedenle II. Gruba sahip çıkma çabasında olduğu vurgulanmaktadır.

⁴⁵⁸ Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s. 165-166.

⁴⁵⁹ Mustafa Kemal, Nutuk'ta muhaliflerin daha saltanat kaldırılmadan önce bu konuda endişeye kapıldıklarını ve yoğun bir propaganda faaliyetine giriştiklerini anlatmaktadır. Bkz., *Nutuk*, C. II, s. 463-464.

Fırkası'nın kuruluş amacını ve niteliklerini göstermesi açısından son derece önemlidir⁴⁶⁰:

“Cenab-ı Hakka şükürler olsun ki, millet üç buçuk senelik kahramanane ciadalden sonra kendisini ebediyen esaret zinciriyle bağlamak isteyenleri mağlup etmiş ve istiklâline sahip olmuştur... Bu millî maksat ve mülâhazaları nazarı dikkatle bulundurarak milletimin, her sınıf hakkında ve hattâ âlemi İslâmın en uzak köşelerinde beni ebediyyen müftehir bırakacak surette gördüğüm teveccüh ve itimada kesbi liyakat etmek için en mütevazî bir ferdi millet sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatan hayrına vakf eylemek emeliyle sulhün istikrarını müteakip halkçılık esasî üzerine müstenit ve Halk Fırkası namıyla siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim...”

Mustafa Kemal bu demecinde, savaşın kazanılmasının ülkeyi uygar dünyaya taşımak için yeterli olmadığını, ülkenin tamamen kalkınmasını sağlayacak ve gerçekçi bir programa sahip “halk Fırkası” isimli bir partinin kurulacağını ve bu partinin yeniliklere öncülük edeceğini söyleyerek, herkesten yardım beklediğini dile getirmektedir. Demecinde bu partinin barıştan hemen sonra kurulacağını, fakat partinin kurulmasında izlenecek yolu ifade etmeyen Mustafa Kemal'in bu sözleriyle, Birinci Grubun Meclisteki durumu göz önüne alındığında, bu grubun Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini tahmin etmek kolaylaşmaktadır. Çünkü Birinci Grup, Mecliste bir siyasi parti gibi çalışmalarını sürdürmektedir. Mustafa Kemal'in bu kararı almasında hiç şüphesiz savaş yılları ve hemen sonrasında Meclis'te yaşanan şiddetli tartışmaların etkisi büyük olmuştur. Ulusal egemenlik temeline dayalı yeni bir devlet için yapılması gerekli devrimlerin gerçekleştirilmesi, ancak Meclis'te bir siyasi partinin desteğiyle daha hızlı gerçekleştirilebilirdi. Üstelik Meclis'teki muhalefetin tutumu, Mustafa Kemal'in bir parti kurma zamanının geldiğini düşünmesinde etkili olmuş olabilir. Bu açıklamalardan sonra, konu üzerinde tartışmalar başlatılmış ve Mustafa Kemal Saltanatın kaldırılması ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Grubunu siyasi bir parti konumuna getirme düşüncesini, halkla paylaşmak ve onların görüşlerini almak üzere Batı Anadolu'da uzun bir geziye çıkmıştır⁴⁶¹. Geziye çıktığı gün verdiği demeçte, ulusun bütün sınıflarının mutluluğunu sağlayacak bir partiyi kurmayı düşündüğünü ifade etmektedir⁴⁶². Bu gezinin ilk durağı olan Eskişehir'de, basında yaşanan tartışmalara cevap verircesine; ülkede her zümreyi içeren bir halk olduğunu, halkın çıkarlarını sağlamak içinse bir partiye gereksinim olduğunu ve kuracağı partinin tüm ulusa dayanacağını

⁴⁶⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Ankara, TTK Basımevi, 1989, s. 50-52.

⁴⁶¹ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 429.

belirtiyordu⁴⁶³. İzmit'te İstanbul gazetecileriyle yaptığı basın toplantısında ise, öncelikle parti programının bütün ulusun saadet ve mutluluğunu sağlamaya yönelik olacağını ve parti içinde öncelikle hareket ve fikir birliğinin, siyasi terbiye ve ahlâkın sağlanacağını ve bu açıdan millet için bir ekol olacağını savunmaktadır⁴⁶⁴.

Mustafa Kemal, 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii'nde halka yaptığı konuşmada, siyasi partilerin kurulma amacıyla, kuracağı parti arasındaki farkı ve daha önce kurulan siyasi partilerle ilgili düşüncelerini şöyle açıklamaktadır⁴⁶⁵:

“Bu milletin siyasi fırkalardan çok canı yanmıştır. Şunu arz edeyim ki, memâliki sairede fırkalar behemehal iktisadi maksatlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasi bir fırkaya mukabil, diğer bir sınıfın menfaatini muhafaza maksadiyle bir fırka teşekkül eder. Bu pek tabiidir. Güya bizim memleketimizde ayrı ayrı sınıf varmış gibi teessüs eden siyasi fırkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malûmdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dahildir. Bir defa halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyeti âzimesi çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri varidi hatır olur. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? ... Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalathane vesaire gibi müessasat çok mahduttur. Mevcut amalemizin miktarı yirmi bini geçmez. Bundan başka münevveran ve ulema denilen zevat gelir. Bu münevveran ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife halkın içine girerek onlara irşat ve ilâ etmek ve onlara terakki ve temeddünde pişva (önder) olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh mesâliki (meslek) muhtelif erbabının menafii yekdiğerine memzuç (karışmış) olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halktan ibarettir.”

Bu konuşmasından da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal, içinde bulunulan şartlar nedeniyle toplum içinde sınıf ayrımının yapılamayacağı, Türk toplumunun bütün meslek gruplarını tek tek ele alarak onların birbirleri için vazgeçilmezliğini vurgulamakta ve bu nedenle kuracağı partinin tüm kesimleri içine alan bir parti olacağını ifade etmektedir. Mustafa Kemal, bir yandan yeni kuracağı parti ile ilgili kamuoyunu bilgilendirirken, diğer yandan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin örgütlenme çalışmasını da sürdürmektedir⁴⁶⁶. Ancak bu çalışmalarda da önemli sorunlarla karşılaşmış, İstanbul basınının Ankara Hükümeti'ni eleştirmesinin yanında, savaş esnasında tek amaç için çalışan grupların (M.M. Grubu, M.H.C ve İttihat ve Terakki Şubeleri) iktidar mücadelesi için yoğun çatışmalar içine girdiği

⁴⁶² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 54.

⁴⁶³ Atatürk'ün Eskişehir-İzmit Konuşmalar (1923), s. 75-77.

⁴⁶⁴ A.g.e., s. 159-167.

⁴⁶⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 101-102.

görülmektedir. Müdafaa-i Milliye Grubu'nun önde gelen ismi Tevhid-i Efkâr başyazarı Velid Ebüzziya ile İttihat ve Terakki'yi yeniden etkin kılmak için çalışan Kara Kemal'le yapılan görüşmeler olumlu sonuç vermemiştir⁴⁶⁷. Bu esnada İkinci Grubun önde gelen üyelerinden Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in Muhafız Alayı Komutanı Topal Osman tarafından öldürülmesi, Meclis'te önemli tartışmaların başlamasına ve siyasi havanın tamamen bozulmasına neden olmuştur.

Gerek Meclis içinde ve gerekse Meclis dışında yaşanan iktidar mücadelesi ve özellikle ilkesel birliğin bozularak Meclisin çalışamaz hale gelmesi, Birinci Grubu harekete geçirmiştir. 1 Nisan 1923'te verilen önerge ile TBMM seçimlerinin yenilenmesi istenmiş ve gerekçede, ilk Meclisin ülkenin bağımsızlığın sağlamakla görevini yapmış olduğu ve ülkenin önünde barış ve ekonomik sorunlar nedeniyle yeniden kamuoyunun kazanılması gerektiğinden söz edilmiştir⁴⁶⁸.

Mecliste aynı gün kabul edilen bu önerge ile seçim yasası çalışmalarına başlanmış ve bu konuda yapılan görüşmeler, 1 Nisan'da tamamlanarak Meclis dağılmıştır. TBMM'de seçim kararının alınmasıyla 8 Nisan 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mustafa Kemal tarafından, siyasi tarihimize “Dokuz Umde” olarak anılan ve Halk Fırkası'nın ilk programı olarak kabul edilen seçim bildirgesi yayınlanmıştır. Bu beyannamenin giriş bölümünde seçim kararının verilmiş nedenleri açıklanarak, Meclisin yeni çalışma döneminde çoğunluğun tek bir amaç altında toplanarak ulusu, ulusal egemenlik çerçevesinde siyasi bir teşkilata kavuşturmak için Halk Fırkası'nın kurulacağı belirtilmiştir. Bunun için de Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüştürüleceği ilk olarak resmen ifade edilmiştir⁴⁶⁹.

Mustafa Kemal, dokuz umde ile aynı gün bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini seçim çalışmalarına katılmaya çağırmıştır. Bu çağrıda, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubelerinin ulusal savaş yıllarında büyük başarı gösterdiğini, aynı başarıyı seçim çalışmaları için de beklediğini ve Cemiyetin seçimi kazanması durumunda açıklanan ilkeleri uygulayacak Halk Fırkası'nın kurulacağını

⁴⁶⁶ Goloğlu, s. 175-176.

⁴⁶⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, 2.B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 24-31.

⁴⁶⁸ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s.180-188; Yılmaz Gülcan, *Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, s.64-69; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C.III, 11. B., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1932, s. 84.

⁴⁶⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 580.

bildirmiştir⁴⁷⁰. Bu amaçla seçimlere son derece önem veren ve belirli tarihlerde yayınlamış olduğu tamim ve beyannamelerle⁴⁷¹ Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini sık sık uyaran Mustafa Kemal'in aday seçiminde de hassas davrandığı görülmektedir. Bu hassasiyetinin nedeni ise, kuşkusuz Mustafa Kemal'in İkinci TBMM'den çok şey beklemesi, Cumhuriyeti ve devrimlerini bu Meclis'te gerçekleştirme kararında olmasıdır.

Mustafa Kemal'in önderliğinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çabaları sonuç vermiş ve seçimleri büyük çoğunlukla Cemiyetin adayları kazanmış ve İkinci Gruptan seçimleri kazanan olmamıştır⁴⁷². 1923 seçimleriyle başlayan bu yeni dönemde, ilk bakışta Mustafa Kemal'in Meclise mutlak egemen olacağı izlenimini doğurmakta idi. Ancak bu dönem içerisinde ne tür değişikliklere gidileceği seçim beyannamesinde açıklanmadığından, sonraki dönemlerde yapılan değişiklikler konusunda tüm milletvekillerinin ortak bir görüşe sahip olmadıkları açıkça görülecektir. Nitekim, Falih Rıfkı (Atay) Bey'e göre, seçilen milletvekillerinin vatanseverlikleri dışında ortak yanları bulunmuyordu: "10 kişisi, ikinci onuna uymayan, yetişmece farklı, kafaca farklı, anlayışça, görüşçe, isteyişçe, çok defa taban tabana aykırı denecek kadar farklı bir kalabalıktı." Falih Rıfkı, II. Meclis üyelerinin arasındaki görüş ayrılıklarını isimler vererek açıklarken, Türkçüleri "tam batılı" ve "gericiler" olarak ikiye ayırmış ve kendisini de ilk gruba dahil etmiştir. Mustafa Kemal'e kayıtsız, şartsız bağlı olanlar ve O ne yaparsa doğru sayanlar da bir başka grubu oluşturmaktadır. Hocalardan oluşan grubun ise bazılarının aydın düşünceli, bazıları ise "kara kuvvet" olduğunu ileri sürmüştür. Bu durum göz önüne alındığında seçimlerde İkinci Grubun tasfiye edildiği düşünülmese de, yeni Meclisin bir muhalefet partisi oluşturabilecek bütün unsurları içine aldığı da rahatlıkla görülmektedir⁴⁷³.

Seçimlerin kazanılmış olması Halk Fırkası'nın kurulmasını onaylama anlamı taşıdığından, seçim sonrasında kuruluş hazırlıkları resmen başlatılmıştır. Nitekim,

⁴⁷⁰ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C.IV, s. 519-520.

⁴⁷¹ A.g.e., s. 520-521.

⁴⁷² Olaysız geçen seçimlerde 72 seçim bölgesinden 270 milletvekili seçilmiştir. Bkz. Aydemir, *Tek Adam*, C. III, s. 89.

⁴⁷³ Falih Rıfkı, Türkçülerin azınlıkta olduğunu, gericiler olanların ise kökten devrimleri sevmeyen, saltanat ve hilafet yanlısı ve "kerhen" Kemalist olduklarını ileri sürmektedir. Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, Bateş A.Ş., 1984., s. 359-360.

Ankara’da Mustafa Kemal’in başkanlığında 7 Ağustos 1923’te toplanan milletvekilleri partinin tüzüğünü hazırlamaya girişmiştir. İlk günkü toplantıya katılan milletvekillerine hitaben bir konuşma yapan Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluşundan son döneme kadar geçen olayları ve Birinci Meclis’teki gruplaşmaya değinerek, Halk Fırkası’nın kuruluş nedenlerini açıklamıştır⁴⁷⁴. Yaklaşık bir ay süren tüzük çalışmaları 9 Eylül’de sonuçlanmış ve aynı toplantıda yapılan oylama sonucu “Halk Fırkası’nın İlk Tüzüğü” kabul edilmiştir⁴⁷⁵. 11 Eylül’de yapılan toplantıda ise, partinin genel başkanlık ve yönetim kurulu üyelerinin seçimi yapılarak, Gazi Mustafa Kemal Halk Fırkası başkanlığına getirilmiştir. Partinin kuruluş tarihi olarak genellikle tüzüğün onaylandığı tarih olan 9 Eylül dikkate alınırken, partinin kuruluş dilekçesinin İçişleri Bakanlığı’na verildiği tarih ise Ekim 1923 olarak kabul edilmektedir⁴⁷⁶. Partinin resmen kurulduğunu ilan eden tüzük, 104 maddeden ve Genel Esaslar ve Fırka Teşkilatı adı verilen iki bölümden oluşmaktadır⁴⁷⁷.

Seçimlerin yapılmasıyla birlikte, İkinci TBMM yeni toplanma yılına 11 Ağustos 1923’te başlamış ve 13 Ağustos’ta Mustafa Kemal TBMM Başkanlığına yeniden seçilmiştir. 14 Ağustos 1923’te ise vekiller heyeti seçimleri yapılmış ve Fethi (Okyar) Bey başkanlığa getirilmiştir.

İkinci TBMM’nin ilk günlerindeki en önemli çalışma ise, kuşkusuz “Lozan Barış Antlaşması”nın onaylanmasıdır. Bu antlaşmanın Meclis içinde görüşülmesi sırasında Halk Fırkası içindeki görüş farklılıkları ilk kez ortaya çıkmış ve oylamalara 270 milletvekilinin 227’si katılmış ve antlaşma 14 ret oyuna karşılık 213 milletvekilinin lehte oyuyla kabul edilmiştir⁴⁷⁸. Bütün bu gelişmelerle artık Türkiye tarihinde yeni bir sayfa açılıyordu. Savaş cephede ve masada kazanılmış, Ulusal Mücadelenin ikinci aşaması olan çağdaş bir devlet ve toplum yaratma sürecini başlatmak için yepyeni devrim ilkelerinin hayata geçirilmesi gerekiyordu.

⁴⁷⁴ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul, Boyut Yayınları, 1998, s. 75; Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1965, s. 37.

⁴⁷⁵ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi*, 2. B., Ankara TTK, 1988, s. 391-392.

⁴⁷⁶ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, s. 559; Orhan Acun, “CHP’nin Kuruluş Tarihi Üzerine”, *Tarih ve Toplum*, C. 24, No. 141 (Eylül 1995), s. 132.

⁴⁷⁷ *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, Ankara, 1339-1342, s. 1-2. Halk Fırkası’nın kuruluşunda hazırlanan bu tüzük, 1927’deki Büyük Kurultay’a kadar yürürlükte kalacaktır.

⁴⁷⁸ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, s. 275.

Lozan Barış Antlaşması'nın Mecliste onaylanması, 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent olması ve 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesiyle yeni rejimin adı konmuş ve Cumhuriyet yönetimi uygulanmaya başlamıştır. Aynı gün Mustafa Kemal oy birliği ile Cumhurbaşkanı seçilmiş ve Cumhurbaşkanı da İsmet (İnönü) Paşa'yı başbakanlığa atayarak hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Bu arada özellikle Halk Fırkası'na yoğun eleştiriler yapılmaktadır. Fırka içinde yoğun tartışmaların yaşandığı bir ortamda, Halk Fırkası Genel Başkanı Gazi Mustafa Kemal'in fırka tüzüğüne dayanarak Cumhurbaşkanı seçilmesi nedeniyle bir "Başkan Vekilliği" kurmuş olduğu da görülmektedir. Mustafa Kemal, bu göreve 19 Kasım 1923'te İsmet Paşa'yı getirmiştir. Fırkanın Genel Başkan Vekili sıfatıyla İsmet Paşa, 20 Kasım'da yayınlamış olduğu genelgede, "... Bugünden itibaren Halk Fırkası'na inkılâp edecek ve Cemiyetin bütün idare heyetleri, Halk Fırkası idare heyetleri unvanı ile ifa-yı vazifeye devam edeceklerdir." sözleriyle birlikte Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin bütün teşkilatları, Halk Fırkası'nın teşkilatlarına dönüştürülüyordu⁴⁷⁹. Bunun yanı sıra Cemiyetlerin yönetim kurulları da Halk Fırkası'nın yönetim kurulları olarak devam edeceklerdi. Bu kararlar birlikte Cemiyetin partiye dönüştürülme süreci de resmen başlamıştır.

İşte Mustafa Kemal'in Halk Fırkası yönetiminden eylemli olarak ayrıldığı günlerde, Cumhuriyetin ilanından doğan görüş ayrılıkları ve fırka içerisinde yaşanan tartışmalar, Rauf (Orbay) Bey ve Kâzım (Karabekir) Paşa'nın da içinde bulunduğu bir karşıt grubun doğmasına neden olacaktır. Bu ortamda Cumhuriyetin ilk kabinesini kuracak olan İsmet (İnönü) Paşa, hükümet içerisinde önemli değişiklikler yapacaktır⁴⁸⁰.

3. Cumhuriyetin İlanı ve Tepkiler

Cumhuriyet kavramı, dilimize Arapça'dan girmiş olan "cumhur" kelimesinden doğmuş bir rejimin adıdır. Ansiklopedik anlama göre, bir ülkenin rejiminin Cumhuriyet olabilmesi için, o ülkenin devlet başkanının seçimle işbaşına gelmesi

⁴⁷⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 582-583.

⁴⁸⁰ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi-Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 96.

yeterlidir⁴⁸¹. Modern anlamı ile demokrasinin en gelişmiş şekli olan Cumhuriyet, bir tarihi gelişmenin sonucudur. Bir fikir olarak Cumhuriyetin ortaya çıkışı ve bunun devletin bir niteliği, şekli olarak kabulü ve bunun gerçekleşmesi, yeni devletin kurucusu Atatürk’e aittir⁴⁸².

Atatürk’ün Cumhuriyeti devletin siyasi rejimi olarak seçmesinin nedeni, çocukluğundan beri Cumhuriyetin özlemini duymuş olmasında aranabilir. O, gençlik yıllarından beri Cumhuriyet rejiminin üstünlüğüne, faziletine inanarak, Türk Milletinin bir gün mutlaka Cumhuriyet idaresine kavuşacağını söylemekten de çekinmemiştir. Mustafa Kemal, 1902 yılının Haziran ayı sonlarında Harp Akademisi’nde okurken hafta sonları sınıf arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy) Bey’in Kuzguncuk’taki evlerine gitmektedir Orada bir ziyaretinde eski Berlin Elçisi ve Bayındırlık Bakanlığı yapacak olan Osman Nizami Paşa ile tanışan Mustafa Kemal, Paşa ile Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği üzerinde konuşmaya başlamışlardır. Osman Paşa’nın “... İstibdat yönetimi bir gün elbette yıkılacaktır. Fakat onun yerine Batılı anlamda bir yönetim gelip, ülkeyi her yönden acaba kalkındırabilecek midir? Ben buna inanmıyorum..!” şeklindeki konuşmasına Mustafa Kemal’in, “... Paşa Hazretleri Batılı anlamda yönetimlerde zamanla gelişmişlerdir. Bugün uysal gibi görünen milletimizin çok yeteneği ve cevheri vardır. Fakat bir inkılap sırasında bugün işbaşında olanlar yerlerini korumaya kalkışırlarsa, o zaman söylediklerimizi kabul etmek gerekir. Yeni nesiller içinde her konuda güvenilir insanlar çıkacaktır.”⁴⁸³ şeklinde cevabı, hiç şüphesiz kafasında padişahlığın ötesinde bir yönetim düşüncesinin varlığını belirlemektedir. Ayrıca, Mustafa Kemal’in vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin kuruluş gecesi arkadaşlarına hitaben, “... Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlâl vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir... bir istibdata karşı ancak ihtilal ile cevap vermek, köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hakim kılmak...” şeklinde yapmış olduğu konuşmanın bizce tek bir

⁴⁸¹ Batıda Cumhuriyet kelimesi karşılığı olarak Latince “Res Publica” kelimesinden türetilen Fransızca’da “La République”, İngilizce’de de “The Republic” kelimeleri kullanılmaktadır. Bkz. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 371.

⁴⁸² A.g.e., s. 375.

⁴⁸³ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, İnkılap ve Aka Yay., 1967, s. 36.

anlamı vardır. Oda İsmi açıkça söylenmemiş olsa da bu cumhuriyete giden yolu göstermektedir⁴⁸⁴.

Atatürk daha gençliğinden itibaren, Batılı aydınların eserlerini çok iyi takip etmiş ve Fransız İhtilâli'nin ise, sonuçları ile dünyayı nasıl etkilediğini çok iyi görmüştür⁴⁸⁵. Mustafa Kemal, bu nedenle ne teokratik bir devlet düşünmüş, ne padişah ve halife değişikliğini hastalığa çare olarak görmüş, ne de Meşrutiyetin bekleneni getireceğine inanmıştır. Önceleri açıkça ifade etmese bile, genel düşüncesi daima halkın hakimiyetinden yana olmak ve millet düşüncesini her şeyin üstünde tutmak olmuştur⁴⁸⁶.

Meşrutiyetten önceki günlerde Selanik'teki bir grup arkadaşına, "... bir gün gelecek, ben hayal zannettiğiniz bütün inkılâpları başaracağım, mensup olduğum millet bana inanacaktır... Saltanat yıkılmalıdır" diyen Mustafa Kemal⁴⁸⁷, bu sözleriyle amacının meşrutiyet olmadığını, Cumhuriyet olduğunu bir defa daha ifade etmiştir. Hatta bu fikirleri zamanla kendi şahsi dosyasına da işlenmiştir. Jaeschke'nin naklettiğine göre, IX. Ordu Müfettişi tayin edileceği zaman, resmi dosyasında "Cumhuriyetçidir" diye bir ibareye de rastlanılmıştı⁴⁸⁸. Kısaca özetlemek gerekirse, Fransız İhtilâli ve bu ihtilâlin dayandığı millet egemenliği ilkesinin, Atatürk'ün üzerindeki etkisi son derece büyük olmuştur⁴⁸⁹. Mustafa Kemal Paşa, daha Samsun'a hareket etmeden önce, kafasında oluşturduğu bu fikirlerin ışığı altında, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu ve onu kurtarmak için ileri sürülen kurtuluş çarelerini gözden geçirdikten sonra şu sonuca varmıştı⁴⁹⁰:

"... Gerçekte içinde bulunduğumuz o tarihte Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele bununda taksimini sağlamaya çalışmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi anlamı kalmamış, bir takım boş sözlerden ibaretti... Neyin ve kimin dokunulmazlığı için, kinden ne gibi yardım sağlanmak isteniyordu?... O halde ciddi ve gerçek karar ne olabilirdi? Efendiler, bu

⁴⁸⁴ Bekir Tünay, "Atatürk ve Cumhuriyet", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. III, No. 7, (Kasım 1986), s. 161; Hüsrev Sami Kızıdoğan, "Vatan ve Hürriyet – İttihat ve Terakki", *Belleten*, C. II, No. 3-4, (1937), s. 622.

⁴⁸⁵ Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olayları Düşünürler*, Kitaplar, 3. B., Ankara, TTK, 1999, s. 3-17.

⁴⁸⁶ Tünay, *a.g.m.*, s. 162-163.

⁴⁸⁷ Sadi Borak, *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, İstanbul, Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti., 1966, s. 22.

⁴⁸⁸ Goothard Jaeschke, "Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk", *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK, 1967, s. 556.

⁴⁸⁹ İsmet Giritli, "Fransız İhtilâli ve Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, No. 15 (Temmuz 1989), s. 544.

⁴⁹⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1984, s. 8.

durum karşısında bir tek karar vardı. O da milli hakimiyete dayanan kayıtsız, şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak!”

Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşaması ancak böyle mümkün olabilecekti. Ancak Mustafa Kemal, bu düşüncelerini birtakım bölümlere ayırmış ve “Ben milletimin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak, yavaş yavaş bütün topluma uygulamak mecburiyetinde idim.” diye ifade ettiği programını⁴⁹¹ Samsun’a ayak bastıktan sonra uygulamaya başlamıştır. Bu durum Atatürk’ün başarısının sırlarından birini oluşturmaktadır. Yapılması gerekenleri aciliyetine göre bir sıraya koyarak, şartları oluşturmadan o planları uygulama alanına sokmamağa dayanan bu düşünce, hem Ulusal Bağımsızlık Savaşı hem de Yeni Türk Devleti’nin kuruluşu ve devrimlerin gerçekleştirilmesinde olumlu rol oynamıştır.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın başlaması ve Erzurum, Sivas Kongrelerinde alınan kararlarda açıkça vurgulanan amaç, “Ulusal kuvvetleri etken ve ulusal istenci egemen kılmak” şeklinde açıklanmıştı. Bununla gelecekteki rejimin Cumhuriyet olacağı anlatılmak istenmiştir⁴⁹². Ancak saltanata ve halifelige bağlı çevreleri kuşkulandırmamak için “Cumhuriyet” sözcüğü kullanılmamıştı. Erzurum Kongresi’nin toplanmasından önce, 7-8 Temmuz 1919 gecesi geleceğe yönelik düşüncelerini açıklayan Mustafa Kemal’in “zaferden sonra hükümet şekli Cumhuriyet olacaktır” demesine karşın⁴⁹³, toplantılarda bundan söz etmemesi bunu açıkça doğrulamaktadır. Çünkü, Padişah Vahdettin kadar saltanat ve hilafete bağlı çevreleri korkutan gelişim, ulusal direncin Cumhuriyet ile sonuçlanması olasılığı idi. O dönemde Ayasofya’da vaaz veren İzmirli Hafız İsmail Hakkı, İngilizlere karşı savaşmak isteyenleri ittihatçılıkla suçluyor ve “İslam hükümdarsız olamaz, Cumhuriyet olmaz”⁴⁹⁴ diyerek tepkisini dile getiriyordu.

Mustafa Kemal, yeni devlete niteliğine uygun olan Cumhuriyet adının verilmesi için, onun uluslararasıdaki yerini almasını beklemeyi uygun görmüştü. Saltanatın kaldırılması üzerine Meclis’in bilhassa İkinci Grup olarak adlandırılan kesiminin büyük tepkisiyle karşılaşmıştı. Padişahlığın kaldırılmasının ilk

⁴⁹¹ A.g.e., s. 9-10.

⁴⁹² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi-Yeni Türkiye’nin Oluşumu-1923-1938*, 3. Kitap, I. Bölüm, Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 20.

⁴⁹³ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, C. I., Ankara, TTK, 1966, s. 132.

⁴⁹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Ankara, 1981, s. 23; Turan, s. 20.

teşebbüslerden yalnızca biri olduğunu sezen milletvekilleri, Mustafa Kemal Paşa'yı engellenenin yollarını aramışlardır. Nitekim, bu muhalif grup 2 Aralık 1922 günü Meclis'e bir teklif vererek, "İntihab-ı Meb'usan Kanûnu"nda değişiklik yapılmasını istemişlerdir. Bu teklifte, "Büyük Millet Meclisi'ne üye seçilmek için, Türkiye'nin bugünkü hudutları içindeki yerler halkından olmak ve seçim çevresinde yeni gelenlerin ise en az beş yıl oturmuş olmaları" gerektiğini istemekte idiler. Bu teklifin verilmesinden maksat, hiçbir yerde beş sene oturmamış olan Mustafa Kemal Paşa'yı Meclisin dışında bırakmaktı⁴⁹⁵. Hatta Rauf Bey ve arkadaşları, Mustafa Kemal Paşa'ya partiler üstü kalmasını ve politikaya karışmamasını teklif ederek onu pasif duruma getirmek istiyorlardı⁴⁹⁶.

Muhaliflerin çalışmaları bununla da sınırlı kalmamış ve kamuoyu araştırması yapmak üzere 14 Ocak 1923 tarihinde Batı Anadolu'da bir geziye çıkan Mustafa Kemal'in yokluğundan yararlanmak isteyen muhalif grup, "Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" başlığını taşıyan bir beyannameyi halka dağıtarak, saltanatın kaldırılışının zararlarını dile getirmeye çalışmışlardır. Ancak, Saltanatın geri getirilmeye çalışıldığını haber alan Mustafa Kemal Paşa, bu konuyla ilgili olarak 20 Mart 1923 tarihinde Konya'da son derece önemli bir konuşma gerçekleştirmiştir⁴⁹⁷:

"Eğer onlara karşı benim şahsımdan bir şey anlamak isterseniz, derim ki, ben şahsen onların düşmanıyım. Onların menfi yönden atacakları bir adım, yalnız benim şahsi imanına değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatıyla ilgili, o adım benim milletimin hayatına karşı bir kasıt, o adım milletimin kalbine yöneltilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle aynı fikirde olan arkadaşlarımla yapacağı şey, mutlaka o adımı atanı tepelemektir... Sizlere bunun da üstünde bir şey söyleyeyim. Farz-ı mahal eğer bunu sağlayacak kanunlar olmasa, bunu sağlayacak Meclis olmasa, öyle menfi adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam yine tepeler, yine öldürürüm.

"... süngü ile, silahla, kanla istihsal ettiğimiz zaferden sonra, irfan, ilim, fen, iktisat gibi sahalarda muzaffer olmak için çalışacağız. Milleti refah ve ikbâle götürecek bu sahalarda emniyetle, muvaffakiyetle yürüyebilmek ise yalnız bir şarta mütevakıftır. Bu şart bulunmazsa o sahalarda muvaffakiyetimiz imkansızdır. Bu şart şudur: Millettin doğrudan doğruya kendi hakimiyetine kendinin hâkim olmasıdır."

Mustafa Kemal Paşa, bu konuşmasında ülkede yapılması gereken işleri belirterek, artık rejimin adının konması gerektiğini vurgulamaktadır. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki günlerde Özel Kalem Memurlarından Hasan Rıza (Soyak) Bey'i yanına çağırarak ve ona birkaç kağıt vererek, bunları

⁴⁹⁵ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1986, s. 360.

⁴⁹⁶ *A.g.e.*, s. 362.

⁴⁹⁷ Aybars, s. 361-362; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. C. II, s. 150.

düzgün şekilde tekrar yazmasını isteyen Mustafa Kemal Paşa, sonra bu kağıttaki bilgilerin gizli kalması gerektiğini söylemektedir. Hasan Rıza (Soyak) Bey, hatıralarında söz konusu kağıtlarda aynen şunların yazılı olduğunu belirtmektedir⁴⁹⁸:

“Türkiye Devleti’nin hükümet şekli Cumhuriyettir. Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin inkısam ettiği idare şubelerini icra vekilleri vasıtasıyla idare eder. Türkiye Cumhuriyeti Umumi Heyet tarafından, Türkiye Büyük Millet Meclisi azası meyanından bir intihap devresi için seçilir. Reisin vazifesi yeni Cumhuriyeti, devletin reisidir, şu sıfatla lüzum gördükçe Büyük Millet Meclisi’ne ve Vekiller Heyeti’ne riyaset eder. Başvekil Cumhuriyeti tarafından ve Meclis azası arasından intihap olunur...”

11 Eylül 1923’de Mustafa Kemal Paşa’nın TBMM’ndeki odasında geçen konuşmalar yine Cumhuriyetle ilgilidir. Mustafa Kemal Paşa’nın, “Cumhuriyet ne demektir? Kâmusu baktım, chose publique kelimeleriyle tercüme edilmiştir. Bizde manası ne olmalıdır?” şeklindeki sorusuna, odada bulunan Sabri (Toprak) Bey “Mesele bugünkü vaziyetin ifade edilmesinden ibarettir” diye cevap vermiştir. Bu arada Yunus Nadi Bey’in söze karışıp, “Bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız.” şeklinde fikir beyan etmesine kızan Gazi’nin kalemini masaya vurarak, “En kuvvetli zamanımız bugündür” demesi, artık Cumhuriyetin ilan edileceği günün yaklaştığı açıkça görülmektedir⁴⁹⁹.

Mustafa Kemal, 27 Eylül 1923’te Neue Freie Presse’ye verdiği demeçte, Anayasaya göre egemenliğin kayıtsız, koşulsuz ulusa ait olduğunu, yürütme gücünün de ulusun biricik gerçek temsilcisi olan Meclis’te toplandığını hatırlatarak, bu durumun tek bir sözcükle “Cumhuriyet” şeklinde özetlenebileceğini söylemiştir⁵⁰⁰. Bu demeç yakında anayasa değişikliğine gidileceği, Cumhuriyetin ilan edileceği olasılığını artırmış ve çeşitli yorumlara neden olmuştu. Başka Tanin olmak üzere kimi İstanbul gazeteleri, böyle bir olasılığı şimdiden reddedip Cumhuriyet rejiminin kabul edilmesine karşı çıkarılarken, İzmir ve Ankara’daki bazı gazetelerin de Cumhuriyeti savunması dikkat çekmektedir.

Yine bu dönem içerisinde bir başka anlaşmazlık konusu da, yeni devletin başşehrinin neresi olacağı tartışmalarının başlaması olmuştur. Zira, İstanbul 2 Ekim 1923 tarihinde tahliye edilmiş, 6 Ekim 1923 tarihinde İstanbul’un yabancılar tarafından boşaltılma işlemi de sonuçlandırılmıştı. Bu durum yeni başşehrin neresi

⁴⁹⁸ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, C. I, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973, s. 181.

⁴⁹⁹ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya-Atatürk Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, Kırıl Matbaası, 1984, s. 374.

⁵⁰⁰ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.III, s. 63.

olacağını acil hale getiriyordu. Ankara'nın TBMM'nin kurulduğu yer ve Milli Mücadelenin merkezi olması nedeniyle, 13 Ekim 1923 tarihinde başkent olması kabul edilerek bu tartışmaya da son verilmiştir⁵⁰¹. Bu karışık ortamda 24 Ekim 1923 günü ortaya çıkan hükümet bunalımı, Meclis'in çalışmalarını oldukça zorlaştırmıştır. Fethi (Okyar) Bey'in istifa etmesiyle birlikte yeni hükümetin kurulamaması, Meclis Hükümeti sisteminin artık işlemediğini ve devlet başkentinin resmen ilan edilmesi dolayısıyla da artık Cumhuriyetin ilanını zorunlu hale getirmişti. Zaten devlet temsilcisinin olmaması, dış ülkeler tarafından da zaman zaman eleştirilmekte idi⁵⁰². Her işin yapılma zamanının gelmesini bekleyen Mustafa Kemal Paşa⁵⁰³, bütün bu gelişmeler üzerine Cumhuriyetin ilan edilmesine karar vererek, 28 Ekim 1923 günü akşamı, İsmet Paşa, Fethi (Okyar) Bey, Kazım (Özalp) Paşa, Kemâlettin Sami Paşa, Halit Paşa, Rize Milletvekili Fuat Bey ile Afyonkarahisar Milletvekili Ruşen Eşref Bey'i Çankaya'ya davet etmiştir. Toplantıda misafirlerine, “yarın Cumhuriyeti ilân edeceğiz” diyerek görüşlerini açıklayan Mustafa Kemal Paşa'nın bu düşüncesi, orada hazır bulunanlarca da olumlu karşılanmış ve hemen izlenecek yolun saptanmasına girişilmiştir. Konuklar ayrıldıktan sonra İsmet (İnönü) ve Mustafa Kemal Paşa, bu amaçla anayasada yapılması gereken değişikliklere ilişkin bir yasa tasarısı da hazırlamışlardır⁵⁰⁴.

Cumhuriyetin ilan edilmesi ile ilgili yasa tasarısı, Halk Fırkası Grubu'nda ele alınarak enine boyuna tartışılmıştır⁵⁰⁵. Hatta bu tartışmalar sırasında İstanbul Milletvekili Abdurrahman Şeref Bey, “Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir... kime sorarsanız sorunuz, bu cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad kimilerine hoş gelmemiş, varsın gelmesin!” diyerek tasarıdan yana olduğunu dile getirmiştir⁵⁰⁶. Meclisin ve devletin tek partisi durumunda bulunan Halk Fırkası'nın onayından geçen tasarının kanunlaşması, artık sadece bir formaliteden ibaret olacaktı. Tasarı saat 20.³⁰'da Meclise sunularak, devletin rejiminin Cumhuriyet olduğu “Yaşasın Cumhuriyet” sesleri ve alkışları arasında kabul edilmiştir. Cumhuriyetin ilanı

⁵⁰¹ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1999, s. 166-168.

⁵⁰² Refik Turan ve diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Ankara, [y.y.], 1994, s. 303-305.

⁵⁰³ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, s. 303.

⁵⁰⁴ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, 2. B., s. 295.

⁵⁰⁵ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 1068-1081.

⁵⁰⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 297.

kararına birkaç üye çekimser kalarak katılmamış, katılan 158 üyenin tümü olumlu oy vermiştir⁵⁰⁷.

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte, 20 Ocak 1921 tarihli Anayasanın devlet şeklini tespit eden maddelerinde yapılan değişikliğe göre, Cumhurbaşkanını TBMM seçecek, Başbakanı Cumhurbaşkanı tayin edecek, Bakanları Başbakan seçecek ve devlet kabinesi Meclis'ten güvenoyu alınca Hükümet kurulmuş olacaktı. Cumhurbaşkanı Devlet Başkanı; Başbakan da Hükümet Başkanı olacaktı. Böylece Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun birinci maddesinin sonuna, "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti, Cumhuriyettir" ibaresi⁵⁰⁸ eklenmiş ve "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" hükmü devlet yönetiminde yer almıştır. Bundan sonra Cumhurbaşkanı seçimine geçilmiş ve yoklama suretiyle ve açık oyla yapılan seçimde, 159 üyenin bulunduğu Meclis'te Mustafa Kemal, bir çekimser oya karşılık 158 üyenin olumlu oylarıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur⁵⁰⁹.

Kısaca özetlemek gerekirse, yeni Türk Devleti'nin adının Cumhuriyet olmasının üç sebebi bulunmaktadır. Birincisi, Halifelik ve Saltanattan yana olanların boş gibi zannettikleri devlet başkanlığı makamı için, bunalımlar meydana getirmelerini önlemek; ikincisi, Türkiye'nin dış ilişkilerinde yabancı devletlerin Türkiye'deki siyasi rejimin istikrara kavuşmamış olduğu yolundaki kuşklarını önlemek; üçüncüsü ise yeni Türkiye Devleti'nin modernleşmesi yolunda yapılacak devrimlere karşı dini bir teşkilat olarak yaşamakta olan halifelikten gelebilecek direnmeleri kırmaktır⁵¹⁰. Böylece Doğu ülkeleri içinde ilk defa Türkiye'de demokratik bir rejim bu şekilde kuruluyordu.

Cumhuriyetin ilan edilmesi genelde törenlerle kutlanırken, kimi çevrelerde de olumsuz tepkiler doğurmuş ve oldukça sert eleştirilere yol açmıştır. Bu çevreleri saltanat ve halifelik yanlıları, İstanbul basını ve Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nda Mustafa Kemal'le birlikte ön sıralarda yer almış kimi ünlü kişiler şeklinde üç gruba ayırmak mümkündür⁵¹¹. Saltanat ve halifelik düzeniyle bütünleşmiş olanların kişisel çıkarlarını orada görenlerin ya da egemenliğin Tanrısal olduğu inancını taşıyanların

⁵⁰⁷ Akşin, *Ana Çizgileriyle...*, s. 171-172; Kazım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, 4. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s. 26-27.

⁵⁰⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 1070-1071; *Düstur*, 3. Tertip C. 5, s. 158.

⁵⁰⁹ Aydemir, *Tek Adam*, s. 156; *Gözler*, s. 68-69.

⁵¹⁰ Enver Ziya Karal, "Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması", *Türk Dili*, No. 278, (Kasım 1974), s. 837.

⁵¹¹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 27.

TBMM'nin aldığı kararı olumlu karşılamaları beklenemezdi. Bu gibiler yeni rejime ancak zamanla ısınabilir, yanıldıklarını anlayınca uyum sağlayabilirlerdi⁵¹². Cumhuriyetin ilanını beğenmeyip hemen eleştiriye geçen gazetelerin başında ise, Tanin, Tevhid-i Efkâr ve Vatan gelmektedir. Bunların başyazarları olan Hüseyin Cahit (Yalçın), Velid Ebüzziya ve Ahmet Emin (Yalman) Bey'in eleştirileri, Cumhuriyetin ülkenin sorunlarını çözecek büyüklü bir değnek olmadığı, kararın zamansız olduğu ve aceleyle alındığı noktalarında yoğunlaşıyordu. Fakat şekle ve yönetime ilişkin bu eleştirilerin altında, Mustafa Kemal'in Anayasal bazı yetkilerle donatılarak Cumhurbaşkanı seçilmesini yersiz bulmaları ve halifelik makamının da devlet yönetiminin dışında bırakılmasını sakıncalı görmeleri yatıyordu⁵¹³.

Cumhuriyeti erken ve aceleyle getirilmiş bir girişim olarak gören Hüseyin Cahit Bey'in bir kuşkusu da, Mustafa Kemal'in bundan böyle tek başına davranacağı idi. En büyük ruhlu adamların bile kişisel güç sahibi olmanın çekiciliğine dayanamadıklarını, bu gidişle halifeliğin de kaldırılacağını öne sürerek, “bu ülkede bugün yüksek ve alt tabakaların tek dileği, artık şu dırıltılı, söylentili hükümet biçimi dönemine son verilerek, halk yararına yapılacak işlere başlanılmasıdır. Eğer dün ilan edilen Cumhuriyetin yöneticileri bunu yapabileceklerine inanıyorlarsa biz de kendilerine öyleyse ‘Cumhuriyetiniz kutlu olsun efendiler’ deriz.” şeklinde sözlerini dile getirmektedir⁵¹⁴. Velid Ebüzziya ise, Cumhuriyetin ilanını bir balon uçurmaya ve dolap çevirmeye benzeterek, “Balonu uçurdular ama görünüşe göre ucunu kaçırıyorlar... sular azınca dolaplar döndüler ama ne yönde?” diyerek, “Efendiler, devletin adını taktınız, işleri de düzeltebilecek misiniz?” sorusu ile Mustafa Kemal'e ve Cumhuriyeti ilan eden kadroya güvensizliğini belirtiyordu⁵¹⁵.

Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Bey ise, Cumhuriyetin ilanını ve Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesini, onun kişiliğini zedeleyen bir gelişme sayıp karşı çıkıyordu. Ahmet Emin, özellikle 1923 başlarında Mustafa Kemal'e, “inşallah zaferi kazanırsınız da Washington gibi çiftliğinize çekilir otursunuz” demiş, şimdi ise Cumhurbaşkanı seçildiğinde kendisine hükümeti denetleme ve Meclise başkanlık etme yetkisi verilmesini de sakıncalı bulmaktadır. Özellikle halifeliğin kaldırılması

⁵¹² A.g.e., s. 28.

⁵¹³ A.g.e., s. 28.

⁵¹⁴ A.g.e., s. 29.

⁵¹⁵ A.g.e., s. 29; Ozankaya, s. 186-187.

halinde Türkiye'nin içte ve dışta çok şey kaybedeceğini öne sürerek, "Hilafet bizden giderse, beş-on milyonluk Türkiye Devleti'nin İslam dünyası için hiç önemi kalmayacağını, Avrupa siyaseti karşısında küçük ve kıymetsiz bir hükümet durumuna düşebileceğini..." dile getirerek endişelerini belirtmektedir⁵¹⁶. Cumhuriyetin ilanına tepkiler arasında özellikle Mustafa Kemal'in yakın mücadele arkadaşlarından gelen eleştiriler de son derece önemlidir. Bunların başında ise Rauf (Orbay), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy) ve Refet (Bele) Beyler gelmektedir.

Bilindiği üzere 1923 Nisanı'nda gerçekleşen TBMM seçimlerinde 72 seçim bölgesinde 334 milletvekili Meclis'e girmeye hak kazanmış, fakat bazı milletvekillerinin elçi ya da komutan olarak yönetim ve orduda görev almaları nedeniyle, Meclis toplantılarına düzenli olarak katılamadıkları görülmektedir. Ayrıca, üyelerden bir kısmının da Ankara dışında oturuyor olması Meclis'in toplantılardaki milletvekili sayısını oldukça düşürmektedir. Nitekim, 29 Ekim 1923 günkü oturumda ancak 158 milletvekili hazır bulunmuş, bu durum ise daha sonraki günlerde çeşitli yorumları da beraberinde getirmiştir⁵¹⁷. 29 Ekim oturumunda çeşitli nedenlerle bulunamayan kimi milletvekilleri işin aceleye getirildiğini, kendilerine haber verilmediğini öne sürerek tepkilerini dile getirmişlerdir. O gün İstanbul'da bulunan Rauf (Orbay) Bey, Cumhuriyetin bir günde kararlaştırılıp ilan edilmesini, "sorumsuz kişilerce düzenlenen bir yönetim biçiminin bir olup bitti ile halka kabul ettirilmesi" şeklinde nitelemekte ve bu olaya karar veren yönetici kadroya da güvenmediğini ifade etmektedir⁵¹⁸. Rauf Bey'in Vatan gazetesine vermiş olduğu demeçte Cumhuriyeti desteklediğini fakat "acaba tek kişi iradesine doğru bir gidiş mi var, milli irade ikinci planda mı kalacak?" gibi endişeleri taşıdığı görülmektedir⁵¹⁹. Ayrıca eleştirilerinde Mustafa Kemal kadar İsmet (İnönü) Paşa'yı da hedef alan Rauf Bey, kendisinin de kabul ettiği gibi Lozan görüşmelerinin son aşamasında İnönü ile anlaşmazlığa düşmüş, Başbakan olduğu halde Lozan'dan dönen heyeti karşılamaya bile çıkmamıştı. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte İnönü'nün Başbakanlığa getirilmesi ondaki bu tepkiyi arttırmıştı⁵²⁰.

⁵¹⁶ *Turan*, s. 29.

⁵¹⁷ TBMM'nin o yıllarda oturumlarındaki üye sayısı genellikle 158 sayısından fazla değildir. Görüşmelerde yeterli üye sayısını belirleyen yasa "Nisab-ı Müzakere Kanunu" buna imkân sağlamıştır. Bkz. *Turan*, s. 30.

⁵¹⁸ Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, C. I-III, İstanbul, 1962, s. 132-140.

⁵¹⁹ *Vatan gazetesi*, 1 Teşrinisani 1339 (1 Kasım 1923), s. 1-4.

⁵²⁰ *Turan*, s.31.

Kâzım Karabekir’e gelince, Cumhuriyetin ilan biçimi ve Cumhurbaşkanı ile Başbakan seçimleri onu kızdırmıştı. Kendi düşüncesine göre, rejim ve başa geçecek yöneticiler konusunda bir plan tasarlamış ve bunun da zamanlamasını şöyle yapmıştı⁵²¹:

“... önce saltanatın ilgası ile hilafeti Osmanlı hanedanında bırakmak suretiyle sulhumuzu akdetmek, bundan sonra Cumhuriyeti ilan etmek ve Cumhurreisliğine sırf tarihi bir nam almak suretiyle mükafatlandırılmak ve maddi olarak da ölünceye kadar bu makamın terfihlerinden istifade etmek üzere Mustafa Kemal Paşa’yı intihap etmek ve millet kürsüsünden verdiği vait mucibince istifasından sonra halka serbest Cumhurreisini intihap ettirmek...”

Kâzım Bey’in bu planına göre Cumhuriyet ilan edildiğinde Mustafa Kemal, o unvanı almak için Cumhurbaşkanı seçilecek, ancak Sakarya Savaşı öncesinde ki bir Meclis konuşmasında, “barıştan sonra ulus safları içine çekilerek ulusun bir bireyi olarak yaşayacağım” dediği için, Cumhurbaşkanlığından hemen istifa edecekti. Ama ölünceye kadar Cumhurbaşkanlarına verilen maaşı alacak ve O’nun istifasıyla gerçek anlamda bir Cumhurbaşkanı TBMM değil, halk seçecekti. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Kâzım Bey, kendisini halk tarafından seçilecek Cumhurbaşkanı adayını olarak görüyordu. Kaldı ki barış antlaşmasının imzalanmasından sonra Mustafa Kemal’in çiftliğine ya da köşesine çekilmesini isteyen yalnız Kâzım Paşa değildi. Halide Edip (Adıvar) ve Ali Fuat (Cebesoy) Bey de aynı görüşü paylaşıyorlardı⁵²². Ali Fuat Bey de Cumhuriyeti acele verilmiş bir karar olarak eleştiriyordu. Kabine bunalımının baş gösterdiği bir sırada Mustafa Kemal’in yeni bir ekip ve kişilerle çalışmak eğiliminde olduğunu sanan Ali Fuat Paşa, Ankara’dan İstanbul’a hareket etmeden önce Mustafa Kemal’e, “senin yeni apotreslerin kimdir?” şeklinde bir soru yöneltmiş ve bu soru bir kırgınlığın açık ifadesidir. Mustafa Kemal’in bu soruya yanıtı ise, kişilerden çok kişiliğin ve hizmet anlayışının belirtilmesi açısından düşündürücü olmuştur: “Benim apotreslerim yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet liyakat ve kudretini gösterirlerse apotres onlardır.” Fransızca “apotre” sözcüğü bir dini, bir doktrini ya da bir görüşü ısrarla savunan, yayan kimse anlamında olduğuna göre, Ali Fuat Bey, Mustafa Kemal’in yanındakileri birer “mürit” gibi görüyor demekti. Bunların yanı sıra, 29 Ekim sabahı yeni kabine listeleri

⁵²¹ A.g.e., s. 32.

⁵²² Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 31-32.

düzenlenirken Başbakanlığa aday gösterilmiş, ancak Mustafa Kemal'in Başbakan olarak İsmet Paşa'yı tercih etmesi, ondaki burukluğu ayrılığa dönüştürmüştü⁵²³.

Refet (Bele) Bey'e gelince, o İstanbul'un başkent olarak kalmasından yana olduğu için Ankara'nın başkent yapılmasına gücenmişti. Ayrıca Cumhurbaşkanı seçiminin ulusun başına sarılacak yeni bir bela olacağını dile getirmiş ve "ulusun başında bir çok bela varken buna bir de bunu eklemeye ne gerek vardı?" şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir⁵²⁴. Mustafa Kemal'in yakın silah arkadaşlarının bu muhalif hareketleri ve başka Kâzım (Karabekir) Bey ve Rauf (Orbay) Bey olmak üzere muhalif grubun, İstanbul'da Halife Abdülmecit'i ziyaret etmeleri, ülkedeki diğer muhalif gruplara da ümit vermiştir. Genel düşünce, "Mustafa Kemal çıkamadığı bir makamı, yani saltanat ve hilafet makamını yıkmak kararındadır." Böylece Meclis'te ve fırka içinde meydana gelen bu bölünmeler basın-yayın ve kamuoyuna da aksetmeye başlayacaktır⁵²⁵.

Cumhuriyete karşı bu eleştiri ve suçlamalar, halife yanlılarını da harekete geçirmiştir. O günlerde Halife Abdülmecit'in TBMM'nin kararına bir tepki olarak halifelikten istifa edeceği söylentileri, basında yer almaya başlamıştı. Özellikle Akşam ve Vatan gazetelerinde halifeliğin İslam dünyası için saygın bir kurum olduğu dile getiriliyor ve Tanin gazetesi ise, halifeyi ve halifeliği savunan yazılarında, "şeriatın savunucusu" olarak kendisini gösteriyor, şeriata karşı saldırıyı memlekete zararlı gördüğünü yazıyordu⁵²⁶. Böylece Cumhuriyetin ilanı, değişik kesimlerden değişik nedenlerle eleştirilmeye başlamıştı. Bir bakıma bu görünüm, Mustafa Kemal'in de Söylevi'nde vurguladığı gibi, Padişahlıktan Cumhuriyete geçişte, değişik iki düşünce sisteminin ve dünya görüşünün birbiriyle mücadelesiydi. Nitekim, TBMM'nin siyasal rejiminin "Cumhuriyet" olarak ilan edilmesi, yurtiçi ve yurtdışından tepkilere neden olmuştur. 29 Ekim 1923 günü yapılan Anayasa değişikliğinde, devlet dininin İslam olduğuna ilişkin maddenin Anayasada muhafaza edilmesine rağmen, İslam dünyasında baş gösteren tepki, çok geçmeden Türk basınına da yansarak bir iç soruna dönüşecektir⁵²⁷.

⁵²³ A.g.e., s. 34.

⁵²⁴ Zafer Tarık Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. B., İstanbul, Turhan Kitabevi, 1981, s. 12.

⁵²⁵ Atay, *Çankaya*, s. 383.

⁵²⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 36.

⁵²⁷ A.g.e., s. 37.

Hindistan Müslüman önderlerinden Ağa Han ile Emir Ali'nin halifeliğın kaldırılmaması dileğiyile Londra'dan Başbakan İsmet (İnönü) Paşa'ya yazdıkları mektup, Başbakanın eline geçmeden Tanin, İkdâm ve Tevhid-i Efkâr gazetelerinde yayınlanmıştı. Dış dünyanın Türkiye'nin içişlerine karışması olarak algılanan bu girişim, eleştiri ve tartışmaların boyutlarını genişletmiş ve sert tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur⁵²⁸.

⁵²⁸ 5-6 Aralık 1923 tarihli gazetelerde mektup en ince ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bkz., *Turan*, s. 39.

III. BÖLÜM

ATATÜRK TÜRKİYESİ'NDE DEVRİMSSEL DEĞİŞİMLERE KARŞI DİNCİ TEPKİLER (1923-1938)

A. Cumhuriyetin İlanı Sonrasında Devletin Yeniden Yapılanmasında Temel Yaklaşımlar

1. Cumhuriyetin İlanıyla Birlikte Devrimsel Değişimler

a) Yönetmel Alandaki Değişimler

(1) Çoğulcu Parlâmenter Sisteme Geçiş Çabaları

Cumhuriyetin ilanından sonra arka arkaya ve hızla yapılan devrimlerin toplumda bazı tepkiler yaratması son derece normaldi. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın yurtiçi gezilerindeki sözleri, tutum ve davranışları, bir diktatörlük hevesi olarak anlatılmak isteniyor ve bu kuşkulu görüşler basından Meclise doğru hızla yayılmaya başlıyordu¹. Meclis içinde ve dışında yaşanan bu olumsuz gelişmeler, başta Kâzım (Karabekir) Paşa, Rauf (Orbay) Bey, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Refet (Bele) Paşa ve Adnan (Adıvar) Bey gibi Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın öncü kadrosunda ve Mustafa Kemal'in çevresinde yer almış olan bazı kimselerin Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyetin ilk Başbakanından kopmalarını ve yeni bir partinin kurulmasını kolaylaştırmıştır².

Kâzım (Karabekir) Paşa, Cumhuriyetin ilanında olduğu gibi, halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı ailesinden olanların yurt dışına çıkarılmaları kararının da kendisine haber verilmeden alınmış olmasından duyduğu kırılgınlığı dile getirmiştir. O'na göre böyle önemli bir kararı "birkaç kişi kendi aralarında" almışlardı. Halbuki halife kendi bölgesi olan İstanbul'da oturduğuna göre, alınan kararın daha önce kendisine bildirilmesi gerekirdi³. Kendisi gibi düşünen diğer arkadaşları da hoşnutsuzluklarını dile getirerek içte yeni bir bunalımı yaratmayı amaçlıyorlardı.

6 Ekim 1924 tarihli Son Telgraf gazetesi, Rauf (Orbay) ve İsmail (Canbolat) Beyler ve Refet (Bele) Paşa'nın çevresinde bir muhalif partinin kurulacağı haberini yayınlamıştı. Bu haber üzerine İstanbul basını, bir muhalefet partisi kurulma

¹ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 63.

² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi III, Yeni Türkiye'nin Oluşumu I. Bölüm, 1923-1938*, 1. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 97.

düşüncesini destekleyen yayınlara başlamış⁴ ve bu düşünceye çeşitli milletvekillerinin de katılımı, geniş bir muhalefet ortamının oluşmasını sağlamıştır⁵. Artık iktidarı elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı bir muhalefet havası esmeye başlamıştır. Partinin, Meclis üzerinde baskı yaptığı iddia edilerek, bu baskının kaldırılması istenmektedir⁶. 11 Ekim 1924 tarihli Vatan gazetesinde ise, "Halk Partisi'nin kendine parti adını vererek en önemli meseleleri gizlice görüşmesi, muhaliflerin ve bağımsızların görüşünü her işte hiçe sayması yanlış bir gidiştir." sözleriyle Halk Fırkası'nın çok sert bir şekilde eleştirildiği göze çarpmaktadır⁷.

Bilindiği gibi gerek I. TBMM ve gerekse II. TBMM'nde milletvekilleri, komutanlık ve memurluk görevlerini de aynı anda yürütebiliyorlardı. Savaşın gerekli kıldığı askerlik ve milletvekilliğinin birlikte yürütülmesi yöntemi, 1924 Anayasası ve Seçim Kanunu ile korunmuştu. Özellikle TBMM'nde Mustafa Kemal'le birlikte Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım (Karabekir), Refet (Bele), Kâzım (Özalp), Fevzi (Çakmak), Fahrettin (Altay), Cafer Tayyar (Eğilmez), İsmet (İnönü), Ali (Çetinkaya) ve Yusuf İzzet (Çalışlar) gibi komutanlar görev almışlardı. Ancak Anayasa yalnızca milletvekilliği ile devlet memurluğunun birleştirilemeyeceği ilkesini getirmişti. Bu nedenle Cumhuriyet Anayasası gereğince bu tür görevler üstlenmiş milletvekillerinden iki görevden birini seçmeleri istenmiştir. Bu durumda Budapeşte Orta Elçisi Hüsrev (Gerede) Bey Urfa Milletvekilliğinden; Londra Elçisi Zekâi (Apaydın) Bey Aydın Milletvekilliğinden ve Berlin Elçisi Kemalettin (Sami) Bey Sinop Milletvekilliğinden istifa ederek çekilmişlerdi⁸. Fakat Anayasa'da, orduda komutan olarak görev alan milletvekilleri için böylesi açık bir kısıtlama getirilmemişti. Barış düzenine geçilirken Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın Doğu ve Batıdaki iki ünlü komutanı Kâzım (Karabekir) ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşalar, Ordu Müfettişliklerine atanmışlar⁹, ancak saltanatın kaldırılmasına kadar geçen süredeki siyasal devrimlerde, her iki Paşa'nın da Mustafa Kemal'e karşı bir tutum takındığı ve

³ A.g.e., s. 98.

⁴ Goloğlu, s. 63.

⁵ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim-Duyduklarım-Geçirdiklerim*, C. III, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1970, s. 135.

⁶ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 241.

⁷ Goloğlu, s. 63.

⁸ *Zabıt Ceridesi*, 15, 18, 27 Ekim 1924.

⁹ Eroğlu, s. 239.

kendisinden her geçen gün uzaklaştıkları gözlenmekteydi¹⁰. Bu olaylar, 1924 Anayasası'nda memur milletvekilleri için yapılan bildiriye bir tasfiye hareketi olarak değerlendiren ve askerlik işlerinin politikadan ayrılması temeline dayanılarak, kendi durumları için de bir işaret olabileceğini düşünen bazı muhalif paşa milletvekillerini harekete geçirmiştir. Rauf (Orbay) Bey'in başbakanlıktan çekilmesi ile başlayan olay, Kâzım (Karabekir) ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşaların ordu komutanlıklarından istifa etmeleriyle devam etmiştir¹¹. Merkezi Ankara'da ve kuruluşları Doğu Anadolu'da bulunan I. Ordu Komutanı ve İstanbul Milletvekili Kâzım (Karabekir) Paşa, Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği 26 Ekim 1924 tarihli telgrafında istifa gerekçesini şöyle açıklamaktadır¹²:

“Bir yıllık ordu komutanlığım zamanında gerek teftişlerim sonucu verdiğim raporlarımın, gerekse ordumuzun yükselmesi ve güçlenmesi için sunduğum tasarılarımın dikkate alınmadıklarını görmekle çok üzüntülüym. Üzerime düşen görevi mebus olarak daha vicdan rahatlığı ile yapacağıma tam bir kanım olduğundan ordu komutanlığından istifa ettiğimi bildiririm.”

Hemen arkasından Konya'daki 2. Ordu Komutanı Ali Fuat Paşa da 30 Ekim 1924 günü Ankara'ya gelerek “Mebusluk yasama görevime başlayacağımdan ordu komutanlığından affımı arz ve rica ederim” şeklindeki dilekçesini Genelkurmay Başkanlığı'na göndermiştir¹³. Daha önce milletvekilliğinden istifaya kalkışan Refet (Bele) Paşa da istifadan vazgeçerek tekrar milletvekilliği görevine dönmüştür. Nitekim, birbiri ardınca gerçekleşen bu istifalar, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde “Paşalar Sorunu” adı verilecek olan bir olayı gündeme taşıyacaktır.

Nüfus değişimi ve yolsuzluklarla ilgili olarak basında eleştirilerin arttığı, Hakkâri bölgesinde Nasturilerin başkaldırdığı ve dışta Musul Sorunu nedeniyle İngiltere ile anlaşmazlığın tırmandığı bir dönemde, ordu komutanlarının görevlerinden çekilmeleri küçümsenemeyecek bir olaydı. Ancak, bu kez Mustafa Kemal sorunu geçici olarak kişiler yönünden değil de temelden kesin olarak çözmeye

¹⁰ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 90.

¹¹ Atatürk, *Nutuk*, C. II, Ankara, TTK, 1998, s. 852-864; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, C. III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963, s. 202-210.

¹² Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 64.

¹³ Zafere ulaştıktan sonra Cumhuriyet yönetiminin örgütlenmesinde etkin görev üstlenmeyen ya da yeni düzene pek taraftar olmadığı için kendisine böyle bir olanak tanınmayan Karabekir, Ordu Müfettişliğini bir tür “Emir Subaylığı” olarak görmektedir. O, yaptığı hizmetler dolayısıyla en azından bir Başbakanlık beklemiş, bu olasılık bir kez belirmiş, ancak onunla Fethi Okyar, arasında bir seçim yapması istenen Fevzi Çakmak, Okyar'ı yeğleyince Karabekir'in Başbakanlık isteği gerçekleşmemiştir. Bkz. *Turan*, s. 91; *Goloğlu*, s. 64.

yönelmiştir¹⁴. Ordunun komutansız kalmasına yol açan istifaları bir “komplo” olarak değerlendiren Mustafa Kemal, Nutuk’ta konuya şöyle açıklık getirmektedir¹⁵:

“... Demek ki yeni bir parti kuracakları söylenen Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) Beyler, bir yıldan beri tertip düzenlemişler, sonunda paşalarla anlaşmışlar, bu nedenle paşaların önce birer komutanlık almalarını sağlamışlar, bir yıl bu tertip üzere çalışmışlar, 3. Ordu Komutanı Cevat Paşa ile 10. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa’yı elde etmişler, sonra politika yolundan harekete geçmeyi uygun bulmuşlar, hazırlıklarını yeterli görmüşler, memleket içinde gizli kuruluşlar meydana getirme görevini de İkinci Grup Üyelerine vermişler, İstanbul’da Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf ve Adana’da Tokgöz gibi gazetelerle birleşmişler, hep birlikte taarruza geçmişlerdi...”

Mustafa Kemal yurt gezisinden Ankara’ya dönüşünde Rauf Bey ile Adnan Bey’i karşılayıcılar arasında görememesini bu sebeplere bağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, muhalif hareketin bu olumsuz faaliyetlerini önlemek amacıyla, orduyu siyasetin dışına çıkarmaya karar vermiş ve milletvekili olan komutanlardan Meclisteki görevlerini bırakmalarını istemiştir¹⁶. Mustafa Kemal Paşa’nın komutanlık görevinde bulunan milletvekillerine, 30-31 Ekim 1924 gecesi çekmiş olduğu telgrafta şu ifadelerle yer vermiştir: “... Bana olan güven ve sevginize dayanarak gördüğüm ciddi lüzum üzerine derhal mebusluktan istifa ettiğinizi telgrafla Meclis Başkanlığı’na bildirmenizi teklif ederim. Önemli olan askerlik görevinize kayıtsız ve şartsız bağlanmak sebebi kayda değer...” Bu telgrafı alan başta İzmir’deki I. Kolordu Komutanı İzzettin (Çalışlar) Paşa olmak üzere, Balıkesir’de 2. Kolordu Komutanı Ali Hikmet (Erdem) Paşa, İstanbul’daki 3. Kolordu Komutanı Şükrü Naili (Gökberg) Paşa ve Adana’daki 5. Kolordu Komutanı Fahrettin (Altay) Paşa, istifalarını o gece Meclis Başkanlığı’na bildirerek birliklerinin başında kalmayı tercih etmişlerdir. Yalnız III. Ordu Komutanı Cevat (Çobanlı) Paşa ile VII. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, seçim bölgelerindeki halkla konuşmadan milletvekilliğinden çekilmeyi, kendilerini “ulusun gözündeki sorumlu duruma düşürebileceği” gerekçesiyle ilk aşamada istifa önerisini kabul etmemişlerdir. Nitekim, Ankara’ya gelerek durumu

¹⁴ Mustafa Kemal, yıllar önce genç bir subayken, İttihat ve Terakki Partisi’ne girdiğinde ordunun siyasetle uğraşmaması subayların da siyasi partilere girmemesi taraftarı idi. Partinin 1909 Selanik Kongresi’nde bu görüşünü savunarak bunun sakıncalarını şöyle belirtmişti: “Ordu mensupları parti içinde kaldıkça, bu örgüt gerçek bir siyasal parti olamayacaktır. Ordu günlük siyasetin içine sürüklenecek, disiplin bozulacaktır. Parti orduya dayandığı için toplumda kök salamayacaktır.” Ancak Enver Paşa ve bazı kimseler “subaylar partiden ayrılacak olursa irtica başgösterir” diye Mustafa Kemal’in görüşlerine karşı çıkmışlar ve Mustafa Kemal de partiden ayrılmak zorunda kalmıştır. Nitekim, komutan ve ordunun siyasete bulaşmalarının acı sonuçları Balkan ve Dünya savaşlarında yaşanmıştır. Bkz. *Turan*, s. 90-91.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 854-856.

¹⁶ Mustafa Kemal Paşa, 30-31 Ekim 1924 gecesi İsmet Paşa ile yaptığı görüşmeden sonra, Fevzi (Çakmak) Paşa’yı arayarak milletvekilliğinden istifa etmesini söylemiş ve bu emre hemen uyan Fevzi Paşa, istifasını Meclis Başkanlığı’na sunmuştur. Bkz., *Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri*, s. 66-67.

ayrıntılarıyla öğrenen Cevat ve Cafer Tayyar Paşaların, görevlerinden ayrılarak Kâzım ve Fuat Paşalara katıldıkları görülecektir¹⁷. Böylece milletvekili komutanların büyük çoğunluğu ordudaki görevleri başında tutulmuş ve siyaset ortamından uzaklaştırılmıştı. Bu hareketle, ordu üst düzey komutanları da Mustafa Kemal'e bağlılıklarını sunma fırsatı yakalamışlardı. Öte yandan Kâzım ve Fuat Paşalar ordudaki görevlerini, yerlerine atanan yeni komutanlara devrettikten sonra milletvekilliği görevini üstlenebilmişlerdir¹⁸.

1 Kasım'da İkinci Büyük Millet Meclisi'nin ikinci toplantı yılı, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından iyimser bir söylev ile açılmıştır. Söylevinden sonra kendisine sadık askeri komutanların istifa mektuplarını, milletvekillerinin alkışları arasında okuyan Mustafa Kemal¹⁹; bir anlamda muhaliflere göz dağı vermek istemiştir. Özellikle Meclis'in 5 Kasım'da başlayan yeni dönem oturumunda, muhalif kanat tarafından Hükümet hakkında verilen gensoru ve Meclis araştırması görüşmelerindeki tartışmalar, TBMM'de küçümsenemeyecek bir karşıt grubun varlığını gözler önüne serilmiştir²⁰.

8 Kasım'da Meclis'e getirilen iki önergeden "Meclis soruşturması teklifi" reddedilmiş ve hükümete güven gösterilmesini teklif eden önerenin oylanması istenmiştir. Yapılan oylamada İnönü Kabinesi, muhalefetin 18 olumsuz oyuna karşılık, 146 olumlu oyla Meclis'ten güvenoyu almayı başarmıştı²¹. Fakat, Meclisten güven oyu alan Cumhuriyet Halk Fırkası, kendi içerisindeki muhalif kanadın firkadan ayrılmasının önüne geçememiştir. Oylamadan hemen sonra Rauf Bey ve on arkadaşının, hazırlıksız olarak ve davranışlarına hiçbir gerekçe göstermeden partiden istifa etmeleriyle, yeni bir partinin kurulmasında artık son aşamaya geliniyordu. 12

¹⁷ Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş, 1912-1922 ve Sonrası*, İstanbul, İnsel Basımevi, 1970, s. 378; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, s. 68.

¹⁸ Kâzım (Karabekir) Paşa'nın yerine 1. Ordu Komutanlığı'na Ali Sait Paşa; Ali Fuat Paşa'nın yerine 2. Ordu Komutanlığı'na Fahrettin (Altay) Paşa; Cevat Paşa'dan boşalan 3. Ordu Komutanlığı'na Kâzım Paşa, 4. Ordu Komutanlığı'na da Mürsel Paşa atanmıştır. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 856; Altay, s. 379-385.

¹⁹ Zürcher, s. 68-69; Goloğlu, s. 68.

²⁰ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. kitap, s. 98.

²¹ Muhallif olarak ortaya çıkan ve hükümete güvensizlik oyu veren milletvekilleri şunlardır: "İstanbul milletvekilleri Dr. Adnan (Adıvar), Refet (Bele) Paşa, İsmail Canbolat, Tokat milletvekili Bekir Sami (Kunduh), Dersim milletvekili Feridun Fikri (Düşünsel), Ordu milletvekili Faik (Günday), Eskişehir milletvekili Albay Arif (Ayıcı), Erzurum milletvekilleri Rüştü (Dadaş), Paşa, Eski milletvekili Raif (Dinç) Efendi, Halet (Sağiroğlu) Bey, Ziyaeddin (Gözübüyük) Efendi, Sivas milletvekili Halis Turgut, Erzincan milletvekili Sabit (Sağiroğlu), Ergani milletvekili İhsan, İzmit milletvekili Ahmet Şükrü, Manisa milletvekili Abidin, Kastamonu milletvekili Halit, Mardin milletvekili Necip (Güven), Gümüşhane milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu)". Bkz. *Zabıt Ceridesi*, C. 10, 8.11.1924; Goloğlu, s. 79; Zürcher, s. 71-72.

Kasım'dan itibaren muhalefet saflarına katılan milletvekillerinin istifaları 26 Kasım'a kadar devam etmiştir²². Üç hafta boyunca ortaya çıkan bir diğer olgu da, istifa eden milletvekillerinin tümünün Rauf Bey'in çevresindeki gruba katılmamalarıdır. Bunların bir kısmı, özellikle ülkenin Doğusundan gelen ve daha tutucu temsilciler olup milletvekillik görevlerini bağımsız olarak sürdüreceklerini açıklamışlardır. Diplomatik kaynaklara göre, Kasım'ın sonuna kadar 42 veya 43 kişi Halk Fırkası'ndan istifa etmiş, bunlardan 32 kadarı muhalefet saflarına katılmıştır²³. Halk Partisi ve Hükümet, içine düştüğü bu sıkıntılı durumu kabullenmek zorunda kalmış ve hükümetin resmi yayın organı durumunda olan Hakimiyet-i Milliye gazetesi ise, 14 Kasım 1924 tarihli "İş Başına" başlıklı yazıda, bir muhalefet partisinin kurulmasını şöyle değerlendirmektedir:

"Meclis'teki bulanıklık ve bunalım geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti halkın egemenliği temeline dayanan bir yönetimdir. Bu nedenle Meclis'te bir den çok parti bulunmamasını istememek, muhalefete ve denetime karşı çıkmak, kimsenin hatırından geçmez. Belli temellere dayanan, devrim ilkelerine bağlı, meşrû bir denetim yolu izleyecek yeni bir partinin kurulması, bizim için kuşku konusu olmaktan çok uzaktır. Şimdi tam bir aydınlığa kavuşulmuştur. Artık gözlerimizi ve güçlerimizi dedikodu alanından, iş alanına çevirmek görevini taşıyoruz..."

Meclis'te bir muhalefet partisinin kuruluşuna oldukça sıcak bakan Hakimiyet-i Milliye gazetesinin yanı sıra, Hükümeti çok sert şekilde eleştiren gazetecilerden birisi olan Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu) Bey ise, Halk Partisi'ni "türlü insanların karışımı bir dostlar derneği"ne benzeterek, onun gerçek bir siyasal parti olmadığını ileri sürmektedir. Lütfi Bey, Meclis'teki olumsuz bu durumu seyretmeye dayanamayan her milletvekilinin, Halk Partisi'nden ayrılmasının doğal olduğunu vurgulayarak, yeni bir kuruluşa gereksinim olduğunu dile getirmektedir. Oluşturulacak bu yeni kuruluş ise, "ızdırabın ve özgürlüksüzlüğün doğurduğu çocuk" olacaktı²⁴.

Muhalefet kanadında yeni bir partinin kurulma tartışmaları devam ederken, Halk Fırkası'nda partinin başına "Cumhuriyet" deyiminin getirilmesi uygun görülmüştü. Bu isim değişikliği önerisi Recep (Peker) Bey'den gelmiş, özellikle çeşitli vesilelerle Monarşist olmakla suçlanan Rauf (Orbay) Bey'in liderliğindeki muhalefetin, kendisini Cumhuriyetle özdeşleştirecek bir isim de parti kurması ihtimalinin, fırkanın köktenci kanadı tarafından tahammül edilemez bir durum olarak

²² Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul, Dilmen Kitabevi, 1984, s. 42.

²³ Halk Fırkası'ndan istifa eden milletvekillerinin listesi için bkz., Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Çev. Gül Çağalı Güven, 1. B., İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, s. 75-76.

yorumlanacağı kesindi. Hiç kuşkusuz, 10 Kasım 1924'te kendi partilerinin adını "Cumhuriyet Halk Fırkası"na dönüştürmelerine yol açan ana etken de bu söylenti olmuştur²⁵. Bir diğer etken ise, 10 Kasım'ı izleyen günlerde yeni kurulacak parti için düşünülen isimlerin çeşitli gazetelerde yer alması olacaktır²⁶.

i) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (17 Kasım 1924)

Millet Meclisi'nde ortaya çıkan bu bölünme, hem sağdan hem soldan olmak üzere parlamento dışı muhalifleri, kendi partilerini kurma zamanının geldiğine ikna etmiş benziyordu. 12 Kasım'da rahatsızlanarak yüksek ateşle İstanbul'a dönmek zorunda kalan Rauf (Orbay) Bey'in yokluğundan istifade eden bazı milletvekilleri, bir muhalefet partisi kurma yönündeki tartışmaları başlatmışlardır. Bu milletvekilleri Sabit (Sağiroğlu) Bey'in evinde aralıksız olarak toplantılarını devam ettirerek yeni partinin, ismi başta olmak üzere program ve tüzüğü, Cumhurbaşkanıyla ve İslamcı muhafazakârlarla ilişkileri ve ordunun rolünü kapsayan çalışmalarını tamamlamışlardır²⁷.

17 Kasım 1924 'de "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adı altında kuruluş çalışmalarını tamamlayan siyasal partinin, Cemiyetler Kanunu hükümleri uyarınca tescil olunmak üzere İçişleri Bakanlığı'na resmen başvurduğu görülmektedir²⁸. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İçişleri Bakanı olan Recep (Peker) Bey'in, TCF delegasyonunu nezaketle ve hatta dostça karşılaması ve kayıt işlemleri sırasında hiçbir güçlük çıkarmaması da hayli şaşırtıcıdır²⁹. Tarık Zafer Tunaya'ya, kurulan muhalefet partisiyle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır³⁰: "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın doğumu, Halk Fırkası'na karşı beklenmekte olan ilk muhalefetin Ankara'ya intikali ile yaşıttır."

İçişleri Bakanlığı tarafından kuruluşu onaylanan Fırkanın, Genel Başkanlığına General Kâzım (Karabekir) Paşa getirilmiştir. İkinci Başkanlığı Rauf (Orbay) ve

²⁴ Goloğlu, s. 80-81; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 98-99.

²⁵ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1924-1930)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981; Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, 3. Cilt, İstanbul, Ekicigil Matbaası, 1955, s. 8.

²⁶ Özellikle "İstihlâs Fırkası, Millet Fırkası, Cumhuriyet Fırkası, Cezri Cumhuriyet Fırkası" gibi isimlerle bir muhalefet partisinin kurulabileceği söylentileri basında sıklıkla yer almıştır Bkz., *Zürcher*, s. 77-78.

²⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Cilt, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaası, 1960, s. 110; *Zürcher*, s.77.

²⁸ Partinin kuruluşu için bkz., EK. V, B.C. A, Dos. 1 Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 344. 1439. 5, (30. 11. 1925).

²⁹ Hüseyin Rauf Orbay, "Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, C.IV, s. 114-115, 144-149.

³⁰ Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 606.

Genel Sekreterliği Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın üstlendiği Fırkanın, Yönetim Kurulu'nda ise, Mersin Milletvekili Besim, Trabzon Milletvekili Muhtar, Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, Bursa Milletvekili Necati, Ordu Milletvekilleri Faik ve Dr. Adnan (Adıvar) Bey bulunmaktadır³¹. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında şu esaslar göze çarpmaktadır³²: “Partinin sistemi liberalizm ve halkın hakimiyetidir. Genel olarak hürriyetlere taraftardır. Din düşüncesi ve inançlarına saygılıdır. İdari yönden, yerinden yönetimin gerçekleşmesine çalışacaktır. Cumhurbaşkanının seçiminden sonra milletvekilliği ile ilgisi kesilir...” Hazırlanan parti tüzüğünden de anlaşılacağı üzere, yeni partinin bir yönüyle sosyal gelişmeden yana, öbür yönüyle de gelenekçi bir yol izleyeceği anlaşıyordu. Parti programı, İngiltere'deki Muhafazakâr Parti ve Fransa'daki Radikal sosyalist Partisi'nin ilkelerinden esinlenerek düzenlenmiştir. Bu anlayışla gözetilecek ilkeler, liberalizm ve demokrasi olarak belirtilmiştir³³: “Hürriyetperverlik (liberalizm) halkın hakimiyeti (demokrasi) partinin esas mesleğidir.”

64 maddelik parti tüzüğünün altıncı maddesinde yer alan, “Parti, dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır” hükmü, bir bakıma doğal sayılacak bir görüş olarak değerlendirilebilir ama laik dünya görüşü ile kolayca bağdaşmayan ideolojik bir içerik de taşımaktadır. Özellikle halifelik ve şeriat sorunlarının içte ve dışta tartışıldığı, laik anlayışın henüz zihinlere yerleşmediği 1924 sonlarında, dinsel düşüncelere saygılı olunduğunun ilan edilmesi yeni sorunlara yol açacak gibi görünüyordu³⁴. Nitekim Cumhuriyet Halk Fırkası'nın şiddet kanadı (köktenciler), bu gerçeği kolayca kabul edemiyor ve TCF'nin 6. maddesinin kendilerini dinsizlikle suçlamak için konduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca, partinin adında Cumhuriyet kelimesinin bulunması, Cumhuriyeti tekelleri altına almak isteği olarak değerlendiriliyordu³⁵. Bu olumsuzluklara rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın demokratik bir düzenin kurulmasını arzulamasından dolayı yeni fırkanın kuruluşundan memnun olduğu da görülmektedir. Yeni parti için, “Bırakınız, karşımıza çıksınlar, memleket işlerini münakaşa edelim... Bizim Meclisimizde de iki

³¹ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 81.

³² Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 241; Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, C. 3, İstanbul, Ekicigil Matbaası, 1955, s. 19.

³³ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 99.

³⁴ A.g.e., s. 100.

³⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 898; Goloğlu, s. 81.

parti olmalı, hükümeti denetleme sistemi kurulmalı ve medeni ülkelerin parlamentolarına benzemeliyiz.” diyordu³⁶. Fakat, Mustafa Kemal’in bu fırkaya karşı politikası başlangıçta son derece tedbirli olmuş ve bu muhalefet partisinin kurulmasını zor kullanarak engellememiştir. Tersine TCF delegeleri tescil için hükümete başvurduklarında uygar bir muamele görmüşlerdir³⁷.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşuyla birlikte yeni Cumhuriyetin siyasi hayatında bir dönüm noktası gerçekleşmiş ve rejimin gereği olan çok partili siyasi hayat başlamış oluyordu. Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticileri, artık teşkilatlı bir duruma gelmiş olan muhalefetin karşısına daha güçlü bir hükümetle çıkmayı düşünerek, 20 Kasım 1924 tarihli Parti Grubu toplantısında, İsmet Paşa’nın İstanbul’da sıkıyönetim kurulmasını isteyen önerisini reddetmişlerdi³⁸. Karar, son günlerde sert eleştirilere uğrayan İsmet (İnönü) Kabinesi’nin çekilmesi anlamına geliyordu. 21 Kasım 1924’te sağlık sorunlarını gerekçe gösteren Başbakan İsmet (İnönü) Paşa’nın istifa ederek İstanbul Heybeliada’da dinlenmeye çekildiği görülecektir³⁹. Yeni kabineyi kurmakla TBMM Başkanı Fethi (Okyar) Bey görevlendirilmiş ve 22 Aralık 1924’te kurulan Kabinenin hükümet programını 27 Aralık’ta Meclis’te okuyarak güvenoyu isteyen Başbakan Fethi Bey’in, muhaliflerin de büyük desteğini alarak bunu başardığı görülmektedir⁴⁰. Güven oylaması esnasında hükümet programı üzerinde görüşlerini dile getiren TCF Genel Sekreteri Ali Fuat Bey ise, açıklanan görüşleri olumlu karşıladıklarını ve gerçekleşmesi için ellerinden gelen yardımı yapmaya hazır olduklarını belirtmişti⁴¹.

Fethi Bey’in Başbakanlığı üstlenmesiyle Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde, muhalefet fırkasına karşı izlenecek politika konusunda görüş ayrılıkları belirmişti. Hükümet partiler arası ilişkilerde ılımlı bir yol izlemeye koyulmuş ama parti içinde Recep (Peker) ve Ali (Çetinkaya) Bey gibi aşırı sertlik yanlıları (köktenciler), Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’na karşı sert davranılması gerektiği görüşünü savunuyorlardı. Öyle ki, Başbakan Fethi Bey çok eleştirilere uğrayan İstanbul

³⁶ F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul, Ekin Basımevi, 1965, s. 70-71.

³⁷ Zürcher, s. 81.

³⁸ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 81.

³⁹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 100.

⁴⁰ *Zabıt Ceridesi*, 3, 11, 18 Aralık 1924.

⁴¹ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s. 359.

Belediye Başkanlığı için seçim yapılmasına karar verince, Recep (Peker) Bey bunu kabul etmeyerek 5 Ocak 1925'te İçişleri Bakanlığı'ndan istifa etmiştir. Yerine Cemil (Uybadın) Bey getirilirken, Recep Bey de iki gün sonra CHF Genel Sekreteri seçilmiştir⁴². Bu değişiklikler ve muhalefeti destekleyen gazetelerdeki eleştiriler, iki partinin birbirlerine karşı tutum ve davranışlarının ne olacağını açıkça göstermektedir. Bu sırada boş bulunan milletvekilleri için 13 ilde ara seçimlerin yapılmasına karar verilmiştir. Henüz örgütlenmesini tamamlayamayan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ise, çoğu illerde aday göstermemiş ve oradaki bağımsız adayları desteklemeyi uygun görmüştür. Nitekim, yapılan seçimler sonucunda, özellikle Bursa'da Halk Fırkası adayının karşısında yer alan ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tarafından desteklenen bağımsız adayın, açık farkla seçimi kazanması Halk Fırkası'nın sertlik yanlısı grubunu tedirgin etmişti⁴³.

Meclis'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetleri ve hükümetten çeşitli konular hakkında bilgiler istemesi, tartışmaları da beraberinde getirmiştir. İki parti arasında devam eden sürtüşmeler, TBMM'nin 9 Şubat 1925 tarihli bütçe görüşmelerinde sert tartışmalara ve kavgaya dönüşmüş, milletvekillerinin karşılıklı tabanca çekmeleri sonucunda Ardahan Milletvekili Halit Paşa vurularak ölmüştür⁴⁴. Halit Paşa'nın ölümü partiler arası siyasal çekişmeyi daha da artırmıştır. Bu arada Halit Paşa'nın öldüğü 13 Şubat 1925'te Doğu'da başlayan Şeyh Sait İsyanı nedeniyle hükümetin almış olduğu olağanüstü önlemler, "Tahrir-i Sükûn Yasası, İstiklâl Mahkemeleri'nin kuruluşu ve basına getirilen kısıtlamalar", iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası ile muhalefetteki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ilişkilerinin daha da bozulmasına neden olmuştur. Aslında kişisel anlaşmazlıklar ve kırgınlıklardan kaynaklanan Cumhuriyet ve halifelik anlayışındaki görüş ayrılıkları nedeniyle CHF'den kopanların oluşturdukları muhalefet, daha tam olarak örgütlenmesini

⁴² *Turan, a.g.e.*, s. 102.

⁴³ Bursa'da Bağımsızlık Savaşı'nın kahramanı ve dinsel bir tutucu olan Korgeneral Sakallı Nurettin Paşa'nın, iktidarın tanınmış adayı Operatör Emin Bey'e karşı kazandığı seçim zaferi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Meclis Grubu'nu oldukça rahatsız etmiştir. Seçim tutanağı zamanında ordudan istifa etmediği için TBMM'de onaylanmayan Nurettin Paşa'nın, yeniden yapılan ara seçimlerde seçimi tekrar kazanması ise tartışmaların şiddetini artırmıştır. Bkz., *Turan*, s. 102, *Goloğlu*, 84.

⁴⁴ Yüzbaşılığında Makedonya Cephesi'nde başından yara aldığı için sinir sistemi bozulan ve asabi mizacından ötürü "Deli Halit" diye tanınan Halit Paşa, Kel Ali lakaplı Ali (Çetinkaya) Bey tarafından vurulmuş Meclis'te tedavi altına alınmasına rağmen 13/14 Şubat 1925 gecesi aniden zatürreden ölmüştür. Bkz. *Turan*, s. 103-104; Yaşar Kalafat, *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Sait*, 2. B., Ankara ASAM Yayınları, 2003, s. 80-82; Zürcher, s. 103-105.

tamamlamadan şeriat düzenini geri getirmek isteyen bir ayaklanmanın ülkede patlak vermesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası için şanssızlık olmuştu. Dinsel düşünce ve inançlara saygılı olduğunu programında vurgulayan partinin kimi üyelerinin, dinsel içerikli konuşmaları ve davranışları dolaylı da olsa, ayaklanmanın çıkışında etkili olduğu İstiklâl Mahkemesi tutanaklarında görülmektedir⁴⁵.

Bunun dışında yeni kurulan partinin kısa süre içerisinde devrim karşıtlarının toplandığı bir yuvaya dönüştüğü açık olarak görülecektir. Nitekim Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, devrimler konusunda acele edilmemesini ve yapılmış olanların iyice yerleştirilmesini istemekte, Anayasada sık sık değişiklik yapılmasını ise gereksiz hatta zararlı bulmaktadır. Rauf (Orbay), Kâzım (Karabekir) ve Refet (Bele) Bey gibi parti kurucularının, Cumhuriyetin ilanı yönteminden başlayarak savundukları bu görüş, bir bakıma “devrim”e karşı “evrim” ilkesini benimsemekti. Bu ortak düşünceler, partinin alt kademelerinde kişisel sorunların da eklenmesiyle hızla devrim karşıtlığına dönüşmeye başlamıştır⁴⁶. Şeriat yanlılarına cesaret veren partinin, ülkede huzurun sağlanması ve başlayan siyasal devrimin korunması kaygısıyla kapatılması artık kaçınılmaz olacaktır. Nitekim, İstanbul’da yakalanan bazı kimselerin partiye üye kazanmak için dini araç olarak kullandıkları anlaşılmış ve parti şubelerinde de bunu doğrulayan bazı belgeler ele geçirilmiştir.

Şeyh Sait Ayaklanması’yla ilgili olarak kurulan İstiklâl Mahkemelerinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’na üye Yarbay Fethi, beş yıl hapse mahkum olmuş ve aynı mahkeme 25 Mayıs 1925’te ayaklanma bölgesindeki tüm Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerinin kapatılmasına karar vermiştir. Artık muhalefet partisinin kapatılmasına adım adım yaklaşılmaktadır⁴⁷. Bu sırada Parti Genel Sekreteri Ali Fuat (Cebesoy) Paşa başta olmak üzere, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin kendilerine yöneltilen bu suçlamaları yalanladıkları da

⁴⁵ Siverek’te Karabahçeli Şeyh Eyüp, İstiklâl Mahkemesi’ndeki sorgusunda TCF temsilcisi Yarbay Fethi’nin parti şubesini açarken kendisine şunları söylediğini açıklamıştır: “Bizim partiyi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Kâzım (Karabekir) Paşa ve Rauf (Orbay) Bey açtı. Mustafa Kemal Paşa’nın rızası vardır. Terakkiperver parti dine riayetkârdır. Halk Partisi dini batırıyor; biz onu kurtaracak, koruyacağız...” Bu konuşmanın yapıp yapılmadığını saptamak hayli zor olmakla birlikte bazı partililerin bu tür konuşmalarla propaganda yaptıkları ve halkında bu konuşmaların etkisi altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bkz., *Turan*, s. 131.

⁴⁶ Bige Sükan Yavuz, “1924 Türkiye’sinde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkiler İle İlgili Bir İngiliz Belgesi”, *Atatürk Yolu*, Yıl 6, No. 11, (Mayıs 1993), s. 223, Ergün Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994, s. 57.

⁴⁷ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-1927*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 142; Kazım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk’ten Anılar*, 4. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s. 31-32.

görülmektedir. Yetkililer, partinin Meclis içinde ve dışında Anayasaya dayanarak yasal bir muhalefet yaptığını ve bunun dışında bazı partili üyelerce yapılan davranışların kendilerini ilgilendirmedığını ileri sürmüşlerdir. Ankara İstiklâl Mahkemesi yapmış olduğu inceleme sonucunda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dini ve dinin kutsal kavramlarını politik isteklerine araç yaptığı ve halkı çeşitli dini propagandalarla rejime karşı kışkırtarak irticai eylemlerde bulunduğu belgelerle ispatlanmış olduğunu dile getirmiş ve konuyla ilgili savcılığa suç duyurusunda bulunmuştur Savcılık bu suç duyurusunu hemen hükümete ulaştırmış ve bu gelişmeler karşısında hükümetin eline istediği fırsatlar geçmişti. Toplanan Bakanlar Kurulu, Şeyh Sait Ayaklanması'na katılanların yargılanmalarındaki sonucu beklemeden, Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tüm merkez ve şubelerinin kapatılmasını kararlaştırmıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından da onaylanan bu kararnamenin, 4 Haziran'da yürürlüğe girmesiyle birlikte, muhalefet konumunda bulunan siyasi partinin yaklaşık 6.5 ay süren hayatı sona ermiştir⁴⁸.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisinin kapatılması çok çeşitli yorumlara neden olmuştur. Hükümet kararnamesinde, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin araştırması sonucunda TCP'li bazı üyelerin “dinsel düşünce ve inançlara saygılı olma” ifadesini kamuoyunu ve gericiliği kışkırtmak için kullandıkları, Diyarbakır'daki yargılamalarda da ortaya çıktığına göre aynı maddenin “ülkeyi dinsizlikten kurtarmak” için bir propaganda aracı olarak öne sürüldüğünün saptandığı belirtilmekte ve bu bulguların bir gereği olarak partinin “Takrir-i Sükûn Kanunu”na dayanılarak kapatıldığı açıklanmaktadır⁴⁹. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması hakkında Rauf (Orbay) Bey, hatıralarında şu ifadeleri kullanmaktadır⁵⁰:

“Terakkiperver Fırkası kurulduktan sonra, daha o zaman bizleri dini siyasete alet etmekle itham etmişlerdi. Bu itham hâlâ devam ediyordu. Halbuki Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda. ‘Devletin dini, İslam dinidir’ kaydı vardı. Programımızdaki ‘dinler ve felsefi itikatlara hürmetkârız’ ifadesiyle bizde dini taassuptan ve bilhassa dini siyasete alet etmekten uzak bulunduğumuzu tesbit etmiştik. Ve aynı zamanda bizi itham edenlerin bizzat kendileri, kendi sözleri ve kılık kıyafetleri ile öylesine mücessem birer dini siyasete alet etme örneği idiler ki, biz bunları asla

⁴⁸ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 281; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 613-614.

⁴⁹ Osman Akandere, *Millî Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Nedenler*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998, s. 22; *Aybars*, s. 237-238.

⁵⁰ Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri İle Rauf Orbay*, İstanbul, Yakın Tarihimiz Yayınları, 1986, s. 143.

reddedilemeyecek şekilde vesikalarla ispat edebilecek bir vaziyette ve mevkide bulunuyorduk.”

Fırkanın kapatılması hakkında Mustafa Kemal Paşa şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur⁵¹:

“...Siyasal alanda birçok oyunların oynanması doğaldı. Ama kutsal bir ülkünün sonucu olan Cumhuriyet yönetimine karşı çağdaşlaşmaya karşı, bilgisizlik, bağnazlık ve her türlü düşmanlık ayağa kalktığı zaman, özellikle ilerici ve Cumhuriyetçi olanların yeri, gerçek ilerici ve Cumhuriyetçi olanların yanı olmalıydı. Oysa Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, gericilerin umut ve çalışma kaynağı olan bir yere dönüşmüştü...”

Başbakan İsmet (İnönü) Paşa, Büyük Millet Meclisi’nin 9 Kasım 1925 tarihli oturumunda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılma kararı ile ilgili olarak şu konuşmayı yapmıştır⁵²:

“...Büyük Millet Meclisi’nin görevi her şeyden önce Cumhuriyetin gücünü gösterme; Cumhuriyet idaresinde, halk idaresi anarşiyi yasaklamayan, kolaylaştıran bir idaredir, şeklinde meydana çıkan kanıları kökünden koparıp atmaktır. Memleketin düzenini, huzurunu ve asayişini korumakta İstiklâl Mahkemelerinin çalışmaları, özellikle hayırlı ve verimli etki yapmıştır. TBMM’nin verdiği yetkiyi ancak yerinde ve gerektiğinde kullanmak için dikkatli davrandık ve birçok önleyici tedbirler aldık. Bu önleyici tedbirlerden biri Terakkiperver Fırka’yı kapatmak zorunda kalışımızdır.”

ii) Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Ağustos 1930)

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra çok partili demokratik hayata geçiş için, ikinci bir girişim olarak “Serbest Cumhuriyet Fırkası”nın kuruluşunu görmekteyiz. Bu fırkanın kuruluşunun önemi, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın teşviki ve telkini ile kurulmuş olmasındadır⁵³.

1930 yılı Türkiye’de bir takım zorlukların ve sıkıntıların yaşandığı bir dönem olmuştur. 1922-1930 yılları arasında gerçekleşen devrimler ve bu konularda alınan önlemler, muhalif gurubun tepkisini çekmiş ve hükümete karşı direnişi artırmıştır. Ayrıca, 1929 yılının Ekim ayında patlak veren ve kısa süre içinde tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik bunalım, Türkiye’yi de fazlasıyla etkilemiştir⁵⁴. O günlerde Mustafa Kemal’in yurt içindeki gezilerinden birine katılan Ahmet Hamdi (Başar) Bey şu değerlendirmelerde bulunmaktadır⁵⁵:

⁵¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 653.

⁵² Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 283.

⁵³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, 2. B., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986, s. 613-614.

⁵⁴ Uluslararası piyasada düşen fiyatlar, Türk ihraç ürünlerinin durumunu da etkilemiş, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesi iç piyasa ve halkın yaşamını oldukça zorlaştırmıştır. Bu arada Hükümetin sanayileşme siyaseti, alkollü içkilerin, sigara,şeker ve tuzun, deniz nakliyatının devlet tekeline alınması halkın hoşnutsuzluğunu daha da arttıracaktır. Bkz., Erdoğan Teziş, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İstanbul, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yay., 1977, s. 70-72.

⁵⁵ Çavdar, s. 296.

“Vergi işi... Nereye gitsek vergilerin ağırlığından, alınma tarzının kötülüğünden, bu yolda yapılan zulümlerden şikayet edildiği görülüyor. Ekseriye vergisini ödeyemediğinden tarlası, evi-barkı satılmış olanların faciaları, onları dinleyenlerin vicdanlarında acı etkiler yaptığı halde, konmuş kanunlar ve usullere göre de bir şey yapılamıyor. Geçtiğimiz her yerde bir şikayet konusu da Ziraat Bankası’na aitti. Ziraat Bankaları köylüye borç para vermiyor, çiftçi eli böğründe banka kapılarında dolaşıyor. Halbuki aynı banka şehirde tüccara kredi açmaktadır. Tüccar bankadan para alıyor ve köylüye ikraz ediyor...”

Bu gezi sırasında Mustafa Kemal Paşa, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımı Genel Sekreteri Hasan Rıza (Soyak) Bey’e şu sözlerle ifade etmiştir⁵⁶: “... Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum. Görüyorsun ya her gittiğimiz yerde dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi-manevi perişanlık içerisinde...”. Kısaca, memleket her alanda büyük bir huzursuzluk içinde kalmış; eleştiriyi kaldırmanın, basını susturmanın, Meclis muhalefetine imkan vermemenin, tek başına iktidarda olmanın bunalımı yok etmeye, huzuru getirmeye yararı olmuyordu. Tersine denetimsiz parlamentonun yarattığı hoşnutsuzluk günden güne büyüyor ve ekonomik sıkıntılar şiddetleniyordu⁵⁷.

Mustafa Kemal, toplumda, basında ve TBMM’de giderek artan hoşnutsuzlukların bir yerde patlak vermesinden, merkez denetiminin yitirilmesinden korkuyordu⁵⁸. Nitekim Cumhuriyetin ve onun ayrılmaz bir parçası haline gelen devrimlerin korunması gerekiyordu. 1930 yılına gelindiğinde siyasal ortamdaki bu tür gelişmeler, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın yumuşak bir politika izleyerek muhalefete olanak vermesi, “Serbest Cumhuriyet Fırkası”nın kurulmasında en önemli etken olacaktır⁵⁹. Mustafa Kemal, bütün bu sıkıntıların çözümünün çok partili siyasal hayata geçmekle bulunabileceğini düşünmüştür. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’ndan olumlu sonuç alınamayışının kendine özgü nedenleri vardı. Fırka, siyasal rejim henüz yeterince bilinmeden, algılanmadan doğmuştu. Kurucular erken davranmışlar ve fırkaya egemen olamamışlardı. Aradan geçen 5 yıl içerisinde o deneyimden her kesimin bazı dersler almış olması gerekirdi. Dolayısıyla Cumhuriyetin en belirgin ve en güvenilir kişilerin öncülüğünde kurulacak ikinci bir

⁵⁶ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, C. I-II, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973, s. 44.

⁵⁷ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 276.

⁵⁸ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye’nin Oluşumu 1923-1938*, 3. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, s. 292.

⁵⁹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981, s. 247.

partinin kimi sıkıntıları gidereceği ve CHF'nin olduğu kadar, hükümetin de daha etkin olarak denetleneceği düşünülüyordu⁶⁰.

Mustafa Kemal, bu düşünce ve varsayımla yeni bir partinin kurulması için doğrudan doğruya kendisi harekete geçmiştir. CHF karşısında yer alacak olan kuruluşun başkanlığı için de, çok eski arkadaşı olan ve ılımlılığı ile tanınan eski Başbakan Fethi (Okyar) Bey'i seçmiştir⁶¹. O, muhalefet görevini üzerine alacak ama kendisine sadık kalacak bir partinin kurulmasını temenni ediyordu. Nitekim, muhalif bir partinin kurulmasından maksat, birikmiş hoşnutsuzlukların giderilmesini sağlamak ve hükümetin hem kusurlarını düzeltmeye hem de ekonomik duruma yeni çareler aramaya sevk edecek bir kontrol sistemi yaratmaktan ibaretti⁶².

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş aşaması, Paris Büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey'in 1930'da yaz tatilini geçirmek üzere Türkiye'ye gelmesiyle başlamıştır. İstanbul Büyükdere'deki Necmettin Molla Köşkü'nde misafir edilen Fethi Bey, o sırada Yalova Termal Tesisleri'nde dinlenen Mustafa Kemal'e, ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik durumla ilgili olarak ayrıntılı bir rapor sunmuştur⁶³. Bu görüşmeler sırasında İsmet Paşa Hükümeti ile ilgili görüş ve eleştirilerini de Gazi'ye iletme fırsatı bulan Fethi Bey'e⁶⁴, Mustafa Kemal tarafından yeni bir partinin kurulmasının teklif edildiği görülecektir. Gazi'ye göre, ülkenin içinde bulunduğu bu sıkıntılardan ancak muhalif bir partinin kurulmasıyla aşılabilecek ve memleketin sorunları Meclis'te muhalefet kanadının görüşleriyle tartışılacak, çözümler daha kolay olacaktı⁶⁵. Mustafa Kemal kurulacak olan partinin başına Fethi (Okyar) Bey'in geçmesini istemiş ve "Bir parti kur, başına geç ve düşüncelerini Meclis'te müdafaa et. Bu suretle particilikten beklenen faydayı da temin etmiş olursun" demiştir⁶⁶. Fakat Fethi Bey, bu teklif üzerine şaşırarak ve Gazi'ye İsmet Paşa ile karşı karşıya gelmek istemediğini söyleyecektir. Gerekçesi ise, elçilik görevi sırasında Duyun-u Umumiye

⁶⁰ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 292.

⁶¹ Goloğlu, s. 277.

⁶² Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 61; *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1930.

⁶³ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, s. 297; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz., Cemal Kutay, İstanbul, Adam-Tercüman Yayınları, 1980, s. 386-390.

⁶⁴ Fethi Bey, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumu özetleyerek, borçların ertelenmesi yolun gidilmemesini, böyle bir durumun itibarımızı zedeleyeceğini ve Türkiye'yi zor durumda bırakacağını söylemiş, ayrıca ülkenin bu durumdan kurtulabilmesi için Fransız Hükümeti'nin yardıma hazır olduğunu Mustafa Kemal'e anlatmıştır. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 386-387.

⁶⁵ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 277.

⁶⁶ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 242.

taksitlerinin ödenmesi konusunda Başbakan İsmet (İnönü) Paşa ile anlaşmazlığa düşmesidir⁶⁷. Bu arada İsmet Paşa da Yalova'ya gelmiş ve Mustafa Kemal tarafından kendisine bilgi verilerek, görüşlerinin ne olduğu sorulmuştur. İsmet Paşa ise, yeni bir partinin kurulmasının kendilerini de memnun edeceğini, muhalif bir partiden gelecek olan eleştirilerin hükümete yararlı olacağını bildirmiştir. Nitekim, bu görüşme ve tartışmalar olumlu sonuçlanmış ve 7 Ağustos 1930'da Fethi Bey'in "Serbest Cumhuriyet Fırkası" adında bir parti kurması kararlaştırılmıştır. Fethi Bey'in liberal anlayışını da yansıtan fırkanın adı, Atatürk tarafından bulunmuştur. Ancak Fethi Bey'in bu partinin kuruluşunda bazı koşullar öne sürdüğü de bilinmektedir. Bu koşulların en önemlisi, Cumhurbaşkanının partiler arasında tarafsız kalması ve bu partinin Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ve müsaadesi ile kurulduğuna dair yazılı bir belgenin istenmesi konusudur. Fethi Bey, bu isteklerinde kendince haklıdır. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı çıkmaya kalkmanın gerçekçi olmadığını bilen SCF liderinin korkusu, yalnız hükümete değil devlete de muhalif olma durumuna düşerek belki de hıyanet-i vataniye ile suçlanmaktadır⁶⁸. Bu endişelerin ortadan kaldırılmasından sonra, yeni parti liderinin Meclis'te bulunabilmesi için ilk açılacak milletvekilliğine getirilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁹.

Gazi Mustafa Kemal, Serbest Fırka ile ilgili olarak kamuoyunun bilgisini almak istemiş ve partinin resmen kurulmasından önce buna ilişkin bir haberin basında yayınlanmasını uygun bulmuştu. Bu amaçla Vakit gazetesinden Asım (Us) Bey Yalova'ya çağırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, yeni yapılan bir otelin açılışında

⁶⁷ Duvun-u Umumiye ve Borçlar Kanunu, İmparatorluktan Cumhuriyet Türkiye'si'ne kalan önemli konuların başında gelmektedir. Lozan Görüşmeleri'nden sonra bu konu Paris Büyükelçisi Fethi Bey aracılığı ile devam ettirilmiştir İsmet Paşa Hükümeti borçlarımızın kağıt para ile ödenmesini isterken, alacaklı ülkeler altın olarak ödenmesinde ısrar ediyorlardı. 1928 yılında alacaklı ülkeler bir antlaşma imzalanmış ve Türkiye borçlarının bir ölümünün silinmesine karşılık borclarını altın olarak ödemeyi kabul ediyordu. Bu antlaşmayı Fethi Bey imzalamış ve anlaşma o dönemde takdirle karşılanmıştı. Fakat antlaşmanın uygulanma safhasında işler değişmiş, taksitlerin ödenmesi 1929 bunalım dönemine rastlamıştır. İnönü Hükümeti antlaşmanın uygulanamayacağını bildirerek ödemelerin altın olarak değil de kağıt para ile yapılacağını bildirmiştir. Bu durum antlaşmanın imzalayıcısı Fethi Bey'i çok zor durumda bırakmış ve İsmet Paşa ile aralarının açılmasına neden olmuştur. Bkz., Asım Us, *Gördüklerim İstanbul, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakit Matbaası, 1964, s. 133-137.

⁶⁸ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. B., İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 253.

⁶⁹ 10 gün kadar sonra Gümüşhane Milletvekili Cemal Hüsnü Bey, Bern Elçiliğine atanmak üzere milletvekilliğinden ayrılmış ve boşalan Gümüşhane milletvekilliğine Fethi (Okyar) Bey getirilecektir. Bkz. *Goloğlu*, s. 277.

düzenlenen baloda, İnönü ve Okyar'ı da yanına alarak bir masaya oturmuş ve Asım (Us) Bey'in de masaya çağrılmasından sonra şu konuşmayı gerçekleştirmiştir⁷⁰:

“Ben şimdi bir babayım. Siz ikiniz de benim evladımsınız. İkiniz arasında benim nazarımda hiçbir fark yoktur. Benim istediğim sadece memleket işlerinin Büyük Millet Meclisi'nde açıkça münakaşa edilmesidir. Büyük Millet Meclisi'nde Türk milletinin gözü önünde açıkça konuşulamayacak hiçbir iş yoktur...”

Mustafa Kemal'in bu sözleri, ülkenin çok partili siyasal hayata geçerken beklentisinin ne olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. O, İkinci Meşrutiyet döneminin ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyiminin doğurduğu iç mücadelelerin yinelenmemesi için ve aynı zamanda parlamenter sistemin gereği olarak tartışmaların TBMM'de yoğunlaştırılmasını istemektedir. Ayrıca kendisinin de partiler karşısında yansız kalacağını vurgulamaktadır⁷¹. 9 Ağustos 1930'da Vakit gazetesinde bu anlayış doğrultusunda çıkan ilk haberin arkasından, Mustafa Kemal ve Fethi Bey arasında Serbest Fırka'nın uyacağı kurallara ilişkin karşılıklı yazışmalar da yapılmıştır.

Fethi (Okyar) Bey'in 9 Ağustos 1930 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta, iç huzursuzlukta ilk göze çarpan sıkıntının ekonomik ve mali durumdaki bunalım olduğu ve bu bunalımın genel sebepler dışında beş yıldan beri izlenen ekonomik ve mali politikalardan ileri geldiği vurgulanmaktadır. Hükümetin gereksiz harcamalarla halktan dayanamayacağı kadar vergi aldığını, ihracatın korunmadığını, iç ve dış siyasette noksanlıklar bulunduğunu ve bunun Meclis'te tek partinin bulunmasından kaynaklandığını belirten Fethi Bey, tek parti mensuplarının kendi hükümetlerini eleştirmekten çekindiklerini, dolayısıyla kendi durumu hakkındaki endişelerini şu sözlerle açığa vurmaktadır⁷²:

“...Cumhuriyet Halk Fırkası'nın mali, iktisadi, dahili ve harici siyasetlerinin birçok noktalarına aykırı bulunan ayrı bir fırka ile siyasi mücadele sahnesine atılmak arzusunda'yım. Zat-ı Devletleri Reis-i Cumhur olmaktan maâda şimdiye kadar mensup bulunduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da umumi reisi olmaları dolayısıyla, iş bu arzumun nazâr-ı devletlerinde ne yolda kabul buyuracağını bilmek lüzumunu hissediyorum.”

Fethi Bey'in bu mektubuna Gazi Mustafa Kemal Paşa, 10 Ağustos 1930 günü, tarafsızlığını koruyacağını ve bunun Cumhurbaşkanlığının gereği olduğunu dile

⁷⁰ Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım...*, s. 132.

⁷¹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 294.

⁷² Mektubun tam metni için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. B., İstanbul, Baha Matbaası, 1969, s. 7-8; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, 428-430;

getirerek, kurulacak siyasi partinin faaliyetlerinin engellenilmeyeceğini ama laik Cumhuriyet esaslarından da kesinlikle taviz verilmeyeceğini belirten bir mektupla karşılık vermiştir⁷³. Mustafa Kemal Paşa, yeni partiye güven vermek için çocukluk arkadaşı Milletvekili Nuri (Conker) Bey ile Tahsin (Uzer) ve hatta kız kardeşi Makbule (Atadan) Hanım'ın bu yeni kuruluştaki görev almalarını istemiştir⁷⁴. Gazi'nin emirle, yeni fırkaya üye yaptığı bir başka kişi de Ağaoğlu Ahmet Bey'dir. Ağaoğlu, Serbest Fırka'ya girişini Termal'de Büyük Otel'in salonlarında düzenlenen bir baloda öğrenmiştir⁷⁵.

Mustafa Kemal Paşa'dan yazılı güvence alan Fethi Bey, "Serbest Cumhuriyet Fırkası"nın kuruluşunu içeren dilekçeyi 12 Ağustos 1930 tarihinde Yalova'dan telgrafla İstanbul Valiliği'ne göndermiş ve bu başvuru ile fırkanın resmen kuruluşu onaylanmıştır⁷⁶. İlk merkezini İstanbul-Taksim'de açan Fırkanın Genel Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey ve Genel Sekreteri Kütahya Milletvekili Nuri (Conker) Bey'dir. Genel yönetici kadrosunda ise, Ahmet (Ağaoğlu), Tahsin (Uzer), Mehmet Emin (Yurdakul)⁷⁷, Nakiyettin (Yücekök), Semih (Hızıroğlu), Ali Haydar (Yuluğ), Ali Galip, Refik İsmail (Kakmacı), İbrahim (Dalkılıç), Rasim (Öztekin) ve Doktor Reşit Galip'ten oluşan 14 milletvekili görev almıştır. Serbest Fırka'ya üye milletvekillerinin durumları hakkında, Fethi Bey ile Gazi Mustafa Kemal arasında geçen konuşmalarda, Gazi'nin Emin, Rasim ve Naki Beylere sahip çıktığı ve "ötekilere karışmam" şeklinde bir cevap verdiği görülmektedir. Fethi Bey ise, bu duruma şu sözlerle itiraz etmiştir⁷⁸:

"... hepsinin mesuliyeti sizin üzerinizdedir. Daha benim malumatım olmadan ve fırka resmen kurulmadan Ağaoğlu Ahmet Bey'i fırkaya dahil eden sizsiniz. Hocanız Naki Bey'e, Şair Mehmet Emin Bey'e, Tahsin Bey ve İbrahim Bey'e benim yanımda emir verdiniz. Diğerlerini de yanınızda iken teklif ettiniz. Hepsi, rejime kadar, sizin arzularınızı emir telâkki etmenin ihlâsı içinde kabul ettiler. Ya hepsinden mesulsünüz ya da hiçbirinden değilsiniz..."

Aydın Tarihi, No. 76-81, s. 6576-6577; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. II, Ankara, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973, s. 4131-414.

⁷³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 257; Ağaoğlu, s. 9; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, s. 544.

⁷⁴ *Turan*, s. 296-297; Fethi Bey anılarında Gazi'ye Mustafa diye hitap edebilen tek kişinin Nuri Conker olduğunu söylemektedir. Bkz., Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 298.

⁷⁵ Asım Us, s. 127; Kırçak, s. 282.

⁷⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 622-623; Karpas, s. 55-63; Akandere, s. 23.

⁷⁷ Şarkikarahisar Mebusu Mehmet Emin Bey'in CHP'den ayrılarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'na geçmesiyle ilgili bkz., *B.C.A.*, Dos. 2. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 527. 654. 211.. 3, (28. 8. 1930).

⁷⁸ Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 536-537.

Fethi Bey'in bu itirazına Mustafa Kemal Paşa, "...Siz bilmezsiniz... Bunların çoğu zaten İsmet Paşa'ya ve siyasetine aleyhtardır. Ben rast gele teklifte bulunmadım." şeklinde karşılık vermiştir⁷⁹ Cumhuriyet Halk Fırkası karşısına Cumhuriyetçi, laik ama liberal bir anlayışla çıkan partinin programı 11 maddeden oluşmaktadır⁸⁰: "Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve Laiklik esaslarına bağlıdır. Bu esasların ulusun bünyesinde sağlam olarak yerleşmesi gayesindedir. Anayasa'daki özgürlük ve dokunulmazlık haklarını tümüyle herkes için geçerli tutacak ve hiçbir kesintiye uğratmayacaktır..."

Serbest Cumhuriyet Fırkası umulmadık bir hızla yurt düzeyinde örgütlenmeye ve yayılmaya başlamıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında Çerkes Ethem ile birlikte "Seyyare-i Yeni Dünya" adlı komünist eğilimli bir gazete çıkartmış olan Arif Oruç'un sahibi olduğu "Yarın" gazetesi ile Zekeriya Sertel'in yazı işleri müdürlüğünü yaptığı "son Posta" gazetesi, yeni partiyi destekleyip onun yayın organları durumuna gelmiştir⁸¹. Yeni Parti, Büyük Millet Meclisi'nde III. Dönemin tatil devresinde kurulduğu için, Meclis'te pek verimli olamamış, fakat kuruluşundan kapanışına kadar Meclis'in ancak 13 oturumuna katılabilen fırka, oturumlarda söz sahibi olmayı başarmıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası ve Hükümetini çok ağır suçlamalarla eleştirmiş ve Fethi Bey'in basına verdiği demeçte, "...demiryolu yapımının tek bir kuşağa gücünü aşan vergiler yüklediğini, tekellerin halka çok ağır geldiğini, paranın değerinin her geçen gün düştüğü ve bu yüzden yabancı sermayenin gelmediğini" ileri sürmesi, iki parti arasındaki gerginliğin bir kat daha artmasına neden olmuştur. Ayrıca Fethi Bey'in her konuşmasının arkasından "ilk fırsatta, en kısa zamanda" iktidara gelmeyi arzulayan sözleri Atatürk'ü düşündürmüş ve "siz hemen birkaç ay içerisinde iktidara geçmeye uğraşıyorsunuz. Hiç beklemeye tahammül göstermiyorsunuz. Bugün iktidarda olanları düşürüp yerine geçecek olursanız, bu memleketi güven ve huzur içinde tutabilecek misiniz?" sözleriyle Fethi Bey'i hem uyarmış hem de kaygısını dile getirmiştir⁸². Fethi Bey'in bu suçlamalarına

⁷⁹ A.g.e., s. 537.

⁸⁰ *Ayın Tarihi*, "Köy Enstitüleri Kanunu", C. 93, No. 77, (1-30 Nisan 1940), No. 77, s. 61-64; *Okyar*, s. 470-472.

⁸¹ *Goloğlu*, s. 282; *Turan*, s. 298.

⁸² Asım Us, *Gördüklerim İstanbul, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1964, s. 142.

Başbakan İsmet Paşa da, 30 Ağustos 1930'da Sivas Demiryolunu işletmeye açarken ayrıntılı yanıtlar vermiştir⁸³.

Tartışmalar sürüp giderken Serbest Cumhuriyet Fırkası yöneticileri, basında ve kamuoyunda buldukları desteğe dayanarak ilk seçimde iktidara geleceklerine inanmışlardı⁸⁴. Halkın Fırka'ya karşı gösterdiği büyük ilgi, Fethi Bey ve arkadaşlarının İzmir gezisinde tüm açıklığı ile ortaya çıkmıştır. 4 Eylül 1930'da parti teşkilatını kurmak üzere İzmir'e giden Genel Başkan Fethi Bey, eşi görülmemiş büyük bir halk kalabalığı tarafından karşılanmıştır. Fethi Bey ile İzmir'e giden ve Serbest Parti Yönetim Kurulu üyesi olan Kars Milletvekili Ahmet (Ağaoğlu) Bey, eşine gönderdiği mektupta o günü şöyle anlatmaktadır⁸⁵:

“Uzaktan şehir görünmeye başladı. Dürbünlerle baktık. Bütün sahil halkla dolmuştu. Deniz kıyısına en az kırk bin kişi gelmişti. Yaşasın Gazi, yaşasın Fethi Bey, Yaşasın Serbest Fırka sesleri her tarafı çınlatıyordu... Gemi istilaya uğradı, ellerimizi, elbiselerimizi öpüyorlardı. Sıkıştırılmaktan bayılacak hale geldik. Zorla karaya çıkabildik... Gece yarısına kadar otelimizin çevresi insanlarla dolu idi...”

Serbest Cumhuriyet Fırkası'na gösterilen bu büyük ilgi, Cumhuriyet Halk Partilileri endişelendirmişti. Nitekim, Fethi (Okyar) Bey'in yapacağı konuşmayı engellemek isteyen İzmir Valisi Kazım (Dirik) Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın devreye girmesiyle yumuşamış ve sorun çözülmüştür. Bu arada Denizli Milletvekili Haydar Rüştü Bey'in “Anadolu” isimli gazetesinde, Serbest Fırka aleyhinde yazdığı yazı ise bardağı taşıran son damla olmuştur. Fethi Bey'in konuşturulmasına engel olmanın imkanı kalmadığını gören Halk Partililer, hiç olmazsa kalabalığın büyük olmaması için tedbirler almaya başlamışlar ve bir kısım halkı, Fethi Bey'in konuşması diyerek kendi konuşmacıları Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in bulunduğu başka bir meydana yönlendirmişlerdir. Fakat toplanan halk, Serbest Partili Fethi Bey'i beklerken karşılarında Halk Partili Mahmut Esat Bey'i görünce, büyük bir tepki ve sinirlilikle oradan ayrılmış ve Serbest Parti lehinde sloganlar atarak şehre dağılmışlardır. Bu arada kalabalık halk kitlesi, Cumhuriyet Halk Fırkası binası önünden geçerken Halk Partililere de ağır sözler söylemişler ve taraflar arasında başlayan sataşmalar çok geçmeden kavgaya dönüşmüş, yaralanmalara hatta ölümlere yol açmıştır. Halk partililere küfür eden kalabalığa bu partiden Sabri Bey'in

⁸³ *Turan*, s. 299-300; *Goloğlu*, s. 282-284.

⁸⁴ *Turan*, s. 300.

⁸⁵ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. B., İstanbul, Baha Matbaası, 1969, s. 46-48.

“namussuzlar” diye bağırması üzerine, halk parti binasına saldırarak camları, pencereleri kırmış ve görevlilerin birisini de ağır yaralamıştır. Vali ve güvenlik güçleri binaya geldiklerinde halk bu seferde Anadolu gazetesine ilerleyerek etrafını sarmıştır. Bu sırada güvenlik güçlerince açılan ateş sonucu 14 yaşında bir çocuk ölmüş ve ölen çocuk Fethi Bey’in kaldığı otelin önüne getirilerek, “Fethi Bey, al emanetini... İşte size bir kurban, başkalarını da veririz. Yalnız sen bizi kurtar” diyerek tepkilerini daha da artırmışlardır⁸⁶. Fethi Bey’in telkinleri de kalabalığı yatıştırmaya yetmemiş ve “kana kan isteriz” diye bağırarak harekete geçen topluluğa, askeri birlikler müdahale etmek zorunda kalmış ve bu arada polisin ateşi sonucu 12 yaşında bir çocuk daha vurularak ölmüştür. Toplam iki ölü ve on beş kişinin de ağır yaralandığı bu olay güçlüklerle bastırılabilmiştir⁸⁷.

Olayların yatıştırılmasından sonra 7 Eylül 1930’da Alsancak Stadyumunda yapılan mitinge büyük bir kalabalık topluluğu katılmıştır. Büyük güvenlik önlemleri altında konuşmasını yapan Serbest Cumhuriyet Fırkası Başkanı Fethi Bey, kendi parti programlarına dayanarak liberal anlayış doğrultusunda Cumhuriyet Halk Fırkası’nı ağır bir dille eleştirmiştir⁸⁸. Bu sırada göstericilerden bazılarının başlarındaki şapkaları çıkarıp yerlere attıkları da görülmektedir. Bu konuşma ise, İnönü Hükümeti’nde derin bir şaşkınlık ve kızgınlık yaratmıştır. Nitekim İzmir olayları, Serbest Fırka’ya karşı CHF liderlerinin özellikle Mustafa Kemal’in kuşkuya düşmesinin başlangıcı sayılabilir. CHF’nin içine sindiremediği nokta ise, Gazi’nin fırkanın kurucusu ve önderi olduğu halde Serbest Fırka tarafından adeta tarafsız bir lider gibi kabul edilmesiydi. Nitekim, 9 Eylül 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey’in, Gazi’ye hitaben açık bir mektubu yayınlanmış ve bu mektupta İzmir olayları sırasında CHF binalarına ve bazı yöneticilerine yapılan hücumlara değinilerek, Gazi’nin kesin tutumunun bilinmesindeki yarardan söz edilmektedir. Gazi’nin bu mektuba yazmış olduğu cevap ise, aynı gazetenin 10 Eylül tarihli sayısında çıkmış ve bu mektupta özellikle şu noktanın altı çizilmiştir⁸⁹:

“...Gerçeği bir kere daha ifade ve tasrih edeyim ki ben, CHF’nin umumi reisiyim. CHF, Anadolu’ya ilk ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip, benimle çalışan

⁸⁶ Kırçak, s. 285.

⁸⁷ Us, s. 20-25; Goloğlu, s. 284-285.

⁸⁸ Fethi Bey’in İzmir konuşması için bkz., *Aydın Tarihi*, s. 23-24, 79-81.

⁸⁹ Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, s. 301; *Okyar*, s. 502; *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, s. 545.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden doğmuştur. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve lüzum yoktur ve olamaz.”

Bu mektup ve mektuba verilen cevapta Mustafa Kemal, Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulurken tarafsız kalacağına dair verdiği garantiyi ortadan kaldırmış ve Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan yana ağırlığını koymuştur. Bu durum ise SCF için zor günlerin habercisi olacak ve Gazi'nin desteğini yitiren fırkanın zor durumda kalacağı görülecektir. Her şeyden önce İzmir gezisi ve meydana gelen olaylar, Serbest Fırka için hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu gezinin olumlu yönü Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın büyük bir taraftar toplaması ve güç gösterisinde bulunmasıdır⁹⁰. Olumsuz yönü ise Gazi'nin partiden desteğini çekmesiyle birlikte, partiyi irticai güçler ele geçirmiş ve tüm bu olaylar partinin sonunu hazırlayacaktır.

İzmir olayları ile ilgili olarak, Adalet Bakanı Mahmut (Esat Bozkurt) Bey'in, 21 Eylül 1930'da Bakanlığından istifa etmesi de son derece önemlidir. İstifa dilekçesinde gelişen olayların Türk milleti ve inkılaplar için kötü olacağını bildiren Mahmut Bey, Serbest Fırka'nın neden olacağı olayların boyutunu ve hükümetin tutumunu da açık olarak ortaya koymaktadır⁹¹. Nitekim, saltanat ve hilafet yanlılarının bu ortamı kaçıramayacak bir şekilde fırsat bilmeleri ve hemen irticai faaliyetlere girişmeleri de dikkat çekicidir.

Serbest Fırka'nın olaylı İzmir gezisinden sonra Belediye seçimlerine katılması, tartışmaları daha da alevlendirmiştir. Bu seçimlerin önemi ise, ilk defa tek dereceli seçim sisteminin uygulanacak olması ve kadınların bu seçimlerde oy kullanacak olmalarıdır. Bu seçimler hem Türk kadını açısından hem de demokrasinin topluma yerleşmesi açısından önem taşımaktadır⁹². Bütün olumlu ve olumsuz görüşlere rağmen Serbest Cumhuriyet Fırkası kendisi için sonun başlangıcı olan bu seçimlere katılacak ve 1930 Belediye seçimleri, Türkiye'nin siyasal yaşamında kötü İzler bırakacaktır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası seçimlere katılma kararı alınca, partide adayların çoğalmaya başladıkları görülmektedir. Belediye seçimleri tek dereceli yapılmasına karşılık bir günde tamamlanmıyor, oy hakkı bulunan seçmenlerin 10 gün içinde

⁹⁰ İzmir Olayları Malatya'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'na katılımları artırmıştır. Malatya Valisi Tevfik Bey'in İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda gelişen olaylar özetlenmektedir. Bkz., EK. VI, B.C.A, Dos. 7923, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 78. 519. 3, (28. 9. 1930).

⁹¹ Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul, Karacan Yayınları, 1982, s. 180.

⁹² *Okyar*, s. 509-510.

oylarını kullanmaları öngörülüyordu. Fakat günler geçtiği halde oyunu kullanmaya gelen Halk partililerin sayısı çok azdı. Buna karşılık Serbest Fırka, kendini bütün bir hoşnutsuzlar zümresinin temsilcisi durumuna sokmuş ve fırkaya oy vermek isteyenler adeta birbirleriyle yarışarcasına büyük bir hevesle sandık başına koşuyorlardı. Bu umulmadık ilgi ise Halk Fırkalıları endişelere sevk ediyordu⁹³. Bütün bunların sebebini Serbest Fırka'nın genel programından çok, halktaki bıkkınlık ve küskünlüğün etkisinde aramak gerekirdi. Çünkü Serbest Fırka çevresinde toplanan büyük kalabalıktaki ortak noktalar, genellikle ekonomik sıkıntılar ve tek parti sistemine karşı olan tepkiden ibaretti. Bu topluluğun içinde çeşitli düşüncelerde dargınlar, öç alma heveslileri, çıkarıcılar, kışkırtıcılar, gericiler ve geçim sıkıntısı çeken herkes vardı. Bununla beraber bütün bu insanları bir arada tutabilen tek şey ise özgürlüktü⁹⁴.

Tüm yurttaki yapılan seçimler genellikle olaylı geçmiş ve 10 günlük sürenin tamamlanmasıyla birlikte açıklanan sonuçlara göre 502 belediyenin 22'sini yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası kazanmıştır. Fakat bu sonuçlar, seçimlerde yolsuzluk yapıldığı söylentilerini gündeme getirmiş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, 2 Ekim 1930 tarihli Meclis oturumunda konu hakkında bilgi vererek, 15 Ekim'de bir genel görüşmenin açılmasını kabul ettirmiştir⁹⁵. Serbest Cumhuriyet Fırkası seçimlerde yolsuzluk yapıldığı iddiasında da haksız değildir. Hasan Rıza (Soyak) Bey, anılarında bu olayı şöyle açıklamaktadır⁹⁶:

“Nitekim bir gün, kendisine (Mustafa Kemal Paşa'ya) hemen hepsi CHF'nin lehinde olarak gelen seçim haberlerini arz ettiğim sırada bana 'hangi fırka kazanıyor...' diye sormuş, 'tabi ki bizim fırka paşam' diye cevap vermişim. Fakat Paşa gülererek 'Hayır efendim, hiç de öyle değil!... Hangi fırkanın kazandığını ben sana söyleyeyim; kazanan idare fırkasıdır çocuk!... Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler... bunu böyle bilesin' buyurmuştu...”

Belediye seçimlerinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'na oy vereceklere çıkarılan zorluklara karşı, Cumhuriyet Halk Fırkası'na oy vereceklere her türlü kolaylıklar, hatta kanunlara aykırı imkanlar dahi sağlanmıştı. Aslında seçimlerde oluşan olayların temeli daha önceye dayanmaktadır. 5 Eylül 1930 tarihinde İçişleri Bakanlığı'nın tüm

⁹³ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, s. 215-217; Çetin Özek, *Gericici Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Ekin Basımevi, 1964, s. 183; Eskişehir Valisi Hakkı Bey'in SCF'nin yaptığı propagandalarla ilgili düşünceleri için bkz., *B.C.A.*, Dos. 7922, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 78. 519. 2, (24. 9. 1930).

⁹⁴ *Goloğlu*, s. 287.

⁹⁵ *Çavdar*, s. 301-302; *Turan*, s. 304.

⁹⁶ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. II, Ankara, Yapı Kredi Bankası Yayınları 1973, s. 435.

valiliklere göndermiş olduğu bir genelgede⁹⁷, son zamanlarda Cumhuriyete karşı gerici ve yıkıcı faaliyetlerin yapıldığını, buna karşı görevlilerin her türlü önlemi almaları istenmektedir. Bu genelgede sözü edilenler, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı alınacak önlemleri içerdiği söylenebilir. Bakanlık bu genelge ile resmen memurları politik davranmaya zorlamakta, karşılarına gelen kişilerin siyasal düşünceleri doğrultusunda karar vermelerini istemektedir. Bu genelge seçimler öncesi hükümetin takındığı tavrı da ortaya koymaktadır. Fethi Bey bu genelgeyi ve seçimlerdeki baskıyı 6 Ekim'de Meclis'te gündeme getirerek, bu durumun kanunlara ters düştüğünü ifade etmiştir. Fethi Bey'in bu suçlamaları karşısında İçişleri Bakanı Şükrü (Kaya) Bey ise, SCF'nin ve taraftarlarının gericilerden, adi suçlulardan ve saltanat-hilafet yanlılarından oluştuğunu, bu nedenle sessiz kalmanın mümkün olmadığını, dolayısıyla 5 Eylül tarihli genelgeyi valiliklere bu amaç doğrultusunda gönderdiklerini açıklamıştır⁹⁸.

Fethi Bey'in seçimlerle ilgili olarak Meclise verdiği önerge, 15 Kasım 1930 tarihli oturumda görüşülmeye açılmış ve bu oturumda da sert tartışmalar yaşanmıştır. Serbest Fırka'nın suçlamalarına karşılık veren CHF'li milletvekilleri de, Serbest Fırka'yı tamamen gerici bir teşkilat kurmakla suçlamışlar ve içlerinde vatan hainlerinin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Konya Milletvekili Refik (Koraltan) Bey; Fethi Bey'in zehirli kışkırtıcılardan nefretini belirtmediği için işin çıkırından çıktığını, Cumhuriyetçilikten ve devrimlerin koruyucusu olmaktan uzaklaşıldığını, çabuk ve kolay başarı için halkın saflığından yararlanılmak istendiğini, bunun için de her çareye başvurulduğunu, özellikle vergilerin kaldırılacağına söylenerek yıkıcılıkta bulunulduğunu, şapkanın kaldırılacağından, yeni Türk harflerinin atılacağından, medreselerin açılacağından, okullara Kur'an dersleri konacağından, halifeliğin geri getirileceğinden söz edildiğini, sözlerini dinlemeyenlerin tehdit altında tutulduğunu, Halk Partililerin ise ağırbaşlı ve ciddi bir şekilde çalışarak seçimleri kazandıklarını, Serbest Partililerin hükümetten hesap isteyecekleri yerde, kendi yaptıklarını hesaba vurmalarını, bu takdirde utanmaları gerektiğini örnekler vererek anlatmaya çalışmıştır⁹⁹.

⁹⁷ Genelgenin tam metni için bkz., *Yetkin*, s. 269-270.

⁹⁸ *Yetkin*, s. 194.

⁹⁹ *Goloğlu*, s. 294-295; *Zabıt Ceridesi*, 15 Kasım 1930.

Taraflar karşılıklı olarak birbirlerini ciddiyetten uzaklaşmak, sözleri değiştirmek ve demagoji yapmakla suçlamışlar ve sonuçta önergeler oya sunulmuştur. Oylama sonucu Şükrü (Kaya) Bey'in açıklamaları yeterli görülmüş ve 222 kabul oyuna karşılık 10 ret oyu ile Fethi Bey'in önergesi reddedilmiştir¹⁰⁰. Seçimlerle ilgili yolsuzlukları görüşmek üzere önerge veren Fethi Bey, bu görüşmeler sonucunda suçlu duruma, daha açık bir ifade ile davacıyken davalı durumuna düşmüştür. Görüşmelerde haklılığını kabul ettiremeyeceğini anlayan Ali Fethi Bey'in partiyi kapatma kararı aldığı ve 17 Kasım 1930 günü partinin feshine ilişkin dilekçeyi İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği görülecektir¹⁰¹. Böylece 8 Eylül 1930'da temeli atılan ve 12 Eylül 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, üç ay gibi kısa bir sürede doğmuş, büyümüş ve ölmüş, tekrar tek partili sisteme dönüşmüştü¹⁰². Partinin feshine neden olan gerekçeleri kısaca şöyle sıralamak mümkündür: "Mustafa Kemal'in serbest Fırka'dan desteğini çekmesi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Mustafa Kemal'i etkilemesi, İzmir olaylarının etkisi, belediye seçimleri ve olaylar, basındaki tartışmalar, Halk Fırkası'nın tutumu ve irticai faaliyetler"

Serbest Cumhuriyet Fırkası'na yönelik suçlamaların başında irticai faaliyetler gelmektedir. Başta Hükümet olmak üzere, hemen hemen tüm Halk Fırkası milletvekilleri, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın irtica yanlıları tarafından işgal edildiğini öne sürerek, bu durumun irticai faaliyetleri körüklediğini ve olayların tek sorumlusunun Serbest Fırka olduğunu belirtmişlerdir. Fakat bazı yazarlar da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasında ya da partinin içinde devrim karşıtı güçlerin yer aldığı görüşüne katılmamaktadırlar¹⁰³. Görüşler ne olursa olsun, 1925 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olayında olduğu gibi, Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinde de rejim karşıtlarının, devrim karşıtlarının hemen partiler içinde toplandığı bir gerçektir. Bu durum ise Cumhuriyetin ve devrimlerin geleceği açısından bir tehdit unsurudur.

Toplumda yaygın bir rahatsızlık ve bunalım söz konusu olduğu zaman, yükselecek toplumsal muhalefeti güdümlü partilerle yönlendirmek, denetlemek

¹⁰⁰ A.g.e., s. 295.

¹⁰¹ Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 104; Kırçak, s. 287.

¹⁰² A.g.e., s. 106, Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994, 62; Kinross, s. 533.

¹⁰³ Cemal Kutay, İlhan Bardakçı ve Osman Okyar bu olayın koyu bir irtica olayı olmadığını ileri sürmektedirler.

mümkün değildir. Muhalefetin varolmadığı toplumlarda demokratik istemler, sınıflar arasında bir ortak cephenin kurulmasına da yol açabilmektedir. Tek partinin baskısı altında ezilen yığınlar, kendi çıkarlarını tüm baskılara karşın bilmekte ve bunları korumak için bir lider ya da bir örgüt buldukları zaman (belirli bir sürede olsa) onların arkasından saf tutabilmektedirler¹⁰⁴. Gerek Serbest Fırka deneyimi gerekse Terakkiperver deneyimi bunu açıkça göstermiş ve 1946 yılında kurulacak olan Demokrat Parti deneyimi de bu tezin doğruluğunu ispatlayacaktır.

(2) Halifeliğin kaldırılması

Halife sözcüğü, Arapça, “babasından sonraya kalan çocuk, birisinin yerine geçen, vekil” anlamlarına gelmektedir¹⁰⁵. İslam peygamberinin vefatından sonra ortaya çıkan ilk sorun, peygamberin yerine kimin geçeceği olmuş ve “Halifelik” gündeme gelmiştir. Bu unvan ilk defa seçim yoluyla halife tayin edilen Ebu Bekir-is Sıddik tarafından kullanılmıştır¹⁰⁶. İslam dininin esasların göre halife hem baş imam ve ruhani başkan, hem de devlet başkanıdır. Dolayısıyla iki iktidarı da temsil eden halifenin, devlet başkanı olarak devlet gücünü elinde bulundurduğu, baş imam olarak da bütün İslam aleminin ruhani lideri olduğu görülmektedir¹⁰⁷. Fakat halife seçilen Ebu Bekir yapmış olduğu konuşmada, “Bu işi iyi yürütürsem bana yardım ediniz, kötü yönettiğimde ise beni bu görevden alınız” diyerek üstlenmiş olduğu görevin bir yönetim işi olduğunu, kendisinin peygamberin dini ardası olmadığını vurgulamak istemiştir¹⁰⁸. Böylece salt dünyasal görevler, yetkiler ve onu belirten bir unvan ile ortaya çıkarılan halifelik, çok geçmeden büyük görüş ayrılıklarına, siyasal çekişmelere ve iç savaflara yol açacaktır. Bu tür seçimlerle işbaşına getirilen dört halifeden üçünün şehit edilmesi, bu makamın ve oraya seçilen kişilerin kutsal olarak tanınmadıklarını kanıtlamaktadır. Halifelik konusunda İslam dünyasında ortak bir görüşe varmak mümkün olmamış ve özellikle Dört Halife döneminden sonra Emevi

¹⁰⁴ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950*, s. 302.

¹⁰⁵ Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, I. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 46; Faik Bulut, *Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler*, 2. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1997, s. 563; 4 Aralık 1930 tarihli İngilizce “Near East” adlı gazetede Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşu ve ortaya çıkan olaylar “Türkiye’de Siyasi Hadisat” başlıklı makale ile kamuoyuna duyurulmuştur. Bkz., *B.C.A.*, Dos. 7927, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 79. 520..2, (4. 12. 1930).

¹⁰⁶ Fahri Taş, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, C. II, I. B., İstanbul, Sahaflar Kitap Sarayı, 1995, s. 141; Mim Kemal Öke, *Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk milli Mücadelesi*, Ankara, Semih Ofset Matbaacılık, 1988, s. 106.

¹⁰⁷ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 229.

¹⁰⁸ Turan, s. 46.

Devleti'nden Muaviye, seçime son verip bir sülale yönetimi kurunca, halifelik babadan oğula geçmiş ve tamamen bir saltanata dönüşmüştür. Müslümanlar arasında taht kavgalarının yaşanmasına neden olan ve Emevilerden sonra Bağdat'ta Abbasi hanedanının eline geçen halifeliğin, bu dönemde sayısında artışlar görülmektedir. Abbasoğullarının Şiilere ve Emevi ailesine karşı güttükleri dışlayıcı siyaset, İslam ülkelerinde halife unvanını taşıyan hükümdarların sayısında artışları beraberinde getirecektir¹⁰⁹. Kısa süre içinde kendini güçlü gören hükümdarların, hiç kimseden izin almaksızın kendilerini halife ilan etmeleriyle İslam dünyasındaki halifelerin sayısı üçe çıkmıştır¹¹⁰.

Türkler, daha Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde halifeliği ele geçirme imkânına kavuşmuşlar, fakat bu unvanı almak gereğini duymamışlardı. 1058 yılında Bağdat'a giren Tuğrul Bey, halifeyi makamında bırakmış ve yalnızca "Sultan-ı İslam" unvanını almakla yetinmişti. Bunda İslam öncesindeki Türk devletlerinde dinsel başkanlık olarak bilinen bir makamın bulunmamasının da etkisi olmuştur. İslamiyetin kabulünden sonra bile bu anlayış "Kutadgu-Bilig"de, "Beylik dediğin ancak yasa ile ayakta durur. Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür" şeklinde dile getirilmektedir¹¹¹.

Halifelik 1517 yılında son Abbasi Halifesi El-Mütevekkil tarafından Yavuz Sultan Selim'e devredilmiş ve bu tarihten sonra resmen Osmanlı padişahları bu unvan ile anılmaya başlamışlardır¹¹². Fakat bu unvanın ilk defa padişah I. Murat tarafından kullanıldığı ve özellikle Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u aldığı anda Mekke Şerifi'ne gönderdiği mektupta, bu şehri, "İslam Hilafetine merkez olarak hazırlanmış" bir yer olarak göstermesi, onun bu unvanı kullanmaya hak kazandığını

¹⁰⁹ Turan, s. 46-47; Turhan Olcaytu, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz*, 8. B., Ankara, Ajans Türk Basın ve Basım A. Ş., 1998, s. 106.

¹¹⁰ Mısır'da 909-1171 tarihleri arasında hüküm süren Şii Fatimi Halifeliği ile İspanya'da 929 yılında kurulan Emevi Devleti Halifeliği örnek gösterilebilir. Bkz., Eroğlu, s. 229; Turan, s. 47; Fethi Gözler, *Atatürk İnkılapları-Türk İnkılabı*, 2. B., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1983, s. 72-73.

¹¹¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 47.

¹¹² Şerafettin Turan, Mısır'ı ele geçiren Yavuz Sultan Selim'in, Halife III, Mütevekkil'den halifeliği devraldığı yolundaki görüşlere katılmamaktadır. Turan, bu görüşünü o döneme ilişkin Osmanlı ve Arap belgelerinin hiçbirisinde ve o yıllarda yazılmış kitaplarda böyle bir devir işlemini gösteren bir kanıt bulunamadığına dayandırmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur da Türk İnkılap Tarihi isimli eserinde aynı hususa değinerek, bu görüşün son yüzyıllarda ortaya çıktığını savunmaktadır. Yapmış olduğumuz incelemelerde halifelik unvanının Osmanlı padişahları tarafından Yavuz Sultan Selim'den çok önceleri güçlülük simgesi olarak kullanılmaya başlandığı ve bu unvanla birlikte devletin giderek Teokratik bir karaktere bürünmüş olduğu açıkça görülmektedir. Bkz. Turan, *Türk Kültür Tarihi, Türk kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 2000, s. 161; Orhan Koloğlu, *Gazinin Çağında İslam Dünyası 1919-1922*, I. Kitap, I. B., İstanbul, Boyut Yayıncılık, 1994, s. 17.

dile getirmesi açısından son derece önemlidir. Bunları çok iyi bilen Yavuz Sultan Selim, daha Kahire'ye girmeden Halep'i aldığı anda okutulan ilk hutbede "Hadimu'l-Harameyni's-Şerifeyn" (kutsal Mekke ve Medine'ye hizmet eden) unvanını kullanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu parçalanırken, onu bir İslam birliğine dönüştürmeye çalışan II. Abdülhamit de bu unvandan büyük ölçüde yararlanmış ve ilk Osmanlı Anayasası olan "Kanun-u Esasiye'de, "Osmanlı padişahlarının halifelikten ötürü İslam dininin koruyucusu olduklarına ilişkin" bir madde, kendisine büyük destek olmuştur. II. Abdülhamit'in halifelik unvanının yanı sıra, eskiden çok az ve ayrı kullanılan "Halife-i ruy-i zemin" (yeryüzünün halifesi) ile "Zıllu'l-lahi fi'l-arz" (Allah'ın dünyadaki gölgesi) gibi abartmalı unvanları da kullandığı görülmektedir¹¹³. Bütün bu gelişmelere karşın siyasal olaylar ve ulusçuluk akımının Müslüman ülkelerde filizlenmesi, kurtarıcı olarak görülen "Halifelik" unvanını bir süre sonra tamamen etkisiz kılacaktır.

Bilindiği üzere hilafet, ümmet düşüncesi üzerine kurulmuş bir kurum olup, milli egemenlik düşüncesi üzerine kurulan yeni Türkiye'nin bu ortaçağ kurumu ile bağdaşması mümkün değildi. Cumhuriyetçi kadronun gerçekleştirmiş olduğu köklü devrimlerle yeni düzenin kuruluş çalışmaları bütün hızıyla devam etmektedir. İşte bu köklü devrim hareketlerinden birisi olan ve yönetsel alanda gerçekleştirilen en büyük değişiklik, kuşkusuz devlet başkanlığı ile dinsel imamet, yani dinsel cemaat liderliğinin birbirinden ayrılmasıdır¹¹⁴. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile Sultan-Halife gibi çifte görev olan Osmanlı hükümdarlarının elinde daha önce Milli Mücadele ile alınan egemenlik hakları, devlet yetkileri, bu defa bir kanunla resmen alınıyor ve sadece halife ve dini başkan olarak yetkiler tanınıyordu¹¹⁵.

İslamiyette halifelik kurumunun nasıl ortaya çıktığını ve tarihsel süreçte ne gibi değişikliklere uğradığını çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin saltanat ve halifeliğin ayrılması sorununu görüştüğü 1 Kasım 1922 günkü toplantısında, bu gelişmeyi ayrıntılarıyla anlatmış ve Saltanat kaldırılınca halifeliğin ne olacağı

¹¹³ Turan, s. 48; *Mim Kemal Öke*, s. 107; *Gözler*, s. 72-73.

¹¹⁴ Doğu Ergil, "Atatürkçü Düşüncenin Temeli:Lâiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No.17, (Mart 1990), s. 260.

¹¹⁵ Saltanat kaldırılınca halifelğe hanedandan Abdülmecit Efendi seçilmiş ve kendisine nasıl ve ne şekilde hareket edeceğine dair bir talimat verilerek, kendisinin yalnızca halife yetkilerine bağlı kalması ve din işleri ile ilgilenmesi istenmiştir. Halife Abdülmecit ise bu talimatnameyi imzalayarak bu kurallara uyacağını kabul etmiştir. Bkz. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, I. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 229.

sorununa çözüm olarak da, Tuğrul Bey'in Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra uyguladığı ve daha sonra Kölemenler döneminde Mısır'da görüldüğü gibi, saltanat makamı dışında bir halifeliğin korunabileceği önerisinde bulunmuştur¹¹⁶. Ayrıca, Mustafa Kemal halife sorununun görüşüldüğü 18 Kasım 1922 tarihli TBMM'nin gizli oturumunda halifelik konusundaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir¹¹⁷:

“... Bütün düşüncelerin aydınlığa kavuşması için yinelemeyi gerekli görüyorum: Türkiye halkı sınırsız, koşulsuz egemenliğe sahip olmuştur. Egemenlik hiçbir renkte, hiçbir biçimde, hiçbir anlam ve belirtide ortaklık kabul etmez. Halife olsun, sanı ne olursa olsun, bu ulusun kaderinde bir ortaklık sahibi olamaz. Efendiler, ulus buna kesinlikle müsaade etmez...”

TBMM'nin bu kararı ve Mustafa Kemal'in açıklamaları, hiçbir yasama ve yürütme gücü bulunmayan, salt dinsel başkan niteliğinde simgesel bir halifeliğin öngörüldüğünün kanıtıdır. Ancak son halife Abdülmecit, küçük görünen bazı itirazlarla çizilen bu çerçevede kalmak istemediğini açıkta gösterecektir. Özellikle Refet (Bele) Paşa'ya, “Halife-i Müslimin” unvanına ek olarak “Hadimu'l'Harameyn” unvanını da kullanmak istediğini, Cuma Selamlıkları'nda hil'at ve Fatih Sultan Mehmet'in kullandığı biçimde bir sarık takmasının yerinde olacağını söylemiştir¹¹⁸. Mustafa Kemal Paşa'nın buna verdiği yanıt ise halifeliğin saltanat olmadığını yansıtmaması bakımından son derece anlamlıdır¹¹⁹: “Halife, Fatih'in sarığı yerine redingot giyebilir!”

Bu arada Halife Abdülmecit, 21 Aralık 1922 yılında düzenlenen bir törenle kutlamaları kabul etmeye başlamış ve aynı tarihte toplanan Hint Hilafet Konferansı da halifeliğini kabul etmiştir. Bunun yanı sıra Hintli Müslümanlar halifeliği yabancıların baskısından kurtardığı için Mustafa Kemal'e “Münci-i hilafet” unvanını vermişlerdir. Ancak bu gelişmelerle Türk halifesinin etkisi Hindistan'a kadar yayılır görünürken, içte Cumhuriyet yönetiminin Abdülmecit ile birlikte uyum içinde yol almasının kolay olmayacağı anlaşılmıştı¹²⁰. Halifenin konumu ve yetkileri çeşitli çevrelerde değişik yorumlara yol açmış, öyle ki saltanatın kaldırılmasına itiraz etmemiş olanlar bile bu kez halifelik yanlısı kesilmişlerdi. Meclis Başkanlığı dışında henüz bir devlet başkanlığının bulunmaması da bu gibileri cesaretlendiriyordu. İşte

¹¹⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları 1998, s. 269-280; *Turan*, s. 49.

¹¹⁷ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. III, s. 1.

¹¹⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. III, No.266, s. 185.

¹¹⁹ *Turan, Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 51.

¹²⁰ *A.g.e.*, s. 52.

bu ortamda Mustafa Kemal, kendi deyimiyle, “halk ile yakın temasa gelmek, ruhsal durumu ve onların düşüncelerini, eğilimlerini saptamak” amacıyla bir yurt gezisine çıkmaya karar vermiştir. 14 Ocak’ta başlayan gezide Eskişehir, İzmit, Bursa, İzmir ve Balıkesir’de halkla uzun söyleşilerde bulunmuştur. Bu söyleşilerde halkın üzerinde durduğu, anlamak istediği konuların arasında halifelik sorununun önemli bir yer tuttuğu açıkça görülmektedir¹²¹.

O günlerde dikkati çeken önemli bir gelişme de, İskilipli Atıf Hoca ile Afyon Milletvekili Hoca Şükrü (Çelikalay) Efendi’nin halifelikle ilgili kitaplar yayınlamaları olmuştur. Atıf Hoca’nın, “İslâm yolu” adlı kitabı, özellikle saltanat ve halifelik yanlıları için büyük destek olmuştur. Halifeliğin koşullarını, halifede bulunması gereken özellikleri ve onun görevlerini ayrıntılarıyla anlatan Atıf Hoca, halifenin “Peygamberin vekili ve halkın padişahı” olduğunu, dolayısıyla din işleri yanında dünya işlerine de bakması gerektiğini şu sözlerle açıkça savunmaktadır¹²²:

“Halife, peygamber efendimizin vekili olup, halkın dini ve dünya işlerine bakan ve onu idare eden umum reistir. Halife olan zatın, Müslim, hür, erkek buluğa ermiş, akıllı ve milletin işlerini idare etmeye, memleketi muhafazaya, dinin hükmünü icraya kadir olması şarttır. Bu şartlar kendisinde bulunan zatın peygamber vekili ve halkın padişahı olduğunu, milletin âlimleri ve akıllıları kabul etmekle o zat halife olur. Umum Müslümanlar ile İslam hükümetinin tabiiyetini kabul eyleyen gayrimüslimler halifenin şeriata uygun olan emirlerine itaat etmek, asker olmak, vergi vermek ve ona karşı isyan ve kıyam etmemek vaciptir.”

İskilipli Atıf Hoca bu sözleriyle halifeyi hâlâ bir padişah ve devlet başkanı olarak görmekte ve bu anlayışın gerekçesi olarak, ona devlet yönetiminin her alanını ve şeriata ilişkin açıklamaları içeren “10” değişik görev yüklemektedir¹²³. Milletvekili Şükrü Hoca da Atıf Hoca’nın izinden giderek, “Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi” adıyla bir kitap yayımlamıştır. Trabzon Milletvekili Ali Şükrü’nün basımevinde yayını gerçekleştirilen bu kitap, Mustafa Kemal’in yurt gezisine çıkışının ertesi günü bütün milletvekillerine dağıtılmıştır. Tamamen dinci grubun düşüncelerini yansıtan kitapta, “Halife Meclisin, Meclis Halifenin!” sloganı işlenerek şöyle denilmektedir¹²⁴:

“BMM ile Meclisin seçtiği ve belirlediği Halife-i Müslimin arasında hiçbir ayrılık ve gayrılık yoktur. Halifenin kuvvet ve şevket sahibi olması en büyük şeriat esasıdır. Bununla birlikte bugünkü duruma göre hükümetimizin ve devletimizin bir başkanının

¹²¹ *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Haz. Arı İnan, Ankara, TTK, 1982, s. 102-109.

¹²² İskilipli Atıf Hoca, *İslam Yolu*, s. 76.

¹²³ İskilipli Atıf Hoca, s.77-79; *Turan*, s. 53.

¹²⁴ *Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi*, Ankara, 1923; *Öke*, s. 115.

olması zorunludur. Bu hususta başka türlü bir şekle imkân yoktur. Bu duruma göre yasaların düzenlenmesi, yürütme vb. doğal başkanlığını halifemizin taşıması, yani devlet ve devletin geleceğinin halifenin onayına sunulması zorunludur ve şeriatın gereğidir...”

Şükrü Hoca’ya göre devlet başkanı olacak kişi, “Padişah” ve “Halife” diye iki ayrı unvan yerine yalnızca Halife diye anılmalıydı. Ayrıca bu halife yalnız Türkiye devlet başkanı değil, yeryüzündeki tüm Müslümanlar üzerinde de geçerli olacak yetkilerle donatılmalıydı. Halife tüm Müslümanların hukukunu savunacak, onlar arasında adaleti sağlayacak, kamu hukukunu gözetecek, huzuru ve güveni sarsan olayları engelleyerek diğer toplulukların İslama yönelik saldırılarını da önleyecekti. İşte böyle bir ortamda yurt içi gezisinde Mustafa Kemal, çeşitli illerde yaptığı konuşmalarda ve kendisine halifelikle ilgili olarak yöneltilen sorulara, “ulusça kurulan yeni devletin kaderine, işlerine, bağımsızlığına, sanı ne olursa olsun hiç kimsenin karışmasına izin verilmeyeceğini” belirten, son derece net ve açık cevaplar vermiştir. Ayrıca, saltanatın kaldırılmış olmasına karşın bütün Müslümanları kapsayan bir halifeliğin özlendiğini, fakat “bütün İslam dünyasını tek bir noktadan yönetmenin artık mümkün olamayacağını” da vurgulayan Mustafa Kemal, “... Kendimizi dünyanın hakimi sanmak düşüncesizliğinin artık bırakılması gerektiğini, bu sakat düşünceyle ulusun sürüklendiği felaketlere artık son vermenin zamanının geldiğini” hatırlatarak, bugün için dünyada ulusallığa dayanan yönetim biçimlerinin geçerli olduğunu, bu nedenle halifeye görev ve yetki vermenin “ulusal egemenlik kavramına darbe vurmak” olacağını da söylemiştir. İzmit’te kendisine yöneltilen bir soru üzerine, Şükrü Hoca’nın kitabında öne sürülen görüşlerin uygulanmasına olanak bulunmadığını belirten Mustafa Kemal Paşa, “Halifelik makamının varlığı ulusça sakıncalar doğuracak nitelikte görülmemektedir. Buna sebep olunmadıkça..! Fakat şu da kesin olarak bilinmelidir ki herhangi bir görünüş ve biçimde sakınca görüldüğü gün, bütün kuramsal görüşler biter, orada ameliyat ve uygulama başlar!” sözleriyle halife konusundaki kuşkularını ortaya koymuştur¹²⁵. Mustafa Kemal’in bütün bu uyarılarına paralel olarak Hoca Şükrü’ye yanıt olmak üzere, “Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye” adlı bir broşürün de yayınlandığı görülecektir. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen Halife Abdülmecit’e, yeni Türk Devleti’nin yönetiminde yer ve İslam

¹²⁵ Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, s. 62-63.

dünyası için yetki vermek isteyen dini çevrelerin bu girişimlerini önlemek olanağı pek bulunamamıştır¹²⁶.

Cumhuriyetin ilanı, halifelik sorununu tekrar bütün canlılığı ile ortaya çıkarmıştır. İstanbul'da Cumhuriyet karşıtı bazı kimseler, gazeteciler hilafet makamını güçlendirmek ve Cumhuriyetin itibarını sarsmak için çeşitli söylentiler ortaya atmışlar ve halifenin çok yakında istifa edeceğini dile getirmişlerdir¹²⁷. Çünkü Cumhuriyetin ilanı Abdülmecit ve çevresini tedirgin etmiş ve çok yakında halifelik makamının da kaldırılacağı yolunda bazı kuşkular uyandırmıştı. Bu gelişmeler üzerine 9 Kasım 1923 günü Vatan gazetesinde Halife Abdülmecit'in, istifa söylentilerini yalanlayarak ve üstü kapalı olarak TBMM'ni İslam alemine şikayet ettiği görülmektedir¹²⁸:

“...Halifelik makamına seçilmenin meşru bir suretle yapıldığını... biliyorsunuz. O zaman yapılan bu seçim İslâm alemine bildirilmiş ve her taraftan iyi kabul görülmüştür. Bütün İslâm aleminin her daim teveccühlerine mazhar olmuştum. Asya'nın en ücra köşelerine varıncaya kadar İslâm aleminden binlerce mektup ve telgraf aldım ve birçok yerlerden teveccühler karşısında ufak tefek kilükalden (dedikodulardan) alınarak çekilmek küfranı nimet (nankörlük) olur. İstifam hakkındaki haberlerin nereden çıktığına dair bilgim yoktur. Ben İslâm aleminin işleri ile meşgulüm. Siyasetle ilişkim ve ilgim yoktur... Ancak İslâm aleminden şahsıma bir itiraz olursa çekilirim...”

Halifenin istifa etmeyeceğini açıklayan bu yazısından sonra, özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından bazılarının da Halifenin etrafında kilitlenmeye başladıkları görülmektedir. Halife Abdülmecit'in 12 Kasım 1923'te kendisini ziyarete gelen Kâzım (Karabekir) Paşa'ya, “Benim bu sarayda resim takımlarıyla bir iki bohçam var. İstemezlerse bunları alıp giderim”¹²⁹ demesi, son gelişmelerden oldukça tedirgin olduğunu göstermektedir. Fakat bu tedirginlik, pek çok kişinin ve İstanbul basınının kışkırtmalarıyla yavaş yavaş ortadan kalkmış ve Halife kendine güvenmeye başlamıştır. Abdülmecit, Hükümetin ikaz ve tavsiyelerine uymuyor, gösterişli merasimler düzenliyor, basına iddialı demeçler veriyordu¹³⁰. Bazı politikacılar da, “Hilafet aynı hükümdardır, hilafetin hukuk ve görevlerini iptal etmek hiç kimsenin hiçbir Meclisin elinde değildir” diyerek halifeyi, padişah gibi yaşatmak istiyorlardı. Bu durum ve gelişmeler, halifelik kurumu hakkında bir an önce tedbir

¹²⁶ Turan, s. 54.

¹²⁷ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 230.

¹²⁸ Naşit Hakkı Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1973, s. 389-390.

¹²⁹ Turan, s. 54.

¹³⁰ Ahmet Mumcu, “Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 2, (Mart 1985), s. 518.

alınmasını gerektiriyordu. Fakat Mustafa Kemal Paşa için halifeliğin kaldırılmasındaki en önemli gerekçe, halife mevcut oldukça Türkiye’de yapılması gerekli olan sosyal ve laik karakterdeki devrimlerin yapılamayacağı düşüncesi idi¹³¹.

Saltanat kaldırılmış olmasına rağmen bütün şer’iyeciler, medreseçiler, gelenekçi Osmanlılar, halifenin padişahlığını bekleyen birer nöbetçi konumuna bürünmüşlerdi. İsmet (İnönü) Paşa, bir grup toplantısında bu konumu gündeme getirerek, padişahlık hayallerini dalan Halife’ye kesin ve son sözü şu şekilde söylemiştir¹³²: “Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife eğer zihninden bu memleket mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse, o kafayı behemehal koparacağız...”. Halifeliğin kaldırılması konusunda Mustafa Kemal Paşa’yı süratle harekete geçiren bir başka olay ise, 24 Kasım 1923’te Hindistan’da İsmailiye Mezhebi’nin İmamı Ağa Han ile Emir Ali Han’ın halifenin siyasi durumunun korunması için Başbakan İsmet Paşa’ya yazdıkları mektup ve bu mektubun daha İsmet Paşa’nın eline geçmeden muhalefeti temsil eden Tanin gazetesinde yayınlanması olmuştur¹³³. Bu iki Şii liderinin Sünni bir halifeliğin savunuculuğunu yapmaları o günlerde pek fazla anlaşılamamış, özellikle Emir Ali’nin İngiltere Kralı’nın özel danışmanlığını yapması¹³⁴ göz önüne alındığında, halifelik kurumunun uluslararası bir sorun haline getirilmek istendiği açıkça görülmektedir. Başbakan İsmet Paşa, olayı TBMM’ne taşıyarak ilgili gazetelerin İstiklal Mahkemelerine verilmesini istemiştir. Fakat, bu gelişmeler hükümetle halife taraftarları arasında çeşitli sert tartışmalara yol açmıştır. Nitekim yargılamalar sonucunda halifeyi isyana kışkırttıkları gerekçesiyle ceza alanlar da olmuştur.

Halifeliğin kaldırılmasında rol oynayan önemli tarihsel nedenler arasında, artık halifenin Türklerin dışındaki Müslümanlar üzerinde herhangi bir yaptırım gücünün kalmadığının açıkça görülmesi de gösterilebilir. Özellikle I. Dünya Savaşı’nda Araplar, halifelerinin kendilerini “Cihad” a çağırmasına karşın İngilizlerden yana tavır takınmışlar ve istiklâllerini din ve Osmanlı birliğine yeğlemişlerdir. Bunun yanı sıra

¹³¹ Eroğlu, s. 231.

¹³² Falih Rıfkı Atay, *Çankaya-Atatürk Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, Kırıl Matbaası, 1984, s. 333.

¹³³ Mektup, 5-6 Aralık 1923’te dönemin Tanin, İkdâm ve Tevhid-i Efkâr gazetelerinde yayınlanmıştır. Mektupta halifelğe dokunulmaması, Müslümanları birbirine bağlayan bir bağ olduğu için endişe duyulduğu ve bunların yanı sıra Hint Müslümanlarının Türkiye’ye yapmış olduğu yardımlar dile getiriliyordu. Bkz., Mumcu, *a.g.m.*, s. 518. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, C. II, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973, s. 207-215; Eroğlu, s. 231; Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s. 587.

¹³⁴ Muhittin Gül, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Barış Yayınevi, 1998, s. 245.

bir ulusal savaş vererek bağımsızlığını kazanan yeni Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, halifenin bağımsız hareketlerinin dış politikada iki başlı bir yönetime yol açacağı kuşkusuna kapılmıştır. Her biri devrin sömürge imparatorluklarından birisi olan İngiltere, Fransa gibi devletler egemenlikleri altındaki Müslüman toplulukları ayağa kaldıracak ilişkilere karşı son derece duyarlı idiler. Eğer hilafet makamı, Müslüman halkların bu devletlere karşı vermek istedikleri mücadeleyi destekler ve İmparatorluklarını tehlikeye düşürecek olursa, müthiş bir karşı tepkiyi de davet etmesi söz konusu olabilirdi. Üstelik bu tepki, sadece halife ve hilafet makamına değil, onu barındıran Cumhuriyet rejimine karşı da olacaktır. Bu kadar can, kan ve fedakârlıkla kurulan Cumhuriyet ve bağımsız devlet tehlikeye girecektir. Nitekim bütün bu sakıncalar, Abdülmecit Efendi'nin kısa süren halifelik görevi sırasında kendisini göstermeye başlamıştı¹³⁵.

Cumhuriyet Hükümeti, halifeliği halkın temsilcileri aracılığı ile seçilen ve halka sorumlu bir kurum olarak görüyordu. Bu yüzden hilafet bütçesini genel kamu maliyesinin bir parçası olarak düşünmüştü. Ama Halife Abdülmecit Efendi, 22 Ocak 1924'te İnönü'ye gönderdiği bir yazı ile kendisine ait bağımsız bir bütçe talebinde bulunmuştur. Bu isteği, dış ülkelere temsilci göndermek, hükümete danışmadan yabancı elçileri kabul etmek ve gösterişli saltanat törenleri düzenlemek gibi uygulamalarla birleşince, İnönü Hükümeti'nin beklenen tepkiyi göstermekte gecikmediği görülecektir. Çünkü hükümet içinde birden fazla devlet başkanı olamazdı¹³⁶. Başbakan İsmet Paşa, bu durumu harp oyunları nedeniyle İzmir'de bulunan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e 22 Ocak'ta bir telgrafla bildirmiş ve Mustafa Kemal, aynı gün İsmet Paşa'ya verdiği cevapta, "Halife, iç ve dış yaşayışla ataları olan padişahların yolunu izler gibi görünmektedir." diyerek halifelikle ilgili yanlış anlamaların ve olumsuz yorumların Abdülmecit'in kendi davranışlarından kaynaklandığını vurgulamıştır¹³⁷. TBMM'nin korumakta olduğu halifeliğin, "ne din ne de siyasa bakımından hiçbir anlamı ve gerekçesi yoktur... Halifelik katı bizce olsa olsa tarihsel bir anı olmaktan öte bir önem taşımaz" diyen Mustafa Kemal, devlette

¹³⁵ Doğu Ergil, "Atatürkçü Düşüncenin Temeli: Lâiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No. 17, (Mart 1990), s. 262.

¹³⁶ N. Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975, s. 47-50; Doğu Ergil, "Atatürkçü Düşüncenin Temeli: Lâiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No. 17, (Mart 1990), s. 262.

¹³⁷ *Söylev*, C. II, s. 618-619.

“Halifelik Hazinesi” adıyla ayrı bir hazinenin olamayacağına da dikkati çekmişti. Halifenin “dirliği ve geçimi” için halifelik ödeneği adıyla bütçeden verilen paranın Türkiye Cumhurbaşkanı’nın ödeneğinden daha az olması gerektiğini de hatırlatarak düşüncelerini şöyle açıklamıştır¹³⁸: “Halife, kendinin ve katının ne olduğunu açık olarak bilmeli ve bununla yetinmelidir.” Cumhurbaşkanı, hükümetten bunu sağlayacak köklü önlemler almasını dileyerek dikkatli olunmasını istemiştir.

Öte yandan hilafet makamı, eski döneme özlem duyan geleneksel kesimlerin geriye dönüş özelemlerinin ortak simgesi haline geliyordu. İşte böyle bir ortamda Harp Oyunları nedeniyle İzmir’e gelen İsmet (İnönü) Paşa, Meclis Başkanı Kâzım Özalp ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında bir durum değerlendirmesi yapma zorunluluğu duymuş ve yapılan bu dördümlü toplantıda, artık halifeliğin kaldırılması zamanının geldiğine karar verilmiştir. Onun yanında öğretimin birleştirilmesi ve Şer’iye ve Evkâf Bakanlığı’nın kaldırılması konularında da görüş birliğine varılmıştır¹³⁹. Ankara’ya dönüldüğünde bu doğrultuda harekete geçilmiş ve çalışmalara başlanmıştır. O dönemde TBMM’nin çalışma yılı mali takvim uyarınca 1 Mart’ta başladığından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, o günkü açış konuşmasında halifelik sorununu din ve devlet işleri açısından ele alarak, dinin siyasetten ayrılmasını, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi konusunda açıklayıcı bilgiler vererek, sözlerine şöyle devam etmiştir¹⁴⁰:

“Kutsal ve ölümsüz olan inançlarımızı ve vicdani kanaatlerimizi, karışık ve değişken olan ve her türlü çıkar ve tutkulara sahne olan siyasadan ve siyasetin bütün öğelerinden bir an önce ve kesinlikle kurtarmak, ulusun dünyaya ve ahirete ilişkin saadetinin emrettiği bir zorunluluktur. Ancak bu sayede İslâm dindarlığının içeriği belirginleşir...”

2 Mart 1924’te Halk Fırkası grubunda karara bağlanan hilafetin kaldırılması sorununun, bir kanun teklifi ile Meclise sunulması uygun görülmüştür. Bunun üzerine daha önceleri Meşayih Meclisi (Şeyhler Kurulu) Başkanlığı yapmış olan Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ile arkadaşlarının çalışmalarıyla, “Halifeliğin Kaldırılması ile Osmanoğulları Soyundan Olanların Türkiye Dışına Çıkarılması” hakkında bir kanun teklifi hazırlanmış ve bu teklifinin komisyonlara gönderilmeden hemen görüşülmesi istenmiştir. Teklifin gerekçesinde şöyle denilmektedir¹⁴¹:

¹³⁸ A.g.e., s. 619.

¹³⁹ Turan, s. 56.

¹⁴⁰ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 330 vd.

¹⁴¹ Kanun teklifini 53 kişi imzalamış ve bunlar arasında Kılıç Ali, Refik Koraltan, Celal Nuri İleri, Mazhar Müfit Kansu, Vasıf Çınar, Recep Peker, Yunus Nadi, İlyas Sami, Şükrü Kaya, Ağaoğlu Ahmet, Ruşen Eşref Ünaydın ve

“Türkiye Cumhuriyeti’nin içinde Halifelik Makamı’nın varlığı sebebiyle Türkiye, iç ve dış politikasını iki başlı olmaktan kurtaramadı. Bağımsızlığında ve ulusal yaşantısında ortaklık kabul etmeyen Türkiye görünüşte ya da dolayısıyla, ikiliğe dayanamaz. Yüzyıllardan beri Türk milletinin felaket sebebi ve sonunda eylemli ve andlaşmalı olarak Türk İmparatorluğu’nun çökme vasıtası olan padişah ailesinin, halifelik kılığı içinde, Türkiye’nin varlığına daha da etkili bir tehlike olacağı ağır denemelerle kesin olarak belirmiştir. Bu ailenin Türk ulusu ile ilişkili olan her durumu ve gücü, ulusal varlığımız için tehlikelidir. Esasında da halifelik, ilk İslam emirliklerinde ‘hükümet’ anlam ve görevinde ortaya çıkarılmış olduğundan, bütün dünya ve din görevlerini yapmakla yükümlü olan çağdaş İslam hükümetlerinin yanında ayrıca bir halifelik makamı bulunmasının sebebi yoktur. Gerçek budur. Türk Milleti kurtuluşunu koruyabilmek için gerçeğe uymaktan başka bir davranışı seçemez.”

TBMM’nin 3 Mart 1924 günkü oturumunda söz konusu kanun teklifinin komisyona gönderilmeden görüşülmesi kabul edilmiştir. İlk olarak Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve 57 arkadaşının imzasını taşıyan “Şer’iye ve Evkâf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin Kaldırılması”na ilişkin öneriler ele alınmış ve bazı küçük değişikliklerle kabul edilmiştir¹⁴². Bundan sonra, “Öğretimin birleştirilmesi-Tevhid-i Tedrisat Kanunu”na ilişkin öneriler görüşülmüş ve yasalaştırılmıştır¹⁴³.

Sıra halifeliğe geldiğinde öneriye ilk karşı çıkan Gümüşhane Milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey olmuştur. Zeki Bey, tasarı aleyhine en sert konuşmayı yapmış ve konuşması çeşitli milletvekilleri tarafından sık sık müdahalelere maruz kalmıştır. Meclis’te Halk Partisi’nden olmayan ve bağımsız üye durumunda bulunan Zeki Bey’in konuşmasının ana hatları şöyledir¹⁴⁴:

“... Partiden değilim, fakat bende millettten bir kişiyim. İlkelerden söz etmeye yetkim vardır. Burası özgür bir kürsüdür. Sizde çıkar görüşlerinizi söylersiniz. ...Vasıf Bey kardeşimiz ‘mebuslar temel ilkeleri kabul ederek gelmişlerdir, temel ilkelere göre görev yapmak bir namus borcudur’ dedi. Çok doğru bir şeydir... Acaba bu temel ilkelerin içinde ulusal egemenliklerimizi birdenbire sarsmak ve yıkmak usulleri de var mı? Bugün memleketin ekonomik, politik, tarımsal ve öteki iç sorunlarının hepsini çözdük de yapılması gereken bir bu mu kaldı? (gürültüler) Bence bunun zamanı henüz gelmemiştir bu kanıdayım (çoktan geçmiştir sesleri). ... 1 Kasım kararımız vardır... Bu kararda ‘Halifelik Osmanlı ailesine ait olup Büyük Millet Meclisi’nce bu ailenin bilim ve ahlak bakımından en yetişkin evladı seçilir’ diyordu. Yüce kurulumuzun vermiş olduğu bu

Tunalı Hilmi Beyler vardır. Bkz. Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, s. 261; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 13-14; Turan, s. 57; Aydemir, *Tek Adam*, C. III, s. 170-172.

¹⁴² 429 sayılı kanunla vakıfların yönetimi bir genel müdürlük olarak Başbakanlığa bağlanıyor, Müslüman vatandaşların inanç ve ibadet işlemleriyle uğraşmak ve din kuruluşlarını yönetmek için de Başbakanlığa bağlı bir “Diyanet İşleri Başkanlığı” kuruluyordu. Aynı kanun maddesiyle Genelkurmay da hükümet içinden çıkartılarak askerlikle ilgili konularda bağımsız bir başkanlığa dönüştürülüyordu. Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 13; Turan, s. 57; Ahmet Mumcu, “Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik”, *Atatürk arlaştırma Merkezi Dergisi*, s. 519; Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1982, s. 43; Kanun maddesi için bkz., *Sicil-i Kavanin*, C. 1, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 446.

¹⁴³ 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile öğretim birliğinin sağlanması hedeflenmiş ve artık dinsel örgütün ve eğitimin önemli düzenlemelerden geçirileceği açıkça görülmektedir. *Düstur*, 5. Cilt, 3 Mart 1924, II. Tertip, s. 323; Ethem Ruhi Fırlah, *Din ve Devlet İlişkileri*, I. B., Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 47.

¹⁴⁴ *Zabıt Ceridesi*, 3. 3. 1924 (1340), C. 7, s. 40-64.

kararı kaldıran ayrıca bir kanun da yoktur (gürültüler)... Ben ılımlı bir liberal ve müthiş bir İslam Birliği taraftarıyım. Tarihin bu büyüklüğünü kendi milletimde görmek isterim. Benim amacım budur. Bunun içindir ki, memleketin iç ve dış politikası adına halifeliğin kaldırılmasını kabul ederek bugünkü durumda bu müthiş kuvveti düşmanların ya da öteki hükümetlerin kucağına atmayalım...”

Sorunun çözümü için kamuoyuna başvurulmasını ya da milletvekili seçimlerinin yenilenmesini öneren Zeki Bey’e, diğer Halk Partili milletvekilleriince büyük tepki gösterilmiş ve zaman zaman sözlü saldırılarda bulunulmuştur¹⁴⁵. Zeki Bey’in konuşmasından sonra diğer milletvekilleri öneri lehine görüşlerini bildirerek halifeliğin kaldırılmasında hiçbir sakınca görmediklerini ifade etmişlerdir. Özellikle Zeki Bey’den sonra kürsüye gelen Afyon Milletvekili İzzet Ulvi Bey ise, Zeki Bey’e de göndermede bulunarak halifeliğin kaldırılması konusunda şu anlamlı konuşmayı yapmıştır:

“Dünyada her şey geliyor. Manevi şeylerde de gelişme vardır... biz mutlakiyetin kanlı hükümdarlarının yönetimi ve kötülükleri altında yaşayacak ulus olmadığımızı çoktan ispatladık. Bugün dünyanın en gelişmiş rejim olarak kabullendiği Cumhuriyeti ilan ettik. Biz özgürlüğe, Cumhuriyete, halkçılığa milyonlarca insanın kanı karşılığında ulaştık. Hâlâ bu kürsüde halifeliğin kaldırılmasından yana olmayanları gördükçe şaşıyorum...”

Öneri sahiplerinden Rize Milletvekili Ekrem Bey, Urfa Milletvekili Saffet Efendi, Kastamonu Milletvekili Halit ve Manisa Milletvekili Vasıf Bey ise, halifeliğin kaldırılması gerektiği konusundaki konuşmalarında şu önemli noktalara işaret etmişlerdir¹⁴⁶:

“...Cumhuriyet idaresinin görevlerinden birisi yüce İslamlık kurallarının korunmasıdır. Peygamberden sonra adalet ve hakka dayanarak ayakta duran bir hükümet ise ancak Cumhuriyet idaresinde bulunabilir. Bundan ötürü bugünkü idareimiz de Cumhuriyettir, o halde halifeliğin niteliği akıl ve mantık bakımından BMM’nin manevi kişiliğinde vardır. Böyle olunca da halifelik sıfatını BMM dışında ve İslam’ın gereğine aykırı olarak anlamsız bir söz durumuna düşürmek Cumhuriyetle bağdaşmaz. ... Cumhuriyeti ilan eden bir milletin kendi varlığını kurtarmak için sultanlık iddia edebilecek herhangi bir kuvvete meydan bırakmaması gerekir... Milletin esenliği için sultanlığa örnek olacak bütün kuruluşları yıkmaktır. ... Düşman süngüsü ile milletin karşısına çıkacak olan zararlı ve zehirli ve hain bir kuruluşu yerinde bırakmak imkânı var mıdır?...”

Bu konuşmalardan sonra İzmir Milletvekili, Adalet Bakanı ve İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi olan Seyit Bey, halifeliğin şeriat açısından niteliğini sergileyen bilimsel ve ayrıntılı bir konuşma yapmıştır. Halifelik sorununun dinsel

¹⁴⁵ Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey’e konuşması esnasında, diğer milletvekilleri tarafından jurnalci, Damat Ferit dostu vb. ithamlarda bulunulmuştur. Bkz. *TBMM Zabıt Cerideleri*, 3 Mart 1924, s. 46; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 14-15.

¹⁴⁶ *TBMM Zabıt Cerideleri*, 3 Mart 1924; Goloğlu, s. 15-17.

olmaktan çok, bir dünya sorunu olduğunu ve bir inanç sorunu olmayıp ulusa ait bir hukuk ve kamu işlerinden sayıldığını belirterek şunları vurgulamıştır¹⁴⁷:

“İslam tarihinde çok büyük bir devrim yapıyoruz. Belki de dünyada bundan daha büyük bir devrim yoktur. Yüreklər kuşku içindedir. Hepimizin vicdanı ve aklı istiyor ki, sorun tam açıklığa kavuşsun... Halifelik demek hükümet demektir. Kur'an memleket işleri için iki düstur gösterir. Birincisi meşveret (danışma)tır. Memleket işleri, halkın kendi aralarında danışmalarıyla yapılacaktır ki, bugün uygarlık dünyasında uygulanan usül de budur. İkinci düstur, emir verme durumunda bulunanlara uymadır ki bu da hükümeteşizliği, anarşiyi ortadan kaldırmak içindir...

“Gerçi Kur'an'da halife deymisi vardır ama bir din esas olarak değil, eski peygamberler için adalet dağıtımını anlamına kullanılmıştır. Halifelik, halef olan demektir. Kur'an'da kendilerinden halife diye söz edilen peygamberler; adaletli olmakta, hakları sahiplerine vermekte, haksızlığı ortadan kaldırmakta Tanrının halefi olmakla görevlendirilmişlerdir. Böyle kimselere uyulmak gerektiğinden halifeye ‘Müslümanların imamı’ da denilmektedir. Fakat halifenin atanma şekli, koşulları, her zaman gerekli olup-olmadığı hakkında ne Kur'an'da ne de hadislerde herhangi bir hüküm ve açıklık yoktur. Bu da olağandır. Çünkü halifelik dinin temel sorunlarından değildir, milletin kendi işidir, politik bir sorundur. Zamana, alışkanlıklara göre değişir. Bu nedenle Peygamber ölürken yerine bir halife bırakmamıştır. Her ne kadar bazıları Ali ve bazıları da Ebubekir hakkında halifelik için belge olduğunu ileri sürerlerse de doğru değildir. Böyle bir belge ve esas olmadığından, peygamberin yakınları kimin halife olacağına anlaşmazlığa düşmüşlerdir.

“Daha sonradan bu konuyu düşünen İslam bilginleri, halifeliği ikiye ayırmışlardır. 1- Hilafet-i Hakikiye (gerçek halifelik), 2- Hilafet-i Süriye (görünüşte halifelik). Gerçek halife, gerekli şartları kendinde toplayan ve milletin seçip, kesin ve genel egemenliğini kabullendiği halifedir ki, Peygamberin ölümünden sonraki dört halifedir (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) ve bu dönem otuz yıldır...

“...Halifelikte amaç adaletli hükümet kurmaktır. Kur'an bunu yapabilmenin yolunu göstermiş ve devlet idaresinde milletin birbirine danışması esasını emretmiştir. Bugünkü idare usulümüz Tanrının da beğendiği bir idare şekli olduğuna göre, başımızda korkunç bir hayâl gibi bir halife bulundurmanın ne anlamı vardır?...

“İslamlık, akıl ve mantık ile birlik ve birleşiktir. Bu nedenle gerek ayetler, gerekse hadisler taklitçiliği yani isterse bilgin olsun bir kimsenin belgesiz ve dayanaksız sözlerine uymayı yasaklar. Her şeyin inançla değil belge ile ispatlanmasını ister... Bir vakitler Avrupa bilgisizliğin koyu karanlığında iken, İslam ülkeleri uygarlık yollarında çok ilerlemişlerdi. Şimdi neden bu ülkeler haraplık ve Müslümanlar bilgisizlik içinde kalmıştır? İslamlık ilerlemeyi o zaman engellemiyordu da şimdi neden engelliyor. Demek ki bugün ilerlememize engel olan gerçek İslamlık değildir. Bilgisizlikten körü körüne taklitçilikten doğan yersiz anlayış ve anlatıştır... Halkımıza gerçekleri anlatalım, uyaralım, aydınlatalım, öğretilim. Halifelik, halifelik diye çökmüş, yoksullaşmışız. Artık yürüyelim.”

Adalet Bakanı Seyit Bey'in bu konuşması üzerine başka söz isteyen olmamış ve Başbakan İsmet (İnönü) Paşa'nın kanun teklifini destekleyen konuşmasından sonra da maddelere geçilmiştir. Halifeliği kaldıran birinci maddenin kabul edilmesinden sonra halife ailesinin (Osmanlı soyunun) erkek ve kadınlarını ve bu kadınlardan doğanları, bu aileye damat olanları ülke dışına çıkarmak ile ilgili ikinci

¹⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1924; Goloğlu, s. 18-21; Seyit Bey, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi*, Ankara, 1340; Mim Kemal Öke, s. 117.

maddenin görüşülmesi sırasında, Trabzon Milletvekili Muhtar Bey'in Osmanogulları ailesindeki kadınların yurtdışına çıkarılmamalarını isteyen değişiklik önergesi, Genel Kurul'ca benimsenmemiş ve yasa önerisi aynen kabul edilmiştir¹⁴⁸. Sonuçta, 3 Mart 1924 tarihinde 431 sayılı kanunla halifelik kurumu oy birliği ile kaldırılmıştır¹⁴⁹. 13 madde olarak düzenlenmiş bu kanunla birlikte halifelik görevi sona eren Abdülmecit ile Osmanogulları ailesinin bütün erkekleri, kadınları, damatları ve o kadınlardan doğan bütün çocuklar Türk vatandaşlığından çıkartılıyor ve Türkiye Cumhuriyeti ülkesinde oturmaları yasaklanıyordu. Bu gibiler yasanın ilanını izleyen 10 gün içinde Türkiye Cumhuriyeti toprakları dışına çıkacaklardı. Kendilerine yol giderleri karşılığında ve bir kez olarak servetlerin derecelerine göre hükümetçe saptanacak para ödenecek ve bunlar yurtiçindeki taşınmaz mallarını kullanamayacaklardı. Bunları bir yıl içerisinde elden çıkarmaları gerekiyordu. Padişahlık yapmış olanların Türkiye Cumhuriyeti topraklarındaki tapulu taşınmaz malları, padişahlık saray ve köşkleri ile diğer mülkler ve buralardaki taşınabilir mallarla sanat eserleri ise, milletin malı olmuş olacaktı¹⁵⁰. Halifeliği sona eren Abdülmecit'in ailesiyle birlikte İsviçre'ye gönderilmesi uygun bulunmuş ve 4 Mart 1924 sabahı Halife ve ailesi yurdu terk etmiştir¹⁵¹. Fakat bu olay, Türkiye'de olduğu kadar dış ülkelerde de bazı tepkiler doğurmuştur. Bir çok yabancı gazeteciler, eski halife ile görüşebilmek için İsviçre kasabasına akın etmişlerdir. Mısır, Hindistan, Endonezya gibi Müslüman ülkelerden durumu üzüntü ile karşıladıklarını belirten telgraflar alan ve yurt dışına çıkarken, "yabancıların ihtiraslarına alet olmayacağım" diyen Abdülmecit, bu ilgiden cesaretlenerek kendisi hakkında verilen kararı "yersiz ve yolsuz" bulduğunu açıklıyordu. Ona göre yalnız Türklerin değil bütün Müslümanların ortak dinsel ve tarihsel kurumu olan halifelik, tek yanlı bir kararla kaldırılamazdı¹⁵². Bu demeç dışında Abdülmecit LT/Lustration dergisine verdiği ve 15 Mart'ta yayınlanan

¹⁴⁸ TBMM Zabut Cerideleri, 3 Mart 1924 (1340), C. 7. s. 28-29; Turan, s. 58; Goloğlu, s. 22.

¹⁴⁹ Sicil-i Kavanin, C. 1, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 448, Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılması Hakkında Kanun No. 431, 3 Mart 1924, Ozankaya, s. 177-178; Gentizon, s. 59-60.

¹⁵⁰ Turan, s. 58-59.

¹⁵¹ Halife Abdülmecit, oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, iki eşi, çocuklarının özel öğretmeni ve sekreter Salih, Keramet, Nigar, Mabeyinci Hüseyin Nakip ve özel doktoru Selahattin ile birlikte saraydan alınıp özel otomobillerle Çatalca'ya götürülmüş ve orada yataklı trene bindirilerek İsviçre'de Terribel kasabasındaki Büyük Alp Oteline yerleştirilmiştir (9 Mart 1924). Bkz. Turan, s. 59; Gözler, s. 76; Tunçay, s. 84-87.

¹⁵² Nigar Salih Keramet, Halife İkinci Abdülmecid, İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınları, 1964, s. 13.

demecinde de Türkiye'deki devrimi eleştirerek şunları söylemiştir¹⁵³: "...İki yüzyıllık geri kalmamızı iki yılda ortadan kaldırmak istiyorlar. Çok hızlı gitmek doğru değildir. Tabiatın arada bir dinlenen gidişine ulusların da ayak uydurmaları gerekir."

Eski halifenin bu tür girişimlerinin Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerince olağan karşılanması düşünülemezdi. Nitekim, Ankara'nın uyarısı ile İsviçre yönetimi Abdülmecit'e bu tür faaliyetlerinin istenmediğini bildirmiştir. Bu arada dikkati çeken bir girişim de ünlü Fransız yazar Claude Farrère'den gelmiştir. Abdülmecit'in Fransa topraklarına kabul edilmesi için kampanya başlatan ve "hak, adalet ve Fransa'nın yararı için" bunu gerekli gören Farrère, eski halifeye Tunus'ta Cerbe Adası'nın ayrılmasını istemiştir. Fakat Farrère'nin bütün bu girişimlerinin altında yatan gerçek ise, Hicaz Kralı Hüseyin'i halife ilan etmeye hazırlanan İngiltere'nin planlarını bozmak ve İslam dünyası karşısında Fransa'ya öncelik kazandırmak istemesidir. Fakat Fransız yöneticileri ve basının büyük bir kesimi onun bu görüşüne katılmamışlardır. Örneğin, 8 Mart 1924 tarihli L'Echo de Paris gazetesi, "Le Khalife errant (Başboş Halife)" başlıklı yazısında, Türkiye'de halifeliğin kaldırılmasını, "mantığın ve aydınlıkçılığın kör inançlılık ve karanlıkçılık üzerinde zaferi" şeklinde değerlendirmiştir. Gazete aynı zamanda zamanı geçmiş, etkinliğini yitirmiş bir kurumu korumanın genç Cumhuriyet için tehlike doğuracağını belirtmiştir. L'Information gazetesi de halifeliğin kaldırılmasını, en azından "Merkezi İstanbul olan Panislamizmin sonu" olarak değerlendirmektedir. Temps gazetesinde yayınlanan bir yorumda ise, TBMM'nin son kararındaki amacın laik düzene geçmek olduğu belirtilerek şöyle bir yorum getirilmişti¹⁵⁴:

"Türkiye Cumhuriyeti, eski Türkiye'nin üç yüzyıldır yapamadığını üç günde gerçekleştirdi. Ani bir davranışla, teokrasinin son kösteklerinden kendini kurtaran Türkiye, Avrupalı düşüncelerin izinden duraksamadan ileri atıldı. Bu, bütün batılı düşünür ve yazarların daha düne kadar değişmez ve taşlaşmış saydıkları kurumların tam anlamıyla yıkılışıdır."

Avrupa'da bu gibi yayınlar sürerken, İsviçre'de kaldığı oteldeki harcamaları karşılayamayacağını anlayan Abdülmecit, Müslüman ülke ve kuruluşlardan yardım sağlamak amacıyla Sekreteri Keramet Nigar'ı Paris ve Londra'ya gönderdiği görülmüştür. Fakat, bu başkentlerdeki Müslüman ülkelerin büyükelçileri ile yapılan

¹⁵³ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 59.

¹⁵⁴ Dumont Pentzopoulos, *The Balkan. Exchange of minorities and its Impact Upon Greece*, Paris, 1962, s. 119-120; Turan, s. 60.

görüşmelerde (Mısır, İran, Afganistan vs.) hiçbir devlet yardım önerisini dikkate almamıştır¹⁵⁵.

Avrupa’da bu tür gelişmeler yaşanırken, İslam dünyasında da halifelik sorununun çelişkili bir anlayışın ve değerlendirmelerin yaşandığı göze çarpmaktadır. Bir yandan kutsal bir makam kaldırıldı diye Mustafa Kemal suçlanırken, öte yandan Hint Müslümanlarının bir kesimi Mustafa Kemal’e halife olmasını önermişlerdir. Ancak Mustafa Kemal, halifenin gerçekte bir devlet başkanı demek olduğunu ve halifenin vereceği buyrukların öteki İslam ülkelerinde yerine getirilmesine olanak bulunmadığını belirterek, bu öneriyi kesin bir dille reddettiği görülmektedir. O’nun önemle vurguladığı gibi “halifelik gibi yapacak işi ve anlamı olmayan bir kuruntu sanını takınmak” artık gülünç olmanın dışında fazla bir önem taşımıyordu¹⁵⁶.

3 Mart 1924 tarihli, “Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaniye’nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Hariciyesine Çıkarılmasına Dair Kanun”la¹⁵⁷ Osmanlı monarşisinin dayandığı dini bir kurum ortadan kaldırılmış, yeni Türkiye Devleti, demokratik ve laik gelişme yolunda son derece önemli bir adımı gerçekleştirmiş oluyordu.

b) Toplumsal Görünüm ve Kurumlarda Çağdaş Değişimler

Atatürk’ün daha Ulusal Bağımsızlık Savaşı esnasında ve savaşında kazanılmasını izleyen yıllarda, hemen bütün konuşmalarında “uygarlık ve çağdaşlaşma” kavramları üzerinde ısrarla durduğu görülmektedir. Türk toplumunda çağdaşlaşmayı her şeyden evvel bir “hayat davası”, bir “var olma” mücadelesi kabul eden Atatürk, her şeyin bittiği sanılan mutsuz ve karanlık bir ortamda cesaretle, kahramanca ortaya atılmış ve inanılmazı gerçekleştirerek bağımsız yeni Türk Cumhuriyeti’ni kurmuştur. O’nun temel amacı, Türkiye’nin bir daha eski durumuna düşmemesi ve her zaman için milli bağımsızlığını koruyabilmesidir. Bu ise ancak

¹⁵⁵ Bütün bu yanıtlar artık halifeliğin ömrünü tamamladığının birer kanıtıdır. Böylece umutları tamamen yıkılan Abdülmecit, 1924 Ekimi’nde İsviçre’den Fransa’ya geçerek Nice’e yerleşmiş ve 1939 yılına kadar orada kalmıştır. Daha sonra Paris’e giden eski halife 23 Ağustos 1944’te orada ölmüştür. Paris’te bir camide toprağa verilen cenaze 1954 yılında Medine’ye nakledilmiştir. Sürgüne gönderilen hanedanın kızları ve damatları 16 Haziran 1952’de çıkarılan 5958 sayılı kanunla veraset haklarını ve eski unvanlarını kullanmamak şartıyla; erkek üyelerine de 1974 yılında yurda dönme izinlerinin verildiği bilinmektedir. Bkz. Muhittin Gül, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 246; *Turan*, s. 60-61.

¹⁵⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev*, C. II, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 1963, s. 621.

¹⁵⁷ Halifeliğin kaldırılması ile ilgili bkz., *B.C.A*, Fon. 51.. 0. 0, Yer. 2. 1..29, (6. 3. 1924).

çağdaş uygarlığı bütünüyle almakla gerçekleşebilirdi¹⁵⁸: “Memleketimizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün gayretimiz Türkiye’de çağdaş, batılı bir hükümet kurmaktır. Uygarlığa girmek arzu edip de batıya yönelmemiş bir millet hangisidir?” Bu anlamlı sözler, Atatürk’ün çağdaşlaşmak konusundaki kararlı tutumunu çok güzel ortaya koymaktadır. Yapılacak devrimlerin amacını, “...Türkiye Cumhuriyeti halkını her bakımdan uygar bir toplum haline getirmektir. Devrimlerimizin temeli budur” şeklinde açıklayan Atatürk, sadece siyasal ve ekonomik değil, sosyal ve kültürel çağdaşlaşmayı da öngörmektedir. Devlet ve hukuk düzeni hızla laikleştirilirken, bu gelişmenin toplumsal yaşayışa yansımaması da imkânsız görünüyordu. Çünkü gerek devlet ve gerek hukuk, toplumsal yaşayışı düzenlemek için var olan kurumlardı. O halde bu iki kurumun laikleşmesi, toplum düzenini ve ona bağlı olan günlük yaşayışı da değiştirecekti. Bu değişimin daha hızlı ve sağlam bir biçimde gerçekleşmesi için, günlük yaşayışla ilgili hayatımızda büyük rolü olan diğer kurumların da hukuka bağlı olarak laikleştirilmesine yardımcı tedbirler alınmalıydı. Nitekim, bu tedbirler ya artık laik düzende varlığı gereksiz kurumları ortadan kaldırmak, ya da değiştirmekle alınabilirdi¹⁵⁹.

Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde, toplum yaşamında birbiri ardınca yapılan köklü değişimlerle (Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması, Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma, Uluslararası Saat, Takvim ve Rakamların Kabul Edilmesi, Hafta Tatili, Soyadı Kanunu ve Kadın Hakları) bu amaçlar gerçekleştirilmek istenmiştir.

(1) Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma: Şapka Kanunu

İnsanların giyim kuşamları, toplumsal ya da ulusal kültürü yansıtan en belirgin ölçütlerden biridir¹⁶⁰. Türk kültür tarihine bakıldığında Türklerin kılık-kıyafet konusunda bağnaz olmadıkları görülmektedir. Çağın, değişen kültür ve çevrenin özelliklerine göre kıyafetler giyen Türklerin, İslamiyet’in kabulünden sonra Anadolu’ya yerleşmeleri, giyim ve kuşamda büyük değişimlere yol açmıştır.

¹⁵⁸ Utkan Kocatürk, “Türk Toplumunda Çağdaşlaşma Gereği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 2, (Mart 1985), s. 327-329.

¹⁵⁹ Ahmet Mumcu ve Mükerrrem Su, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi*, I. B., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1981, s. 212.

¹⁶⁰ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, I. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 180.

Osmanlı toplumunda bir kıyafet birliğinden söz etmek imkânsızdır. Müslüman din adamları sarıklı olarak dinsel kıyafetleriyle dolaşır, devlet görevlileri, rütbelerini belirten çok çeşitli cüppeler, kürkler ve başlarına da rütbelerin simgesi olan kavuklar giyerlerdi. Öteki dinlerin görevlileri papazlar, hahamlar ve patrikler ise kendi özel elbiseleriyle her yerde göze çarparken, çeşitli tarikat mensupları da tipik kıyafetleriyle rahatça dolaşırlardı. Devlet ve din görevlisi olmayan halkın da dilediği biçimde giyindiği, Müslüman kadınlar çarşaf ve peçe altında iken, başka dinlere mensup kadınların rahat elbiseler giydikleri görülmektedir. Anadolu’da yeni bir içerik ve biçim kazanan özellikle erkek giyim ve kuşamı, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde II. Mahmut’un yeni kurduğu askeri birliğe, yeni bir başlık giydirmesi ile büyük bir değişikliğe uğramıştır¹⁶¹.

Kılık ve kıyafetteki bu karışıklığa son vermek amacıyla II. Mahmut büyük çabalar harcamış ve hiç değilse devlet memurlarına düzgün bir görünüş vermek istemiştir. Onun buyruğu ile memurlar ceket, pantolon, fes ve potin giymeye başlamışlardır. Giyimde yapılan bu değişiklikler, başta Şeyhülislam ve ulema tarafından hoş karşılanmamış ve şeriata aykırı olduğu ileri sürülmüştür¹⁶². Hatta gerici çevreler tarafından II. Mahmut, “gavur padişah” olarak adlandırılmıştır. Ancak ne fesin, ne diğer kıyafet unsurlarının din ve milliyetle hiçbir ilgisi yoktu. Din adamları yeniliklerden korktuğu için halkın dini inancını istismar ederek, bu değişimi dini menfaatlerine alet etmek istemişlerdir¹⁶³. Şöyle ki 1903 yılında II. Abdülhamit, topçu ve süvari askerlerine fes yerine kalpak giydirmek istediğinde, daha önce fesi şeriata aykırı bulup karşı çıkanlar, bu kez de fesi savunup, kalpağa karşı çıkmışlardır¹⁶⁴.

XIX. yüzyılın sonlarında devlet gücüyle giydirilen fesin köylere kadar yayıldığı ve artık dinin bir simgesi haline geldiği görülecektir. Bunun yanı sıra İmparatorlukta

¹⁶¹ Giyim malzemesi olarak kullanılan derinin yerini değişik dokumalar almaya başlamış, kadın ve erkek giyimleri farklılaşmış ve örtünme (tesettür) denilen yeni bir etken ortaya çıkmıştır. Erkeklerin giysilerinde özellikle başa giyilen başlıklarda börk varlığını sürdürürken, Orta Asya döneminin simgesi olan kalpak unutulmuş ve onun yerine Araplardan alınan sarık giderek Müslüman erkeğin simgesi olmuştur. Bkz. *Turan*, s. 182-183; *Gentizon*, s. 83-92.

¹⁶² Padişah II. Mahmut vermiş olduğu kararı uygulamak için Şeyhülislam Mehmet Tarih Efendi’yi azletmekten bile çekinmemiş ve ilk aşamada kullanılmak üzere Tunus’tan 50.000 fes getirtmiştir. Bkz. *Turan*, s. 183; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 102.

¹⁶³ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, I. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 284; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 194-200.

¹⁶⁴ Muhittin Gül, *Türk İnkılap Tarihi*, 4. B., Ankara, Barış Kitabevi, 1998, s. 259.

o zamana kadar yalnızca Hristiyan ve Yahudi halk tarafından giyilen şapkanın kabulü bir asırdan beri gericilerin en çok inat ve mukavemet ettiği bir mesele olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir türlü şapka giyilmesine müsaade edilmemiş, ancak XX. başlarında Osmanlı aydınları, yurt dışında giymeye başlamışlardır. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın saltanat döneminde şapka giyenler arasına katıldığını vurgulamak, gelecekteki devrimleri yönünden önem taşımaktadır. “Şapka giymenin câiz olmayacağını söyleyenler vardır. Onlara diyeyim ki, çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim: Yunan serpuşu olan fesi giymek câiz olur da şapkayı giymek neden olmaz?” diyen Mustafa Kemal¹⁶⁵, Batı giyinişine karşı daima sempati duymuştur. 1910 yılında Fransa'daki “Picardie Manevraları”na katılmak üzere Paris'e giderken, Belgrat İstasyonu'nda arkadaşı Binbaşı Selahattin Bey'in başındaki fesle alay edilmesi, Mustafa Kemal'de ulusal hiçbir yönü olmayıp II. Mahmut döneminde zorla giydirilmiş olan fese karşı olumsuz bir tutum yaratmış ve ayrıca bu olay Cumhuriyet döneminde şapka giyilmesinin psikolojik temelini oluşturmuştur¹⁶⁶.

Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde gerçekleştirilen devrimlerle, Batı Medeniyetinin bir bütün olarak ele alınması, dünyanın kabul ettiği medeni kıyafetin de benimsenmesini gerekli kılıyordu. Bu yoldaki ilk adım, Şeriye ve Evkâf Bakanlığı'nın kaldırılmasından sonra hukukçuların giysileri ile atılmıştır¹⁶⁷. Artık sıranın öteki görevlilere geldiğini gören Mustafa Kemal Paşa, 24 Ağustos 1925'te Kastamonu'ya yaptığı gezide, şapka devriminin ilk parolasını başında taşıdığı “Panama Şapka”yı halka göstererek vermiş ve şu konuşmayı gerçekleştirmiştir¹⁶⁸:

“Biz her nokta-i nazardan medenî insan olmalıyız... Fikrimiz, zihniyetimiz, medenî olacaktır. Şunun, bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz... Bütün Türk ve İslâm alemine bakınız, zihinleri medeniyetin emrettiği şümul ve tealiye uyamadıklarından ne büyük felaketler ne ıstıraplar içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve nihayet son felaket çamuruna batışımız bundandır...”

¹⁶⁵ *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri*, Der. Mustafa Selim İmece, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975, s. 64.

¹⁶⁶ Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 3. B., Ankara, TTK, 1999, s. 4; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam-Mustafa Kemal (1922-1938)*, C. III. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985, s. 234-235.

¹⁶⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, C. VIII, s. 355; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, 2. B., Ankara, TTK, 1988, s. 412.

¹⁶⁸ Atatürk'ün 24 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'da Belediye Dairesi önünde toplanan halka hitaben yapmış olduğu konuşma için bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 5. B., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997, s. 216; Bige Sükan Yavuz, “Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri”, *Atatürk Yolu*, C. 4. No. 15 (Mayıs 1995), s. 306.

Mustafa Kemal Paşa, 28 Ağustos 1925'te İnebolu Türk Ocağı'nda giyim ve şapka üzerine ikinci konuşmasını gerçekleştirmiş ve uygar olma kavramına açıklık getirerek şunları söylemiştir¹⁶⁹:

“Bizim kıyafetimiz milli midir? (hayır sesleri)... Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir. O halde kıyafetsiz bir millet olur mu arkadaşlar? (hayır, hayır katiyen sesleri). Çok kıymetli bir cevheri çamurla sıvayarak enzarı âleme göstermekte mana var mıdır?... Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeye mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâyük bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kırıvat, yakalık, caket, ve bittabi bunların mütemimmimi olmak üzere başta siperi şemslî serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi frak gibi... İşte şapkamız diyenler vardır. Onlara diyeyim ki çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz...”

Atatürk'ün bu gezileri hemen etkisini göstermiş ve devlet görevlilerinden olduğu kadar, halktan da belirli bir kesim fesi çıkarıp şapka giymeye başlamıştır. Öyle ki bir süre önce şapka giyen bir gazeteciyi tutuklamaya kalkışan İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali (Çetinkaya) Bey'in dahi şapka giydiği görülmüştür¹⁷⁰. Kıyafet devrimi öncesinde basında konuyla ilgili olarak şiddetli tartışmaların yapıldığı bilinmektedir. Daha 1915 (1331) yılında Kılıçzâde Hakkı Bey “Akvemü's Siyer Münâsebetiyle Yusuf Suad Efendiye Tahsisen Softa Efendilere Tamimen Son Cevap” isimli risalesinde kıyafetin milli olmadığını ve şapka giymenin İslamiyet açısından hiçbir sakıncası bulunmadığını açıklarken şunları söylemektedir¹⁷¹:

“... Müslümanlığın kıyafet-i mahsûsası olmadığına nazaran şapka giyilmesinde hiç bir zarar yoktur. Ecdadımızın giydiği kavuklar hiç olmazsa memleketimizde imal olunuyordu. Halbuki feslerimiz Avrupa'dan geliyor. Kendi metâmız olmadıktan sonra serpuş olarak herhangi bir şapkayı kabul etmeliydik. Bu suretle herkes başına daha süslü ve daha dayanıklı ve bilhassa daha faideli bir serpuş koymuş olurdu...”

Abdullah Cevdet de İçtihad'da yayınlanan “Şapka ve Fes” isimli makalesinde, Hayreddin Bey isimli bir Müslümanın başındaki şapkası ile İstanbul'da gezerken zabıta tarafından tutuklandığını ve bu olaydan önce Adliye Vekili Necati Bey'e, “Hükkânımızın serpuşlarından evvel serlerinin değişmesi lâzımdır” dediğini hatırlattıktan sonra şapka ve fes hakkında şu bilgileri vermektedir¹⁷²:

“Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'de elhakk, bir istiklâl-i siyasi temin etti... Ecnebler memleketimizde Türk kanunlarına tâbî, onlar artık hem misafirimiz hem zorbamız olamıyorlar... Fakat kafalarımızın içindeki müstebid yılanları ne yapalım? Bugün

¹⁶⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 220-221.

¹⁷⁰ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 186.

¹⁷¹ Kılıçzâde Hakkı, *Son Cevap*, İstanbul, Yeni Osmanlı Matbaası, 1331 (1915), 49-50; Selami Kılıç, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılâbı”, *Atatürk Yolu*, C. 4, No: 16 (Kasım 1995), s. 531.

¹⁷² Abdullah Cevdet, “Şapka-Fes”, *İçtihad*, No. 169 (1 Eylül 1924), s. 3413-3414.

Allah'ın Panama vadilerinde yetiştirdiği nazik ve hafif bir nebattan yapılmış bir serpuşu giyindiği için bir gencin cumhuriyetimiz zabıtası tarafından tevkif olunduğuna şahid-i dilhûn oluyoruz... Askeri serpuşlarımız bir şeye benzedi... Canım bu fes ne ecdadımızın ne de Müslümanlık itibari ile peygamberimizin serpuşu değildi... Fes Rumların serpuşudur, elyevm Yunanistan halkı ekseriyetle fes giyerler. Bir de farz edelim ki, hakikaten Türk kavmi Hz. Adem'in evlatlarından ayrılarak bir şube-i kavmiye teşkil ettiği günden beri fes giyiyor. Ecdadımız fes giyiyordu diye bugün aynı serpuşu taşımayan bir vatandaşı mecbur edecek bir kanun mevcut olabilir mi?"

Görüleceği üzere şapka giymenin yasak olduğu bir devirde kaleme alınan bu iki makalede, şapka giyilmesi desteklenmektedir. Bunların yanı sıra Fatih Camii hocalarından İskilipli Atıf Hoca, 12 Temmuz 1340 (1924) tarihinde yazmış olduğu, "Frenk Mukallitliği ve Şapka" isimli risâlesinde, şapkayı gayyar, zünnar, küstiç, gasli ve salibi küfür alâmeti ve gayr-ı Müslim milletlerin en meşhur işaretleri olarak gösterip, şapkayı örfte küfür alâmeti, yani gayr-ı Müslimlerin Müslümanlardan ayrılmasına alâmet olan baş kisve olarak tarif etmekte, giyinmek kuşanmak ve takı takma gibi hususların şer'an yasak ve haram olduğunu belirtmektedir¹⁷³. Şapkanın küfür alâmeti olduğu ve giyilmesinin İslamiyet açısından sakıncalı bulunduğunu ifade eden İskilipli Mehmet Atıf Efendi'ye en sert eleştiriler Süleyman Nazif Bey'den gelmiştir. Onun Son Telgraf gazetesinden derleyerek broşür halinde yayınladığı, "İmana Tasallut Şapka Meselesi" isimli risalesinde şu hususları vurguladığı görülmektedir¹⁷⁴:

"...Yeni intişâr eden bir risaleye göre, muharriri ders-i âmm efendi ile kendi kıyafetindeki hoca efendilerden başka, her mümin, hepimiz -hâşâ sümme hâşâ-kâfirimiz. Heyet-i mecmûasının zihinlerde bırakmak istediği fikir ve kanaat şudur: Biz dinimize kalbimizin tasdikiyle, lisanımızın ikrârı kadar, feslerimizin sarığı ve püskülü ile de merbutuz. El-iyazübillah... Şapkayı diline ve kalemine dolayan muharrir, niçin frengin gömleği ile boyunbağını hatıra getirmiyor? Hatta frengin bir kisvesini Frenk gömleği şekline soktukten sonra sırtımıza geçiriyoruz. Sarıklı bir çok efendi, Frenk gömleğini cübbesinin altında ve iman evi addettiği sinesinin üstünde bîpervâ taşıyor... Şapkada alâmet-i küfr olacak bir şey yoktur. Bu risalenin dar düşünceli muharriri ne hak ile beni ve benimle beraber, la-akall yirmi milyon Müslümanı küfr ile şâibedar göstermeye çalışıyor... Şapka küfür değil, mekruh değil, fes gibi, taç gibi külah gibi bi-günah bir serpuştur... Şapka, fes, sarık: Efrâd-ı ümmeti böyle şeylerle din-i İslâma rabt etmek o dine hakarettir. Ben dinime ne başımdaki eşya-yı hasise ile merbutum, ne ayağımdaki şeylerle. Müslüman doğduğum gibi Müslüman öleceğim. Kendi ayağındaki frenk kundurasını mübah ve müstehabb gören Hoca Efendi, başka bir kimsenin başındaki şapkaya ne hakla ve ne haddle küfr ve dinsizlik damgasını yapııştırıyor... Medresedeki çömezlik devrini itmâm etmeden Anadolu'da vaaz ve irşâda çıkan bir sarıklı 'ruh-ı ecdâda mugayir kanunlara isyan etmeli' sözleriyle iğrenç cehaletini kasaba kasaba, köy köy kusuyor... Din büyük, din mukaddestir. Biz onu başımızda, sırtımızda, ayağıımızda değil, dimağıımızda, kalbimizde, vicdan ve imanımızda taşımamızdır. Ümmet-i Muhammedi düşünen ve ümmetin hâlâsı için ömrünü son nefesine kadar itâb eden

¹⁷³ İskilipli Mehmet Atıf, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, İstanbul, 1340 (1924), s. 22-31.

¹⁷⁴ Süleyman Nazif, *İmana Tasallut ve Şapka Meselesi*, İstanbul, Matbaa-ı Tekfur, 5 Teşrinisânî 1341 (1925), s. 3-32.

merhum Pierre Loti'nin masum şapkası, Bursa'yı çiğneyen Yunan ordusuna en şenî temelluklarda bulunmaktan ve Eskişehir'in sükût ettiği gün Kral Yorgi'yi telgrafla tebrik etmeden 2hayâ etmeyen Bursa Müftüsü Ders-i âmm Ömer Fevzi Efendi'nin yeşil sarığından daha muhterem ve daha mübarektir.”

Toplumda şapka devrimi ile ilgili tartışmalar devam ederken, Cumhurbaşkanının Ankara'ya dönüşünün hemen ertesi günü, konu hükümetçe ele alınmış ve 2 Eylül 1925'te yayımlanan bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile devlet memurlarına, “halkın kendiliğinden giymeye başladığı şapkayı giymeleri zorunluluğu” getirilmiştir¹⁷⁵. Mustafa Kemal bütün bu gelişmelerden sonra, halkın tepkisini saptayabilmek amacıyla Eylül sonunda İzmit, Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir, Konya ve Afyon'u kapsayan bir yurt gezisine çıkmıştır. Gittiği her yerde halkın sevinç gösterileriyle karşılanan Mustafa Kemal¹⁷⁶, bu gezisinde ülke sorunlarını ve yapılacak olan devrim hareketlerini halka anlatma fırsatını bulmuştur.

“Şapka iktisâsı” hakkındaki kanun teklifi, 16 Ekim'de Konya Milletvekili Refik Bey ve arkadaşlarınca Meclis Başkanlığı'na verilmiştir¹⁷⁷. Teklif, ilgili komisyonlardan geçerek Genel Kurul'a gelmiş ve 25 Kasım'da görüşülmeye başlanmıştır¹⁷⁸. Genel serpuşun şapka olmasında ve bu kanunun oybirliğince kabul edilmesinde Meclis birlik yapmış iken, bağımsız Bursa Milletvekili Nurettin Paşa, bu kanunun aleyhinde uzun bir konuşma yaparak kanun ve hükümet kararnamelerinin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na muhalif olduğunu iddiaya kalkışmış ve bu iddiası Meclis tarafından şiddetle karşılanmıştır¹⁷⁹. Sert tartışmaların yaşandığı Meclis Genel Kurulu'nda, Nurettin Paşa'ya ilk eleştiri Konya Milletvekili Refik Bey'den gelmiştir. Milletin kabul ettiği ve bütün medeni milletlerin giydiği şapkaya karşı çıkmanın Nurettin Paşa'nın seçim bölgesi olan Bursa halkının eğilimini yansıtamayacağını, Meclis'ten çıkan kanunların milletin varlığını korumak esasına dayandığını ifade

¹⁷⁵ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, s. 441; Bkz., EK. VII: B.C.A, Sayı. 2546, Dos. 14-32, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 15. 61.2. 1, (20. 9.1925).

¹⁷⁶ Cumhurbaşkanının Balıkesir'e gelmesinden önce Müftü Esat Efendi bir bildiri yayınlayarak, uygar giysileri kabul etmede din açısından bir sakınca bulunmadığını aşağıdaki sözle ifade etmiştir: “Dini, dünya işlerine karıştıranlar, kendi hırslı yararlarına tapanlardır. İslamiyeti biçim ile görenler puta tapıcılardır. Bunların söylediklerini doğrulayacak ne bir ayet ne de bir hadis vardır. Kutsal dinimize bühtan edenler, sarık, fes, şapka arasında karşılaştırma yapanlardır. Halbuki Yunanlılardan alınan fes, hiçbir zaman din için bir simge olamaz!” Bkz.,Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 186-187.

¹⁷⁷ Konya Mebusu Refik Bey ve rüfekasının 2/479 numaralı teklif-i kanunisi ve Adliye ve Dahiliye mazbataları için bkz., *TBMM Zabıt Ceridesi*, 25 Kasım 1341 (1925), C. XIX, Devre: II, Ankara, TBMM Matbaası, 1960, s. 247-248.

¹⁷⁸ *Aybars, İstiklâl Mahkemeleri*, C. II, s. 399.

¹⁷⁹ Bursa Milletvekili Nurettin Paşa'nın takririni hakkında bkz., *TBMM Zabıt Ceridesi*, 25 Kasım 1341 (1925), C. XIX, Devre:II, s. 249-250.

eden Refik Bey'den sonra sözü Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey almıştır. Mahmut Bey konuşmasında, “Kanunun Anayasaya aykırı olmadığını, Japonya’da mebusların kendi Meclislerinde silindir şapka giymek zorunda olduklarını” belirterek sert tepki göstermiştir. Ağaoğlu Ahmet Bey ise “...Şapka meselesinin Anayasa ile ilgili olduğunu iştirken utandım. Şapkanın, gömleğin, redingotun, mendilin anayasa ile ne ilgisi vardır? Bu ne anlayıştır?...” sözleriyle, Rasih Bey de Peygamberin bile Şam’daki Roma Valisi tarafından kendisine hediye edilen ceketi giydiğini hatırlatarak, “şapka giymekle insan Hristiyan olmaz. Yahudiler şapka giymişlerdir diye Hristiyan mı olmuşlardır? Hindistan Mecusileri sarık sarıyorlar diye Müslüman mı olmuşlardır? “ diyerek kıyafetin dinle ilgisi olmadığını ileri sürmüştür. Daha sonra Şükrü (Kaya), Ragıp Necati ve Hakkı Tarık Beyler söz alarak Nurettin Paşa’yı eleştirmişlerdir¹⁸⁰. Bu görüşmelerden sonra oylamaya geçilmiş ve öneri Nurettin Paşa ile Ali İhsan (Ergani) Bey’in olumsuz oylarına karşılık büyük çoğunlukla, 25 Kasım 1925’te kabul edilmiştir¹⁸¹:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi azaları ile idare-i umumiye ve mahalliyeye ve bilumum müessesata mensup memurin ve müstahdemin Türk milletinin iktisa etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna münafi bir itiyadın devamını Hükümet men eder.”

Şapka giyilmesi hakkındaki kanunun kabul edilmesinden önce yurdun çeşitli yerlerinde bu girişime karşı tepkiler doğmuş ve yer yer ayaklanmalar baş göstermişti. Fesin ve sarığın İslama özgü ya da Müslümanın giymesi gereken bir başlık sanıldığı, şapkanın da gâvur işi kabul edildiği bir ortamda yayınlanan makale ve risalelerden de güç alan gerici gruplar¹⁸², yapılacak değişikliği “Hristiyanlaşma” olarak suçlamaktadır. Bu amaçla “din elden gidiyor” sloganıyla başlayan suçlamalar tepkiye dönüşmüş ve Sivas, Erzurum, Rize, Maraş, Giresun, Kayseri ve Malatya’da şapka aleyhinde birtakım olayların çıkmasına neden olmuştur¹⁸³. 14 Kasım’da Sivas’ta, şapka nedeniyle hükümete hakaretlerle dolu olan çeşitli bildiriler her tarafta

¹⁸⁰ Nurettin Paşa’nın bu teklifine verilen sert cevaplar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 25 Kasım 1341 (1925), s. 250-262; Aybars, C. II, s. 400; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 183-184.

¹⁸¹ “Şapka İktisası Hakkında Kanun”la ilgili olarak bkz., *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. 4, s. 15; *Gözler*, s. 132-133; *Gentizon*, s. 95; *Sicil-i Kavanin*, C. 2, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 15.

¹⁸² Şapka Kanunu’na şiddetle karşı çıkan İskilipli Atf Hoca’nın “Frenk Mukallitliği ve Şapka” adlı broşürü ortamı daha da gerginleştirmiştir. Bkz. Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 190.

¹⁸³ *B.C.A.*, Dos. 9022, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 102. 667.. 23, (8. 5. 1928); Şapka Kanunu ile meydana gelen olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C. II, s. 406-418; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981, s. 151-159; *Kinross*, s. 494-495.

dağıtılmış ve Nakşibendi şeyhlerinden Mekkeli Ahmet Hamdi ile 4 arkadaşı, halkı şapka yerine sarık sarmak için kışkırtmışlardır. Aynı zamanda kadınların yüzlerinin açtırılacağı ve Kur'an'ın kaldırılacağı söylentilerini de yaymaya koyulmuşlardır. Bunun üzerine sarık saran 40-50 kişi kentte gösterilere başlamış, ancak hükümet görevlilerince tutuklanmışlardır¹⁸⁴.

Şapka Kanunu'nun Meclis'ten çıktığı gün, Erzurum'da, Gavur İmam ve Hoca Osman Efendi isimli iki gerici elebaşı tarafından çıkarılan olaylarda 3.000 kişilik grup, Valinin evi önünde "Biz gâvur memur istemeyiz" diyerek ayaklanmışlardır. Bu olay, 26 Kasım tarihli gazetelerde "Erzurum'da bazı mutaassıpların mürteciyâne bir nümayiş teşebbüsünde bulundukları" şeklinde manşet olmuştur¹⁸⁵. Olaya zamanında müdahale eden güvenlik güçleri, kışkırtıcılardan 27 kişiyi tutuklamış ve bu arada meydana gelen çatışmalarda ise bir jandarma subayı ağır yaralanmış ve halktan da üç kişi ölmüştür. Olay üzerine hükümet Erzurum'da bir ay süreyle sıkıyönetim ilan etmiş ve yakalananların kurulan sıkıyönetim mahkemesinde yargılanmasına başlanmıştır. Erzurum'da meydana gelen bu gerici olaylar, basında da büyük yankı yaratmış özellikle dönemin Cumhuriyet gazetesi olaylara geniş yer vermiştir. Nitekim, 26 Kasım 1925 tarihli gazete olay hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır¹⁸⁶: "Kara kuvvetin uyumadığını gösteren bu hareket derhal bastırılmış ve mütecâsirler yakalanmıştır. Erzurum'da dünden itibaren bir ay müddetle idare-i örfiye ilan edilmiştir..." Olayın üçüncü günü yine aynı gazete, Sıkıyönetim Mahkemesi'nin ilk hükmünü verdiğini şöyle duyurmaktadır¹⁸⁷: "...114 mevkuftan 3 kişi idama, iki kişi onar seneye mahkum edilmiştir."

22 Kasım'da Kayseri'de, Mekkeli ve Şeyh Sait gibi Nakşibendi olduğunu söyleyerek kışkırtıcılıkta bulunmak isteyen Ahmet Hamdi adında biri, herhangi bir olay çıkartmadan yakalanarak mahkemeye verilmiştir¹⁸⁸.

25 Kasım'da Rize'de baş gösteren olayların elebaşları ise köy imamları olmuştur. Botaniye bölgesinde İmam Şaban ile Muhtar Yakup ve arkadaşları, halkı

¹⁸⁴ Olaya karışanlardan 32 kişi mahkum olmuş ve 2 kişi de sürgünle cezalandırılmışlardır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Devre, C. XX, 12 Aralık 1341 (1925), s. 109-110; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 156-157; *B.C.A.*, Dos. 89 B 65, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 101. 654..15, (16. 11. 1925).

¹⁸⁵ *Cumhuriyet*, 26 Teşrinisani 1341 (1925), No. 557.

¹⁸⁶ *Cumhuriyet*, 26 Teşrinisani 1341 (26 Kasım 1925), No. 557, s. 1

¹⁸⁷ *Cumhuriyet*, 29 Teşrinisani 1341 (29 Kasım 1925), No. 560, s. 1.

¹⁸⁸ *B.C.A.*, Dos. 93-70, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 16. 71. 4 (1).

Ulu Camii’de toplayarak şapka aleyhinde kışkırtmışlardır. Bu arada İskilipli Atıf Hoca’nın broşürünün de etkisi olmuş ve kendilerine katılan silahlı kişilerle yöredeki karakolu basıp, 6 jandarma erini tutsak almışlardır. Bundan sonra Rize’yi basacaklarını ilan eden isyancılar, Ankara’daki dindar paşaların ihtilal yapıp hükümeti ele geçirdikleri, Mustafa Kemal’in de yaralandığı haberini yayarak halk arasında panik yaratmışlardır. Ancak köylülerin kendilerinden ayrılması ile sayıları azalan isyancılar, güvenlik güçleri ile yapılan çatışmalarda ele geçirilmiş ve tutuklanmışlardır. Rize’ye giden İstiklâl Mahkemesi olaylara el koymuştur¹⁸⁹.

26 Kasım’da Maraş’ta gerici olaylar sabah namazında başlamış, Cami-i Kebir (Ulu Camii) müezzini Hafız Mehmet, Molla İbrahim, Muhtar Hamdi ve arkadaşları cami kapısına bir bildiri asarak, halkı şapka giyilmesine karşı ayaklanmaya çağırmışlardır. Arkasından toplanan halkla, hapishaneyi basıp tutukluları boşaltmak girişiminde bulunan isyancıların hepsi tutuklanarak Ankara’daki İstiklâl Mahkemesi’ne gönderilmişlerdir. 4 Aralık 1925’te Giresun’da da diğer olayların bir benzeri yaşanmıştır. Şeyh Muharrem ile Abdullah ve Hüseyin hocaların kışkırtmasıyla toplanan kalabalık, hükümet karşıtı gösterilerde bulunmuş, ancak olay kısa süre içinde bastırılmış, göstericilerden 60 kadarı tutuklanmıştır¹⁹⁰.

Şapka giyilmesine tepki niteliğinde başlayan ama aslında Cumhuriyete karşı olan bu ayaklanma girişimleri, İstiklâl Mahkemesi’nin devreye sokulmasıyla kısa süre içinde bastırılmıştır¹⁹¹. Fakat görünen odur ki, bu gerici olaylar yöre halkı tarafından benimsenmemiş ve desteklenmemiştir. Nitekim, İstiklâl Mahkemesi tutanaklarında özellikle Erzurum’daki elebaşı Hacı Osman’ın, Kayseri’deki Ahmet Hamdi’nin Giresun’daki Şeyh Muharrem’in buralara yeni gelmiş kimseler olduklarının anlaşılması, bu gerçeği açık ve kesin olarak pekiştirmektedir. Halk, bu tür gerici olayları nefretle karşılamış ve bu duygularını Ankara’ya gönderdiği telgraflarda açıkça belirtmiştir¹⁹².

¹⁸⁹ Turan, s. 191, Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 157.

¹⁹⁰ TBMM Zabut Ceridesi, II. Devre, C. XX. 12 Aralık 1341 (1925), s. 109-110; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 156-157; Turan, s. 191-199; Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 312-314.

¹⁹¹ Şapka Devrimi aleyhinde faaliyette bulunan Mehmet Fahri’nin İstiklal Mahkemesi’ne verilşi için bkz., EK. VIII: B.C.A, Sayı. 3110, Dos. 93-94, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. H. 89.. 5, (31. 1. 1926).

¹⁹² Şapkayı bahane ederek dini kışkırtıcılık aracı yapıp, şeriatı ve halifeliği geri getirmek için silahlı isyan ve isyanı kışkırtma suçlarından dönem içinde 26 kişi idam edilmiştir. Şapka giymediği için idam edilen olmamıştır. Bkz., Ergün Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994, s. 180; TBMM Zabut Ceridesi, II/19, 25 Kasım 1341 (1925), s. 219-220.

Mustafa Kemal Paşa, ülkede çıkan bu gerici olaylara Nutuk'ta oldukça geniş bir yer vererek değerlendirmiş ve tepkisini şöyle dile getirmiştir¹⁹³:

“Efendiler, milletimizin başında cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının alâmeti fârikası gibi telakki olunan fesi atarak onun yerine bütün medeni âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin medeni hayat-ı içtimaîyeden, zihniyet itibariyle de hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi... Fakat Nurettin Paşa'nın, millet Kürsüsü'nden galeyana getirmeye muvaffak olduğu taassup ve irticâ hisleri, nihayet birkaç yerde, yalnız birkaç mürtecinin, İstiklâl Mahkemelerinde hesap vermeleriyle söndü.”

Böylece Ulu Önder Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle fese bir kutsallık veren, onu çıkarıp atmayı mukaddesata hakaret sayan sakat bir zihniyet ortadan kaldırılarak, 25 Kasım 1925 tarihli kanunla milletlerarası kılık-kıyafet kabul edilmiş oluyordu.

(2) Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması

İslami kuralların yer ve zamana göre başka başka yorumlanması sonucu “tarikatlar” ortaya çıkmıştır. Tarikat üyelerinin toplanacakları birlikte ibadet edecekleri özel kapalı yerlere “tekke” denilmiş ve tekkelerin küçükleri de hücre, küçük oda anlamında “zaviye” olarak adlandırılmıştır¹⁹⁴. Memlekette ölmüş bazı kimselerin sonradan yarı peygamber sayılmasından kuvvet alan inanış ise türbeleri doğurmuştur. Türbeler, çok yerlerde batıl inanışların tatmin yeri ve onlarla geçinenleri besleyen bir kaynak vasıtası idi. Özellikle halk, türbelerden mucizeler bekleyen bir ruh haletine yönelmişti¹⁹⁵. Bunun yanı sıra ilk çıkış anında halkın yararına çalışan ve onları eğiten tekke ve zaviyeler, zamanla bu özelliğinden sıyrılarak onları sömürmeye, çağın getirdiği yeniliklere karşı olmaya ve insanların yararına olan gelişmelere de taassup içinde karşı durmaya başlamışlardır¹⁹⁶.

Tekkelerde oturan ve hizmet eden kimselere “derviş” denilmiştir. Dervişlerin yetiştirmeye çalıştıkları öğrenciler de burada kalırlardı. Dervişlerin başında her tekke ve zaviyenin şeyhi bulunurdu. Şeyhlerin çoğu bilgisiz, dünya görüşleri dar, ama zeki

¹⁹³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 895-896.

¹⁹⁴ Turan, *Türk Devrim Tarihi III*, Yeni Türkiye'nin Oluşumu I. Bölüm, 1923-1938, 1. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 177.

¹⁹⁵ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 281; *İğdemir*, 9-10.

¹⁹⁶ Başlangıçta değişiklikten yana olmayan, dinsel kurallara sıkıca bağlı olan medreseliler karşısında tekke ve zaviyeler, gelişimden yana, açık düşüncenin belirlediği yerler sayılıyordu. Buralarda bir tür hizmet içi eğitim yapılıyor, resim, müzik, şiir gibi sanatlarla da uğraşıyordu. Böylece “Tekke Edebiyatı” adı verilen bir yazım anlayışı da ortaya çıkmıştı. Ancak zamanla soysuzlaşan ve amacından uzaklaşan bu kuruluşlar, zengin Müslümanların fakirlere yardım edilsin diye bağışladıkları servetlere dayanarak bedavadan yaşamak, tembellikle her türlü zevkten istifade etmek, başkalarının çalışması ile geçinmek ve din perdesi adı altında her türlü fenalığı yapmak gayesini güden kuruluşlar haline gelmiştir. Bkz., *Turan*, s. 177; *Eroğlu*, s. 281.

kişilerdi. Bunlar çevrelerini etkiler, bilgisiz halkı kendilerine inandırırlandı. Uğursuzluklara ve hastalıklara karşı muska yazar, okuyup üfleyerek her derde çare bulacaklarını söyler ve çeşitli yollarla halkı kandırırlardı. Bu yaptıklarına karşılık para alırlar ve tekke ve türbelere adak adayıp vermeyi özendirerek geçimlerini sağlarlardı. Adak vermekle dileklerin gerçekleşeceğine halkı inandırmışlardı. Kısaca özetlemek gerekirse, tarikat, tekke ve zaviyelerdeki şeyh ve dervişler, insanların temiz duygu ve inançlarını sömürerek yaşamışlar, emek vermeden geçinip gitmişlerdir. Ortaçağ Avrupası'nda da papazlar bu yolla halkı soymuşlardı. Çağ değişmiş ama Osmanlı Devleti'nde bu kuruluşlar hâlâ varlıklarını devam ettiriyorlardı¹⁹⁷. İmparatorluğun son yıllarında halk üzerinde son derece etkili olan bu kuruluşlar, devlet işleri ve siyasete de atılmaktan çekinmemiş ve çıkarlarının tehlikeye düştüğü durumlarda çeşitli ayaklanma ve kargaşalıklar çıkartarak toplum düzenini bozmaktan geri kalmamışlardır.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı döneminde, Nakşibendi ve benzeri kökten dinci şeyhlere bağlı bazı tarikat üyelerinin, saltanat ve hilafet yanlısı davranışları, çıkarılan dini isyanlardaki rolleri¹⁹⁸ ve son olarak Cumhuriyetin ilanı ile halifeliliğin kaldırılması tartışmaların da “din elden gidiyor” düşüncesiyle, bu büyük devrim girişimlerine karşı çıktıkları açıkça görülmüştür. 3 Mart 1924'te Şeriye ve Evkâf Bakanlığı kaldırılırken, tekkeler ve zaviyeler, yeni kurulan “Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmıştı. Ancak, bu sırada çıkarılan Şeyh Sait Ayaklanması yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni ve yapılmakta olan devrimleri sıkıntıya sokmuştu. Bu dini isyanın bastırılmasıyla birlikte yapılan yargılama sürecinde, bu isyanda tekkelerin ayaklanma hazırlıkları için birer merkez olarak kullanıldığı anlaşılmış¹⁹⁹ ve bu bulguları değerlendiren İstiklâl Mahkemesi, ayaklanma bölgesindeki tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar vermiştir. 28 Haziran 1925 tarihinde alınan bu karar, tekke ve zaviyelerin asıl amaçlarından saparak, birer siyasal dernek gibi çalıştıkları için, Dernekler Yasası'nın izinsiz açılan kuruluşlara ilişkin

¹⁹⁷ Sadi Irmak, *Devrim Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1967, s. 199-200.

¹⁹⁸ Muhittin Gül, *Türk İnkılap Tarihi*, 4. B., Ankara, Barış yayınevi, 1998, s. 259.

¹⁹⁹ Nakşibendi Şeyhi Şemsettin'in ikinci tekkesi ve yüzlerce müridi olduğu, bunların kendisine “Allah'ın yüzünü göster ya şeyh” diye bağırarak belirlenmişti. Hanili Şeyh Adem'in tekkesinde de ayaklanma öncesi hazırlıklar yapıldığı saptanmıştır. Bkz., *Turan*, s. 178.

hükmüne dayandırılmıştı²⁰⁰. Ancak tekke ve zaviyeler sorunu, bu yerel kapatmalarla kesin bir çözüme bağlanmamıştı.

Şeyh Sait ayaklanması davalarının sonuçlanmasıyla birlikte Mustafa Kemal Paşa, giyim ve kuşamda yapılacak devrim hareketini topluma mal etmek amacıyla bir yurt gezisine çıkmıştı. Bu gezi sırasında tekke ve zaviye konusu, dinin kutsal kavramlarıymış gibi söylenen gereksiz ve anlamsız sözler (Şeyh, Seyit, Baba, Çelebi gibi dinsel unvanlar ile falcılık, üfürükçülük, büyücülük gibi İslamiyetin öngörmediği ve yerdiği eylemler) ve ölümlere verilen yersiz değerler (ölüden yardım bekleme yerlerine dönüşen türbelerin kapatılması) üzerinde de durmuştur²⁰¹. 31 Ağustos 1925'te Çankırı'da, İskilip'ten gelen bir heyetle görüşen Mustafa Kemal, bu konuşmasında şunları söylemiştir²⁰²:

“Tekkeler kesinlikle kapatılmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti her şubede doğru yolu gösterecek güce sahiptir. Hiçbirimiz tekkelerin yol göstermesine muhtaç değiliz. Biz uygarlıktan, bilimden, fenden güç alıyoruz... doğru yoldan şaşmışların amacı, halkı çılgın ve aptal yapmaktır. Oysaki halkımız aptal ve çılgın olmamaya karar vermiştir... Her bakımdan uygarlığın gereklerini uygulayacağız... Bir Diyanet İşleri Başkanlığı ve ona bağlı müftüler, imamlar, hatipler vardır. Bu sınıfa ait kılığı tanırız. Bu işle görevli olmayıp da dışarıda kalanların aynı kılığı giymeleri doğru değildir. Bu gibileri kimse tanımaz ve kabul etmez...”

Dinsel kılığın sadece görevli din adamlarınca giyilmesi²⁰³ ve tekkelerin kapatılması gibi yeni devrim aşamalarına gidileceğinin duyulması milletçe, bütün öteki devrimlerde olduğu gibi olumlu karşılanmış ve yurdun çeşitli yerlerinden cesaret verici telgraflar gelmeye başlamıştır²⁰⁴. Ancak tekkelerin ve türbelerin kendiliğinden kapanmalarını beklemenin çok uzun süre alacağı da kuşkusuzdu. Bu nedenle Mustafa Kemal'in Ankara'ya dönüşünden sonra Bakanlar Kurulu'nun, tekke,

²⁰⁰ Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla ilgili olarak alınan bu kararda, “... tekke ve zaviyelerin kötülük ve fesad ocağı oldukları ve bu tekke ve zaviyelerde şeyhlerin kendilerine Allah süsü vererek, halkı kendilerine taptırmak gibi dinin kabul edemeyeceği eylemler işledikleri, mahkeme huzurundaki ifadelerden anlaşılması dolayısıyla Doğu İstiklâl Mahkemesi, yargı bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin kapatılmasına karar vermiştir” şeklinde ifadelerle yer verilmektedir. Bkz., *Turan*, s. 178.

²⁰¹ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, I. Kitap, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 159; 30 Ağustos 1925'te Kastamonu Türk Ocağı'nda tarikat, tekke, zaviye ve türbeler konusuna değinen Mustafa Kemal Paşa, “...ölülerden medet ummak, medeni bir cemiyet için lekedir... Efendiler ve ey millet, biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti, şeyhler, dervişler, müritler ve meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır” sözleriyle bunların kapatılması gerektiğini ileri sürmüştü. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989, s. 225.

²⁰² *Goloğlu*, s. 160; Eski Malatya Mutasarrıfı Zülfizade Ömer Adil'in “Tekkeler Yıkılmalıdır” isimli kitabında Mustafa Kemal'in bu düşüncelerini desteklemektedir. Bkz., *B.C.A.*, Dos. 22916 M, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 192. 313. 16. M, (0. 0. 1925).

²⁰³ İlimiye sınıfının şapka giymekten istisna tutulduğu hakkında emir için bkz., *B.C.A.*, Fon. 51. 0. 0. 0, Yer. 5. 44. 7. (29. 12. 1925).

zaviye ve türbelerin kapatılmasına ve din görevlilerinin kıyafetlerine ilişkin bir kararname hazırladığı görülmektedir. Fakat, 2 Eylül 1925 tarihinde hazırlanan bu kararnameye karşı yer yer tepkiler gösterilmiş ve sorunun tarikatlarla birlikte ele alınarak ve yasa gücüne başvurularak çözümlenmesi gerekli görülmüştür. Nitekim, bununla ilgili tasarının daha önceki devrim yasalarında olduğu gibi hükümetçe değil, milletvekillerce hazırlanması uygun bulunmuş ve Konya Milletvekili Refik (Koraltan) Bey ve arkadaşları tarafından “Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması” hakkında bir kanun teklifi hazırlanmıştır²⁰⁵. Hazırlanan kanun teklifinin gerekçesinde şu ifadeler yer verilmiştir²⁰⁶:

“Tekkeler ve zaviyeler gibi İslam dininin zorunlu kılmadığı kuruluşlar hak yolundan sapmışlar, elinde düşüncelerin karışımına ve siyasi amaçların desteklenmesine ne kadar elverişli olduklarını, mal ve canca bir çok fedakârlıklar gerektiren son gericilik olayı açıkça anlattı, uyanıklık yarattı, vatan ve devletin esenliği ve huzuru için kuşkulananların dikkatini çekti. Doğu İstiklâl Mahkemesi’nin bu nedenle kendi yargı çevresindeki tekkelerin ve zaviyelerin kapatılmasına karar verdiği bilinmektedir. Ankara İstiklâl Mahkemesi de tekkelerin ve zaviyelerin kapatılması gereğinde Hükümetin dikkatini çekmiştir.”

15 Kasım 1925’te hazırlanarak Meclise verilen bu kanun teklifi, 26 Kasım 1925 tarihinde Dahiliye Encümeni’nce kabul edilerek 28 Kasım’da Meclis’te görüşmelere açılmıştır²⁰⁷. Kanun teklifini yapan Konya Milletvekili Refik Bey ile Rize Milletvekili Ekrem Bey’in kanun teklifini destekleyici konuşmalarından sonra maddelerin oylamasına geçilmiştir. Ancak dikkati çeken bir husus ise maddeler üzerindeki konuşmalarda “türbe”ye değinen kimse çıkmadığı ve hep tekke ve zaviyelerden söz edildiği halde, kanun teklifinin birinci maddesi türbeleri de kapsamına almıştır²⁰⁸.

30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı kanunla tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ve bir takım unvanların kullanılması yasaklanmıştır²⁰⁹. Aynı tarihli kanun, bütün tarikatlarla birlikte şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük, bilinmezlikten

²⁰⁴ *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C.IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 570-571; Tekke - zaviyelerin kapatılması ve bütün memurların kıyafetlerine dair kararname için bkz., EK. IX: *B.C.A*, Dos. 2413, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 15. 54..7, (24. 8. 1925

²⁰⁵ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 179; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 160-161.

²⁰⁶ Kanun teklifinin gerekçesi ve Meclisteki görüşmeler için bkz., *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem II, C. 19, s. 145,165, 39, 311, 312, 322.

²⁰⁷ Bekir Sıtkı Yalçın ve İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılâbı-Kanunlar, Kararlar, Tamimler Bildiriler ve Belgeler*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, s. 115.

²⁰⁸ *A.g.e.*, s. 116.

²⁰⁹ *Sicil-i Kavanin*, C. 2, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 18; *Zabıt Ceridesi*, Devre II, C. XIX, s. 312-329.

haber vermek, dileğe kavuşturmak amacıyla yapılan muskacılık gibi unvan ve sıfatların kullanılmasını, bunlara ait hizmetlerin yapılmasını ve bu unvanlarla ilgili elbiseler giyilmesini de yasaklamıştır²¹⁰. Bunun yanı sıra kapatılmış olan tekke, zaviye ve türbeleri açanlar, yeniden kuranlar, tarikat töreni için geçici de olsa yer verenler ve yukarıdaki adları taşıyanlar ya da bunlara özel hizmetleri yapan ve bunlara ait elbiseleri giyenler, üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve eli liradan aşağı olmamak üzere para cezası ile cezalandırılacaklardır²¹¹. Aynı gün bu konularla ilişkisi bulunan ve yine Konya Milletvekili Refik Bey ve arkadaşları tarafından hazırlanan bir kanun teklifi daha kabul edilerek, Türk Ceza Kanunu'nun 131. maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir²¹²:

“Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı dini memurlar için Hükümetçe tespit edilen kılığı yetkisiz ve izinsiz giyenler ile Türkiye Devleti'nce verilmeyen ve müsaade edilmeyen nişanı takan ve kendi rütbesinin üstünde resmi elbise giyen ya da hiçbir rütbe ve memuriyeti olmadığı halde üniforma kuşananlar, üç aydan bir yıla kadar hapsolunurlar.”

Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, dinsel unvanların yasaklanması, tamamen Şeyh Sait Ayaklanması ile ortaya çıkan bir sorunun çözülmesine yönelik olağan bir yasama görevi değildir. Mustafa Kemal Paşa, böylesi bir kararla halkın gündelik yaşamına kadar girmiş ve kökleri yüzyılların derinliklerinden gelen mistik, doğulu anlayışa, devrimci bir atılımla son vererek toplumun düzeni ve huzurunu korumak istemiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7 Haziran 1928 tarihinde şeyhler ile zaviyedarlara (küçük tekke şeyhlerine) sıfatlarından ötürü verilmiş olan vakıf işlerine bakma görevini (mütevellilik) kaldırarak, devrimlerin korunması yolunda bir adım daha atmış olduğu görülmektedir²¹³.

(3) Uluslararası Saat, Takvim, Rakam, Ölçü ve Hafta Tatili'nin Kabul Edilmesi

1923-1938 yıllarını kapsayan dönemde toplumun yüzlerce yıllık gelenek ve göreneklerine, inançlarına ters düşen bir dizi karar alınmıştır. Çoğu yasal düzenleme biçiminde yapılan bu kararlardan birisi de uluslararası saat, takvim, rakam, ölçü ve

²¹⁰ Ozankaya, s. 221; Nur Serter, *Dinde Siyasal İslam Tekeli*, 1. B., İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997, s. 51-52.

²¹¹ 30 Kasım 1925 tarihli kanun için bkz., *TBMM Kavanin Mecmuası (Kanunlar Dergisi)*, C. 4, s. 21; *TBMM Zabıt Cerideleri*, 16, 18, 30 Kasım 1925.

²¹² *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. 4, Kanun No. 676; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 162.

²¹³ *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. 6, s. 643; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 23 Mayıs 1928; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 162.

hafta sonu tatilinin kabul edilmesi olmuştur²¹⁴. Bu devrim hareketleri öncesinde memleketin iç hayatında, gerekse dünya ile olan ilişkilerinde büyük güçlüklerle karşılaşmakta ve çalışma hayatında karışıklıklar düzeni bozmakta idi²¹⁵.

Türkler arasında uzun yıllardan beri zaman ölçüsü olarak güneş, kum, ezanî saat gibi değişik metotlar kullanılmıştır. Bu metotlardaki temel esas ise, güneş ışınlarının yeryüzüne iniş konumu olmuştur. İslam ülkeleri ve Osmanlılar da uzun yıllar kullanılmış olan ezani saat, namaz vakitlerini ve ona çağrı olan ezanı gözettiği için bu adla anılmış, ayrıca Batılı devletler Türk usulü anlamında “alaturka saat” olarak nitelendirmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlılar, batılıların bağlı oldukları saate, öğle vakti demek olan “zeval”i 12 kabul ettiği için “zevali saat” adını vermiş ve halk arasında “alafranga saat” olarak tanınır olmuştur²¹⁶. Bu saatlerin kullanılması Avrupalı ülkelerle Osmanlı Devleti arasında zaman farklılıklarını ve çeşitli sorunları gündeme getirmiştir. Bu farklılığın ortadan kaldırılması için çeşitli dönemlerde yapılan, girişimlerden de olumlu sonuç alınamamıştır. Özellikle 1909 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda ezani saatin yerine bütün medeni ülkelerde kullanılan zevali saatin kabul edilmesi için Rıza Tevfik Bey tarafından bir teklif verilmiş, fakat bu teklif milletvekillerinin sert protestolarına maruz kalmıştır. Bu teklifi şeriata aykırı bulan milletvekilleri “gâvur herifi söyletmeyin, gebertin, bizim saati kaldırmak, namazı kaldırmak demektir!” sözleriyle tepkilerini dile getirmişlerdir. Aynı teklif, Eylül 1923’te Cebelibereket Milletvekili Ali Bey tarafından Meclise tekrar getirilmiş, fakat olumlu bir sonuç alınamamıştır²¹⁷. Bu gelişmelerden sonra Cumhuriyetin ilanıyla birlikte toplumsal yapının çağdaştırılmasında bu ikiliğe son vermek artık gerekli olmuştur.

İmparatorluk döneminde takvim konusunda daha da büyük bir karmaşa yaşanıyordu. Bilindiği üzere Türkler arasında bilinen modern anlamda en eski takvim “12 Hayvan” takvimidir. Bu takvimde her ayı bir hayvan sembolize ettiği için bu isim verilmiştir²¹⁸. On iki hayvan takvimi İslamiyet’in kabulünden sonra da Türkler

²¹⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, s. 289.

²¹⁵ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 285.

²¹⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 194.

²¹⁷ Fethi Gözler, *Atatürk İnkılapları-Türk İnkılabı*, 2. B., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1983, s. 146; Turan, s. 194-195.

²¹⁸ Bu hayvanlar sırasıyla sıçan (sığan), öküz (sığır), pars (bars), tavşan (tavışgan), ejder (lu), yılan, at (yond), koyun (koy), maymun (biçin), tavuk (tağuk), it (köpek), domuz (tonguz) adlandırılmıştır. Bu takvimde güneşin

arasında kullanılmaya devam etmiş ise de Hicri takvim ağır basmıştır. Hicri takvim de Hz. Muhammet'in Mekke'den Medine'ye hicret (göç) ettiği 622 yılı başlangıç olarak ele alınmış ve yıl olarak da ay yılı kullanılmıştır. Ayların isimleri Arapça olup bir yıl 354 gün olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde I. Mahmut döneminde düşünülüp H. 1205 (M. 1790) yılından itibaren “sene-i maliye” adıyla mali işlerde, hicret tarihinden başlayan fakat güneş yılı esasına dayanan “Rumi Takvim” adıyla yeni bir takvimin kabul edildiği de görülecektir. Bu takvimin birinci ayı Mart olarak alınmış ve hicri takvimle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Fakat zamanla birçok konuda kargaşaya neden olan bu iki takvimin yeniden düzenlenmesi için meşrutiyet döneminde girişimler olmuş, savaş koşulları bu girişimleri engellemiştir. Nitekim, Cumhuriyet döneminde yapılan yeni düzenlemeler arasında takvim konusu da gündeme getirilmiş, Batı ile uyum içine girmek ve ilişkilerdeki zorlukları aşmak için Miladi takvime geçmek uygun görülmüştür. Çünkü batılı ülkelerin kullandığı Miladi takvim, artık uluslararası bir takvim haline gelmişti²¹⁹.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın kazanılmasından sonra Batı ile entegre olunurken, resmi ve toplumsal ilişkilerin uluslararası düzeyde uyumlu yürütmesinde saat ve takvim değişikliğinin büyük yararları olacaktı. Bu düşünceden hareketle, saat ve takvim değişikliği konusunda yasal düzenlemeleri içeren çalışmalar başlatılmış ve 26 Aralık 1925'te kabul edilen kanunlarla Hicri ve Rumi takvim kaldırılarak yerine “Miladi Takvim”²²⁰, ezani (alaturka) saat yerine de milletlerarası saat sistemi kabul edilmiştir²²¹.

Sayıları göstermeye yarayan işaretler ve simgeler demek olan rakam sözcüğü Arapça olup “yazı ile kayıt ve işaret” anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde Arapça rakamlar kullanılmakla birlikte, bazı gazetelerde uluslararası rakamlara da

hareketi esas alınmış ve aylar birbirine eşittir. Bkz. Fahri Taş, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, C. II, İstanbul, Sahhaflar Kitabevi, 1995, s. 17.

²¹⁹ Hicri takvimin ayları, Muharrem, Safer, Rebi'ül-evvel, Rebi'ül-âhir, Cemaziyel evvel, Cemaziyel-âhir, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Silcade ve Zilhicce olarak düzenlenmiştir. Miladi takvimin başlangıcı olarak ise Hz. İsa'nın doğum günü esas ele alınmış ve takvim yılı olarak da güneş yılı kabul edilmiştir. Bkz. Fethi Gözler, *Atatürk İnkılapları*, s. 140-141.

²²⁰ “Takvimde Tarih Mebdeninin Tebdili Hakkında Kanun” adıyla çıkan 698 sayılı yasada, “Türkiye Cumhuriyeti dahilinde resmi devlet takviminde tarih başlangıcı olarak uluslararası takvim başlangıcı esas alınmıştır” şeklinde ifadeye yer verilmektedir. Bkz. *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. 4, s. 58; Sıtkı Yalçın ve İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılabı, Kanunlar, Kararlar, Tamimler, Bildiriler, Belgeler*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, s. 497, B.C.A, Fon. 51. 0. 0. 0. Yer. 14 .117. 2. (1. 1. 1926).

²²¹ 697 sayılı yasa ile günü 24 saate bölen vasatî güneş saati (alafranga), ülkede tek resmi zaman ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Ancak ezani saat, resmi işlemler dışında isteyenlerce kullanılabilecekti. Bkz. *Turan*, s. 198; *Gözler*, s. 146.

sıkça rastlanılmaktaydı. Okumada karşılaşılan güçlükler ve yeni harflere geçişin söz konusu olduğu günlerde, 20 Mayıs 1928’de kabul edilen 1288 sayılı yasayla uluslararası rakamlara geçiş kabul edilmiştir. Söz konusu yasa önerisi, Saffet (Arıkan), Reşit Saffet (Atabinen), Mustafa ve Sadık Beyler tarafından hazırlanmış²²² ve TBMM’nde herhangi bir tartışmaya yol açmadan kabul edilmiştir. 28 Mayıs’ta Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından onaylanan yasa, 1 Haziran’da yürürlüğe girmiştir.

Yine bu yıllarda yapılan bir başka değişiklik de yeni ölçülerin kabul edilmesinde görülmektedir. 26 Mart 1931 tarihinde çıkarılan 1782 sayılı kanunla eski ağırlık ve uzunluklar ölçüleri değiştirilmiş, arşın, endaze, okka, çeki gibi hem belirli olmayan, hem de bölgelere göre değişen eski birimler kaldırılmıştır²²³. Dünyada yaygın olarak kullanılan on tabanlı sayılar üzerine kurulu metre, kilogram gibi uzunluk ve ağırlık ölçüleri kabul edilmiştir²²⁴. Böyle bir uygulamaya geçmekle, hem iç piyasalardaki uygulamalara birlik getirilmiş ve hem de uluslararası ticari-ekonomik ilişkilerde uyum içine girilmiştir. Birbiri ardınca gerçekleşen devrimlerle birçok konuda Batı ile uyum içine giren Türkiye Cumhuriyeti, hafta tatili konusunda da çağdaş dünya ile ayrı düşüyordu. Bizde İslam dünyası gereği tatil günü Cuma idi. Bu durum Batı ile olan her türlü siyasal, ekonomik vs. ilişkilerimizi aksatıyordu.

17 Şubat 1923’te toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde Türkiye’de hafta tatilinin Cuma olduğuna ilişkin bir karar alınması, uygulamada yeni aksaklıkların doğmasına sebep olmuştu. Bu son hüküm, Müslüman olmayanlara Pazar günü tatil yapma olanağı getiriyor ama Cumanın zorunlu tatil yapılması, bu gibilerin haftada iki gün işyerlerini kapatmaları sonucunu doğuracak nitelikteydi. Dolayısıyla bu iş ve zaman kaybının giderilmesi, çağdaş dünya ile aramızdaki kopukluğu düzenlemek ve siyasal, ekonomik ilişkileri daha verimli bir hale getirmek amacıyla hafta tatilinin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda Batı ile uyum içine girmenin yararları görülmüş ve 1 Haziran 1935’te kabul edilen bir yasa ile hafta

²²² Yasa önerisinin gerekçesinde, “Uygarlık dünyası ile sosyal ve ekonomik ilişkileri ayrılmaz bir duruma gelmiş olan Türkiye’imizde uluslararası sayı şekillerinin kabulü ve kullanılması artık bir zorunluluk olmuştur” ifadelerine yer verilmektedir. Bkz. *Turan*, s. 200; *Gül*, s. 260.

²²³ *Sicil-i Kavanin*, C. 7, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 64.

²²⁴ *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. 9, s. 109-114; *Eroğlu, Türk İnkılap Tarihi*, s. 286.

tatili cumadan Pazar gününe alınmıştır²²⁵. Böylece bütün bu değişikliklerle ilgili aksaklıklar giderilmiş ve çağdaş bir uygulama içine girilmiştir.

(4) Soyadı Kanunu’nun Kabulü

Bütün uygar toplumlarda ailenin köklülüğünü belirten soyadları vardır. Günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olan soyadı, bir anlamda ailenin toplum hayatındaki rolünü değerlendirmekte ve aileye güç-kuvvet vermektedir. Osmanlı toplumunda soyadının bulunmaması günlük hayatta çeşitli zorlukları da beraberinde getiriyordu. Özellikle soyadı yerine kullanılan baba adı, doğduğu memleketin adı veya kullanılan lâkaplar, soyadının toplumsal ilişkilerde rolünü oynayamıyordu.

Toplum hayatındaki bu kargaşa, 21 Haziran 1934’te çıkarılan 2525 sayılı “Soyadı Kanunu” ile sona erdirilmiştir²²⁶. Bu kanunla her Türk vatandaşının öz adından başka soyadı taşıması zorunlu kılınıyor ve alınacak soyadının Türkçe olması, rütbe, memurluk, yabancı ırk ve millet adları ile ahlâka aykırı, gülünç kelimeler olmamasına özen gösterilmesi isteniyordu. Bu kanuna göre iki yıl içinde herkes bir soyadı alacak, almayanlara ise devlet verecekti. İşte bu nitelikte olacak şekilde soyadı yazımına başlanmış, ancak yine eski toplum yapısını yansıtan soyadlarının alındığı görülmüştür. Bu nedenle 1934 yılında çıkartılan bir diğer kanunla da “ağa, hacı, hafız, hoca, mola, efendi, bey, paşa, hanım, hanımefendi” gibi eski toplum zümrelerini belirten unvanların kullanılması yasaklanmıştır²²⁷.

Böylece bu kanunla Türk toplumsal hayatından lakaplar atılmış ve Batıda olduğu gibi çağdaş uygulamaya geçilmiştir. Bu kanun çerçevesinde Mustafa Kemal Paşa’nın hangi soyadını alacağı arkadaş çevrelerinde görüşülmüş ve birçok isim teklif edilmiştir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa teklif edilen bu isimler arasından Naim Hazım Hoca’nın teklifini uygun bulmuştur. Naim Hazım Hoca soyadı konusundaki çalışmalarını şöyle dile getirmektedir²²⁸:

“...teklif edilen ‘Türkata’, ‘Türkatası’ kelimeleri gerek yazılış, gerekse söyleniş olarak tuhaf gelmektedir. Tarihimizde bir ‘Atabey’ unvanı vardır. Anlamı da askerlikte müşavir hocası demektir. Bu unvanı taşıyan bir çok Türk büyüğü vardır. Bizde Türk’e her alanda atalık etmiş, Türklüğü kurtarmış, istiklâline kavuşturmuş olan büyük Gazimize ‘Atatürk’

²²⁵ Gözler, *Atatürk İnkılapları-Türk İnkılabı*, 2. B., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1985, s. 147; *Turan*, s. 199; *Sicil-i Kavanin*, C. 1, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 393.

²²⁶ Soyadı Kanunu’nun tam metni için bkz., *TBMM Kavanin Mecmuası*, C. 13, s. 861-862; Görüşmeler için bkz., *TBMM Tutanak Dergisi*, C.23, s. 191-197.

²²⁷ *Olcaytu*, s. 81-82.

²²⁸ Turhan Aytul, “Atatürk’e Verilmek İstenen İsimler”, *Milliyet*, 15 Aralık 1974, s. 2.

diyelim ve bu soyadını verelim. Bu bana, şivemize daha munis, daha uygun gibi geliyor...”

Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu açıklamaları uygun bularak “Atatürk” soyadını kabul etmiş ve Soyadı Kanunu’nun kabulünden kısa bir süre sonra TBMM, 24 Kasım 1934’te Türk milletinin bir şükran ifadesi olarak büyük şefine 2258 sayılı kanunla “Atatürk” soyadını vermiştir²²⁹. Nitekim, Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen bütün bu devrimlerle, toplumsal hayata düzen ve disiplin getirilmiş, çağdaş uygarlık yolunda önemli adımlar atılmıştır.

c) Yeni Devletin Eğitim ve Kültür Politikası

Atatürk döneminin önemli devrimleri arasında eğitim ve kültürel alandaki değişimlerin yeri son derece büyüktür. Atatürk yapmış olduğu devrimlerin en önemli temel taşı eğitim olarak görmüş ve bunu da yaptığı birçok konuşmasında dile getirmiştir. 22 Ekim 1922’de Bursa’da öğretmenlere yaptığı konuşmada en önemli işin eğitim olduğunu söyleyerek, “Eğitim işlerinde muhakkak muzaffer olmak lâzımdır. Bir milletin kurtuluşu ancak bu suretle olur...”²³⁰ diyerek, “...Cumhurbaşkanı olmasaydım Milli Eğitim Bakanı olmak isterdim”²³¹ şeklindeki sözleriyle eğitimin bir milletin geleceğine nasıl etki edeceğini ve önemini çok güzel vurgulamıştır. Nitekim, Atatürk’ün toplum hayatını ilgilendiren her konuda öneminden hiçbir şey kaybetmeyen görüşler ürettiği bilinmektedir. Eğitim ve Kültür ise, O’nun üzerinde en yoğun çalıştığı alanlardan biri olmuştur²³².

Atatürk’e göre bir milletin hayat mücadelesinde, maddi ve manevi bütün güçlerini artırabilmesi, milli eğitimde yüksek bir düzeye erişmesi ile mümkündür. Atatürk’ün Milli Eğitim konusuna gösterdiği ilgi ve bu konuda ileri sürdüğü görüşler incelendiği zaman, bu konuya adeta bir eğitim düşünürü gibi eğildiği, konunun bütün yönleriyle çok yakından ilgilendiği ve çevresine milli eğitim ve kültürün önemini anlatmak için her fırsatı değerlendirdiği açıkça görülmektedir.

(1) Eğitim ve Öğretimde Yapılan Yenilikler: Tevhid-i Tedrisat Kanunu

²²⁹ *TBMM Kanunlar Dergisi*, C. 14, s. 3; Ayrıca görüşmeler için bkz, *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 25, s. 32, 34, 35.

²³⁰ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2., s. 48.

²³¹ Yahya Akyüz, “Atatürk’ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VIII, No. 23, (Mart 1992), s. 233. H. Raşit Öymen, “Mustafa Kemal’in Eğitimle İlişkileri”, *Atatürk Konferansları 1973-1974*, Ankara, TTK, 1974, s. 145.

²³² Atatürk’ün eğitime verdiği önem ve eğitim görüşü için bkz., Özkan İzgi, “Atatürk’ün Eğitim ve Üniversitelere Bakış Açısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No.1, s. 266-267.

Osmanlı Devleti'nin gerileme nedenlerinden birisi de eğitim ve öğretim işlerinin yetersizliği ve yüzyıllar boyu ihmal edilmiş olmasıdır. Batılı devletler, 16 ve 17. yüzyıllarda basım tekniğini geliştirerek bilimsel yaklaşımla eğitim ve öğretime önem verirken, Osmanlı Devleti İslam dininin yılmaz savunucusu olarak içine kapanık ve üstünlük kompleksi içerisinde her yeniliği, çağdaşlaşmayı, gelişmeyi kabul etmeyen hatta küçümseyen bir düşünceyle kendisini her türlü yenilik hareketlerinin dışında tutmuştur. Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemi, Selçuklulardan devralınan geleneksel İslami eğitim anlayışına dayanmaktadır. Bir din devleti olan Osmanlılarda dini kurumlar eğitim sistemini düzenlemekle yükümlü olmuş ve eğitim hiçbir zaman toplumun tamamına ulaşamamış, hatta kalabalık büyük şehirlerde bile halkın çoğu eğitimden yoksun kalmıştır²³³. Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıl ortalarına yani reform hareketlerine kadar iki çeşit okul (saray ve halk mektepleri) bulunmaktadır²³⁴. Bu okullar arasında önceliği Sıbyan Mektepleri (Mahalle Okulları), Medreseler ve Enderun Mektebi almıştır. Mahalle Mektepleri özel kişiler tarafından açılmış parasız okullar olup ilkokul seviyesinde eğitim vermekte, medreseler ise yine parasız olup yatılı eğitim veren kuruluşlar olarak dikkati çekmektedir. Bunun yanı sıra sarayda yetenekli devşirme çocuklarına yönetim, maliye ve askerlik bilgilerini öğreten Enderun Mektebi bulunmaktadır²³⁵. Bu üç okulun en büyük özelliği ise dilinin Arapça olması ve derslerin hemen hepsinde din bilgilerine ağırlık verilmesidir.

Tanzimat'ın ilanıyla medreseler dışında ilköğretimden yükseköğretime kadar her aşamada Batıda doğan ya da gelişen bilimlerin de okutulduğu yeni okullar açma ilkesi kabul edilmiş ve eğitim-öğretim kurumları “İptidai, Rüştîye ve İdadi” isimleriyle ilk, orta ve yüksek öğretim adı altında üç basamağa ayrılmıştır. Fakat bu tür uygulamalar öğretimde bir ikiliğin yaratılmasına neden olmuş ve bu okullardan yetişenler arasında “medreseli-mektepli” mücadelesi baş göstermiştir. Üstelik öğretim kurumlarındaki bu ikiliğe çok geçmeden bir de “Azınlık Okulları” denilen üçüncü okul eklenecektir. Çeşitli dinsel ve siyasal emellere kapılarını açan bu

²³³ Şerafettin Yamaner, *Atatürkçü Düşüncede Ulusal Eğitim*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1999, s. 61-62.

²³⁴ Saray mektepleri, “Şehzadegan Mektebi, Meşkhane, Acemioğlanları Mektebi ve Enderun Mektebi”, halk mektepleri ise, “Tekke ve Zaviyeler, Sıbyan Mektepleri ve Medreseler” olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bkz. İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1995, s. 17.

²³⁵ Ahmet Duman, *Yetişkinler Eğitimi*, Ankara, Ütopya Yayınevi, 1999, s. 146.

okullar, Osmanlı eğitim kurumlarını Ziya Gökalp'in deyiimiyle tamamen "kozmpolit" bir hale sokmuştur²³⁶.

Gökalp, Türk öğretim sisteminin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmesi için "ulusal bir karakter" almasını zorunlu görüyordu. Türkiye'de "halk, medreseliler ve okullar" şeklinde üç gruba ayrılan öğretim kurumlarının birleştirilerek ulusal bir eğitim sisteminin uygulanması gerektiğini Gökalp şöyle açıklamaktadır²³⁷:

"Bir ulusun böyle '3' yüzlü bir hayat yaşaması normal olabilir mi? Bu üç eğitim yöntemini birleştirmedikçe gerçek bir ulus olmamız mümkün müdür?...Uygarlığımızı birleştirsek, maarifimizi, pedagojimizi de birleştirmiş, ruhta, düşüncede bağdaşık bir ulus olmuş olacağız. O halde bu işte daha bir süre ihmal göstermek asla doğru değildir..."

Osmanlı döneminde eğitim-öğretim işlerinde önemli gelişmeler, II. Meşrutiyet döneminde yoğunluk kazanmış, fakat dönem içerisinde yaşanan ağır bunalım ve savaşlar, bu gelişmelere fırsat vermemiştir²³⁸. Kısaca özetlemek gerekirse, dini devlet anlayışına hizmet eden Osmanlı eğitim sistemi, yeni kurulan milli devletin amacına hizmet edecek eğitim düzeninden çok uzakta kalmakta idi.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın en bunalımlı günlerinde, düşman kuvvetlerinin kesin sonuca ulaşmak hayaliyle baskılarını arttırdıkları ve ordunun Sakarya'ya kadar çekilmesine yol açan Kütahya-Eskişehir yöresindeki Yunan saldırısının tehlikeli şekilde geliştiği günlerde, 16 Temmuz 1921'de Ankara'da "Maarif Kongresi" toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, son derece güç şartlarda toplanan bu kongrenin ertelenmesine razı olmamış ve kongrenin açış konuşmasında, milli ve çağdaş bir eğitimin temellerinin atılmasını isteyerek şu acı gerçeği de dile getirmiştir²³⁹: "Şimdiye kadar izlenen öğretim ve eğitim yöntemlerinin, milletimizin gerileme tarihinde, en önemli etken olduğu kanısındayım..."

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında bazı genel ilkelere değinerek, eski devrin hurafelerinden, boş inançlarından, Doğu ve Batı'dan gelebilecek zararlı etkilerden uzak, milli karakterimize ve tarihimize uygun bir kültüre ihtiyaç duyulduğunu vurgulamış ve "gelecekteki kurtuluşumuzun büyük önderleri" olarak öğretmenlere

²³⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap s. 64.

²³⁷ Ziya Gökalp, Osmanlı eğitim sisteminin durumunu İttihat ve Terakki Partisi'nin 1917'deki kongresi için hazırlamış olduğu raporda dile getirmiştir. Bkz. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, Ankara, TTK., 1970, s. 54.

²³⁸ Osmanlı eğitim sistemi hakkında bkz., Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 4-5, İstanbul, MEB, 1942, 1943; Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, Sevinç Matbaası, 1974, s. 10-80.

²³⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 19.

duyduğu derin saygıyı ifade etmiştir²⁴⁰. Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında Türkiye'nin çağdaşlaşması için her şeyden önce “cehaletin izale edilmesi” ve eğitimin geniş halk kitlelerine yayılması zorunluluğu üzerinde duran Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922’de TBMM’nin Üçüncü Toplantı Yılı’nı açış konuşmasında, geniş köylü kütlesinin milli eğitimin ışığından yoksun bırakıldığını anlatmış ve bütün köylülere okuma, yazma ve dört işlemi öğretmenin, ayrıca vatanını, milletini, dinini tanıtacak kadar coğrafi tarihi bilgi ile donatılmalarının “milli eğitim programımızın ilk hedefi” olması gerektiğini vurgulamıştır²⁴¹.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın zaferle sonuçlandırılmasından sonra yeni Türkiye’nin eğitime dayandığı ve en önemli, onurlu görevin eğitim işleri olduğunu inancını taşıyan Mustafa Kemal, her gittiği yerde, katıldığı her toplantıda eğitimin temel ilke ve hedeflerini ortaya koyarak, cehaletin ancak eğitim yoluyla ortadan kaldırılabileceğini vurgulamıştır. O, eğitim ve öğretimin birleştirmesi yolunda ilk işareti, 31 Ocak 1923’te İzmir’de Eski Gümrük Binası’nda halka hitaben yapmış olduğu şu konuşmada vermiştir²⁴²:

“...Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz müsaviyiz ve dinimizin ahkâmını mütesaviyen öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, diyanetini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir... Milletimizin, memleketimizin dar’ül-irfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır...”

Bütün bu konuşmalarla ortamı ve kamuoyunu hazırlayan Mustafa Kemal Paşa’nın girişimleriyle, çok geçmeden ulusal eğitimin amacı ve gözetilecek ana ilkeler, Maarif Bakanlığı’nca hazırlanarak 8 Mart 1923 tarihinde “Eğitim Andı (Maarif Misakı)” adıyla yürürlüğe sokulmuştur²⁴³. Eğitim Andı’nın yürürlüğe konulmasıyla sıra ilköğretimde öğretimin birleştirilmesine gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, başkanı olduğu “Halk Fırkası”nın 9 umde (ilke) denilen programında eğitim ve öğretim konusuna da geniş yer vermiştir. 8 Nisan 1923’te yayımlanan 9 ilkenin eğitimle ilgili olan bölümünde şu ifadeler yer verilmektedir²⁴⁴: “Tahsili iptidaide tedrisatın tevhide ve bilumum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asri esasata tevfiği

²⁴⁰ Ahmet Mumcu ve Ergün Özbudun, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi II*, Ankara, Yükseköğretim Kurulu Yayınları, 1986, s. 152.

²⁴¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 240-241.

²⁴² *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 94.

²⁴³ İzmir İktisat Kongresi’nin sona erişinden dört gün sonra Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa (Uzler) Bey’in yayınladığı genelge, eğitimci M. Rahmi (Balaban) Bey tarafından “Eğitim Andı” olarak isimlendirilmiştir. Bkz., Turan, *Türk Devrim Tarihi*, III. Kitap, s. 66-67.

²⁴⁴ *A.g.e.*, s. 68; *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 517.

ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdarı temin edilecektir. Vesaiti münasebe ile halkın tenvir ve talimine de tevessül olunacaktır.”

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, 1 Mart 1924'te Meclisin İkinci Dönem İkinci Toplantı Yılı'nı açış konuşmasında, eğitim ile ilgili çalışmalara şu sözlerle de son noktayı koymuştur²⁴⁵: “Ulus kamuoyunda saptanan eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ilkesinin vakit kaybetmeksizin uygulanması gereğini gözlemliyoruz...” Atatürk'ün Meclis'i açış konuşmasından bir gün sonra, 2 Mart 1924'te toplanan Halk Fırkası Grubu'nda, bütün öğrenim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanması konusunda Saruhan (Manisa) Milletvekili Vasıf (Çınar) Bey ile 57 arkadaşı tarafından hazırlanan kanun teklifi, kısa bir görüşmeden sonra kabul edilmiştir. Aralarında Celal Nuri (İleri), Kılıç Ali, Yahya Galip, Refik (Koraltan), Cevat Abbas (Gürer), Yunus Nadi (Abaloğlu), Şükrü (Kaya), Recep (Peker) ve Hacim Muhittin (Çarıklı) Beylerin de bulunduğu öneri sahipleri gerekçelerini şöyle açıklamışlardır²⁴⁶:

“Bir devletin kültür (ırfan) ve genel maarif siyasetinde, ulusun düşünce ve duygu yönünden birliğini sağlamak için, öğretimin birleştirilmesi, en doğru, en bilimsel ve en çağdaş ve her yerde faydaları ve iyiliği görülmüş bir ilkedir. ...Yasa önerimizin kabulü takdirinde Türkiye Cumhuriyeti içinde ve bütün eğitim-öğretim kurumlarının bağlı olduğu biricik yer Maarif Bakanlığı olacaktır...”

3 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'nda görüşülen kanun teklifi, oy birliği ile kabul edilerek 430 sayı ile yasalaşmıştır²⁴⁷. Buna göre Türkiye içerisindeki bütün bilim ve öğretim kurumları Maarif (Eğitim) Bakanlığı'na bağlanıyor ve 4. madde uyarınca Eğitim Bakanlığı, yüksek din uzmanları yetiştirmek için üniversite bünyesinde bir ilahiyat fakültesi kuracaktı. Ayrıca, imamlık, hatiplik gibi dinsel hizmetleri görececek memurların yetişmesi içinde okullar açacaktı. Bu kanunun kabul edilmesiyle öğretim kurumlarındaki “medrese-okul, yabancı okul” diye içerikte ve amaçta birbirine zıt üçlü bölünmüşlüğe son verilmiştir²⁴⁸. Cumhuriyet kuşaklarının hurafe denen boş inançlardan ve ulusal yararlar

²⁴⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 347.

²⁴⁶ “Tevhidi Tedrisat Hakkında Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve Rüfekasının Teklife Kanunisi, 2 Mart 1340 (1924)”, Kanun teklifi için bkz. Bekir Sıtkı Yalçın ve İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılâbı, Kanunlar-Kararlar-Tamimler-Bildiriler-Belgeler-Gerekçe ve Tutanaklarıyla*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, s. 97-98.

²⁴⁷ Tevhid-i Tedrisat Kanunu için bkz. *TBMM Kanunlar Dergisi*, C. 2, s. 242; *Gönülal*, s. 96-97. Meclis görüşmeleri için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem II, C. 7, s. 26, 29, 114.

²⁴⁸ Ergün, s. 54; Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun sureti için bkz., *B.C.A.*, Fon. 51.. 0. 0, Yer. 2. 12..11, (20. 4. 1924).

bağdaşmayan yabancı çıkarlardan uzak ulusal bir eğitimle yetiştirilmeleri ve bir “Ulusal Kültür Birliği”nin gerçekleşmesi için gerekli ortam hazırlanmıştır²⁴⁹. Bu nedenle yasanın uygulamasına geçildiğinde, medreselerin yeniden açılması için Rize’de kendisine dilekçe ile başvuran iki müftüye, “şimdiye kadar geri kalmamızda en büyük etkenin ne olduğunu biliyor musunuz? Hayır, medreseler açılmayacaktır!” yanıtını veren Mustafa Kemal, arkasından şu sözleri eklemiştir²⁵⁰: “Bu adamlar burasını İran gibi mi yapmak istiyorlar?”

(2) Kültürel Alanlarda Yapılan Yenilikler: Harf, Tarih ve Dil Devrimi

Türk Devrimi’nde Arap harflerinin bırakılıp Latin harflerinin kabul edilmesinin önemli bir yeri vardır. Latin alfabesine geçiş kültürel alandaki değişimlerin önemli bir yanıdır. Türkler, Orta Asya’da kurdukları uygarlıklarda kendilerine özgü alfabeler kullanmışlardır. Bunların en belirginleri Göktürk ve Uygur alfabeleri olmuş, ancak Türklerin İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte Müslüman dünyası ile entegre olmalarının sonucunda Arap alfabesini kullandıkları da görülecektir. İslam dünyası ile iç içe giren ve Arap kültüründen etkilenen Türklerin, Latin alfabesinin kabulüne kadar bu Arapça alfabeyi kullandıkları bilinmektedir²⁵¹.

Arap kökenli alfabenin okuma ve yazmada doğurduğu güçlükler ve Türkçe’nin ses yapısına uygun olmaması, yüzyıllar boyunca sıkıntılar yaratmış, özellikle İmparatorluk içinde tüm çabalara rağmen okur-yazar nüfus oranının arttırılamaması sonunda, bu alfabenin değiştirilmesi ya da ıslah edilmesi önerilerini gündeme getirmiştir. Arap harflerinin değiştirilmesi düşüncesi İmparatorluğun son dönemlerinde de çok tartışılmış ama bir sonuç elde edilememiştir²⁵². Fakat bu konunun Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında tekrar gündeme getirildiği görülmektedir. Söz konusu tartışmaların yapıldığı dönemde öğrenim gören Mustafa Kemal, Batı dillerini öğrenirken doğal olarak Latin alfabesiyle karşılaşmış ve bu değişikliğin yapılmasını ise, 8 Ağustos 1919 tarihinde geleceğe yönelik girişimlerini

²⁴⁹ Turan, s. 70; Gözler, s. 161-164.

²⁵⁰ Turan, 70; Belleten, No.211, s. 1169, (18 Eylül 1924 tarihli dilekçe) *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*, İstanbul, T.C. Maarif Vekaleti, 1934, s. 253.

²⁵¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.III, Kısım IV, Ankara, TTK, 1991, s. 379-380; Bahriye Üçok, “Yazı Devrimi, Kuran Harfleri ve Atatürk Devrimlerine Karşı Çıkışlar”, *Belleten*, C. XLIII, No. 172, (Ekim 1979), s. 826-827.

²⁵² Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 202-203.

açıklarken Mazhar Müfit (Kansu) Bey'e not ettirmiştir²⁵³. Daha sonraki yıllarda bu köklü değişiklik için kamuoyunun hazırlanması gerektiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa'nın aceleci davranmadığı ve gelişmeleri yakından takip ettiği görülecektir. Özellikle İzmir İktisat Kongresi'nde harflerin değiştirilmesi için yapılan önerinin Kâzım (Karabekir) Paşa tarafından işleme dahi konulmadan reddedilmesi ve harf devrimi konusunda bir görüş birliğinin bulunmaması, Mustafa Kemal'in düşünce ve görüşlerini haklı çıkarmıştır²⁵⁴.

Harf devriminin ilk adımı, 20 Mayıs 1928'de milletlerarası rakamların kabul edilmesiyle atılmış ve Atatürk'ün direktifleriyle Türk Alfabeti'nin hazırlanması için bir komisyon kurulmuştur. Üç ay gibi kısa bir sürede hazırlanan yeni Türk Alfabeti, 9-10 Ağustos akşamı Sarayburnu'nda Mustafa Kemal tarafından halka duyurulmuş ve şu önemli noktalar vurgulanmıştır²⁵⁵:

“Arkadaşlar, bizim ahenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindesiniz... Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa, bu hata bizde değildir. Türk'ün seciyesini anlamayarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardadır...”

Bu konuşması ile alfabe konusundaki tavrını açıkça ortaya koyan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, harf değişimi üzerindeki konuşmalarını daha da yoğunlaştırmıştır. 1 Kasım 1928'de TBMM'nin açılış konuşmasında²⁵⁶, “Türk milletine kolay bir okuma-yazma anahtarı vermek lâzımdır. Bu anahtar Latin esasından alınan Türk alfabeti olacaktır. Yeni Türk harflerinin kanunlaşması, ülkemizin yükselme çabalarında başlı başına bir geçit olacaktır” sözleriyle toplumsal kalkınmanın temel taşı olarak gördüğü alfabe değişikliğiyle elde edilecek sonuçları vurgulamıştır. Atatürk'ün bu konuşmasından sonra TBMM, aynı gün esasları hazırlanmış ve Latin esasına dayanan yeni Türk Alfabeti'ni 1353 sayılı yasa ile oy

²⁵³ Erzurum Kongresi'nin ertesi günü Mustafa Kemal'in Mazhar Müfit Bey'e not ettirdiği değişikliklerden 5. sırayı “Latin harflerinin kabulü” almıştır.

²⁵⁴ Ulusal Bağımsızlık Savaşı'ndan hemen sonra İzmir İktisat Kongresi'ne işçi delegelerinden İzmirli Nazmi ve iki arkadaşı tarafından “latin harflerinin kabulü” önergesi verilince, Kongre Başkanı Kazım (Karabekir) Paşa, “Latin harfleri İslam birliğini bozar” gerekçesiyle önergeyi okutturmada reddetmiştir. Bkz., M Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Ankara, TDK Yayınları, 1973, s. 44-45.

²⁵⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 272-274.

²⁵⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 377-378.

birliğiyle kabul etmiştir²⁵⁷. “Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki Hakkında Kanun” başlığını taşıyan yasanın birinci maddesi şu hükmü içermektedir²⁵⁸: “Şimdiye kadar Türkçe’yi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve merbut (ilişik) cetvelde şekilleri gösterilen harfler, Türk harfleri ünvan ve hukuku ile kabul edilmiştir.”

Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen Harf Devrimi ile bin yıllık Arap harfleriyle yazı yazma geleneği yıkılmış ve Batı kültürü ile yakınlaşma sağlanmıştır. Ancak, öngörülen bu devrim, yeni yazıyı ivedilikle yaygınlaştırarak toplumu cehaletten bir an önce kurtarmakla anlam kazanabilirdi. Bu amaçla “Millet Mektepleri” adı verilen ulus okullarının açılması gündeme getirilmiş ve millet mektepleri, alfabenin topluma öğretilmesi ve eğitim alanında bazı bilgelerin verilmesi konusunda övgüye değer bir işlev görmüştür²⁵⁹.

Eğitimi ve kültürel gelişmeleri olumlu yönde etkileyen Harf Devrimi’nden sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’in tarih bilimiyle yakından ilgilendiği göze çarpmaktadır. Kitaplığına pek çok yerli ve yabancı tarih kitapları getiren ve bunları okuyarak, inceleyen Mustafa Kemal, değerlendirmeler ve yorumlar yapmış ve çeşitli notlar almayı da ihmal etmemiştir. O, bütün yanlış ya da eksik bilgilerden kurtararak doğru bir tarih anlayışını başlatmak düşüncesindedir²⁶⁰. Bu amaçla 12 Nisan 1931’de “Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti” kurulmuş²⁶¹ ve Türk tarihi üzerindeki araştırmalara resmi bir nitelik verilmiştir. Bu heyet 1935’te “Türk Tarih Kurumu” adını alacaktır²⁶².

Yeni harfler ve alfabenin kabul edilmesi, dildeki yeniliğe de ortam hazırlamıştı. Her türlü toplumsal yenilikler yapılırken, ulusal kültürümüzün temeli olan dilde de yenileşmek zorunlu idi. Dilinde halkın psikolojisine uygun ve yatkın, yeni ihtiyaçları kolay ifade edecek bir yapıya kavuşturulması gerekli idi. Türk dilini yabancı dillerin işgalinden kurtarmak amacıyla Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından başlatılan

²⁵⁷ *Gentizon*, s. 158-159; *TBMM Kanunlar Dergisi*, C. 7, s. 1, *Sicil-i Kavanin*, C. 5, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 3.

²⁵⁸ Bekir Sıtkı Yalçın ve İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılâbı, Kanunlar-Kararlar-Tamimler-Bildiriler-Belgeler*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, s. 157.

²⁵⁹ Konuyla ilgili olarak camilerin, imam ve hatiplerin yeni Türk harflerini öğrenmek üzere açılan resmi ve özel kurslara devam etmeleri istenmiştir. Bkz., *B.C.A.*, Fon. 51. 0. 0. 0, Yer. 12. 105. 42, (10. 11. 1928); Sami N Özerdim, *Yazı Devriminin Ölçüsü*, Ankara, TDK Yayınları, 1978, s. 40-45;

²⁶⁰ Karal, *Atatürk’ten Düşünceler*, Ankara, TTK., 1966, s. 89.

²⁶¹ Hasan Cemil Çambel, “Atatürk ve Tarih”, *Belleten*, C. III, No. 10, (1939), s. 270-271.

çalışmalar, 12 Temmuz 1932 tarihinde “Türk Dili Tetkik Cemiyeti”nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Dildeki bağımsızlığı siyasi bağımsızlığın bir parçası sayan Mustafa Kemal, 1 Kasım 1932 yılında TBMM’ni açış konuşmasında²⁶³, “...Milli kültürün her çıғırda açılarak yükselmesini Türkiye Cumhuriyeti’nin temel dileği olarak temin edeceğiz. Türk dilinin, kendi benliğine, aslındaki güzelliğ ve zenginliğine kavuşması için, bütün devlet teşkilâtımızın, dikkatli, alâkalı olmasını isteriz...” sözleriyle dildeki gelişme ve sadeleşmeyi sadece toplumda bir akım olarak değil, yasama ve yürütme organına da düşen bir görev olarak göstermiştir.

Türk dilinin kaynakları, geçirdiği değişimler ve gelecekteki gelişmelerin esaslarını belirlemek amacıyla 26 Eylül 1932’de Dolmabahçe’de I. Dil Kurultayı toplanmış ve bu tarihten sonra çalışmalar hızlandırılmıştır²⁶⁴. Bu çalışmalar sonucunda Türk Dili Tetkik Cemiyeti, 31 Ağustos 1936’da “Türk Dil Kurumu” adını alacaktır. Ulu önder Atatürk’ün tarih ve dil çalışmalarına önem vermesi, binlerce yıllık yurdumuz olan Anadolu’nun tarihini ortaya çıkarmış ve kültürel gelişmeler hızlanmıştır.

d) Çağdaş Hukuka Geçiş: Yeni Yaklaşım ve Değişimler

En gelişmiş toplum düzeni olan devletle, gerek toplumun ve gerekse kişilerin ihtiyaçları, toplumda huzuru ve güveni sağlayacak şekilde düzenlenir. İnsanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerini düzenleyen bu kurallara ise “hukuk” adı verilmektedir. İlkel toplumlarda topluma düzen veren kurallar dini hüviyet ve karakterde olmalarına karşılık, modern toplumlarda bu kurallar, maddi ve dünyaya ait ihtiyaçları karşılayacak niteliktedir.

Osmanlı Devleti’nin hukuk sistemi dini esaslara dayanmakta ve devlet-toplum hayatında din kuralları egemendi. Buna bağlı olarak da hukuk kurallarının dört ana kaynağı bulunmaktadır²⁶⁵. İslam bilginleri bu dört ana kaynağı (Kur’an, Hadis, İcma ve Kıyas) farklı farklı yorumlayıp, değerlendirdiklerinden ötürü ortaya dört ayrı hukuk anlayışı çıkmıştır. Bernard Lewis’e göre²⁶⁶, “Müslüman hukukçuların dar teorisinde, hukuk yalnız Tanrıdan gelip vahiyle ilan edildiğinden, devlette hiçbir

²⁶² Ozankaya, s. 244-247.

²⁶³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 390.

²⁶⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, 28, Ankara, TTK, 1988, s. 538, *Gözler*, s. 177-190.

²⁶⁵ Özkan Tikveş, *Atatürk ve Türk Hukuku*, İzmir, 1975, s. 143-146.

yasama erki olamazdı. Böylece teorik olarak İslamın Tanrı tarafından verilmiş değişmez hukuku, şeriattan başka hiçbir hukuk ve onu yönetenlerden başka hiçbir yargı organı yoktu.”

Osmanlı Hukuk sistemi, tam bir hukuk birliğini sağlayamamıştır. Özellikle kadın hakları, ekonomi ve ticareti belirleyen kuralların yetersiz olması, suç ve cezanın belirlenememiş olması ve adli kapitülasyonların hukuk sistemini bozması, devleti olumsuz yönde etkilemiş ve parçalanmayı hızlandırmıştır.

(1) Hukuk Alanını Düzenleyen Yasalar: Türk Medeni Kanunu

Bir devletin temel yapısını, organlarını, organları arasındaki ilişkileri düzenleyen kişi hak ve özgürlükleri ile bu hak ve özgürlüklerin korunması içinde iktidarlara sınırlayan temel hukuk kurallarının tümüne “anayasa” adı verilmiştir. Türk Devrimi’nin temel ilkelerinden biri olan milli egemenlik ilkesinin, Türk siyasi hayatında yer alışı ve kamu hukukuna girişi, Atatürk’ün Samsun’a çıkışı ile başlamaktadır. Gerçekten de Türk Anayasa Hukuku’nda egemenliğin topluluğa ait olmasını gösteren bir pozitif metnin varlığına ne Tanzimat, ne Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde rastlamak mümkündür. Egemenliğin padişaha değil fakat kayıtsız şartsız ve doğrudan doğruya Türk milletine ait olduğu zihniyetini devlet hayatımıza kazandıran Mustafa Kemal (Atatürk) olmuştur²⁶⁷. Büyük Millet Meclisi’nin 23 Nisan 1920’de açılmasıyla birlikte ciddi bir anayasa sorunu gündeme gelmiş ve olağanüstü şartlarda kurulmuş olan Meclisin 1876 Kanun-i Esasi hükümlerine göre işlemesi mümkün değildi. Kanun-i Esasi’de, 1909’da uğradığı birçok değişikliklerden sonra bile, padişahın özellikle yürütme alanında hâlâ önemli yetkileri vardı²⁶⁸. Bu nedenle Meclisin karşılaştığı ilk sorun, Kanun-i Esasi hükümlerinden bağımsız olacak şekilde bir yürütme gücünün oluşturulması gerekiyordu. 2 Mayıs 1920 tarihli kanun ile 11 üyeden kurulu bir İcra Vekilleri (Bakanlar Kurulu) oluşturulmuş²⁶⁹ ve hükümetin teşkili ile beraber geçici bir anayasa hazırlıklarına başlanmıştır. İcra Vekilleri Heyeti, 13 Eylül 1920’de

²⁶⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, 3. B., Ankara, TTK, 1988, s. 13-14.

²⁶⁷ Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Egemenlik*, Ankara, 1998, s. 17; İbrahim Kaplan, “Atatürk’ün Hukuk ve Laiklik Anlayışı”, *SBF. Dergisi*, C. 52, No. 1-4, (Ocak-Aralık 1997), s. 359-360.

²⁶⁸ Ergün Özbudun, *1921 Anayasası*, Ankara, SBF. Yay., 1992, s. 5.

²⁶⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 10.

TBMM'ne 31 maddelik bir Anayasa tasarısı sunmuş²⁷⁰ ve “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası” başlığını taşıyan bu tasarı, yeni anayasaya giden ilk adımı teşkil etmiştir. 18 Kasım 1920 tarihli bileşimle görüşmelerine başlanan tasarı, 20 Ocak 1921 tarihinde “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” olarak kabul edilmiştir²⁷¹. Nitekim, Meclis görüşmelerinde gerginliğin en yüksek noktaya ulaştığı sıralarda, iki askeri başarı, Anayasanın son biçimini almasında ve kabulünde etkili olmuştur.

1924 yılına gelindiğinde ise, yeni bir anayasanın düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü 1921 Anayasası olağanüstü bir dönemin anayasası olup, devlet 1924 yılına kadar bu anayasa ile yönetilmişti. Şimdi ise normal döneme geçilmiş ve yapılacak yeniliklerin anayasa kapsamına alınması ya da yeni bir anayasa ile şekillendirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla, demokratik ve çağdaş ölçülerde bir anayasa yapımı gündeme alınmış ve 12 kişilik bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun hazırlamış olduğu tasarı, 20 Nisan 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur. Yeni devletimizin bu ikinci Anayasası da yine “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” adıyla çıkmıştır²⁷².

6 bölüm ve 105 maddeden oluşan 1924 Anayasası, genel nitelikleriyle ulusal bilinç ve ihtiyaçların ifadesi, tarihi ve toplumsal gelişmelerin bir sonucu olmuştur. Bu Anayasa yumuşak bir kuvvetler birliğine yer vermekle, kamu hak ve özgürlüklerini esas almakla oldukça yaygın bir düzenleme getirmiştir. Bunun yanı sıra Anayasanın zaman zaman yapılan devrim ve yeniliklere paralel olarak değiştirildiği de görülmektedir. Bu değişikliklerin en önemlileri olarak, 10 Nisan 1928'de “Devletin dini İslâmdır” hükmünün Anayasadan çıkarılması, 5 Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ve 5 Şubat 1937'de altı ilkenin Anayasaya alınması gösterilebilir.

1924 Anayasası'nın kabul edilmesi ile hukuk alanında yapılması gerekli düzenlemelere hız verilmiştir. Çeşitli komisyonlar oluşturularak Batılı ülkelerin yasaları incelenmeye başlanmış ve bu çalışmalarla toplumun geçmişle olan bağlılığının sökülüp atılması, yeni bir dünya görüşünün ve hukuk anlayışının

²⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, I / IV, s. 201-263.

²⁷¹ 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun maddeleri için bkz., TBMM Zabıt Ceridesi, I / VII, s. 249-339; Sicil-i Kavanin, C. 1, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 39.

²⁷² Server Feridun, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul, Aydın Güler Kitabevi, 1962, s. 53-60.

yaratılması, yeni hukuki biçim ve kalıpların getirilmesi amaçlanmıştır²⁷³. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışı sırasında yapmış olduğu konuşmada, hukuk alanında yapılacak olan yeniliklerin amacını ve takip edilecek yolu açık bir şekilde şöyle dile getirmektedir²⁷⁴: "...Eski hayat kuralları ve eski hukuk yerine, yeni hayat kuralları ve yeni hukuku alarak, esaslı ve temelli değişiklikler yapmak teşebbüsündeyiz..."

Hukuk alanında yapılan önemli değişikliklerden birisi de "Türk Medeni Kanunu"nun kabul edilmesidir. Özellikle hukukun temeli olarak görülen Medeni Kanunu'nun kabulüyle laik ve çağdaş bir toplum oluşturulmak istenmiştir. Atatürk'ün direktifleriyle İsviçre'den aktarma yoluyla alınan ve Türkiye koşullarına uyarlanan Türk Medeni Kanunu, 17 Şubat 1926'da TBMM'nde oy birliği ile kabul edilmiştir²⁷⁵. Kanun Şükrü (Kaya) Bey'in başkanlığı altında iki milletvekili, bir savcı, sekiz hakim, üç avukat ve on bir profesörden meydana gelen bir heyet tarafından hazırlanmıştır. Türk Medeni Kanunu'nun gerekçesi ise şöyledir²⁷⁶:

"Hali-hazırda Türkiye Cumhuriyeti'nin müdevven (derlenip toparlanmış) bir kanun-u medenisi yoktur. Yalnız akitlerin küçük bir kısmına temas edebilen mecelle vardır. Denebilir ki bu kanunun ihtiyacı hazır (şimdiki ihtiyaçlara) tevafuk eden (uyan) ancak üçyüz maddesidir. Mecelle'nin akidesi ve ana hatları dindir. Halbuki hayatı beşer her gün, hatta her an esaslı tahavvüllere maruzdur. Kanunları dine müstenit olan devletler kısa bir zaman sonra memleketin ve milletin isteklerini tatmin edemezler. Çünkü dinler değişmez hükümler ifade ederler. Değişmemek dinler için bir zarurettir. Bu itibarla dinlerin sadece bir vicdan işi olarak kalması asrı hazır medeniyetinin esasından ve eski medeniyetle yeni medeniyetin en mühim fârikalarından (ayırانlarından) biridir.

"...şu ciheti de işaret etmek lâzımdır ki, muasır medeniyeti almak ve benimsemek kararı ile yürüyen Türk Milleti, muasır medeniyeti kendisine değil, kendisi muasır medeniyetin icabatına her ne pahasına olursa olsun ayak uydurmak mecburiyetindedir. Yaşamak kararında olan bir millet için bu şarttır..."

Medeni Kanun, 4 Ekim 1926'da yürürlüğe konulmuş, 4 bölüm ve 937 maddeden oluşan bu kanunla tek evlilik, resmi nikah, aile, miras, şahitlik ve kadın-erkek eşitliği başta olmak üzere birçok çağdaş düzenleme getirilmiştir. Hukuk alanında başlatılan devrimler, 1 Mart 1926'da Ceza Kanunu²⁷⁷, 8 Mayıs 1926'da Borçlar Kanunu ve 10 Mayıs 1926'da Ticaret Kanunu'nun çıkarılmasıyla devam

²⁷³ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, I. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 259.

²⁷⁴ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 238.

²⁷⁵ *Sicil-i Kavanin*, C. 2, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 73.

²⁷⁶ Mahmut Esat Bozkurt, *Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı*, İstanbul, 1944, s. 41-44.

²⁷⁷ *Sicil-i Kavanin*, C. 2, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 281.

etmiş ve 1930 yılına kadar dört yıl içerisinde tamamlanmıştır²⁷⁸. Böylece hukuk alanında yapılan devrimler tam olarak rayına oturtulmuştur.

(2) Kadın Hakları

Tarihsel gelişim içinde kadın-erkek eşitliği, toplumsal bir sorun olarak günümüze kadar sürüp gelmiştir. Toplumlarda kadının statüsü ve hakları sürekli gündemde kalmış ve dünya genelinde kadın hakları kolay kazanılmamış, uzun bir gelişim süreci geçirmiştir.

Eski Türk toplumlarında daha serbest olan kadın, İslam dünyası içinde bir çok hakkını kaybetmiştir²⁷⁹. Osmanlı Devleti'nde aile ile ilgili kurallar, İslâm hukuku esaslarına göre düzenlendiğinden toplumsal hayatta kadınların haklarına çeşitli sınırlandırmalar getirilmiştir²⁸⁰. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde kadın haklarına yönelik birtakım girişimler olmuş, bu konuda bir kamuoyu oluşturulmuş, ancak siyasal haklar söz konusu edilmemiştir. Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında ise kadınlar bu savaşı her yönüyle destekleyerek cephe gerisi hizmetlerde, milis kuvvetlerinde ve kamuoyu oluşturmada büyük yararlılıklar göstermiştir. Atatürk, 1923'te Konya'da Türk kadını hakkındaki düşüncesini şöyle ifade etmektedir²⁸¹:

“... Bu son senelerin inkılap hayatında, hummalı fedakârlıklarla dolu mücadele hayatında, milleti ölümden kurtararak, kurtuluş ve istiklâl'e götüren azim ve faaliyet hayatında, her millet ferdinin çalışması, gayreti, himmeti, fedakârlığı geçmiştir. Bu meyanda, en ziyade yücelterek anılmak ve daima şükranla tekrar edilmek lazım gelen bir himmet vardır ki, o da Anadolu kadınının göstermiş olduğu çok ulu, çok yüksek, çok kıymetli fedakârlıktır...”

Mustafa Kemal Paşa, konuşmalarında Türk kadınına daima güvenini belirtmiş, onu daima yüceltmiş ve Türk kadınından beklenen fazileti tekrarlamıştır. Türk kadınının siyasal haklara kavuşmasında Mustafa Kemal Paşa'nın rolü çok büyüktür. Nitekim, 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun bu yönde atılan adımların birincisi olmuş ve aile, toplum hayatında kadın hakları yasal güvenceye kavuşturulmuştur²⁸². 3 Nisan 1930'da çıkarılan Belediyeler Yasası'nın 23-24 maddeleri kadınlara

²⁷⁸ Bige Sükan Yavuz, “Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri”, *Atatürk Yolu*, C. 4. No. 15 (Mayıs 1995), s. 307; *Gentizon*, s. 180-183.

²⁷⁹ Emel Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünyası ve Bugünü*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989, s. 3-8.

²⁸⁰ Okullar, meslekler toplantılar, kıyafet, miras, şahitlik gibi konularda getirilen sınırlamalarla kadınlar toplumda daima küçümsenmiş ve ikinci plana atılmıştır. Afet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, İstanbul, 1968, s. 53; Burhan Göksel, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 1, (), s. 213-215.

²⁸¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 147.

²⁸² *Olcaytu*, s. 54-55; *Gözler*, s. 122-126.

belediyelerde, 26 Ekim 1933'te Köy Kanunu'nun değiştirilmesi ile de muhtar ve ihtiyar heyetlerine seçme ve seçilebilme hakkı tanındığı görülmektedir. Ancak, Türk kadınının asıl siyasal hakkını aldığı en önemli gelişme ise, 5 Aralık 1934'te milletvekili seçme ve seçilme hakkının yasalaşarak kabul edilmesi olacaktır²⁸³. Bu gelişmeyi izleyen 1935 seçiminde 18 Türk kadını TBMM'ne milletvekili olarak girmiş ve Türk kadını, toplumda tam manasıyla hak ettiği yerini almıştır.

B. Laikleştirme Çabalarına Karşı Dinci Odakların Tepkileri ve Kamuoyu

1. Devrim Hareketlerine Karşı Dinci ayaklanma ve Tepkiler

a) Dinci Ayaklanmalar

(1) Şeyh Sait Ayaklanması (13 Şubat-31 Mayıs 1925)

Dışarıda Musul Sorunu'nun tırmandığı, içte huzursuzluğun arttığı (yolsuzluk dedikoduları, diktaya gidiş söylentileri), partiler arası ilişkilerin ilk günlerdeki canlılığını yitirmeye başladığı ve Deli Halit Olayı'nın yankılarının henüz çok canlı olduğu günlerde Doğu Anadolu'dan yeni ve büyük bir ayaklanma haberi gelmiştir²⁸⁴. İslam dininin en bağnaz (mutaassıp) ve tutucu (muhafazakâr) olanlarını içinde toplamış olan Nakşibendi tarikatının en çok etkili olduğu Doğu bölgesinde, Hükümetin dinsizleştiği, milletin dinsizliğe götürüldüğü, dinin kandırılmak istendiği, dinin yitirilmekte olduğu, bunu önlemek gerektiği gibi söylenti ve propagandalarla şimdiye kadar devrim hareketlerine yapılan tepkilerin en büyüğü sayılabilecek olan ayaklanma, 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait'in önderliğinde Genç ilinin Piran köyünde başlamıştır²⁸⁵.

i) Ayaklanmanın Çıkış Nedeni ve Gelişimi

²⁸³ Afet İnan, *Medeni Bilgiler...*, Ankara, TTK, 1969, s. 89-93; *Ozankaya*, s. 233-235.

²⁸⁴ Turan, *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, I. Bölüm, I. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 106.

²⁸⁵ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, I. Kitap, Ankara, Başnur Matbaası, 1972; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 181-182; Feridun Kandemir, "Şeyh Sait İsyanı", *Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası*, C. 7, No. 37 (Şubat 1967), s. 3035..

Cumhuriyetin ilanı ve halifeliliğin kaldırılmasından hemen bir yıl sonra başlayan ve yankıları 6-7 ay süren bu gerici ayaklanmanın çıkış nedenleri çeşitli ve karmaşıktır. Şeyh Sait isyanı, ilk bakışta dinsel nitelik arkasında Kürt milliyetçiliğinin ve bir ölçüde İngiltere kışkırtmasının izlerini taşımaktadır²⁸⁶.

Lozan Barış Antlaşması, Türkiye'nin dış politikasında sadece bir denge sağlamış, antlaşmanın çözümlemeyip sonraya bıraktığı Musul Sorunu'nun da görüşmeler yoluyla çözülmesini öngörmektedir. Fakat Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, özellikle Misak-ı Milli hükümlerini gerçekleştirmek bakımından Musul'un Türkiye'ye iadesi konusunda kararlı, İngiltere ise böyle bir çözüm yoluna fırsat ve olanak vermemek çabası içinde görünüyordu²⁸⁷.

Musul Sorunu'nun iki taraflı çözülmesi için 1924'te İstanbul'da toplanan Türk-İngiliz Konferansı, bu zıt anlayış nedeniyle olumlu bir sonuca varamamış ve sorun, Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. Dava, Musul halkının hangi tarafı tercih ettiğinin tespiti idi. Türkiye, Musul halkının Kürt olması ve Kürt çoğunluğunun da Türk idaresinde bulunması nedeniyle keza, ırk, din ve milliyet bakımlarından Musul'un Türkiye'ye verilmesini ve bu görüşün gerekirse bir soruşturma komisyonunun yerinde yapacağı kontrol suretiyle ispatlanabileceği tezini savunuyordu. Çeşitli fikirlerin karşılaşması sonucundan Milletler Cemiyeti, sorunun milletlerarası bir komisyonun gözleminde yapılacak plebisite göre çözümüne karar vermiştir. Her ne kadar iktisadi bağlantı düşünceleri Musul'un Bağdat'a bağlı kalmasını gerektiriyor gibi görünüyorsa da, yerli halkın ırk, din ve milliyet esasları bakımından oylarını Türkiye lehine kullanması ihtimali pek kuvvetli idi²⁸⁸.

Buna karşılık bu gerçeği sezen İngiltere, bir yandan Musul halkının Türkiye ile birleşmek istemediğini ispatla uğraşırken, diğer yandan da Türkiye dahilindeki memnun olmayan halk zümrelerini kışkırtıp dünya kamuoyuna, Türkiye'yi kendi içi bünyesinde istikrarını bulamamış bir memleket halinde göstermek istiyordu. İngilizlere göre, milli hudutları içinde Türk'ten başka sayılmak istenen Kürt kitlesinin bağımsızlık peşinde koştuğu bir sırada, Musul Kürtlerini de bu memleketin

²⁸⁶ Neşet Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler 1923'den Bu Yana*, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s. 27.

²⁸⁷ Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1972, s. 77.

²⁸⁸ A.g.e., s. 77.

idaresi altına koymak, Milletler Cemiyeti'nce elbette doğru görülmeyecekti. Bu sebeplerle İngiltere, özellikle istihbarat servisleriyle Doğu'da özel bütün yöntemlerini kullanarak Türkiye içerisinde karışıklık çıkarmak için harekete geçiyordu²⁸⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunan Kürtler, özellikle 19. yüzyılda İmparatorluğun karşılaştığı her zorlu dönemde kendilerini devletin kontrolünden kurtarmaya yeltenmişlerdir²⁹⁰. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, Anadolu'da geniş bir Ermeni Devleti'nin kurulması ihtimalinin ortaya çıkması, Kürt aydınlarını harekete geçirmiş ve bu amaçlarına ulaşmak için "Kürt Teali Cemiyeti" adı verilen siyasi birliğe dört elle sarılmışlardır. Merkezi İstanbul olan ve Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis illerinde şubeleri bulunan bu cemiyetin amacı, İngiliz mandası altında bağımsız bir Kürt Devleti kurmaktır²⁹¹. Kürt Teali Cemiyeti, Damat Ferit Kabinesi'nin "Büyük Ermenistan" projesine şiddetle muhalefet ederken, Hürriyet ve İtilaf Partisi ile özerk bir Kürdistan kurulması konusunda sözleşme yapmaktan da geri durmuyordu. Bu Cemiyet, Cumhuriyetin ilanından az önce kapatılmış, fakat buna karşılık 1923'te Erzurum'da "Kürt Azadi Cemiyeti" adı altında yeni bir örgütün kurulduğu görülecektir. Kürt Bağımsızlık Derneği Albay Cıbranlı Halit, Seyit Abdülkadir, Hacı Musa ve eski milletvekillerinden Yusuf Ziya Bey tarafından kurulmuştur. Bu derneğin amacı Kürdistan'ın bağımsızlığını sağlamaktır. Derneğe Yusuf Ziya'nın aracılığı ile Hınıs'ta oturan Şeyh Sait ve ailesi de alınmıştı²⁹².

Şeyh Sait, Elazığ ilinin Palu ilçesinden olup, Doğu bölgesinin en zenginlerinden ve geniş bir aileye mensup bir kişi olarak tanınmaktadır. Nakşibendi tarikatına mensup olan Şeyh Sait, bu tarikatın en üst derecesi olan "Postnişin" sanını alarak, kısa süre içinde bölgede hatırı sayılır bir tarikat büyüğü olmuştur. Geçimini hayvancılıkla sağlayan ve halkın dini duygularını sömürme sayesinde zenginliğine zenginlik katan Şeyh Sait, bir süre sonra sayısız hayvanlarına yetecek meraları

²⁸⁹ Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul, Hisar Matbaası, 1955, s. 7-8.

²⁹⁰ 1828-1829 Türk-Rus Harbi'nden sonra, 1834 Bulgar Bağımsızlık Harbi sonunda 1880'de ve daha sonraları bağımsızlık maksadıyla ayaklanmışlardır. Kürt Bağımsızlık Hareketi, özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması üzerine daha ciddi bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır. Bkz. A.g.e., s. 13-14.

²⁹¹ Kürt Teali Cemiyeti'nin başkanı, Vanlı Seyit Abdülkadir; yardımcıları da Mustafa Zihni Paşa ile tanınmış Kürt ailelerinden Bedirhanlılara mensup Emin Avni Bey idi. Bkz. Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 80.

²⁹² A.g.e., s. 81; *Turan*, s. 107.

Palu'da bulamadığı için Erzurum ilinin Hınıs ilçesine taşınmıştır Hınıs'ın ve özellikle Şavşat Bucağının geniş meralarında yetiştirdiği hayvanlarını Güneye satan Şeyh Sait, bu nedenle yüzlerce defa Halep'e gidip gelmiş, bütün havalıyı tanımış ve kendisini tanıttırma fırsatı bulmuştur²⁹³.

Aile yapısından gelen bir inançla ve bir tarikat şeyhi bulunmasından ötürü, ümmetçi bir dünya görüşünden ve şeriatı dayalı bir düzenden yana olan Şeyh Sait, Yeni Türkiye'nin ve Cumhuriyetin öngördüğü ulusçu anlayışın karşısına bu kimlikle çıkacaktır. Şeyh Sait'in Kürt istiklâlçileri ve Vahdettin taraftarlarıyla teması da – kendisinin İstanbul'a hiç gitmediği dikkate alınırsa- Halep seyahatlerinde meydana gelmiş olsa gerektir. Bununla beraber oğlu Ali Rıza'yı birkaç defa İstanbul'a göndererek, ayaklanmanın ayrıntıları hakkında bilgi sahibi olduğu da görülmektedir²⁹⁴.

Başta İngilizler olmak üzere Hilafet komitesi ve isyan çıkarmak isteyenler, bir irtica hareketi ile isyanı başarabileceklerini ve memleketin her tarafını kapsayan bir şekle sokacaklarını hesaplayarak, Şeyh Sait gibi nüfuzlu kimseleri örgütleri arasına sokmaya mecbur kalmışlardı. Özellikle yapmış oldukları propagandalarla Hükümetin aciz ve zayıf olduğu ve bu iddiaya bir kısım basını da tanık göstererek, Doğu'da çıkacak ayaklanmanın bir hafta içinde bütün Türkiye'yi saracağını ilan etmişlerdi. İşte basit dimağlı Kürt ağa, bey, reis, şeyh ve hocalarını böylelikle cesaretlendirebilmişlerdir²⁹⁵.

Doğunun zenginlerinden ve özellikle Zaza Kürtleri arasında büyük bir nüfuza sahip olan Şeyh Sait, ayaklanmanın gerçek tertipçileri tarafından bu isyanda başrolü oynayacaktır. M.V. Guinet, "Kürt İsyanı" isimli eserinde Şeyh Sait'in önderliğinde meydana gelen bu ayaklanmanın gerçek sebeplerini şöyle anlatmaktadır²⁹⁶:

"Bu ayaklanma Kürt derebeyliğinin Cumhuriyet Hükümeti'ne karşı bir tepkisidir. Diğer bir deyimle, eski İslam geleneklerine bağlı Türkiye ile Yeni laik ve Terakkiperver Türkiye arasındaki zıddiyetin bir sonucudur. Cumhuriyet idaresinin Laik, liberal ve ferdiyetçilik ilkeleri, memleketin bin senelik sosyal sistemi ile cepheden çatışmıştı. Ankara'nın yeni devrim nizamı, Kürtleri ilk kez modern kanunların nüfuz ve hakimiyetine boyun eğmeye mecbur etmiş, Kürt aşiretlerini muntazam bir hayatın adetlerine uymaya ve onları hiç tanımadıkları birtakım mecburiyetlere zorlamıştı... Yeni

²⁹³ Şeyh Sait'in kardeşleri Tahir Bey, Halim Bey, Mehmet Mahdi Bey, Hınıs Müftüsü Bahattin Efendi; Amcazadesi Palu Müftüsü; oğulları Ali Rıza, Gıyasettin ve Sadrettin, son derece sözleri dinlenen kişilerdi. Bkz. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 84.

²⁹⁴ A.g.e., s. 83-84.

²⁹⁵ Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 19-21.

²⁹⁶ M.V. Guinet, *Kürt İsyanı*, s. 28-40.

Türkiye, teneffüs ettiği yüksek fikirlerin faziletine fazla güvendi. Kürt gericiliğinin cehaleti karşısında tamamen demokratik sistem için gereken hürriyetlerin önce bir gelişme ve yetişme devresine lüzum gösterdiğini dikkate almadı. Hükümetin “aşâr usulünde köylerinden vergi toplamakta olan şeyhler, hayli menfaat sağlamakta idiler... Bununla beraber fanatik olduğu kadar haris olan şeyh, dinin tehlikede olduğunu açıkça ilân etmek fırsatını bulamamış olsaydı halk şüphesiz sadece vergi sisteminden dolayı Cumhuriyete karşı silaha sarılmayacaktı. Peygamberliğe kadar yükselmeye cüret eden ve kendisinin Allah tarafından tekrar şeriat kanunlarını yürütmek için gönderildiğini ileri süren, mukaddesata inananların emiri vasfını üzerine alan ve bu kaniyi Kürt halkının hayalinde daha iyi canlandırmak için yeşil bayrağını dalgalandıran Şeyh, bu küçük halk kitlesini birkaç saat içinde, gerçek fanatizme sürüklemeyi başardı. Neticede tamamen din heyecanı etkisi altında bulunan bu binlerce fakir ve cahil insanlar, Cumhuriyete karşı ayaklandılar. “Şeriat isteriz” diye yükselen savaş naraları, İslam dini hükümlerinin medeni kanunlardan üstün olduğunu görmek arzusundan başka bir şey değildi. Bu bakımdan Kürt ayaklanmasının 1908 Devrimi’nden 8 ay sonra İstanbul’da kendini gösteren tepki hareketi ile benzerliği vardır. O zaman aynı şeriat naraları, taassup içinde olan askeri kıtalar tarafından atılmıştı. Bu kıtalar Meşrutiyetin getirdiği hiçbir yeniliği istememişlerdi. 16 sene sonra, kurulmak istenen yeniliklere karşı dini istismar eden kışkırtıcılar ile din propagandasının etkisinde kalan cahil ve budala insan sürülerinin aynı vak’âyı tekrar ettiğini görüyoruz.”

Adı geçen eserde, 1923’te Ankara’da ilan edilen devrim ile 1908 Devrimi karşılaştırılmıştır. 1908 Devrimi’nde sadece meşrutiyet ilkelerinin uygulanmak istendiği, geleneklere ve halkın inancına dokunulmadığı, yeni devrimde ise içtimai ve dini bir reformun getirildiği (cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması, medreselerin kapatılması, kadın hakları vs.), bunların ise Doğu bölgesinde uğursuz tepkiye neden olduğu belirtilmektedir. Ankara Hükümeti’nin yapmış olduğu bu devrim hareketleriyle, dini hisleri rencide edilen binlerce Müslümanın, o zamanlara kadar duydukları nefreti açığa vurmalarına neden olmuştur. Özellikle Erzurum Milletvekili Ziya Efendi adında bir hocanın, ayaklanmadan iki hafta önce, Meclis’te ayaklanmanın belirtisi sayılabilecek bir konuşma yapması, olayın önemini açıkça ortaya koymaktadır. Hoca bu konuşmasında cürmün, fuhuşun her geçen gün arttığına dikkat çekerek, ağır sözlerle Cumhuriyet idaresinin iflasa mahkum olduğunu ilan etmek istiyordu:

“... sarhoşluk, himaye ve teşvik ediliyor, dini hisler kayboluyor. Yeni rejim ile bütün yurttaki bir ahlâksızlık dalgası hüküm sürüyor. Bunun günahı, Batının yenilik ve laiklik prensiplerindendir. Terakki bahanesi ile sarhoşluğa ve diğer rezilâne işlere teslim olunuyor, medeniyet adına Batının ahlâk dışı olan adetleri alınıyor”

Hoca Ziya’nın bu konuşması sık sık kesilmek suretiyle engellenmiştir. Bu arada Meclis’teki ünlü hatiplerden İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Bey de sarıklı arkadaşına münasip şekilde karşılığını vermiştir²⁹⁷. Gerçekte Hoca’nın bu sözleri, o gün için Türkiye’nin bütün Doğu bölgesinde yaygın olan genel durumu

gözler önüne sermektedir. Din adına yapılan bu tür propaganda, durumu daha da vahimleştirmiştir. Le Comte de Gobineau, Doğu Anadolu'daki bu karışık ortamı ve ayaklanmanın nedenlerini şöyle anlatmaktadır²⁹⁸:

“Doğu dar kafalı bu aşiret filozoflarının, bu serseri mucize sahiplerinin klasik toprağıdır. Bu seyyar dinperverler gereğinde reaksiyonun en faal artistleri olmuştur. Doğu Anadolu'yu çok değişik kıyafetlerle dolaşarak din propagandası ile halkı cumhuriyete karşı olmaya hazırlamışlardır. Onlara göre; İslam dini tehdit edilmiş, Ankara yönetimi şeriatın geleneklerini bozmuş, kadınlara, erkeklerle serbestçe münasebette bulunmaları için özgürlük vermiş, taaddüdü zevcat (birden fazla kadınla evlenme) kaldırılmış, boşanma bir nizama bağlanmıştı. Bunlardan başka Kur'an'ın tercümesi, yeni ceza kanunları, bütün bunlar Cumhuriyet idaresini dinsizlik ile itham etmeye ve memleketi yeni bir düzene sokmak isteyen devrimlerin bozukluğunu ilana vesile olmuştur...”

Bundan başka bu ayaklanmanın nedenleri arasında sefaletin de önemli payı vardır. Osmanlı Devleti bu bölgeyi medenileştirmek için hiçbir gayret göstermemiş ve bölge bütün yönleriyle son derece ilkel kalmıştır. I. Dünya Savaşı bu durumu daha vahimleştirmiştir. Dünyanın bu köşesinde kalmış ve derin bir cehalete terk edilmiş olan bu halk arasına sanat asla sokulmamış ve ticaret kavramı da yoktur. Yolsuzluk, tarımsal gelişime engel olduğu için, bu bölge arazisi hemen hemen işlenmemiş durumda idi. Şeyh Sait ayaklanması öncesi Doğunun bu kötü durumu, olayların hızla gelişmesinde aktif bir rol oynayacaktır.

Cumhuriyetin ilanını müteakip memleketin huzur ve sükuna kavuşması dolayısıyla haris emellerinin suya düşmek üzere olduğunu gören Kürt Azadi Cemiyeti²⁹⁹, bu kez gayelerine İngiliz yardımı ile ulaşmayı göze almıştır. Bunun yanı sıra Cemiyetin, Hilafet Komitesi ile de anlaştığı ve onlardan da her türlü maddi ve manevi desteği aldığı da bilinmektedir³⁰⁰. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde

²⁹⁷ *Meclis Gizli Celse Zabıtları*, 25 Şubat 1925, s. 68.

²⁹⁸ Gnkur. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 86-87.

²⁹⁹ Kürt Azadi Cemiyeti'nin en faal üyelerinden “Kör” adıyla tanınan Palulu Sadi, İstanbul'da Şeyh Sait Ayaklanması'nın başlamasından önce ve başladıktan hemen sonra Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı Şark Şubesi memurlarından Mr. Templeto diye Türk gizli polisinden Nizamettin Bey'le temas kurarak Kürt Bağımsızlık Komitesi Başkanı Seyit Abdülkadir adına bazı öneri ve isteklerde de bulunmuştur. Bu istekler ve öneriler incelendiğinde ayaklanmanın Azadi Cemiyeti tarafından planlandığı ve İngiltere'nin bunlara her türlü maddi ve manevi desteği de verdiği açık olarak görülmektedir. Bkz., Gnkur. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 81-82.

³⁰⁰ Padişah Vahdettin ve çıkarları ona bağlı saltanatçı ve hilafetçi zümrelerin, Cumhuriyetin ilanından önce milli mücadeleye karşı çalışmaları yoğun şekilde devam ediyordu. Özellikle Vahdettin'in kaçmaya karar vermesiyle bu teşkilatın icra komitesinin Bükreş'te “Hilafet Kongresi” adıyla bir toplantı yaptıkları da bilinmektedir. Eski içişleri bakanlarından Mehmet Ali'nin başkanlığında toplanan kongre, Türkiye'de kalan taraftarlarının da yardımıyla suikastlar yaparak, isyanlar çıkararak karşı bir ihtilale teşebbüs kararını vermişti. Bu karar o sırada San Remo'da bulunan Vahdettin'e de iletilmiş ve onayı alınmıştı. Bu sırada hilafetin müstakbel kabinesi bile oluşturulmuştu. Hilafet Komitesi'nde görev alanlar tüccar, müteahhit gibi isimlerle Anadolu'da yoğun bir yıkıcı propaganda çalışmasına girişeceklerdir. Özellikle gezici hocalar güya ticaret ve alışveriş maksadıyla etrafı dolaşüyor, devrim hamlelerini kötülüyor, hilafet lehine telkinlerde bulunuyorlardı. Bu ihtilali bizzat Vahdettin

birbiri ardınca başlatılan devrim hareketleri, içeride bazı tepkilere yol açmış ve 1924 yılı sonbaharında Hakkari yöresinde “Nasturi” ayaklanması baş göstermişti. Hakkari yöresindeki Nasturilerin, Musul Sorunu ile beraber İngilizlerin desteği ile ayaklanmaları ve bu ayaklanmanın bazı Kürt aşiretlerinin de yardımıyla Diyarbakır VII. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Bey tarafından 26 Eylül’de bastırılması, bölgedeki huzursuzlukları gözler önüne sermektedir. İşte, bu ayaklanma esnasında bazı subay ve erlerin birliklerinden kaçarak İngiliz yönetimindeki Irak’a sığındıkları saptanmıştı. Bu olay ile ilgili yapılan soruşturmalarda Bitlis’te kurulan askeri mahkeme, bazı kimseleri kışkırtıcı sanık olarak tutuklamış³⁰¹, bazı kimselerin de tanık olarak ifadelerini almak gereğini duymuştur. Nakşibendi Şeyhi olan Sait de, tanık olarak Bitlis’e çağırılanların arasındadır. Ancak o, yaşlılığını öne sürerek ifadesinin Hınıs’ta alınmasını istemiş ve öyle de yapılmıştı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin aralarında kendisinin de bulunduğu 800 kişiyi öldürmeye karar verdiği yolundaki bir söylentiden ürkererek, görünüşte başını kurtarmak kaygısına düşmüştü³⁰². Erzurum Valisi’nin Hınıs’a geleceğini haber alınca da oradan kaçmak zorunda kalmıştır.

Bitlis’te Harp Divanı’nın çalışmalarından fazlasıyla kuşkulanan Şeyh Sait, bir yandan oğlu Ali Rıza’yı Halep üzerinden İstanbul’a göndererek son durumu saltanatçılara ve Seyit Abdülkadir’e bildiriyor, diğer yandan da Bitlis ve Genç’teki adamları aracılığı ile harp divanının kendisi hakkında tutuklama kararı verip vermediğini öğrenmeye çalışıyordu. Yusuf Ziya ve arkadaşlarının tutuklanması, Şeyh Sait’in de tutuklanma tehlikesiyle karşılaşmış olması, Halep ve İstanbul’daki ayaklanmayı planlayan ve destekleyen kadroyu korkutmuş ve ayaklanmanın hemen başlatılması konusunda karar almışlardır. Şeyh Sait, oğlu Ali Rıza’nın İstanbul’dan hareketi üzerine Hınıs’ta duramamış ve onu Şavşar’da karşılamış ve baba-oğul İstanbul’dan kendilerine verilen talimatı gözden geçirdikten sonra hemen Güneye inerek, Çapakçur, Ergani ve Genç dolaylarında bir ay kadar dolaşp, halkı çeşitli propagandalarla kandırmaya çalışmışlardır. 13 Şubat 1925’te Piran’a gelen Şeyh Sait;

idare ediyor ve kendisine memleketten kovulan şehzadelerle, yüzelliliklerin önemli bir kısmı da yardım ediyordu. Bkz. Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, s. 16-18.

³⁰¹ Tutuklananlar arasında Erzurum Kürt Azadi Cemiyeti Başkanı olan Albay Cibranlı Halit ve Mutki Aşiret Başkanı Hacı Musa da bulunmaktadır. Bkz., *Turan*, s. 106-107.

³⁰² *A.g.e.*, s. 107.

kardeşi Abdülrahim'in evine yerleşmiştir³⁰³. Aynı gün yanındaki adamlarından ikisinin firari mahkum olduğu ve hükümet tarafından takip edilmekte olduğunun anlaşılması üzerine, bunların teslimini isteyen hükümet jandarmalarına karşı silahla karşı konulmuştur. Bu direnmede iki jandarma yaralanmış ve diğer erler ve subay esir edilmiştir. Böylece ayaklanmanın ilk silahı Genç (şimdiki Bingöl) ilinin Ergani ilçesindeki Eğil bucağının Piran köyünde patlamıştı³⁰⁴. Nakşibendi Tarikatı Şeyhi Sait, sonraları İstiklal Mahkemesi huzurunda bu başlangıcı şöyle anlatmaktadır³⁰⁵:

"15 Şubat günü öğle vakti adını ve rütbesini bilmediğim bir jandarma subayı oturduğumuz odaya geldi. Mehmet oğlu Ahmet adında bir mahkumun evine on kadar başka mahkumun sığındığını, bunların teslim olmaları için benim tavassutta bulunmamı rica etti. Hemen mahkumlara haber göndererek teslim olmalarını nasihat ettim. Fakat mahkumlar Talak-i selâse (eşlerini bir daha başkasının nikahından geçmeden almak şartıyla üçüzlü boşamak) üzere ahd ettikleri için teslim olmayacaklarını bildirdiler. Sonradan duyduğumuza göre mahkumlardan sekizi serbest bırakılmış, geri kalan ikisi ise teslim olmayıp, evin içerisinden, sekizi de dışarıdan ateş açarak jandarmayı dağıtıp hepsi kaçmışlar. Bunun üzerine köyde, hükümetin İslam dinine uymayan bazı hareketlerini ele alarak bir vaaz verdim..."

Şeyh Sait Piran'da vermiş olduğu bu vaazda, "Medreseler kapandı, Din ve Vakıflar Bakanlığı kaldırıldı. Din okulları Milli Eğitime bağlandı. Gazetelerde bir takım dinsiz yazarlar dine hakaret etmeye, peygamberimize dil uzatmaya cüret ediyorlar. Ben bugün elimden gelse, bizzat dövüşmeye başlar, dinin yükselmesine gayret ederim." gibi sözlerle halkı ayaklanmaya teşvike çalışmıştır³⁰⁶. Şeyh Sait İstiklâl Mahkemesi'nde verdiği ifadesinde, ayaklanma için hiçbir yerden telkin gelmediğini, ayaklanmayı kendi düşüncesi, kanısı ve ülküsü olarak tasarladığını, çalışmaları tek başına yaptığını ve Piran'da verdiği vaaz üzerine ülküsünü uygulamaya karar verdiğini açıklamaktadır³⁰⁷. Şeyh Sait'in bu ifadesi gerçeklere tamamen aykırıdır. Çünkü jandarmaların iki hükümlüyü tutuklama isteği gibi basit bir olayı ayaklanmaya sebep göstermek isterken, gerçekte mahkumları teslim almak üzere yanına gelen jandarma teğmeninin, kendisini de tutuklayıp Bitlis Harp Divanı'na götürmesinden korkmuş ve isyan etmiş olmalıdır³⁰⁸.

Şeyh Sait Piran'da, ilk iş olarak telgraf tellerini ve jandarma telefon hatlarını kestirerek ayaklanmayı resmen ilan etmiştir. Aynı günün gecesinde ise Hacı Talat

³⁰³ Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 86-87.

³⁰⁴ A.g.e., s. 88.

³⁰⁵ Feridun Kandemir, "Hadisesi, Gayesi ve Oluş Şekli ile Şeyh Sait İsyanı", *Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası*, C. 7, No. 37, (Şubat 1967), s. 3035.

³⁰⁶ Gnkur. s. 88; Kandemir, a.g.m., s. 3035.

³⁰⁷ Kandemir, s. 3035.

isminde biri tarafından Genç Hapishanesi ve Jandarma Dairesi basılarak, jandarmalar esir edilmiştir. Sait'in 3-4 aydan beri propaganda faaliyetini yoğunlaştırması, beraberinde firari mahkumları dolaştırması ve Piran'da jandarmalara düzenlenen saldırılar, bize ayaklanmanın önceden ve planlı bir şekilde hazırlandığını açık olarak göstermektedir. Şeyh Sait, Piran'dan sonra Darahini'yi ele geçirerek ve diğer illerdeki teşkilatlarını da ayaklandırarak isyanı süratle genişletmek istemiştir. İşte bu maksatla Piran'dan hareket eden Sait ve isyancılar, 15 Şubat 1925'te Bicar Bucağı'nın Hakik köyüne gelmişlerdir. Yolda kendilerine katılan Butyanlı, Mistanlı, Tavaslı ve Silavlı aşiretleriyle sayıları daha da artan isyancılar, burada bazı kararlar almak amacıyla konaklamak zorunda kalmıştır. Şeyh Sait, isyan alanıyla ilgili olarak yapmış olduğu toplantıda önemli kararlar almıştır³⁰⁹: "Genç ili merkezi Darahini zaptedilecek, mukavemet görülürse karşı konacak, alınacak esirlere din yoluna girmeleri telkin edilecek, asilerden ölenler şehit sayılacak, mukavemet gösteren düşmanlar için şer'an diyet ve kısas bahis konusu olmayacaktı."

Hükümet otoritesinin son derece zayıflığından yararlanarak ve peşine taktığı isyancılarla hareket ederek uğradığı yerlerdeki saf, masum ve cahil kimseleri dini telkinlerle kandıran Şeyh Sait, 16 Şubat'ta Hakik'ten Darahini üzerine hareket etmiştir. Gece yarısı isyancılarla şehre giren Sait, öncelikle Ziraat Bankası kasasını soyarak idareyi eline geçirmiştir. 17 Şubat sabahı önce halkı toplayarak irticai bir konuşma yapmış ve eski müftü Dalberli Hacı İlyas'ı yeniden makamına getirmiş ve Molla Hüseyin'i de inzibat memuru tayin etmiştir. Burada açık olarak görülüyor ki bütün il merkezi, valisi, memurları, jandarması hiçbir tedbir almadan ve mücadele etmeden asilerin eline geçmişti³¹⁰.

Bu sırada Ankara siyasi çevrelerinde isyanla ilgili düşünce, Piran olayının mahalli olduğu ve süratle bastırılmakta bulunduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Özellikle gazetelerde bu konuda çıkan haberler, başlangıçta kamuoyunu fazla rahatsız etmemişti. Zira o günlerde ülkenin her tarafında, özellikle Doğu illerinde eşkıya çarpışmaları gündelik olaylar arasında bulunuyordu. Fakat Hükümet başlangıçta bu durumun ciddiyetini kavramamış ve 16 Şubat 1925 günü Bakanlar

³⁰⁸ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, s. 102.

³⁰⁹ Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 94.

³¹⁰ Feridun Kandemir, *a.g.m.*, s. 3035-3036; Gnkur. *a.g.e.*, s. 94.

kurulu toplantısında İçişleri Bakanı Cemil Bey, bu olay hakkında geniş bir bilgi vererek, asilerin temizlenmesi için gerekli önlemlerin alındığını ve kısa zaman içerisinde meselenin kapanacağından bahsetmiştir³¹¹.

İçişleri Bakanlığı'nın 15/16 Şubat 1925 gecesı ayaklanmanın bastırılmasına ilişkin hazırlamış olduğu ve gizli kaydıyla verilen genel yönergenin bir sureti Genelkurmay Başkanlığı'na sunulmuştur³¹². 14 maddeden oluşan bu yönergede gelişen olaylar ana hatlarıyla açıklanmakta ve bu ayaklanmada Şeyh Sait'in harp ve vatan haini Ceyranlı Halit ve kaçak Hasnanlı Halit ile olan ilişkileri gözler önüne serilmektedir. Hükümet bu ayaklanmanın acele olarak bastırılmasını ve tutukluların kurtarılmasını isterken, isyanın daha fazla yayılmasını engellemek için tenkil harekâtını uygun görmekteydi. Fakat bu harekât sırasında da çok dikkatli olunması ve masum halkın rencide edilmemesine itina gösterilmesini istemektedir. Durumu oldukça ciddi gören Genelkurmay Başkanlığı ise, 3 ncü Ordu Müfettişliği'ne verdiği emirde, takip harekâtının Ordu Müfettişi Kâzım Paşa tarafından tek elden yürütölmesini uygun bulmuştur³¹³.

3. Ordunun bu ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilmesi esnasında, Şeyh Sait'in de ayaklanmadaki hedefini her geçen gün büyüttüğü görölmektedir. Sait'in Darahini'de bulunduğu sırada, çarpışmalar ve cepheler hakkında komutanlarına bilgiler verdiği ve kendilerine yeni katılan asi aşiret reislerine yeni görev yerlerini bildiren toplantılar yaptığı, İstiklâl Mahkemesi'nde vermiş olduğu ifadesinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerde, asi kuvvetlerin Çapakçur (Bingöl), Muş ve Diyarbakır cephesi olmak üzere üç bölgeden saldırıya geçeceklerini ve ayaklanmanın en önemli cephesi konumunda olan Diyarbakır cephesinde de bizzat kendisinin olduğunu dile getirmektedir³¹⁴.

19 Şubat 1925 akşamı bu planını uygulamaya koyan Şeyh Sait ve yandaşları, Diyarbakır yönünde harekete geçmiş ve Hani bucağını ele geçirmişlerdir. Asilerle ordu birlikleri arasında yapılan mücadelelerde büyük başarılar elde eden isyancılar, sayısız esir ve arkalarında yüzlerce şehit bırakarak hedeflerine hızla ilerliyorlardı. Ardı ardına meydana gelen bu başarısızlıkların sebebi, belgelerde müfrezelerin küçük

³¹¹ *Gnkur. Başkanlığı*, s. 90.

³¹² İçişleri Bakanlığı'nın bu gizli yönergesi için bkz., *Gnkur. Başkanlığı*, s. 91-93.

³¹³ *A.g.e.*, s. 91-92.

³¹⁴ *Gnkur. Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 95-96.

ve takip görevini yapamayacak kadar kuvvetsiz, erlerin acemi ve arazinin çok engebeli olması gibi nedenlere bağlanmaktadır³¹⁵. Oysa ki daha işin başında alınan bu başarısızlıklar, asilere moral olacak ve bazı sakin tarafsız köy halklarının da asilere eğilim ve katılmalarını da gerektireceği şüphesizdi.

İsyancıların elde etmiş oldukları başarılar, Ankara’da dikkatle izlenmektedir. Ülkenin içinde bulunduğu durumu çok iyi sezen ve hemen harekete geçen Mustafa Kemal, yakın silah arkadaşı İsmet (İnönü) Paşa’yı Ankara’ya çağırıştır. Aldığı çağrı üzerine 21 Şubat 1925 günü Ankara’ya gelen İsmet Paşa, kendisini istasyonda karşılayan Cumhurbaşkanı Atatürk ile birlikte doğruca Çankaya’ya giderek durumun incelenmesi ve tartışılmasına başlamışlardır. Aynı günün gecesi, Başbakan Fethi (Okyar), Meclis Başkanı Kâzım (Özalp) ve Halk Partisi Genel Başkan Vekili İsmet (İnönü) Paşa, Atatürk’ün başkanlığında toplanarak, Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na Başbakan Fethi Bey tarafından imzalanan şu yazının gönderilmesine karar vermişlerdir³¹⁶:

“Ergani ilinin bir kısmında devletin silâhlı kuvvetlerine karşı olan ayaklanma Diyarbakır, Elazığ, Genç illerine de geçmiş ve genişlemeye müsait görünmüş olduğundan, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri illeri ile Erzurum ilinin Kiğı ve Hınıs ilçelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilan edilmiştir. Anayasanın 86. maddesi gereğince keyfiyeti yüksek Meclisin onayına arz ederim.”

ii) Ayaklanmanın bastırılışı ve Alınan önlemler: Takrir-i Sükun Kanunu

Ayaklanmanın hızla yayılmakta olduğunu gören Hükümet, hemen 1547 ve 1551 sayılı kararnameleri çıkararak Doğu bölgesinde sıkıyönetim ilan etmiş ve iki tezkere ile durumu Meclise bildirerek sıkı yönetim ilanı kararının, Anayasanın 86. maddesi gereğince onaylanmasını istemiştir³¹⁷. Bunun yanı sıra Hükümetin, 23 Şubat günü genel durumu ve alınacak tedbirleri Halk Partisi Meclis Grubu’na arz ettiği de görülmektedir. Grupta Parti Genel Başkanı Vekili sıfatıyla söz alan İsmet Paşa, Cumhuriyetin ilanından sonra eski devir taraftarlarıyla mürteciler arasında öteden beri yapılmakta olan kışkırtmaları birçok örnekler göstererek açıklamış ve bu olaya değinerek, olayın bugün olmasa bile iler de nasıl olsa meydana geleceğini, düşmanların öteden beri dini vasıta edip siyaset yaptıklarını açıklamıştır. İsmet Paşa,

³¹⁵ A.g.e., s. 98-100.

³¹⁶ A.g.e., s. 108.

hükümetin bu mesele karşısında kesin tedbirler almış olduğunu, bundan sonra alınması gerekecek tedbirlerin de kesinlikle gecikmeyeceğini, meselenin kökünden bitirileceğini söyleyerek, “Bizim görevimiz, parti olarak itimat etmek ve bu gibi olaylara karşı şiddetle hareket eden ve edecek olan hükümete yardım etmektir” şeklinde sözlerini tamamlamıştır. İsmet Paşa’dan sonra söz alan Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey ise, Hükümetin Meclise teklif edeceği şu kanun maddesini okumuştur³¹⁸: “Dini alet ittihaz edenler ve bu suretle zihinleri karıştıranlar en az iki sene kürek, en ağır idam olmak üzere cezalandırılır”. Parti Grubunda birçok milletvekili söz almış ve bunlardan özellikle Aydın Milletvekili Doktor Reşit Galip, isyancıların en sert tedbirlerle yok edilmelerini istemiştir. 24 Şubat 1925’te öğleden sonra Büyük Millet Meclisi’nde sıkı yönetimin ilanı ile ilgili tezkerelerin okunmasından sonra söz alan Başbakan Fethi (Okyar) Bey, olayları ayrıntılarıyla açıklayan uzun bir konuşma yapmıştır³¹⁹. Başbakan bu konuşmasının başında, meydana gelen isyan hareketini ele geçirilen asilerden alınan belgelere göre değerlendirerek, Nakşibendi Tarikatı Şeyhi Sait’in ayaklanmayı yapmasındaki maksadı ayrıntılı bir şekilde milletvekillerine açıklamıştır. Ayaklanmanın, şeriatı sağlamaktan ibaret olduğu, hilafet ve şeriatın Abdülhamit’in oğullarından birine verilmesinin istendiği, Şeyh Sait’in gerçek İslam dinini yeniden yaratmak için Allah tarafından memur edildiği ve Şeyh Sait’in 1300 seneden beri Cenabı-hakkın peygamberimizi göndermekle yaydığı ve bildirdiği dinimizi yok etmeye çalışanlara karşı harp ilan ettiği ve bunda kendisine yardım edilmeyecek olursa, cümlenin yok olacağı gibi telkinlerle genişleyen ayaklanma hakkında Başbakan Fethi Bey’in şöyle bir değerlendirme yaptığı da görülmektedir³²⁰:

“... ‘Din yok oluyor, İslamiyetin yok olmasına yürünüyor, dinin yaşatılmasına ve korunmasına Allah tarafından Şeyh Sait memur edilmiştir’ gibi sözlerle Sait’e Mehdi süsü verilmiştir. Bu suretle zavallı halk en can alacak bir noktadan aldatılmıştır. Öteden beri bütün felaketlerimiz aynı silahın kullanılması sonucu olmuştur. En yakın ve dikkate değer olaylardan örneğin Arnavutluk Ayaklanması’ndan , 31 Mart’tan söz edecek olursak, bu olaylarda kullanılmış olan vasıta ve kışkırtmaların bugünkü olayda da kullanılmış olduğunu görürüz. O zaman da ‘şeriat, din mahvolmuştur. Ey ahali kalkınız’ diye zavallı ahali vatan aleyhine kandırılmış, din aleyhine hareket ettirilmiştir... Gerek 31 Mart Olayı’nın gerekse Arnavutluk Ayaklanması’nın Türk Milleti’ne, Türk vatanına getirdiği

³¹⁷ 21 Şubat 1925 tarihli hükümet tezkeresinin hemen arkasından ayaklanma hareketinin daha da yayılmasıyla ikinci bir tezkere daha hazırlanmış ve 24 Şubat 1925 tarihli bu tezkere ile de Malatya ilinde bir ay süre ile sıkı yönetim ilan edildiği bildirilmiştir. Bkz. Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, s. 101.

³¹⁸ Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Ayaklanmalar*, s. 108.

³¹⁹ Goloğlu, s. 102-104; Gnkur. Başkanlığı, s. 109-110.

³²⁰ Goloğlu, s. 102-104; Gnkur. Başkanlığı, s. 109-111.

kötülüklerden Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak için Hükümetimiz bütün tedbirleri almakta kararlıdır. Hiçbir zaman böyle uydurmalarla halkın millet ve vatan aleyhine ayaklanmasına müsaade etmeyecek ve ayaklanmanın kışkırtıcıları, sebep olanları memleketin esenliği uğruna en ağır cezalara çarptırılacaklar, bastırılacaklardır. Aldığımız askeri tedbirler yakında göreceksiniz, yararlı etkilerini çabucak gösterecektir. Fakat bu askerlik tedbirleri yanında bazı politika ve kanun tedbirleri de almak gereklidir. Anayasamızın 2. maddesi gereğince, 'Türkiye Cumhuriyeti'nin dini, İslâm dinidir'. Böyle olduğu ve kışkırtıcılar ve tertipçilerce de bilindiği halde, ihtilal çıkarmak, ayaklanmak ve Türk Milleti'nin öteden beri muhtaç olduğu huzur ve sessizliği bozmak için halkın din duyguları sömürülmüştür. Din ve dinin kutsal kavramları araç edilerek halkı millet, vatan ve Cumhuriyete karşı kışkırtanlar hakkında şiddetli kanun hükümleri koymak gereği bir kez daha meydana çıkmıştır. Bunun için Hükümetiniz bugün Meclisinize bir kanun tasarısı getirecektir. Bu arada açıklamada bulunduğumuz gibi, sıkıyönetim ilan edilmiş ve gerekli askerlik tedbirleri alınmıştır. Gerek sıkı yönetimin onaylanmasını, gerekse alınacak askerlik tedbirleri için harcanacak ödeneğin kabul olunmasını rica ederim."

Meclis'te Başbakan'dan sonra muhalefet adına söz alan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Başkanı Kâzım Karabekir Paşa, "Hükümetinizin bildirdiğine göre, Doğu illerimizin bazı yerlerinde bir kısım zorbaların dış kışkırtmalara kapılarak ve dini ittihaz ederek halkı kışkırtmakta oldukları anlaşılmaktadır. Bunun için hükümetin sıkıyönetim ilan etmesi doğrudur. Efendiler..." şeklinde Başbakan'a destek olacaklarını ifade eden konuşmasında özetle, "dini araç ederek" ulusal varlığı tehlikeye sokanların her türlü lanete layık olduklarını söylemiş ve iç ya da dış tehlike karşısında bu vatan evlatlarının her zaman birleştiklerini de belirterek hükümetin yasalara uygun olan her türlü önlemine yardımcı olacaklarını açıklamıştır³²¹. Muhalefetin de desteğiyle Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri ve Malatya illeri ile Erzurum'un Kiğı ve Hınıs ilçelerinde 1 ay süreyle sıkıyönetim ilan edilmesine ilişkin hükümet önerisi oybirliği ile kabul edilmiştir. Arkasından, "dini ya da dinin kutsal kavramlarını siyasete alet edenler" hakkında Adalet Bakanlığınca hazırlanıp, Başbakanlıkça Meclise verilmiş olan "Hıyanet-i Vataniye Kanunu"nun 1. maddesini değiştirmeyi öngören tasarı da ele alınarak tartışılmaya açılmıştır³²². Bu değişikliğin gerekçesinde ise, her zaman göz önünde tutulmasında yarar bulunan şu değerlendirmelere yer verilmiştir³²³:

"İnsanlığı mutlu etmek için konulan ve yayılan kutsal dinler; tarihin akışını da aşırı, haksız, kötü isteklerin karşılanmasına araç edilmek gibi amaçlarla tam tersine bir akıbete düşürüldüler. Denilebilir ki; insanlık en dayanılmaz en kanlı yaşantı dönemlerini, talihin acı bir sonucu ile din ve dinin kutsal kavramları için yapılan çatışmaların arasına yazdı. Tarihin, elleri satırlı katil ve zorba taç sahipleri, maceraperestleri, türedileri kötülüklerine, zorbalıklarına dinleri dayanak gösterecek kadar Tanrı buyruklarından

³²¹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 114; Goloğlu, s. 105.

³²² Goloğlu, s. 105.

³²³ Turan, s. 114-115; Goloğlu, s.105-106; Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi-1839-1950*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 276.

yararlanmak yollarını buldular. Söylenmesi çok üzücüdür ki; insanlığa mutluluk ve yükselme kılavuzu olarak Tanrı katından indirilmiş olan kutsal dinler, kötülükler altındaki insanların kutsal haklarını kesin bir kararlılıkla meydana çıkarma aracı olan devrimlerin amansız düşmanı olan kötüler elinde gericilik için kullanıldı. Siyasete alet edilmiş olan dinlerin insanlık yaşantısındaki etkisi bundan başka bir sonuç vermemiştir. Yüksek esaslarına rağmen İslamlık da uzun yıllar kötü ailelerin elinde, kan dökücü istibdat idarelerinin gerekçesi olarak gösterildi. Kurtuluş Savaşı sırasında memleketten kovulan Halifeler, din emri diye, kutsal bağımsızlık savaşı yapanların öldürülmesine fetvalar çıkardılar. Yani devrimlerimizin en zor günlerinde, din, düşmanlar yararına kullanıldı. Türk Milletinin sosyal ve siyasal olgunluğunu ispatlayan Cumhuriyetimize karşı son günlerde gerici düşünceleri kötüye kullanmak isteyen, yine dinin kutsal buyrukları ile, halktan bazılarını kandırmakta oldukları gerçekleşmiştir. Tanrı ve vicdan arasında bir birleşme aracı olan dinler, siyaset ve bunun sonucu aşırı istek aracı oldukça, kutsal temizliklerinin etkileneceğine şüphe yoktur. Hükümetiniz Tanrı ile vicdan arasında siyasetin ve siyasal kuruluşların aracılık yetkisini bulunmadığı kanısındadır. İslamlık da bu görüşü pekiştirir. Ters anlayışların zorbalığa, istibdada vardığı ve varacağı tarih gerçekleriyle ispatlıdır. Bundan böyle dinin ve dinin kutsal kavramlarının bir siyaset ve bunun sonucu aşırı yarar ve istek aracı edilmemesi için hazırlanan kanun ilişkide sunulmuştur.”

Söz konusu yasanın birinci maddesi hazırlanan değişiklikle şu şekli almıştır³²⁴:

“Dini ve dinin kutsal kavramlarını siyasi amaçlara esas veya alet etmek için dernekler kurulması yasaktır. Bu tür dernekleri kuranlar veya bu derneklere girenler vatan haini sayılırlar. Dini ya da dinin kutsal kavramlarını alet ederek devletin şeklini değiştirmek ve başkalaştırmak ya da devletin güvenliğini bozmak, her ne olursa olsun halk arasında bozgunculuk ve ayrımcılık sokmak için gerek tek başına ve gerekse toplu olarak sözle ya da yazıyla, eylemli olarak, nutuk söyleyerek veya yayın yaparak harekette bulunanlar vatan haini sayılırlar”

Yasa tasarısının tümü üzerinde söz isteyen olmamış ve bu değişiklik Genel Kurul’da oybirliği ile kabul edilmiştir. Böylece ayaklanma bölgesinde sıkıyönetim ilan eden, sunduğu tasarımı kanunlaştıran, Meclis’ten oybirliği ile yetki ve güven alan Fethi Bey Hükümeti, gerekli tedbirleri hemen uygulamaya başlamıştır. Bu arada yurdun değişik yörelerinden Mustafa Kemal Paşa’ya ve Hükümete dayanışma, bağlılık telgraflarının da çekildiği görülmektedir. Bu telgraflarda her zaman olduğu gibi yine bozguncu ve bölücü hareketler lanetlenmekte idi. Adana’dan gelen bağlılık telgrafında şu ifadelerle yer verilmektedir³²⁵:

“Genç ve yöresinde bazı haince ayartmalarla meydana çıkan olayı ‘biz Adanalılar’ doğrudan doğruya Cumhuriyetimize, varlığımıza yöneltmiş bir suikast saydık. Hiçbir zaman, hiçbir millet tarafından dayanılamayacak derecedeki fedakârlıklarımız sonunda elde ettiğimiz bağımsızlığımızın ve devrimimizin en ufak bir surette ihmalini hoşgörülükle geçiştirmemize imkan yoktur. Devrimimizi ve bağımsızlığımızı tehlikeye düşürecek gerici hareketleri ve her türlü suikastı kökünden söküp atmak için biz Adanalılar aynı fedakârlığa ve feragate hazırız. Cumhuriyet Hükümetimizin ufak bir

³²⁴ Çavdar, s. 276-277; Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Ayaklanmalar*, s. 110-111; Goloğlu, s. 106; *Zabıt Ceridesi*, 25. 2. 1925, Kanun No. 556.

³²⁵ Adı geçen telgrafın altında, Belediye ve Ziraat Odası Başkanı Ali Münif, Müftü Hüsnü, Genel Meclis Başkanı Mustafa Rifat, Baro Başkanı Sait, Çocuk Esirgeme Başkanı Naci, Kızılay Başkanı Muhsin, Borsa Başkanı Ziya, Gençler Birliği Başkanı Sudi, Yeni Adana Gazetesi sahibi Ahmet Remzi, Sayha Gazetesi Başyazarı Nadir Beylerin imzaları bulunmaktadır. Bkz. *Goloğlu*, s. 107.

işareti bizi derhal istenen hedefe koşturacaktır. Bugünkü coşkun toplantımızda verilen bu kararın, ilimizin kamuoyunu tam olarak yansıttığı arz olunur.”

Cizre’den çekilen ve devlete bağlılığı ifade eden telgraf ise, ayaklanma bölgesindeki halkın duygu ve düşüncelerini yansıtmaları açısından son derece önemlidir³²⁶:

“Şeyh Sait adlı hainin yandaşlarıyla Palu ve çevresinde Hükümete karşı ayaklandığını haber aldık. Cumhuriyet Hükümetimizin her türlü adaletli idaresine karşı yapılan bu saldırıyı nefretle karşılıyoruz ve bunların kısa sürede bastırılıp, püskürtüleceklerine kuvvetle inanıyoruz. Bu nedenle her türlü lekeden arınmış olarak Cumhuriyet Hükümetimizin emirlerine bağlı ve vatan hizmeti yapmaya hazır olduğumuzu arz ederiz.

Muş’un Varto ilçesindeki Ceyran aşireti Başkanı Kasım’dan gelen telgrafta ise, bölgeye giren 150 kadar ayaklanmacının kente sokulmadıkları ve geri çekildikleri bildiriliyordu³²⁷. Bu Doğu illerinden çekilen telgraflardan anlaşılacağı üzere “Kürdistan” olarak ilan edilen bölgedeki aşiretler ve gruplar arasında, tam anlamıyla bir görüş birliği bulunmadığını açıkça göstermektedir. Malatya’dan isyan ile ilgili gelen telgraf ise kısa ve kesindi³²⁸: “Çevre ve bölgemize hiçbir hain düşüncenin, hiç bir alçak elin giremeyeceğinden halk ve aşiretlerin birlik ve beraberliğinden, Cumhuriyet Hükümetimizin tamamen emin olmasını bildirir, gerekiyorsa bütün varlığımızla ayaklananların bastırılmasına ve Hükümetin emirlerine hazır olduğumuzu halk ve memleket adına arz ederim.”

Mustafa Kemal Paşa, yurdun değişik yörelerinden gelen bu telgraflara Anadolu ajansı aracılığı ile yanıt vermiştir. Bu telgraflardan da görüleceği üzere, toplumun reddedip lanetlediği bu gericiliğin kolayca bastırılabilceği anlaşıyordu. Mustafa Kemal’in, Trabzonluların irticayı lanetleyen telgrafına vermiş olduğu cevapta, “...Halkın her yandan yükselen ateşli lanet ve nefret duyguları karşısında irticanın tamamiyle eriyeceğine güvenim kesindir” sözleri, O’nun bu olay karşısında kararlılığını çok güzel ortaya koymaktadır³²⁹. Bu telgrafların Büyük Millet Meclisi’nde okunduğu gün, Elazığ Kalem Reisi Binbaşı Rasim ve Telgraf Baş memuru Sıtkı imzalarıyla İçişleri Bakanlığına gelen telgrafta, isyancıların kaçmakta

³²⁶ Özellikle Taban, Varesizi, Miran, Devriye, Pişri, Alevkân, Reşân, Serbatan, kabile ve aşiret reislerinin imzalarıyla Cizre’den çekilen bu telgraf son derece anlamlıdır. Bkz. *a.g.e.*, s. 107; *Turan*, s. 115.

³²⁷ *A.g.e.*, s. 115; *Zabıt Ceridesi*, 1. 3. 1925.

³²⁸ Malatya’nın Behisni ilçesi Cumhuriyet Halk Partisi Başkanı Hasan Kemal Bey’den gelmiştir. Bkz., *Goloğlu*, s. 107.

³²⁹ 1 Mart 1925 tarihli bu telgraf için bkz., *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 561.

oldukları, 400 asiden 30 kadarının çarpışmak için Kömürhanı çevresine çekildikleri, başlarında Şeyh Şerif, Şeyh Celâl ve Şeyh Mehmet'in bulunduğu ve isyancıların hükümet binası ve Kolordu olmak üzere bütün kuruluşları yağmaladıkları belirtilmektedir. Amaçları çapulculuk olan asilerin yeniden silahlandıkları ve halkın da artık cephanesinin azaldığı ve bir an önce askerin gelmesini dört gözle beklediklerini açıklayan bu telgraf üzerine, Meclis'te söz alan Ergani Milletvekili İhsan Hamit Bey, isyancıların amacının Diyarbakır'ı ele geçirerek İngilizlerle bağlantı kurmak olduğunu söyleyerek, bölgeye bir an önce kuvvet (Uçak Birliği) gönderilmesini istemiştir³³⁰.

Hükümetçe alınan ilk önlemlere karşın ayaklanmanın bölgeye süratle yayılması, Elazığ'dan sonra Muş ve Diyarbakır'ın saldırıya uğraması ve basında yer alan haberler, TBMM'nde ki ılımlı havanın artık yavaş yavaş değişmeye başladığı görülmektedir. Başlangıçta ayaklanmanın Bitlis'teki birlik ile bastırılabilceği düşünülmüş, ancak isyancıların karşısına çıkan askeri birlikleri mağlup ederek hızla ilerlemeye devam etmesi, daha geniş önlemlerin alınmasını ve daha büyük güçlerin harekete geçirilmesini zorunlu kılıyordu³³¹. Başbakan Fethi Okyar, bu irticai ayaklanmanın yalnızca Doğu illerini kapsadığını dolayısıyla alınan sıkıyönetim önlemlerinin yeterli olacağını savunuyordu. Fakat CHF'nın şiddet kanadı, hükümetin bu tutum ve davranışlarını yeterli bulmuyor ve Mustafa Kemal Paşa'yı da bu kaniya yöneltiyorlardı³³². İsmet Paşa'nın temsil ettiği bu grup, Doğu ayaklanmasını geniş bir ihtilal teşebbüsünün ancak bir bölümü olarak anlıyor, rejimi devirmeye yöneltilmiş bu isyanın hemen bastırılması için en sert tedbirlere başvurulmasını istiyordu. Bu tedbirlerin başında ise İstiklal Mahkemeleri'nin kurulması ve devrim ilkelerine karşı yayın yapan gazete ve dergilerin hemen kapatılarak sahiplerinin cezalandırılması geliyordu. Nitekim muhalefet partisinin taşra teşkilatlarında isyanı destekleyici faaliyetlerinde gün geçtikçe arttığı da görülmektedir³³³. Oysa ki Başbakan Fethi Bey Hükümeti, Meclis'ten almış olduğu güven ve yetki ile gerekli tedbirleri uygulama alanına koymuş ve dönemin muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bile çalışmalarının durdurulması yolunda girişimlerde bulunmuştu. Parti ise,

³³⁰ *Zabıt Ceridesi*, 28. 2. 1925; *Goloğlu*, s. 108.

³³¹ *Turan*, s. 115.

³³² *Goloğlu*, s. 109.

³³³ Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Ayaklanmalar*, s. 112.

çalışmalarını tamamen durdurmaları halinde vatanın yararına olmayan davranışların sorumluluğunu kabul etmiş gibi olacaklarını ve dinin politikaya alet edilmemesi hakkında kuruluşlarına emir verdiklerini, böyle bir davranışın hem memlekete hem de partiye ihanet olduğunun anlatıldığını, yine de yanlış yolda yürüyenler olursa bu gibiler hakkında hükümetin kavuşturma yapmasının hakkı ve görevi olduğunu bildirmiştir³³⁴.

İşte Hükümeti yavaş ve gevşek davranışlarla suçlayan ve muhalefetten alınan güven oyunu da ayrı bir suç unsuru olarak gören CHF şiddet kanadı, bu konuyu 2 Mart 1925'te yani Fethi Bey'in Meclis'te güven oyu almasından beş gün sonra, Halk Partisi Grubu'na taşımışlardır.

Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu, bu toplantıda isyan hareketini tüm ayrıntılarıyla ele alarak değerlendirmiştir. Konuşmaları Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de Parti Genel Başkanı sıfatıyla takip etmiş, hatta söz alarak parti grubunun kendisinden rica ettiği noktaları açıklamıştır. Grup toplantısında, özellikle İstiklâl Mahkemeleri'nin teşkili, basının kontrolü ve muhalefet partisindeki karıştırıcı hareketlerin önlenmesi hususundaki tedbirler üzerinde durulmuştur³³⁵. Parti grubunda yapılan tartışmalardan anlaşılacağı üzere, partinin şiddet kanadının iki amacı ortaya çıkıyordu. Bunlardan birincisi, ayaklanma olayının daha fazla büyümeden şiddetle bastırılması ve kökünün kazınması; öteki ise, başarıya ulaşması halinde iktidardan uzaklaştırılması çok zorlaşacak olan ılımlı Halk Partililerin lideri Fethi Bey'in başarı ile güçlenmeden iktidardan düşürülmesi idi. Bu şiddet kanadının Hükümetle muhalefeti bir tutup ikisine birden hücum etmesi ve zaman zaman Fethi Bey'in tartışmalarda muhalefeti de savunmak zorunda kalması bardağı taşıran son damla olmuştur. Yeteri kadar partiye bağlı olmamakla suçlanan ve konuşmasının bir bölümünde, “gereksiz şiddetlerle, ben elimi kana boyayamam” diyen ılımlı liberal Başbakan Fethi Bey'in, sert eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir³³⁶. Nitekim uzun tartışmalardan sonra “Cumhuriyetin en uzak tehlikelerden dahi korunmasını ve halkın sükûn ve tam bir rahata kavuşmasını, hükümetin kendisine düşen görevleri yapmada çok azimli ve ileri görüşlü olmasını” isteyen bir önerge verilmiş ve bu

³³⁴ Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim...*, s. 161.

³³⁵ *Gnkur. Başkanlığı*, s. 112-113.

³³⁶ Atay, *Çankaya*, s. 347; *Goloğlu*, s. 110.

önergenin oylamasında Fethi Bey, ılımlı Halk Partililerin 60 beyaz oyuna karşı, şiddet yanlısı Halk Partililerin 94 kırmızı oyu ile kendi partisinin güvenini yitirmiş duruma düşürülüyordu.³³⁷

Fethi (Okyar) Bey, bu önergenin kabulünü, hükümetin söz konusu meselelerde gerekli ileri görüşlülüğü ve azmi gösteremediğinin parti grubunca kabul edilmesi anlamında almış ve haklı olarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e istifasını vermiştir. Ertesi gün Başbakan Meclis'te istifasını, "Bağlı bulunduğum Cumhuriyet Halk Partisi'nin dünkü toplantısında, Bakanlar Kurulu'nun iç politikası hakkında cereyan eden tartışma sonucunda, Hükümet azınlıkta kalmış olduğundan istifamızı Cumhurbaşkanına verdim, kabul etti" şeklindeki sözleriyle açıklamış³³⁸. ve bu istifa haberi Muhalefet partisi milletvekillerinin şaşkınlıklarına neden olmuştur. Meclis'te yaşanan bu duruma tepki gösteren Rauf Bey'in, "Bu hükümet 3-4 gün önce Genç Ayaklanması için açıklamada bulunmuş ve Meclis'ten onay almıştır. Şimdi ise aynı olay nedeniyle istifa etmesi dikkat çekicidir. Durum açıklansın..." sözlerine, Fethi Bey'in herhangi bir açıklama yapmadığı görülmektedir³³⁹.

Böylece Şeyh Sait Ayaklanması bir hükümet değişikliğine de yol açmıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, yeni kabineyi kurmaya Fethi Bey'den önce de Başbakanlık yapmış olan İsmet (İnönü) Bey'i görevlendirmiştir. CHF Başkan Vekili unvanını da koruyan İsmet Bey; Mahmut Esat (Bozkurt), Cemil (Uybadın), İhsan (Eryavuz) ve Ali (Cenani) Beylerin dışında tüm bakanların değiştiği yeni bir kabine kurmuştur³⁴⁰. Yeni kabinedeki bakan değişiklikleri dışında göze çarpan bir başka özellik de, partide sertlik yanlısı olarak tanınan Recep (Peker) Bey'in ayaklanmayı bastırarak bakanlığa getirilmesi ve Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasında büyük rol oynayacak olan Tevfik Rüştü (Aras) Bey'e görev vermesiydi³⁴¹.

³³⁷ Goloğlu, s. 110; Metin Toker, *Şeyh Sait*, s. 66.

³³⁸ *Zabıt Ceridesi*, Devre II, C.XV, s. 110; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. III, s. 162; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II, s. 145.

³³⁹ Birkaç gün sonra 11 Mart 1925'te milletvekilliğinden de istifa eden Fethi Bey'in Paris büyükelçisi olarak Fransa'ya gittiği görülmektedir. Bkz. Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, 2. B., Ankara, TTK, 1988, s. 432.

³⁴⁰ 3 Mart 1925'te oluşturulan kabine; Başbakan İsmet İnönü, İçişleri Bakanı Cemil Bakan, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Milli Savunma Bakanı Recep Peker, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Bayındırlık Bakanı Süleyman Sırrı, Maliye Bakanı Hasan Saka, Ticaret Bakanı Ali Cenani, Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, Tarım Bakanı Sabri Toprak, Denizcilik Bakanı İhsan Eryavuz Beylerden oluşmaktadır. Bu kabine 25 Ekim 1937 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bkz. *Zabıt Ceridesi*, Devre II, C. XV, s. 127.

³⁴¹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, I. Bölüm, s. 116.

4 Mart'ta toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Grubu'nda yeni kabinesini açıklayan İsmet Bey, ayaklanmayı süratle bastırabilmek amacıyla özel bir yasa çıkartmak ve suçluların yargılanmalarının çabuk olarak bitirilebilmesi için de İstiklâl Mahkemeleri oluşturmak kararında olduğunu açıklamıştır. Bu konularda grubundan destek alan yeni Başbakan, aynı gün toplanan TBMM'ne hükümetin programını sunmuştur. Fethi Bey'in Hükümet programını aynen kabul ederek benimseyen Başbakanın programda şu noktayı ön plana çıkardığı görülmektedir³⁴²:

“İç politikada her şeyden önce son olayların hızla ve şiddetle bastırılıp söndürülmesi ve memleketin maddi ve manevi bozgundan korunması, genel huzur ve istikrarın sürdürülmesi ve her halde devletin gücünün pekiştirilip kuvvetlendirilmesi için hızlı ve etkili özel tedbirler alınmasını gerekli görüyoruz.”

Hükümet programı okunduğunda Terakkiperver Cumhuriyet Partisi Genel Sekreteri Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, programa ait endişelerini dile getirerek, “Başkaldırma hareketleri, gerici hareketler bastırılsın; başkaldıranlar ve gericiler uslandırılıp yola getirilsin. Ancak milletin tabii haklarını ve özgürlüklerini sınırlayıp baskı altına alacak tedbirlere de idare cihazında yer verilmesin.” şeklindeki sözlerle, hükümet değişikliğinin nedenini öğrenmek istemiştir. Bu sebebin açık ve basit olduğunu söyleyen İsmet Paşa ise, “biz hem olayları hızla bastıracağız, hem de benzeri olayların tekrarlanmamasını önleyecek etkili tedbirler alacağız.” diyerek bu kısa yanıtı vermiştir. Bunun yanı sıra Ali Fuat Paşa'nın, “Düşen Hükümet isyan hakkında yeterli tedbir almamış mı idi” şeklinde sorusuna da, “Fethi Bey ile bizi tartışmaya yöneltmeyiniz” şeklinde cevap veren Başbakan İsmet Paşa, olayın hızla ve şiddetle bastırılmasını isteyenlerin bu değişiklikte çoğunluğu teşkil ettiklerini belirtmiştir. Sonuç olarak İsmet (İnönü) Bey'in kurmuş olduğu 3. Hükümet, 4 Mart 1925'te 29 olumsuz, 2 çekimser ve 154 olumlu oy ile Meclis'ten güvenoyu almıştır³⁴³.

Hükümet programında, ayaklanmayı bastırmak için özel önlemler alınacağını açıklayan Başbakan İsmet Paşa, güvenoyu aldıktan sonra yaptığı teşekkür konuşmasında, hazırladıkları yasa tasarısının hemen görüşülmesini istemiş ve ivedilikle aynı gün komisyona gönderilen tasarı, Meclisin o günkü ikinci bileşiminde ele alınmıştır³⁴⁴. Takrir-i Sükûn (Huzuru, Düzeni Koruma) adı verilen tasarının

³⁴² Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 277; Turan, s. 116.

³⁴³ Goloğlu, s. 110-111; Çavdar, s. 278; Turan, s. 116-117.

³⁴⁴ Turan, s. 117.

esasları tek maddede toplanmıştı³⁴⁵: “Gericiliğe ve ayaklanmaya, memleketin sosyal düzeninin ve huzurunun ve sükûnunun ve güvenliğinin ve asayişinin bozulmasına sebep olacak bütün kuruluşları, kışkırtmaları, davranışları ve yayımları, hükümet; Cumhurbaşkanının onayı ile kendi başına ve idari olarak yasaklayabilir.”

Tasarının ikinci maddesi ise, yasanın 2 yıl süreyle yürürlükte kalacağını belirtmektedir. Yasa tasarısı, Meclis üzerinde bir bomba etkisi yaratmış ve CHF’li milletvekilleriyle muhalefetteki TCF milletvekilleri arasında sert tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Muhalefet sözcülerinden Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey, genelde tasarının Anayasa ile Türk vatandaşlarına tanınmış olan doğal hakları kısıtladığını ve dolayısıyla Anayasaya aykırı olduğunu öne sürerek, önce bunun düzeltilmesini ve daha sonra tasarı üzerindeki görüşmelerin yapılmasını istemiştir. Ayrıca Cumhuriyeti korumak için böyle bir yasaya gerek olmadığı görüşünü de savunmuştur. Balıkesir Milletvekili Süreyya Bey ise, yasanın tümü üzerindeki görüşmelerden önce Anayasaya aykırılık iddiasının incelenmesi diye bir usûlün mevcut olmadığını, Anayasaya aykırılık iddiasının da tümü üzerindeki görüşmelerde yapılacağını söylemiştir. Bu konuşmalardan sonra “Takrir-i Sükûn Kanunu” tasarısının tümü üzerindeki görüşmelere başlanmıştır³⁴⁶.

Yasa tasarısının görüşülmesi esnasında muhalefetin çok tedirgin olduğu ve yaptıkları konuşmalarda demokrasi açısından önemli noktalara değindikleri açık olarak görülmektedir. Bu konuşmaların önemli bölümlerini burada açıklamak, konunun daha iyi anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Muhalefetin kanun hakkındaki görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür³⁴⁷:

“Feridun Fikri Bey (Dersim Milletvekili):

“Bu tasarıdaki hüküm çok tehlikelidir. Çünkü Anayasanın 70. maddesindeki insanlığın tabii hakları doğrudan doğruya hükümetin takdirine, denetimine ve idaresine bırakılıyor. Böylece anayasada hükümetin denetimi altına girebilir. Hükümet istediğinde belirsiz bazı deyimlerle herhangi bir kavramı irtica kelimesinin anlamı içine sokamaz mı? Herhangi bir kavramı da isyan kelimesinin kapsamı içine alamaz mı? ... Dünyada ‘huzur ve sükûn’ deyişi kadar sınırı geniş deyim yoktur. Bu deyim neler girmez ki... Dünyadaki keyfi idareye dayanan bütün hükümetler, bütün yanlış işlerini bu kapıdan içeriye sokmuşlardır. Bir de ‘güvenlik’ kelimesi vardır. Bu kelimeyi hükümetin eline vererek insanların çabalarını, kuruluş, kışkırtıcılık, bozgunculuk, yayım diye sınırlamak doğru değildir... Bu sebeplerle bu kanunu Cumhuriyetin ve ulusal egemenliğin ruhuna, Anayasaya aykırı görüyorum. Ayaklanmayı tez elden ve acımaksızın bastırmakta

³⁴⁵ Feridun Kandemir, “Şeyh Sait İsyanı”, *Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası*, C. 7, No. 37 (Şubat 1967), s. 3036.

³⁴⁶ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, s. 112; Çavdar, s. 278-279.

³⁴⁷ Goloğlu, s. 112-120.

hepimiz oybirliği içindeyiz. Nitekim başbakan Fethi Bey, nefret edilecek durumu anlattığında hepimiz oybirliği ile güvenoyu verdik. Şimdi ise sıkıyönetimi bile hafife bırakacak şekilde bir 'şüphe kanunu' getiriliyor. Tümünün reddini teklif ederim."

Kâzım (Karabekir) Paşa:

"... ayaklanma olayı çıkan yerlerde Hükümetimizin kanuna dayanarak yapacağı her işe taraftarım. Fakat milletin doğal haklarını baskı altına alacak işlerden yana değiliz. Önümüze getirilen kanun açık değildir ve lastiklidir. Kabul edilip uygulanırsa halk hakimiyeti kısılmış olacaktır. Milletvekillerinin sesleri bile artık bu kubbe altından dışarıya çıkamayacaktır. Bu kanunu kabul etmek, Cumhuriyet tarihi için bir şeref değildir. İstiklâl Mahkemeleri, adından da anlaşılacağı üzere, İstiklâl Harpleri sırasında yapılmış ve yapılması gerekli bir mahkeme idi. Bundan ötürü bunların tarihe karıştırılması da Yüksek Meclisiniz için bir tarihi şereftir. İsmet Paşa, İstiklâl Mahkemelerini ıslâhat aleti sayıyorlarsa pek çok yanılıyorlar."

Rauf (Orbay) Bey (İstanbul Milletvekili):

"Genç ayaklanmasının başladığı günlerde istifa eden Hükümet, ayaklanmanın niteliğini anlatırken; bazı kimselerin iğrenç, çürük, alçakça denilebilecek bir kötü niyetle her şeyden habersiz bazı kimseleri peşlerine takarak ortaya atıldıklarının anlaşıldığını söylemişti. Genç vilayetinde çıkan böyle bir ayaklanmadan ötürü ulusal egemenlik ve Cumhuriyetin yıkılacağını sanmak yürek zayıflığından başka bir şey değildir. Türkiye halkı içerisinde şuuru olan, namusu olan, vatan sevgisi olan hiç kimse, bu büyük kötülüğe göz yumamaz ve bir saniye bile dayanamaz. Bunun için Genç ayaklanması oldu diye Cumhuriyetin ve ulusal egemenliğin temeli olan Anayasa bozulamaz... Kurtuluş Savaşı'nın en çetin olayları karşısında bile Millet Meclisi herhangi bir kanunu ihmal etmemiş, Anayasaya aykırı davranmamıştır. Başbakan Paşa'nın dediği gibi, bu karışıklıktan kurtulmuş bir kanun değildir. Türlü anlamlara gelecek şekilde yazılmış maddeleri vardır. İyice inceleyip zararlı yerleri varsa çıkaralım. Benim istediğim budur."

Halis Turgut Bey (Sivas Milletvekili):

"... Bir yangın söndürülürken Türk Milletinin tabii hakları sınırlandırılmamalıdır. Türk Milletinden ayaklanma, bozgunculuk, gericilik çıkmaz, çıkamaz. Türk Milleti bunu hemen bastıracaktır. Oysa ki kanuna iki yıllık süre konmuştur..."

Muhalefetin bu eleştirilerine karşılık Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt), Savunma Bakanı Recep (Peker) ve bazı milletvekilleri, tasarının Anayasaya aykırı olmadığını, vatandaşın ve ulusun haklarını korumaya yönelik olduğunu da şu sözlerle savunmuşlardır³⁴⁸:

Refik (Koraltan) Bey (Konya Milletvekili):

"Anayasa ile güvenlik altına alınan ulusun genel hakları ve ulusun egemenlik hakkı bu kanunun kabulü ile korunacaktır. Devrimi hiçe indirmek ve Cumhuriyeti yıkmak, vatani yeni bir kargaşalığa ve parçalanmaya uğratmak, çok kötü ve gericici bir düşünce ile Doğuda bir bozgunculuk ateşi yakılmıştır. Biz burada kelimeler üzerinde tartışırken, orada haklarını korumak istediğimiz kardeşlerimizden bir çoğunun kanı akmaktadır... Şimdi oradaki aziz kardeşlerimiz bize diyor ki; biz temiz kanımızı akıttık, size bir vatan, bağımsızlık, hayat ve ulusu mutluluğa götüren devrim verdik. Bizim ruhlarımızı üzme. Memleketin esenliğine, hayatına, Cumhuriyete suikast etmek isteyen gericilerin tez elden vatandan kovulup yok edilmeleri için bu kanunu kabul ediniz!"

Avni Bey (Bozok Milletvekili):

"Bu kanun ayaklanmaya, bozgunculuğa, gericiliğe, sosyal düzeni bozacak davranışlara engel oluyor. Bu telaş neden, bu kanun milleti huzur ve asayişe götürmek içindir. Adı üstünde Huzur ve Asayiş Sağlama Kanunu'dur. Namuslu kimselerin, memleketlerin gelişme ve ilerlemesini istemeyenlerin korkmasına sebep yoktur."

İlyas Sami Bey (Muş Milletvekili):

³⁴⁸ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, I. Bölüm, s. 118.

“... Nasturî (Hıristiyan Asurî) Olayı’nın bastırılmasında politikacı bir mütefekkirin çektiği telgraf aynen şöyledir: Vaktidir, hareket zamanı gelmiştir... Bu telgraf Nasturîleri bastırmak için kahraman Türk cephesinden nice subayların İngiliz ordusuna geçmesine sebep olmuştur. Sanır mısınız ki Genç Ayaklanması, hâlâ Genç Ayaklanmasıdır. Genç Ayaklanmasının liderini hepiniz işittiniz, Şeyh Sait böyle bir maceraya atılmayacak ve kimseye alet olmayacak kadar varlığa sahiptir. Bu türlü politik kışkırtma ile ancak yerinden kıpırdayacak bir adamdır. Bu kışkırtmanın ocakları ve bozguncu ateşleri, orada burada binlerce eserleriyle belirirken hâlâ burada Genç Ayaklanması deyip de tüm ülkenin ufuklarında beliren bozgunculuğu ve ayaklanmayı görmemek doğru değildir. Geriye dönüş akımını, teklif edilen bu tedbir ile kökünden kesmek zamanı geldiğinde tereddüt edilmemelidir. Halkın yararı, mutluluğunun kılavuzu olmalı. Anayasaya aykırılığın nerede olduğu söylenmedi, sadece kuru bir kuşkudan söz edildi. Aykırılık yoktur. Bu kanundan sadece namus ve vicdanı olmayan kötü insanlar korkmalıdır. Memleket çok yakında bu kanunla kurtulacak, kimseye de bir zarar olmayacaktır.”

Milli Savunma Bakanı Recep (Peker) Bey (Kütahya Milletvekili):

“Özgürlük adına, Cumhuriyet adına, bütün bu güzel ve yüksek kavramlar adına söylenmiş sözler ve bu yönde izlenmiş yollar üzerinde yürürken; özellikle din gibi büyük bir müessesenin nüfuz ve haysiyetini ve memleketin her köşesinde cari olması gereken gücünü etkileyecek bazı yanlışlıklar yapılmıştır. Yalnız nazariyeler göz önünde tutularak yapılmış olan yanlışlıkların ve hoşgörülüklerin -kendimi de bu yanlışlıklar içinde sayıyorum- sonucu ve tepkisi olacaktır ki bugün bu kanunu kuruluza getirmek zorunluluğu doğmuştur. Çünkü devletçilik bakımından yapılan hoşgörülüğün sonucunda devlet nüfuzu ve gücü işlemez duruma gelmiştir. Çok yüksek adlarla yapılmış bazı kanunlar da buna sebep olmuştur. Basın, özellikle İstanbul basını, Türkiye’de devlet gücü diye ne kadar kutsal mevki ve makam varsa, hepsini ite-kaka meşruluk dışı bir çekişme ile tahrip etme aleti olmuştur. Elbette bazı gazeteler bundan müstesnadır... Her sabah milletin yüzüne fişkıran mikroplu balgamlar, masum halka, devlet gücünün değerli bir şey olmadığını aşılacaktır...”

“Devletin güçlü ya da güçsüz zamanları olur. Fakir ya da zengin zamanı olur. İşte devlette yapılan tahribat; bilerek ya da bilmeyerek, iç ve dış etkenler birleşerek vatanın her bölümünde bugün başarıya ulaşmıştır... Bir memlekette esas ve ekonomik genel yaşantıyı korumak ve dokunulmaz bulundurmak, devletin ve onun ruhu sayılacak Meclisin doğal amacı değil midir? Bu alanda tahribat yapan, zehirli yılan yuvalarını kanun vasıtasıyla –asla başka bir vasıta ile değil- kanun koyucusu olan Yüksek Meclisin kararı ile yok etmek gerekmez mi? Zehir ve yılan yuvaları yok edilmedikçe, vatanın ve milletin bağımsızlığı, kurtuluşu, mutluluğu ve geleceği kesinlikle tehlikedir... Ulusal egemenlik, özgürlük, Cumhuriyet gibi kutsal kavramları korumak, bunların düşmanı olan kuruluş, araç, kişi ve mikropları yok etmek isteyen bir hükümetin teklif ettiği bu kanunu ret etmek, vatan yararına bir davranış değildir.

“Sıkıyönetim bir kanun aracı olup, bizim istediğimizde kanun dışı bir araç değildir... Herhangi kötü bir adamı kovuşturmak için memleketin genel yaşantısını baskı altına alacak, namuslu halk kitlesini eziyete sokacak genel sıkıyönetimi bir asıl araç, bir güvenlik aracı saymak kesinlikle doğru olmaz. Sıkıyönetim uygulanacak bir bölgede ekonomik hayat durmaya mahkumdur. Buna katlanmaktan ise, fenalığa elverişli olan ve kışkırtmalarda bulunan yuvaları bulmak ve yasaklamak için hükümetin eline kanuna dayanan bir araç vermek, elbette doğru ve vatanın esenliğine uygundur. Pis kötülük yuvalarını temizleme yetkisi olmadan, bu memleketin idaresini, bizim hükümetimiz yüklenemez. Çünkü vatanın bir noktasına bir düşman neferi çıksa, bütün milletin birleşmiş bir kitle halinde karşı olması daima mümkün ve kolaydır. Fakat iç tehlikelere hiçbir vakit böyle açık belirtiler göstermez. İç tehlike, içinden yanan yangın gibidir. Eğer devlet kuruluşları, meclisler ve hükümetler bu yangını patlamasından önce keşfedip gereken meşru ve kanuni tedbirleri almazlarsa, çok kere yangın geçtikten sonra tedbir almaya vakit ve imkan kalmadan alevler devletin bünyesini tahrip ederler. Sorumlu hükümetler, olaylardan önce tedbirlerini almak zorundadırlar... Politik kuruluşlar birbirleri aleyhine propaganda yaparlar, bu tabiidir. Fakat bunun soyluluk sınırını aşmaması gerekir... Herhangi bir düşünce ile herhangi bir amaçla özgürlüğü, yine bizzat özgürlüğe çevrilmiş bir silah gibi kullanmak gerçeğe ve yurt yararına uygun değildir.

Cumhuriyet, ulusal egemenlik ve özgürlük nazariyeleri kutsal anlamlarıyla göğsümüzün en sıcak köşelerinde saklıdır. Fakat bir devletin esasını kurarken, milletin hayatını güven altına alacak kararlar alırken ve kanunlar teklif edip onları görüşürken, hiçbir vakit bu nazariye ve kavramları, bu kutsal amaçlar için tahrip aracı olarak kullanamazsınız...”

Mehmet Emin Bey (Şebinkarahisar Milletvekili):

“Devrimimizin iki yönü vardır. Birisi meşruluk dışı sultanlığı ve halifeliği yıkmak, ötekisi din dışı bilgisizlik ve bağınazlığı yok etmektir. Bu devrimimizin yeni çağın prensiplerine uygun olduğu kadar, dinimize de uygun olduğu için bütün milletçe selamlandı. Bunun içindir ki, bütün şehirler ve köyler, bilginleri ve erdemleriyle, bütün sosyal sınıflarıyla devrimimizin koruyucusudurlar. Fakat memlekette öyle vatansız ve Tanrısız bozguncu, aşırı istekli, çıkarıcı ve gericiler vardır ki; bir karış yükselmek için insan ölümlerini binek taşı gibi ayaklarının altına koymaktan çekinmezler. Afrika vahşileri gibi bir oğlak pişirmek için bir şehri yakarlar. İşte bu kanun, bizim devrimimizi öldürmek isteyen bu gibilere karşıdır.”

Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey:

“Türk Cumhuriyeti, sınırsız bir özgürlükle, Cumhuriyeti yok etmeye nasıl müsaade edebilir. Özgürlükten söz ediyoruz, yoksa sınırsız özgürlükten, yani anarşiden değil. Hükümetin teklif ettiği kanunla istediği şey, yalnız bir polis görevinin genişletilmesinden ibarettir... Vatanın Doğu bölgesi baştan başa gericilik ateşi içinde yanarken isyancıların karşısına anarşizm özgürlüğü ile mi çıkacağız ve böyle çıkmaya hakkımız var mıdır? ... Bu kanunun memleket için şeref olmadığını söylediler... Halk birbirini kırarken memleketi anarşi içinde bırakmak şeref mi dir?”

Kanun tasarısı için yapılan bütün bu görüşmeler tamamlandığında, eleştirilere cevap vermek üzere kürsüye gelen Başbakan İsmet Paşa, Anayasa sınırları içinde hareket ettiklerini, düzenlemeleri de güven ve asayiş temeline dayanarak yapacaklarını ifade ederek³⁴⁹, konuşmasına şöyle devam etmiştir³⁵⁰:

“...Islahat, yenilik, ilerleme ahlâksızlıktır diye bağırılırken, bana ıslahatı nasıl yapacaksınız diyen muhalefet ileri gelenleri, niçin bu noktada bir tek kelime söylemediler. Sayın Rauf Bey de; Cumhuriyeti tehlikede görmüyorum ve onun için bu kanun gerekli değildir, dediler. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı görüşünde kendisiyle beraberim. Durumu gören ve duruma göre tedbir alan bir Cumhuriyet hiç tehlikede olur mu? Bugünkü durum için bu kanunu gerekli görerek Meclise sunan ve kabulünü isteyen bir Cumhuriyetin evlatları, Cumhuriyeti tehlikede bırakırlar mı? Yeni tedbirlere ihtiyaç olursa, Cumhuriyet çocukları onları da getirecektir...”

Bu konuşmalardan sonra tasarının maddelerine geçilmiş ve maddeler üzerinde de çetin tartışmalar devam etmiştir. Görüşmelerin tamamlanmasıyla birlikte “Takrir-i Sükûn Kanunu” üzerinde yapılan açık oylama sonucunda, 22 ret oyuna karşılık alınan 122 kabul oyu ile tasarı kanunlaştırılmıştır³⁵¹.

Takrir-i Sükûn Yasası’nın kabulünden sonra Hükümetin yeni bir önerisi daha ele alınmıştır. Bunda da biri ayaklanma bölgesinde, diğeri Ankara’da olmak üzere iki ayrı İstiklâl Mahkemesi kurulması isteniyordu. Mahkemelerin biri Doğuda harekât sahasında görev yapacak ve vereceği idam kararları Meclis onayından geçmeyecekti. Ankara’da kurulacak olan mahkemenin faaliyet alanı ise, harekât sahası dışındaki

³⁴⁹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 118.

³⁵⁰ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 118-119.

bölgeleri kapsayacaktı. Bu öneride³⁵², muhalefet partisi tarafından çok şiddetli şekilde eleştirilmiş, özellikle Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey, “... işin politika bakımından değil, hukuk bakımından incelenmesi gerektiği, çünkü idam kararlarının Meclis onayı olmadan yerine getirilmesinin anayasaya aykırı olduğunu” söylemiştir. Balıkesir CHF Milletvekili Süreyya Bey ise, iddiayı doğru bulmayarak bu konuda özel kanun hükmü bulunduğunu dile getirmiştir. Nitekim, uzun tartışmalardan sonra Hükümetin bu tezkeresi onaylanmış ve 23 ret oyuna karşılık büyük bir çoğunlukla “İstiklâl Mahkemeleri”nin kurulması kabul edilmiştir³⁵³. Bunun yanında her iki İstiklâl Mahkemesi için 7 Mart 1925’te başkan, savcı ve üye seçimlerinin yapılmasına karar verilmiştir.

Yasanın kabul edilmesinden üç gün sonra yapılan üye seçimlerine, muhaliflerin Anayasaya aykırı buldukları için katılmadıkları görülmektedir. Bu seçimlerde Doğu İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı’na Denizli Milletvekili Mazhar Müfit (Kansu), Savcılığına Balıkesir Milletvekili Süreyya (Örgeevren), üyeliklerine Kozan Milletvekili Ali Saip (Ursavaş), Bozok Milletvekili Avni, Kırşehir Milletvekili Müfit Beyler getirilmiştir³⁵⁴. Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı’na ise, Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya), Savcılığına Denizli Milletvekili Necip Ali (Küçüka), üyeliklerine Gaziantep milletvekili Kılıç Ali, Rize Milletvekili Ali (Zırh) ve Aydın Milletvekili Dr. Reşit Galip Bey’ler seçilmiştir³⁵⁵.

İstiklâl Mahkemelerinin kurulduğu gün 7 Mart 1925’te Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, Şeyh Sait isyanıyla ilgili millete, orduya ve memurlara hitaben bir bildiri yayınlamıştır³⁵⁶. Bu bildiride, din maskesi altında başlayan ayaklanma nedeniyle Cumhuriyeti korumak ve bütün ülkede huzuru ve güveni sağlayabilmek

³⁵¹ Takrir-i Sükûn Kanunu, Kanun No. 578; Tefvîk Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, s. 279; Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994, s. 57.

³⁵² Meclis Genel Kurulu’na sunulan bu öneri şöyledir: “31 Temmuz 1922 tarihli İstiklâl Mahkemeleri Kanunu’nun verdiği yetkiye dayanan hükümetimiz, askeri harekât bölgesinde usûlüne göre derhal bir İstiklâl Mahkemesinin kurularak işe başlamasını zorunlu görmekte... milletin ve Cumhuriyetin emanetini bozan çeşitli ve irticai propagandaları teşebbüslerin... yasak edilmesi...” şeklindedir. Bkz. *Gnkur*, s. 115.

³⁵³ *Zabıt Ceridesi*, II. Devre, C. XV., s. 154; Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, s. 280; Turan, s. 118.

³⁵⁴ Doğu İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı’na önce Hacim Muhiddin Bey seçilmişse de rahatsızlığı gerekçesiyle görevi kabul etmemiştir. Nitekim, sekiz ay sonra Mazhar Müfit Bey başkanlıktan istifa edince yerine Hacim Muhiddin Bey başkan olacaktır. Bkz. *Zabıt Ceridesi*, Devre II, C. XV, s. 198-225-226; *Goloğlu*, s. 121.

³⁵⁵ Ankara İstiklâl Mahkemesi Savcılığı’na önce İzmir milletvekili Necati Bey seçilmişse de ailesinin hastalığı nedeniyle kabul etmemiştir. Bunun yanı sıra Mahkeme Başkanı Ali Bey, başı saçsız olduğu için “Kel Ali” diye anılacaktır. Bkz., *Zabıt Ceridesi*, Devre II, (7, 12, 17, 21, 22 Mart 1915), C. XV, s. 225-226.

³⁵⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 562-563.

için özel yasalar çıkartıldığı ve bu yasalarla hükümetin geniş yetkilerle donatıldığı belirtilerek, bütün vatandaşlardan, Cumhuriyet polisinin, jandarmasının ve ordusunun onuruna ve saygınlığına özen göstermeleri isteniyordu. Bunun yanı sıra hükümet görevlilerinin, herhangi bir olayın meydana gelmeden önce önlenmesi için gerekli tedbirleri almalarının önemine dikkat çekilmektedir³⁵⁷. Hükümet ilk iş olarak, Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak ülke içerisinde zararlı yayın faaliyetlerinde bulunan basının etkisiz hale getirilmesi için harekete geçmiştir. Özellikle İstanbul'da Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl, Sebilür-reşad, Aydınlık, Orak-Çekiç, Presse du Soir; İzmir'de Sadâ-yı Hak; Adana'da Sayha; Trabzon'da İstikbâl ve Kahkaha isimli gazete ve dergileri kapatmıştır³⁵⁸. Ayrıca, ayaklanma bölgesi için kurulan İstiklâl Mahkemesi de Diyarbakır'da çalışmaya başlamıştır.

Ankara'da yeni hükümetin göreve başlaması ve ayaklanma ile ilgili olarak çıkarılan kanunların uygulanmasına geçilirken, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, Başbakan İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa ile yapmış olduğu toplantılarda, ayaklanmanın süratle bastırılması için girişilecek askeri harekâtın ayrıntılarını saptadıkları da görülmektedir. Bu askeri harekât, Ordu Müfettişi Kâzım (Orbay) Paşa'nın emrindeki birliklere verilmiştir³⁵⁹.

Ankara'da bu gelişmeler devam ederken, ayaklanma bölgesindeki durum da bütünüyle hassasiyetini korumakta idi. Şeyh Sait aynı günlerde kuvvetlerini toplayarak Diyarbakır önlerine gelmiş ve Samahir'deki karargâhında kurmayları ile görüşerek, 7 Mart 1925 günü gece yarısından sonra taarruza geçme emri vermişti. Diyarbakır'ın dört kapısına birden saldırılacaktı. Fakat olaylar planlandığı gibi gelişmemiş ve saldırı kararlaştırılan zamandan altı saat önce başlamış ve asiler düzenli ordu birlikleri karşısında bozguna uğramışlardır. Diyarbakır'dan umduğu yardımı alamayan Şeyh Sait, Ordu Komutanı Kâzım (Orbay) Paşa ile Kolordu Komutanı Mürsel (Bakû) Paşa ve Vali Cemal (Bardakçı) Bey'in gerekli önlemleri almasıyla Hani'ye çekilmek zorunda kalmıştır³⁶⁰. Burada hazırlıklarını tamamlayan

³⁵⁷ Mustafa Kemal'e göre söz konusu yasa, "Cumhuriyetin ve uygarlığın başlıca nimeti olan huzur ve asayişin bozulmaması ve devamı" için gerekli görülmüştü. Mustafa Kemal'in yasanın uygulamaya konulmasından 7 ay sonra (1 Kasım 1925) Meclisin İkinci Dönem Üçüncü Toplanma Yılıni açarken, bu yasalar ve isyan olayları ile ilgili çok geniş açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Bkz., Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün söylev ve Demeçleri* I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 355-361.

³⁵⁸ Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim...*, C. III, s. 163-164; *Goloğlu*, s. 122; *Çavdar*, s. 280-281; *Turan*, s. 119.

³⁵⁹ *Turan*, s. 119-120.

³⁶⁰ *Goloğlu*, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 122-123; *Turan*, s. 120.

isyancıların Varto üzerine saldırmalarıyla, 14 Mart'ta Varto çevresindeki kanlı çarpışmalarda Şeyh Sait'in oğullarından birisi öldürülmüş ve 16 Mart 1925'te Batı Dersim Aşiretleri Diyarbakır'a gelerek Hükümete bağlılıklarını bildirmişlerdir. 17 Mart'ta ise Erzurum, Bitlis, Muş ve Siirt bölgelerindeki tüm aşiretlerin Hükümetle işbirliği içerisine girdikleri görülmektedir. 26 Mart'ta üç koldan saldırıya geçen hükümet kuvvetleri, Piran, Hani, Palu, Çapakçur (Bingöl) ve Darahani'yi elerine geçiriyor ve 2 Nisan'daki saldırıya uçaklarda katılınca isyancıların artık dağlara kaçtıkları ve kaçamayanların da güvenlik güçlerine teslim oldukları görülmüyordu.³⁶¹ Bu arada süresi dolan sıkıyönetimin, bölgede bir ay daha uzatılmasını Büyük Millet Meclisi kabul etmiştir. Elde edilen bu başarılar karşısında ordu birlikleri kar, tipi dinlemeyerek azimle ilerliyor ve her birliğin başlıca gayesi ise, Şeyh Sait'in canlı olarak yakalanması idi. Harekat bölgesindeki bu başarılar devam ederken, Ankara'da Başbakan İsmet Paşa Büyük Millet Meclisi'ne son durum hakkında şu bilgileri vermektedir³⁶²:

“... Asiler şehirler civarında denedikleri şanslarını, yenildikten sonra başka bir alanda deniyorlar. Kendilerince müstahkem zannettikleri dağlara çekilmişlerdir. Fakat er geç bu dağların kendilerine mezar olacağını anlayacaklardır. Henüz devam eden ve ne vakit biteceği bilinmeyen harekâttan sonra, bu bölgede irtica ve dine dayanan karışıklıklara istidadı olan diğer bölgelerde de bir takım önlemler alacağız. Bu tedbirler Meclise arz edilecektir...”

Ulusal kuvvetlerin saldırıları sonucunda artık hiçbir şey yapmasına ve hiçbir yere gitmesine imkân kalmayan Şeyh Sait ve dört yüz kişi oldukları tahmin edilen isyancılar, son kozlarını oynayarak İran'a sığınmak istemişler ve bu amaçla Muş Ovası'na yönelmişlerdir. Ancak isyancılar arasında huzursuzluk ve bölünmeler baş göstermiş, özellikle Binbaşı Kasım'ın Ulusal kuvvetlerle işbirliği yapması, Şeyh Sait ve asilerin Murat nehri üzerindeki Abdurrahman Paşa Köprüsü'nde tuzağa düşürülerek hükümet kuvvetlerince yakalanmasına yol açmıştır. 14-15 Nisan 1925 gecesi Yüzbaşı Ata komutasındaki birliğe teslim olmak zorunda kalan Şeyh Sait, Varto'da bulunan Tümgeneral Osman Nuri (Kartagel) Paşa'ya götürülmüştür³⁶³.

Hükümet 15 Nisan'da bir bildiri yayınlarak Şeyh Sait'in yakalandığını ve üzerinde önemli belgelerin, heybesinde de çok sayıda altın para bulunduğunu, başsız kalan isyancıların yer yer teslim olduklarını ve böylece askeri harekâtın sona erdiğini

³⁶¹ Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 115-132.

³⁶² *Zabıt Ceridesi*, 7. 4. 1925.

açıklamıştır³⁶⁴. Şeyh Sait'in yakalanması ile harekâta katılan birlikler, kendilerine verilen bölgelerde tarama ve temizlik faaliyetine 31 Mayıs'a kadar devam etmiş ve yakalananlar İstiklâl Mahkemeleri ve Harp Divanlarına gönderilmişlerdir³⁶⁵.

Doğu İstiklâl Mahkemesi, Diyarbakır'da 14 Nisan 1925'te göreve başlamış ve ilk görülen dava ise seferberlik aleyhinde propaganda yaptığı öne sürülen Urfa Mutasarrıfı ve Terakkiperver Cumhuriyet Partisi üyesi Yarbay Fethi'nin yargılanması olmuştur. Bu arada Başbakan İsmet Paşa'nın, 20 Nisan'da Meclis'te 6 ay için kurulmuş olan İstiklâl Mahkemeleri'nin süresinin, 6 ay daha uzatılmasını içeren bir yasa tasarısı verdiği, fakat bu tasarıya muhalefetin şiddetle karşı çıktığı da görülecektir³⁶⁶:

“Meclis yakında tatile gireceğinden Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin vereceği idam kararlarının da Doğu İstiklâl Mahkemesi kararlarında olduğu gibi, Meclisin onayına sunulmadan uygulanabilmesi, ayaklanma bölgesinde ilan edilmiş olan sıkıyönetim süresinin 24 Nisan'dan başlayarak 7 ay daha uzatılması, hükümete ayaklanma bölgesindeki sivil yönetim örgütünde değişiklik yapma yetkisinin verilmesi”

Yukarıda adı geçen kanun tasarısını Anayasaya aykırı ve gereksiz bulan Kâzım (Karabekir) Paşa başta olmak üzere Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekillerinin olumsuz düşünceleri, tasarının kanunlaşmasına engel olamamıştır³⁶⁷. Halk Partililerin vermiş olduğu güvenoyu ile kanunlaşan bu tasarı hakkında Başbakan İsmet Paşa, “..alınan bu tedbirlerle önce askeri harekâtı bitireceğiz, sonra gericiliğe, din yoluyla politika yapmaya elverişli olan bölgeden bu imkânı kaldıracğız” şeklinde konuya bu şekilde bir açıklama getirmiştir³⁶⁸.

Şeyh Sait, 38 isyancı ile birlikte 6 Mayıs'ta Diyarbakır'a getirilmiş ve yargılanmaya başlanmıştır. İlk soruşturma sırasında Savcı Süreyya Bey'e kendisinin şeriat yanlısı olduğunu, ancak Kürtçülükle ilgisinin bulunmadığını, ayaklanmanın daha önce düşünülmendiğini ve Piran'daki çatışmanın kendi bilgisi dışında meydana geldiğini öne sürmüştü. Hatta af yollarını arayan Şeyh Sait'in, “Ben adalet istemiyorum, merhamet, atıfet istiyorum. Adalet uygulanırsa benim halim nice olur!” sözleriyle yalvardığı, fakat mahkemenin bu yetkisinin bulunmadığını anlayınca duruşmalarda yalnızca “şeriat” istediğini söyleyerek kendisini savunduğu

³⁶³ Gnkur. Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, s. 138.

³⁶⁴ *Turan*, s. 120-121.

³⁶⁵ *Gnkur. Başkanlığı*, s. 140-141.

³⁶⁶ *Zabıt Ceridesi*, 31. 3. 1925 (Kanun No. 595).

³⁶⁷ *Turan*, s. 121.

³⁶⁸ *Zabıt Ceridesi*, 7 Nisan 1915.

görülmektedir. Özellikle “din kitaplarında, imam ne vakit şeriatın hükümlerini uygulamazsa kıyam (ayaklanma) vaciptir (gereklidir)” diye bir hükmün bulunduğu dikkat çeken Şeyh Sait, harekete geçmelerini Allah’ın verdiği görevi yerine getirme olarak nitelemeye çalışmıştır. “Kıyam” ederek Hükümete şeriat sorununu anlatmak istediklerini, Diyarbakır’ı aldıktan sonra bu amaçla yapacakları önerilerin hiç olmazsa bir kısmının kabul edileceğini, medreselerin yeniden açılacağını umduğunu, fakat bunların hiç birisini gerçekleştiremediğini “Allah’ın kaderi beni bu işe düşürdü” şeklinde özetleyen Şeyh Sait, ayaklanmaya ikinci neden olarak da basını göstermiştir. Özellikle Sebilür’reşad ve Tevhid-i Efkâr gazetelerinin şeriata aykırı hareketlere ve uygulamalara ilişkin yazılarının da etkisinde kaldığını açıklamıştır³⁶⁹.

Doğu İstiklâl Mahkemesi’nin Şeyh Sait ve onunla yargılanan 81 kişi hakkında verdiği karar 28 Haziran 1925’te açıklanmıştır. Şeyh Sait ve ayaklanmanın asıl suçluları kabul edilen 47 kişi idam cezasına çarptırılmış, ancak bunlardan 2 kişinin cezaları hapse çevrilmiştir. İdam cezası verilenler arasında Varto ve Muş Cephe komutanı Şeyh Şerif, Çapakçur’da yönetime el koyan Çanlı Şeyhi İbrahim, Harput Şeyhlerinden Ali ve Celal, tekkesinde ayaklanma hazırlıkları yapılan Hanili Şeyh Adem, Nahiye Müdürü Ali Bey bulunmaktadır. Şeyh Sait ve ayaklanma hazırlıkları hakkında Hükümete bilgiler ulaştıran Binbaşı Kasım ile Halk Partisi Reisi Rüştü Efendi berat edenler arasındadır. Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit (Kansu) Bey, kararı açıklarken sanıkların kişisel hırsları ve yabancıların kışkırtmalarıyla bağımsız bir Kürdistan kurmak için çalıştıklarının saptandığını belirterek, genç Cumhuriyetin, “Fesat ve irticaya, her türlü lanetli faaliyetlere göz yummayacağını” vurgulamış ve “İşte Cumhuriyetin sert fakat adil kanunlarının hükmü budur” diyerek sözlerini tamamlamıştır³⁷⁰.

İdam kararları 29 Haziran 1925 sabahında yerine getirilmiş ve Şeyh Sait ve adamları Diyarbakır’ın Silvan kapısı dışında asılmışlardır. Şeyh Sait Ayaklanması,

³⁶⁹ Feridun Kandemir, “Tarih Konuşuyor...”, s. 3038.

³⁷⁰ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s. 310-327. Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit Bey, mahkumlara hitaben şu konuşmayı yapmıştır: “Herkes bilmelidir ki, Genç Cumhuriyet Hükümeti fesat ve irticaa, her türlü lanetli faaliyetlere kat’i surette göz yummayacağı gibi, hatta kat’i tedbirleri sayesinde bu gibi eşkıya hareketlerine yer vermeyecektir. Senelerden beri ağaların, şeyhlerin, beylerin baskısı altında eriyen, inleyen, mal, can ve ırzları şeyhlerin, beylerin, ağaların keyiflerine kurban edilen bu bölgenin zavallı halkı artık sizin fesadınızdan ve kötülüklerinizden kurtularak Cumhuriyetimizin feyizli ilerleme ve saadet vadeden yollarında yürüyecek, refah ve saadet içerisinde yaşayacaktır. Siz de döktüğünüz kanların, söndürdüğünüz ocakların cezasını, adalet sehpasında hayatınızla ödeyerek hesap vereceksiniz. İşte Cumhuriyetin sert, fakat adil kanunlarının hükmü budur”, Feridun Kandemir, *a.g.m.*, s. 3038.

din işlerinin dünya işlerinden ve özellikle politikadan ayrılması amacıyla yapılmış, devrimlere karşı ümmetçi anlayışın tam bir gerici tepkisi idi. Elbette ki kişisel çıkarlarını düşünenler, Kürtçülük peşinde koşanlar, petrol bölgesi ile ilgisini kesmek için Doğu illerini Türkiye’den ayırmaya çalışan İngilizlerin bağımsız Kürdistan propagandasına kapılanlar, kargaşalıklardan ve anarşiden yarar uman yağmacılar da olaya karışmışlardır. Fakat başta Şeyh Sait olmak üzere olayı yaratanlar Nakşibendilerdir. Nakşibendiler, İslamlığın en aşırı, en muhafazakâr, en mutaassıp ve en ümmetçi tarikatçılarıdır. Böyle olunca da onlar için milliyetçilik, ümmetçilikten sonra gelen hatta ümmetçiliğin ortadan kaldırdığı bir kavramdı. Müslüman olmak her şey için yeterli idi. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa’nın da belirttiği gibi bu olayın temel dayanağı, “irtica” idi³⁷¹.

Şeyh Sait Olayı, yıllarca geri kalmışlığın acısını çıkarmak, insanca yaşama özlemi ile çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak için yapılan hızlı devrim aşamalarına karşı en büyük, en önemli, en korkulu bir tepki olmuştur. İrtica temeline dayanarak ortaya çıkmış olmasına rağmen, başarıya ulaşması halinde sonucu sadece bir geriye dönüş akımı yaratmakla kalmayıp Türkiye’nin parçalanmasını, yeniden yabancı işgaller altına girmesini, belki de bağımsızlığın tamamen yitirilmesini gerektirebilirdi.

b) Dinci Tepkiler

(1) Menemen Olayı ve Derviş Mehmet (23 Aralık 1930)

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulması aşamasında Mustafa Kemal’in arzu ettiği tek şey, “laik Cumhuriyet esaslarına sadık” kalınması idi. Ne var ki, 1929-1930 dünya ekonomik buhranının Ege bölgesinde yarattığı ekonomik sıkıntıdan yararlanan gerici çevreler, bu yeni partiyi fırsat bilmişler ve henüz 7 yaşında olan Cumhuriyetin laik esaslarının tehlikede olduğunu gören Mustafa Kemal, bu çok partili denemeden vazgeçmiştir³⁷². Fırsatı kaçırdığını gören irtica ise, Serbest Fırka’nın dağılma kararı almasından otuz beş gün sonra tekbir sesleri ve “şeriat isteriz” sloganlarıyla 23 Aralık 1930’da Menemen kazasında bir kere daha ayaklanmıştır³⁷³.

³⁷¹ *Zabıt Ceridesi*, 1. 11. 1925.

³⁷² Vehbi Tanfer, “İrtica Olayları Karşısında Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No. 17, (Mart 1990) s. 318.

³⁷³ Hikmet Çetinkaya, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, 4. B., İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1997, s. 16.

İslam dini fikri yargıya ve mantığa dayandığı halde, din adamları bilgi edinmek hususundaki tembellikleri yüzünden gittikçe kapkara bir cehalete düşmüş, dini kural ve görevleri, bir anlamsız şekiller yığını haline getirmişlerdir. Bu hale geldikten sonra yeniliklere yönelme hususunda açılacak gediklerin, verilecek tavizlerin, kurdukları bu gerici çıkar düzenini yıkabileceği korkusu onları birbirine kenetlemiş ve kenetlenmiş cahil sözde din adamı zümresi, yıllar boyu yeniliklere akıl erdirmenin ve onları benimsemenin değil, yeniliklerden doğrudan doğruya kaçmanın, halkı bu fikirlere düşman etmenin tekniğini geliştirmişlerdir. İşte daima bu telkinlerle beslenen kara ruhlu çıkarıcı cahil zümre, sayıları az da olsa zehirlerini saçmak için daima fırsat gözetlemişlerdir. Gene cehaletleri yüzünden bir iki yerde kendileri gibi düşünen birkaç kişi buldular mı, bekledikleri günün geldiğini zannedip ayaklanmışlardır³⁷⁴.

i) Olayın Çıkış Nedenleri ve Gelişimi

Menemen Olayı, Nakşibendi tarikatına mensup kişilerce hazırlanmıştır. Tarikatın lideri olan Şeyh Esat, tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra İstanbul Erenköy'deki köşküne çekilmiş, ancak etkinliğini halife ve müritleri aracılığı ile sürdürmüştü³⁷⁵. Kendisi, “Kutbilaktab” sanıyla anılmakta ve kutupların kutbu anlamına gelen bu unvan, tarikat tarafından her dönemde dini topluluğun maddi ve manevi başkanı olarak tanınan bir kişiye verilmektedir³⁷⁶. Şey Esat'ın en önemli ve çok güvendiği adamlarından birisi olan Laz İbrahim'i Manisa yöresine baş halife olarak ataması ile yörede tarikatın faaliyetlerinde büyük bir hareketlenme başlamıştır. Nakşibendiler gizli toplantılarla etkinliklerini sürdürürken, Muradiye Camii'nde hocalık yapmaya başlayan Laz İbrahim'in de delikanlılık çağındaki gençleri, esnaf ve çırakları etkilemeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle ekonomik sıkıntılar nedeniyle iş bulamayan, geçimlerini sağlayamayan gençlerin tarikata girmeleri halinde büyük

³⁷⁴ Neşet Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'den Buyana)*, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, 1973, s. 30-31.

³⁷⁵ Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericiilik*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1994, s.291-292.

³⁷⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu, 1923-1938*, 3. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınları, 1995, s. 310.

desteklere sahip olacakları fikri aşılarmakta ve Şeyh Esat'tan gelen ve çevreden yardım amacıyla toplanan paralar da tarikata girenlere dağıtılmakta idi³⁷⁷.

İslamiyetin en tutucu tarikatlarından birisi olan Nakşibendilik, Şeyh Sait Ayaklanması'nda da etkili olmuş ve Şeyh Esat'ın Şeyh Sait ile ilişkisi bulunduğu anlaşılmıştır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte laik düzen ve dünya görüşü doğrultusunda gerçekleştirilen devrim hareketleri, dinsel kurallara bağılı çevrenin tepkilerine yol açmıştı. Halifeliğin kaldırılması, medreselerin, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, öğretimin birleştirilmesi ve Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi gibi değişiklikler, eski düzeni savunan ve ilk fırsatta ona dönülmesini arzulayan çevreleri yeniden harekete geçirmişti. Ancak düşüncelerini açıkça söyleyerek ortaya çıkmak istemediklerinden gizliden gizliye hazırlanmaya koyulmuşlardır. Özellikle 1930 yılı başlarında ülkede toplumsal, siyasal ve ekonomik nedenlerle başlayan sıkıntılar ve Serbest Cumhuriyet Partisi'nin kuruluşu ile devrimlere karşı olan bazı kişi ve grupların, bu partiye girmelerine ya da ona yandaş görünüp kendi düşünceleri doğrultusunda çalışmalarına olanak hazırlamıştı. Yeni parti toplantılarında hükümetin açıkça suçlanması, hatta zaman zaman dinin elden gittiğinden, kadınların yüzlerinin açıldığından, zorla şapka giyildiğinden söz edilmesi, şariat düzenine dönmek isteyenleri cesaretlendirmişti³⁷⁸. İşte hükümetin güçsüz görüldüğü bu ortam içinde Nakşibendi tarikatı, kendine taraftar bularak Mehdi olduğunu öne süren Giritli Derviş Mehmet ile harekete geçmeye karar vermiştir. Halifeliğin geri geldiğini ve Cumhuriyet düzeninin sona erdiğini açıklamak için İzmir ve Manisa gibi güvenlik güçlerinin hemen işe el koyabilecekleri büyük kentleri değil, o yıllarda 4000 veya 5000 nüfuslu küçük bir kasaba olan Menemen seçilmişti³⁷⁹.

Manisa'da, kendisini ölümlerin dirileceğı kıyamet günü ortaya çıkacak olan "Mehdi" ilan eden Giritli Mehmet, altı arkadaşı ile "din elden gidiyor" söylemi ile harekete geçmeye karar vermiştir³⁸⁰. 7 Aralık'ta Paşaköy'e gelerek bacanağının

³⁷⁷ Laz İbrahim, Menemen Askeri hastanesi imamlığından emekli olmuştu. *Turan*, s. 310-311; Çetinkaya, s. 16-17; Cemalettin Saraçoğlu, "Menemen İrticai Adı Altındaki Cinayetin Esrar Dolu İç Yüzü", *Tarih Konuşuyor*, C. 5, No. 29 (Haziran 1966), s. 2429-2430.

³⁷⁸ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1829-1950*, s. 302.

³⁷⁹ *Turan*, s. 311.

³⁸⁰ Bu arkadaşları arasında Şamdan Mehmet, Sütçü Mehmet, Mehmet Emin, Nalıncı Hasan, Küçük Hasan ve Ramazan Efendi vardır. Bkz., Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri 1924-1930*, s. 303; *Hakimiyet-i Milliye*, "Menemen Hadisesi", s. 1.

evinde misafir olan Giritli Mehmet ve adamları, burada silahlanmışlar ve yanlarına bir de köpek alarak, Bozalan Köyü'ne hareket etmişlerdir³⁸¹. Müritlerin birisinin köyü olan Bozalan, 1924'te Rumeli'den gelen göçmenlerin yerleştirildiği bir bölgedir. Köy halkı Müslüman olmasına rağmen çoğunun din bilgisi yok denecek kadar azdır. Bu durumdan yararlanmak isteyen Derviş Mehmet ve arkadaşları köyde konaklamaya karar vermişlerdir. Fakat köy içinde rahat hareket edemediklerinden, köy yakınlarında bulunan Sünbüller dağında bir kulübe yaptırarak 15 gün kadar zikirlerine burada devam etmişlerdir³⁸². 23 Aralık 1930 sabahı erkenden Menemen'e gelen Derviş Mehmet ve müritleri, tekbirler getirerek çarşı içindeki Müftü Camii'ne yönelmişlerdir. Silahlı olarak camiye giren Derviş Mehmet, sabah namazına gelmiş 8-10 yaşlı kişiye kendisini Mehdi olarak tanıtmış ve dini korumaya geldiğini, 70 bin kişilik halife ordusunun da yakında gelip kendisiyle birleşeceğini öne sürmüştür. Arkasından camideki sancak-ı şerif denilen üzerinde ayetler yazılı yeşil bayrağı alan Derviş, öğleye kadar bu sancağın altında toplanmayanların kılıçtan geçirileceği tehdidini savurmuştur. Buradan Belediye Meydanı'na yönelen Derviş ve müritleri, şeriatın simgesi sayılan bu bayrağı bir çukura diktirerek etrafında zikredip tekbir getirmeye başlamışlardır. Bu arada sabah namazından çıkan ve dükkanlarını açmaya gelen halk da meydanda toplanmaya başlamıştır. Derviş Mehmet toplanan halka, "Ey Müslümanlar, ne duruyorsunuz? Halife Abdülmecit sınıra geldi, sancak-ı şerif çıktı, gelin altında toplanalım, şeriat isteyelim" şeklinde çağrılar yapıyor ve propagandasını devrimler üzerinde yoğunlaştırıyordu. Şapka giyenlerin kafir olduğunu, yakında yine fes giyileceğini ileri sürüyordu. Meydana gelenlerin bir kısmı bu çağrı üzerine onlara katılıp zikre başlamış ve kısa süre içinde Derviş'in yanındakiler 100 kişiye kadar ulaşmıştır³⁸³.

Bu arada bazı duyarlı vatandaşların olayı emniyet kuvvetlerine haber vermesi üzerine, olay yerine ilk olarak jandarma yazıcısı Ali Efendi gelmiştir. Giritli Mehmet'ten ne yapmak istediğini soran Ali Efendi, "Sen git de komutanını yolla" cevabını alınca, durumu hemen Bölük Komutanı Fahri Bey'e bildirmiştir. Fahri

³⁸¹ Giritli Derviş Mehmet yolda yanlarına almış oldukları köpeğe Kıtırmir adını vermişlerdir. Kıtırmir, Eshab-ı kehf efsanesinde yol gösterici sanılan köpeğin adıdır. Bkz., *Çetinkaya*, s. 18.

³⁸² Sanıklardan birinin sonraki sorgulamalarında açıkladığına göre, Menemen'e gidip Hoca Saffet Efendi'de bir gece kalıp öğütler alacaklar ve oradan İstanbul'daki Kutbilaktap Hoca Esat Efendi'ye telgraf çekip, hükümete el koyacak ve tüm tekkeleri açma kararı almışlardı. Bkz. *Goloğlu*, s. 304.

³⁸³ *Çağatay*, s. 31; *Turan*, s. 312; *Çetinkaya*, s. 20.

Bey'in doğruca evinden olay mahalline gelerek Derviş Mehmet ile görüştüğü ve amacını öğrenmek istediği görülmektedir. Derviş Mehmet ise Bölük Komutanı Fahri Bey'e, kendisinin mehdi olduğunu, dini yaydığını ve kendisine karşı koyamayacağı tehditlerini savurarak hakaretler etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Bölük Komutanı tedbir almak üzere olay yerinden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olaydan cesaret alan Derviş Mehmet'in halk üzerinde etkisi de her geçen saat hızla artmıştır³⁸⁴.

Jandarma Bölük Komutanı, telefonla alaydan askeri yardım istemiş ve Alay Komutanlığı da asıl mesleği öğretmenlik olan yedek subay Asteğmen Kubilay'ı bir müfreze ile olay yerine göndermiştir. Girit'ten göç eden bir ailenin çocuğu olan 1906 doğumlu Kubilay'ın asıl adı Mustafa Fehmi'dir. Terzi çıraklığı yaparken öğretmen olmayı istemiş, sınavları kazanarak 1926'da Bursa Öğretmen Okulu'ndan mezun olmuştu. Heyecanlı, atak bir genç olarak tanınmakta ve Atatürk'ün öncülük ettiği devrimlerin ateşli savunucularından birisi idi. Türk tarihinden de esinlenerek adına Kubilay'ı da eklemiş ve öylece anılmıştı. Alay Komutanlığından kendisine verilen görev üzerine, kışladan çıkarken silahını bile almayan ve emrindeki takımın erlerinde ise sadece manevra mermileri bulunan Kubilay, süratle olay yerine hareket etmiştir. Olay yerine gelen Kubilay'ın, erleri kalabalığın yanında bırakıp yalnız başına Derviş Mehmet ve müritlerinin yanına gitmiş ve yakasından tutarak sert bir sesle hemen silahlarını bırakıp teslim olmalarını istemiştir. Bu kez işin sıkıya geldiğini gören Derviş Mehmet ise tabancasını ateşleyip genç Asteğmeni yaralamıştır. Komutanlarının yaralandığını gören askerler manevra mermileri ile ateş açmışlar fakat mermilerin kendilerine bir şey yapmadığını gören Mehmet ve müritleri daha da cesaretlenmişlerdir. Bu kargaşalık anında yaralanan Kubilay, yerden kalkıp cami avlusuna doğru koşmaya başlamış, ancak oraya ulaşınca tekrar yığılıp kalmıştır. Ne askerden ne de halktan bir yardım gelmediğini gören Derviş Mehmet ve müritleri, bunun üzerine yeşil bayrağın dibindeki torbasından testere ağızlı bir bağ bıçağı çıkararak Kubilay'ın üzerine saldırmışlar ve kısa bir mücadeleden sonra başını gövdesinden ayırmışlardır. Bununla da yetinmeyen Derviş Mehmet, Kubilay'ın kanını avuçlarıyla içmiş ve kesik başını bir iple sancağın direğine bağlayarak

³⁸⁴ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, s. 304; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. B., İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 293-294.

Menemen’i dolaşmaya başlamıştır³⁸⁵. Kalabalığın tekbir sesleri arasında Derviş Mehmet, “Kalkın ahali, Müslümanlığı kurtaralım” diye bağırmaktadır³⁸⁶.

Silah sesini duyurarak olaya müdahale etmek isteyenler yalnızca genç mahalle bekçileri Hasan ve Şevki Bey olmuştur. İsyancılarla Bekçilerin çatışmasında isyancılardan birisi öldürülmüş, fakat iki bekçi de isyancılar tarafından şehit edilmişlerdir³⁸⁷. Bu sırada Alay Komutanlığı, olayın bu boyuta erişmesinden endişelenerek daha güçlü bir birliği asilerin üzerine göndermiş ve komutanın “teslim ol” çağrısına, asiler “bize kurşun işlemez” diye ateşle karşılık vermişlerdir. Çıkan silahlı çatışmada Mehdi Giritli Derviş Mehmet, Sütçü Mehmet ve Şamdan Mehmet ölmüşler, yaralanan Emrullah oğlu Mehmet ile Hasan adında diğer iki kişi ise, sokak aralarına kaçarken yakalanmışlardır³⁸⁸.

ii) Olayın Sonuçları

Menemen’de yaşanan bu olay, tam anlamıyla laik hukuk düzenine ve Cumhuriyete karşı gerici bir ayaklanma niteliğinde gerçekleşmiştir. Gerici olay, Atatürk’ten başlayarak hükümette³⁸⁹, TBMM’de olduğu kadar basında ve kamuoyunda sert tepkiler doğurmuştur³⁹⁰. Olayı Edirne’de öğrenen Gazi Mustafa Kemal, 28 Aralık 1930’da orduya yayımladığı başsağlığı bildirisinde ayaklanmacılara ve onları alkışlayan kişilere duyduğu kızgınlığı şu sözlerle ifade etmiştir³⁹¹:

“Menemen’deki gericilik olayında Yedeksubay Asteğmen Kubilay Bey’in görev yaparken uğradığı akıbetten ötürü, Cumhuriyet Ordusu’na başsağlığı dilerim. Kubilay şehit olurken gericilerin gösterdiği vahşet karşısında Menemen’deki halktan bazılarının alkış tutarak olayı uygun bulduklarını belli etmeleri, bütün Cumhuriyetçiler ve vatanseverler için utanılacak bir durumdur. Vatani savunmak için yetiştirilen, her türlü iç politikanın ve anlaşmazlığın dışında ve üstünde saygıdeğer bir durumda bulunan Türk subayının, gericiler karşısındaki yüksek görevinin vatandaşlarca yalnızca saygı ile karşılandığına şüphe yoktur...”

“Büyük ordunun kahraman genç subayı ve Cumhuriyetin mefkûreci öğretmen topluluğunun kıymetli üyesi Kubilay’ın temiz kanı ile Cumhuriyet, canlılığını tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır.”

Başbakan İsmet (İnönü) Paşa’nın başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, Menemen Olayı’nı sosyal düzene karşı bir ayaklanma niteliğinde görerek, “suçun

³⁸⁵ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, s. 312.

³⁸⁶ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1829-1950*, s. 302.

³⁸⁷ Turan, s. 313; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, s. 305.

³⁸⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, “Menemen Hadisesi”, 25 Kanun-u Evvel 1930, Perşembe, No.3395, s. 1.

³⁸⁹ Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Kansu’nun olayla ilgili Hükümetin ne gibi tedbirler aldığına dair 31 Aralık 1930 tarihli sözlü önergesi için bkz., *B.C.A.*, Dos. 6755, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 8. 48. 9, (31. 12. 1930).

³⁹⁰ *Çetinkaya*, s. 21.

³⁹¹ *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 601.

Cumhuriyete karşı geniş kapsamlı bir düzene dayandığı hakkında kesin belgeler olduğu” gerekçesiyle Menemen ilçesi ile Manisa ve Balıkesir merkez ilçelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilanına karar vermiş ve bunu bir tezkere ile Büyük Millet Meclisi’ne bildirmiştir³⁹². Başbakan İsmet Paşa, 1 Ocak 1931’de Meclis’te yapmış olduğu konuşmasında, bu olayı üç aylık bir hazırlığın sonucu olarak göstermiş ve “bu olay yüzyıllardır dini politikaya alet eden tüm hareketlerin bir yinelenmesidir. Bu zavallılar laikliğe karşı gelerek şeriat istemektedirler. Gerçekte ise çıkarlarını kaybetmişlerdir. Onu istiyorlar...” sözleriyle olayın muhalefetle ilişkisinden söz ederek tahminlerde bulunmuştur³⁹³.

Menemen Olayı ile ilgili sıkıyönetim kararını onaylayan Meclis, Korgeneral Mustafa Muğlalı başkanlığında bir askeri mahkemenin de kurulmasını uygun görmüştür. 3 Ocak 1931’de kurulan Divan-ı Harp Mahkemesi’ndeki duruşmalar ve yargılamalar sonucunda Laz İsmail’in İstanbul’daki Nakşibendi şeyhleri ile ilişkisi ortaya çıkmıştır³⁹⁴. Şeyh Hoca Esat, Şeyh Halit, Hoca Saffet ve Hoca Esat’ın oğlu Mehmet Ali’nin ayaklanmanın hazırlanmasında etkin rol oynadıkları anlaşılmıştır. Bunların yanı sıra çoğu Giritli ve Rumeli göçmeni olan 36 sanık hakkında ölüm ve 41 sanık hakkında da çeşitli hapis cezaları verilmiştir. Nitekim yaşlı olan Şeyh Esat ile yaşları küçük olan bazı sanıkların cezaları hapse çevrilmiş ve idam cezalarının TBMM’nce onaylanması ile birlikte, 28 kişi Menemen’de idam edilmişlerdir. Bu arada Şeyh Esat’ın hapisanede öldüğü duyulmuştur³⁹⁵.

Askeri mahkemece yapılan yargılamalar sonucunda, Menemen Olayı’nda bütün bölge halkının birlikte ayaklanması ya da politik merkezlerden gelen emirle düzenlenmiş bir ayaklanma niteliği görülmemiş, hatta sanıklardan bazılarına yöneltilen sorulara alınan cevaplardan, bunların iktidar partisine mensup oldukları anlaşılmıştı. Bunun üzerine olayın gerici niteliği üzerinde durulmuş ve bu kaynaktan doğduğu anlaşılan olayın sanıklarının Manisa Hastanesi imamlığından emekli Laz İbrahim ile olan ilişkileri incelenmiş, onun da İstanbul Cibali Tütün Fabrikası’nda Enfiye Eksperi olan Mehmet Ali ile tanışıklığı dikkati çekmiş ve Mehmet Ali’nin

³⁹² Goloğlu, s. 305, Çavdar, s. 303.

³⁹³ Çavdar, s. 303; Çetinkaya, s. 22.

³⁹⁴ Saraçoğlu, s. 2513.

³⁹⁵ Turan, s. 314; Zabıt Ceridesi, 2. 2. 1931; Çağatay, s. 33; Ayın Tarihi, “Menemen İrtica Hadisesi”, C. 24, No. 8283, (Şubat 1931) s. 6903-6904; Kırçak, s. 294.

babasının Erenköy'deki köşkünde oturan Nakşibendi Şeyhi Kutbilaktap Erbilli Hoca Esat Efendi olduğu anlaşılmıştır. Olayın büyümesinde isyancılar kadar alkışlayarak kışkırtanlarında etkisi olduğu soncuna varılmış, hatta bu kışkırtıcılardan birinin Yahudi olduğu tespit edilmişti. Nitekim, bazıları bu olayın bir Yahudi düzeni olduğunu bile iddia edeceklerdir³⁹⁶.

Menemen Olayı, İslamcı cereyanın soysuzlaştırılmasına dayanan çıkarıcıların, dini hisler sömürücülerinin tertiplelediği bir gericilik hareketidir. Nakşibendi tarikatının tipik özelliklerini taşıyan bu ayaklanmanın nedenleri³⁹⁷ ve boyutları ne olursa olsun, Kubilay adı, laik Cumhuriyet düzeni için bir simge oluşturmuştur³⁹⁸.

(2) Bursa'da Arapça Ezan Olayı (1 Şubat 1933)

Bilindiği gibi ezan, Müslümanlara namaz vaktini bildirmek ve bu ödevini camide yerine getirmek isteyenleri çağırarak amacıyla yapılan bir haber verme şeklidir. Dolayısıyla her İslam ülkesinin ezanı kendi diliyle okuması akla daha uygun gelmektedir. Nitekim, kuzey Afrika'da Berberi Müslümanlar, ezanı uzun yıllar berberce okumuş ve durum İslam ülkelerinin hiç bir yerinde en ufak bir tepki görmemiştir. Fakat yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nde buna benzer bir olay Bursa'da yaşanmış ve ezan konusu gerici kimseler tarafından kullanılmak istenmiştir³⁹⁹.

1 Şubat 1933'te Nakşibendi tarikatına mensup Konyalı İbrahim ve arkadaşları, öğle namazından sonra Ulucami'den çıkan halka “dinini seven bizimle gelsin” ihtarında bulunmuşlardır. Yanlarına biriken kalabalık toplulukla, ayetler okuyarak Evkâf Müdürlüğü'ne yürüyüşe geçen İbrahim ve arkadaşları, Vakıf Müdürü'ne gericiliğin zamanın şartlarına bürünen meşhur sorusunu sormuşlardır: “Başka yerlerde Arapça ezan okunduğu halde niçin Bursa'da Türkçe ezan okunuyor?” Vakıflar Müdürü, Vilayetin emri olduğunu söyleyince kalabalık bu sefer Vilayet Konağı önüne hareket etmiş, fakat olayı haber alan zabıta kuvvetlerinin zamanında

³⁹⁶ Cevat Rıfât Atılhan, *Menemen Hadisesinin İç Yüzü*, s. 28; Saraçoğlu, “Menemen İrticai Adı Altındaki Cinayetin Esrar Dolu İç Yüzü”, *Tarih Konuşuyor*, C. 5, No. 29 (Haziran 1966), s. 2433.

³⁹⁷ Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler*, s. 34.

³⁹⁸ Cumhuriyet gazetesinin girişiyle Menemen'de bir anıt yaptırılmıştır. Granitten örülmüş büyük bir bloktan sonra birbirine kenetlenmiş üç sütunla anıtın ön yüzünde Atatürk'ün gençliğe seslenişi ve üstünde elinde çelik mızrağı ile gericiliği ezmeye hazır, tunçtan bir genç heykeli vardır. Ön yüzünde Kubilay'ın, iki yanında ise Bekçi Hasan ile Şevki'nin adları yazılıdır. Halktan toplanan paralarla yaptırılan bu anıt, 24 Aralık 1934'te görkemli bir törenle açılmıştır. Bkz. *Turan*, s. 314; *Çetinkaya*, s. 29.

müdahalesiyle kalabalık dağıtılmış, elebaşılar yakalanarak adalete teslim edilmişlerdir. Olayla ilgili olarak yapılan soruşturmalarda, suçları sabit görülen elebaşılar ağır cezalara çarptırılmışlardır⁴⁰⁰.

(3) Siirt'te Şeyh Halit ve Oğlu Şeyh Kuddüs Olayı (Aralık 1935)

Siirt'te Beşiri ilçesinin Kayıntar köyünde oturan Halit, kendisini Nakşibendi şeyhi ilan ederek etrafına küçük bir grup toplamıştır. 1935 yılı Aralık ayında yanında bulunan müritlerini Eruh ilçesinin bazı köylerine gönderen Şeyh Halit, propaganda çalışmalarına ağırlık vererek kendisini “Mehdi” ilan etmiştir. Müritler gittikleri köylerde halkı Şeyh Halit'e boyun eğmeye ve mehdi olarak tanımaya zorlamış ve isteklerine karşı gelenleri ise öldürmeye ve yaralamaya başlamışlardır. Hükümet kuvvetlerinin zamanında müdahalesi, olayların fazla yayılmasını engellemiş ve olayla ilgisi bulunanlar yakalanarak adalete teslim edilmiştir⁴⁰¹.

Gerici olayın bastırılmasından kısa bir süre sonra, Şeyh Halit'in oğlu Şeyh Kuddüs'ün ön plana çıkarak, şeyhlik ve tarikatçılık faaliyetlerini tekrar gündeme getirdiği görülmektedir. Şeyh Kuddüs, hükümet kuvvetlerinin bölgede bulunmasından rahatsız olmuş ve dağa çıkarak gerici faaliyetlerine devam etmek istemiştir. Fakat hükümet görevlilerinin sıkı takibi ve çalışması sonucunda Suriye'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Böylece bu olayda fazla büyümeden bastırılmıştır⁴⁰².

(4) İskilip Olayı (Ocak 1936)

Menemen Olayı'ndan sonra, irtica hareketlerinin en önemlisi sayılan bu olay, 1936 yılı Ocak ayında İskilip'te meydana gelmiştir. Olayın elebaşısı yine Nakşibendi Tarikatı'na mensup Kayserili Ahmet Kalaycı adında bir yobazdır. Kendisini destekleyen müritleri vasıtasıyla Nakşi tarikatını geniş bir alana yaymak amacıyla harekete geçen Ahmet Kalaycı, İskilip'te yoğun bir propaganda çalışmasına girişmiş ve kendisine taraftar toplamaya çalışmıştır. Propaganda konularında, Nakşi Şeyhi'nin uluhiyete (Tanrısal haklara) sahip olduğu ve bu şeyhlere ibadet edilerek tapılması gerektiği söylenmektedir. İslamın sünni kurallarını da reddeden Ahmet Kalaycı ve müritleri, namaz ve orucu farz olarak görmemiş ve kendileri 40,70, 90 günlük yeni

³⁹⁹ Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'ten Bu Yana)*, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s. 34.

⁴⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 174-175.

⁴⁰¹ Çağatay, s. 35; Tunaya, s. 175.

⁴⁰² Tunaya, s. 175.

oruç usulleri icat etmişlerdir⁴⁰³. İskilip'te meydana gelen bu gerici faaliyetlerde kısa süre içerisinde bastırılmış ve faaliyetlerde aktif rol oynayan elebaşları yakalanarak ağır cezalara çarptırılmışlardır.

1930-1936 yılları arasında laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılan bütün bu saldırılar, hep din adına harekete geçme iddiasına dayanmıştır. Merkezi otoritesini kaybetmiş, ülke üzerinde tam bir disiplin sağlayamamış olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, bölge bölge hükümlerliklerini ilan etmiş olan bu dini derebeyler, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsız milli yapısı içinde, imtiyazlarının ve çıkarlarının sarsılmasına rıza gösterememişlerdir. Giriştikleri hareketlerin ortak özellikleri de din sömürsünü kullanarak bölgede karışıklık çıkarmak ve halkı milli devlete karşı ayaklandırmak olmuştur. Türk Devrimi'nin yobazlığa, irticaya ve hatta muhafazakârlığa karşı kesin davranışlara sahip olduğu bir devirde, oylarına ihtiyaç duymadığı çevrelere karşı aldığı tedbirler, bu tarz gerici olayların süratle bastırılmasını; açık ve geniş propaganda faaliyetlerine meydan vermemeleri de siyasal hayata karışmamalarını sağlamıştır. Ancak çok partili rejime geçildiğinde bu durum tekrar değişecek ve yeni kurulan siyasi partiler tarafından din duygusu, siyasal hayatta istismar edilecektir.

C. Türk Devriminde Lâikliğin Gelişimi ve Anayasaya Girişi

Ulu önder Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın, düşmanları yurdumuzdan kovduktan sonra gerçekleştirdiği ve hepsi bir bütün olan devrimlerinin en önemlisi "Laiklik"tir. O, sadece yurdumuzu ve ulusumuzu düşman saldırısından kurtarmakla kalmamış, kurtardığı yurdun bir daha her yönden öyle kötü bir duruma düşmemesi için, kişi özgürlüğüne, hak ve eşitlik ilkelerine dayanan Cumhuriyet rejiminin sonsuza dek sapasağlam ayakta durabilmesi için birbirini tamamlayan bir dizi köklü devrimleri de gerçekleştirmiştir. Gazilik ve mareşallik gibi dini ve askeri en yüce iki rütbeyi taşıyan Atatürk, askeri dehasının erişilmezliği yanında asıl bu devrimci yönüyle dünya tarihindeki şanlı, şerefli yerini alacaktır⁴⁰⁴.

Laiklik Cumhuriyet rejiminin ayrılmaz bir parçasıdır; çünkü Cumhuriyet rejimi, toplumun kendi seçtiği kişilerden oluşan meclislerce kendi kendini yönetmesidir. Türkiye Cumhuriyeti laiklik ilkesini, vicdan ve ibadet hürriyetini

⁴⁰³ A.g.e, s. 175.

sağlamak ve korumak; devletin, milletin dünyevi kurumlarını bilimsel esaslara ve en ileri teknolojiye göre kurmak ve yönetmek üzere kabul etmiş ve uygulamaktadır⁴⁰⁵.

1. Laikliğin Tanımı, Nitelikleri ve Tarihçesi

Bugünkü çağdaş ve modern toplumların düşünce ve devlet hayatında önemli bir yeri olan “Laiklik” kavramı, uzun bir tarihi olan ve çok geniş, karmaşık, hatta bazen birbirleriyle çelişen felsefi, politik-ideolojik ve hukuki anlayışlar bütünü ifade etmeye yarayan bir terimdir⁴⁰⁶. Bu nedenle, önce mümkün olduğu kadar tereddüt ve yanlış anlamaları gidermek için kelimenin değişik anlamlarını belirtmekte yarar vardır.

Latinedeki “Laicus” sözünden gelen “laik” sözcüğü, Türkçe’ye Fransızca’daki “Laice” ya da “Laigue” sıfatından geçmiştir. İlk kullanıldığı Batı dillerinde, “dine ya da kiliseye ait olmayan” anlamını taşımaktadır⁴⁰⁷. Fransızca’daki lügat manasıyla ruhani olmayan kimse, dini olmayan şey, fikir, müessese, sistem, prensip demektir. Özellikle Hristiyan dünyasında Katolik mezhebine mensup olan insanlar ikiye ayrılmaktadır. Bu insanların bir kısmına “clerge” adı verilmektedir. Clergeler, din adamları olup ruhani sınıfını temsil etmektedirler. Bu sınıfta kendi içinde “regulier” ve “sékulier” diye iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan “regulier” grubuna mensup olanlar, hayattan uzak yaşayan ve manastırlara kapanarak ömürlerini ibadet ile geçiren kişilerdir. İkinci ruhani grup olan “sékulier” ise, papaz ve piskopos gibi, halk içinde ve diğer insanlar ile birlikte yaşayan kiliselerin din adamlarıdır. İşte laic kelimesi, bu iki ayrı gruba mensup olmayan Hristiyanlara verilen isimdir⁴⁰⁸. Bu kelime, zamanla anlam genişliği kazanarak, dini olmayan ve ruhani bir önem taşımayan her türlü fikir, prensip ve kurumlar için söylenmeye başlanmıştır. Ayrıca, laik sözcüğünün bir terim olarak, Fransız İhtilali’nden sonra kanunlarda yer almaya başladığını da söylemek mümkündür.

⁴⁰⁴ Neşet Çağatay, “Laiklik Nedir, Şeriat Nedir”, *Belleten*, C. XLII, No. 167 (1978), s. 427.

⁴⁰⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürkçü Düşünce Sistemi*, 3. Kitap, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 237.

⁴⁰⁶ Bu konuda bkz., Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1962; Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik*, Ankara, A:Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1955; Çetin Özek, *Devlet ve Din*, İstanbul, Ada Yayınları, 1962; Toktamış Ateş, *Dünya’da ve Türkiye’de Laiklik*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1994; Mümtaz Soysal, *Anayasanın Anlamı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1987.

⁴⁰⁷ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1987, s. 257.

⁴⁰⁸ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1955, s. 68-69.

İnsanlık tarihine bir göz atacak olursak başlangıçta sanat, bilim felsefe ve hatta devlet anlayışının din kavramı içinde olduğu ve dini köklerden geldiği görülmektedir. Bu yönden bazı tarihçiler ve bunlardan Enver Ziya Karal, laikliği bir tarih terimi olarak, din ile felsefenin, din ile bilimin, din ile sanatın ayrılmasıdır diye tarif etmektedir. Bu tanımda din ile devlet ayırımına işaret yoktur. Laiklik din ile felsefe, sanat, bilim, eğitim, hukuk ve siyaset ayırımıdır, şeklinde tanımlanırsa hem yukarıdaki tanımı, hem de devlet ve din ayırımını kucaklayan bir anlama varılmış olur⁴⁰⁹. Nahit Tendar, Laikliği din ve devlet işlerinde içi ve dış aleme ayrı değer ve görev verilmesi şeklinde tanımlamaktadır⁴¹⁰. Meydan Larousse'un laiklik maddesi ise, "Laiklik dinin kamu hayatı üstündeki etkisini sınırlamak amacını güder" denilirken devamında "devlet ile din işlerinin ayrıldığı; devletin din ve vicdan hürriyetinin gerçekleşmesi bakımından tarafsız olması"⁴¹¹ şeklinde ifade edilmektedir.

En çok bilinen şekliyle laikliğin tanımı ise; din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Laik devlette, devletin siyasi yapısını, hükümet ve idarenin işleyişini, toplumun yaşayışını düzenleyen kanun ve kuralları dini prensipler değil; bilimsel yaklaşımlar, toplumsal ihtiyaçlar ve hayatın gerçekleri tayin etmektedir. Bu devlette din ise, bütünüyle fertlerin dini inançlarını kendi özgür iradeleri ile yaşamasını öngören ve bununla ilgili kuralları düzenleyen bir kurumdur. Bu bağlamda Laiklik, dinsizlik olmadığı gibi din karşıtlığı da değildir. Laikliğin diğer tanımı da daha geniş ve kapsamlı olanıdır. Laiklik, "insanın inanç, ibadet, vicdan ve düşünce hürriyetinin devlet tarafından güvence altına alınmasıdır. Bir din veya mezhep mensuplarının başka din veya mezhep mensuplarına karşı ya da kişinin inanç, ibadet, vicdan ve düşünce hürriyetini yaşamasına yönelik her türlü baskı ve tahakkümü önlemek, laik devletin görevidir. Daha açık bir ifade ile laiklik, dini ve dünyevi otoritelerin birbirinden ayrılmasını, din işlerinin ferdi, hususi sayılarak ferdin vicdanına terk edilmesini ve devletin dinler karşısında tarafsız kalarak din hürriyetini sağlaması diye anlaşılmaktadır"⁴¹². Laik devlet, kişinin dini inanç ve ibadetine karışmadığı gibi kendisi de kendi adına dini törenler yaptırıamaz. Laik devlette din ve vicdan hürriyeti

⁴⁰⁹ Enver Ziya Karal, "Devrim ve Laiklik", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Özel Yayın, Ankara, 1968, s. 71.

⁴¹⁰ Nahit Tendar, "Laiklik", *Sosyoloji Dergisi*, No.1.

⁴¹¹ *Meydan Larousse*, "Laiklik" Maddesi, C. 7, s. 776.

vardır. Laik olmayan devlette ise (teokratik devlette) din ve vicdan hürriyeti yoktur, bunun sözü dahi edilemez. Kısaca özetlemek gerekirse, Laik devlet dine bağlı devlet değildir ama din düşmanı bir devlet de değildir⁴¹³. Laik olmayan devlette, yani teokratik devlette din politikaya alet olur. İktidarda bulunan yöneticiler, devlet otoritesini kendi dinlerinin emrinde kullanmak isterler⁴¹⁴. Laik devlette devletin dini olamaz. Hukuk devleti fikri ile mevcut dinlerden birinin üstün tutulması fikrini bağdaştırmak mümkün değildir. Devlet dini, ayrı, farklı dinlere mensup olanlarla inanmayan vatandaşların kanun önünde eşitliğine aykırı düşer. Laik devlette din hürriyetinin tabii sonucu olarak, bütün dinler kamu düzenine aykırı düşmedikçe tanınır⁴¹⁵. Laik bir devlette bulunması gereken hususlar şunlardır⁴¹⁶:

“Devletin vicdan hürriyetini kabul edip, herhangi bir dini benimsememektir. Devlet, hiçbir dini himayesi altına almadığı gibi genel düzen ve emniyeti tehdit ettiği ispatlanmadığı sürece, hiçbir dini de men edemez. Devlet bütün din ve mezheplere karşı tarafsızdır. Dinler aynı derecede serbest telakki edildiğinden, her dini zümre dini işlerini tanzim için cemiyetler kurabilir, dini vecibelerini yerine getirmek için ibadethaneler inşa edebilirler. Devlet, dini müesseselere ve din adamlarına maddi yardımda bulunamaz. Her dinin mensubu inançlarının gereği yapmak istedikleri bütün işler için ihtiyaç duyulan parayı kendilerinin karşılaması gerekmektedir. Devlet nazarında bütün dinler eşit olduğundan, memuriyetlere tayinlerde ve okullara kabul hususunda hiçbir ayırım söz konusu değildir. Din hürriyetinin, Anayasa hükmü olarak kabul edilmesi ve hiçbir kanunun herhangi bir dinin aleyhinde olması mümkün görülmemektedir. Dini teşkilat ve cemiyetlere devletin herhangi bir vazife tevdi etmesi mümkün değildir.”

Din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının asıl kökeni Rönesans ve Reform hareketleridir. Bu düşüncenin gelişiminde en önemli faktör, matbaanın icat edilmesi olmuştur. Matbaa ile birlikte kitap sayısındaki artışlar ve birçok fikrin daha geniş alanlara yayılmasıyla hayatın daha da hareketlenmesi sağlanmıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Amerika ve Fransa’da ortaya çıkan ihtilâller sonunda devletin bünyesi, devlet ile din işlerinin yeni bir düzene konulması üzerine değişerek laik devlet tipi ortaya çıkmıştır. Bu değişiklik Amerika’nın 1776 tarihli ve Fransa’nın ise, 1791 tarihinde yayınlanan “İnsan Hakları Beyannamesi”n de açık olarak görülmektedir⁴¹⁷. Tarih boyunca din ile devlet ilişkilerinin üç şekilde karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bunlar ise dine bağlı devlet sistemi, devlete bağlı din sistemi ve laik sistemdir.

⁴¹² Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 424.

⁴¹³ A.g.e., s. 425; İbrahim Agâh Çubukçu, “Atatürk, Din ve Lâiklik”, *Atatürk Arlaştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 2, (Mart 1985), s. 575.

⁴¹⁴ Necip Bilge, “Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Lâiklik”, *Belleten*, C. XLIII, No. 168, (1978), s. 607.

⁴¹⁵ Eroğlu, s. 425.

⁴¹⁶ Sadri Maksudi Arsal, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, *Tanzimat-I*, İstanbul, 1940, s. 88-89.

Dini bağı devlet sisteminde, din ve dini teşkilat devletin üstünde bir kurumdur. Devlet dine bağı olup, siyasi hakimiyet devletin başında bulunan ruhanilere aittir. Dini reis aynı zamanda devletin de revidir. Ahirete ve dünyaya ait kudret aynı şahısta toplanmıştır. Devlete bağı din sisteminde, din kurumu devlete bağı olup devlet otoritesinin baskısı altındadır. Laik sistemde ise, dini ve dünyevi otoriteler ayrılmıştır. Laik devlet vatandaşların dünyaya ait, beşeri ihtiyaçları ile ilgilenen ve bunları karşılamaya çalışan devlet demektir. Laik devlette dini işler özel işler sayılmış ve devlet sisteminde din ve vicdan özgürlüğü ön plana çıkarılmıştır⁴¹⁸.

Yakın çağlara kadar din, toplum hayatında son derece etkili olmuş, resmi bir nitelik taşıyarak günlük hayata karışmıştır. Bu tür toplumlarda ise suç ve günah aynı anlama gelmektedir. Fertlerin devletin kabul ettiği bir din dışında herhangi bir dini kabul etmesi, bu dine ait ayinleri yerine getirmesi imkanı da mevcut değildir. Nitekim, devlet ile dinin birbirine karıştığı, iç içe olduğu bir düzende fertlerin din özgürlüğünden bahsetmek mümkün değildir. Bu döneme, teokratik baskı devresi, diğer bir ifadeyle dinin topluma hakim olduğu, baskı yaptığı devre denilmektedir⁴¹⁹. Bu dönem içerisinde dinden politik ve maddi çıkar sağlamak isteyenler, daima toplumların inançlarını sömürmüşlerdir. Ayrıca, kara cehalet içerisinde bırakılan halk gerçek din ilkelerinden gittikçe uzaklaştırılmış, ilkel anlayış içerisinde kaba kuvvet gösterileri dindarlık olarak gösterilmiştir. Bu tür olaylara yüzyıllar boyu siyasal tarih bilgileri içinde pek sık rastlanmaktadır. Çağdaşlaşma hareketlerine karşı koyan tutucuların, bağnazların bu gibi hareketlerine ilişkin somut bir olaya kısaca değinerek, Atatürk'ün laik düzen getirmesiyle de nelere set çekmiş olduğunu daha iyi anlayabiliriz⁴²⁰.

“1831 yılında veba gibi korkunç ve öldürücü bir hastalık Anadolu'nun kapılarına dayanmış ve hükümet bu öldürücü salgın hastalığa karşı halkı korumak için gemilerin karantina altına alınmasına karar vermiştir. Fakat tutucular, ‘bu bir bid’attır, karantina denilen şey Frenk adetidir. Ehli İslam dininde buna riayet caiz değildir” diye başkaldırmışlardır. Devlet sağlık, akıl ve şariat yollarının hepsine başvurduğu halde “istemezük” gürlütüsünü bastıramamıştır. Bu yüzden yedi yıl vapurlara karantina uygulanamamış, devlet kaba kuvvetin karşısında sinmiş, İstanbul halkını Azrail'in ölüm tırpanıyla karşı karşıya bırakmıştır. Fetva alınmadığı için matbaanın yurdumuza sokulması 300 yıl kadar gecikmiştir. Aynı zamanda eğitim sisteminde de bu gerici düşünce etkisini göstermiş ve özellikle okullara sıra konunca hocalar “kafir icadıdır” diye

⁴¹⁷ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. IV-V, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 1668.

⁴¹⁸ Eroğlu, s. 427.

⁴¹⁹ A.g.e., s. 427.

⁴²⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük*, 2. Kitap, İstanbul, MEB. Yay., 1998, s. 325; Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, 3. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1983, s. 56-57.

kıyamet koparmışlardır. Bacaklar sallanarak Kur'an okunmasının günah olduğunu ileri sürmüşlerdir. Uzun tartışmalardan sonra Kur'an dersinde öğrenciler sıraların üzerine çıkıp bağdaş kuracaklar ve ders görecektir.”

Açıkça görüleceği üzere din, bu biçimde yaşamın tüm konularına girmiş ve dine bağlanan adet ve gelenekler, özgür düşünceyi demirden bir çember gibi çevirmiştir. Ayrıca, her şeyi dine bağlamak zihniyeti Cumhuriyet devrine kadar sürmüştür⁴²¹.

Laikliğin tarihi gelişimi incelendiğinde göze çarpan ilk manası Latince “Tolerare” fiilinden türetilen “tolerans” olduğu görülür ki, hoş görmek, göz yummak veya müsaade etmek anlamına gelmektedir. Bu da Türklerin yaradılışında var olan başkalarının düşünce ve inancına hürmet etme fikri ile tamamıyla uyuşmaktadır⁴²². Osmanlı Devleti’nin güçlü bir devlet kurma nedenini bazı tarihçiler, Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarına karşı gösterdikleri tolerans da, hoşgörü de aramışlardır⁴²³. Ancak tolerans, bugün anladığımız anlamda din hürriyeti demek değildir. Nitekim, toleranslı devrede dinler arasında eşitlik yoktur. Devlet dininin dışında kalanlara bir lütuf olarak hayat sahası tanınmıştır⁴²⁴. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun başlangıcından beri Müslüman olmayan dini cemaatlerin inanç ve ibadet özellikleri tanınıp korunmuş ise de, tarihin gelişimi içerisinde bu tolerans İslam’a da uygulanıp sistemleştirilememiştir. Din baskısı, zaman içinde sosyal, siyasal ve kültürel yaşamı etkileyecek biçimde Müslüman toplumu derinden sarsmıştır⁴²⁵. Gerçek anlamda laiklik ise, yeni Türk devleti ile gerçekleşmiştir.

2. Lâiklik İlkesinin Anayasaya Girişi ve Değerlendirilmesi

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin, laik hukuk devleti olarak milletlerarası camiada yer alması uzun bir tarihi gelişmenin sonucu olmuştur. Tarihi, siyasi ve sosyal şartlar, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ni laikliğe yöneltmiştir⁴²⁶. Laiklik, Prof. Feyzioğlu’nun yerinde deyimiyle “Türk inkılabının temel taşı”dır. Türk devriminin temel hedefi ve çağdaşlaşmanın vazgeçilmez şartı olan laiklik⁴²⁷, hiç

⁴²¹ Enver Ziya Karal, “Devrim ve Laiklik”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Özel Yayın, Ankara, 1968, s. 71.

⁴²² Mehmet Saray, *Kıyafet ve Laiklik*, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1989, s. 19-21.

⁴²³ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 427.

⁴²⁴ Neda Armaner, “Atatürk, Din ve Laiklik”, *Atatürkçülük*, İstanbul, MEB yayınları, 1998, s. 326.

⁴²⁵ Toktamış Ateş, *Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, 7. B., Ankara, Ümit yayıncılık, 1994, s. 28.

⁴²⁶ Eroğlu, s. 428.

⁴²⁷ Ergün Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VIII, No. 24, (Temmuz 1992), s. 429; Bige Sükan Yavuz, “Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaşlaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri”, *Atatürk Yolu*, C. 4. No. 15 (Mayıs 1995), s. 305-342, s. 334-335.

kuşkusuz Türkiye Cumhuriyeti'ne can veren siyasal felsefenin ana dayanaklarından birisidir⁴²⁸. Teokratik ve çok uluslu bir ortaçağ imparatorluğundan modern bir ulusal-devlet yaratma misyonunu üstlenmiş olan Cumhuriyetçi kadrolar, Osmanlı sistemini ayakta tutan geleneksel devlet felsefesini tabii ki reddetmek durumundadır⁴²⁹.

Bir toplumda hukuk sistemi, devlet ve toplum yönetim felsefesi dine, başka bir deyişle ilahi emirlere ve kurallara dayandırılmışsa, ne siyasal ne de sosyal hayatta bu kural ve emirlerin dışına çıkmaya, onlar üzerinde değişiklik yapmaya imkân vardır. Her teokraside olduğunu gibi “ilahi nizam”ın kurulmasını ve yaşatılmasını amaçlayan Osmanlı toplum ve devlet düzeninin dayandığı temel felsefenin de tartışmaya ve değişikliğe kapalı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla din, durağan ve değişmeye dirençli bir toplumun hem yaratıcısı hem de güvencesi olmuştur⁴³⁰.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, bütün diğer İslam devletleri gibi “Teokratik (din kurallarına bağlı)” bir devlettir. Devlet yönetimi sultanlık sistemine göre idare edilmekte olup, Sultan dinin koymuş olduğu kurallar çerçevesinde Tanrının kendisine lütfettiği hükümdarlık haklarını kullanmakta idi. Sultanın emirleri dinsel hukukun temel ilkeleriyle çelişemezdi. Osmanlı sisteminde bu tür bir çelişkinin olup olmadığını denetleyen bir din adamları kurulu vardı. Şeyhülislam ve onun başkanlığında çalışan müftüler, dünyevi otoritenin kararlarını “şariat” açısından denetler ve yorumlardı. Kadılar ise, şariat hükümlerine uygun olarak adalet dağıtırlardı. Görüleceği üzere şariat, herkesin, her zaman uyması gereken kutsal kurallar ve ilkeler bütünü idi. Hayatın her alanını ve her dönemini içeren şariat sistemi yüzünden Müslümanların din dışı hareket etmesi mümkün değildi. Dolayısıyla dinsel normlara dayandırılan toplumsal kurumlarda değişiklik yapabilmek hiç de kolay değildi. Çünkü şariat, düşüncenin inançtan ayrılmasına olanak vermiyor, düşünceyi de denetlemek istiyordu⁴³¹.

Batı dünyası, Rönesans ve Reform hareketlerinden itibaren din ve dünya işlerini birbirinden ayırmaya başlamış, düşünce ve bilim hayatını din kurallarının baskısından kurtarmış, devlet yönetimine akılcı ilkeleri hakim kılmıştı. Bu

⁴²⁸ Doğu Ergil, “Atatürkçü Düşüncenin Temeli; Lâiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No. 17, (Mart 1990), s. 245.

⁴²⁹ Ozankaya, *Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği*, 1. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, 90.

⁴³⁰ *A.g.m.*, s. 246.

⁴³¹ Ergil, “Atatürkçü Düşüncenin Temeli; Lâiklik”, s. 245-246.

değişmelerin etkisiyle Batı toplumları Yeniçağda büyük bir hızla gelişip güçlenirken, bir zamanların görkemli bir devleti olan Osmanlı İmparatorluğu ise, bu gelişime ayak uyduramadığı için her alanda gitgide geri kalmış, nihayet 19. yüzyılda varlığını koruyabilmek için bile büyük Batı devletlerinin kendi aralarındaki denge hesaplarından ve menfaat çatışmalarından medet umar hale gelmiştir. Batıda bilimsel buluşlar, keşif ve icatlar birbirini kovalarken, Osmanlı İmparatorluğu'nda en basit bir yeniliğin kabulü bile, onun şeriata uygun olup-olmadığı konusunda uzun tartışmaları gerektirmiş, sonuçta bazen yüzyıllar süren gecikmeleri beraberinde getirmiştir⁴³².

Osmanlı Devleti'nin geri kalmasındaki temel sebebin, taassup ve doğmalara körü körüne bağlılık olduğu gerçeği, özellikle 19. Yüzyıl içinde bazı ileri gelen Osmanlı yöneticilerinin dikkatini çekmiştir⁴³³. II. Mahmut (1808-1838) döneminde girişilen ve Tanzimat döneminde yoğunlaşarak devam eden reformlar, askerlik ve devlet yönetimi alanlarında, eğitimde bazı yenilikler getirmiş, hukukun bazı alanlarında Batı kökenli laik kanunlar alınmıştır. Ancak bir yandan bu laik kurumlar benimsenirken, öte yandan da dinsel kökenli eski kurumlar muhafaza edilmiş, dolayısıyla sosyal hayatın hemen her alanında toplumun bütünlüğünü zayıflatan bir ikilik (düalizm) ortaya çıkmıştır⁴³⁴. Osmanlı toplumunda din kurumu siyasi güçle birleştikten sonra hurafeleşmiş, koyu taassup ilmi ilerlemelere engel olmuştur. Nitekim, Türkiye'de ne Tanzimat, ne de Birinci ve İkinci Meşrutiyet devirlerinde laik bir devlet kurulamamıştır.

Laiklik, Türk devlet yaşamına ancak Cumhuriyetle birlikte girmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün, benim en büyük eserim dediği “Türkiye Cumhuriyeti” ve Türk

⁴³² Ergun Özbudun, “Atatürk ve Laiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.III, No. 24, (Temmuz 1992), s. 429. Dini bir devlet olan İmparatorlukta sosyal hayat da dini kaidelere göre düzenlenmiş ve dini tedbirlere bağlı kalarak her iş dini yönden ele alınmıştır. Bunlar arasında ise, herhangi bir anlaşma yapılması, bir kimsenin dışını doldurması, fes ve şapka giymesi, mendil kullanması, kadının yüzünü veya kolunu açabilmesi, lavanta ve kolonya kullanılması gibi bütün hareketler dini yönden incelenerek sonuçlandırılmıştır. Bkz. Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Bilimine Başlangıç*, 7. B., Ankara, Hukuk Fak. Yay., 1958, s. 50.

⁴³³ Dinin her alana hakim olması, toplumda gerçeklerin dini alandan incelenmesi akılcı ve ilmi çalışmaları durdurmuş, toplumu dini taassuba sürüklemiştir. Dini taassup ise, toplumu akılcı ve ilmi gelişmelerden alıkoymuş, her mutlak güçte olduğu gibi dini kurumları da dejenere etmeye yöneltmiştir. Hurafelik ile saf doğallığını kaybeden din, Osmanlı toplumunu, hürriyete ve ilme karşı düşman bir toplum haline getirmiştir. Bkz. Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 430.

⁴³⁴ Büyük düşünür Ziya Gökalp'in bu konu üzerindeki yaklaşımları oldukça önemlidir: “...Tanzimatçıların büyük bir hatası da, bize Şark medeniyetiyle Garp medeniyetinin terkibinden bir irfan halitası (karışımı) yapmak istemeleridir... Hâlâ siyasi bünyemizde mevcut olan ikilikler hep bu yanlış olan hareketin neticeleridir. İki türlü mahkeme, iki türlü okul, iki türlü vergi, iki türlü bütçe.... Şark medeniyetini Garp medeniyetiyle telife çalışmak Ortaçağı Yeniçağda yaşamak demektir.” Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, Ankara, TTK., 1970, s. 44.

Ulus'u'nun yapısına en uygun idare biçimi olarak gösterdiği “Cumhuriyet”in temelleri, Ulusal Bağımsızlık Savaşı içinde atılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, pek çok Türk aydını gibi Osmanlı Devleti’nin yaşam gücüne sahip olmadığını anlamış ve bu imparatorluğun yıkılmasından sonra ne yapmak gerektiğini saptamıştı. O, daha büyük bir yıkımın gelip gelmeyeceği kesinlikle belli değilken, 1916 yılında, “Tesettürün lâğvı, hayat-ı içtimaiyyenin ıslahı, kadınlara serbesti verilmesi” gibi laik ilkelerin devlet yaşamına egemen olması gerekliliğini etrafındaki subaylara telkin ediyordu⁴³⁵. Sivas Kongresi’nden önce Mazhar Müfit (Kansu) Bey’e söyledikleri de son derece önemlidir⁴³⁶: “Cumhuriyet kurulacak, hanedan üyeleri hakkında gereken işlem yapılacak, tesettür ve fes kalkacak, Latin harfleri kabul edilecek...” Ayrıca Büyük Nutkunda da⁴³⁷, “... Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükümet bunların hepsi medlulü kalmamış bir takım bî-manâ elfazdan ibaretti... Bu vaziyet karşısında tek bir karar vardı: ... Hakimiyet-i Milliye müstenid, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek” sözleriyle laik ve bağımsız bir devletin kurulması gerektiğini dile getirmektedir. Bu duruma göre Mustafa Kemal Paşa, kendi kafasındaki laiklik anlayışını zaman elverdikçe ve uygun ortam bulununca kademeli olarak uygulayacaktır.

Ulusal devlet ilkesine dayanan Türkiye Cumhuriyeti’nin temelleri atılırken, onun ayrılmaz bir parçası olan laiklik ilkesi ise ancak savaşın bitmesi ve ayrı bir savaşla başarılabilecektir⁴³⁸. Uluslaşmayı başaramayan toplumların çağdaşlaşamayacağını belirten Atatürk için uluslaşmak ve ulusal devlet kurmak, ulusal bağımsızlığı kazandırmak, savaşın birinci bölümüdür. Asıl önemlisi Türkiye’nin çağdaş uygarlık düzeyine erişmesidir. Dolayısıyla Türk devriminde laikliğin gelişmesi kademeli bir yol takip etmiş ve önce dini devletin dayanaklarından birisi olan saltanat, 1 Kasım 1922’de kaldırılmıştır. Saltanatın kaldırılmasını laikliğe doğru atılmış önemli bir adım olarak görmek de mümkündür. Zira Osmanlı Devleti’nin teokratik yapısında çok önemli bir öge ortadan kaldırılarak “halife”

⁴³⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın 9 Teşrin-i sâni 1332 Çarşamba gününde (22.11.1916) Bitlis’te yazdığı not için bkz., *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, Haz. Şükrü Tezer, Ankara, TTK, 1972, s. 75-76.

⁴³⁶ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, C. I, Ankara, TTK, 1966, s. 130.

⁴³⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 12.

⁴³⁸ Ergün Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994, s. 107.

boşlukta bırakılmıştır⁴³⁹. Atatürk devrimlerinin büyük bölümü laik devlet düzeninin kurulmasıyla ilgilidir. İşte bunlar arasında en önemli olanlardan biri ise, 3 Mart 1924 günü 431 sayılı kanunla halifeliğin kaldırılmış olmasıdır. Bu kararla Türkiye Cumhuriyeti’nde laikliğin sağlanması yolunda çok önemli bir adım daha atılmış, ayrıca toplumda laikliğe karşı olanların zamanla halifelik makamı etrafında toplanarak sadece laikliğe değil, aynı zamanda genç cumhuriyeti de tehlikeye düşürebilmeleri ihtimali de ortadan kaldırılmıştır⁴⁴⁰. Halifeliğin kaldırılması laikleşme yolunu açmış ve 3 Mart 1924 günü kabul edilen 429 sayılı kanunla, “Şer’iye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye Umumiye Vekâletleri”nin kaldırılması; 430 sayılı “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” ile de öğretim birliğinin sağlanması, artık dinsel örgütün ve eğitimin de önemli düzenlemelerden geçeceğini habercisiydi⁴⁴¹. Halifeliğin kaldırılmasından bir buçuk ay sonra Türk ulusunun en uzun süre yürürlükte kalmış olan Anayasası kabul edilmiştir. 1921 yılından beri devletin geçirdiği değişikliklere uydurulması için, tabir caizse bir yamalı bohça durumuna sokulmuş olan eski anayasa, yerini daha tutarlı ve açık bir Anayasaya bırakıyordu.

Bilindiği üzere yeni Türk Devleti’nin ilk Anayasası olan 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa’da devletin dini ile ilgili bir hüküm mevcut değildi. 29 Ekim 1923’de Cumhuriyetin ilanı ve Anayasada yapılan bir değişiklik, o günün şartları içinde birliğin sağlanması amacıyla tutucu çevreyi memnun etmek için bir nevi taviz mahiyetinde Anayasa’ya, “Devletin dini, dinî islâmdır” hükmü konulmuştur. 20 Nisan 1924 tarihli yeni Türk Devleti’nin ikinci Anayasasında da bu hüküm aynen muhafaza edilmiştir⁴⁴². Bunun yanı sıra bazı dinsel kökenli kurallarında bulunduğu 1924 Anayasasından, bu hükümlerin çıkarılması için 1928 yılını beklemek gerekecektir. Bu gecikmeyi Atatürk’ün “uygulamayı bir takım safhalara ayırmak ve adım adım yürüyerek hedefe ulaşmaya çalışmak” şeklinde özetlediği siyasi liderlik stratejisinin bir örneği olarak açıklamak mümkündür. Ancak şüphesiz ki devletin

⁴³⁹ Ahmet Mumcu, “Cumhuriyetin ilk Dönemlerinde Lâiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 2, (Mart 1985), s. 517.

⁴⁴⁰ Ergün Özbudun, “Atatürk ve Lâiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VIII, No. 24, (Temmuz 1992), s. 429.

⁴⁴¹ *Ozankaya*, s. 161-163.

⁴⁴² 20 Nisan 1924 tarihli Anayasasının 2.maddesinde, “Türkiye Devleti’nin dini, din-i İslâmdır” ibaresine karşılık 70.madde vicdan, 75.madde ise din ve ibadet özgürlüklerini güvence altına almaktadır. Bunun yanı sıra 16.maddeye göre milletvekilleri, 38.maddeye göre de Cumhurbaşkanı göreve başlamadan dinsel yemin edeceklerdi. Bkz. *Mumcu*, s. 520.

resmi bir dini olduğu görüntüsünü veren bu gibi hükümler, Atatürk devrimlerinin genel yönü ve devletin gitgide laikleşen yapısıyla çelişmektedir. Özellikle birbiri ardınca yönetsel, hukuksal ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen devrimler, artık devlet rejimine laik bir görünüm verme zamanının geldiğini açıkça göstermekteydi.

TBMM, 10 Nisan 1928’de çıkardığı Anayasa değişikliğini öngören bir kanunla, 1924 Anayasası’nın 2. maddesinde yer alan, “Türkiye Devleti’nin dini, dini İslâmdır” hükmü ile Anayasa’nın 26. maddesinde yer alan, “şer’i hükümlerin TBMM tarafından düzenleneceğini” öngören hükümleri kaldırmıştır. Ayrıca, 16. ve 38. maddelerde yazılı Cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin yeminlerindeki “vallahi” sözcüğü kaldırılarak yerine “namusum üzerine söz veririm” şekline dönüştürülmüştür⁴⁴³.

Böylece 1928 yılında yapılan bu değişiklikle Laik Cumhuriyet esası, hukuki yönden de tanınmış ve değer kazanmıştır. Kanunun gerekçesinde, laikliğin çağdaş uygarlık seviyesine yükselmenin temel şartı olduğu ve milletin ruh tekamülünden doğduğu belirtilmektedir. Bu Anayasa değişikliğinin bir önemli yararı da günün birinde gerici ve tutucu çevrenin devrimlerin Anayasaya aykırı olduğu yolunda ileri süreceği bir kozu da elinden almaktı⁴⁴⁴. Açıkça görüleceği üzere laiklik, sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ibaret bir devlet yönetimi, prensibi değil, aynı zamanda bir hayat tarzı, dünya ve toplum sorunlarına akılcı ve bilimci bir bakış açısıdır. Bundan dolayıdır ki laiklik, Türkiye’nin çağdaşlaşması temel hedefinden ayrılmaz ve onun zorunlu bir parçasını oluşturur. Gene bu temel öneminden dolayıdır ki Anayasalarımızda siyasi akımların etkinlik kazanmalarına set çekmiştir⁴⁴⁵.

Kısa süre içerisinde gerçekleştirilen Atatürk Devrimiyle Türk toplumunu kapalı Ortaçağ toplumu olmaktan açık, sivil, demokratik ve modern bir toplum olmaya, ümmetten ulusa, Ulusal Devlete, Cumhuriyete ve demokrasiye geçişin, yani Doğulu

⁴⁴³ Eroğlu, s. 430; Mumcu, s. 524.

⁴⁴⁴ Eroğlu, s. 432.

⁴⁴⁵ Laiklik, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1931 tarihli programında partinin “ana vasıflarından” biri olarak belirtilmiş ve 1937’de Anayasa değişikliği ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nın diğer beş ilkesiyle birlikte, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel niteliklerinden biri olarak Anayasa’ya girmiştir. Bkz. Ergün Özbudun, *a.g.m.*, s. 434-437.

bir toplum olmaktan kurtularak çağdaş uygarlığa yönelten köklü bir değişimin gerçekleşmesi başarıliyordu⁴⁴⁶.

3. Atatürk'ün Din ve Laiklik Anlayışı

Toplumların temel kurumlarından birini oluşturan din, evrende oluşan maddi ve hissedilen olayların ötesinde, ilmin sınırı ilerisindeki gerçeği insanların anlaması, onunla temas etmesi ve ona uygun yaşama çabasıdır. Vahiye dayanan dinlerin temel görevi, insanların bireyler olarak tek tek ulu bir varlık olan Allah'a bağlanmalarını sağlamaktır⁴⁴⁷. Cumhuriyetin kurucusu ve büyük bir devlet adamı olan Mustafa Kemal Paşa, kendi sözleriyle Allah kavramını “insan beyninin çok güç kavrayabileceği fizik ötesi bir mesele olarak açıklamakta ve “... Allah dünya üzerinde yarattığı bu kadar nimetleri, bu kadar güzellikleri insanlar yararlansın, varlık ve bolluk içinde olsun diye yaratmış ve azami derecede faydalanabilmek için de bugün evrenden esirgediği zekâyı, akli insanlara vermiştir!...”⁴⁴⁸ sözleriyle de insanın akıl yürütme yeteneğinin sınırları olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü insan akli, insanın soracağı ve sorması gereken soruların hepsine cevap verecek güçte değildir. Bazı soruların cevapları akıl çizgisinin dışına taşmaktadır. Bununla birlikte Atatürk'e göre, “din vardır ve gereklidir”, “Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası var ki din, Allah ile kul arasındaki bağlılıktır.”⁴⁴⁹

Belirli çevreler, daha baştan itibaren Atatürk'ün “dine karşı” veya “dinsiz” olduğu görüşünü yaymaya çalışmışlardır. Bu kişiler, daha sonraki dönemlerde bu yöndeki faaliyetlerini fırsat buldukça açık ve kapalı şekillerde sürdürmek istemişlerdir. Fakat Atatürk, bu gibi çevrelerin iddialarının aksine laik zihniyete sahip, “inanana” bir kişidir. O, konuşmalarında sık sık Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini dile getirmekte ve İslamlıktan bahsederken de hep, “dinimiz”, Hz. Muhammed'den bahsederken de “peygamberimiz, peygamber Efendimiz”

⁴⁴⁶ Hüseyin Naili Kubalı, “Atatürk Devrimleri ve Eski Reformlar”, *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, RCD Semineri Tebliğleri*, Ankara, TİTE Yayınları, 1972, s. 120; *Yücekök*, s. 59-60.

⁴⁴⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürkçü Düşünce Sistemi*, 3. Kitap, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 225; İbrahim Kaplan, “Atatürk'ün Hukuk ve Laiklik Anlayışı”, *SBF. Dergisi*, C. 52, No. 1-4, (Ocak-Aralık 1997), s. 363.

⁴⁴⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 108.

⁴⁴⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, 1. Kitap, İstanbul, MEB Yayınları, 1998, s. 452-453.

deyimlerini kullanmaktadır⁴⁵⁰. Ancak Atatürk, mensubu olmakla iftihar ettiği İslamlıkta şu iki yönü birbirinden ayırmaktadır⁴⁵¹: “Kaynağındaki saf şekliyle İslamlık, kaynağındaki saf şeklini kaybetmiş haliyle İslamlık”.

Kaynağındaki saf şekliyle olan İslamlığı Atatürk, bir din bilimcisinin yapabileceği ölçüde, objektif esaslara dayandırarak değerlendirmektedir. O’na göre İslamlık, en mükemmel dindir. Zira İslamlık, tabiata ve akla uygun bir dindir. Atatürk bu hükmünü, 31 Ocak 1923’te İzmir’de, eski Gümrük binasında yapılan bir toplantıda, halka hitaben yapmış olduğu konuşmada şöyle ifade etmektedir⁴⁵²:

“... bizim dinimiz akla en uygun ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilime ve mantığa uygun olması lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur. Müslümanların toplumsal hayatında, hiç kimsenin özel bir sınıf olarak varlığını korumaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler, dini hükümlere uygun hareket etmiş olmazlar. Bizde ruhbanlık [özel birdin adamları sınıfı] yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her kişi dinini, din işlerini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da okuldur...”

Atatürk, İslamlığın kaynağındaki saf şekliyle en mükemmel bir din oluşunun ikinci kanıtını, bu dinin Tanrı ile kul arasında aracı kabul etmeyişiinde görmektedir. İslamlıkta herkes Tanrı ile olan manevi temasını hiçbir aracıya gerek olmadan kurabilir. İslamlığın bu modern karakterini Atatürk, 20 Mart 1923’te Konya gençlerine Türk Ocağı’nda yapmış olduğu konuşmada şöyle açıklamaktadır⁴⁵³:

“Her şeyden önce şunu en basit bir dini gerçek olarak bilelim ki, bizim dinimizde özel bir sınıf yoktur. Ruhbanlığı [din adamları sınıfını] reddeden bu din, dinde tekelciliği kabul etmez. Mesela din bilginleri, mutlaka aydınlatma vazifesi din bilginlerine ait olmadıktan başka, dinimiz de bunu kesinlikle yasaklar. O halde biz diyemeyiz ki, bizde özel bir sınıf vardır. Diğerleri dinî yönden aydınlatma hakkından yoksundur. Böyle düşünecek olursak kabahat bizde, bizim cahilliğimizdedir. Hoca olmak için, yani dini gerçekleri halka telkin etmek için, mutlaka hoca elbisesi şart değildir. Bizim yüce dinimiz her erkek ve kadın Müslümana genel olarak araştırmayı farz kılar ve her erkek ve kadın Müslüman, toplumu aydınlatmakla yükümlüdür...”

Atatürk, İslamlığın aslında ilerlemeyi ve çalışmayı emreden bir din olduğunu çeşitli konuşmalarında dile getirmiştir. 5 Şubat 1923 tarihinde Akhisar’da,

⁴⁵⁰ Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1922’de saltanatın yıkılışına dair verilen karar dolayısıyla yapmış olduğu konuşmada şu cümlelere yer vermiştir. “... Ey Arkadaşlar! Tanrı birdir, büyüktür...” Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. I., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989, s. 288; Aynı şekilde 7 Şubat 1923’te Balıkesir Paşa Camii’nde vermiş olduğu Türkçe hutbesinde şunları söylemektedir: “Ey millet, Allah birdir, şanı büyüktür. Allah’ın selâmeti, atfeti ve hayrı üzerinize olsun...” Bkz., *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 98; Faruk Güventürk, *Din Işığı Altında Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Okat Yayınevi, 1964, s. 38-39; Fırlıklı, “Atatürk ve Din”, *Türk Kültürü*, C. XXVI, No. 304, (Ağustos 1988), s. 453-464.

⁴⁵¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, Haz. Kemal Aytaç, I. B., Ankara, TİTE Yay., 1986, s. 11

⁴⁵² *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 94.

⁴⁵³ *Atatürk’ün Söylev Demeçleri*, C. II, s. 148; *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, s. 12; Mehmet Önder, *Atatürk Konya’da*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989, s. 37.

Belediyede Hoca İsmail Hakkı Efendi'nin nutkuna cevap olarak çalışmanın önemini şu sözlerle vurgulamıştır:

“... Allah'ın emri çok çalışmaktır... çalışmak demek. boşuna yorulmak, terlemek değildir. Zamanın gereklerine göre ilim ve fen her türlü medeni buluşlardan azâmi derecede yararlanmak zorunludur... Dinimizin talep ettiği çalışmak sayesinde ki, üç buçuk senelik bir müddet zarfında pek mühim netice elde edilmiştir...”

Bu açıklamalarla, kaynağındaki saf şekliyle, İslam'lığın mükemmel bir din olduğunu vurgulayan Atatürk'ün, Hz. Muhammed'in ölümünden kısa bir süre sonra Müslümanların İslam'lığı yorumlayış ve değerlendirişlerinde hatalara düştüklerini de dile getirmektedir. O'na göre İslamlık, ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra, dini bir kurum olarak kendini benimseyen kavimlerin eski inanç ve gelenekleriyle karışmak suretiyle, kaynağındaki saflığını kaybetmiştir⁴⁵⁴. Fakat bu gelişim birden bire değil, yavaş yavaş olmuştur. Atatürk bu tarihi gerçeği 20 Mart 1923 tarihinde yaptığı Konya konuşmasında şöyle açıklamaktadır⁴⁵⁵:

“... İslâmiyetin ilk parlak devirlerinde mahsuli mazi olan âdatı sakîme bir zaman için kendini göstermeye ve ikâi nüfuza muktedir olamamışsa da, biraz sonra hakayiki İslâmiyeye temessük, esasatı İslâmiyeye tevriki harekât etmekten ziyade mazinin mevrusatından olan âdat ve itikadatı, dine karıştırmaya başlamışlardır. Bu yüzden Cemiyet-i İslâmiyeye dahil birtakım kavimler İslâm oldukları halde sukuta, sefalet, inhitata maruz kaldılar. Mazilerinin sakîm veya batıl itiyadat ve itikadıyla İslâmiyeti teşviş ettikleri ve bu suretle hakikatı İslâmiyeden uzaklaştıkları için kendilerini düşmanlarının esiri yaptılar...”

Atatürk, bütün İslam kavimlerinde görülen bu genel gelişime paralel olarak Türklerin durumunu da ayrıntılara inerek şöyle açıklamaktadır⁴⁵⁶:

“... Bu İslâm kavimleri içinde milletimiz olan Türkler, milli an'ane ve teamülleri itibariyle sâkim şeylere malik değillerdi. Türk ananat-ı içtimaiyesinin pek çoğu hakikati İslâmiyeye mutabık ve yakındı. Lâkin Türkler, bulundukları saha, yaşadıkları menatık itibariyle bir taraftan İran ve diğer taraftan Arap ve Bizans milletleriyle hali temasta idiler. Şüphe yok ki, temasların milletler üzerinde tesirleri görülür. Türklerin temas ettiği milletlerin o zamanki medeniyetleri ise tefessühe başlamıştı. Türkler bu milletlerin sâkim âdatından, fena cihetlerinden müteessir olmaktan men'i nefis edememişlerdir. Bu hal kendilerinde müşevveş, gayri ilmî, gayri insanî zihniyetler tevliidinden hâli kalmamıştır. İşte sukutumuzun belli başlı sebeplerinden birini bu nokta teşkil ediyor...”

Hatta Atatürk, Türk tarihinde İslamlıkla hiçbir ilgisi olmayan ve batıl itikatlardan ibaret ikinci bir dinin de oluşmuş olduğunu ifade etmektedir. 29 Ekim 1923'te Fransız yazarı Maurice Pernot'ya verdiği bir demeçte bu zararlı gelişimi şöyle tenkit etmektedir⁴⁵⁷:

⁴⁵⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, s. 13.

⁴⁵⁵ A.g.e., s. 13; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 143.

⁴⁵⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 93; *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, s. 14.

⁴⁵⁷ A.g.e., s. 14.

“Türk Milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat gerçeğe nasıl inanıyorsam, ona da öyle inanıyorum. Bilince ters, ilerlemeye engel hiçbir şey kapsamıyor. Halbuki, Türkiye’ye bağımsızlığını veren bu Asya milletinin içinde daha karışık, suni, boş inançlardan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu güçsüzler (zavallılar) sırası gelince, aydınlanacaklardır. Onlar aydınlığa yaklaşamazlarsa, kendilerini yok ve mahkum etmişler demektir. Onları kurtaracağız.”

Bu demeçten de açıkça görüleceği üzere Atatürk, gerçek dine değil, din gibi kabul edilen batıl itikatlara karşıdır. Dinin siyasete, menfaate ve baskıya alet edilmesi, insanlık tarihinde yaygın olan bir görünüştür. Atatürk, İslam tarihinde sık sık görülen bu olguyu zaman zaman din tarihi konusundaki zengin bilgisine dayanarak tahlil ve tenkit etmektedir. 1 Kasım 1922’de TBMM’nde saltanatın yıkılışına dair verilen karar dolayısıyla yapmış olduğu konuşmasında, bu konuyu şöyle yorumlamaktadır⁴⁵⁸:

“Görülüyor ki Resulullah’ın vefatından yirmi beş sene kadar kalil bir zaman sonra alem-i İslâmiyet içinde, İslâmın en büyük zevatından ikisi karşı karşıya iddia-yı hilafet ile arkalarından sürükledikleri aynı din ve aynı ırktaki insanları kanlar içinde bırakmakta beis görmediler. En nihayet, hiylesinde muvaffak olanı, saf ve nezih olanını mağlup ve evlâdı ayalini mahvü perişan eyledi. Ve bu suretle hilafet unvanı altındaki emaret-i İslâmiyeyi yine hilâfet unvanı altında saltanat-ı İslâmiye’ye tahvil etti...”

Mustafa Kemal Paşa, İslam tarihindeki bu olayın İslamlar arasında günümüze kadar devam eden bu bölücü sonucunu, 20 Mart 1923 tarihinde Konya’da yapmış olduğu konuşmasında ise şöyle değerlendirmiştir⁴⁵⁹:

“...Peygamberimizin irtihalinden sonra Hulefa-yı Raşidin hazeratının zamanlarında, hep doğrudan doğruya Hazreti Peygamberin irşadiyle İslâm olan Hulefa-yı Raşidinin tenviriyile selâmette bulunan kitle-i ümmet arasında hakiki nezahat, kalbî hürmet, ulvî bir irtibat vardı. Vaktâkı Muaviye ile Hazret-i Ali karşı karşıya geldiler. Sıffin vakasında Muaviye’nin askerleri Kur’an-ı Kerim’i mızraklarına diktiler ve Hazreti Ali’nin ordusunda bu suretle tereddüt ve zaaf husule getirdiler. İşte o zaman dine mefsedet, İslâmlar arasına münaferet girdi ve o zaman hak olan Kur’an, haksızlığı kabule vasıta yapıldı. En mütehakkim hükümdarlardan olan Muaviye’nin nasıl bir hiyle neticesinde sıfat-ı hilafeti de takındığını biliyorsunuz. Ondan sonra bütün müstebit hükümdarlar hep dini alet edindiler. İhtiras ve istibdatlarını terviç için hep sınıf-ı ulemaya müracaat eylediler...”

Aynı konuşmanın başka bir yerinde, İslam tarihinde dinin siyaset ve menfaate alet edildiğini Atatürk şöyle vurgulamaktadır⁴⁶⁰:

“... din kisvesi ve şeriat sözleriyle milleti izlâl ve iğfal eden alimlerin... böyle şerre alet olan insanların yüzündendir ki, dört halifeden sonra din daima vasıta-i siyaset, vasıta-i menfaat, vasıta-i istibdat yapıldı. Bu hal Osmanlı tarihinde böyle idi. Abbasiler, Emeviler zamanında böyle idi... böyle âdi ve sefil hiylelerle hükümdarlık yapan halifeler ve onlara dini alet yapmaya tenezzül eden sahte ve imansız âlimler tarihte daima rezil olmuşlar, terzil edilmişler ve daima cezalarını görmüşlerdir... Dini kendi ihtiraslarına âlet yapan

⁴⁵⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 292.

⁴⁵⁹ A.g.e., s. 148-149.

⁴⁶⁰ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 149-150.

hükümdarlar ve onlara delâlet eden hoca namlı hainler hep bu akıbete duçar olmuşlardır...”

Dinin, siyasete alet edilmesinin pek çok örneği, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nda da görülmüştür. Atatürk, bu korkunç gerçeği, 13 Ağustos 1923’te Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İkinci Dönemi’ni açış konuşmasında şöyle dile getirmektedir⁴⁶¹:

“Efendiler, Anadolu’da yeniden milli bir devletin kurulması milletimizin rüşti kiyasetini gösteren şayanı takdir bir eseri intibah idi; fakat düşmanlarla beraber Padişah ve Halife olan zat, bundan memnun olmadı. Paris’te imza ettikleri Sevr Muahedelerini cebren millete kabul ettirmek için müşterek tedabir aldılar. Anadolu’nun milli heyecanlarını bastırmak için müracaat olunmadık şeytanet bırakmadılar.

“Bir taraftan dini siyasete alet ittihaz ederek Anadolu mücahitlerini idama mahkum ettiler. Ahaliyi mahut fetvalarla mukateleye teşvik eylediler. Bir taraftan da bazı pespayelerin ceplerini doldurarak Kuva-yi İnzibatiye veya Hilâfet Ordusu namıyla üzerimize saldırdılar. Saf ve masum halkı birçok tasniat ile iğfal ederek dâhilde yer yer isyan ateşleri yaktırdılar.”

Bu söylevden de açıkça görüleceği üzere Atatürk dine değil, dinin siyasete, menfaate ve istibdata alet edilmesine karşıdır. Hemen burada şu gerçeği de vurgulamak gerekir ki, O, hakiki din adamlarına değil, dini bu gibi işlere alet eden sahte din adamlarına karşıdır. Bunların birbirine karıştırılmamasını isteyen Mustafa Kemal Atatürk, 20 Mart 1923’te Konya’da gençlere hitaben yapmış olduğu konuşmada, gerçek din adamı ile hoca kılıklı cahiller arasındaki farkı şöyle ortaya koymaktadır⁴⁶²:

“Efendiler, bir fikri daha tashih etmek isterim. Milletimizin içinde hakikî ulema, ulemamız içinde milletimizin bihakkın iftihar edebileceği âlimlerimiz vardır. Fakat bunlara mukabil kisve-i ilmiye altında hakikati ilimden uzak, lüzumu kadar taallüm edememiş, tariki ilimde lâıykı kadar ilerleyememiş hoca kıyafetli cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirine karıştırmamalıyız.

“Seyahatlerimde birçok hakikî münevver ulemamızla temas ettim. Onları en yeni terbiye-i ilmiye almış, sanki Avrupa’da tahsil etmiş bir seviyede gördüm. Ruh ve hakikatı İslâmiyeye vakıf olan ulemamızın hepsi bu mertebe-i kemaldedir. Şüphesiz ki, bu gibi ulemamızın karşısında imansız ve hain ulema da vardır, lâkin bunları onlara karıştırmak musib olmaz.”

Atatürk, kaynağındaki şekliyle ilim ve medeniyeti destekleyici bir karaktere sahip İslamlığın, daha sonraları Müslümanların medeniyete uzak durmaları yüzünden bu niteliğini kaybettiğini belirtmektedir. İslam kavimlerinin medeniyete uzak kalmalarının ana sebeplerinin başında ise, bu kavimlerin bugünkü medeniyeti bir “Hristiyan medeniyeti” şeklinde kabul ederek yanlış bir yola girdiklerini, 20 Mart 1920 tarihli Konya konuşmasında şu sözlerle dile getirmişti⁴⁶³:

⁴⁶¹ A.g.e, C. I, s. 333.

⁴⁶² A.g.e., C. II, s. 148.

⁴⁶³ A.g.e, C. II, s. 143-144.

“... İslâm âlemine dahil cem’iyat ile âlemi Hristiyanîyat kitleleri arasında birbirini gayri kabili af gören bir husumet mevcuttur. İslâmlar, Hristiyanların, Hristiyanlar İslâmların ebedî düşmanları oldular. Birbirlerine kâfir, mutaassıp nazariyle baktılar. İki dünya yekdiğeriyle asırlardan beri bu taassup ve husumetle yaşadı. Bu husumetin neticesidir ki, İslâm âlemi garbın her asır bir şekil ve rengi nevin alan terakkiyatından uzak kalmıştı. Çünkü ehli İslâm o terakkiyata ademi tenezzülle, nefretle bakıyordu. Aynı zamanda, iki kitle arasında uzun asırlardır devam eden husumet ilcasiyle İslâm âlemi silahını bir an elinden bırakmamak mecburiyetinde bulunuyordu...”

Bu açıklamalardan da görüleceği üzere Atatürk’ün din ve dindarlık anlayışı, sade ve boş inançlardan arındırılmış, İslamiyetin özündeki gerçeklere dayanan bir anlayıştır. Atatürk bu konu hakkında, “... Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi; fakat bina, yüzyıllardır ihmal edilmiş. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş, aksine olarak bir çok yabancı unsur-yorumlar, boş inançlar binayı daha fazla hırpalamış...” diyerek boş inançların dinin üzerindeki olumsuz etkisini vurgulamaktadır⁴⁶⁴. Atatürk sahip olduğu dünya ve İslam tarihi kültürü ile gerçek dinle; batıl, yani boş inançları, hurafeyi, iyi ayırıp tanımlamasını yapmış ve yeri geldikçe bu konularda toplumunu aydınlığa çıkarma yollarını aramıştır. O’nun sahte dindarlığa, din bezirgânlığına karşı ulusu uyanık tutmak için yapmış olduğu konuşmalarındaki ifadesi, son derece açık, kesin ve nettir. Samimi dindar kişi ile çıkarıcı, yobaz farkını çok iyi değerlendiren Atatürk, laiklikle dinin, din duygusu ile inanç ve ibadet alanının asla zedelenmeyeceğini, tersine manevi bakımdan içtenlikle yücelik kazanacağını iyi biliyordu. O, kendi çıkarları yararına dini sömürenleri, araç olarak kullananları ortadan kaldırmak istiyordu⁴⁶⁵. Atatürk, 16 Mart 1923’te Adana Türk Ocağı’nda yaptığı bir konuşmada konuya şöyle açıklık getirmiştir⁴⁶⁶:

“Bizi yanlış yola sevkeden habisler, biliniz ki çok kere din perdesine bürünmüşlerdir. Saf ve temiz halkımızı hep şeriat sözleriyle aldata gelmişlerdir. Tarihimizi okuyunuz, dinleyiniz, görsünüz ki, milleti mahveden, esir eden, yıpratan kötülükler hep din kılıfı altında küfür ve alçaklıktan gelmiştir. Onlar hep hayırlı davranışı dinle karşılarlar, halbuki hamdolsun hepimiz Müslümanız, hepimiz dindarız, artık bizim dinin gereklerini, dinin yasaklarını öğrenmek için şundan bundan derse ve akıl hocalığına ihtiyacımız yoktur. Analarımız, babalarımızın kucaklarında verdikleri dersler bile, bizim dinimizin esaslarını anlatmaya kâfidir... Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir ölçü vardır. Bu ölçü ile hangi şeyin dine uygun olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, ulusun yararına uygunsa, hiç kimseye sormayın, o şey dindir. Eğer bizim

⁴⁶⁴ Asaf İlbaý, *Asaf İlbaý Anlatıyor-Yakınlarından Hatıralar*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 102-103; Sadi Barak, *Atatürk ve Din*, İstanbul, Anıl Yayınları, 1962, s. 81-82; Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri*, İstanbul, MEB, 1998, s. 458-459.

⁴⁶⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler*, 2. Kitap, İstanbul, MEB, 1998, s. 330.

⁴⁶⁶ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 131.

dinimiz akla, mantığa uygun bir din olmasaydı, kusursuz olmazdı, dinlerin sonuncusu olmazdı...”

Atatürk, dinin kötüye kullanılmasına ve gaipten haber verilmesine karşı olmuştur. Nitekim, Atatürk’ün “Biz, ilhamlarımızı gökten ve gaipten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz. Bizim yolumuzu çizen; içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk Milleti ve bir de milletlerin tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir”⁴⁶⁷ sözleri, laikliğin dayandığı temelleri açıkça göstermektedir. Atatürk, “Gökten ve gaipten değil” ifadesiyle, devlet işlerinde dine dayandırılan kuralların etkisi olmadan, müspet ve insanlıkla ilgili bilimlere egemen kılmak istemektedir. Yani Atatürk’e göre laikliğin gerçek anlamı; iman ve ibadet dışındaki siyaset dahil bütün devlet hayatı, fikir hayatı ve ekonomik hayatımıza, müspet ve sosyal ilimlerin yol gösterici olmasıdır.

Atatürk’e göre, “Laiklik, sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması demek değildir. Laiklik tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir.”⁴⁶⁸ O’nun, “Din, bir vicdan işidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye karşı değiliz. Biz sadeci din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasıt ve fiile dayanan tutucu hareketlerden sakınıyoruz. Gericilere asla fırsat vermeyeceğiz”⁴⁶⁹ sözlerinden, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını; din kuralları ve ilkelerinin dünya işlerine, bunları düzenleyen kural ve yargılara karıştırılmaması anlamı çıkmaktadır. Ayrıca, bütün yurttaşların vicdanlarının emrettiği şekilde dine karşı durumlarını karşılaştırırken özgür olmalarını, din seçmekte ve ibadet konusunda aynı şekilde kişisel iradelerine bağlı kalmalarını; kişilerin veya toplulukların birbirlerine müdahale etmelerini, karşılıklı kınamalarda bulunmamalarını; fakat aynı zamanda devletin bu hak ve özgürlükleri koruyacak güvenceyi yerine getirmesini ve uygulamasını belirtmektedir⁴⁷⁰.

Düşünce ve inanç özgürlüğü demek olan laiklik ilkesi, Atatürk devriminin genel karakterini belirleyen en önemli ilkelerden birisidir. Bilim ve sanatın gelişmesi, bilimsel düşünüşün toplumun yönetimine egemen kılınması, kadın

⁴⁶⁷ A.g.e, C. I., s. 389.

⁴⁶⁸ Genelkurmay Başkanlığı, s. 111.

⁴⁶⁹ Mahmut Esat Bozkurt, *Yakınlarından Hatıralar*, İstanbul, [y.y], 1955, s. 103.

⁴⁷⁰ Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk-Komutan, İnkılapçı, Devlet Adamı Yönleriyle*, Ankara, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, 1998, s. 596.

haklarının tanınıp gerçekleştirilmesi, ancak laik bir ortamda gerçekleştirilebilirdi. Bunun içindir ki Atatürk'ün şu sözleri bir uyarı niteliği taşımaktadır⁴⁷¹: “Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler ve müritler ve meczuplar ülkesi olamaz. En gerçek, en doğru tarikat uygarlık tarikatıdır. Uygarlığın emir ve gereklerini yapmak, insan olmak için yeterlidir.”

Yüzyıllar boyunca her şeye dinsel açıdan bakmaya alışık bir Doğu toplumunun laikliğe geçişi kolay olmamıştır. Bu nedenle Atatürk, gerici tavır ve eylemler karşısında kesin ifadelerle konuşmuş ve Türkiye Cumhuriyeti ilkelerine bağlı olan herkesin de disiplinle böyle hareket etmesini istemiştir. Atatürk bu gerçeği şöyle dile getirmektedir⁴⁷²:

“Bir takım şeyhlerin, dedelerin, seyyidlerin, çelebilerin, babaların emirlerin arkasından sürüklenen ve falcılara, büyücülere, üfürükçülere, muskacılara, talih ve hayatlarını emanet eden insanlardan kurulu bir topluma, uygar bir ulus gözü ile bakılabilir mi? Ulusumuzun gerçek görünüşünü yanlış anlamda gösterebilen ve yüzyıllarca göstermiş olan bu gibi unsurlar ve müesseseler, yeni Türkiye devletinde, Türkiye Cumhuriyeti'nde sürüp gitmeli miydi? Buna önem vermemek, ilerleme ve yenileşme adına en büyük ve düzeltilmesi imkânsız bir hata olmaz mıydı?... Biz her vasıttan yalnız ve ancak, bir bakımdan faydalanırız. O da şudur: Türk ulusunu uygar dünyada, lâıyk olduğunu mevkie çıkarmak ve Türkiye Cumhuriyeti'ni sarsılmaz temelleri üzerinde her gün daha ziyade kuvvetlendirmek... ve bunun için de istibdat fikrini öldürmek...”

Mustafa Kemal Paşa'nın bütün hedefi, Türk ulusunun içine düştüğü kötü durumdan bir an önce kurtularak uygar dünyada hak ettiği yeri almasıdır⁴⁷³. Büyük insan Atatürk, Türk milletinin gerçekleri görmesini istemiş ve 4 Aralık 1923 tarihli konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir⁴⁷⁴: “...Gerici fikirleri güdenler belli bir sınıfa dayanacaklarını sanıyorlar. Bu katiyyen bir vehimdir, zandır, İlerleme yolumuzun üstüne dikilmek isteyenleri ezip geçeceğiz. Yenilik vadisinde duracak değiliz. Dünya müthiş bir cereyanla ilerliyor. Biz bu ahengin dışında kalabilir miyiz?...”

Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'da Cumhuriyet Halk Partisi binasında, Türk toplumunda ümmetçilik anlayışı ve tarikatların zararlarını şöyle dile getirmektedir⁴⁷⁵:

“Uygarlık tarikatı Türkiye; şeyhler, dervişler memleketi olamaz . Ölümlerden yardım ummak, uygar bir toplum için lekedir. Ortada bulunan tarikatların gayesi, kendilerine bağlı olan kimseleri dünyevî ve manevî hayatta mutlu kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin bütün şümûlü ile uygarlığın göz kamaştırıcı ışığı karşısında filan ve falan

⁴⁷¹ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler*, 2. Kitap, s. 332.

⁴⁷² *A.g.e.*, s. 333.

⁴⁷³ *A.g.e.*, C. II, s. 224; Ercümen Kuran, “Atatürk İnkılabının Özellikleri”, *Millî Kültür Dergisi*, No. 14, (Temmuz 1980), s. 9.

⁴⁷⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 95.

⁴⁷⁵ *A.g.e.*, C. II, s. 224-225.

şeyhin irşâdiyle maddi ve manevi mutluluğu arıyacak kadar ilkel insanların, Türkiye uygar topluluğunda var olabileceğini asla kabul etmiyorum...”

Bu düşüncesinde de son derece haklı olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk, kısa zaman içerisinde gerçekleştirmiş olduğu sayısız laik devrim hareketleriyle, dinsel açıdan baskıyı ortadan kaldırmış ve dine, insana saygıyı ön plana çıkartmıştır.

IV. BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİ SONRASINDA DİNİN YENİ KONUMU (1938-1950)

A. Atatürk Devrimlerinin Yerleşme ve Gelişme Süreci

Atatürk, modern Türkiye'nin doğuşunun metodu olan Türk Devrim düşüncesini, vicdanında bir sır olarak saklayıp, sırası geldikçe aşama aşama uygulama alanına koymuştur. Milli-laik demokratik bir hukuk devleti olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini Türk Devrimi ile atan Atatürk, Nutuk'ta bunu şu sözleriyle ifade etmektedir¹:

“Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkaliyle medenî bir heyet-i içtimaiye haline isâl etmektir. İnkılâbımızın umde-i asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zarurîdir. Memleket behemehal asrî, medenî ve müreffeh olacaktır. Bizim için bu, hayat davasıdır...”

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni laik temeller üzerinde oturtturarak, “Bu inkılaplar milletin selâmeti namına yapıldı” diyen Atatürk², dinin cahil bir toplum üzerindeki etkisini çok iyi biliyordu. Sahte din adamlarının ve din tacirlerinin elinde oyuncak haline gelen dinin, çok tehlikeli sonuçlar doğurduğunu yaşayarak görmüş, toplumun boş inançlardan kurtulması ve dinin gerçek yeri olan vicdanlara yerleştirilmesi için laik sistemin kurulmasını zorunlu görmüştür. Bu amaç doğrultusunda atılan adımlar ve birbiri ardınca çıkarılan kanunlarla³ siyasi iktidar ve din ilişkileri laik bir temele oturtulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, gerçekleştirdiği siyasal ve sosyal devrimlerin yanı sıra hutbe⁴, ezan⁵, ve ibadet gibi dini uygulamaların Türkçeleştirilmesi konusunda da büyük çabalar harcamıştır. Bilindiği üzere Cumhuriyetin ilanından hemen sonra Kuran'ın Türkçe'ye çevrilmesi görevi, Mehmet Akif (Ersoy) Bey'e,

¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 5. B., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997, s. 214.

² Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara, TTK., 1966, s. 45.

³ Saltanatın, Şeriye, Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin, hilâfetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Anayasa'dan dinsel bazı hükümlerin çıkartılması ve dinsel elbiselerin giyilemeyeceğine dair kanunlarla, teokratik yapı hukuksal alanda son bulmuştur. Bkz. Çetin Özek, *100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1968, s. 91.

⁴ İlk Türkçe hutbe, 15 ve 22 Mart 1926'da Göztepe Camii İmamı Cemalettin Bey tarafından okunmuş ve Diyanet İşleri Başkanı Rıfat (Börekçi) Efendi tarafından hazırlattırılan 58 hutbe örneği imamlara dağıtılmıştır. Kur'an ve hadis metinlerinin Arapça ve Türkçe, öğütlerin ise mutlaka Türkçe yapılmasını içeren bir talimatnamenin yayınlanmasıyla birlikte artık hutbelerin Türkçe okunduğu ve uygulamanın bütün yurttan yerleştiği görülecektir. Bkz. Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1972, s. 44.

⁵ İlk Türkçe ezan Dolmabahçe Sarayı'nda yedi hafız tarafından seslendirildikten sonra 3 Şubat 1932'de Ayasofya Camii'nde okunmuştur. Bu konuda hazırlanan genelgenin yayınlanmasıyla birlikte Türkçe ezan tüm yurttan uygulanmaya başlamıştır. Bkz. *A.g.e.*, s. 45.

tefsiri ise Elmalılı Mehmet Hamdi (Yazır) Bey'e verilmişti. Fakat Ersoy, Kuran tercümesinin aslının yerini tutamayacağı ve sadece mealinin yapılabileceğini belirterek görevi bırakmış, bunun üzerine hem tercümeyi, hem de çeviriyi Elmalılı Hamdi Bey gerçekleştirmiş ve 8 ciltten oluşan eserini yayınlamıştır⁶. Bu çalışmaları yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, ilk kez Türkçe Kuran okunması çalışmalarını başlatmış ve Hafız Yaşar Efendi, 22 Ocak 1932'de İstanbul Yerebatan Camii'nde "Yasin" suresini önce Arapça, daha sonra da Türkçe olarak okumuştur. 30 Ocak'ta ise, Ayasofya Camii'ndeki dini tören sonrasında okunan Türkçe Kuran, hoparlörlerle ve radyo aracılığıyla tüm halka duyurulmuştur⁷. Ancak bu girişimler, hutbe ve ezandaki kadar başarılı olamamış, Türk toplumunun dini ibadetlerini kendi dilinden yapmasını sağlamaya yönelik çalışmalar, çeşitli engellemelere takılmıştır⁸. Yüzyıllardır geri kalmış ve dinin etkisinde yaşayan bir toplumun geleneksel yapıdan bir anda kurtarılması kolay iş değildi. Ancak Mustafa Kemal Atatürk, devrimlere karşı gösterilen tüm gerici tepkileri azimle yenmesini bilmiş ve "irtica" karşısında asla taviz vermemiştir. "İdare-i maslahatçılıkla inkılâp yapılamaz" diyen Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak bastığı gün, ne kadar kararlı ve inançlı ise, irticaya karşı 1938 yılında da yine aynı kararlı ve inançlı tutumunu sürdürmüştür. "Tek başıma kalsam yine tepeler, yine öldürürüm" sözü, O'nun bu azminin ölümsüz bir ifadesidir⁹.

Türkiye Cumhuriyeti için beklenmeyen olay, 10 Kasım 1938'de meydana gelmiş ve Türk ulusu büyük kurtarıcısını kaybetmiştir¹⁰. O'nun ölümü sadece Türkiye'de değil, bütün dünyada üzüntü yaratmış, çeşitli ülkelerin devlet başkanları gönderdikleri başsağlığı mesajlarıyla bu üzüntüye ortak olmuşlardır. Atatürk'ün ölümüyle ebedi şef dönemi bitmiş, artık milli şef dönemi başlayacaktır. Bu arada, Cumhurbaşkanlığı seçimi için çalışmaların da hızlandırıldığı görülmektedir. Atatürk, hasta yatağında 5 eylül 1938 günü kendi el yazısıyla düzenleyip Beyoğlu VI.

⁶ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. V, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 1929-1935.

⁷ Jaeschke, s. 48.

⁸ CHP Genel Sekreteri Kütahya Milletvekili Recep Peker 1936 yılında meydana gelen gerici hareketlere değinerek dikkatli olunmasını istemektedir. Bkz, *B.C.A., B.C.A.*, Dos. 1. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 3. 14.. 17, (8. 2. 1936).

⁹ Fehbi Tanfer, "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No. 17, (Mart 1990), s. 319.

¹⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, 2. B., Ankara, TTK, 1998, s. 630.

Noteri'ne teslim ettiği vasiyetname dıřında¹¹ siyasal içerikli başka bir vasiyet bırakmamıştı. Çünkü, saltanat sistemine son verip ulusal egemenliğe dayalı bir cumhuriyet kurulmasını sağladığına göre, kendisinden sonra yerine geçecek devlet başkanını belirlemesi ya da vasiyet etmesi, savunduğu düşüncelerle çelişkiye düşmesi demektir¹².

Atatürk'ün hastalığının ağırlaştığı günlerde yerine kimin geçeceği, yalnız basının ve Türk kamuoyunun değil, Türkiye'deki diplomatik çevrelerin de üzerinde durdukları en önemli soru haline gelmişti. "Atatürk'ten sonraki iktidar savaşını" diye de nitelenen o dönemde, Cumhurbaşkanı adayı olarak 5 kişi üzerinde durulmuřtu¹³: İsmet İnönü, Fevzi akmak, Fethi Okyar, Abdülhalik Renda ve Celal Bayar.

Atatürk'ten sonra bir iktidar boşluğunun doğmamasına alışan Başbakan Celal Bayar, Atatürk'ün vefatıyla hemen Ankara'ya dönmüş ve Cumhuriyet Halk Partisi grubunu 11 Kasım'da toplantıya çağırmıştır. Parti grubunun süratle Cumhurbaşkanı adayını seçmesi ve aynı gün Millet Meclisi'nin Cumhurbaşkanı seçimini yapması gerekiyordu. Zira hızlı hareket edilmez ise, başlamış bulunan hilafet cereyanı halka ulaşabilirdi. Hem buna fırsat vermemek hem de cenaze merasimine gelecek olan yabancı devlet temsilcileri karşısına yetkili bir devlet başkanı ile çıkarak, Türk Milleti'nin birlik ve beraberlik içinde bulunduğu mesajının verilmesi gerekiyordu. Ayrıca, Atatürk'ün hayatından ümit kesildiği günlerde ortaya atılan hoş olmayan iddialar da böylece ortadan kaldırılacaktı. 11 Kasım 1938 sabahı Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı şükrü Kaya'nın davetiyle toplanan parti grubu, Cumhurbaşkanı adayı olarak Malatya Milletvekili İsmet İnönü'yü belirlemiş ve aynı gün toplanan Büyük Millet Meclisi'nde 348 milletvekili, tek aday olan İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'nı oy birliğince kabul etmiştir. Cumhurbaşkanı seçimine katılmayan İsmet İnönü, sonuç kendisine bildirildiğinde, Meclise gelip Anayasa gereğince yemin etmiş ve bir teşekkür konuşması yapmıştır. Konuşmasına

¹¹ 28 Kasım 1938'de Ankara Adliyesi'nde özel bir törenle açılan vasiyetname, 6 maddeden oluşmakta ve vasiyetnamenin ilk bölümü Cumhuriyet Halk Partisi, ile ilgilidir. "Malik olduğum bütün nutuk ve hisset senetleri ile ankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi, Cumhuriyet Halk Partisi'ne atideki şartlara terk ve vasiyet ediyorum." Bkz. Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasal Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, C. I, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1965, s. 137.

¹² şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi-ağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 1. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1999, s. 13; Salahi R. Sonyel, "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Atatürk'ün Son Günleri", *Belleten*, C. XXXV, No. 140, (Ekim 1971), s. 554.

¹³ *Turan*, s. 16.

Atatürk'ün kaybindan duyduğu derin üzüntüyü dile getirerek başlayan İnönü, inkılapların bekçisi olduklarını, devletin güvenlik içinde devam edeceğini ve milletin eşit şartlar altında huzur içinde yaşatılacağını söylemiş ve uygulanacak yöntemi, “zora varmayan otorite, anarşiye varmayan hürriyet” şeklinde özetleyerek çeşitli vaatlerde bulunmuştur¹⁴.

Türkiye için artık yeni bir dönem başlıyordu. Çok partili düzene geçinceye kadar devam edecek bu döneme, İnönü'nün Aralık 1938'den itibaren kullanacağı “Milli Şef” unvanından dolayı “Milli Şeflik Dönemi” denilecektir¹⁵.

1. CHP Dördüncü Olağanüstü Kurultayı (26 Aralık 1938)

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, ilk iş olarak yeni hükümeti kurmakla Celal Bayar'ı görevlendirmiştir. Onun kurduğu ve İnönü'nün de onayladığı yeni kabinede, kimi bakanlıklarda yapılan değişiklikler, Atatürk'ün yakın çevresi olarak bilinen bazı kimselerin yönetim dışı bırakılacaklarının ilk işareti olmuştur¹⁶. İnönü, yeni Bayar Hükümeti oluşturulurken Şükrü Kaya ile Tevfik Rüştü Aras'ın kabine dışında bırakılmasını anılarında şöyle açıklamaktadır¹⁷: “...İlk hükümet için İçişleri ve Dışişleri Bakanlarını değiştirmesini Celal Bayar'a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti.”

Bu iki bakanlığa güvendiği kimseleri, diğer bir ifadeyle kendi çevresinden olanları getiren Cumhurbaşkanı İnönü, bu hareketi ile hükümetin kuruluşuna ve icraatına müdahalede bulunmayacağına söz vermesine rağmen ilk müdahalesini yapmıştır¹⁸. Şükrü Kaya İçişleri Bakanlığı'ndan ayrılınca CHP tüzüğü gereğince, yürütmekte olduğu “Parti Genel Sekreterliği” görevini de bırakmak zorunda kalmış

¹⁴ İsmet Bozdağ, *Bir Çağın Perde Arkası, Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmesi*, İstanbul, 1972, s. 212-217.

¹⁵ Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Nedenler*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998, s. 29-33.

¹⁶ 1924 yılından başlayarak Cumhuriyet hükümetlerinde görev almış ve çeşitli bakanlıklardan sonra İçişleri Bakanlığı'nı üstlenen Şükrü Kaya, 1925'ten beri Dışişleri Bakanlığı'nı sürdüren Dr. Tevfik Rüştü Aras ile milletvekilliklerinin yanı sıra Çankaya'ya yakınlıkları ile bilinen Kılıç Ali, Salih Bozok ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, bu yakın çevreden sayılıyorlardı. Atatürk ile İnönü arasında görüş ayrılıklarının artmasında ve İkinci Adam'ın Başbakanlıktan ayrılmasında bu çevrenin etkili olduğu kabul edilmiştir. En azından İnönü bu düşüncededir. Bkz. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 18; Cemal Kutay, *Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler*, İstanbul, Alioğlu Yayınları, 1982, s. 163-764.

¹⁷ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1999, s. 325.

¹⁸ Önceki Bayar Hükümeti'nde görev almayı kabul etmeyen Doktor Refik Saydam, bu müdahale sonunda İçişleri Bakanlığı'na, Şükrü Saraçoğlu ise Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Dışişleri Bakanlığı'na getirilmiştir. Saraçoğlu'ndan boşalan Adalet Bakanlığı'na Hilmi Uran'ın getirilmesi dışında başka bir değişiklik olmamış, fakat kısa bir süre sonra yeni değişiklikler kendini gösterecektir. Bkz. Kutay, s. 164; Turan, s. 19.

ve parti içindeki etkinliğini de yitirmiştir. Celal Bayar'ın ikinci kabinesi, 16 Kasım'da yapılan oylamada TBMM'den güven oyu alarak çalışmalara başlamış, ancak hükümetin ömrü fazla uzun olmayacaktır.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bakanlıklar nezdinde yapmış olduğu değişiklikler bununla sınırlı kalmamış, çeşitli nedenlerle Atatürk'e ve kendisine karşıt düştükleri için yönetim dışında kalan eski silah arkadaşlarını yanına almayı, buna karşılık Atatürk'ün yakın çevresindeki karşıtlarını da etkisiz duruma sokmaya karar vermiş görünüyordu¹⁹. Öncelikle Atatürk'ün ölümüyle boşalan CHP Genel Başkanı unvanını da alıp partiye egemen olması gerekiyordu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin yukarıdan aşağıya doğru uzanan otoriterliğini daha da kuvvetlendirmek maksadıyla Atatürk'ten sonraki ilk günlerden itibaren, Cumhurbaşkanı'nda olağanüstü bir parti kongresi toplanılması arzusu vardı.

Öncelikle, isteklerinin gerçekleşmesi için parti tüzüğü'nün yeniden hazırlanmasını gerekli gören İsmet Paşa, bu konuda en sadık adamı olan İçişleri Bakanı ve Parti Genel Sekreteri olan Refik Saydam Bey'i görevlendirmiştir. İnönü'nün direktifleri doğrultusunda, parti tüzüğünde yapılan değişiklikler konusunda Başbakan Celal Bayar'ın da fikirleri alınmıştır. Bu esnada bir yurt gezisine çıkan Cumhurbaşkanı İnönü, Kastamonu'da yapmış olduğu konuşmada, CHP üzerinde durarak yakında parti içerisinde bir takım değişikliklere gidileceğinin ilk sinyallerini de vermiştir²⁰: "... Parti azalığının, hususi menfaat mülahazasına asla tenezzül ve müsaade etmeyen bir siyasi terbiyenin sıfatı ve şartı telakki etmek sayesinde, partiyi bütün vatandaşları kucaklayan büyük bir aile ocağı haline getirebiliriz."

Bu geziden bir süre sonra Başbakan Celal Bayar, Parti Genel Başkan Vekili sıfatıyla 26 Aralık 1938'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin Olağanüstü Kurultayı'nı aşağıdaki gündem maddeleriyle toplantıya çağırmıştır²¹: "Nizamnamenin genel başkan intihabına aid maddelerin tadil ve tanzimi, Genyön Kurul (Genel Yönetim Kurulu) intihabı."

¹⁹ *Turan*, s. 20.

²⁰ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1986, s. 63.

²¹ Gerçekte 1935 yılında kabul edilen tüzüğün 30. maddesine göre, Kurultay toplama yetkisi Genel Başkan'a aittir. Maddede "Genel Başkan Vekili" sözü geçmemektedir. Buna rağmen Kurultay toplantıya çağrılır. Bu normaldir, çünkü normal kurultaya henüz zaman vardır. Çünkü Parti o zamana kadar Genel Başkanı'ya kalamazdı. Bkz. *Koçak*, s. 64; *Turan*, s. 20.

Olağanüstü Kurultay'a partili 375 milletvekili ile 216 delege ve 7 Vali katılmıştır. Kurultay Celal Bayar'ın Genel Başkan Vekili sıfatıyla yapmış olduğu konuşma ile açılmış ve Kurultay Başkanlığı'na TBMM Başkanı Abdülhalik Renda, Sekreterliklere de Aydın Delegatesi Adnan Menderes ile İçel delegesesi Mithat Köroğlu seçilmiştir. İlk olarak Parti Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı Refik Saydam, bir konuşma yaparak kurultayın toplanma gerekçesini açıklamış ve tüzük değişikliği ile ilgili maddeleri kurultaya sunmuştur. Kurultay Genel Komisyonu'nca onaylanan ve kurultaya katılan delegelerce de olduğu gibi kabul edilen tüzük maddelerinde Atatürk²², partinin "Ebedi Başkanı" olarak nitelendirilmekte ve İsmet İnönü de "Değişmez Genel Başkan" kabul ediliyordu²³.

Kurultayda tüzük değişikliği görüşmelerinde genel başkanlığın değişmez olmasını en çok savunanlar Şemsettin Günaltay, Mahmut Esat Bozkurt ve Ali Galip Ursavaş olmuştu. Görüşmeler sonunda yapılan seçimde İsmet İnönü oybirliği ile CHP'nin Değişmez Genel Başkanı seçilmiştir. Bir teşekkür konuşması yapmak için kürsüye gelen İsmet İnönü, Ebedi Şef Atatürk'ün giriştiği ulusal savaş ve devrimlerin önemini belirterek, TBMM ya da CHP yönetimi dışında kalan kişileri CHP çatısı altında toplanmaya davet etmiş ve şu noktaları vurgulamıştır²⁴:

"CHP'nin anlayışı, bütün vatandaşları kendisinin sevgi ve hizmet ortamında toplamaktır. Partimiz, ulus yararında küçük hislerin üstüne çıkabilen, bütün vatandaşları tatmin edecek en sağlam prensipleri, en az ayrıntı ile saptayabilmiştir... Vatandaşlarımın BMM etrafında ve sade bir vatandaş olmakla hayatımın büyük gururunu dolduran Cumhurbaşkanı etrafında birliği o derecededir ki, gerekirse bütün Türk ulusunu varıyla ve canıyla bir sınır üzerinde, şimdiye kadar bu ulus tarihinde görülmemiş sürat ve hevesle toplayabileceğimizden asla şüphe etmiyorum."

Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Genel Başkan Vekilliğine Celal Bayar'ı getirmiş ve kendisini daima desteklemiş olan Refik Saydam'ı da Genel Sekreterliğe atamakla ödüllendirmiştir. Bu atamalar, İnönü'nün parti içindeki otoritesini arttırması anlamına da gelmektedir²⁵. Olağanüstü Kurultay'ın toplandığı

²² Olağanüstü Kurultay, tarafından kabul edilen tüzük maddeleri şöyledir: "Partinin banisi (kurucusu) ve ebedi Başkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin müessisi olan Kemal Atatürk'tür (madde 2), Partimizin değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür (madde 3), Partinin değişmez genel başkanlığını aşağıdaki üç şekilde boşalabilir: a) Vefat b) Vazife yapamayacak hastalık c) İstifa (madde 4)". Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C. II, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1967, s. 39-40.

²³ *Akandere*, s. 46-47; Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001, s. 214.

²⁴ Kadri Kemal Kop, *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, İstanbul, Akay Kitabevi, 1945, s. 17-21; *Turan*, s. 21; Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, 2. B., İstanbul, Milliyet Yayınları 1987, s. 113.

²⁵ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasal Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'ni Mevkii*, C. I, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1965, s. 140.

dönemde dünya iki kutba ayrılmış ve totaliter rejimler Avrupa’da egemen duruma gelmişlerdi. Artık Avrupa bir savaşın eşiğindedir. İşte bu koşullar altında Değişmez Genel Başkanlık ve Milli Şeflik kurumu için CHP tüzüğünde yapılan değişikliğin gerekçesi şöyle vurgulanmaktadır²⁶:

“Şefin rolü her memlekette, bilhassa parti hayatına girmiş memleketlerde çok mühimdir. Çünkü politik kanaatleri ekseriya prensipler halinde birleştirip olgunlaştıracak ve prensipleri aşılacak ve mütemadiyen besleyecek, memleket siyasetine istikamet verecek, millet efradını politik sahada yetiştirecek olan şeftir. Her cemiyette ve her parti içinde bu yüksek vasıflarda şahsiyetleri daima hazır bulmak kolay olmadığı gibi bir siyasi partinin, idare-i âliyesini eline teslim ve emanet ettiği makam ve şahsiyet üzerine sık sık değişiklikler yapması da otoriteyi zayıflatmak bakımından mahzurdan ari addedilemez... Partimizin kurulduğu günden beri fiilen başkanlığını yapan, yeni rejimin bütün müesseselerini ve eserlerini kendi eliyle kuran, bütün milletçe tabii ve milli insiyakla Milli Şef tanınan ve büyük Meclisin tam ittifakı ile Cumhurbaşkanlığına seçilen Milli Şef İsmet İnönü’nün Değişmez Genel Başkan olduğunu tespit ve ifade maksadıyla yazılmıştır.”

Böylece 26 Aralık 1938 CHP Olağanüstü Kurultayı’ndan sonra Mustafa Kemal Atatürk, “Ebedi Şef” olarak anılmış ve İnönü için de çok partili düzene geçinceye kadar “Milli Şef” deymi kullanılmıştır. Önceleri, İnönü için şahsi övgü olmaktan öteye geçmeyen, siyasi değeri bulunmayan şef isimlendirmeleri vardı. Artık İnönü, bundan böyle her yerde “Milli Şef” olarak anılacak ve şeflik bir unvan olarak bu döneme isim olarak verilecekti.

2. İç Politikada Gelişmeler

a) İsmet İnönü’nün Barış Girişimi Ara ve 1939 Yılı Genel Seçimleri

İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilince bir yandan hükümet ve Meclis üzerindeki otoritesini arttırırken, diğer yandan da çeşitli nedenlerle boşalmış olan 13 milletvekilliği için 31 Aralık 1938’de seçim yaptıracaktır. Bu seçimlerin en büyük özelliği ise, İsmet Paşa’nın Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın önde gelen isimlerini aday göstermesidir. Bir dönem Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmazlığa düşen başta Kâzım Karabekir olmak üzere, Atatürk’ten sonra Cumhurbaşkanlığını umut eden eski başbakanlardan Fethi Okyar, gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın ve Atatürk’ün çevresinden sayılan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, İsmet İnönü’nün girişimleriyle bu seçimde aday olup tekrar Meclis’e gireceklerdir. Bunlardan Soyak’ın doğrudan İnönü’nün karşıtı olduğu halde Çankaya’dan

²⁶ *Bila*, s. 114; *Giritlioğlu*, s. 141; *Koçak*, s. 166; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, 2. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 572-573.

uzaklaştırılmak için aday gösterildiği anlaşılmaktadır²⁷. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın önde gelen bu liderlerinin İnönü'nün desteğiyle Meclis'e girmeleri çeşitli yorumları da gündeme getirmiştir. Özellikle bu dönem içerisinde Avrupa devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan ve bloklaşmalardan kaygı duyan İnönü, öncelikle yurtda iç barışı ve birlikteliğin sağlanmasını gerekli görmüştür. Eski karşıtlarla işbirliğine karar verdiğinde amacının, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi ve Serbest Cumhuriyet Partisi dönemlerinden geriye kalan huzursuzlukları gidermek olduğunu anılarında şöyle dile getirmektedir²⁸: “Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak, dahilde emniyet tesisinin (içte güven sağlamanın) lâzım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskinini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şeydi. İhtilaf ve nifak (anlaşmazlık ve bozgunculuk) esasen şahsiyattan (kişiliklerden) doğmuştu.”

İsmet İnönü bu davranışıyla Bağımsızlık Savaşı'nın önde gelen liderlerinin kendisine değil, Mustafa Kemal Atatürk'e muhalif olduklarının mesajını vermeye çalışmıştır. Ayrıca, 31 Aralık 1938'de yapılan ara seçimlerle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne giren bu liderlere²⁹ önemli görevler vererek, liderlerin oluşturduğu muhalefeti de etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Nitekim, ara seçimlerden Meclis'e giren Karabekir, Yalçın ve Okyar birkaç gün sonra 9 Ocak 1939'da bağımsız milletvekilleri Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele ile birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılacaklardır³⁰. Bu gelişmelerden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, 27 Ocak 1939'da seçim kararı alarak, zamanı gelmiş olan seçimlerin Mart ayında yapılmasını kararlaştırmıştır. 6. Dönem milletvekillerinin belirleneceği ve iki dereceli olarak yapılacak olan bu seçimlere, 22 yaşını doldurmuş ve birinci derecede seçmen olmaya hak kazanmış vatandaşlar katılabiliyordu³¹. 15 Mart'ta başlayarak 26 Mart'ta sonuçlanan bu seçimlerde, Atatürk dönemi dargınları Meclis'e alınırken, Atatürk'ün çevresinden sayılanlar aday gösterilmeyerek yönetimin dışında bırakılmışlardır³². Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, 24 Mart 1939 günü parti

²⁷ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, s. 22.

²⁸ İnönü, *Hatıralar*, C. II, s. 327.

²⁹ İsmet İnönü'nün önerisiyle Meclis'e giren Bağımsızlık Savaşı'nın önde gelen liderlerinden bazıları şunlardır: “Kâzım Karabekir, Ali Fethi Okyar, Hüseyin Cahit Yalçın, Naci Tınaz...” Ayrıntılı bilgi için bkz., Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1986, s. 71.

³⁰ Turan, s. 23.

³¹ 15 Mart'ta başlayan ve ikinci seçmelerin yapıldığı ilk tur seçimlerinde, ilk seçmenler tarafından 40979 kişi ikinci seçmen seçilmiştir. İkinci turda ise, ikinci seçmenler Meclis'e gidecek olan milletvekillerini seçeceklerdi. Bkz. Koçak, s. 219.

³² Dr. Tevfik Rüştü Aras, Şükrü Kaya ve Kılıç Ali aday gösterilmeyenler arasındadır. Bkz., *Goloğlu*, s. 10.

merkezince kararlaştırılan milletvekili aday listesini ikinci seçmenlere sunmuş ve seçimlerin ikinci basamağında TBMM'ne 424 milletvekili girmeye hak kazanmıştır³³. Ancak Hatay'ın Anavatana katılmasından sonra milletvekili sayısı 429'a çıkacaktır³⁴.

1939 Genel Seçimleri'nde CHP tarihinde ilk defa yaşanacak bir olay gerçekleşmiştir. 21 Mart'ta tamamlanan birinci tur seçimlerinden sonra, 22 Mart'ta yaklaşık olarak 28 ilden gelen ikinci seçmenlerle Ankara'da bir toplantı yapılmış ve milletvekili adaylarının belirlenmesi için görüşmelerde bulunulmuştur. Böyle bir danışma toplantısı CHP tarihinde ilk defa olmaktadır³⁵. Bununla birlikte bu genel seçimlerle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, 1938 yılı ara seçimlerinde başlatmış olduğu barış politikasını da devam ettirdiği görülmektedir.

Genel seçimlerden sonra TBMM, ilk toplantısını 3 Nisan 1939'da yapmış ve toplantıyı en yaşlı üye olan General Dr. Besim Ömer Akalın açmıştır. Milletvekillerinin yemin töreninden sonra Meclis Başkanlığı'na Çankırı Milletvekili Mustafa Abdülhalik Renda getirilmiş ve Ankara Milletvekili İsmet İnönü, oybirliği ile tekrar Cumhurbaşkanı seçilmiştir³⁶. Cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra istifa eden I. Saydam Kabinesi'ne de aynı gün yeniden hükümeti kurma görevi verilmiştir. Refik Saydam'ın kurduğu ikinci hükümette, birkaç değişikliğin dışında üyelerin yerlerini koruduğu görülmektedir. Ancak yeniden oluşturulan II. Saydam Kabinesi'nde 11 bakanlık sayısı 13'e çıkarılmış³⁷ ve hükümet 10 Nisan 1939'da Meclis'ten güvenoyu alarak göreve başlamıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, Atatürk'le anlaşmazlığa düşen eski arkadaşlarına yönetimde yer verme girişimi, çok geçmeden devrimlerden ödün vermede etkili olacaktır. Özellikle Kâzım Karabekir Paşa, milletvekili seçildikten sonra Atatürk dönemini suçlar nitelikte eleştirilere başlamıştır. 3 Nisan 1939'da Tan gazetesine vermiş olduğu bir demeçte, “son on beş

³³ 26 Mart seçimlerinde CHP'nin gösterdiği 420 aday, milletvekili seçilmiştir. Ayrıca 4 milletvekili de bağımsız olarak Meclis'teki yerini almıştır. Bilindiği gibi Parti listesinden bağımsız aday gösterme sistemi, ilk kez Atatürk döneminde 1931 seçimlerinde uygulanmış ve o seçimlerde 20 milletvekili bağımsız aday olarak seçilmişti. 1939 Genel Seçimleri'nde bağımsız milletvekili seçilen kişiler ve seçildikleri iller şunlardır: Berç Türker (Afyon), Dr. Nikola Taptas (Ankara), İstamat Özdemir (Eskişehir), Dr. Abravaya Marmaralı (Niğde). Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak, s. 220.

³⁴ Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi, 1939-1945*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1974, s. 11.

³⁵ Koçak, s. 219.

³⁶ Goloğlu, s. 11.

³⁷ Muhabere ve Münakale (Haberleşme ve Ulaştırma) ile Ticaret adıyla iki yeni bakanlık kurulmuştur. Haberleşme ve Ulaştırma Bakanlığı'na Ali Çetinkaya, Ticaret Bakanlığı'na Cezmi Erçin atanmış, Çetinkaya'dan boşalan Bayındırlık Bakanlığı'na ise Ali Fuat Cebesoy getirilmiştir. *Turan*, s. 30.

yılı modern hurafelerin etkisinde kalmış bir dönem” olarak niteleyen Karabekir, “yalnız herhangi bir davacının ifadesine göre hüküm vermek doğru olmaz” gibi sözlerle Atatürk’ü tek başına hareket eden bir davacı olarak nitelemektedir. Bu düşüncesine kanıt olarak da, Atatürk’ün “Büyük Nutuk” diye anılan söylevinde birtakım yanlışlıkların ve haksızlıkların yapıldığını öne sürmektedir. Ancak, Karabekir’in bu suçlamaları kamuoyunda büyük tepkilere neden olmuş, özellikle üniversiteli gençler toplantılarla Tan gazetesini protesto etmişlerdir. Tepkiler üzerine gazete söyleşinin devamını yayınlamamıştır. CHP Meclis Grubu’nda da konu gündeme getirilmiş ve Kâzım Karabekir “Atatürk’e dil uzatmayı aklından bile geçirmediyi” açıklamak gereğini duymuştur. Fakat Karabekir, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın lideri olarak kendisini görmekte olup, haksızlığa uğradığını ve Söylev’de de tek yanlı ve çok yanlı bir durumun sergilenerek kendisinin ikinci plana atıldığı bu iddiasından vazgeçmeyecektir³⁸.

Milli Şef İsmet İnönü’nün Dr. Refik Saydam’a kurdurduğu hükümet, 3 Nisan 1939’dan 9 Temmuz 1942 yılına siyasal hayatta aktif rol oynamıştır. Fakat, 8 Temmuz’da Başbakan Refik Saydam’ın ani ölümüyle Başbakanlığa Şükrü Saraçoğlu atanacaktır. Bu süre içerisinde CHP, yeniden yapılanma süreci içerisine girmiş ve 29 Mayıs-3 Haziran 1939 tarihleri arasında 5. Olağan Büyük Kurultayı’nı gerçekleştirmiştir. Bu kurultayda da İnönü’nün parti üzerindeki denetimini arttırdığı ve partinin üst düzey yönetimine doğrudan atama yapabilme yetkisini elde ettiği, kurultay tutanaklarında açıkça görülmektedir³⁹.

b) Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri

Hazırlıkları 1935’te başlatılıp 1937’de denemesine girişilen ve 1940’da yasallaşan Köy Enstitüsü sistemi, Cumhuriyet aydınlanmasının eğitim alanındaki en özgün ve en çok ses getiren bir uygulamasıdır.

17 Nisan 1940’da kabul edilen, 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu’na göre, “Köy Öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazi bulunan yerlerde Maarif Vekilliği’nce [MEB] Köy Enstitüleri açılır.” Bu yasa hükmüne göre enstitülerin görevi sadece köy öğretmeni yetiştirmekle

³⁸ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, s. 27.

³⁹ Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, 2. B., İstanbul, Milliyet Yayınları, 1987, s. 125-128; *Cumhuriyet Halk Partisi 1939 Kurultay Zabıtları*, Ankara, Ulus Basımevi, 1939.

sınırlı olmayıp, öğretmenle birlikte sağlık görevlileri, teknisyenler gibi meslek elemanları yetiştirmektir⁴⁰.

(1) Kuruluş Amaçları

Türk Milli Eğitimi, Türk Milleti'nin daha güçlü, daha refahlı olmasında ve kişilerin mutluluğunda Atatürkçülüğün bir bütün olarak anlaşılıp uygulanmasında, Türk Devleti'nin milli davalarının, ideolojisinin anlaşılıp anlatılmasında, kuşaktan kuşağa iletilmesinde temel faaliyetleri kapsayan bir sistemdir. Atatürk, Yeni Türk Devleti'nin temellerinin atılmaya başladığı Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarında bile, ülkeyi çağdaş medeniyete ulaştıracak Milli Eğitim sistem ve kurumlarını araştırmaya başlamıştı. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın en buhranlı günlerinde 16 Temmuz 1921'de Ankara'da Maarif Kongresi'nin (Milli Eğitim Şurası) toplanması bunun kanıtıdır⁴¹. söz konusu kongreyi açış konuşmasında eğitimi, milletleri uygarlığa götüren ve Türk Devleti'ni dinamik ideale ulaştıracak bir araç olarak yorumlayan Atatürk, konuşmasına şu sözlerle devam etmiştir:

“... Devlet bünyesinde yüzyıllar boyu derin idari ihmallerin neden olduğu yaraları iyileştirmede verilecek emeklerin en büyüğüne hiç kuşku yok ki, irfan yolunda esirgemememiz lazımdır... Şimdiye kadar takip olunan öğretim yöntemlerinin, milletimizin gerileme tarihinde önemli etken olduğu kanaatindeyim. Onun için bir Milli Eğitim Programı'ndan söz ederken, eski devrin boş inançlarından ve yaradılış niteliklerimizle hiç de ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilen bütün etkilerden tamamen uzak, milli karakterimiz ve tarihimizle uyumlu kültür kastediyorum. Çünkü, milli dehamızın tam olarak gelişmesi, ancak böyle bir kültürle sağlanabilir. Herhangi bir yabancı kültür, şimdiye kadar takip edilen yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir. Fikri kültür ortamla uyumludur. O ortam milletin karakteridir...”

Mustafa Kemal Atatürk'ün, eğitim teşkilatının esaslarını ve verimli bir çalışma sağlayacak ilkelerin hazırlanması gerektiğini vurgulayan konuşmasına, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın hemen sonunda da “Milletimizi gerçek saadete ulaştıracak irfan ordusudur” diyerek eğitime verdiği önemi vurgulaması son derece önemlidir⁴². Henüz Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın sona ermediği ve Lozan Antlaşması'nın

⁴⁰ Niyazi Altunya, “Köy Enstitüleri” *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, Yıl: 3, No. 26, (Nisan 2002), s. 1.

⁴¹ Esengül Balcı Bucak, *Türkiye'nin Eğitim Politikaları ve Siyasi Parti Ödülleri*, Ankara, Adım Yayınları, 1993, s. 118.

⁴² Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük, Atatürkçü Düşünce Sistemi*, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 129-130; *TBMM Zabıt Ceridesi*, I. Dönem, 3. Toplantı, C. 188, s. 5.

imzalanmadığı günlerde Anadolu’da bir yurt gezisine çıkan Atatürk halka şunları söylemektedir⁴³:

“Arkadaşlar! Bundan sonra pek mühim zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zaferler süngü zaferleri değil, iktisat ilim ve irfan olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar kazandığı zaferler, memleketimizi gerçek kurtuluşa kavuşturmuş sayılmaz. Bu zaferler ancak gelecek zaferlerimiz için değerli bir zemin hazırlamıştır. Askeri zaferlerimizle mağrur olmayalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım.”

Bu sözlerle, milleti gerçek zafere eğitimin kavuşturacağını ifade eden Mustafa Kemal, gençleri ise geleceğin teminatı olarak görmektedir. Bunun yanı sıra Atatürk, 1 Mart 1922’de TBMM’ni açarken yapmış olduğu söylevde, ne ulusal ne de dünya tarihinde benzerine rastlanılmayan bir gerçeklik ve sertlikle, Anadolu köylüsünün durumunu açıklıyor ve devletin ona karşı olan ödevlerine dikkat çekiyordu⁴⁴:

“Yüzyıllardan beri ulusumuzu yöneten hükümetler öğretim ve eğitimin genelleşmesi isteğini göstere gelmişlerdir. Ancak bu isteklerine varmak için Doğuyu ve Batıyı yansılamaktan (taklitten) kurtulamadıklarından sonuç ulusumuzun bilgisizlikten kurtulamamasına varmıştır. Bu acıklı gerçek karşısında bizim izlemek zorunda olduğumuz eğitim ve öğretim siyasasının ana çizgileri şöyle olmalıdır... demiştim ki, bu yurdun asıl sahibi ve toplumumuzun temel ögesi köylüdür. İşte bu köylüdür ki bugüne dek eğitim ve öğretim ışığından yoksun bırakılmıştır...”

“Türkiye’nin asıl sahibi ve efendisi kimdir? Bunun yanıtını hemen birlikte verelim. Türkiye’nin asıl sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüdür. Öyle ise herkesten daha çok gönence, mutluluğa ve zenginliğe en çok hak kazanan ve lâyık olan köylüdür. Bunun için TBMM Hükümeti’nin iktisadi yasası bu temel ereği elde etmeye yöneliktir...”

Türk milletinin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşması amacıyla yapılan devrimler arasında, 1 Kasım 1928’de yeni Türk harflerinin kabul edilmesiyle tüm yurttan hummalı bir faaliyete girişilmişti. Herkesin okuma ve yazma öğrenmek istemesi üzerine, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın gayretleriyle millet mektepleri açılmıştı. Mustafa Necati (Uğural) Bey’in⁴⁵ Milli Eğitim Bakanlığı döneminde açılışı gerçekleşen bu okullarda [1 Ocak 1929], okuma-yazma bilenlere yeni harflerle okuma-yazma öğretmek hedeflenmişti⁴⁶. Ayrıca, cahilliğe karşı açılan bu savaşın 1932’de “Halk Evleri”nin kurulmasıyla yeni bir güç kazandığı da görülecektir. Kuruluş amacı, halkı salt okuryazarlıkta, temel bilgilerde değil, kültürel toplumsal ve güzel sanatlar alanında geliştirmek, ulusal değerleri çağdaş yöntemlerle işleyip

⁴³ İhsan Doğramacı, “Atatürk ve Eğitim”, *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, C. I, No. 3, s. 656.

⁴⁴ Rauf İnan, “Türkiye Cumhuriyeti ve Eğitim-Bir Yokluktan Bir Atılıma”, *Atatürk Konferansları (1973-1974)*, Ankara, TTK, 1977, s. 245.

⁴⁵ Mustafa Necati Uğural (1894-1929) İzmir’de doğmuş ve yüksek öğrenimini İstanbul Hukuk Mektebi’nde tamamlamıştır. 1919’da Kuva-yı Milliye’de müfrez komutanlığı yapan Uğural, 1920’de Saruhan Milletvekilliğine seçilmiştir. Karadeniz ve Kastamonu İstiklal Mahkemelerinde de görev alan Necati Bey, 1923’te İzmir Milletvekili, 1924’te İmar ve Adliye Bakanı, 1925’te ise Milli Eğitim Bakanı olmuş, 11.01.1929’da ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. Geniş bilgi için bkz. Bahir Sorguç, *1920’den 1981’e Milli Eğitim Bakanlığı*, İstanbul, MEB Yayınları, 1982, s. 47.

zenginleştirmek ve Atatürk devrim ve ilkelerini yaymak ve kökleştirmek olarak açıklanmaktadır. Atatürk, Türk milletinin kadın-erkek, zengin fakir ayırt etmeden bir bütün halinde eğitim imkânı veren bir kültür ve eğitim merkezini gerekli görmüş, Türk Ocakları ve Öğretmen birliklerini de içinde toplayan halkevlerini 19 Şubat 1932’de 14 il merkezinde kurduğunu⁴⁷. Halkevleri, halkçılık politikasının somut bir denemesi olarak ortaya çıkmış⁴⁸ ve aynı tarihte Halk Partisi Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey, açılış töreni münasebetiyle şöyle bir konuşma yapmıştır⁴⁹: “Arkadaşlar, biz halkevlerinin samimi ve bütün Türk vatandaşlarını müsavî şeref mevkiinde gören zihniyetle kurulmuş çatılar altında bütün vatandaşları toplamaya ve itinalı bir kültür çalışması içinde milli birliğe yükseltmeye azmetmiş bulunuyoruz...” Halkevleri sosyo-kültürel gelişmeyi hızlandıran, halkı ortaçağ karanlığından kurtarmayı amaçlayan kurumlardır⁵⁰. Genç aydınların tamamen özverili çalışmaları Halkevlerinin kısa sürede gelişmesine neden olmuş ve folklorcular, tarihçiler, sosyologlar halkevleri faaliyeti içinde köyleri de inceleme fırsatı bulmuşlar, ancak şehirlerde elde edilen başarılar köylerde alınamamış, bu durum ise dikkatlerin köylere çekilmesine sebep olmuştur.

1935 yılına gelindiğinde ülke nüfusunun yüzde sekseninin yaşadığı köylerde okul sayısı yok denilecek kadar azdır. Bu okullara kentlerden bulunup gönderilen az sayıda öğretmen de, köylerde tutunamamakta ve başarılı olamamaktadır. Köy insanının eğitim gereksinmesi sadece okuryazarlıkla sınırlı değildir; bulaşıcı hastalıklarla savaşmamakta, üretimini ilkel yöntemlerle yapmaktadır. Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın ağır yükünü çeken köylüler, henüz demokrasiyi yaşatacak cumhuriyet yurttaşı niteliğine kavuşamamıştır. Asıl önemlisi, 1930-1940 yılları arasında köye hizmet götürmek çok zordur. Cumhuriyetle birlikte girilen köye hizmet çabaları; ya köylünün beklentilerine uymadığı ya da becerilemediği için yarım kalmıştır. Başarı için köylünün dilinden anlayan yeni bir aydın tipine gereksinme vardır. Bu da köylünün kendi içinden çıkabilecektir. İşin bu püf noktasını iyi yakalayan ve kendisi de bir köylü çocuğu olan büyük eğitimci İsmail Hakkı Tonguç

⁴⁶ Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul, Cep Üniversitesi İletişim Yayınları, 1993, s. 46.

⁴⁷ Şevket Gediklioğlu, *Türkiye’de Yaygın Eğitimden Çağdaş Eğitime*, Ankara, Kadioğlu Matbaası, 1991, s. 11-15.

⁴⁸ Anıl Çeçen, “Halkevleri”, *Atatürk ve Halk Evleri*, Ankara, TTK Yay., 1974, s. 89.

⁴⁹ *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 20 Şubat 1932, s. 2.

⁵⁰ Çeçen, *a.g.e.*, s. 89-91.

Bey, Köy Enstitüsü sisteminin hem kuramcısı hem de kurucusu olacaktır. Onu Atatürk'ün eski kurmaylarından Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan göreve getirmiş, sonraki Bakan Hasan Ali Yücel de onun bu girişimlerine sahip çıkmıştır. İsmail Hakkı Tonguç Bey'in, köy sorununa ve köylünün kurtuluşuna bakış açısını şöyle özetlemek mümkündür⁵¹:

“Köy meselesi bazılarının zannettikleri gibi mihaniki surette köy kalkınması değil, manalı ve şuurlu bir şekilde köyün içten canlandırılmasıdır. Köy insanı öylesine canlandırılmalı ve şuurlandırılmalı ki, onu hiçbir kuvvet yalnız kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Ona esir ve uşak muamelesi yapamasın. Köylüler şuursuz ve bedava çalışan birer iş hayvanı haline gelmesinler. Onlar da her vatandaş gibi, her zaman haklarına kavuşabilsinler. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri de içinde olmak üzere bu demektir...

“Köylüyü, köyden başlayarak ta Kamutay'a [TBMM] varıncaya kadar, devletin bütün şubelerinin idaresine, onda bugünkü vasıflardan başka bir şart aramaksızın iştirak ettirmek, bu suretle devlet işlerini, realiteden kuvvet alan elemanlarla besleyerek memleketin hakiki bünyesine uygun bir şekle getirmek... köylü vatandaşlarda... Cumhuriyet vatandaşlığı şuurunu, aksiyon haline gelebilecek şekilde uyandırmak.... lâzımdır...”

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1935 yılında gerçekleşen Büyük Kurultayı'nda, devlet eliyle başlatılan planlı endüstrileşme hareketine koşut olarak, planlı köyleri kalkındırma hareketinin başlatılması kararlaştırılmıştır. Bu arada Milli Eğitim Bakanlığına getirilen Saffet Arıkan⁵², eğitimcilerden özellikle Cevat Dursunoğlu'nun onayını alarak İsmail Hakkı Tonguç'un İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne atanmasını gerçekleştirmiştir.

İsmail Hakkı Tonguç, önce ciddi bir köy incelemesi yaparak rakamları ve eski yapılanları değerlendirmiş, 20 yıllık bir plan taslağı hazırlamıştır. Bu plana göre 1954 yılına kadar öğretmen, koruyucu, tarım teknisyeni ve sağlık hizmeti ulaşmamış köy kalmayacaktır. Fakat bu planı gerçekleştirmek hiçte kolay olmayacaktır. Her şeyden önce açılacak enstitülere okuryazar köy çocuğu ve öğrenci bulmak büyük sorundu⁵³. Tonguç, klasik eğitimcilerin direnişlerine karşın ilk olarak askerliğini yapmış okuryazar gençlerden seçtiği bir grubu, “eğitmen” sanıyla köylerde “geçici öğretmen” olarak görevlendirmek amacıyla, 1936 yılında Eskişehir'in Çifteler Çiftliği'nde dört aylık bir kurs açmıştır. Bu kursları tamamlayarak Ankara köylerinde görevlendirilen

⁵¹ İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, s. 212.

⁵² Saffet Arıkan (1888-1947) Erzincan doğumlu olup, Harbiye ve Harp Akademisi'ni bitirdikten sonra 1911'de Kurmay Yüzbaşı olarak Yemen'de komutanlık yapmıştır. Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı'na katılan Arıkan, Berlin Büyükelçiliğinde de bulunmuş ve 1935-1938 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı yapmıştır. Bkz. *Sorgu*, s. 54.

⁵³ Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, İstanbul, Yapı ve Kredi Yayınları, 1997, s. 112.

ilk 84 eğitimci son derece başarılı olmuş ve eğitimci kursları kısa süre içinde ülkenin başka yerlerinde de açılarak çoğaltılmıştır. Eğitimci adayları, açılacak Köy Enstitülerinin ilk binalarını da yapmışlardır. Kendi köylerine giden eğitimci, topladıkları çocukları üç yıl okutup mezun ederek yenilerini almak, köyde çıkan sağlık sorunlarını kaymakamlığa iletmek, köylüye modern tarım tekniklerini öğretmek, akşam okulları ile yetişkinlere okuma-yazma, hesap ve yurttaşlık öğretmekle de yükümlü tutulmuşlardı.

Bu ilk uygulamadan olumlu sonuç alınınca, 11 Haziran 1937’de çıkartılan “Köy Eğitimci Kanunu” ile eğitimciliğe yasal işlerlik kazandırılmıştır. Bu yasaya dayanılarak Çifteler (Eskişehir), Kızılçullu (İzmir) ve Karaağaç (Edirne)’ta birer eğitimci kursu açılmış ve ertesi yıl bunlara üç yeni kurs daha eklenmiştir⁵⁴. Fakat zamanla eğitimci kursları ile köylerde ilkokul düzeyinde bir öğretimin sürdürülemeyeceği düşünülerek 3704 sayılı yasa ile “Köy Öğretmen Okulları”nın açılması öngörülmüştür. Bununla birlikte köy enstitülerine temel oluşturan başta Kızılçullu, Çifteler ve Gököy Eğitimci Kurslarının, Köy Öğretmen Okulu’na dönüştürüldüğü görülecektir⁵⁵.

Köy eğitimci kursları ve köy öğretmen okullarının başarılı olması, artık eğitimde nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini açıkça ortaya çıkarmıştı. Köy Enstitülerinin kuruluş aşamasında Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, uzun süredir çekmekte olduğu hastalığa yenik düşmüş ve 10 Kasım 1938’de vefat etmişti. O büyük kayıp sonrasında silah ve dava arkadaşları, Cumhuriyetin ikinci adamı İsmet İnönü’yü Cumhurbaşkanı seçmişlerdi. İsmet İnönü de Atatürk’ün başlattığı eğitim seferberliğinin devam edeceğini ve köylerde eğitimin aksamayacağını çeşitli konuşmalarında dile getirmektedir.

İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden 1,5 ay sonra, Celâl Bayar kabinesinde Milli Eğitim Bakanı olan Saffet Arıkan’ın sağlık nedenlerinden dolayı bakanlıktan ayrılması üzerine, yerine 28 Aralık 1938’de Hasan Âli Yücel atanmıştır. Hasan Âli Yücel, İsmail Hakkı Tonguç’a başladığı işleri birlikte sürdürmelerini rica etmiş ve Tonguç da İlköğretim Genel Müdürü olarak Hasan Âli Yücel’in yanında yer

⁵⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 40.

⁵⁵ Turan, s. 40.

almıştır⁵⁶. Sistem üzerinde anlaşılan Bakan Yücel⁵⁷ ile Genel Müdür Tonguç, Cumhurbaşkanı İnönü'nün de desteğini alarak başlatılan çalışmaları hızlandırmışlardır. İsmet İnönü, köy eğitimi konusundaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır⁵⁸:

“...İlköğretim konusunda milletçe işbirliği yapılması, XX. yüzyılın ileri ve güçlü bir milleti olabilmek için mutlaka ilköğretim sorununun çözülmesi, seferberliğe en uzak köyden başlanması, devlet bütçesinin bu iş için yeterli olmadığı ancak az masrafla çok öğrenci okutacak bir yöntem bulunması, konuyla ilgili esaslar gösterilir ise bunlardan faydalanabilecekleri...”.

17-29 Temmuz 1939 Birinci Maarif (Eğitim) Şûrası'nda ele alınan bu konu her yönüyle tartışılmaya açılmıştır. Ancak köylünün eğitiminde yalnızca köylüye okuma-yazma öğreten bir öğretmenin yeterli olmayacağı, köy öğretmeni yetiştirecek kurumların çok yönlü eleman yetiştirmesi gerektiğine karar verilerek, yeni açılacak kurumlara “Köy Enstitüsü” adının verilmesi uygun bulunmuştur⁵⁹.

(2) Etkinlikleri

İlköğretim sorununu, bir insan ve ulus olma sorunu olarak gören Cumhurbaşkanı İnönü, yeni uygulamaya desteğini verirken şu değerlendirmeyi yapmıştır⁶⁰: “İlköğretimi olmayan memlekette Ortaçağ yönetimi bütün şekilleriyle devam eder... Hür vatandaşlardan birleşik bir ulus olmanın çarelerinin başında ilköğretim çaresi gelir... İlköğretim sorunu, insan olmak, ulus olmak sorunudur.” Nitekim, Köy Enstitülerinin kurulmasına ilişkin yasa tasarısı, 17 Nisan 1940'da TBMM'ne sunulmuş ve komisyonun önerisi üzerine ivedilikle görüşülmesine başlanmıştır. Tasarının uzun bir gerekçesi vardır. Bu gerekçede öne çıkan bazı noktalar şunlardır⁶¹:

“İlköğrenim yapmak zorunda olan çocukların şehir ve kasabalarda %80'i, köylerde ise %20'si okutulabilmektedir. Şimdiye kadar köy okullarımızın çoğu üç yıllık ilkokullardır. Onun için bu okullara giden öğrenci de normal beş sınıflı ilkokulu bitiremiyordu. Bu durum, ilköğrenim görmek ya da bu öğrenimi tamamlamak zorunluluğunda olan çocukların büyük çoğunluğunun köylerde olduğunu ve ilköğrenimi yayma işine

⁵⁶ Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, İstanbul, Yapı ve Kredi Yayınları, 1997, s. 133.

⁵⁷ Hasan Âli Yücel (1897-1961), Türk eğitimci, yazar ve siyaset adamıdır. 1921'de Edebiyat Fakültesi'nde Felsefe bölümünü bitiren Yücel, çeşitli okullarda öğretmenlik yapmış ve 1935'te İzmir Milletvekili seçilerek TBMM'ye girmiştir. 1938-1946 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı yapmıştır. Bu görevi sırasında köy enstitülerinin kurulmasında, teknik öğretimin gelişmesinde etkin roller üstlenmiştir. Bkz. Mustafa Çıkar, *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997; Rauf İnan, *Atatürkçü Destansal Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel*, I. B., Ankara, Eğit-Der. Yayınları, 1995, s. 13-25.

⁵⁸ *Cumhuriyet Gazetesi*, “Köy Enstitüleri ve Açılacak Yerler”, Yıl: 16, No. 6727 (18 Nisan 1940), s. 1.

⁵⁹ İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1946, s. 319.

⁶⁰ *Turan*, s. 41.

⁶¹ Tefvîk Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 373-374.

köylerimizin önemle konu olması gerektiğini gösterir... 40.000 köyün ancak 4959’unda öğretmenli ve 4.000’inde eğitimli okulumuz vardır. 31.000 köyümüz okulsuzdur. Şimdiye kadar köylere hep büyük şehirlerde kurulmuş olan öğretmen okullarında yetiştirdiğimiz şehirli gençleri yolladık... Bu kuruluşlardan yetişen öğretmenlerimizin köy koşullarına gereği gibi uymadıkları görülmüştür. Geleceğin köy öğretmenlerini, görecekleri hizmetin gereklerine daha uygun şekil ve koşullar altında yetiştirmek zorunda bulunmaktayız. Bu nedenle köye öğretmen yetiştirmede şu ilkelere uyulur: ‘Öğretmen adayını köyden almak, köyden alınmış çocukları köy hayatından uzaklaştırmayan bir çevrede iyi bir çiftçinin bilgilerine sahip ve bildiklerini uygulayabilecek bir halde yetiştirmek, bu çocuklara öğretmenlik mesleği ile birlikte köyde geçecek demircilik, yapıcılık, kooperatifçilik; kız öğrencilere çocuk bakımı, dikiş, ev idaresi gibi işleri öğretmek, bunlardan olağanüstü istidat gösteren öğrenciye yüksek öğrenim yollarını açık bulundurmak, öğretmen olamayacakları, öğrendiği işlerden birini yapmak üzere serbest köy hayatına bırakmak, öğretmen olacakları da köy hayatının koşullarına dayanabilecek ve o çevrede daha ileri ve verimli bir hayat yaratma gücünü kazanacak surette hazırlamak, öğretmeni ve köye gerekli elemanları yetiştirmek üzere açılacak kuruluşları, arazi durumu elverişli yerlerde kurmak, onları üretici birer kurum haline getirerek hiç olmazsa öğrencinin yiyeceğini sağlayabilecek şekilde yönetmek, böylelikle masraflarını azaltarak devlete yük olmayacak duruma gelmelerine çalışmak...”

Yasanın birinci maddesinde “Köy Öğretmeni ve diğer köy meslekleri erbabını yetiştirmek üzere Maarif Vekilliğince Köy Enstitüleri açılacağı” hükme bağlanmaktadır. Yasaya göre, beş sınıflı köy okulunu bitiren sağlıklı ve yetenekli çocuklar seçilecek ve okullara kabul edileceklerdir. Bu okulları (enstitüleri) bitirip görevlerine atananların mecburi hizmet yılları yirmi yıldır. Mezunlar altı yıl sürecince 20 TL. maaş alacaklar ve bu maaş altıncı yıl sonunda 30 TL. ve on beşinci yıl sonunda da 40 TL.’na yükseltilecektir. Öğretmenlere göreve başladıklarında bir kereye mahsus olmak üzere 60 TL. sermaye, tarım araç ve gereçleri ile ailesiyle geçimine yetecek arazinin devletçe verilmesi öngörülmektedir. Kanun maddesinde de açıkça görüleceği üzere, Enstitüler adeta birer tarım işletmesi biçiminde donatılıyorlardı⁶².

Yasa tasarısının TBMM’de görüşülmesi sırasında Kâzım Karabekir, enstitülere yalnızca köy çocuklarının alınmasının ülkede kentli-köylü ayrımını doğuracağını öne sürerek, tasarıyı şu sözlerle şiddetle eleştirmiştir⁶³:

“...Parti programında sınıf ayrımı yok diyoruz ama onu elimizle yaratıyoruz... Biz şehir ve köy çocuklarını birbirleriyle kaynaştıracak yerde bir safiyeti fikriye ile ayırırsak sonra acaba bu köylere başka taraflardan yapılacak telkinlerle günün birinde biz bu şehirliğin karşısında başka fikirlerle onları mücehhez bulmaz mıyız?”

Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ise, bu eleştiriye şöyle karşılık vermiştir⁶⁴:

⁶² A.g.e., s. 376.

⁶³ A.g.e., s. 376-367; Turan, s. 42.

⁶⁴ Çavdar, s. 375.

“Köy ilkokullarından gelen çocukları şu veya bu şekilde tereddüde mahal vermeksizin imtihan ederek, karakterlerini yoklayarak ve bedeni kabiliyetlerine bakarak seçip enstitülere alacağız... Bizim arzumuz köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir. Yoksa köylüyü bu arz ettiğim melekelerle techiz edip onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir... Mesele köylü çocuğunu hayat bakımından köylülük mahiyetini kaybetmeksizin yetiştirmektir. Bu davayı hiçbir zaman zayıflatmayalım... diyorum.”

TBMM’ndeki bu görüşmeler sırasında tasarımı savunanların açıklamalarına karşın, enstitülerin kurulmasına kimi milletvekillerinin içten karşı oldukları oylama sırasında belli olmuştur. 17 Nisan 1940 günü yapılan son oylamada 426 milletvekilinden 148’i oylamaya katılmamış ve tasarı 278 oyla kabul edilerek yasalaşmıştır⁶⁵. Tasarıya oy vermeyen milletvekilleri arasında Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü de vardı. Gerekçeleri ise Kâzım Karabekir’in de dile getirdiği gibi, bu yasa ile köy-kent ayrımı yaratılacağı ya da yeni bir toplumsal sınıfın ortaya çıkabileceği kuşkusuna hakim olmuştu. Ancak Milli Şef’e karşı cephe almamak için oylamaya katılmamışlardı⁶⁶. Köy Enstitüleri Kanunu’nun 17 Nisan 1940 tarihli Cumhuriyet gazetesinde halka şöyle duyurulduğu görülmektedir⁶⁷:

“Köy Enstitüleri teşkili hakkındaki kanun layihası son şeklini aldı. Layihaya göre köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabı yetiştirmek üzere ziraat arazisine elverişli bulunan yerlerde Köy Enstitüleri açılacaktır. Köy Öğretmen Okulları bu layiha ile kanunlaştıktan sonra Köy Öğretmen Okullarına kaydolunacaklardır”

Köy Enstitüleri, II. Dünya Savaşı’nın sınıra dayandığı, ülkede kuraklık ve kıtlığın kol gezdiği bir dönemde kuruldu. Ülke kaynakları her yönden kısıtlı ve ürünün büyük kısmı da her an çıkacak savaş için ayrılıyordu. Ulusal Bağımsızlık Savaşı’ndan arta kalan çocukların oluşturduğu erkek iş gücü yeniden askere alınmış, köylerde kadın ve çocuklar kalmıştı. Dolayısıyla enstitüler “çocuk işgücü” ile kuruluyordu. Köylüler ise, tek dayanakları olan çocuklarını okula vermek istemiyorlardı. Hele kız çocuk bulmak çok zordu. Bir yandan da her bulaşıcı hastalık çocukları alıp götürüyordu. İşte bütün bu sıkıntılara rağmen Köy Enstitüleri’nde yapılan tarım sayesinde öğrencilerin ihtiyaçları fazlasıyla karşılanmış ve elde edilen üretim fazlasıyla köylüye ve devlete yardım edilebilmiştir. Enstitülerde kısa sürede yapımı gerçekleşen binalar ve öğrencilerin çabalarıyla sağlanan elektrik gücü, o dönem için anımsanamayacak başarılarıdır. İlk dönemlerdeki zorluklar aşılnca

⁶⁵ Fay Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, İstanbul, İmece Yayınları, 1962, s.199-202; Turan, s. 42.

⁶⁶ Köy Enstitülerinin kuruluşu ile ilgili kanun 22 Nisan 1940 tarihli olup, Kanun sayısı 3803’tür. Bkz. Kirby, s. 140.

⁶⁷ *Cumhuriyet Gazetesi* “Yol ve Maarif Hareketleri”, Yıl 16, No. 6726 (17 Nisan 1940), s. 2.

gerçekleştirilen sağlık memuru yetiştirme programı, önemli bir başarı olmuştur. Öyle ki bu programla hem enstitü öğrencilerinin sağlık ihtiyaçları karşılanırken, hem de köylülerin sağlık taramaları yapılmış ve gerekli tedaviler uygulanabilmiştir. Köy Enstitüleri’nde öğrenciye yetki ve sorumluluk verilerek onların kişiliğinin geliştirilmesine çalışılmış ve ileride köye gittikten sonra karşılaşacağı güçlükleri başatabilecek yetenekleri kazanması sağlanmıştır. Tüm bu özellikleri kazandıktan sonra köye öğretmen olarak giden Köy Enstitüsü mezunları, köylerde öğrencilerinden başlayarak aileye kadar ulaşan bir eğitim ortamı yaratmışlardır. Bu eğitim ortamı içinde düzenlenen kurslarla okuma-yazma ve meslek kazanmalarına yönelik eğitimi de vermişlerdir. Öğretmenler bu çalışmaları yaparken köyde yalnız olmamış, gezici öğretmen, gezici başöğretmen ve ilköğretim müfettişlerince denetlenmiş ve karşılaşılan sorunlar hep birlikte çözülmüřtür⁶⁸.

Cumhuriyetin aydınlanma hedefleri, ülke gerçekleri ve çağdaş eğitim-bilimin verileri arasında yapılmış başarılı bir sentezin ürünü olan Köy Enstitüleri, köy insanının bilimin aydınlığında, bilinçli bir liderlikle kendi yazgısını değiştirmeye yönelik bir hareket olmuştur. Bu hareket, kendi ülkemizin beyin gücü, yaratıcılığı ve yurtseverliğinin örgütlenerek, toplumun en yoksul çocuklarının kendi emekleriyle ücretsiz öğrenim görebileceklerini, kıt olanaklarla da çağdaş eğitimin olabileceğini ve demokrasinin sözle değil, yaşanarak öğrenilebileceğini kanıtlamıřtır⁶⁹.

Köy Enstitüleri çalışmalarıyla kuruluş amaçlarının çok üstünde bir başarı göstermiş ve köyün, kırsal alandaki yaşayanların sorunlarını ortaya koyan ilerici bir kuşağın yetişmesini sağlamıştır. Köy Enstitülerinde yetişen yazarlar, düşünürler Türkiye insanına ufuk ačan bir rol oynamışlardır. Mahmut Makal’in “Bizim Köy”ü, Fakir Baykurt’un “Yılanların Öcü”, “Kaplumbađalar” ve “Tırpan”ı, Mehmet Bařar’ın şiirleri, Talip Apaydın’ın öykü ve romanları akla gelen ilk örneklerdir⁷⁰.

c) İkinci Dünya Savaşı’nın Doğurduğu Ekonomik Sıkıntılar ve Alınan Önlemler

⁶⁸ Mustafa Aydoğan, *Hasan Âli Yücel, Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi İle İlgili Yazıları, Konuşmaları*, I. B., İstanbul, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 1997, s. 19-50.

⁶⁹ şevket Gediklioğu, *Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri*, Ankara İş Mat. Tic., 1971, s. 241-250; İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1947, s. 638-645.

⁷⁰ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, s. 376-377.

1939 yılının en önemli siyasal olaylarından birisi de 1 Eylül 1939'da başlayan II. Dünya Savaşı'dır. Bu savaş ülkemizi sadece dış politika alanında değil, iç politika alanında da her yönden etkilemiştir. Kısa süre içinde tüm dünyayı etkisi altına alan bu savaşa Türkiye, tarafsız kalarak girmemeyi başarmışsa da savaşan ve taraf olan ülkeler kadar derinden etkilenmiştir. Nitekim, savaş ile başlayan ekonomik güçlükler ve sıkıntılar, ülkede ekonomik bir bunalımın yaşanmasına sebep olmuştur. Savaşa girme olasılığı karşısında hazırlanan büyük bir ordu ve seferberlik uygulamaları, genç ve çalışabilir nüfusu üretimden uzaklaştırmış, özellikle tarımsal üretimde büyük bir düşüş kaydedilmiştir. Ayrıca, tüketici bir konumda bulunan ordunun beslenmesi, askeri malzeme ve eksikliklerinin tamamlanması savunma harcamalarını arttırarak bütçeyi zor duruma sokmuştur⁷¹. Her ne kadar İnönü Hükümetleri, Cumhuriyetle birlikte izlenen “denk bütçe politikası”na savaş yıllarında da bağlı kalmaya özen göstermişlerse de uygulanan savaş ekonomisiyle bütçe açıkları her geçen gün artmıştır. Üretimin büyük ölçüde azalmasıyla temel tüketim ve yiyecek mal fiyatlarının aşırı ölçüde yükselmesi ve alım gücünün azalarak hayat pahalılığının ön plana çıkması, çeşitli hoşnutsuzlukları da gündeme getirmiştir. İşte bu aşamada hükümet, ileride çok eleştiri alacak olan bir takım önlemleri uygulama alanına koyacaktır. İç politikada meydana gelen bu olumsuzlukları giderebilmek, karaborsayı ve fiat artışlarını en alt düzeyde tutabilmek için alınan bu sert önlemlerin dayanak noktası ise “Milli Koruma Kanunu” olmuştur.

Dr. Refik Saydam Hükümeti, kaçınılmaz olduğu anlaşılan savaşın başlamasından önce, ulusal ekonomideki dengelerin nasıl korunacağına ilişkin hazırlıklara başlama gereği duymuş ve Sanayi Tetkik Heyeti'nce düzenlenen rapor doğrultusunda “Milli İktisadi Koruma Kanunu” adıyla bir tasarı hazırlamıştı. Uzun bir inceleme aşamasından sonra hazırlanan bu tasarı, 18 Ocak 1940'da TBMM'nde görüşülmüş ve 3780 sayılı yasa ile kanunlaşmıştır⁷². Bu kanunun gerekçesinde, amacın savaşın etkilerini önlemek ve ekonomik yönden koruyucu ve savunucu önlemleri almak olduğu belirtilmektedir. Her türlü önlemi almak için de hükümete genel bir yetki verilmesi öngörülmektedir⁷³.

⁷¹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. II, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 435.

⁷² Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 2. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s. 246.

⁷³ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, s. 155-156.

19 Şubat 1940'da yürürlüğe giren ve dönemin ekonomik nitelikli en önemli kanununa dayanılarak çıkarılan kararnameler ise, II. Dünya Savaşı yılları ekonomik politikasının ana unsurlarını oluşturmuştur⁷⁴. Milli Koruma Kanunu çerçevesinde alınan bir dizi kararlar ve önlemlerden de⁷⁵ açıkça görüleceği üzere beklenen iyi sonuç alınamamış ve kanun daha çok dar gelirliilerin, emekçi kesimin aleyhine işlemiştir. Tüm önlemlere rağmen pahalılığın önüne geçilememiş, yer yer yiyecek ve giyecek sıkıntıları doğmuştur. Bu da karaborsacılık ve vurgunculuğa yol açacaktır.

Türkiye, savaşın dışındaydı ama savaşın ürpertici rüzgarları her an hissediliyordu. Günlük hayat değişmiş ve piyasadan hemen hemen her şey çekilmişti. Başbakan Refik Saydam, savaşın başlamasından iki hafta sonra, “Zirai istihsal vaziyetimiz, emin ve sağlamdır. Gıda maddeleri üzerinde herhangi bir sıkıntı varit değildir. Bereketli ve iyi kaliteli bir mahsul yılını idrâk etmiş bulunuyoruz” diyerek iyimser bir tablo çizmesine rağmen gelişmeler hiç de böyle olmayacak, binlerce gencin askere alınmasıyla çok büyük üretim açıkları doğacaktır. Milli Koruma Kanunu ile mahsuller silolarda depolanıp, gelecek yıllarda artacak asker ihtiyacı için tutulunca, fiyat ve miktarda sıkıntı baş göstermiş, ekmek ve erzak karaborsası oluşmuştur. Buğday üretimindeki düşüş nedeniyle 1942 senesi başında büyük şehirlerdeki ekmek tüketimini sınırlamak için karne sistemi uygulamaya konulmuştur⁷⁶. O günlerin zorluklarını, dönemin İaşe Müsteşar Muavini olan Şevket Süreyya Aydemir şöyle dile getirmektedir⁷⁷:

“...Şartlar gerçekten kötüydü. Ve sabah güneş doğarken, gözünü yeni güne açan vatandaş, o gün sofrasına bir dilim ekmek koyup koyamayacağını ve ordunun yönetim mevkilerinde görevli her komutan, o gün askerine ne yedireceğini, yemsizlikten kırılan hayvanlarına birkaç günlük yemi, motorlu vasıtalarına kaç günlük benzin ile kaç tane yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu... Yokluktan çeşnisi bozulmuş karneli ekmeğe karıştırılmak zorunda kalınan katkı maddeleri, ekmeği yenilemez hale getirmişti...”

Bütün bu ağır şartların yükünü halkın her kesiminin taşıması gerekirken, özellikle alt gelir grupları bu yükü taşımış, bu da yeni kırgınlıklara neden olmuştur. Halkın kâbusu haline gelen bu kanun, çeşitli değişikliklerle 15 Haziran 1960 yılına

⁷⁴ Boratav, s. 326.

⁷⁵ Bu kanun, Fiat Murakabe Kurulları İaşe Müsteşarlığı, Petrol Ofisi, Ticaret Ofisi, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulması, Narh uygulamaları, üretim araçlarına değeri ödenmek suretiyle devletçe el konulmasına ilişkin kararlar, üretim, tüketim ve stoklamaya ilişkin kararlar, kiralarn arttırılmamasına ilişkin kararlar ve karne uygulaması gibi birçok karar ve önlemleri kapsamaktadır. Bkz. Koçak, s. 388-390.

⁷⁶ Jülide Ergüder, “Karneli Yıllar”, *Hürriyet Araştırma Dizi Yazı*, 3-4 Eylül 1989, s. 3-5.

⁷⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C. 2, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985, s. 205.

kadar yürürlükte kalacak, özellikle CHP'nin yıpranmasının başlıca sebepleri arasında yer alacaktır. Halkın CHP aleyhinde sözlü ve yazılı şikayetlerde bulunması karşısında, bu gerçeği kabullenmeyen CHP'nin, Ulus gazetesinde basın sözcüsü konumunda olan Falih Rıfkı Atay'ın yazılarıyla bu şikayetlere cevaplar verdiği görülmektedir. Sıkıntıların artarak devam etmesi karşısında Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1942'de TBMM'nin yeni toplantı yılını açış konuşmasında, ülkenin içinde bulunduğu ortamı değerlendirerek “batakçı çiftlik ağalarının, gözü doymaz vurguncu tüccarın, sıkıntıları fırsat sayan ihtiraslı ve yabancı devlet hesabına çalışan politikacıların, hükümeti başarılı kılmamak için zehirli hava estirmelerinden” yakınmış ve hemen arkasından şu cümlelere yer vermiştir⁷⁸: “Üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır.” Fakat bu sözler Cumhuriyet Halk Partisi'nin hızlı bir şekilde gözden düşmesini engelleyemeyecektir.

Milli Korunma Kanunu'na rağmen her alanda baş gösteren enflasyonun önüne geçilememesi, artan savunma ihtiyaçları, hükümeti olağanüstü yeni bir önlem almaya sürükleyecek ve bu önlem ise “Varlık Vergisi Kanunu” olacaktır. Dönemin İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ın belirttiğine göre, mali sıkıntıyı gidermek için hükümetin düşündüğü ilk önlem, Türkiye'de çalışan ya da iş gören tüm firmalardan “zorunlu bir borç alma” konusu olmuş, ancak Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, yabancı tüccar ve kurumlara böyle bir zorunluluk yüklemeye olanak bulunmadığını açıklayınca, vergi toplama yoluna dönülmüştü⁷⁹. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin fiyatlar üzerindeki denetimini kaldırmasından sonra, fiyatlar hızla artmaya başlamış ve devlet harcamalarını karşılayabilmek için bu tür bir vergilendirme yoluna gitmiştir. Nitekim, Varlık Vergisi tasarısının hazırlanmasında başlıca şu düşünce etken olmuştu⁸⁰:

“Ülkemizde henüz gelir vergisi uygulanmamaktadır. Kazanç vergisi de adaleti sağlayamamaktadır. Dolayısıyla mevcut yasalar, savaş ve haksız kazanç edinme (ihtikar) nedeniyle elde edilen büyük kazançları vergilendirmemektedir. Bundan ötürü özellikle azınlık durumundaki vatandaşların büyük servetler elde ettikleri görülmektedir. Piyasada ivedi bir araştırma ile kimlerin bu tür kazanç sağladıkları saptanmalıdır.”

⁷⁸ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, s. 158; *Ulus gazetesi*, 30 Kasım (Birinci Teşrin) 1942, s. 1.

⁷⁹ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1959, s. 387; *Turan*, s. 158.

⁸⁰ *Boratav*, s. 258.

1942 yılında başlayan bu çalışmalar yıl sonuna doğru tamamlanmış ve hazırlanan kanun tasarısı, 9 Kasım 1942’de TBMM Başkanlığı’na sunulmuştur⁸¹. Kanun tasarısı Mecliste herhangi bir tartışma olmaksızın kabul edilmiş ve kanunun uygulanmasına derhal başlanmıştır⁸². 12 Kasım 1942 tarih ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu’nun gerekçesinde şu ifadeler yer verilmektedir⁸³:

“Bu vergi, gelir ve varlık sahiplerinin varlıkları ve olağanüstü kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere olağanüstü bir yükümlülük getirmektedir. Vergi, kazanç ve gelir sahiplerini ve daha çok iktisat şartlarının darlığından doğan güçlükleri istismar ederek, yüksek kazançlar elde ettikleri halde, kazançları ile orantılı derecede vergi vermeyenlere yönelik bulunmaktadır.”

Yasanın gerekçesinden de anlaşılacağı üzere, savaş döneminde zenginleşen kişilerden bir defaya mahsus olmak üzere alınacak ve vergi oranlarını ilgili komisyonlar tespit edecekti. Ayrıca komisyonun saptayacağı vergi oranına itiraz olanağı da tanınmıyordu. Bu şartlarla konulan kanunun uygulanma aşamasında, birtakım aksaklıklar ve farklılıklar ortaya çıkmıştır. Özellikle Müslüman Türklere hoşgörü gösterilirken, ekonomide önemli rolleri olan gayrimüslim azınlıklara katı davranılmış ve bu grubun Varlık Vergisi çok yüksek tutulmuştur. Diğer yandan komisyonların vergi yükümlülüklerinin saptanmasında ve vergi miktarının belirlenmesinde de siyasal etki ve nüfuzun, kişisel ilişkilerin önemli rolü olmuştur⁸⁴. Yasanın en büyük eksikliği, vergiyi kişilerden oluşan komisyonların görüş ve kanaatine bırakmasıydı. Kendilerinden istenen parayı ödemeyenler, çeşitli makamlara ve TBMM Dilekçe Komisyonu’na başvurarak itirazlarda bulunmuş, fakat Saraçoğlu Hükümeti gibi Cumhurbaşkanı İnönü de “Varlık Vergisi”ni haklı bir girişim kabul ederek, bu vergiden vazgeçilemeyeceğini dile getirmiştir⁸⁵: “Bu memleket tarafından gösterilen konukseverlikten yararlanarak zengin oldukları halde, ona karşı nazık anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle uygulanacaktır!”

Cumhurbaşkanının bu konuşması üzerine, vergisini kendisine verilen süre içerisinde ödemeyenlerin mallarına el konulması kararlaştırılmış ve bu yolla da

⁸¹ Koçak, s. 369.

⁸² A.g.e., s. 369.

⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, 3. İnikat, 11 Kasım 1942, s. 4; Koçak, s. 531; Boratav, s. 258; Turan, s. 159; Ercüment Konukman, *Çağ Atlayan Türkiye 1920-1983-1990*, Ankara, Türk Basın Birliği Yayınları, 1991, s. 79-80.

⁸⁴ Sina Akşin, *Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, İstanbul, Cem Yayınları, 1989, s. 131; Akandere, s. 173-175; Konukman, s. 80-81.

⁸⁵ Cumhurbaşkanının 23 Ocak 1943’te vermiş olduğu demeç için bkz. Turan, s. 161.

öngörülen miktar sağlanamazsa yükümlülerin bedenlen çalıştırılmaları uygun görülmüştü. Çalıştırma yeri olarak ta Erzurum'un Aşkale İstasyonu seçilmişti⁸⁶.

Bütün bu önlemlerle toplanması planlanan rakamlara ulaşamamış, 1943 Mayıs'na kadar öngörülen 465 milyon yerine 270 milyon lira toplanabilmiş ve bunun 105 milyonunu azınlıklar ve yabancılar ödemek zorunda kalmışlardır⁸⁷. Alınan bütün bu tedbirlere rağmen vergi ödeme oranı %74.11'de kalan Varlık Vergisi Kanunu, yaklaşık 16 aylık bir uygulamadan sonra 15 Mart 1944 tarihinde yürürlükten kaldırılacaktır⁸⁸.

Varlık Vergisi'nin hemen arkasından çıkarılan "Toprak Mahsulleri Vergisi" Kanunu da halk arasında çeşitli olumsuzluklara neden olmuştur. 4 Haziran 1943'te kabul edilen kanun maddesinin gerekçesinde, ekonomik zorlukların toplumda dengeli bir biçimde paylaştırılması için "maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasına zaruret görülmüştür" deniliyordu⁸⁹. Özellikle büyük çiftçilerin aynî ve nakdî vergilendirilmesini öngören bu kanun, bir süre sonra küçük çiftçiye de kapsamına almıştır. Fakat bu insanların çoğu kendi ihtiyaçlarını karşılamaktan bile aciz bulunuyordu. Öte yandan verginin belirlenmesi ve tahsili sırasındaki yolsuzluklar, geniş halk kitlelerini oluşturan küçük çiftçilerin iktidara, dolayısıyla CHP'ye tepki göstermelerine neden olmuştur.

Halk arasında "öşür" veya "aşar" olarak bilinen vergi, tarlanın ortasındaki bir metre kare yerden, ürün yeşilken hesaplanıyor ve o hesaba göre vergisi alınıyordu. Ancak bu tahmini yapmak üzere görevlendirilen memurların bu işten anlamamaları, tahminlerde hata yapmaları ve bazı görevlilerin eksik tahmin göstermek karşılığında rüşvet talep etmeleri, köylünün sabrını taşırılmıştır⁹⁰. Bu kanun sayesinde beklenen nakdî paralar toplanamadığı gibi, aynî olarak alınabileceği tasarlanmış bulunanın da ancak yarısı kadar hububat geliri elde edilmiştir.

CHP içerisinde büyük tartışmaların yaşanmasına neden olan bir diğer yasa ise, "Çiftçiye Topraklandırma Kanunu" olmuştur. 1945 yılı Ocak ayı başlarında çiftçiye

⁸⁶ Çalışma kampına gönderilmek üzere toplanan 2057 kişiden Aşkale'de çalıştırılan 1400 kişi arasında ağır şartlara dayanamayıp hayatını kaybedenler olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, Nebioğlu Yayınları, 1956, s. 75-86; *Uran*, s. 386-387; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, 3. B., Ankara, TTK, 1988, s. 298.

⁸⁷ *Turan*, s. 162.

⁸⁸ *Koçak*, C. II, s. 515; *Turan*, s. 162.

⁸⁹ *Koçak*, C. II, s. 519.

⁹⁰ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, C. II, Ankara, 1965, s. 363.

toprak dağıtılması ve Çiftçi Ocakları kurulması amacıyla TBMM'ne sunulan bu kanun maddesi, Mecliste oluşturulan geçici komisyonda 3 ay enine boyuna tartışılmış ve 14 Mayıs 1945'te TBMM Genel Kurulu'nda görüşülmeye başlamıştır⁹¹. Bu kanun ile topraksız ve toprağı az olan köylülere, çiftçilik yapmak isteyenlere geçinmelerine yetecek kadar toprak dağıtmak ve dağıtılan toprağın sürekli işletilmesi için de gerekli donanımı sağlamak amaçlanmıştır. Tasarının görüşülmesi aşamasında Meclis üyeleri iki gruba ayrılmış ve büyük toprak sahibi olan milletvekilleri tasarıya şiddetle karşı çıkmışlardır⁹². Bu tartışmalar sırasında, özellikle Adnan Menderes, yaptığı konuşma ve eleştiriler ile kendisini Türkiye'ye tanıtmış ve kamuoyunun dikkatini üzerine çekmiştir. Menderes, yasaya muhalif olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir⁹³:

“... Savaşın bittiği ve gerek milli ve gerekse milletlerarası yaşayışın demokratik esaslara ve egemenlik ilkelerine göre yeni baştan düzenlenmesine dünyaca uğraşılmakta olduğu bu günlerde, olayların önüne geçmek gerektiğine inanmaktayım. Memleketin selameti için şart olan ve son zamanlarda gelişmekte olan tartışma hürriyetinin, bu kanun Meclise getirilince durdurulduğunu... tek parti sistemi devam ettikçe Anayasaya aykırı olan bu durum daha da esef verecek bir hâl alacaktır...”

Bütün bu konuşma ve tartışmalardan sonra “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, 11 Haziran 1945'te TBMM'nce kabul edilmiş ve 4733 sayı ile 15 Haziran'da yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. TBMM'nde ilk muhalefet hareketinin başlangıcı olan bu görüşmelerde, kimi üyeler adeta bir muhalefet partisinin üyeleri gibi iktidarı eleştiren konuşmalar yapmışlardır. Nitekim, yasanın yürürlüğe girmesinin ardından CHP içinde kaynaşmalar daha da artmış ve büyük arazi sahiplerinin yasaya tepkileri giderek yükselmiştir⁹⁴.

Birbiri ardınca çıkarılan kanunlar, kötü yönetim, yokluklardan meydana gelen perişanlık yanında karaborsa ve suiistimallerle çökmeye yüz tutan ahlâki değerlerden kaynaklanıp yaygın hale gelen hoşnutsuzluk, çok partili hayat başladığında Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı muhalefetin kullanacağı çok etkili bir silah olacaktır. Uzun yıllar CHP'nin halk üzerinde bıraktığı bu olumsuz izler kolay kolay silinemeyecektir.

⁹¹ Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1982, s. 322; Vladimir Danilov, *Çok Partili Siteme Geçiş, Türk Demokrasisinin Gelişmesinin Önemli Bir Safhası*, Ankara, TTK, 1994, s. 20; *Akandere*, s. 358.

⁹² Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, Seyhan Milletvekilleri Damar Arıkoğlu ve Ali Müfit Yeğen, Naci Demirağ, Cemil Sait Barlas ve Hamdi Şarlan gibi büyük toprak ağaları tasarının aleyhinde konuşmuşlardır. Bkz. *TBMM Zabut Ceridesi*, Dönem 7, C. 17, s. 70-81; *Akandere*, s. 362.

⁹³ *TBMM Zabut Ceridesi*, Dönem 7, C. 18, s. 37-41.

⁹⁴ *Akandere*, s. 365; Şevket Reşit Hatipoğlu, “Çiftçiliği Topraklandırma Kanunu”, *Ülkü*, C. 8, No. 90, (16 Haziran 1945), s. 2-3.

B. Çok Partili Siyasi Yaşama Geçiş ve Dinin Siyasallaşması Yolunda Adımlar

1. 1938 Sonrasında Tek Parti Yönetimi ve Muhalefet

Temelleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dayanan Cumhuriyet Halk Partisi, Atatürk dönemindeki “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası” ile “Serbest Cumhuriyet Fırkası” girişimlerinin olumlu sonuç vermemesi yüzünden varlığını “tek parti” olarak sürdürmüştü. Ne var ki Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, çok partili sistemin önemli olduğunu pek çok konuşmasında dile getirmektedir⁹⁵.

“... Büyük Millet Meclisi'nde ve millete açık olarak, millet işlerinin açıkça tartışılması ve iyi niyetli kişilerin ve partilerin görüşlerini ortaya koyarak milletin yüksek menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri aşık ve taraftar olduğum bir sistemdir... Laik Cumhuriyet esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur. Bundan dolayı Büyük Millet Meclisi'nde aynı temele dayanan yeni bir partinin faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini cumhuriyet esaslarından sayarım...”

Kurulacak olan bir siyasi partinin her şeyden önce ayrım gözetmeksizin milletin ve ülkenin çıkarlarını ön planda tutması gerektiğini vurgulayan Atatürk'ün⁹⁶, “...Siyasi teşkilatlanmada partiler ekonomik amaçlara dayanarak oluşurlar Parti kurulmasından başka amaç yoktur. Başka amaçla kurulan partiler, gerçek parti değildir. Onlar hırs, çıkar ve çapulcu partileridir...” şeklindeki sözlerinin doğruluğu, çok partili siyasi yaşama geçiş aşamasında pek çok örnekle ispatlanmıştır.

Tek parti egemenliğinin ülkede iyice yerleşmesi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 4. Büyük Kurultayı'nda net bir şekilde göze çarpmaktadır. Cumhuriyet Halk Fırkası adının “Cumhuriyet Halk Partisi”ne dönüştürüldüğü kurultayda⁹⁷, parti-devlet bütünleşmesiyle ilgili olarak Parti Genel Sekreteri Recep Peker şunları söylemektedir⁹⁸: “Türk devletinde en önemli ülkü ulusal birliktir. Çünkü dağılan çöker, bu nedenle de daima toplu olmak, ‘tek bir kalp gibi’ çarpmak gerekir. Bu birliği CHP sağlamaktadır.” Aslında parti-devlet kaynaşması CHP'nin kuruluşundan beri var olan bir olgudur. Bu olgu 1935 Kurultayı'nda parti tüzüğüne sokularak resmileştirilmiştir. Böylece tek parti egemenliği ülkede iyice yerleşecektir. Bütün bu

⁹⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük ve Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, s. 133.

⁹⁶ *A.g.e.*, s. 158.

⁹⁷ Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 4. Büyük Kurultayı, 9-16 Mayıs 1935 yılında gerçekleşmiştir. Bkz., Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, s. 91.

⁹⁸ Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, İstanbul, Altın Kitaplar, 1983, s. 128.

gelişmeler göstermektedir ki, CHP tamamen devlete ve millete egemen olarak, herhangi bir muhalefete imkan tanımamak niyetindedir⁹⁹.

Türkiye ve CHP için beklenmeyen olay, 1938’de Atatürk’ün ölümü ile meydana gelmiştir. Başkansız kalan Cumhuriyet Halk Partisi, Birinci Olağanüstü Kurultayı’nda (26 Aralık 1938) İsmet İnönü’yü partinin “Değişmez Genel Başkanlığı”na getirmiş ve “Milli Şef” ilan etmiştir¹⁰⁰. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Milli Şef oluşundan sonra yapılan ilk genel seçimde kurulan Altıncı Dönem TBMM, 3 Nisan 1939’da olağanüstü toplandığı zaman, yeni Meclis’teki bağımsız milletvekillerinin sayısı 21’i bulmuştur. Nitekim, 29 Mayıs 1939’da toplanan Beşinci CHP Büyük Kurultayı’nda bağımsız milletvekillerinden meydana gelen ve adına “Müstakil Grup” denilecek bir muhalefetin kurulması için parti tüzüğünde değişiklikler yapılmıştır¹⁰¹. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye bağlı olarak çalışacak Müstakil Grubun vazife ve faaliyetleri CHP programında şöyle belirlenmiştir¹⁰²: “Devlet işlerinin iyi cereyanını, parti nizamname ve programının ve büyük kurultay kararlarının en iyi tatbikini Meclis Grubu kararına tabi olmaksızın murakabe etmektir.”

Müstakil Grup, kuruluşundan itibaren CHP Altıncı Büyük Kurultayı’nın toplanma tarihi olan 8 Haziran 1943 tarihine kadar 136 toplantı yapmıştır. Büyük Kurultaya sunulan Müstakil Grup raporlarından anlaşıldığına göre, Grup CHP toplantılarını takip ederek Hükümete karar ve icraatından dolayı yapıcı eleştiriler yöneltmiş, savaş maliyesi, milletvekillerinin dokunulmazlıkları, hayat pahalılığı, sağlık ve sosyal yardım konuları üzerinde çalışmalarda bulunmuştur¹⁰³. Öte yandan Müstakil Grup ile CHP arasında organik bir bağ da vardır. Dolayısıyla Grup üyelerinin davranışları, bir muhalefet partisinin davranışları gibi olmamıştır. Müstakil Grup, TBMM’de hükümete yoğun eleştiriler yöneltmemiş, hiçbir zaman CHP Meclis Grubu’nun kararına karşı olumsuz oy vermemiş ve daha sonra kurulacak

⁹⁹ 1935 Kurultayı’ndan bir süre sonra CHP’de önemli gelişmeler olacaktır. Bu gelişmelerden en önemlisi ise, 1932 yılında başlayan Atatürk-İnönü dargınlığı bu yıllarda da devam edecek ve 1937’de Celal Bayar’ın Başbakanlığa getirilmesiyle (Eylül 1937) son aşamaya ulaşacaktır. Bkz. *Bila*, s. 98.

¹⁰⁰ Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi, 1938-1945*, s. 67.

¹⁰¹ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii*, C. I, Ankara, 1965, s. 148; *Akandere*, s. 87.

¹⁰² *Cumhuriyet Halk Partisi Programı*, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1943, s. 25.

¹⁰³ *CHP VI. Büyük Kurultayı’nda Sunulan CHP Meclis Müstakil Grubunun Raporu*, Ankara TBMM Basımevi, 1943, s. 4-5.

olan muhalif partilerin kurucuları arasında da yer almamışlardır¹⁰⁴. Kısaca özetlemek gerekirse, kurulması sırasında güdülen amaca uygun olarak çalışmalarını sürdüremeyen Müstakil Grup, çok partili sisteme geçildikten sonra kaldırılacaktır.

II. Dünya Savaşı'nın tüm hızıyla devam ettiği günlerde yapılan Cumhuriyet Halk Partisi'nin Altıncı Büyük kurultayı (4-14 Haziran 1943), tek partili dönemde yapılan son kurultay olacaktır. Savaşın en yoğun olduğu dönem olmasına rağmen, demokratik hayata geçişle ilgili önemli ipuçları veren Kurultay'da İnönü, parti içi denetimin arttırılmasını ve parti içi seçimlerin serbest olmasını istemekte ve çok partili düzenle ilgili özlemlerini dile getirmektedir¹⁰⁵. Fakat bu dönem içerisinde savaşa hazır olmanın gereği olarak çıkarılan kanunlar¹⁰⁶, özellikle geniş ve yoksul halk kesimlerinin CHP'ye büyük tepkiler göstermesine yol açmıştır. Öte yandan CHP'nin kendi tabanının bir parçası olan bürokratları koruması ve onlara çeşitli yardımlarda bulunması, savaş yıllarında fiyatların aşırı yükselmesi, mal darlığı ve parti nüfuzundan yararlanarak karaborsacılık yapan bazı kimselerin yolsuz ve haksız kazanç sağlamaları gibi bütün olumsuzluklar, tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi'ne yüklenmiştir. Savaş vurguncularının parmakla sayılamayacak kadar çoğaldığına anılarında yer veren Yakup Kadri Karaosmanoğlu, o günleri şöyle anlatmaktadır¹⁰⁷:

“Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vesaire mi istersiniz, o devirde bunların her köşede sırttıklarını görebilirdiniz. Bu yüzden memleket öylesine bir ekonomik buhran içine düşmüştü ki, bir lokma has ekmekten, bir avuç şekerden tutun da bir kilo çiviye kadar bütün ‘zaruri havayic’ altın pahasına elde edilebilir bir lüks maddeler sırasına girmiş ve geçim sıkıntısı harp halinde bulunan memleketlerde bile görülmeyen bir vahamet arz etmeye başlamıştı.”

Savaş sırasında hükümetin sayıları 1.600.000'ü bulan ve yüksek enflasyon nedeniyle maaşları yetmeyen devlet memurlarına kömür, elbise, şeker, pirinç, yağ ve benzeri bir takım aynî yardımlarda bulunması da halkın öteki kesimlerinin tepkisine yol açmıştır. Devlet ile halkın bir kısmı arasına giren bu ayrılık, çok partili sistemde muhalefet tarafından kullanılacaktır. Savaşın yarattığı ekonomik ve sosyal sıkıntılar artık basında da yer almaya başlamıştır. 1943 yılı yaz aylarında özellikle “Tan” ve “Vatan” gazetelerinde bu dönemde pek alışık olunmayan yazılara yer verilerek

¹⁰⁴ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1959, s. 244.

¹⁰⁵ Kadri Kemal Kop, *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, İstanbul, Akay Kitabevi, 1945, s. 161-166.

¹⁰⁶ Milli Koruma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi.

¹⁰⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 184.

hükümetin eleştirildiği görülmektedir. Tan'da Zekeriya Sertel'in "Dünyanın Gidişini Anlamak İçin Harpten Önceki Dünya Görüşümüzü Değiştirmeliyiz" yazısının hemen yanında, Niyazi Berkes'in "Faşist İdeolojisi ve Propagandası" isimli makaleleri, demokrasiye yönelik olduğu kadar, hükümete de çeşitli mesajlar vermektedir¹⁰⁸.

II. Dünya Savaşı içinde gelişen bu olaylar ve bazı dış etkenler, artık bir muhalefetin doğmasına neden olacaktır. Nitekim, 1945 yılına doğru tek parti rejiminin sarsılmasına neden olan parti-devlet bütünlüğünün zayıflaması, savaş ekonomisinin getirdiği önlemler ve önlemlerin toplumda yarattığı hoşnutsuzluk gibi etkenler muhalefeti güçlendirecektir. Özellikle CHP Hükümeti'nin çıkarmış olduğu Milli Koruma Kanunu'nun yeterince uygulanamaması sonucu çıkartılan Varlık Vergisi, CHP'nin ticaret sermayesiyle çıkar kavgasının başlamasına neden olmuştur. Yine tüm engellemelere rağmen çıkartılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, CHP ile çatışma halinde bulunan muhalefetin örgütlenmesinde önemli rol oynayacaktır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısının Meclis Komisyonu'nda görüşülmesi sırasında yaşanan olayları, Doğan Avcıoğlu şöyle değerlendirmektedir¹⁰⁹:

"Düzenli işletme adıyla kapitalist çiftlikleri koruyan ve daha çok sahibinin bulunmadığı ortaklıkla işletilen ilkel büyük çiftlikleri hedef alan bir tasarı hazırlanmıştır. Ne var ki bu ılımlı tasarı dahi Meclis Komisyonu'nda büyük mukavemet görmüş, ustaca yapılan değişikliklerle komisyonda dejenere edilmek istenmiştir."

Meclis Komisyonu'nda çıkan sert tartışmalar nedeniyle kendisi de bir toprak ağası olan Komisyon Başkanı Adnan Menderes istifa etmiştir. Ayrıca diğer toprak ağaları da yasayı yumuşatmak için her türlü girişimlerde bulunmuşlardır¹¹⁰. Bütün bu iç gelişmeler ve savaş sonrası tek partili totaliter sistemlerden bazılarının çöküşü, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü düşündüren önemli bir neden olmuş ve bir defasında Nihat Erim'e tek partili sistemden yakınlıkla, "Ben ömrümü tek parti rejimi ile geçirebilirim. Ama sonunu düşünüyorum. Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten vakit geçirmeden işe girişmeliyiz"¹¹¹ şeklinde açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Aslında İnönü'nün de Atatürk'ün yaptığı gibi iktidara rakip olabilecek

¹⁰⁸ *Tan Gazetesi*, 14 Ağustos 1948, s. 1.

¹⁰⁹ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, C. I, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978, s. 491.

¹¹⁰ Bir diğer toprak ağası olan Emin Sazak şunları söylemektedir: "...İnsanların çamurunu değiştiremeyiz ki... Birisi kumandan olur, mareşal olur, öbürü de nefer olur. Hepsini mareşal yapamayız. Arkadaşlar, bu amele işi bütün köyleri alt üst eder. Çiftçiler nispeten kendini kurtarır. Ama bu prensip kabul edilince, yarın amelenin şu apartmanın bir odasını isteme hakkı olacaktır..." Bkz. Avcıoğlu, s. 494.

¹¹¹ Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, s. 58-59.

bir muhalefetten çok, denetleyici bir muhalefetten yana olduğu bu sözlerinden anlaşılmaktadır.

İsmet İnönü, CHP içindeki bazı fanatiklerin tek partili rejimin devamı konusundaki ısrarlı telkinlerine uymamakla, Türkiye’de tek partili otoriter rejimden çok partili sisteme sarsıntısız bir surette geçişin sağlanmasında başlıca etken olmuştur¹¹². Bu konuda Hilmi Uran anılarında, “İnönü ve Partisi istemeseydi, muhalefet diye bir organ ortaya bile çıkmazdı” demektedir¹¹³. Dönemin milletvekillerinden Hıfzı Oğuz Bekata da, Türkiye’de demokrasinin İnönü’nün eseri olduğunu savunmaktadır¹¹⁴. Fakat, İnönü’nün çok partili demokratik sisteme geçişte etkisinin önemsiz olduğu ve İnönü’nün demokrasiye geçilmesi konusunda samimi olmadığı yolundaki tezi savunanlar ise, O’nun Cumhurbaşkanlığı sırasında “Değişmez Genel Başkan ve Milli Şef” gibi unvanlar aldığına dikkati çekerek, Türkiye’nin iç ve dış zorunluluklar sonucunda demokrasiye geçmek zorunda kaldığını belirtmektedirler¹¹⁵.

Türkiye’de tek parti düzenine son verilerek çok partili rejime geçmede yukarıda bahsettiğimiz iç etkenler kadar dış etkenlerin de büyük payı olduğu inkâr edilemez. Daha önce de belirttiğimiz gibi II. Dünya Savaşı boyunca Türk dış politikası, bir yandan müttefiklere yönelik tarafsızlık politikası güderken, diğer yandan da Almanya ve Sovyetler Birliği ile siyasal ve ekonomik ilişkilerin sürdürülmesi üzerine kurulmuştu¹¹⁶. Dünyanın Avrupa merkezli yapıdan henüz kurtulamamış olması ve Avrupa’nın kendi içinde kutuplara ayrılması, 1944 yılı ortalarına kadar Türkiye’nin takip ettiği politikanın başarıya ulaşmasında etkin rol oynamıştır. Ancak savaşın sonlarına doğru ortaya çıkan gelişmeler ve savaşan tarafların özellikleri, 1945 yılına girilirken Türkiye’nin bu politikasını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur.

Savaş esnasında müttefik devletler, savaş sonrası dünya düzenini belirleyecek demokrasi konusunda ortak fikir ve tutum içerisine girmişlerdi¹¹⁷. Konuyla ilgili ilk

¹¹² Rıfki Salim Burçak, *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş (1945-1950)*, Ankara, Olgaç Matbaası, 1979, s. 5354.

¹¹³ Uran, s. 513-514.

¹¹⁴ Hıfzı Oğuz Bekata, *Birinci Cumhuriyet Biterken*, Ankara, Yeni Matbaa, 1960, s. 10.

¹¹⁵ Rıfki Salim Burçak, *İnönü ve Demokrasi*, Ankara, 1950, s. 8-12.

¹¹⁶ Türkiye’de 25 Mart 1941’de Sovyetler Birliği ile 1925 tarihli saldırmazlık paktının devamı niteliğinde yeni bir saldırmazlık demeci yayınlanmış, ayrıca 18 Haziran 1941’de Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalanmıştır. Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, 1920-1945*, C. I, Ankara, TTK, 1989, s. 634-635.

¹¹⁷ Fahir Armaoğlu *Siyasi Tarih (1789-1960)*, 2. B., Ankara, Sevinç Matbaası, 1973, s. 47; Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar)*, Ankara, SBF. Yayınları, 1991, s. 50-65.

teşebbüs, 14 Ağustos 1941’de ABD Başkanı Roosevelt ile İngiltere Başbakanı Churchill arasında yapılan görüşmeler sonucunda yayınlanan “Atlantik Beyannamesi”dir. Bu beyannamede, “Her milletin diledikleri yönetimi seçme serbestliği içinde olması...” şeklindeki ifade, her iki devletçe ortak bir arzu olarak ortaya konmuştur¹¹⁸. Daha sonraki gelişme ise, 1 Ocak 1942’de Mihver Devletleri’ne karşı savaşmakta olan 27 devletin Washington’da açıkladıkları “Birleşmiş Milletler Beyannamesi”nin yayınlanması olacaktır. Bu beyannamede Mihver Devletleri’ne karşı savaşan devletlerin, Atlantik Beyannamesi’ndeki ilkeleri benimsedikleri ve bu ilkeleri savaşın amacı olarak gördükleri açıklanmaktadır¹¹⁹. İşte savaş sonrası yeni bir dünya düzeni ve milletlerarası bir teşkilat kurma çabaları, 21 Ağustos-7 Ekim 1944 tarihleri arasında ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Çin temsilcilerinin Washington’da yaptıkları toplantının sonunda yayınladıkları “Dumbarton Oaks Teklifleri” ile devam edecektir¹²⁰. Nitekim, 3-11 Şubat 1945 tarihleri arasında yapılan Yalta Konferansı’nda üç büyük devlet yani İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği, 25 Nisan 1945’te San-Fransisko’da Birleşmiş Millet Konferansı’nın toplanmasına karar vermişlerdir. Ayrıca bir diğer kararla da 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya’ya savaş ilan edecek olan ülkeler, 25 Nisan’daki San-Fransisko Konferansı’na katılabilecek ve Birleşmiş Milletlerin kurucu üyesi olabileceklerdi¹²¹.

Avrupa’daki güç dengesinde ABD ve Sovyetler Birliği arasında kalarak denge politikası yürütmüş olan Türkiye için, bundan sonra aynı politikayı devam ettirmek mümkün görünmemiştir. Bu noktadan itibaren Batılı devletlerle işbirliğine başlayan Türkiye, bu çerçevede 1-23 Temmuz 1944’de Batılı devletler tarafından Bretton-Woods Konferansı’nda alınan kararları kabul ederek, savaş sonrasında Batı sistemi içerisinde yer alacağını açıklamıştı. Bunun yanı sıra müttefik devletlerle olan ilişkilerini düzeltmek ve savaş sonrası düzende tecrit olmamak için Almanya ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerini 3 Ağustos 1944’te keserek, 23 Şubat 1945’te Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etmiştir¹²².

¹¹⁸ Seha L. Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, C. 2., 3. B., Ankara, SBF Yayınları, 1965, s. 178.

¹¹⁹ *A.g.e.*, s. 179.

¹²⁰ Mehmet Gönübol, *Uluslararası Politika*, Ankara, SBF Yayınları, 1985, s. 534.

¹²¹ Koçak, C. II, s. 323.

¹²² *A.g.e.*, C. II, s. 323; Mehmet Gönübol ve Diğerleri, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, Alkım Kitabevi Yay., 1989, s. 184.

Bu gelişme sonrasında Türkiye, Birleşmiş Milletlere katılma hakkı elde ederek 5 Mart'ta San-Fransisko Konferansı'na resmen davet edilmiştir. 25 Nisan 1945'te toplanan konferansta ise, Türkiye diğer devletlerle birlikte 26 Haziran 1945'te Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasındaki yerini almıştır¹²³. Türkiye, Batı'ya yönelik dış politikada bunları yaşarken, Kuzey komşumuz olan Sovyetler Birliği de, 1925 tarihinde imzalanan Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması'nı tek taraflı olarak feshederek Türkiye üzerindeki Sovyet tehdidini arttırmaya başlayacaktır. Doğal olarak Türkiye ise tehdidin artmasıyla birlikte yeni arayışlara yönelecektir¹²⁴. Bütün yaşanan bu gelişmelerle birlikte artık, Türkiye için Batı dünyası içinde yer almak bir zorunluluk oluyordu. Bunun yolu da süratle demokratikleşmeye geçerek Batı ile bir paralellik göstermek olacaktı¹²⁵. Dış politikadaki bu önemli gelişmelerin yanı sıra, iç politikada da çok partili yaşama giden yolda önemli adımlar atılıyordu. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945'te Gençlik ve Spor Bayramı nedeniyle yapmış olduğu konuşmada demokratik yaşama geçileceğini şu sözlerle müjdeliyordu¹²⁶:

“... Memleketimizin siyasi idaresi, Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri şartıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir...”

İnönü'nün San-Fransisko Konferansı'nın devam ettiği günlerde söylediği bu sözler, bir yerde Türkiye'nin çok partili sisteme geçeceğinin ilk işreti olmuştur. Türkiye'de çok partili demokrasinin yeniden şekillenmesinde dış tesirlerin bu önemli rolü inkâr edilemez bir gerçektir. Savaş biterken muhalif partilere tahammül gösterebilecek alışkanlıklarda bulunmayan CHP ile Şef'inin, tek ve değişmez olmaktan birden bire vazgeçmelerini sadece onların iyi niyetlerine, demokrasiye olan samimi arzularına bağlamakta mümkün değildir. Çünkü, Türk çoğulcu demokrasisinin her şeyden önce böyle büyük ölçüde dış etkiler ve şartlar sonucunda varlık kazanmış olması, herhalde siyasal hayatımızda o günden bu güne kadar karşılaştığımız ve aşılması gerçekten güç sorunların da temelini oluşturmuştur.

¹²³ Gönübol, s. 184.

¹²⁴ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, TTK, 1991, s. 276-277; Selim Deringil, *Denge Oyunu- İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Haz. Ayşe Anadol, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 179-180.

¹²⁵ Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945*, İstanbul, Altın Kitabevi Yayınları, 1983, s. 225-240.

¹²⁶ Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, s. 76.

2. Siyasi Yelpazede Oluşumlar ve Dinin Siyasallaşması

İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan demokratikleşme çabalarının yoğunlaşması, Cumhuriyet Halk Partisi ve TBMM’nde başlayan siyasal muhalefetin gün geçtikçe kamuoyu ve basında destek bulması, CHP’ye karşı yeni bir parti kurulacağı beklentilerini de beraberinde getirmiştir. Gün geçtikçe dozunu artıran eleştiriler karşısında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, tek parti uygulaması ve çok partili sisteme geçiş konularında görüşmek üzere, bazı milletvekillerini Çankaya’da bir toplantıya çağırma gereği duymuştur¹²⁷. Bu toplantıda, Atatürk döneminde yapılan çok partili siyasi yaşama geçiş girişimlerinin başarılı olmadığını hatırlatan İnönü, demokrasilerde birden fazla parti bulunmasının gerekli olduğunu şu sözlerle açıklamıştır¹²⁸:

“Bu eksiği tamamlayacağız. Bu kadar devrim yapmış olanlar bunu da başaracaktır. Bu kuvveti ben kendimde görüyorum. Yalnız ‘On yıllık’ bir uğraş ister. Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan bütün uluslar Sırlar, Bulgarlar, Yunanlılar hatta Araplar ve Mısır becerir de Türkler yapamazlar mı?... İkinci partiyi koruyacağım, büyük partiye ezdirmeyeceğim. Bu parti Meclis’te kurulursa, ona karşı da durumumuz aynı olacaktır...”

Dönemin CHP milletvekillerinden olan Faik Ahmet Barutçu anılarında, İnönü’nün bu konuda uzunca bir konuşma yaptığını ve demokrasilerin gelişim süreci ile Türkiye’de de bu gelişmenin zorunlu olduğunu ifade etmektedir¹²⁹. Ayrıca toplantıda bulunanlardan Milletvekili Kemal Satır, Cumhurbaşkanı’nın davetlilere teker teker, “Demokrasiye geçiş için ne dersin?” sorusunu yönelttiğini, hemen hemen herkesin “iyi olur” yanıtını verdiğini, sıra kendisine geldiğinde ise şöyle bir ifade kullandığını belirtmektedir¹³⁰:

“Siz ve Atatürk bu memlekette bir dizi inkılaplar yaptınız. Bütün bunları benimseyenler kadar benimsemeyenler de vardır. İnkılap dediğiniz, halka rağmen, halkın yararına işler yapmaktır. Siz çok şeyi halka rağmen yaptınız ve şimdi demokrasi deyip halktan rızasıyla kendinize, partinize rey verilmesini isteyeceksiniz. Bu bence erkendir. Rey alamayız, irtica hortlar, ortalık karışır!...”

Yıllar sonra İnönü’nün Şevket Süreyya Aydemir’e açıkladığına göre, bu toplantıda Başbakan Şükrü Saraçoğlu da, Kemal Satır gibi hemen çok partili sisteme

¹²⁷ Çankaya’da gerçekleşen bu toplantıya Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Parti Genel Yönetim Kurulu’ndan Atıf Akgüç, Müstakil Grup’tan Münir Bırsel ve Alaattin Tiritioğlu, Grup Yönetim Kurulu’ndan Atıf Tüzün, Necmettin Sadak, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, milletvekillerinden Emin Sazak, Faik Ahmet Barutçu, Fali Rıfkı Atay, Kemal Satır ve General Kâzım Sevüktekin katılmıştır. Bkz. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 208.

¹²⁸ Turan, s. 208.

¹²⁹ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. I, Ankara, 21.Yüzyıl Yayınları, 2001, s. 285-290.

¹³⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Aralık 1983, s. 4.

geçmenin irticaya yol açabileceğine dikkati çekmiştir¹³¹. Nitekim, çok geçmeden Saraçoğlu ve Satır'ın bu düşüncelerinde ne kadar haklı olduğunu gelişen olaylar net bir şekilde gözler önüne serecektir.

Türkiye çok partili demokrasiye geçiş yılı olan 1945'e kadar oldukça sakin günler geçirmiştir. Ancak bu sakinlik artık dini olayların ve gerici akımların sona erdiği manasını taşımamaktadır. Geçmişte yeni devlet şekli olan Cumhuriyete, laiklik ve devrimcilik prensiplerine karşı gerici çevre tarafından beslenen kinin birkaç yıl arayla silahlı hareketler halinde ortaya çıktığı görülmüştü. Ayrıca, toplumda meydana gelen siyasi karışıklıkları en iyi şekilde değerlendiren gerici zümrenin, saklandığı yerden çıkarak siyasal hayatta aktif rol oynadığı da bilinmektedir. 1924 Terakkiperver ve 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası denemeleri bunu açıkça göstermişti. Dolayısıyla devletin varlığı için tehlikeli sayılan ve çok partili rejim denemelerini başarısızlığa uğratan bu gerici olaylar, partilerin hayatına mal olmuştu¹³². Dolayısıyla bu gibi gerici olayların yaşanmaması için dikkatli olunması gerekiyordu.

18 Temmuz 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin kurulması, Türkiye'de çok partili demokratik rejimi başlatmış ve Türkiye'nin siyasal hayatına köklü değişiklikler getirmiştir. Bu tarihe kadar Türkiye'nin tek partisi olan CHP'nin yapmış olduğu devrimci atılımlar, özellikle tutucu ve muhafazakâr çevrede hoşnutsuzluk yaratmıştı. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle alınan önlemler, liberal ve devletçi iniş çıkışlarda artan ekonomik çıkmazlar, varlık vergisi olayı ve devletçilik politikasının uyandırdığı tepkiler, dönem içerisinde kurulan çeşitli siyasi partilerce malzeme konusu yapılacaktır. 1945 Temmuzundan Demokrat Parti'nin iktidara gelişine kadar olan süre içinde, Türkiye'de 24 siyasal parti kurulmuştur. Bu partilerin büyük bir kısmı iktidara gelebilmek hırsıyla, ülke yararlarını ve devrimleri bir yana bırakarak, geçmişte yaşanan acı olayları unutarak, parti tüzüklerinde din, gelenek ve laiklik konularına yer vermiş ve bu konularda tavizci bir yol izlemişlerdir¹³³. İşte, halkın dini duygu ve düşüncesini sömürerek kullanmayı amaç edinen bu siyasal partilerden ilki ve muhafazakâr görüşün temsilcisi Milli Kalkınma Partisi'dir.

¹³¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı (1789-1960)*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969, s. 315.

¹³² Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 172. Neşet Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'ten Bugüne)*, Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s. 37.

¹³³ A.g.e., s. 178-179.

a) Milli Kalkınma Partisi (18 Temmuz 1945)

İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan demokratikleşme çabalarının yoğunlaşması, CHP içinde ve TBMM’nde başlayan siyasal muhalefetin gün geçtikçe kamuoyu ve basında destek bulması, CHP’ye karşı yeni bir parti kurulacağı beklentilerini de berberinde getirmişti. Nihayet beklenen olmuş ve çok partili sisteme geçişi sağlayan ilk muhalefet partisi olarak “Milli Kalkınma Partisi”, 18 Temmuz 1945’te İstanbul’un zengin iş adamlarından ve sanayicilerinden Nuri Demirağ ile Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atilhan tarafından kurulmuştur¹³⁴.

Siyasi hayatta tecrübesi olmayan ve birbirleriyle uyumsuz kişilerce kurulmuş olan parti, kurucularının derin fikir ve görüş ayrılığı içinde bulunmaları sebebiyle beklenen ve özlenen muhalefet partisi olmadığını kısa sürede ortaya koymuştur. Milli Kalkınma Partisi, milliyetçi, muhafazakâr ve devletçilik karşıtı, dış politikada da “İslam birliği-Doğu federasyonu” projesinin gerçekleştirilmesini isteyen bir kuruluş olarak ortaya çıkmış ve örgütlenme aşamasında ilginç bazı söylem ve girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan birisi bütün Müslüman Doğu ülkeleri öğrencilerini toparlayacak bir teknik ve ahlâk üniversitesi açma eğilimi olmuştur¹³⁵. Milletvekili seçimlerinin tek dereceli yapılması, basının hür olması ve Türk geleneklerine uygun siyasi, idari ve iktisadi bir politika takip edilmesini, öncelikle programına esas ve hedef olarak alan partinin, ahlâki değerlere geniş yer vermesi ve bu konuda bazı kurallar geliştirmesi de diğer bir özelliğidir. Nitekim, kuruluş yıllarında bu partiye “Kitab-ı Mukaddes Partisi”¹³⁶, “Kuzu Partisi” gibi isimlerde yakıştırılmıştır¹³⁷.

¹³⁴ Atatürk döneminde Sivas-Erzurum demiryolu yapımını gerçekleştiren, Karabük Demir-Çelik Fabrikası İstanbul Yeşilköy’de özel bir uçak fabrikası ve pilot okulu kuran Nuri Demirağ, becerikli bir iş adamı ve müteahhit olarak tanınmaktadır. Hüseyin Avni Ulaş, Birinci TBMM’nde İkinci Grubun önde gelen yöneticilerinden olup, Mustafa Kemal’in hem Meclis hem de Bakanlar Kurulu Başkanı olmasına ve Başkomutanlık yetkisiyle donatılmasına karşı çıkan ve 1926 İzmir suikastı olayına karıştığı için yargılanıp beraat eden bir politikacıdır. Atatürk ve İnönü karşıtlarından birisi olarak tanınıyordu. Cevat Rifat Atilhan ise emekli bir subay olup, Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul’da Harbiye Bakanı olan Mersinli Cemal Paşa’nın yaverliğini yapmış muhafazakâr birisi olarak tanınmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, s. 638; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, s. 216; Goloğlu, s. 402; Kırçak, s. 326; Milli Kalkınma Partisi’nin teşkilatlanmasının illere göre dağılımı için bkz., EK. X: B.C.A, Dos. 5. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 847. 351..2, (0. 0. 1947).

¹³⁵ Turan, s. 218.

¹³⁶ *Ulus Gazetesi*, 19 Temmuz 1945, s. 1; Mümtaz Faik Fenik, “Milli Kalkınma Partisi-Değil de-Kitabı Mukaddes Partisi”, *Ulus*, 9 Temmuz 1945, 27.

¹³⁷ Turan, s. 218; Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, s. 72.

İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde şubelerini açan Milli Kalkınma Partisi, 1946'da belediye seçimlerine ve 1950'de genel seçimlere katılmış, fakat hiçbir yerde başarılı olamamıştır. Partinin, seçimlerde baskı yapıldığını dile getirerek iktidarı protesto ettiği de görülmektedir¹³⁸. Nitekim, kurucularından Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atilhan'ın 1946'da partiden ayrıldıkları görülecektir. Hiçbir yayın organı bulunmayan parti, giderek etkinliğini tamamen yitirmiş ve uzun süre genel kurul yapmadığı dikkate alınarak 1958 yılının Mayıs ayında yasa uyarınca dağılmış sayıldığı kamuoyuna bildirilmiştir¹³⁹. Metin Toker, Milli Kalkınma Partisi ile ilgili olarak şu görüşlere yer vermektedir¹⁴⁰:

“... kurulmadan önce de, kurulduktan sonra da daima lâife konusu olarak kaldı. Nuri Demirağ'ın Üsküdar sırtlarında muazzam bir korusu ve ortasında sarı boyalı bir köşkü vardı. Adını 'Kanarya Köşkü' koymuştu. Gazetecilere sık sık kuzu ziyafetleri verirdi. Onun için partisi, gerçek adından fazla “Kuzu Partisi” namı altında meşhur oldu. Aslına bakılırsa bir takım kimseler, eksantrik milyonerlerin birçok parasını yediler...”

b) Demokrat Parti (7 Ocak 1946)

Türkiye'de çok partili demokratik yaşama geçiş ile ilgili olarak kaydedilen önemli gelişmelerden birisi de, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yapmış olduğu konuşmadır. Bu konuşmadan cesaretlenen parti içi muhalefetin 21 Mayıs'ta başlayan bütçe görüşmelerinde kendisini gösterdiği görülecektir¹⁴¹. Ayrıca, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildiği günlerde CHP'li 4 milletvekili, 7 Haziran 1945 tarihinde “Dörtlü Takrir” adıyla anılacak olan bir önergeyi CHP Meclis Grubu'na vermişlerdir. İzmir Milletvekili Celal Bayar¹⁴², Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü'nün imzalarını taşıyan bu önergede, yasalardaki ve parti tüzüğündeki anti-demokratik hükümlerin ayıklanması istenmektedir¹⁴³:

¹³⁸ Akandere, s. 410.

¹³⁹ Tunaya, s. 640; Naki Cevat Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, Ulus Basımevi, 1950, s. 44.

¹⁴⁰ Toker, s. 70.

¹⁴¹ 29 Mayıs'ta Başbakan Saraçoğlu'nun 7 Aylık bütçesi için yapılan oylamada 5 güvensizlik oyu ve Hükümetin güven oylamasında ise 7 güvensizlik oyu kullanılmıştı. Hükümete güven oyu vermeyen milletvekilleri şunlardı: Adnan Menderes, Refik Koraltan, Celal Bayar, Fuat Köprülü, Emin Sazak, Hikmet Bayur ve Recep Peker. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara, Kalite Matbaası, 1974, s. 352-354; Sina Akşin ve diğerleri, *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul, Cem Yayınları, 1989, s. 136-138.

¹⁴² İsmet Bozbağ, Celal Bayar'ın “Dörtlü Takrir” için zamanın erken olduğunu söylediğini yazmaktadır: “...Fikirlerinize katılıyorum. Takriri imzalayacağım. Fakat beni dinlerseniz, vakit çok erken, olayların gelişmesini bekleyelim. Maksudumuz Halk Partisi'ni parçalamak değil, memlekete hizmet etmektir.” İsmet Bozbağ, *Demokrat Parti ve Ötekiler*, İstanbul, Kervan Yayınları, 1975, s. 17; Akşin, s. 224-225.

¹⁴³ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, s. 11; Rıfki Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Ankara, 1979, s. 241-244.

“Milli hakimiyetin tek tecelli yeri olan Büyük Millet Meclisi’nde hakiki bir murakabenin sağlanmasını, demokratik müesseselerin serbestçe doğup yaşamasına engel olan ve anayasanın halkçı ruhunu takyit eden bazı kanunlarda değişiklik yapılmasını ve parti tüzüğünde de yine bu maksatların icap ettirdiği tadillerin hemen icrasını...”

Önergenin sahipleri, bu düşünceyle milli egemenlik anlayışına ulaşmayı hedeflediklerini ve aynı zamanda CHP’nin ve bütün Türk milletinin isteklerini de yansıttıklarını söylemişlerdir. 12 Haziran’da toplanan CHP Meclis Grubu’nun gizli oturumunda görüşülen önerge, İnönü’nün talebi ile reddedilmiştir. Ayrıca, önergenin parti tüzüğü ile bazı konularda değişiklikler yapılmasını hedef tuttuğu, tüzükte değişiklik yapılmasının kurultaya ait işlerden olduğu vurgulanarak, önergenin sahipleri dışındaki tüm milletvekilleriince reddedildiği Anadolu Ajansı vasıtasıyla kamuoyuna da duyurulmuştur¹⁴⁴. Fakat, genelgenin reddedilmesine rağmen Dörtlül Takrir’i verenlere halktan büyük destek gelmiş ve halkın desteğinden cesaretlenen Adnan Menderes ve Fuat köprülü, Vatan gazetesinde Başbakanı ve partiyi eleştiren yazılarıyla muhalefet görevine devam etmişlerdir. Bu eleştirilerden rahatsızlık duyan CHP Parti Divanı ise, 21 Eylül 1945’te bu iki milletvekilinin partiden çıkarılmasına oy birliği ile karar vermiştir¹⁴⁵.

Adnan Menderes ve Fuat Köprülü’nün partiden ihraç edilmesinden bir hafta sonra Celal Bayar, 28 Eylül’de milletvekilliğinden istifa etmiş ve o güne kadar sessiz kalan Refik Koraltan ise, 2 Ekim’de Vatan Gazetesi’ne bir demeç vererek arkadaşlarının ihracının tüzüğe aykırılığını ileri sürünce oda benzeri bir sonla karşılaşmıştır. Nitekim, 27 Kasım’da Refik Koraltan’ın da partiden ihraç edilmesi, o tarihe kadar parti üyeliğini devam ettiren Celal Bayar’ı harekete geçirmiş ve Bayar da 3 Aralık 1945’te CHP’den istifa etmiştir¹⁴⁶.

Bu arada siyasal yaşamda yeni oluşumlar filizlenirken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1945’te TBMM’nin yeni yasama yılını açış konuşmasında iktidar karşısı bir parti bulunmamasının, Türk demokrasisinin tek eksiği olduğunu dile getirerek, CHP içinde bir hizip gibi çalışanların ayrılıp inandıkları ilkeleri içeren yeni bir programla bir karşıt parti kurmalarını açıkça desteklediğini şu sözlerle dile getiriyordu¹⁴⁷: “... Bizim tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti

¹⁴⁴ Eroğul, s. 11.

¹⁴⁵ Akşin ve diğerleri, s. 111; Toker, s. 75.

¹⁴⁶ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1967, s. 131; Akşin ve diğerleri, s. 141.

¹⁴⁷ Toker, s. 78.

bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır... Memleketin ihtiyaçları sevkiye hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır...”

Gerçekten de Aralık ayının başında İstanbul basınında Celal Bayar’ın yeni bir parti kuracağı haberleri yer almaya başlamıştı. Bayar, 1 Aralık’ta basına verdiği demeçte arkadaşlarıyla birlikte yeni bir parti kuracaklarını ilk kez ve açıkça duyurmuştur¹⁴⁸. Celal Bayar’ın CHP’den istifasının ardından 4 Aralık 1945’te Cumhurbaşkanı İnönü’nün kendisini Çankaya’da yemeğe davet etmesiyle birlikte yeni kurulacak olan parti hakkında etraflıca konuşulmuş ve bir anlamda İnönü’nün sözlü onayı alınmıştır¹⁴⁹. Görüşmede İsmet İnönü, Celal Bayar’a CHP’nin yeni kurulacak olan partiye engel çıkarmayacağını bildirmiş ve şu tavsiyelerde bulunmuştur¹⁵⁰:

“...Savaş sonrası dünyada Türkiye’nin yalnız kalmaması için çok partili bir yaşama geçmesi kaçınılmazdır. Ne var ki, daha önceki olumsuz deneyimler bu konuda dikkatli olmayı gerektirmektedir. Dikkat edilecek noktalardan birincisi Atatürk’ün koyduğu Cumhuriyet ilkelerinden asla taviz vermemek, ünlü deyiimiyle irticaya kaçmamaktır... Dış politika açısından polemiklere girilmemelidir...”

İnönü-Bayar görüşmesinde temel konularda karşılıklı garantiler verilmiş ve muhalefet partisinin kuruluş başvurusu, 7 Aralık 1945’te Refik Koraltan tarafından İçişleri Bakanlığı’na yapılmıştır. Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan imzasıyla yapılan bu başvuru, bir ay içinde olumlu bir şekilde sonuçlanacak ve “Demokrat Parti” 7 Ocak 1946 tarihinde resmen kurulacaktır¹⁵¹. 1946 yılından itibaren Türk siyasal yaşamında yerini alan Demokrat Parti’nin kuruluşu, demokrasiyi özleyenleri sevindirdiği kadar, CHP’lileri de rahatlatmışa benziyordu. Çünkü Halk Partisi de kendi içindeki muhaliflerin en önemlilerinden kurtulmuştu¹⁵². Bu arada Demokrat Parti’nin bu dilekçenin verilmesinden kuruluşuna kadar geçen bir aylık dönemde, CHP’den iki önemli kopma daha gerçekleşecektir. Hikmet Bayur ve Cemal

¹⁴⁸ Eroğul, s. 12; Çavdar, s. 402.

¹⁴⁹ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii*, C. I-II, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1965, s. 173.

¹⁵⁰ Çavdar, s. 402.

¹⁵¹ Ergün Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994, s. 64.

¹⁵² Goloğlu, s. 42; Demokrat Parti’nin kuruluşu ile ilgili olarak İçişleri Bakanlığı’na verilen dilekçe aynen şöyledir: “İçişleri Bakanlığı Yüksek Katına. İlişik olarak sunulan program ve tüzük esasları dahilinde tesis etmek istediğimiz Demokrat Parti’nin faaliyete başlaması için gereken müsaadenin verilmesini saygılarla dileriz.” Bkz. *Türkiye’de Siyasal Dernekler II*, Ankara, İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, 1950, s. 147.

Tunca'nın 21-22 Aralık 1945'te partiden ayrılmalarıyla, CHP kanadında muhalefetin son önemli kişileri de ayıklanmış oluyordu¹⁵³.

Yeni partinin kuruluş hazırlıklarında, parti programı ve tüzüğünün hazırlanmasında Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan'a en çok yardım eden kişi Ahmet Hamdi Başar olmuştur. Onun dışında Tevfik Rüştü Aras ve Zekeriya Sertel'in de katkıları görülmektedir¹⁵⁴. Koraltan'ın Ankara'daki Ziya Gökalp Caddesi'nde bulunan evinde gerçekleşen bu çalışmalar sonunda, ilk taslağın hazırlanmasında etkin rolü olan Başar "hürriyet" kavramı konusunda beliren görüş ayrılığı nedeniyle kuruculardan ayrılmıştır. Ahmet Hamdi Başar, anılarında bu konuya geniş yer vererek şu ifadeleri kullanmaktadır¹⁵⁵:

"... Özgürlüğün, salt özgürlük ilan etmek ve onu savunmakla elde edilemeyeceğine, bunun için idealist ve devrimci bir yönlendirmeye gerek vardır. Bunun için İstanbul'da Refik Koraltan'la birlikte bu esasa dayalı bir parti programı hazırlanmıştı. Ancak bu metin Ankara'da değiştirilmiş ve özgürlüğün ilan edilmesiyle her şeyin değişeceği, ülkenin saadet ve refaha kavuşacağı varsayımına dayanan yeni bir program hazırlanmıştı. Bu da ideoloji yönünden Fethi Okyar'ın 1930'da kurduğu ekonomide serbestliği ve özel girişimciliği savunan Serbest Cumhuriyet Fırkası programının benzeri idi. Dolayısıyla bir 'hürriyet buhranı' bunalımı söz konusu idi..."

Başar'ın düşüncelerine göre, bu değişiklikte en büyük rolü Adnan Menderes oynamış ve Başar kuruluş çalışmalarından ayrılırken Celal Bayar'a şu sözleri söylemiştir¹⁵⁶: "Menderes'ten sakınınız. En kuvvetli adamınız, en tehlikeli adamınızdır!". Demokrat Parti'nin programının hazırlanmasında emeği geçenlerden Tevfik Rüştü Aras da, sosyal adalete ilişkin bölümde, "...sosyalizmin genel ilkesi olan herkesten yetenekleri ölçüsünde ve herkesin çalışması kadar sloganının programa geçirilmesini istemiş, fakat Refik Koraltan sert biçimde bu görüşe karşı çıkmıştır. Böylece daha başlangıçta kurucularla Aras'ın arası açılmıştı¹⁵⁷.

Partinin adı konusunda, Cumhuriyetçi Parti, Milli Demokrat Parti, Demokrat Halk Partisi gibi görüşler ileri sürülmüş, nitekim, Ahmet Emin Yalman'ın ABD'de liberal görüş yanlılarının 1825'te kurdukları partinin "Demokrat Parti" adını taşıdığını belirten yazısından da esinlenerek, kurucular tarafından "Demokrat Parti"

¹⁵³ Goloğlu, s. 42-43.

¹⁵⁴ Turan, s. 219.

¹⁵⁵ Ahmet Hamdi Başar, *Yaşadığımız Devrin İç Yüzü*, Ankara, [y.y.], 1960, s. 28-34.

¹⁵⁶ Aydemir, *İkinci Adam*, C. II, s. 434; Başar, s. 34; Turan, s. 220.

¹⁵⁷ Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987, s. 41.

adı kabul edilmiştir¹⁵⁸. Demokrat Parti'nin kuruluş amacı, parti programının birinci maddesinde şöyle açıklanmaktadır¹⁵⁹:

“Siyasi hayatımızın, birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle idaresi lüzumuna inanan Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadıyla kurulmuştur.”

Programda partinin Anayasa'da yer alan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılapçılık ilkelerine bağlı olduğu belirtilmekte, ayrıca parti anlayışına ve felsefesine uygun yeni tanımlar, yorumlar getirilmektedir. Demokrat Parti programının CHP anlayışından ayrılan önemli bir yönü de “Laiklik” kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır. Laikliğin din düşmanlığı olarak yorumlanamayacağı belirtilerek, CHP dönemindeki uygulamalar dolaylı bir biçimde eleştirilmiş ve din özgürlüğünün kutsal olduğu vurgulanmıştır¹⁶⁰:

“Md:14- Partimiz lâiyikliği [laikliği] devletin siyasette, dinde hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir (etkili) olmaması manasında anlar ve lâiyikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarında tanır.

“Gerek dinî tedrisat (öğretim) meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda mütehasşsılar (uzmanlar) tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer alacak İlâhiyat Fakültesi ve ilmî mahiyette mümasil müesseseleri gibi muhtar (özerk) olmalıdırlar.

“Dinin siyaset âleti olarak kullanılmasına, yurttaşlar arasında sevgi ve tesanüdü (dayanışmayı) bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına, serbest tefekküre (düşünceye) karşı, taassup duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır.”

Demokrat Parti kurucuları laiklik kavramını, yalnız din ile devlet işlerinin değil, din ile siyasetin de birbirinden ayrılması olarak algılamayı sürdürürken, din öğretimine dönülmesini ve din adamları yetiştirilmesi için bir ilahiyat fakültesi ile ona benzer kurumların açılması gerektiğini de savunuyorlardı. Üstelik üniversite özerkliği gerçekleşmemişken bu kurumların özerk olmasını öneriyorlardı¹⁶¹.

Demokrat Parti'nin genel merkezi olarak, Cemal Tunca'nın Ankara'da Sümer Sokak'ta bulunan dairesi seçilmiş ve parti genel sekreterliğine de Basri Aktaş getirilmiştir. Parti kurucuları, 7 Ocak 1946'da gazetecileri parti genel merkezine davet ederek bir basın toplantısı düzenlemişlerdir¹⁶². Bu toplantıda, 88 maddelik parti program ve tüzüğünü gazetecilere dağıtan kurucular, amaçlarını ve yapmak

¹⁵⁸ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim-Duyduklarım-Geçirdiklerim*, C. 4, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1970, s. 41-42.

¹⁵⁹ Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, 2. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s. 662; *Akandere*, s. 421.

¹⁶⁰ *Tunaya*, s. 663-664.

¹⁶¹ *Turan*, s. 222, *Goloğlu*, s. 41-42.

istedikleri değişiklikleri kamuoyu ile paylaşmışlardır. Bu toplantı ile ilgili olarak yayınlanan haberler ise, 8 Ocak tarihli gazetelerin birinci sayfasında yer almış ve Demokrat Parti'nin kuruluşu geniş halk kitlelerine ulaşmıştır. Basının da büyük ölçüde yardımıyla geniş bir örgütlenme çalışması içine giren Demokrat Parti, kuruluşunu takip eden bir buçuk ay içinde, 16 il ve 36 ilçede teşkilatlanmayı başarmıştır. Demokrat Parti, tüm yurttaki kapılarını herkese açarken yoğun bir ilgi ile karşılanmış ve parti saflarına kurucularla fikir birliği içinde olanlardan başka, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı olanlar da büyük bir hızla katılmıştır¹⁶³. Kısa süre içerisinde örgütlenme aşamasını tamamlayan Demokrat Parti'nin, TBMM'nde bir muhalefet partisi olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin karşısında yerini aldığı görülmektedir.

c) Sosyal Adalet Partisi (28 Şubat 1946)

Sosyal Adalet Partisi, İstanbul Zeytinburnu'nda İhsan Temelveren, Ziyneti Temelveren ve Muharrem Zeki Korgunal'ın girişimleriyle 28 Şubat 1946'da kurulmuştur. Parti'nin Genel Başkanı İhsan Temelveren, 13 Eylül 1945 tarihinde partisinin kuruluş dilekçesini "Sosyal Demokrat Partisi" adıyla İstanbul Vilayeti'ne sunmuş, fakat İçişleri Bakanlığı'ndan onay alamamıştır. Gerekli düzeltmeleri yapan İhsan Bey, partisinin şimdiki isimle kurulacağını 28 Şubat 1946 tarihli dilekçesinde açıklamıştır¹⁶⁴.

Partinin programına göre amacı, demokrasi, sosyalizm, adalet ve devletçilik prensiplerinin birleştirilmesidir. Programda partinin bütün milleti kucakladığı, özellikle işçi ve topraksız veya az topraklı çiftçilerin ihmal edilen demokratik ve genel haklarının savunucusu olacağı belirtilmektedir. Müslümanlık başta olmak üzere bütün din ve mezheplere saygılı olunacak ve Dünya Müslümanları birliği fikri desteklenecekti¹⁶⁵.

Sosyal Adalet Partisi, kuruluşundan itibaren tam olarak teşkilatlanamamış ve siyasi hayatta bir varlık göstermeden kendiliğinden dağılmıştır¹⁶⁶.

¹⁶² Basın toplantısıyla ilgili olarak bkz., *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1946, s. 1; *Kırçak*, s. 326.

¹⁶³ Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 274; Tekin Erer, *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, 2. B., İstanbul, Tekin Yayınevi, 1966, s. 89.

¹⁶⁴ *Tunaya*, s. 693.

¹⁶⁵ Naki Cevat Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, Ulus Basımevi, 1950, s. 44-45; *Çağatay*, s. 40.

¹⁶⁶ *Tunaya*, s. 693; *Akkerman*, s. 45; *Türkiye'de Siyasal Dernekler II*, s. 199-260.

d) Çiftçi ve Köylü Partisi (24 Nisan 1946)

24 Nisan 1946 tarihinde Bursa'nın Mudanya ilçesinde Sıddık Sümer, İbrahim Öztürk ve Şükrü Tokay isimli çiftçiler tarafından kurulmuştur. Türk çiftçisinin her yönden gelişmesini sağlamak amacıyla kurulan partinin programında şu hususlar dikkati çekmektedir¹⁶⁷: “Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin mülkî tamamlılığını muhafaza ve müdafaa etmek ve bu hudutlar dahilinde samimi ve şuurlu bir muhalefet vazifesi görmek ve halkın refah, ahlâk, kültür, sanat seviyesini yükseltmek ve memlekette geniş bir kalkınma hareketi meydana getirmektir.” Bu hususların yerine getirilmesinde İslami esaslara özellikle uyulacağını belirten partinin, ayrıca programında eski ananelerin yaşatılacağını da vurguladığı görülmektedir¹⁶⁸.

Tam olarak örgütlenmesini tamamlayamayan Çiftçi ve Köylü Partisi, kanunlara aykırı hareketten dolayı 2 Haziran 1946'da feshedilmiştir¹⁶⁹.

e) Arıtma ve Koruma Partisi (26 Haziran 1946)

26 Haziran 1946'da Ankara'da kurulan Arıtma ve Koruma Partisi'nin kurucuları arasında Selçuk Köroğlu (Serbest Öğretmen), Kemal Köymen (Kimya Mühendisi) ve Halil Sümer (Tüccar) yer almaktadır¹⁷⁰. Kuruluşu İçişleri Bakanlığı'nca onaylanan Parti'nin kuruluş amacı, programında şu şekilde açıklanmaktadır¹⁷¹:

“...Önce insanlığın esas hukukunun yazılmasını ve milletlerin özel haklarının bu esastan çıkarılmasını istiyoruz. Andımız; doğru olmak, insanların duygu, düşünce, vicdan ve söz hürriyetlerini, aile ve mülkiyete sahabetle insanca yaşama haklarını tanımak, saymak ve korumaya çalışmaktır... İşte adımız buradan çıkıyor. Arıtma- Koruma Partisi (ARK) Türkiye Cumhuriyeti'nde devlet idaresinin geniş ve ileri bir anlayışla halk idaresine dayanılarak yürütülmesine ve yeryüzünde de insanlığın kötülükten arınarak yükselmesine hizmet maksadı ile kurulmuştur.”

Programından da görüleceği üzere dinci bir siyasi parti görüntüsü çizen Arıtma ve Koruma Partisi, teşkilatlı bir şekilde örgütlenememiş ve faaliyet gösterememiştir. Nitekim, 12 Mart 1947 tarihinde kurucuları tarafından feshedilmiştir¹⁷².

f) İslam Koruma Partisi (19 Temmuz 1946)

¹⁶⁷ Tunaya, s. 694.

¹⁶⁸ Akkerman, s. 47-48.

¹⁶⁹ Tunaya, s. 695.

¹⁷⁰ Türkiye'de Siyasal Dernekler II, s. 423-434.

¹⁷¹ Akkerman, s. 54-55; Türkiye'de Siyasal Dernekler II, s. 429-430.

¹⁷² Akkerman, s. 55; Tunaya, s. 708.

19 Temmuz 1946'da İstanbul Beyoğlu'nda Necmi Güneş, Mustafa Özbek ve Ziya Süer tarafından kurulmuştur. Adında parti kelimesi bulunduğu halde kuruluş dilekçesinde amacı, "her türlü siyaset ve siyasi partilerden uzak olarak tamamen İslamların medeniyeti, tesanüdü, (dayanışması), menfaati, birbirine sevgi, yardımı ve birliği yolunda Türkiye Cumhuriyeti Cemiyetler Kanunu'na göre kurulmuş" olduğu belirtiliyorsa da parti manası ve Cemiyetler Kanunu hükümleriyle çelişkiye düşmektedir¹⁷³.

Herhangi bir siyasi amaç taşımaksızın İslamlar arasında dayanışma ve sevginin ön plana çıkarılmasını isteyen İslam Koruma Partisi, kadın ve erkeği eşit tutmuştur. Bunun yanı sıra yeşil zemin üzerinde, gönderinin üst köşesinde beyaz bir güneş bulunan bayrağı kendilerine simge yapan parti'nin, kesin olmamakla birlikte dini siyasete alet etmek suçlarından dolayı, sıkıyönetim kararı ile 12 Eylül 1946'da kapatıldığı görülmektedir¹⁷⁴. Siyasi hayatta bir varlık gösteremeyen İslam Koruma Partisi'nin herhangi bir yayın organı da bulunmamaktadır.

g) Türk Muhafazakâr Partisi (8 Temmuz 1947)

8 Temmuz 1947'de İstanbul-Beşiktaş'ta, Cevat Rifat Atilhan, Zekai Dik ve Yekta Göreli tarafından kurulmuştur. Türk Muhafazakâr Partisi'nin kuruluş amacı, milli âdet ve anane ışığı altında aile ve çocuğa değer vererek milletimizin kalkınmasını sağlamaktır¹⁷⁵.

Dönemin İslamcı siyasi davranışlarına örnek olarak gösterilen partinin programında ve amacında İslami esaslar hakimdir¹⁷⁶. Parti programının ana hatlarında, Türk milletinin medeni âlemde mesut ve rahat bir hale getirilmesi, yeni neslin yetiştirilmesinde atalardan kalan bütün maddi ve manevi hazinenin kullanılması, Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi, evlendirmelerin kolaylaştırılması, kadının eve bağlanmasını sağlayıcı tedbirlerin alınması gibi hükümler bulunmaktadır. Özellikle liberal ve muhafazakâr bir görünüm gösteren parti, tam olarak teşkilatlanamadığından herhangi bir faaliyeti söz konusu olmamıştır.

¹⁷³ İslam Koruma Partisi'nin kuruluş ve tüzüğü için bkz., EK. XI: B.C.A, Dos. 1. Büro, Fon. 490.. 1. 0. 0, Yer. 436. 1808..3, (4. 10. 1946).

¹⁷⁴ Akkerman, s. 55; *Türkiye'de Siyasal Dernekler II*, s. 435-440; Tunaya, s. 709.

¹⁷⁵ Akkerman, s. 56.

¹⁷⁶ Çağatay, s. 40.

Türk Muhafazakâr Partisi'nin yayın organları arasında “Mücadele” ve “Millî İnkılâp” gazeteleri bulunmaktadır¹⁷⁷.

h) Millet Partisi (20 Temmuz 1948)

20 Temmuz 1948 tarihinde Ankara'da kurulan Millet Partisi'nin kurucuları arasında, çoğunluğu Demokrat Parti'den çeşitli nedenlerle ayrılan küskünler bulunmaktadır. Partinin onursal başkanı Fevzi Çakmak, Parti Genel Başkanı Hikmet Bayur, Başkan Yardımcısı Osman Nuri Köni, Genel Sekreteri Mustafa Kentli ve Saymanı ise Bahattin Öğütmen'dir¹⁷⁸. 6 Temmuz'da kuruluşu kamuoyunda açıklanan Partinin, yasal kuruluşu için 19 Temmuz'da Ankara Valiliği'ne başvurulmuş ve işlemler 20 Temmuz'da tamamlanarak parti çok partili siyasi hayatta yerini almıştır¹⁷⁹. Parti üyeleri arasında Kenan Öner, Enis Akaygen, Osman Bölükbaşı ve Sadık Aldoğan gibi DP'den çıkartılan veya ayrılan önemli şahsiyetler bulunmaktadır.

Onursal Başkan Fevzi Çakmak, 22 Temmuz 1948'de bir bildiri yayınlarak amaçlarını ve bağlı kalacakları ilkeleri şöyle açıklamıştır¹⁸⁰: “.... dürüst ve âdil bir seçim yapılması, her alanda ahlâkın etkin kılınması ve çocuklara din eğitiminin verilmesi...” Millet Partisi'nin hazırlanan programında amacı şöyle vurgulanmaktadır¹⁸¹: “... samimi ve emin bir seçimle meydana çıkacak milli iradeyi ve insan haklarına uygun bir hükümetin kurulması ve korunmasına çalışmaktır.” Partinin bağlı kalacağı temel ilkeler Cumhuriyet, adalet, liberallik ilkeleri ve milliyetçilik olarak saptanmıştır. Gerçek demokrasinin samimi yandaşı ve savunucusu olacak olan partinin, Anayasanın gerçek demokrasiye uymayan hükümlerinin ve özellikle de Cumhuriyet Halk Partisi siyasi umdelerini devletin ana vasıfları haline sokan ikinci maddenin kaldırılmasını istemekteydi. Böylece “6 ilke” den yalnız ikisini “Cumhuriyetçilik ve Milliyetçilik” olduğu gibi benimseyen Parti, Devletçilik yerine liberal görüşü kabul etmiş, halkçılık ve devrimcilik ilkelerine de yeni tanım ve içerik getirmiştir. Milliyetçi olmanın yanında yeni partinin belirgin bir başka niteliği de farklı bir laiklik anlayışıyla muhafazakâr olarak ortaya çıkışıdır. Parti programının çeşitli maddelerinde yer alan hükümler, bu görüşleri açık bir

¹⁷⁷ *Türkiye'de Siyasal Dernekler*, s. 456-458; *Akkerman*, s. 57.

¹⁷⁸ *Akkerman*, s. 58.

¹⁷⁹ *Turan*, s. 256; *Kırçak*, s. 333, *Akşin*, s. 228.

¹⁸⁰ *A.g.e.*, s. 256.

¹⁸¹ Millet Partisi programı için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 718-732.

şekilde doğrulamaktadır. “Parti, din müesseselerine ve milli ananelere hürmetkârdır” ifadesiyle ilk ve orta öğretimde din derslerinin ders programlarına konulmasını, değişik din ve mezhepte olanların bu amaçla örgüt kurmalarına izin verilmesini ve dini vakıfların da bu kuruluşlara devredilmesini öngörüyordu¹⁸²:

“Parti, din işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulmasını kabul eder. Herkesin vicdan ve itikat hürriyetini ve dilediği dilde ve dilediği şekilde ibadet etmek hakkını mukaddes tanır... Türkiye’de muhtelif din ve mezheplere mensup cemaatlerin dini maksatla teşkilat vücuda getirmelerini ve dini vasıfların bu teşkilata devredilmesini tasvip ve müdafaa eder. Bu teşkilat kendi mensuplarının din işlerini tanzim ve idareye salâhiyetli olmalıdır...Parti, ilk ve orta tedrisata din dersleri ilave edilmesini ve üniversitelerde İlahiyat Fakültesi ihdasını muvafık görür. Fakat din derslerine iştirak, öğrenciler reşit oluncaya kadar, aile reisinin irade ve ihtiyarına (istenç ve istemine) tabidir.”

Millet Partisi programında bunların dışında toplum düzeninin oluşmasında “itikadların, ahlâkın, örf ve adet”in büyük payı olduğunu belirterek, bunların devlet gücüyle de olsa değiştirilmemesi gerektiğine (md.7) ve toplumun “temeli ve yüksek manevi bir kıymet olan aile kurumunun kendisini tehdit eden tehlikelerden korunmasına” ilişkin maddelere de (md.10) yer verilmiştir¹⁸³.

Millet Partisi, Ankara başta olmak üzere İstanbul, Aydın, Edirne gibi pek çok ilde siyasi örgütlenmesini tamamlayarak CHP ve DP’ye yönelik yapılan eleştirilere hız vermiştir. Partinin, DP ile CHP arasında gizli bir anlaşmanın olduğunu iddia ederek DP’nin yerini almayı amaçladığı görülmektedir. Ancak bu iddialar, hem CHP hem de DP tarafından tepkiyle karşılanmış ve yalanlanmıştır. Türk siyasi hayatında önemli bir noktaya gelemeyen Millet Partisi’nin, Demokrat Parti’yi zaman zaman izlemiş olduğu politikalarla zor duruma soktuğu da bilinmektedir. 1948 ara seçimlerine seçim kanununu ileri sürerek katılmayan parti, 1950 seçimlerine 22 ilden aday göstererek girmiş ve sadece Kırşehir’den bir milletvekilliği kazanmıştır¹⁸⁴.

Millet Partisi’nin programında belirtilen bazı hususlar, özellikle altı ilkenin Anayasa’dan çıkartılması konusu, laiklik karşıtı dinci kesimi harekete geçirmiştir. Parti’nin bu düşünceleri Sebilürreşad dergisince de desteklenmiş ve büyük bir tartışma ortamı yaratılmıştır. Nitekim altı ilke, ideoloji ve sınıf ayrılığına dayalı yeni partilerin kurulması açısından, Atatürk devrimlerinin önünde büyük bir tehlike olarak görülmekte ve bu ilkelerle ilgili olarak şöyle yorumlar yapılmaktadır¹⁸⁵: “Anayasada

¹⁸² Turan, s. 257; Tunaya, s. 719-720.

¹⁸³ Tunaya, s. 719; Çağatay, s. 39.

¹⁸⁴ Tunaya, s. 713; Kırçak, 334.

¹⁸⁵ Turan, s. 261-262.

laiklik prensibi yazılı kalırsa dinci; Cumhuriyetçilik prensibi yazılı kalırsa padişahçı; inkılapçılık prensibi yazılı kalırsa muhafazakârcı; halkçılık ve milliyetçilik prensipleri yazılı kalırsa sınıfçı bir parti kurulabilir mi?...”

Bu arada basında başlayan Anayasa değişikliği tartışmaları, düşüncede kalarak gerçekleşmemiştir. Fakat bu tartışmaların ortamına zemin hazırlayan Millet Partisi, Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi tarafından dini irtica suçlamalarına hedef olmuştur¹⁸⁶. Bu suçlamalara partinin yayın organı sayılan “Kudret” gazetesinde Millet Partisi Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı tarafından açıklık getirilmiş ve bu tür suçlamaların gerçeği yansıtmadığı ifade edilmiştir¹⁸⁷:

“... Daima ileri gitmeyi hedef tutan partimize karşı yapılan gericilik isnatlarını çürütmek ve yanlış anlayışlara mani olmak için... bizi irticaa avans vermekle itham edenlere hatırlatmak isteriz ki, iktidara geçerek halife ve sultanları getireceğimiz, eski harfleri kabul edeceğimiz, peçe ve kafes devrini canlandıracağımız... gibi iddialar hayâsızca uydurulmuş birer iftiradan başka bir şey değildir. Türkiye’imizde bu kâbil geriye dönüş hareketleri asla vuku bulmayacaktır... Aynı zamanda iktidarın en salâhiyetli ağızları tarafından ifade edilen ve ‘irtica korkusu vardır’ şeklinde hulâsa olan fikri de reddetmekteyiz. Çünkü, bize göre Türkiye’mizi tehdit eden ve kara bir taassubu ifade eyleyen bir tehlike varsa, bu halkımızın henüz demokratik rejime lâayık olmadığı manasına gelir ki... partimize fesat sokmak, halkı yıldırma ve muhalefeti yok etmek maksadıyla iktidar partisi lideri tarafından zaman zaman ortaya atılan bu fikrin... nefretle reddedildiğini... hatırlatmak isteriz.”

i) Toprak, Emlâk ve Serbest Teşebbüs Partisi (30 Eylül 1949)

30 Eylül 1949’da İstanbul Beyazıt’ta kurulan partinin kurucuları Süreyya Paşa (İlmen), Asaf İlbaay, Ruşeni Barkın, Zühtü Bilimer, Sabri Sonar, Osman Nuri Gürler, Asım Günç, Mazlum Turan, Muhsin Nezihi Eğilmez ve Yusuf Gürün’dür¹⁸⁸. Parti, daha önce kurulmuş olan “Gayri Menkul Sahipleri Derneği” ile işbirliği içerisine girerek ortak çalışmalarda bulunmuştur. Partinin aydın kesim dindarlığını destekleyeceğini, dini cemiyetlerin serbestliğini ve teşkilatlanmasını arzuladığını açık bir muhafazakârlıkla programında gösterdiği görölmektedir¹⁸⁹. Partinin adındaki toprak kelimesi “mukaddes vatan”, emlâk kelimesi “mülkiyet ve tasarruf”, serbest teşebbüs cümlesi de “hürriyet ve şahsi teşebbüs” manasını ifade etmektedir. Parti programında ilâhiyat fakültelerinin açılarak din kitaplarının burada ilim dersi olarak

¹⁸⁶ Haydar Seçkin, *Olaylar ve Belgelerle 1946 Seçimleri ve Yakın Demokrasi Mücadelemiz*, İstanbul, Anka Ofset Basımevi, 1990, s. 83-84.

¹⁸⁷ Kudret gazetesinin 20 Mayıs 1952 tarihli nüshasında Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı tarafından Millet Partisi Genel Başkanlığı’na sunulan öneri için bkz. *Tunaya*, s. 732-733.

¹⁸⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, s. 736.

¹⁸⁹ *Çağatay*, s. 40.

okutulması, aile içinde ve ilk-ortaokullarda fazilet ve ahlâk adı ile öğrencilerin ruhuna kutsal ve manevi duyguların aşılması istenilmektedir¹⁹⁰.

Muhafazakâr ve mutedil liberal bir yapıya sahip olan partinin herhangi bir yayın organı olmamakla beraber, işbirliği içerisinde olduğu derneğin “Emlâk Sahipleri Gazetesi”nden büyük ölçüde faydalandığı bilinmektedir. Toprak, Emlâk ve Serbest Teşebbüs Partisi, 1950 yılı içerisinde kurulacak olan “Liberal Köylü Partisi”ne katılma kararı vererek feshedilmiştir¹⁹¹.

3. Cumhuriyet Halk Partisi’nin Yeni Politik Seçeneklere Yönelmesi

Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın ilk yıllarından itibaren başlayan devrim süreci içinde, laiklik ilkesi ve uygulamaları önemli bir yer tutmaktadır. Ulusal egemenliğin zorunlu sonucu olan siyasal, sosyal ve kültürel yapıya bütünüyle yerleştirilen laiklik ilkesi, diğer ilkelerle birlikte devletin temel nitelikleri olarak Anayasada güvence altına alınmıştır. Artık devrimlerin tamamlandığı ve devrimlerden ödün vermenin, geriye dönüşün söz konusu olmayacağı düşünülmekteydi. Bu arada ulu önderin ölümüyle Cumhurbaşkanlığına seçilen İsmet İnönü’nün, TBMM’de yapmış olduğu konuşmada Atatürk’e ve devrimlere bağlı kalacağını ifade etmesi¹⁹², ilk bakışta izlenecek laik politikada bir değişimin olmayacağını açıkça göstermektedir. Oysa ki bir süre sonra CHP kadroları ve devlet yönetiminde yaşanan değişimler, yeni bir dönemin başlangıcını teşkil edecektir. Özellikle devrimlere ve Atatürk’e muhalif olanların yeniden partiye ve devlet yönetimlerine katılımının sağlanması, muhaliflerle uzlaşma politikasının izlenmesi¹⁹³, artık devrimlerin sona erdiği söylentilerini gündeme getirecektir. Bu gelişmeler ise, devrimleri başından beri benimsemeyen ve yer altına gizlenmek zorunda kalan gerici çevrelerin umutlanmasına yol açacaktır. Bu noktada da en çok üzerinde durulan konu, laiklik ilkesi ve uygulamaları olacaktır.

29 Mayıs 1939’da toplanan ve 3 Haziran’a kadar süren CHP’nin V. Büyük Kurultayı, yeni dönemde devrimlerden ödün vermenin ilk basamağını

¹⁹⁰ Akkerman, s. 61.

¹⁹¹ Tunaya, s. 737.

¹⁹² Şerafettin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2000, s. 130-131.

¹⁹³ Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi*, C.II, İstanbul, İletişim Yay., 1996, s. 90-115; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. II, İstanbul, Emre Yay., 1993, s. 242-250.

oluşturmaktadır. Bu Kurultayda Dil Devrimi'ne uygun olarak 1935'te hazırlanan program yerine, Arapça ve Farsça kelimelerin oldukça fazla kullanıldığı yeni bir programın hazırlanması, dil devriminden geriye dönüşün ilk işareti olarak değerlendirilebilir. Nitekim, bu değişikliğin Kurultay'da eleştirilmesi üzerine, programın halk diliyle ve dildeki çalışmalar göz önünde tutularak hazırlandığı ileri sürülmüştür¹⁹⁴.

Dil Devrimi'nde görülen bu ilk geri dönüş hareketi diğer devrimlere başlangıçta aynı şekilde yansıtılmamıştır. İnönü döneminin laiklikle ilgili uygulamalarına baktığımızda, ilk olarak karşımıza devrim karşıtı olan kesimlerin beklentilerinin aksine, köy ilkokullarından din derslerinin kaldırılması çıkmaktadır¹⁹⁵. Laik eğitim anlayışının doğal bir sonucu olan bu kararla, devlet eliyle din eğitimi uygulaması son buluyordu. Ancak kısa bir süre sonra CHP içinde, din eğitiminin devlet eliyle yapılmamasından endişe duyan bir kesimin sorunu meclis gündemine taşıdığı görülecektir. 3 Haziran 1942'de TBMM'de köy okullarının teşkilatlanması konusu görüşülürken, din adamı ve eski bir hoca olan Antalya Milletvekili Rasih Kaplan, köy çocuklarının din eğitimlerinin ihmal edilmemesi gerektiğini savunarak, din eğitimi için artık zamanın geldiğini belirtmiş ve köy okullarına din derslerinin tekrar konulmasını dile getirmiştir. Bu arada Kütahya Milletvekili Besim Atalay'ın ise, bu görüşü desteklemekle yetinmeyerek din eğitimine yeniden başlanması konusunda TBMM'ne bir önerge verdiği de görülecektir. TBMM'nde kısa süreli bir tartışmanın yaşanmasına da neden olan bu konu, TBMM Başkanı Abdülhalik Renda ve CHP Grup Başkan Vekillerinden Hilmi Uran'ın devreye girmesi ile kapatılmıştır¹⁹⁶.

Dönem boyunca bir yandan laiklik ilkesini tamamlayıcı nitelikte girişimlerde bulunulurken, diğer yandan laiklikten gerileme sayılabilecek uygulamalara da gidildiği ve dinsel muhalefete ılımlı yaklaşıldığı görülmektedir. Özellikle, din politikasının şekillenmesinde önemli bir işlevi olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın

¹⁹⁴ *Cumhuriyet Halk Fırkası Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları*, Ankara, Ulus Matbaası, 1939, s. 25.

¹⁹⁵ 1927 yılında bütün okulların müfredat programından din derslerinin çıkarılmış olmasına rağmen, 1939 yılına kadar köy ilkokullarında haftada bir saat bu derslerin okutulmasına devam edilmiştir. Eğitim Bakanlığı, laik bir ülkenin okullarında din dersleri vermenin Anayasaya aykırı olacağını savunmasına rağmen, boş inançlardan arınmış bir dinin, köy ilkokullarında okutulmasında sakınca görmemiştir. Bkz., İlhan Başgöz-Howard E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara, Dost Yayınları, 1968, s. 82-83; Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara, Emel Matbaası, 1980, s. 46.

¹⁹⁶ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. I, Ankara, 21.Yüzyıl Yayınları, 2001, s. 569.

dönem içerisinde etkinliğini arttırması dikkat çekicidir. Başkanlık, bir yandan Kuran kurslarına devam eden öğrenci sayılarının arttırılması için çaba harcarken, diğer yandan imam ve hatiplerin sayı ve maaşlarının arttırılması için girişimlerde bulunmaktadır¹⁹⁷. Diyanet İşleri Başkanlığı, bununla da yetinmeyerek Kuran kursları için ilk kez bir talimatname hazırlamış ve 2 Ağustos 1939'da Başbakanlığa gönderilen bu talimatnamede, eskiden beri belli zamanlarda camilerde isteyenlere, ehil kişiler tarafından verilen “talim-i Kuran” işinin, şimdiye kadar bir talimatnamesinin olmadığı açıklanarak, Kuran kurslarının planlı ve programlı esaslara bağlanması ihtiyacının gereği vurgulanmıştır¹⁹⁸. Ayrıca, toplumun dini konularda aydınlatılma görevinin, 3 Mart 1924 tarihli yasa ile kendilerine verildiğini ileri süren Diyanet İşleri, Kuran kursu açma yetkisinin de kendilerinde olduğunu ifade etmektedir¹⁹⁹.

Kuran kurslarıyla ilgili bu talimatnamenin yürürlüğe girmesiyle birlikte artık kurslar sistemli biçimde açılmaya ve sayıları artmaya başlamıştır. Ancak, talimatnamenin uygulama aşamasında bir takım düzensizliklerle karşılaşıldığı ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu konudan bir hayli rahatsız olduğu görülmektedir. Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in 27 Ocak 1940 tarihinde Başbakanlığa yolladığı yazı, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır²⁰⁰. Kuran öğretimiyle ilgili talimatnamenin Eğitim Bakanlığı'ndan geçirilmeden uygulanmış olmasından yakınan Yücel'e göre, bu düzenleme Tevhid-i Tedrisat ve Maarif Teşkilatı Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu talimatnameye sadık kalmadığını da ifade eden Yücel, Kuran öğretmenlerinin büyük çoğunluğunun ilkokulu dahi bitirmemiş olduğu, Arap harfleriyle öğretim yapıldığı ve Arap harflerinin 49 dershanede bu kadar teşvikle okutulmasından doğacak endişeye işaret etmektedir²⁰¹.

¹⁹⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 051/ V 42, 12 .102. 26.

¹⁹⁸ *B.C.A.*, Başbakanlık Muamelât Umum Müdürlüğü, 030/10 26. 151. 13, (2 Ağustos 1939), s. 1-2.

¹⁹⁹ *B.C.A.*, Başbakanlık Muamelât Umum Müdürlüğü, 030/10 26. 151. 13., s. 3-4.

²⁰⁰ Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, bu yazıda İçişleri Bakanlığı'ndan aldığı bilgiye göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca çeşitli yerlerde açılan “*Kuran Öğretme Kursları*”nın sayısının 49'u bulunduğunu, bunların 28'inin Diyanet bütçesinden, 21'inin ise fahri öğretmenler tarafından idare edildiğini, gerek İçişleri ve gerekse valiliklerden aldıkları bilgilerle, sürekli artan bu kursların mevcut kanunlara aykırı faaliyette bulunduklarını ileri sürmüştür. Bkz., *B.C.A.*, 030/01 90. 559. 3., s. 3-4.

²⁰¹ *B.C.A.*, 030/01 90. 559. 3., s. 3-4.

Bakan Hasan Âli Yücel'in "*Kuran Öğretme Kursları*" ile ilgili olarak vermiş olduğu bu mücadele sonuçsuz kalmıştır. Başbakanlık, bu kursların Eğitim Bakanlığı'nın denetimine verilmesini gerekli bulmamış ve Yücel'in eleştirilerine karşılık olarak da sadece Diyanet İşleri Başkanlığı'nı uyarmakla yetinmiştir²⁰².

Diyanet İşleri Başkanlığı, Kuran kurslarının yanı sıra imam ve hatiplerin durumlarının iyileştirilmesi ve teşkilatın yeniden düzenlenmesiyle ilgili çalışmalara da girişmiştir. İnönü iktidarının daha ilk aylarında Diyanet İşleri Başkanlığı, 5 Ocak 1939'ta imam ücretlerinin arttırılmasıyla ilgili taleplerini Başbakanlığa sunmuştur. Bu yazıda, köy imamlarının maaşlarının azlığı nedeniyle görevlerini bıraktıkları belirtilerek, imamsız köyün uygun olmayacağını ve bu nedenle evvelce verilen paranın herhangi bir sebeple kesilmemesi istenmektedir²⁰³. Bunun yanı sıra, yeni bir teşkilat Kanunu hazırlıklarına hız veren Başkanlığın, görevini başarıyla yerine getirmesi ve iyi sonuçlar verebilmesi için aydın, donanımlı ve güçlü bir karaktere sahip din adamlarına gereksinim duyulduğu belirtilmiş, ancak bu kişileri bulmanın zorluğuna dikkat çekilmiştir. Özellikle, "... bugün bir çok kasaba ve köylerde ezan okuyacak, namaz kıldırarak, ölüleri yıkayacak, Cuma hutbelerini okuyacak imam ve hatip, hatta müezzin bile bulunmadığı..." ifade edilerek, mevcut imam ve hatiplerin sayılarının artırılması için kaynak bulunmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur²⁰⁴.

14 Nisan 1942'de Şerafettin Yaltkaya'nın girişimleriyle hazırlanan Teşkilat Kanunu tasarısı, TBMM'nce kabul edilmemiştir. Çünkü, ekonomik zorlukların en yoğun biçimde yaşandığı bir dönemde, böyle bir tasarının kabulü çeşitli sıkıntıları da beraberinde getirecekti. Dolayısıyla, tasarıda bütçesi neredeyse iki katına çıkarılan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu istekleri dikkate alınmamıştır.

Savaş yıllarında hükümetin laiklik uygulamaları inişli çıkışlı bir manzara arz etmektedir. Bir yandan köy ilkokullarından din dersleri kaldırılması ve Arapça ezan okumanın yasaklanması, hemen sonrasında dinin yeniden toplum ve devlet yaşamında canlanacağına dair söylentileri, askeri imamların orduya alınması bir

²⁰² İlk Kuran kursları 1924 yılında açılmış ve 1937'e gelindiğinde toplam sayı 16 olmuştur. Bu kurslar, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı ve latin harfleriyle öğretim yapmaları zorunlu kılınmıştı. Bu kurslardan mezun olanlar çoğu imam olarak atanmışlardır. Ancak 1940'dan sonra kursların sayısında belirgin bir artış göze çarpmaktadır. 1940-41'de kurs ve öğrenci sayısı 3-4 kat artmıştır. 1945'e gelindiğinde kurs sayısı 61'e, öğrenci sayısı ise, 8706'a çıkmıştır. Bkz., Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, Ankara, Bilgi Basımevi, 1972, s. 75-76.

²⁰³ B.C.A., Muamelat Umum Müdürlüğü, 030/10 192. 317. 11, s. 5.

²⁰⁴ B.C.A., Muamelat Umum Müdürlüğü, 030/ 10 26. 151. 16., s. 3-4.

ölçüde doğrulamaktadır²⁰⁵. Bilindiği üzere Atatürk döneminde 1932’de başlayan Türkçe ezan uygulaması, bir tamimle düzenlenmiş ve Arapça ezana bir yasaklama getirilmemişti. İnönü döneminde ise, bu uygulamada bir boşluk görülmüş ve 2 Haziran 1941’de kabul edilen 4055 sayılı yasayla, Türk Ceza Kanunu’nun 526. maddesinde değişikliğe gidilerek Arapça ezan okuma yasağı getirilmiştir. Bu yasaya uymayıp Arapça ezan okuyanlara üç aya kadar hapis ve para cezası öngörülüyordu²⁰⁶.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken İslami muhalefetinin ilk açık belirtisi de bu dönemde kendini ortaya koymuştur. Kuşkusuz uzun yıllar yer altında yaşamak zorunda kalan siyasal ideoloji olarak İslam, bu yıllar içinde kendini basın hayatıyla var etmeğe çalışmıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, 1940’lı yıllara girerken, toplumda Kemalist ideolojiye veya uygulamalara karşı belirgin ve etkili bir tavır alma söz konusu değildir. Ancak yine de İslamcı hareket, varlığını yer altında sürdürürken bu dönemle birlikte “cılız” da olsa bazı çıkışlarla varlığını hissettirmeye çalışmıştır. Bunlar içinde 1939’da Cumhuriyetin ilk yasal İslami muhalefet organı sayılabilecek “Hareket” dergisi yayın hayatına girmiştir. Eski Sebilü’r-reşâd’ı çıkarıcılar tarafından yayınlanmaya başlayan dergi, toplumdaki dinci ve muhafazakar kesimleri bir araya getirmeyi başarmış ve onların sesi olmuştur²⁰⁷. Hareket dergisi, laiklik politikasına karşı olan ilk tepkisini, Avrupalı Doğu bilimcilerden kurulu uluslararası bir heyet tarafından yayınlanan “Encyclopaedia of İslam” adlı esere karşı göstermiştir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1939 yılında Türkçe’ye çevrilerek yayınlanmasına karar verilen dergiye karşı, İslamcı muhalefet ağır ithamlarda bulunmuştur. Hareket dergisi öncülüğünde başlatılan karalama kampanyasında, Encyclopaedia of İslam’ın Hristiyan misyonerleri tarafından hazırlandığı ve bu ansiklopedinin İslam dininin temellerini yıkmaya amacı taşıdığını ileri sürülmektedir. Bununla da yetinmeyen İslamcı muhalefet, tamamen Müslümanların bakış açısını içeren yazıların yer aldığı “Türk-İslam Ansiklopedisi” isimli bir ansiklopediyi de yayınlamaya başlayacaktır²⁰⁸. Bütün bunlara rağmen hükümetin, dinle ilgili basılan

²⁰⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara, TTK Yay., 1991, s. 412.

²⁰⁶ Rıfıkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları*, Ankara, Nurel Matbaacılık, 1998, s. 55-56; *Düstur*, Üçüncü Tertip, C. 22, Ankara, Devlet Matbaası, 1941, s. 1298; Sadık Albayrak, *Türkiye’de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi-Şeriattan Laikliğe*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1977, s. 368-369.

²⁰⁷ Gencay Şaylan, *Türkiye’de İslamcı Siyaset*, II. B., Ankara, Verso Yay., 1992, s. 92-93.

²⁰⁸ Lewis, s. 412-413.

kitap ve dergileri, Matbuat Umum Müdürlüğü aracılığı ile kontrol ettiği ve “zararlı” görülenleri Bakanlar Kurulu kararlarıyla yasaklattığı veya toplattığı görülmektedir²⁰⁹.

Savaş yıllarında laiklik uygulamalarında yaşanan sistemsizlik, savaş yılları içinde büyük bir değişimle kendini ortaya koymamıştır. Ancak, bu dönemde başlayan ve biriken konular, çok partili yaşama geçtikten hemen sonra toplumsal muhalefetle de birleşerek, laiklikten verilen büyük ödünler olarak karşımıza çıkacaktır. Çok partili yaşama geçişten sonra ilk tartışmaya açılan ilkenin laiklik olması ve devrimlerden ilk ödünlerin de bu alanda verilmesi basit bir tesadüf olarak algılanmamalıdır.

a) Dinci Çevrenin CHP İktidarına Saldırıları

II. Dünya Savaşı’ndan sonra dini faaliyetlerde önemli artışlar görülmüştür. Öncelikle, uzun süre seslerini çıkarmaya cesaret edemeyen din görevlilerinin artık kendilerini kabul ettirme çabasına girerek ve dinle ilgili isteklerini her yerde söylemeye başlayacaklardır. Zamanla politika içerisine de girmeyi başaran bu din görevlilerinin yanı sıra camilere gidenlerin sayısında da büyük artışlar göze çarpmaktadır. Eski dilde yazılı Arapça levhaların saklandıkları yerlerden çıkartılarak tekrar dükkanlara asılması, dini kitap ve risalelerin yazım ve basımında, hacca gidenlerin sayısında görülen büyük artışlar, dinsel nitelikli muhalefetin güçlenmesinde son derece etkili olmuştur²¹⁰.

Laiklik uygulamalarından memnun olmayanlar ve dinin ihmal edildiğine inanan kesimler, din konusundaki isteklerini yavaş yavaş, ama güçlü bir biçimde ortaya koymaya başlamışlardı. Laiklik uygulamalarına yönelik eleştiriler sadece dinci çevre ve muhalif partilerden değil, CHP’nin kendi içinden de gelmektedir. İç politikanın değişen şartları içinde iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi içinde başlayan huzursuzluk ve tartışmalar, parti içerisinde genel olarak üç grubun varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi koyu Müslümanların görüşlerini temsil eden muhafazakârlardır. İkinci grup, kısmen muhafazakârların görüşlerine katılmakla birlikte din özgürlüğünü insan haklarından biri olduğu için destekleyen ılımlılardı.

²⁰⁹ B.C.A., 030. 18. 1.2. / 92 88. 14. ; 030. 18. 1.2 / 85. 97. 15; 030. 18. 1.2. / 85. 97.17; 051. V33 4. 36. 19.

²¹⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, 4. B., Ankara, TTK, 1991, s. 414-415.

Üçüncü grup ise, o döneme kadar yapılan uygulamaları savunan ve ödün verilmemesini isteyen laiklerdi²¹¹.

CHP içindeki laik kesimin 1945’lerde ortaya atmış olduğu dinde reform fikri²¹², parti içindeki diğer grupları harekete geçirmiştir. Laiklikle ilgili ilk tartışma, 1946 yılı bütçe görüşmelerinde Muhittin Baha Pars ve İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver’in din eğitimi gündeme getirmesiyle yaşanmıştır. Din eğitiminin ihmalinden ve bir an önce bu eğitime başlanması gerektiğini ifade eden milletvekillerine Meclis’teki din adamlarından da destek gelmiştir²¹³. İlk kez yapılan bu açık isteklerden sonra hazırlanan yasa tasarısı Milli Eğitim Komisyonu’nda görüşülmüş, fakat kabul edilmemiştir. Bu teklifte din eğitiminin başlaması yanında medreselerin de tekrar açılması yönünde isteklerde de bulunulmuştu. Bu istekleri destekleyen CHP Milletvekili Tahsin Banguoğlu, devrim, eğitim ve kültür alanlarında olduğu gibi laiklik uygulamalarında da büyük yanlışlıklar yapıldığını anılarında şöyle dile getirmektedir²¹⁴:

“... Laik olmayan ve materyalist bir eğitim sistemi kurularak ulusal değerlere zarar verilmiştir. Devletin elinde bulunan dini kuruluşların uzun süre ihmal edilmesi dini hayatı olumsuz yönde etkilemiş ve halk arasında hoşnutsuzluklar çıkmıştır. Uzun zamandır dini hizmetler yapılmamış, camiler ve mescitler bakımsız kalmış ve imam-hatip okulları kapatılmıştır. Halkın din işlerine yardımcı olacak doğru dürüst bir din adamı kalmamıştır...”

Çok partili hayata geçildiğinde muhalefetin ilk olarak yönetimin bu zayıf noktasını kullandığını belirten Banguoğlu, laiklik uygulamalarından bir an önce vazgeçilmesini istemiştir. Din eğitimi ve laiklik konusunda yapılan bu tartışmalar, CHP’nin 7. Kurultayı’nda daha sert bir şekilde devam etmiştir. Uygulanan laiklik politikasının manevi gerilemeye neden olduğunu dile getiren muhafazakâr grup, insanlar arasında toplumsal dayanışmanın ancak dinle sağlanabileceğini vurgulamışlardır²¹⁵:

“Din sosyal bir kuvvettir, bu kuvvete itibar eden milletler daima kuvvetli bir payidar olmuşlardır. Din manevi bir gıdadır. Bunun için toplum hayatında dine önem vermek gerekir. Laiklik memleketimizde yanlış anlaşılmış ve uygulanmıştır. Laiklik bizde

²¹¹ Kemal H.Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. B., İstanbul, Afa Yayınları, 1996, s. 225-229.

²¹² CHP içerisinde laik kesimin reform konusundaki teklifleri arasında dünya işlerini din işlerinden tamamiyle ayırmış olan bir rejimde Diyanet İşleri Reisliği gibi bir teşkilatın yer almaması, Kur’an ve dini uygulamaların Türkçe yapılması, din işlerinin devlet bünyesinden çıkartılması, ibadet yerlerinin halkevlerine benzer bir şekle sokulması, ruhbanlığın gereklerinden olan her şeyin, sarık, cüppe vs. kıyafetlerin tamamen kaldırılması gibi görüşler dikkati çekmektedir. Bkz. Hürriyet Konyar, *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1999, s. 176; Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 181.

²¹³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, C. 3, Toplantı 1, Ankara, TBMM Basımevi, 1947, s. 427-444.

²¹⁴ Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1984, s. 12-13, 23-24, 97.

²¹⁵ *CHP Yedinci Kurultay Tutanağı*, Abdülkadir Güney, Şükrü Nayman, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Sinan Tekelioğlu, Emin Karpuzoğlu’nun konuşmaları, Ankara, 1948, s. 449-458.

gençliğin dinden habersiz, maneviyatsız gelişmesini yaratmıştır. Devlet müdahalesini doğurmuştur. Batıda ise din başka bir köşeyi işgal etmekte, laik memleketlerde dahi din önem kazanmaktadır. Bu şekilde fikirlerin beyanı hiç bir zaman irtica değildir. Memlekette irtica yoktur. Laikliği gerçek anlamına getirmek için gençliğe manevi gıda vermeli, Doğu'ya ilgi gösterilmelidir. Bu şekilde hem İslami blok kurulabilecek ve hem de bir din olarak ortaya çıkan komünizm önlenecektir... Dünyanın her yerinde dini inançlar müstakil teşkilatlarını kurmuşlardır. Türkiye'de ise bu imkân İslam dinine tanınmamıştır. Memleketin ihtiyacı olan gerçek din adamları ancak müstakil bir diyanet işleri teşkilatıyla mümkün olacaktır. Bu bakımdan Diyanet İşleri ya müstakil bir teşkilat olmalı ya da kendisine maddi ve manevi imkânlar tanınmalıdır. Din manevi bir gıda, kuvvet olarak kabul edilince, yeni neslin bu bakımdan kuvvetli yetiştirilmesi gereklidir. Bunun için de hususi din derslerine imkân tanımak, mekteplere din dersi koymak, üniversitede ilmi bakımdan dini tedrisat yapılmak şarttır. Maddeye tapan toplumu uyarmak, manevi ihtiyaçları tatmin etmek, ancak İslam dininin kabul ettiği ahlâk kanunlarını öğrenmek, onları tedris etmekle mümkündür. Din derslerini öğretmek, vatanın ve milletin geleceğinin garanti edilmesi demektir..."

İslamcı fikirlere göre Halk Partisi, uygulamakta olduğu laiklik görüşü ile Türk halkının fikirlerini hiçe saymakta, kendi siyasal isteklerini topluma kabul ettirmek endişesiyle hareket etmektedir. Davranışları vicdan hürriyetine aykırıdır. Türk halkı yüzde yüz Müslümandır. Dolayısıyla laiklik bu düşünceye aykırı düşen, çelişkiler içinde yüzen bir kuraldır. Laiklik kuralı Türk'ün Müslümanlığı tanımamasına kadar götürülmüştür. Halk Partisi'nin seçeceği en iyi yol, dine hiç karışmamaktır. Parti içinde din işleri ile ilgilenenler "frenk meşreplerdir". Bu yola girmediği takdirde Halk Partisi yıkılacaktır²¹⁶. Bu görüşler dinin siyasal hayat içindeki rolünü ve oy üzerindeki tesirlerini İslamcı bir kalemle ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet Halk Partisi, dinin toplum üzerindeki etkisini anlayamamış, din derslerine önem vermemek suretiyle yirmi sene müddetle milli vicdanı ezmiştir²¹⁷. Cumhuriyet rejimi boyunca Meşrutiyet'ten kalma fikirleri zaman zaman sayfalarına taşıyan Sebilür'reşat gazetesi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin din siyasetinden bazı sonuçlar çıkarmıştır²¹⁸:

"Bu partinin tuttuğu yol komünizme giden bir yoldur. Cumhuriyet Halk Partisi, yirmi yıl müddetle bilerek veya bilmeyerek komünizm ilkelerine hizmet etmiştir. Parti, ecdadın dünya ve din işleri arasında kurduğu düzeni bozmuş, laiklik perdesi altında maneviyatı yok etmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu hareketi siyasi bir irticadır..."

Bunun yanı sıra Sebilür'reşat, devrin Cumhurbaşkanı İnönü'den, partisinin din konusundaki tutumunu da değiştirmesini istemektedir²¹⁹:

²¹⁶ *Selamet*, "Halk Partisi'nin Din Siyaseti", 21 Kasım 1947, No.27, s. 15.

²¹⁷ Eşref Edip, "Onlar İçin Hidayet Kapıları Kapalıdır", *Sebilür'reşat*, No. 3, (Haziran 1948), s. 34.

²¹⁸ *Sebilür'reşat*, "Yirmi Sene Süren Komünizm Umdeleri", No. 17 (1948), s. 264.

²¹⁹ Cevat Rifat Atilhan, "Din Davamız", *Sebilür'reşat*, No. 10, (1948), s. 155; Hüseyin Saruhan, "Laik misiniz Yoksa Din Düşmanı mı?", *Sebilür'reşat*, No. 18, (1948), s. 286; Yusuf Ziya Kösemen, "Hükümet Halkın Manevi ihtiyaçlarından elini Çekemez", *Sebilür'reşat*, No. 8, (1948), s. 120.

“Cumhuriyet Halk Partisi, halkın sempatisini kazanmak, iktidarını korumak istiyorsa, dinsizlik anlamına gelen laiklik tatbikatından vazgeçmelidir. Ancak parti, dine önem verip, ona döndüğü anda kuvvet kazanabilecektir. Hükümetler milli seviyeyi korumak bakımından halkın manevi ihtiyaçlarından elini çekemez.”

Bu ifadeler, siyasal gruplar üzerinde din yoluyla yapılan baskının örneğini çok güzel açıklamaktadır. Görüleceği üzere İslamcı akım 1945 yılından sonra Halk Partisi’nin devrimci saydığı tüm davranışları dinsizlik olarak isimlendirmiş, dinin toplum üzerindeki baskısından faydalanarak, siyasal bir sonuca varmak istemiştir. Bu davranışlar, ceza hükümlerinin sertliği karşısında kesin olarak belirememekle birlikte, gene de dinci bir kamuoyunun oluşmasına öncülük etmiştir²²⁰.

1946’dan sonra dini yayınlardaki önemli artış, bu dinci fikirlerin toplumun her kademesine hızla yayılmasına öncülük etmiştir. Bu dönem içerisinde dini nitelikli pek çok dergi ve gazete çıkarılmakla birlikte, en önemlileri arasında Sebilür’reşat, Selamet, Büyük Doğu ve Türk İslam Ansiklopedisi sayılabilir. Bu dergiler dinsel nitelikli muhalefetin güçlenmesine oldukça büyük yardımlarda bulunmuşlardır²²¹. İslamcı muhalefet, bu dönem içerisinde başta Kur’an diliyle ibadet olmak üzere din eğitimi, komünizm ve batıllaşma sorunu gibi siyasi hayatı ilgilendiren her konu üzerinde önemle durmuştur. Özellikle Kur’an diliyle ibadetin engellenmesi, laikliğe aykırı gidişin en büyük örneği olarak gösterilmiştir. Halkın Kur’an diliyle ibadet etmesinin yanında, Arap harflerinin kaldırılması da tenkit konusu yapılmış ve Prof. Ali Fuat Başgil bu hareketi, “memleketin tefekkür hayatına indirilen” ağır bir darbe olarak isimlendirmiştir.

İslamcı muhalefetin üzerinde önemle durduğu bir diğer konu din eğitimidir. Onlara göre, Türk Devrimi’nin en büyük hatası bu noktada olmuş ve devrimciler ilmiye sınıfına inanmamış ve onun değerini küçümsemişlerdir. Halbuki ilmiye sınıfı, İstiklal Harbi’nde büyük yararlılıklar gösteren mütevazı bir sınıftır. Medrese zihniyetini önlemek gayesiyle din dersi veren mektepler açmamak düşüncesi batıl bir düşüncedir. Müslüman Türk halkına dinini öğretmek, din müesseselerini yaşatmak, İmam-Hatip Okulları açmak, İlahiyat Fakültesi kurmak birer ihtiyaçtır. Bunlar laikliğe aykırı değildir. Laiklik diye memleketin din hayatını körleten aşırılıklar, esas laikliğe aykırıdır²²².

²²⁰ Tunaya, s. 191.

²²¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 416-417.

²²² Tunaya, s. 191-194.

Çok partili yaşamın özgür ortamı ve siyasi partilerin oy kaygısı, hem Cumhuriyet Halk Partisi'ni hem de Demokrat Parti'yi din konusunda daha ılımlı bir anlayışa yönlendirecektir. Her iki parti, laiklik konusunda dikkatli davranmaya ve dini canlanmayı kontrol altına almaya çalışmışlardır²²³. Ancak din konusundaki ılımlı tutum, uzun süre sessiz kalan tarikatların gün yüzüne çıkmasına elverişli bir ortam yaratmıştır. Artık bu tarihten sonra tarikatlar yavaş yavaş güç kazanmaya ve etkinliklerini açıkça ortaya koymaya başlayacaklardır. Öyle ki tarikat mensupları bu elverişli ortamdan güç alarak yapılan bütün devrimlerin yıkılacağını ileri sürerek eylemlere dahi girişmişlerdir. 1948'de Nurcular yayınladıkları kitap ve risalelerle devrimlere açıkça cephe almışlar ve bu nedenle tutuklanmışlardır²²⁴. 4 Şubat 1949'da Tıcani tarikatına mensup iki kişinin Meclis'te Arapça ezan okumaları bunun en güzel örneğidir²²⁵.

Dinci çevrenin gittikçe siyasi yaşamda etkin olmaya başlamaları ve dinin artık siyasete alet edilmesi, bazı CHP'liler de endişe uyandırmıştır²²⁶. 1947 yılının Kasım ayında Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüreğir tarafından verilen bir sözlü soru önergesiyle bu endişe TBMM gündemine taşınmıştır. Yüreğir önergesinde 1946'dan beri şeriatçıların ve devrim aleyhinde olanların padişahlık propagandası yaptıklarını ve yayınlarının artarak devam ettiğini belirtmiş ve hükümetin neden bu konuda gereken hassasiyeti göstermediğini sormuştur. Tarikatların yasaları hiçe sayarak devrim aleyhinde faaliyet gösterdiğini de vurgulayan Yüreğir, ilgili bakanlıklardan açıklama istemiştir²²⁷. Ahmet Remzi Yüreğir'in bu önergesi hem dini muhalefetin faaliyetleri, hem de hükümetin bu konudaki yaklaşımı hakkında önemli ip uçları vermektedir. Önergeden de açıkça anlaşılacağı üzere hükümet, dinci çevrenin faaliyetlerini önlemek için yeterli girişimde bulunmamış ve parti içindeki devrimci-laik kesimden büyük tepki almıştır.

Demokrat Parti de daha muhalefet saflarında iken, 1949 yılında gerçekleştirdiği İkinci Büyük Kurultayı'nda İslamcı fikirlere kapılarını açmıştır. Özellikle, partinin genel başkanı Celal Bayar, konuşmasında laiklik ve dine hürmet esaslarını

²²³ Lewis, s. 417-418; Ahmet Yücekök, *Türkiye'de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi-Şeriatın Laikliğe*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1977, 60-61.

²²⁴ *Ulus gazetesi*, 15 Aralık 1948, s. 1.

²²⁵ *Ayın Tarihi*, 1-28 Şubat 1949, s. 128-130.

²²⁶ Yaşar Nabi, *Nereye Gidiyoruz*, İstanbul, Varlık Yayınları, 1948, s. 108.

²²⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 030/01, 53.318.1, s.1-2.

birleştirecek, Türk milletinin Müslüman olduğunu, Müslüman olarak Allah'ına kavuşacağını belirtiyordu. Bununla birlikte Genel Başkan, dinin siyasete alet edilmesine muhalif olduğunu da ileri sürmektedir. Bu kurultayın ilgi çekici olaylarından birisi de DP üyelerinden birinin, CHP'yi “irticayı körükleyen kuvvet” olarak göstermesi olmuştur²²⁸. Demokrat Parti, Halk Partisi'ne oranla dini konularda daha serbest bir tutum sergileyecek konumdadır. Nitekim, partinin dini tutumunu açık ve seçik bir şekilde ortaya koyması, 1950 yılında iktidarı elde etmesine yol açacaktır²²⁹. 1950'den sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nin yıpratılması için yapılan hareketlerin, daha açık bir şekilde ortaya konduğu görülmektedir.

b) CHP'nin Dinsel Unsurlardan Etkilenmesi ve Yeni Politikası

Çok partili siyasi yaşama geçişle birlikte, Cumhuriyet Halk Partisi'nden kopanların öncülüğünde kurulan Demokrat Parti, beklenmedik bir biçimde yurt düzeyinde örgütlenmeye koyulmuştu. Bu gelişmeler İnönü'yü ve CHP yöneticilerini çok partili düzene uyum sağlayabilmek ve üstünlüklerini koruyabilmek için yeni önlemler almaya yöneltmiştir²³⁰. Demokrat Parti'nin güdeceği devletçilik karşıtı liberal ekonomik politikanın etkisini azaltabilmek için ilk olarak savaş yıllarında konulan ve bir çok sıkıntı yaratan “Toprak Mahsulleri Vergisi”nin kaldırılması gerekli görülmüştür. Arkasından da “İşçi Sigortaları Yasası” çıkartılmış ve üniversitelere özerklik tanıyan bir yasanın hazırlanmasına hız verilmiştir. Bu köklü değişiklikleri partinin yeniden yapılanması ve seçimlere ilişkin önlemlerin alınması izlemiştir²³¹. Fakat 1947'de yapılacak olan seçimlerin öne alınması ile ilgili görüş, Demokrat Partililerin büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. İşte bu aşamada İsmet İnönü'nün CHP'yi 10 Mayıs 1946'da olağanüstü toplantıya çağırdığı görülecektir²³².

CHP'nin İkinci Olağanüstü Kurultayı 10 Mayıs 1946'da toplanmıştır. 336 delege ve 450 milletvekilinin katıldığı olağanüstü kurultay, İsmet İnönü'nün açış konuşmasıyla başlamış²³³ ve iki gün süren görüşmelerde parti, tüzük ve programında dört önemli değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliklerde ise, partiye yöneltilen ve çok

²²⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 653; Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 185-186.

²²⁹ *Sebilür-reşat*, “Demokrat Parti'nin Din Siyaseti”, No. 27, s. 27.

²³⁰ *Turan*, s. 225.

²³¹ Toprak Mahsulleri Vergisi 23 Ocak 1946 tarihinde kaldırılmıştır. Bkz. *Turan*, s. 225.

²³² *Ayın Tarihi*, 1-31 Mayıs 1946, s. 7-9.

²³³ İnönü açış konuşmasında, kurultayın aslında 1947'de yapılmasının düşünüldüğünü ancak, iç ve dış politik gelişmeler nedeniyle öne alındığını belirtmiştir. *Ayın Tarihi*, s. 33-35.

partili sisteme geçtikten sonra daha da yoğunlaşan eleştiriler ile Demokrat Parti'nin benimsemiş olduğu ilkeler dikkate alınmıştı. CHP tüzüğünün 4. maddesindeki “Partinin Değişmez Başkanı İsmet İnönü'dür” hükmündeki “değişmez” sözcüğü çıkartılmıştır. 1939 Kurultayı'nda CHP karşısında bir başka siyasal grup görevini üstlenmesi için oluşturulmuş olan TBMM'deki “Müstakil (Bağımsız) Grup” kaldırılmıştır. Parti programında, “yurdumuzun umumi şartlarına göre vatandaşın yakından tanıdığı ve emniyet ettiği kimselere rey vermesini temin eden iki dereceli seçimi amali icaplara (uygulama gereklerine) uygun buluruz” biçimindeki iki dereceli seçimi öngören 4-C maddesi hükmü değiştirilerek, seçimlerin tek dereceli olarak yapılması kabul edilmiştir²³⁴. Bunların yanı sıra sınıf, ırk ve bölge ayrımı esasına dayalı dernek kurulmasını yasaklayan 22. madde tümüyle parti programından çıkarılmıştır²³⁵. Bu kurultay, çok partili yaşama geçişten sonra CHP'nin temel ilkelerinden yaptığı ilk önemli değişikliklere sahne olmuştur.

Bu yasal düzenlemeler sürerken, Türkiye'de tek dereceli olarak yapılan ilk Belediye seçimleri 26 Mayıs 1946'da yapılmış ve bu seçimler CHP lehine sonuçlanmıştır. CHP yöneticileri belediye seçimlerinin arkasından dört yıllık süresi 1947'de dolacak olan Milletvekili seçimlerini de öne almayı kendi açılarından uygun görmüşlerdi. Nitekim, Meclis'teki DP'li üyelerin itirazlarına rağmen seçimlerin 21 Temmuz 1946 günü yapılması kararlaştırılmıştır. İşbaşında bulunan CHP'nin Saraçoğlu Hükümeti, seçimlere giderken muhalefetin özellikle DP'nin öne süreceği istek ve eleştirileri azaltabilmek için önemli yasal düzenlemelerde de bulunmaktan çekinmemiştir²³⁶. 16 Haziran'da seçimlere katılmaya karar veren Demokrat Parti, pek çok il ve ilçede örgütlenememesine rağmen ateşli bir seçim kampanyası başlatmıştır. Dini söylevleri ön plana çıkararak, eleştirilerini Halk Partisi üzerinde yoğunlaştıran DP'liler, savaş yıllarındaki sıkıntıları, haksızlıkları ve yolsuzlukları halka ulaştırmaya çalışmışlardır. Tek dereceli seçimin ilk kez uygulandığı 21 Temmuz 1946 Genel

²³⁴ *CHP Büyük Kurultayı'nın Olağanüstü Toplantısı*, 10 Mayıs 1946. Programda Değişiklik Önergesi, s. 1-2.

²³⁵ Söz konusu olan madde şöyledir: “Türkiye’de cins ve sınıf ve rejijonal fikirleri koruma ve yayma, sınıf mücadelesi uyandırma maksatlarıyla cemiyet kurulamaz. Devlet, hususi idare ve belediyelerle devlete bağlı müesseselerden hizmet karşılığı aylık ve ücret alanlar bulundukları vazifenin sıfat ve hüviyeti ile cemiyet kuramaz.” Bkz., *Turan*, s. 226-227.

²³⁶ Üniversitelerde bilimsel ve yönetsel özerklik tanıyan 4936 sayılı Üniversiteler Yasası 12 Haziran 1946'da kabul edilmiş, hemen arkasından 13 Haziran'da hükümete gazete ve dergileri kapatma hakkı tanıyan Basın Yasası'nın 50. maddesi değiştirilerek, bu yetki yargıya bırakılmıştır. Bkz. Hikmet Bilâ, *CHP 1919-1999*, 2. B., İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 116-119; *Akşin*, s. 227.

Seimlery'nde CHP 396, DP 62 ve Bağımsızlar ise 7 milletvekilliğı kazanmış, fakat DP seçim sonuçlarına itiraz etmiştir. Gerçekten de 1946 seçimlerindeki haksızlıklar ve usulsüzlüklere ilişkin tartışmalar, 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile sonuçlanmamış uzun yıllar İnönü'ye ve CHP'ye yönelik eleştiriler ve suçlamalar olarak sürdürölmüştür²³⁷.

Seçimlerden sonra İnönü, Recep Peker'i Başbakan olarak atamış ve Peker Hükümeti 20 Ağustos 1946'da kurulmuştur. TBMM'de çoğunluğu elinde bulunduran CHP Hükümeti'nin kurulması ve Meclis'e sunulan hükümet programındaki görüşler, artık partiler arası ilişkilerin giderek daha da sertleşeceğıinin bir göstergesi olmuştur. Parti içinde ve kamuoyunda sertliğı ile tanınan Peker, kabinesini daha çok sağ eğilimli olarak tanınan bakanlarla güçlendirmeyi yeğlemişti. Peker Hükümeti'nin DP ile ilişkileri ilk günden itibaren sıcak olmamış, DP'nin eleştirilerine sert karşılıklar verilmiştir. CHP ile DP arasındaki bu anlaşmazlığın sertleşmesi üzerine İnönü devreye girerek, partiler üstü bir Cumhurbaşkanı rolü oynayacağına dair söz vermiş ve muhalefet partisinin bir süre de olsa içini rahatlatmıştır²³⁸.

İsmet İnönü ve CHP yönetimi, 21 Temmuz 1946 seçimlerinde tam olarak örgütlenmesini tamamlayamayan Demokrat Parti'ye karşı iktidarı kaybetme olgusu ile karşı karşıya gelmişlerdi. Dolayısıyla özgürlükçü demokrasi ve liberal ekonomi politikasıyla karşılarına çıkan Demokrat Parti'nin kozlarını elinden almak ve muhalefet partisine yönelen seçmen oylarının akışını kesmek için, şimdiye kadar izlemiş oldukları politikada bazı değışiklikler yapma gereğı duymuşlardır Atatürk devrimlerine rağmen seçimler, memlekette muhafazakâr bir kitlenin varlığını açıkça ortaya çıkarmıştı. Seçmenler arasındaki eşitlik prensibi, kadın-erkek, köylü-kentli, bilgili-bilgisiz, fakir-zengin ayrımları oy vermede rol oynamadığına göre, bu geniş kitlenin oyları iktidarı tayin ettiğinden bu konuda gerekli önlemlerin alınması gerekiyordu²³⁹. Bu düşünceden hareketle dinci çevrelerce çok eleştirilen ve suçlanan laiklik ve devletçilik anlayışının yeniden gözden geçirilmesi düşüncesini taşıyan CHP yöneticilerinin, laiklik anlayışına ileri de ödün sayılacak bir genişlik getirmeleri ve

²³⁷ Turan, s. 230-232.

²³⁸ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, 2. B., Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil Yayınları, 1996, s. 33-35.

²³⁹ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 201.

devletçilik ilkesine özel girişimciliğe daha fazla yer veren bir içerik kazandırmaları, ileri de Cumhuriyet Halk Partisi'ni büyük sıkıntılara sokacaktır.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk reform girişimleri, 16-27 Ocak 1947 tarihleri arasında toplanan Parti Divanı'nda gündeme getirilmiştir. Partinin 7. Büyük Kurultayı'na sunulacak program ve tüzük çalışmalarını koordine etmek amacıyla toplanan bu divanda, laiklik uygulamaları yeniden gözden geçirilerek, laikliğe aykırı olmamak koşuluyla seçmeli din derslerinin ilköğretimde verilebileceği ifade edilmiştir²⁴⁰. Dolayısıyla CHP'nin bu Divan Toplantısı, Atatürk Devrimleri için yeni bir dönemin başlangıcını teşkil edecektir.

Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki gerilim, Demokrat Parti'nin 7 Ocak 1947'de ilk kez gerçekleştirdiği kongresinde sert eleştiriler ve uyarılarla daha da artmıştır. Kongrede yayınlanan “Özgürlük Andı” ile açıkça iktidar partisine kafa tutulmakta ve Demokrat Partililer, kuruluşundan itibaren dile getirdikleri anti-demokratik yasaların ya da yasalardaki hükümlerin yürürlükten kaldırılmasını ve seçim yasasındaki gerekli değişikliklerin yapılmasını istemektedirler²⁴¹. Özgürlük Andı, iktidar çevresinde tepkiyle karşılanmış ve bu bildiriye “baskı” olarak niteleyen Nihat Erim, bu tür baskılara asla boyun eğilmeyeceğini belirtmiştir. Bu açıklamalardan sonra hükümet, bazı fırsatlardan da yararlanarak muhalefete gözdağı vermeye yönelmiştir. Peker Hükümeti'nin izlemiş olduğu sert politika, 20 Ekim 1946'da kurulmuş olan “İnsan Hakları Derneği”nin faaliyetiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Derneği destekleyen Mareşal Fevzi Çakmak'ın “komünistlerle işbirliği yapıyor, onlara alet oluyor” şeklinde de suçlanması ve O'nun bu konuda açıklamaları, Cumhuriyet döneminin önemli olaylardan biri olan “Hasan Âli Yücel-Kenan Öner Davası”na yol açacaktır²⁴².

CHP ve DP arasındaki gerilimler, İnönü'nün 12 Temmuz 1947'de iki parti arasında tarafsız kalacağını bildiren beyannamenin yayınlanmasıyla sona ermiştir. Bu

²⁴⁰ *Ulus gazetesi*, 28 Ocak 1947, s. 1.

²⁴¹ Demokrat Parti Kongresi'nde Adnan Menderes CHP'yi, “...devlet kılıncını kuşanmış, hükümet arabasına binmiş, cansız ve idealsiz bir kadro” olarak nitelerken, Sadık Aldoğan “...yapılması gerekenin Anayasayı değiştirmek değil, Anayasaya aykırı yasalar yapan CHP'yi yaptığı yasalarla beraber süpürüp atmaktır” diyerek CHP'ye karşı tepkilerini dile getirmişlerdi. Bkz., Cem Eroğul, *Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi*, 2. B., Ankara, 1990, s. 22-25.

²⁴² CHP'ye olduğu kadar DP'ye de karşıt bir kuruluş olarak kabul edilen “İnsan Hakları Derneği” ile meydana gelen “Yücel-Öner Davası”, Demokrat Parti'nin komünist suçlamalarından nasıl yararlandığını kanıtlayan bir dava olmuştur. Bkz. Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 240-244.

beyannameyle büyük ölçüde zayıflayan Peker Hükümeti, 9 Eylül 1947’de istifa etmiş ve Hasan Saka Başbakanlığa getirilmiştir. Peker’in istifası, devrimlerden ödün verilmemesini savunan ve radikal-aşırı olarak isimlendirilen grubun parti içindeki gücünün de zayıflamasına neden olmuştur²⁴³. Saka’nın Başbakanlığa getirilmesi, Muhalefete verilen bir ödün olarak değerlendirilebilir. Nitekim, ılımlı bir siyaset adamı olan Saka’nın Başbakanlığı sırasında, ekonomide devletçilik uygulamalarına son verilecek ve din eğitime başlanacaktır.

Bir yandan muhalefetle ilişkilerin yumuşatıldığı, diğer yandan da parti içindeki radikallerin güç kaybettiği bir dönemde CHP, Yedinci Kurultayı’nın hazırlıklarına başlamıştır. Siyasi gelişmelere paralel olarak, program ve tüzüğünde önemli değişikliklere giden Partinin VII Kurultayı, 17 Kasım-2 Aralık 1947 tarihleri arasında gerçekleşmiştir²⁴⁴. İnönü’nün açış konuşmasıyla çalışmalarına başlayan Kurultay’da, öncelikle tüzükte yapılacak olan değişiklikler ele alınmış ve başkanlık ile ilgili değişiklikler kabul edilmiştir²⁴⁵. Partinin ilkeleri başlığı altında yer alan altı ilke hem genişletilerek, hem de bazı eklemelerle yeniden tanımlanmıştır. Bunların dışında yapılan değişiklikler ve alınan kararlardan önemli bir kısmı da laiklik ve din eğitimi konularında olmuştur. Açıkça görüleceği gibi programda kabul edilen değişikliklerle birlikte CHP, devrimci bir parti olmaktan büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Bunun yanı sıra Kurultay çalışmaları, CHP içerisinde çeşitli görüş ayrılıklarını da su yüzüne çıkarmış ve ilk kez bir CHP Kurultayı, bu denli büyük tartışmalara sahne olmuştur²⁴⁶.

CHP, VII. Büyük Kurultayı’ndan sonra giderek daha ılımlı bir politika izleyecek ve iktidarda kalabilmek için devrimlerden ödün vermek gibi yeni düzenlemelere gidecektir.

(1) Laik Devlet Kurumlarından Verilen Ödünler

²⁴³ Recep Peker’in istifasına yol açan gelişmeler, 26 Ağustos’ta parti grubunun hükümetle ilgili verdiği bir önergeyle başlamış ve Peker bu toplantıda güven oyu istemek zorunda kalmıştır. Oylamada, CHP Meclis Grubu içinde Başbakanın tutumunu beğenmeyen ve 35 kişiden oluşan (Otuşbeşler) grup, güvensizlik oyu vermiştir. Grubun liderliğini İnönü’ye yakınlığı ile tanınan Nihat Erim üstlenmektedir. Bkz. Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, 2. B., İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 124-125; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001.

²⁴⁴ *CHP Yedinci Büyük Kurultayı*, Ankara, 1947, s. 18-21; *Ayın Tarihi*, 1-30 Kasım 1947, s. 10-31; 1-31 Aralık 1947, s. 3-4.

²⁴⁵ Parti Genel Başkanı ve Vekili, iki yıl süre için Kurultayca seçilecektir (Md. 69). Parti başkanı Cumhurbaşkanı seçilirse, yetkilerini Başkan Vekiline devredecektir (Md.73). Bkz. Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992, s. 190.

²⁴⁶ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. B., İstanbul, Afa yayınları, 1996, s. 225-229.

17 Kasım-2 aralık 1947 tarihleri arasında gerçekleşen Cumhuriyet Halk Partisi'nin VII. Kurultayı'nda laiklik ilkesi yeniden gözden geçirilmiş, irtica ve din adamlarının durumu ele alınmıştı. Görüşmeler sonunda laikliğin dinsizlik anlamı taşımadığı halde Türkiye'de yanlış uygulandığı ileri sürülerek tanımlamasında önemli değişiklikler yapılmıştır. 1935'te parti programına “dini düşünceleri dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutma” şeklinde giren laikliğin, bu kurultayda “siyaset” deyiimi tanımdan çıkartılarak kavram, “din ve devlet, dünya işlerinin birbirinden ayrı olması” koşuluna indirgenmiştir. Ayrıca maddenin sonuna yurttaşların, “kanunun yasaklamadığı ibadet ve âyinler yüzünden rahatsız edilemeyeceği”ne ilişkin bir cümle de eklenmiştir. Böylece, çok yönlü laiklik anlayışından vazgeçilerek, dini siyasete kapayan kapı aralanmıştı²⁴⁷.

VII. Kurultay'da laikliğin manevi gerilemeye neden olduğu ileri sürülerek, en kısa zamanda din eğitime başlanması ısrarla istenmiştir. Bu fikri savunanların başında Hamdullah Suphi Tanrıöver, Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Sinan Tekelioğlu ve bazı delegeler gelmektedir. Kayseri delegesi Şükrü Nayman, “Türk gençliğinin manevi bir gıdaya muhtaç olduğu ve bunu gidermek içinde İslam dininin kabul ettiği ahlâk kanunlarına başvurmak gerektiğini” söylerken, Maraş delegesi Emin Karpuzoğlu ise, “ülkede irticanın söz konusu olmadığını, ulusun vicdanında yer etmiş olan dinin çıkarılamayacağını belirterek yeni kuşağa mutlaka din ahlâkı ve din eğitimi vermekle doğru yolu bulacağız” şeklinde önerilerde bulunmuştur. Görünen odur ki CHP'li delegeler, daha ılımlı bir tutum takınarak laikliği zedeleden din hürriyetinin sağlanabileceğini belirterek, din eğitimi ve din adamlarının yetiştirilmesi önerilerine destek vermişlerdir²⁴⁸. Bu önerileri Tanrıöver ise, daha da somutlaştırarak, “İmam-Hatip Okullarının açılması” konusu üzerinde durmuştur. Tanrıöver'in arkasından Çorum delegesi de aydın din adamları yetiştirebilmek için bir İlahiyat Fakültesine ihtiyaç olduğunu şu sözlerle ifade

²⁴⁷ Laiklik tanımı, 1947 Kurultayı'nda CHP programına şu şekilde girmiştir: “Partimiz, bütün kanunlar, nizamnameler ve talimatnamelerle devlet idaresindeki bütün yönetmeliklerin, çağdaş uygarlığa, ilim ve tekniğin gerektirdiği esaslara göre, dünyevi gerekliliklere uygun olarak hazırlanmasını ve uygulanmasını ve dini düşüncelerin devlet ve dünya işlerinden ayrılmasını, milletimizin her türlü ilerleme ve yükselmesi için en önemli başarı unsuru sayar. Din anlayışı bir vicdan meselesi olduğu için her türlü hücum ve müdahaleye karşı korunmalıdır. Hiçbir yurttaş, kanunun yasaklamadığı ibadet ve ayinler yüzünden rahatsız edilmemelidir.” Bkz., *CHP Yedinci Büyük Kurultayı*, Ankara, 1947, s. 449-470.

²⁴⁸ *CHP Yedinci Büyük Kurultayı*, s. 447-450.

etmiştir²⁴⁹: “...Biz dinimize karşı ilgisiziz. Aydın hocalar yetiştirmek gerekir... Üniversitemizde bir İlahiyat Fakültesi kurulmalıdır.”

Kurultayda din öğretimini savunarak İmam-Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi açılmasını isteyen görüşlere karşı çıkan kişi, Şair Behçet Kemal Çağlar olmuştur. Ülkenin yüzyıllar boyunca geri kalmasının baş nedeninin din anlayışı olduğunu vurgulayan Çağlar, kafaların örümceklerden arındırılmasını, ukalalıklardan ve efsanelerden vazgeçilmesini dilemiştir. Mustafa Kemal denen “Dev”in ülkeyi dünün tutuculuğundan bugünün aydınlığına çıkardığını da anımsatarak, bundan böyle ancak Batılı bir ulus olarak yaşanabileceğini söylemiştir²⁵⁰. VII. Kurultay’da din öğretimi konusundaki konuşmalardan ortaya çıkan istekleri ise, Tahsin Banguoğlu şöyle özetlemiştir²⁵¹: “Din öğretimi yapılmalı, dinsel kurum ve kuruluşlara bakılmalı, özen gösterilmeli, din adamları gözetilmeli ve yaşam düzeyleri yükseltilmelidir.”

Böylece CHP Kurultayı, din öğretimine geçilmesi ve bu amaçla İmam-Hatim Okulları ile İlahiyat Fakültesi’nin yeniden açılmaları yolunda ilke kararı almıştır²⁵². CHP’de bu gelişme ya da değişimler yaşanırken, basında da değişik görüşler çerçevesinde sert tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Özellikle dinci basın, laiklik ilkesinin uygulanmasına ilişkin eleştirilerini yoğunlaştırırken, kimi yazarlar da bu kararların ileri de doğuracağı irtica tehlikesine dikkati çekmişlerdi. Din öğretimini savunan dergiler arasında Atatürk’e ve O’nun öncüsü olduğu devrimin tümüne hücum etmeye yönelmiş olan Necip Fazıl Kısakürek’in “Büyük Doğu” dergisi ayrı bir önem taşımaktadır. Bu derginin suçlamalarına yanıt ise “Varlık” dergisi sahibi Yaşar Nabi Nayır’dan gelmiştir. Nayır, “En Büyük Tehlike” başlıklı yazıda laikliğin tam anlamıyla ve bütün olarak korunması gerektiği, bu bağlamda verilecek ödünlerin ileride büyük sakıncalar doğuracağını şöyle ifade etmektedir²⁵³:

“...Öteki 5 ülkümüz gibi Batıdan gelen laiklik, biz Batı uygarlığını tam olarak almadıkça tesirsiz kalacaktır. Tanzimat tam değildi, çünkü hükümet düşüncesi milletin

²⁴⁹ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, I. Bölüm, I. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1999, s. 106.

²⁵⁰ *CHP Yedinci Büyük Kurultayı*, s. 460-462; Turan, s. 106.

²⁵¹ Böylesi bir görüşün Banguoğlu tarafından savunulması ilginç olduğu kadar şaşırtıcı bir durumdur. Çünkü 1944 yılında ırkçılık ve Turancılık görüşlerinin tartışıldığı bir dönemde CHP’nin yayın organı olan *Ülkü* dergisinde Kemalizmin asla ödün veren bir politika olmadığını şu sözlerle belirtmişti: “...Bu politikacı ve entrikacıların en çok başvurdukları propaganda, Kemalizmin tavizli bir politika olduğunu propagandasıdır... sağcısı, solcusu, yerlisi, yabancıları bu noktada birleşmişlerdir. Çünkü hepsinin gayesi bizim milli birliğimizi bozmak ve bizi maceralara sürüklemek suretiyle yıpratmak ve parçalamaktır.” Bkz., *Ülkü Dergisi*, “Bizim Ülkelerimizde Taviz Yoktur”, 1 Haziran 1944, s. 1; Turan, s. 107.

²⁵² Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1982, s. 60-63; Baskın Oran, “Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme”, *SBF Dergisi*, No. 54, (Nisan-Haziran 1969), s. 142-143.

²⁵³ Yaşar Nabi Nayır, “En Büyük Tehlike”, *Varlık*, 1 Mayıs 1947, s. 3; Turan, s. 108.

hayatına hakimdi ve onu tavizlere (ödünlere) zorlamıştır. Ziya Gökalp bile milliyetçiliği ümmet düşüncesiyle uzlaştırmaya çalışmıştı. Abdullah Cevdet'in birliğe çağrısı boşuna olmuştu. Biz, esirler ve müstebitler (diktatörler) dünyası olan, Ağa Han'ın altınla tartıldığı ve yıkıldığı suyun ilaç olarak içildiği Doğu'yu bıraktık. Doğu'da endüstride ve teknikte ilerlememiz için bize lâzım olan hiçbir şey bulamadık. Geleneklerin övgüsüne aldanmayalım! Doğu, bugün Batı'ya uymadan ilerlemenin mümkün olmadığını anlamıştır. Atatürk'ün Türklerin en büyük kahramanının yenmiş olduğu irticadan sakıyalım!... Gençliği, ne yazık ki her iki partide de taraftar bulan irtica ruhundan koruyalım!”

Yaşar Nabi Nayır'ın, bu ifadelerle CHP ve DP'deki din öğretimi yanlılarının dikkatini çekmek istediği açıkça görülmektedir. Laiklik uygulamalarına yönelik eleştiriler, sadece muhalif partilerden değil, CHP'nin kendi içinden de gelmesi son derece düşündürücüdür. Bu ortam içinde farklı düşünceleri barındıran CHP, ılımlıların görüşlerini benimseyerek laiklik uygulamalarından artık ödünler vermeye başlayacaktır²⁵⁴. Bu arada dinci çevrenin Atatürk ya da CHP döneminde Kuran öğreniminin tümüyle yasaklandığı, Kuran kurslarının hepsinin kapatıldığı ve Kuran'a saygı gösterilmediği yolunda ortaya attıkları suçlamaların, gerçekte bir ilgisinin bulunmadığını ve dayanaktan yoksun olduğunu burada ifade etmekte yarar görmekteyiz.

Bilindiği üzere 3 Mart 1924'de laiklik bağlamında kabul edilen 430 sayılı Öğretimin Birleştirilmesi (Tevhid-i Tedrisat) Kanunu ile bütün eğitim ve öğretim kurumları, Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında toplanarak öğretimde ikiliğe son verilmişti. Ayrıca, yasada din alanında uzmanların ve imam-hatiplik gibi dinsel hizmetleri yerine getirecek memurların yetiştirilebilmesine olanak verecek bir öğretim kurumunun açılmasını öngören 4. madde şöyle düzenlenmişti²⁵⁵: “Milli Eğitim Bakanlığı, Yüksek din uzmanları yetiştirmek üzere üniversitede bir ilahiyat fakültesi kuracak, imamlık ve hatiplik gibi din hizmetlerinin yerine getirilmesiyle yükümlü memurların yetiştirilmesi için de ayrı okullar açacaktır.”

Yasa metninden de açıkça görüleceği üzere, bu madde ile öğretim kurumlarında yeniden bir ikilik yaratıp, laik öğretim yapılan okullar yanında salt dinsel eğitim veren kurumları sürdürmek asla düşünülmemişti. İlahiyat Fakültesi, bilgili ve laikliği benimsemiş din adamları yetiştirecek, tamamen imamlık ve hatiplik görevlerini yapacak, ancak başka bir alanda kamu personeli olamayacaktı. İmam ve

²⁵⁴ Jacop M. Landau, *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, Çev. Erdinç Baykal, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1979, s. 246.

hatip yetiştirmek için de yeterli sayıda okul açılacaktı²⁵⁶. Nitekim Öğretimin Birleştirilmesi Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte 21 Nisan 1924 tarihinde İlahiyat Fakültesi açılmış, fakat öğrenci sayısının her geçen yıl düşmesi nedeniyle 1933 yılında kapanarak yerine “İslam İncelemeleri Enstitüsü” kurulmuştu. 1924 yılında sayıları 29 olan imam-hatip okulları da öğrenci sayısındaki azalma nedeniyle 1932 yılında kapatılmak zorunda kalmıştı. Bu gelişmelerin yanında laik eğitime gidişte önemli bir adım da 1927’de atılmış ve okullarda yapılan program değişiklikleriyle din, Arapça ve Farsça dersler ortaokul ve liselerden kaldırılmıştı. Din dersleri sadece köy ilkokullarının programına haftada bir saat olmak üzere konulmuştu²⁵⁷. Eğitim sisteminin bütünüyle laik hale getiren bu değişimlerle çağdaşlaşma sürecinin ön koşulları hazırlanmış ve özgür düşünceli bireyler yetiştirilmeye başlanmıştır. Atatürk, laiklik ilkesini uygulama alanına koyarken, bu ilkeyi sadece vicdan özgürlüğü ya da din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak değil, kişilikte, toplumda ve devlet hayatında çağdaş değerlere ulaşmayı sağlayan bir düşünce biçimi olarak algılamış ve öyle değerlendirmiştir.

Atatürk’ün ölümüyle tutucu çevrelerin vakit kaybetmeden harekete geçtikleri görülmüştür. Dinci kesimde, devrimlerin bazılarından vazgeçebileceği umudu doğmuş ve bu yoldaki isteklerini basına da yansıtmışlardı. Ama asıl harekete geçiş, çok partili siyasi yaşamda gerçekleşmiştir. Bu dönemde kurulan yeni partilerin din ve laiklik anlayışları, bu kesime aradığı elverişli ortamı sağlamıştı. Kimi siyasi parti yöneticilerinin kendilerine oy sağlayacağı düşüncesiyle bu yoldaki isteklere karşı çıkmamaları, dinci çevreleri daha da cesaretlendirmiş ve laiklik tartışması ile din öğretimi, giderek güçlenen dini bir propagandaya dönüşmüştür²⁵⁸.

1946 seçimlerinde bu tür dini propagandaların etkisi açıkça görülmüş, yeniden din eğitimine başlamada sorumluluğu bulunan ve 1948’de İkinci Saka Hükümeti’nde Milli Eğitim Bakanlığı’na getirilen Tahsin Banguoğlu, o yıllarda CHP yönetimindeki durumu şöyle özetlemektedir²⁵⁹:

²⁵⁵ Seçil Akgün, “Tevhid-i Tedrisat”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim ve Atatürk*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 447.

²⁵⁶ *Turan, Türk Devrim Tarihi*, s. 99.

²⁵⁷ İlhan Başgöz-Howard E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Eğitim ve Atatürk*, Ankara, Dost Yayınları, 1968, s. 82-83; *Turan*, s. 100-101.

²⁵⁸ *Turan*, s. 103.

²⁵⁹ Tahsin Banguoğlu, *Milliyet*, 16 Şubat 1977, s. 2; Nuran Yıldız, “Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın”, *A.Ü. SBF Dergisi*, C. 51, No. 1-4, (Ocak-Aralık 1996), s. 483-484.

“CHP Meclis Grubu, 1946 seçimlerinde sarsılmış, adeta paniklemişti. Meclise dönenlerin kafalarında, halkın din hizmetleri hususundaki dilekleri yer etmiş bulunuyordu. İlk gelen hükümeti, bunların hemen yerine getirilmesi için zorladılar. Gerçekten ihmal edilmiş bulunan din adamları düşünölmeye, camiler onarılmaya başladı. Ancak din derslerinin okutulması ve mesleki din okullarının açılması hususlarında duraksamalar vardı. Çünkü bunlar laiklik ilkesine aykırı sayılarak kaldırılmış ve kapatılmıştı. Sonra iktidar henüz hürriyetlere şal örtme yolunu açık tutuyordu. Öyle olursa bu önlemlere gerek kalmayacaktı... Recep Peker ve iki Hasan Saka hükümetleri ‘üç’ yıl geciktirme ve savsaklama politikası içinde kaldılar...”

CHP içinde yıldızı giderek parlayan ve yeni atılımlar isteyen otuz beşlerin liderleri konumundaki Nihat Erim de gerektiğinde, “Özgürlöklere şal örtölebileceğini” ileri sürerek din eğitimi konusundaki düşöncelerini şöyle açıklıyordu²⁶⁰:

“...Çok partili yaşama geçilip az çok özgür düşünce tartışmaları başlayınca, ilk ele alınan konular arasında laiklik anlayışı da yer bulmuştu. CHP’nin karşısındakiler köylerde, kentlerde konuyu geniş ölçüde işlemekteydiler. CHP örgütü de vatandaşlarla görüşürken baskı altında kalıyordu. Ankara’da CHP ileri gelenler arasında, ‘köylerde imam ve hatip kalmadı. Ölü yıkayacak kimse bulunamıyor’ şeklinde yakınmalar görölüyordu...”

CHP, 1946’da ilk kez seçim yarışına girmiş ve propaganda çalışmaları sırasında halkın sorunlarını dinleme fırsatı bulmuştu. Fakat, CHP seçimi kazanmasına rağmen büyük tedirginlik yaşamaya başlamıştır. Bazı CHP’lilerin halkın önemli sorununun din hizmetleri ve eğitimi olduğunu belirtmeleri, partiyi harekete geçirmiş ve din alanındaki düzenlemeler yavaş ve çekingen bir tavırla yapılmaya başlanmıştır²⁶¹. Din eğitimi konusundaki ilk tartışma, 24 Aralık 1946 bütçe görüşmelerinde yapılmış ve çok geçmeden 3 Temmuz 1947’de Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer başkanlığında “Özel Din Öğretimi Ana Hatları” şeklinde düzenlenen bazı koşullarla din öğretimi yolunda ilk adım atılmıştır. Buna göre medeni hakları bulunan her Türk vatandaşı, İslam dininin inançlarını ve ibadetlerini, esaslarını öğretmek amacıyla bakanlıktan izin alarak “Din Bilgileri Dershanesi” açabilecekti²⁶². Söz konusu dershaneler ancak ilkokulu bulunan yerlerde açılabilir, bu dershanelere ilkokulu bitirenler kabul edilecek ve eğitim Türkçe yapılacaktır. Buralarda ders vereceklerin ise, devlet okullarında öğretmenlik etme hakkını kazanmış olmaları ve yüksekokul, üniversite ya da en az lise mezunu olmaları veya eski imam-hatip okullarını bitirmiş olmaları zorunluluğu getirilmişti.

²⁶⁰ *Turan*, s. 103-104.

²⁶¹ Hürriyet Konyar, *Ulus, CHP ve Kemalist İlkeler*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1999, s. 97.

²⁶² *Vatan*, 3 Temmuz 1947, s. 1, 5; *Turan*, s. 104.

Öte yandan dershanelere öğretmen yetiştirmek ya da imam ve hatip olacaklar için de “din seminerleri” açılması kararlaştırılmıştı²⁶³.

Özel din dershanelerinin bu tarihten sonra açılmaya başlaması, dinci çevrelerin isteklerini karşılamaya yetmemiştir. Dinci kesim bu ilk ödünden cesaretlelenerek daha fazlasını istemeye başlamıştır²⁶⁴. Bu gelişmeler karşısında başlangıçtaki suskunluğunu bozan İnönü de, din eğitime geçilmesini zorunlu olmasa da partisi açısından yararlı görür olmuştu. Dönemin Hasan Saka Hükümeti’nde Başbakan Yardımcısı olarak görev yapan Faik Ahmet Barutçu, İnönü’nün konuyla ilgili açıklamalarını şöyle dile getirmektedir²⁶⁵:

“... Şeriat bir sistemdir; Arap harfleriyle, medresesiyle, kıyafetiyle, hukuku ve dinsel siyasetiyle... Bu sistemin canlanmasına olanak yoktur. 25 yıllık bir zaman geçmiştir... Çocuklarına din eğitimi vermek isteyen ana babalar devlete şunu söyleyeceklerdir: Ya bize bırakın ya da siz yapın! Türk olmayan azınlıklara tanınan bu en doğal vicdan hakkının gereklerini yerine getirmekten, Türkleri yoksun bırakmak hangi hakka dayandırılabilir? Demokraside kör bağnazlığın, kör inadın yeri olamaz. Laiklik ilkesi saklı kalmak üzere, moral gereksinmelere cevap verecek bir duruma bir an önce gelmek, ülkede geniş bir ferahlık ve sempati havası estirecektir. Bunu da hükümet kaçırmamalıdır. Muhalefetin de sinsi silahını elinden düşürmüş olacağız!...”

İnönü’nün düşüncesi doğrultusunda CHP Meclis Grubu, din eğitimi konusunda çalışmalar yapmak üzere 12 Şubat 1948’de bir komisyon kurmuştur. Komisyon bu konudaki raporunu, 19 Şubat’ta Meclis Grubu’na sunmuştur. Adı geçen raporda, okullara din dersi konulmasının laikliğe aykırı olmadığı vurgulanarak, ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına seçmeli olmak koşuluyla din derslerinin konulması önerilmektedir. Ayrıca, halkın din hizmetlerine yardımcı olmak ve din adamı yetiştirmek amacıyla İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültesi’nin kurulması gerektiği belirtilmiştir²⁶⁶. Bu raporun ilkokullara din dersi konulmasıyla ilgili kısımları, 19 Şubat 1948’de CHP Meclis Grubu’nda kabul edilmiş ve 1948 yaz aylarında Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki başkanlığında oluşturulan bir kurul, din dersleri için müfredat programı hazırlayarak Milli Eğitim Bakanlığı’nın onayını almıştır. Fakat ders

²⁶³ *Vatan*, 3 Temmuz 1947, s. 1, 5.

²⁶⁴ Din dershaneleri tartışması basına da yansımış, Ömer Rıza Doğrul’un başında bulunduğu “Selamet” dergisi, her aşamada kayıtsız-koşulsuz din öğretimi yapılması için bir kampanya başlatmıştır. CHP Kurultayı’ndan sonra partiden istifa eden Hamdullah Suphi Tanrıöver de 1947 Aralığı’nda bu dergide çıkan demecinde iki önemli öneride bulunmuştu: “Önemli 3-4 merkezde İmam-Hatip Okulları açılmalı, İstanbul Üniversitesi’nde bilim olarak dine ilişkin konular okutulmalı ve ayrıca Yüksek Din Öğretim Okulu açmak gerekir.” Tanrıöver’in bu son önerisi kısa bir süre sonra Demokrat Parti iktidarında “Yüksek İslam Enstitüsü” olarak uygulanacaktır. Bkz. *Turan*, s. 105.

²⁶⁵ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar (1939-1954)*, İstanbul, 1977, s. 326.

²⁶⁶ *BCA*, 030/01, 42.25.17.

kitapları hazırlanmadan öğretime izin verilmediğinden derslere ancak 1 Şubat 1949'da başlanmıştır²⁶⁷.

İlköğretimde isteğe bağlı din derslerine başlanması ve İlahiyat Fakültesi açılması, Başbakan Hasan Saka'nın çekilmesinden sonra kurulan Şemsettin Günaltay Hükümeti döneminde gerçekleştirilmiştir. Uzun zaman sonra yeniden devlet eliyle din derslerinin verilmesi, laikliğe aykırı bir uygulamadır. Nitekim, Nadir Nadi'nin devletin din eğitimini eline alması ve sarıklı hocaların okullara sokulmasını anti-demokratik bularak bu kararı çok sert bir biçimde eleştirdiği görülmektedir. Cumhuriyet gazetesinde "Sarığa Hasret" başlıklı makalesinde, sayıları dört milyonu bulan alevi vatandaşlardan din öğretimi giderlerine katılmalarının nasıl isteneceğini sormuş ve ona göre en doğru yol, "Diyamet işlerini tamamen bağımsız duruma getirmek ve din işlerini dinsel topluluklara (cemaatlere) bırakmak" olarak görülmüyordu²⁶⁸. Konu ile ilgili basındaki tartışma ve öneriler, bütçe görüşmeleri sırasında TBMM'ne de taşınmış, görüşmeler sırasında Hamdi Şarlan ve Sinan Tekelioğlu, Diyanet İşleri bütçesi ile müftü maaşlarının artırılması konusunda önerilerde bulunmuşlardır. Bu arada Eminittin Çeliköz ise bazı illerde vatandaşlar tarafından açılmış olan Kuran kurslarına yardım edilmesini dile getirmiştir²⁶⁹. CHP, her geçen gün muhalefetin isteklerine yanıt vermeye ve onların ellerindeki eleştiri silahlarını almaya çalışmıştır. Fakat dinci çevreye verilmeye başlanan ilk ödün, onların isteklerini karşılamaya yetmemiş ve gerici güçlerin daha da cesaretlenmesine neden olmuştur. 15 Şubat 1949'da CHP Grup toplantısında konuşan Ahmet Remzi Yüreğir, kara kuvvetin yeniden başkaldırdığına dikkat çekmiş, Hüseyin Cahit Yalçın da, "Derviş Vahdeti'nin izinden gidenlerin kolera ve vebadan daha tehlikeli olduklarını" söylemiştir. Fakat CHP Grubu'nda din derslerinin tutuculuğa, şariat özelemlerine yol açmadan denetim altında sürdürülebileceği ve bunun da partinin yararına olacağı düşüncesinin hakim olduğu görülmektedir.

1945'ten itibaren din eğitimi konusunda yapılan isteklerden biri de, İmam-Hatip Okullarının yeniden açılmasıdır. Dinci kesim ve muhalefet partileri, Öğretimin Birleştirilmesi Kanunu'na rağmen İmam-Hatip Okullarının kapatıldığını ileri sürerek

²⁶⁷ Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1972; Yavuz, *Din Eğitimi...*, s. 70-72.

²⁶⁸ Nadir Nadi, "Sarığa Hasret", *Cumhuriyet*, s. 1.

²⁶⁹ *Turan*, s. 114-115.

yeniden açılmasını istemişlerdir. Ancak, bu konuda en önemli eleştiriler ise, yine CHP'nin kendi içinden yapılmıştır. İlk kez Ocak 1948'de CHP Van Milletvekili İbrahim Arvas ve CHP Konya Milletvekili Fatin Gökmen tarafından imam ve hatip yetiştirmek amacıyla devletin okullar açması ve İlahiyat Fakültesi'nin kurulması konusunda Meclis'e verdikleri kanun önerisi²⁷⁰ 5 Şubat 1948'de Bakanlar Kurulu'nda görüşülmüş ve sert tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur²⁷¹. 19 Şubat 1948 tarihli CHP Grup Komisyonu'nun raporunda, halkın imamlık ve hatiplik gibi din hizmetini yürütecek kişilere ihtiyacı olduğu ve devletin bu alanlarda okullar açmasının Anayasa ve laikliğe aykırı olmadığı ileri sürülmüştür. Ayrıca kurulması istenen İmam-Hatip Okullarının Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimine bırakılması önerilmektedir²⁷². CHP Meclis Grubu konuyla ilgili yapmış olduğu görüşmeler sonucunda, okullar yerine imam- hatip kurslarının açılmasını Milli Eğitim Bakanlığı'na teklif etme kararı almıştır²⁷³. Milli Eğitim Bakanlığı'nca hazırlanan imam-hatip kurslarının açılmasına yönelik önerge ise, Haziran 1948'de CHP Meclis Grubu'nda çoğunlukla kabul edilmiştir. Bu önergeye göre halkın din hizmeti ihtiyacı bu kurslarda yetiştirilecek elemanlarla karşılanacak ve bu kurslar din özgürlüğünün kötüye kullanımını engellemek için devletin denetimine alınacaktı²⁷⁴. CHP içinde laiklik uygulamalarından ödün verilmemesini isteyen devrimci kesim, bu tartışmalarda gücünü göstermiş ve Milli Eğitim Bakanlığı 15 Ocak 1949'da biri Ankara'da diğeri İstanbul'da olmak üzere iki “İmam-Hatip Kursu” açmıştır. Başlangıçta kurs süresi on ay olarak saptanmışken, sene sonunda süre iki yıla çıkarılmıştır²⁷⁵.

1930 yılından itibaren öğrenci yokluğu nedeniyle kapanan İmam-Hatip Okulları, yaklaşık 19 yıl sonra bu kez kurslar olarak yeniden eğitime başlıyordu. Bu düzenleme, çok partili yaşama geçişle birlikte din konusunda en çok arzulanan bir uygulama olmuştur. CHP, gerek kendi içindeki gerekse dinci muhalefetin eleştirileri

²⁷⁰ Jaeschke, s. 87-89; Yavuz, s. 45-46.

²⁷¹ İsmet İnönü'nün de desteklediği bu öneri için bkz. Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. II, s. 881-882.

²⁷² BCA, 030/01, 42.251.17.

²⁷³ Jaeschke, s. 77.

²⁷⁴ “Laiklik ve Din Hizmetleri”, *Ulus*, 24 Mayıs 1948, s. 1.

²⁷⁵ Kısa süre içinde 8 ilde daha açılan imam-hatip kursları, din alanında bilgili olan bazı kişilerin denetiminde faaliyetlere başlamışlardır. Nitekim, Ankara'daki kurs için Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükân ile Hasan Hüsnü Erdem; İstanbul kursu için de Kilisli Rıfat Bilge ile Celal Hoca'nın görevlendirildiği görülmektedir. Bkz., Jaeschke, s. 77; Turan, s. 114.

karşısında oy kaygısıyla bu düzenlemeyi gerçekleştirmiştir. Muhalefetin İmam-Hatip Okullarının açılmasına yönelik baskılarına karşı sadece kursların açılmasına öncülük eden CHP, bu davranışıyla kendi yaptığı uygulamaları yine kendi eliyle bozan bir parti haline gelmiştir. CHP'nin öncülüğünde açılan bu kurslar, Demokrat Parti iktidarında okullara dönüştürülecek ve sayıları da giderek artacaktır.

CHP Meclis Grubu'nun ve Günaltay Hükümeti'nin almış olduğu kararlar çerçevesinde, laik devlet kurumlarından verilen ödünlerden bir diğeri ise İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıdır. CHP Meclis Grubu'nun yapmış olduğu 25 Mayıs 1948 tarihli toplantıda, müftü ve vaiz yetiştirmek üzere Ankara'da üniversite bünyesi içinde bir "İslam İlahiyat Fakültesi"nin kurulması önerisi kabul edilmiştir²⁷⁶. Hükümet, üniversitelerin kendi bünyelerinde bu konuda hazırlık yapmalarını istemiştir. Bu fakültelerin üniversite bünyesinde kurulmasıyla hem laikliğe aykırı davranılmamış olacak, hem de hükümetin denetim görevi ile yetinerek din öğretimine karışmaması sağlanacaktı. Hükümetin amacı, din bilginlerinin yetiştirilmesi konusunu yetkili bir kuruma bırakmaktı²⁷⁷.

Laiklikten verilen ödünler devam ederken, işbaşında bulunan Hasan Saka Hükümeti'nin 14 Ocak 1949'da çekilme kararı aldığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Başbakanlık önerisinde bulunduğu bazı CHP milletvekillerinin, bu görevi yüklenemeyeceklerini bildirmesiyle, yeni hükümeti kurma görevi, partinin yaşlı ve deneyimli kesiminden Prof. Dr. Şemsettin Günaltay'a verilmiştir. 24 Ocak 1949'da hükümet programını Meclis'e sunan Günaltay, programda devrim ilkelerinin titizlikle savunulacağını dile getirerek, dinin siyasal amaçlar ve kişisel çıkarlar için araç olarak kullanılmasına, eski hurafelerin hortlmasına olanak verilmeyeceğini şu sözlerle vurgulamaktadır²⁷⁸:

"Türk inkılabının ana prensiplerini titiz bir itina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini mukaddes tutarız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat laiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemektedir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmış olan hurafelerin yeni baştan belirmesine asla meydan vermeyeceğiz. Dinin siyasete ve şahsi menfaatlere alet edilmesine de müsamaha etmeyeceğiz..."

²⁷⁶ *Ulus*, 26 Mayıs 1948, s. 1.

²⁷⁷ *Ulus*, "İlahiyat Fakültesi'nin kurulması", 3 Haziran 1948, s. 1.

²⁷⁸ *Turan*, s. 264.

Günaltay Hükümeti'nin Meclis'te güvenoyu almasından kısa bir süre sonra meydana gelen bir takım gerici olaylar²⁷⁹, dinci çevrelerin her an harekete geçmeye hazır olduklarının bir göstergesi sayılabilir.

CHP meclis Grubu'nun ve Günaltay Hükümeti'nin almış olduğu kararlar çerçevesinde, laik devlet kurumlarından verilen ödünlerden bir diğeri ise, "İlahiyat Fakültesi"nin açılmasıdır. CHP meclis Grubu'nun yapmış olduğu 25 Mayıs 1948 tarihli toplantıda, müftü ve vaiz yetiştirmek üzere Ankara Üniversitesi bünyesi içerisinde bir "İslam İlahiyat Fakültesi"nin kurulması önerisi kabul edilmiştir²⁸⁰. Hükümet, üniversitelerin kendi bünyelerinde bu konuda hazırlık yapmalarını istemiştir. Bu fakültelerin üniversite bünyesinde kurulmasıyla hem laikliğe aykırı davranılmamış olacak, hem de hükümetin denetim göreviyle yetinerek din öğretimine karışmaması sağlanacaktı. Hükümetin amacı, din bilginlerinin yetiştirilmesi konusunu yetkili bir kuruma bırakmaktı²⁸¹

CHP Meclis Grubu kararına uygun olarak İlahiyat Fakültesi'nin, Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulması öngörülmüş ve konunun TBMM'ne getirilmesiyle başlayan tartışmalarda Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, "Kurulacak Fakültenin irtica hareketlerine karşı çıkacağı" görüşünü savunmuştur. Nitekim, öneri 4 Haziran 1949'da TBMM'nde kabul edilerek kanunlaşmıştır. Bu kanunla Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Türkiye'nin aydın din adamı gereksinimini karşılaması yanında, son dönemlerde kabuklaşmaya yüz tutmuş medrese zihniyetinden uzak, bilimsel kurallarla inceleme ve araştırmalarda bulunan bir merkez olması da öngörülmüştür. Öğretim kadrolarının atanmasıyla 21 Kasım 1949'da eğitime başlayan Ankara İlahiyat Fakültesi ile birlikte laiklikten verilen ödünler hız kazanmıştır²⁸². Bütün bunlara rağmen CHP'ye egemen olan ılımlılar, yapılan düzenlemelerin laikliğe aykırı olmadığını savunmaya devam etmişlerdir. Bu ödünlerden en çok yararlananlar ise yine dinci kesim olacaktır.

CHP ve İnönü iktidarının son hükümeti olan Şemsettin Günaltay Kabinesi döneminde dinsel bağlamda yapılan bir diğer değişiklik de, 30 Kasım 1925 gün ve

²⁷⁹ 4-11 Şubat'ta Ankara ve Yozgat'ta Ticani tarikatı mensuplarının Arapça ezan okumaya kalkışması olaylarıdır. Bkz., Faik Bulut, *Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler*, 2. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1997, s. 75.

²⁸⁰ *Ulus*, 26 Mayıs 1948, s. 1.

²⁸¹ *Ulus*, "İlahiyat Fakültesi'nin Kurulması", 3 Haziran 1948, s. 1.

²⁸² Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, s. 116; *Ulus*, 5 Haziran 1949, s. 1-3.

677 sayılı kanunla kapatılmış olan türbelerden bazılarının tekrar açılması olmuştur. Laiklik anlayışını pekiştirme doğrultusunda çıkartılmış olan söz konusu bu kanun ile tarikatçılığın önlenmesi ve şeyhlik, müritlik, dervişlik gibi toplumda ikiliklere yol açan unvanların kaldırılması öngörülmüştü. Ancak çok partili yaşama geçiş sürecinde tekke ve türbelerin yeniden açılması yolunda dinci çevre ve muhalefetin baskısı, CHP'yi harekete geçirmiştir. CHP içinde türbeler konusu ilk kez Aralık 1945 ve 1946 yılı bütçe görüşmeleri sırasında İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından gündeme getirilmiştir²⁸³. Bu tarihten sonra türbelerin yeniden açılması isteği, muhalefet tarafından sıklıkla ele alınmasına rağmen 1950 yılına kadar yasal herhangi bir düzenleme yapılmamıştı.

Günaltay Hükümeti, muhalefet partilerin kullandıkları türbe kozunu ele geçirmek için bir kanun teklifi hazırlama yoluna gitmiştir. Ocak ayı başlarında hazırlanan “bazı türbelerin ziyarete açılması” konulu kanun teklifi, 1 Mart 1950’de TBMM’nde görüşülerek kabul edilmiştir. 1950 tarih ve 5666 sayılı yeni kanun, 1925 tarih ve 677 sayılı kanunun 1. maddesine bir ek yapılarak çıkarılmış ve bu kanunla açılacak türbelerin nitelikleri şöyle belirtilmiştir²⁸⁴:

“Türk büyüklerine ait olan veya yüksek sanat değerine haiz bulunan türbeler, Milli Eğitim Bakanlığı’nın müsaadesiyle halkın ziyaretine açılabilir. Bunlara nezaret (bakım) için gerekli memur ve müstahdemler tayin olunur. Açılacak türbelerin listesi Milli Eğitim Bakanlığı’na tanzim ve Bakanlar Kurulu’na tasdik olunur.”

Bu kanunun görüşülmesi sırasında Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, yeni kanunun 30 Kasım 1925 tarihli kanuna aykırı olmadığını ileri sürerek türbelerin, “mum dikilen iplik bağlanan hurafe kaynaklarına” dönüştürülmemesi için çaba harcayacağını, türbeleri korumak için türbedârlar değil, aydın kişilerin görevlendirileceğini dile getirmiştir²⁸⁵. Yasanın yürürlüğe girmesiyle ilk aşamada 20 türbenin halkın ziyaretine açılması uygun görülmüştü²⁸⁶. Daha sonraki yıllarda bu kanun değişikliğinin Bakanlar Kurulu’na verdiği yetkiye dayanarak, birçok türbenin ziyarete açıldığı görülecektir. Kısaca dinci çevre ve tarikat mensupları, aradan geçen on beş yıl sonra yeniden eski türbelerine kavuşuyor ve yeni türbe açma hakkı elde

²⁸³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 8, Toplantı 1, s. 438-439.

²⁸⁴ *Jaeschke*, s. 104; *Turan*, s. 117.

²⁸⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 8, C. 25, Ankara, TBMM Basımevi, 1950, s. 35-36.

²⁸⁶ Ankara’da Hacıbayram; İstanbul’da Fatih Mehmet, Yavuz Selim, Kanuni Süleyman II. Mahmut, Mustafa Reşit Paşa, Barbaros Hayrettin, Mimar Sinan, Gazi Osman Paşa, Eyüp Sultan, Bursa’da Osman Gazi, Orhan Gazi, Çelebi Mehmet; Konya’da Selçuklu Sultanları; Akşehir’de Nasrettin Hoca; Kırşehir’de Aşık Paşa; Söğüt’te Ertuğrul Gazi vs. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Jaeschke*, s. 104-105; *Turan*, s. 117.

ediyordu. Adı geçen türbelerin açılması, Cumhuriyet Halk Partisi'nin laiklikten ve devrimlerden vermiş olduğu son ödündür. Düzenlemenin 1950 seçimlerinden dört ay önce yapılması, CHP'nin bir seçim yatırımı olarak değerlendirilebilir.

CHP'nin 1947 Kurultayı'nda alınan kararlara uyarak ilkokullara isteğe bağlı din dersi koyan, İmam-Hatip Kursları ve İlahiyat Fakültesi açan Şemsettin Günaltay Hükümeti, sağcı/şeriatçı ve solcu/sosyalist akımların güçlenmesi karşısında bazı yasal önlemler almak gereğini de duymuştur. Nitekim, devlet düzenini değiştirmeye ya da ulusal duyguları sarsmaya yönelik yayım ve eylemlerde bulunanlara verilecek cezaların arttırılması öngörülmüştür. Çünkü din eğitimi tartışmaları sırasında kimi dinci çevrelerin dini siyasete alet etmeye çalıştıklarını gören hükümet, hazırlamış olduğu iki kanun tasarısı ile konuyu TBMM'ne taşımıştır.

Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddeleri ile tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ve dinsel bazı unvanların yasaklanmasına ilişkin 677 sayılı kanunda yapılan bazı değişiklikleri içeren tasarı, 21 Nisan 1949'da Başbakan Günaltay tarafından TBMM'ne sunulmuştur. TBMM'de yasa değişikliğinin, “zararlı mikropların ülkeye girmesine”de engel olacağını söyleyen Günaltay'a, en büyük destek muhalefet konumundaki Demokrat Parti'den gelmiştir. Demokrat Parti adına konuşan Fuat Köprülü, aşırı sağ ve sol akımlar arasındaki ilişkiler üzerinde durarak, “Komünizmin Müslüman ülkelere başında kocaman bir yeşil sarıkla girdiğini, din propagandası yapanların da gerçek dindarlar değil, bir takım simsarlar ve bezirgânlar olduğunu” dile getirerek yasa değişikliklerine tam destek vereceklerini ifade etmiştir²⁸⁷. 10 Haziran 1949'da 5435 sayı ile kanunlaşan bu değişikliklerle Türk Ceza Kanunu'nun 141-142 ve 163. maddeleri yeniden düzenlenmiş ve cezalar arttırılmıştır. Bunun yanı sıra 30 Kasım 1925 tarihli 677 sayılı kanunun birinci maddesine eklenen bu bentle hapis, para cezası ve sürgünden oluşan üçlü bir cezalandırma yöntemi getirilmiştir²⁸⁸. Bu değişikliklerle 1950 öncesi Türkiye'sinde, şeriat ya da komünist düzen isteyenlere karşı Laik Cumhuriyeti ve devrimi koruyacak

²⁸⁷ *Turan*, s. 118-119.

²⁸⁸ Adı geçen kanun maddesi yapılan değişikliklerle şu şekli almıştır: “Şeyhlik, babalık ve halifelik gibi mensupları arasında baş mevkiinde bulunanlar, altı aydan az olmamak üzere hapis ve 500 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasından başka, bir yıldan aşağı olmamak üzere sürgün cezası ile cezalandırılırlar. Bkz., *Turan*, s. 119

önlemlerin alındığı zannedilmiştir. Ancak 1950 seçimlerinin hemen arkasından salt cezalandırma yöntemlerinin bu tür akımları önlemeye yetmeyeceği anlaşılabacaktır.

Kısaca özetlemek gerekirse CHP iktidarlarının yöneldiği din eğitimi ve öğretimi, din adamları yetiştirme girişimleri ve onu izleyen dönemlerdeki gelişmeler ve laiklikten verilen ödünler, CHP'nin iktidarda kalmasına engel olamayacak ve yıllarca tartışılmasına neden olacaktır.

(2) Köy Enstitülerine Karşı Tepkiler

Köy Enstitülerinin aleyhine yönelik propaganda ve eleştiriler 1943'te toplanan 2. Eğitim Şûrası'nda iyice ortaya çıkmaya başlamıştır. Bütün olumlu gelişmelere karşın Enstitülerdeki eğitim, öğretim ve köy okullarının yaptırılmasında karşılaşılan güçlükler kimi eleştirilere yol açmış ve bu eleştiriler giderek suçlamalara dönüşmüştür. Değişik nedenlerden kaynaklanan bu eleştiri ve suçlamaları şu şekilde sıralamak mümkündür. Enstitülere yalnızca köy çocuklarının alınması ve mezunlarının da yine köylerde görevlendirilmesi, toplumda bir köylü-kentli ayrımı yani sınıf farklılığı doğurmaktadır. Bu bölünme Anayasaya da girmiş olan Halkçılık ilkesine ve anlayışına da ters düşmektedir. Enstitülerde aşırı solcu, hatta komünist ideolojiyi yansıtan bir eğitim ve öğretim yapılmaktadır. Öğrencilerin okul yapımlarında, tarım ve teknik uygulamalarında, temizlik ve bakım işlerinde çalıştırılmaları Sovyet Rusya'yı ve komünist rejimleri andırmaktadır. Bu tür eğitim Milliyetçilik ilkesiyle çelişmektedir. Enstitülerin yönetim kadrosu genelde solcu, Marksist tanınan kişilerce doldurulmuştur. Yatılı olan Enstitülerde uygulanan karma öğretim, yani kız-erkek beraberlikleri, Türk aile ve ahlâk anlayışına uymamaktadır. Okul, işlik, öğretmen evi yapımında ve çocuklarını okula göndermede köylülere getirilen yükümlülükler, son derece ağır olup özellikle yurdun ulaşımı güç bölgelerinde tek tip okul binası projesinin uygulanması yapım giderlerini daha da artırmaktadır. Bu yükümlülükler Anayasanın eşitlik ilkesine de aykırıdır²⁸⁹. Köy Enstitülerine karşı olanlar, özellikle üniversitelerdeki sağ-sol olaylarını bahane ederek, Köy Enstitülerini bu akımlardan korumak gerektiğini belirtiyorlardı. Enstitülerdeki üretici eğitimi de eleştirerek, milliyetçilik ve gelenekçilik yönünden eksikliklerinin bulunduğu söyleniyor ve II. Dünya Savaşı'nın ülkede yarattığı

²⁸⁹ Turan, s. 46-47.

bunalımı bile eğitim yanlısına bağlıyorlardı. Özellikle İkinci Eğitim Şûrası'nda bu eleştirileri getirenler, Köy Enstitülerini yakından tanımayan, ön yargılı fikirlere sahip dinci ve mutaassıp gruptu²⁹⁰.

İtirazlardan biri de köylünün okumasının “gözünün açılmasının” doğru olup olmadığını ileri süren gerici zümre ve eskiden beri köylünün sırtından geçinen ağalardı²⁹¹. Milliyetçilik diye tutturan, Köy Enstitülerinde Atatürk ilkelerinin öğretilmesini, öğrenciye yetki ve sorumluluk verilerek uygulanan demokratik eğitimi aşırı bulanlardan birisi de Reşat Şemsettin Sirer'dir²⁹². Köy Enstitülerine yöneltilen eleştirilerden birisi de uygulanan karma eğitimidir. Dinci kesim bir öğrencinin bir kız öğrenciye, onu evlenmeye zorlayan mektup yazdığı, bir kız öğrencinin hamile kaldığı, köy kızlarının namuslarının ayaklar altına alındığı gibi eleştiriler öne sürüyorlardı. Adı geçen enstitüler köy kızları için yurt çapında açılmış kapılardı. Yapılan eleştirilerin amacı Köy Enstitülerinin düzeninin bozulmasına zemin hazırlamaktı. Yapılan eleştiriler sonucu kız öğrenciler bir-iki enstitüde toplanmış ve karalama yoluyla beklenen sonuç sağlanmıştı²⁹³. Enstitülerdeki karma eğitimi eleştiren taassup grup, kız öğrencilerin pantolon-cekete giymesini de eleştirerek komünist modası olduğunu iddia etmişlerdir. Bu eleştirileri yapanlar köy kızlarını sömüremeyeceğini, amaçları doğrultusunda kullanamayacaklarını düşünen kişilerdi²⁹⁴.

Köy Enstitülerine karşı yapılan eleştirilerden biri de zararlı yayın diye nitelendirilen Köy Enstitüleri dergisi, kitaplıklarda bulunan yabancı dillerden çevrilmiş klasikler ve öğretmenlerin konuşmalarına dayanarak ortaya atılan komünizm propagandası olmuştur²⁹⁵. Enstitülerde din düşmanlığı işlendiği, din derslerinin konmadığı ve bir bayan öğretmenin “Allah ile devlet olmasa beşeriyet

²⁹⁰ Türkoğlu, s. 492.

²⁹¹ Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiye'si'ne Seyahat*, İstanbul Cem Yayınları, 1990, s. 25.

²⁹² I. Eğitim Şûrası'nda Tonguç'un hazırladığı “Köyde Eğitim Raporu”na da karşı çıkmıştı. Eğitimci ve siyaset adamı olan Sirer, Yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra 1943'ten ölümüne kadar (1953) Sivas Milletvekili olarak Meclis'te bulunmuştur. Recep Peker Hükümeti'nde 1946-1948 arasında Milli Eğitim Bakanlığı ve bir ara da Çalışma Bakanlığı yapmıştır. Milli Eğitim Bakanı iken Köy Enstitülerinin kapatılmasında etkin rol oynamıştır. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, “Reşat Şemsettin Sirer” maddesi, C. XX, (İstanbul 1986), s. 10584.

²⁹³ Şevket Gediklioğlu, *Türkiye'de Yaygın Eğitimden Çağdaş Eğitime*, Ankara, Kadioğlu Matbaası, 1991, s. 289-290.

²⁹⁴ Türkoğlu, s. 496.

²⁹⁵ Gediklioğlu, s. 496.

saadete kavuşur” dediği iddia edilmişti. Köy Enstitüleriyle köylerdeki canlanma ve eski alışkanlıkları yıkma çabası Köy Enstitülerinin sonunu hazırlamıştır.

Köy Enstitüleri ile fakir çocukların okuması, köylüyü uyandırması ve köylerde yıllarca süregelen ağalık düzenini sorgulaması bir korku yaratmaya başlamıştı. Bunun olsa olsa Rusya’da olabileceği düşüncesiyle Enstitülere karşı kötüleme kampanyasıyla “din elden gidiyor” feryadını koparan kişiler, çıkarlarını tehlikede gören politikacılar, köyden kente ve Ankara’ya uzanan karalamalarını Çankaya’ya kadar ulaştırarak Köy Enstitülerinin kapatılmasına zemin hazırlamışlardır²⁹⁶.

Bütün bu eleştirilere rağmen Enstitüler çalışmalarına devam ediyor, Cumhurbaşkanı İnönü her eleştiri karşısında İsmail Hakkı Tonguç’a destek veriyor ve Enstitülere daha fazla kız öğrenci alınması için onu sıkıştırıyordu. Ancak eleştiriler her geçen gün artıyordu. O günlerde ülkeye demokrasi fikrinin gelmesi siyasi açıdan karışıklıklara sebep olmuş ve CHP zayıflamıştı. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra çok partili siyasi hayata geçiş çalışmaları, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nda Atatürk’ün yanında olan ve partisine giren bazı kişiler, içten içe Atatürk’ün eylem ve fikirlerini zayıflatmak için uygun ortam bekliyorlardı. Bir zamanlar Atatürk’ün yanında yer almakla birlikte, O’nun birçok ilkesine karşı çıkan General Kâzım Karabekir, Reşat Şemsettin Sirer, Tonguç ve Yücel’e karşı partinin sağ kanadında yer alarak Köy Enstitülerine karşı olan politikanın başını çekmeye başlamışlardı²⁹⁷.

1945’te çok partili siyasi hayata geçişle birlikte CHP’nin karşısında birçok siyasi partinin kurulması, enstitülere yöneltilen suçlamaları da arttırmıştır. Karşıt partiler arasında özellikle Demokrat Parti, CHP yönetimini yıpratmak için Köy Enstitülerini bir koz olarak kullanmaya başlamıştı. İşin ilginç yanı suçlamaların CHP içinden de taraftar bulmasıdır²⁹⁸. 21 Temmuz 1946 genel seçimlerinden sonra partideki sağ kesim hem parti içinde kalmış hem de partiye ve çevreye karşı yeni bir tavır içine girmişti. Sağ kesim, DP’ye karşı olmak amacıyla partiyi sağa kaydırmada birleşmişlerdi. Demokrat Parti, CHP’yi ve özellikle Köy Enstitülerini eleştiriyor, CHP ise bunların halkın yararına olduğunu anlatmak yerine ”düzelteceğiz” diyerek kendi yaptıklarını savunamıyordu²⁹⁹. 5 Ağustos 1946’da Büyük Millet Meclisi

²⁹⁶ Hadi İlbaş, “Bu Korku Neden”, *İmece Dergisi*, C. II, No. 11 (Mart 1962), s. 82-89.

²⁹⁷ *Türkoğlu*, s. 496.

²⁹⁸ *Turan*, s. 48.

²⁹⁹ *Türkoğlu*, s. 503.

açılmış ve 7 Ağustos'ta da sağ eğilimli Recep Peker kabinesi kurulmuştur. Yeni hükümet'te ise Hasan Âli Yücel'in yerine Milli Eğitim Bakanlığı'na Reşat Şemsettin Sirer getirilmişti³⁰⁰. Yeni Milli Eğitim Bakanı'nın ilk icraatı Köy Enstitülerinin kurulmasında büyük payı bulunan ve enstitülerce "baba" sanıyla tanınan İsmail Hakkı Tonguç'u İlköğretim Genel Müdürlüğü'nden uzaklaştırmak olmuştur. Sirer'in amacı, Köy Enstitülerini kendi "milli" görüşüne uydurarak değiştirmektir. Onun düşüncesine göre Tonguç, Enstitüler konusunda İnönü'yü kandırmıştı. Önce Talim ve Terbiye Kurulu'na atanan Tonguç, çok geçmeden bir ortaokulun resim öğretmenliğine gönderilecektir. Bunu "solcu Tonguçcu" olarak tanınan Enstitü yöneticileri ile öğretmenlerin görevden alınıp, başka yerlere ya da birimlere atanmaları izlemiştir³⁰¹.

Enstitülerdeki bu tasfiye hareketi olanca hızıyla devam ederken, suçlamalarda da önemi oranlarda artışlar göze çarpmaktadır. Çifteler Enstitüsü'nde komünistlerin bir şebeke kurduğu, Hasanoğlu Yüksek Enstitüsü'nde komünist öğrencilerin bulunduğu ihbarları birbirini izliyordu. Bu yüzden Enstitü mezunlarından bir kısmı yedek subay okullarından er olarak çıkartılmışlardır. Enstitü öğrencileri arasında sağcı-solcu, milliyetçi-komünist ve ilerici-gerici ayrımı ve sürtüşmeleri de baş göstermiştir. Enstitülerde komünizm propagandası yapıldığı yolundaki suçlamalara Fevzi Çakmak Paşa'nın da katılması, Hasan Âli Yücel-Kenan Öner davasına yol açmıştır³⁰².

Köy Enstitüleri ile ilgili değişiklikler bununla da kalmamış 1947'de ilgili yasa ve yönetmeliklerde yapılan düzenlemelerle, sistemin işleyişi adeta durdurulmuştur. 4274 ve 5210 sayılı yasalarla köy okullarının öğretmen sağlık memuru ve ebe evlerinin yapımlarının devletçe üstlenilmesi kabul edilmiş, enstitülere verilen canlı ve cansız tüm demirbaşlar, donanım araçları geri alınmış ve bunların dışında

³⁰⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, Yıl: 23, No. 7894, (7 Ağustos 1946), s. 2.

³⁰¹ Reşat Şemsettin Sirer'in Demokrat Parti'nin iktidarı sırasında, 11 Kasım 1951'de TBMM'nin gizli oturumunda Enstitüler konusunda yapılan görüşmelerde "Tonguç Baba'yı defederken hiçbir mukavemetle karşılaşmadım... İcraatıma devam ederken 500 kişilik kadrodan 400 kişiyi ayırırken hiçbir taraftan güçlük görmedim..." şeklindeki konuşması son derece ilginçtir. Bkz. *Turan*, s. 49-50; *Kırçak*, s. 304.

³⁰² Bağımsız Milletvekili Fevzi Çakmak, "solcuları koruyan Halk Partili bir eski Milli Eğitim Bakanı olduğunu" ileri sürmüş, bunun üzerine Hasan Âli Yücel, 5 Şubat 1947'de Ulus gazetesinde yazdığı yazıda, "Bu ben miyim" diye sorunca, cevabı Fevzi Paşa yerine DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner, "Evet sensin" diyerek Yücel'i komünistleri korumak ve komünizmin yayılmasına yardımcı olmakla suçlamıştır. Yücel ise haksızlığa uğradığı gerekçesiyle Kenan Öner aleyhine dava açmıştır. Ankara Üniversitesi profesörlerinden Bülent Nuri Esen'i de avukat olarak tutmuştur. Bu dava hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Âli Yücel, *Davam*, Ankara, Ulus Basımevi, 1947.

Hasanoğlan'daki Yüksek Köy Enstitüsü ile bütün öğretmen kursları kapatılmıştır. Mevcut olan sağlık kollarının sayısı bire indirilen enstitülerin öğretim programlarında yeni düzenlemelere gidilmiştir. Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Köy Enstitülerini kuruluşlarında öngörülen sistemin dışına çıkartırken, muhalefetteki Demokratik Parti'nin de desteğine dayanmıştır. Enstitülerin kaderi Sirer'in uygulamalarıyla belli olmuştu. CHP iktidarının son hükümeti olan Şemsettin Günaltay kabinesinde Milli Eğitim Bakanlığı'nı üstlenen Tahsin Banguoğlu döneminde ise, 1949'da çıkartılan 5541 sayılı yasa ile enstitülere yalnızca köy çocukların alınması yönteminden vazgeçilmiştir. Bundan böyle köy çocuklarının yanında $\frac{1}{4}$ oranında belediyesi bulunan kasabalardaki ilkokul mezunları da enstitülere alınıyor ve enstitülerdeki karma eğitime son veriliyordu³⁰³. Nitekim, 5210 sayılı yasa ile eğitimde inisiyatifi ele alan İçişleri Bakanlığı, seçimleri kazanma gayesiyle ilkokullara din dersi koymuş ve Enstitü mezunları din politikacılarının hedefi olmuşlardır.

Böylece, 1938-1940 yıllarında Köy Enstitüsü sistemini ilköğretim sorununu kesin olarak çözecek bir model diye uygulamaya koyan CHP hükümetleri ve onun savunucusu Milli Şef İsmet İnönü, 1946'dan başlayan ve son dört yıllık yönetimlerinde adım adım bu sistemi kaldırmaya yönelmiş görünüyordular. Bunda da çok partili yaşama geçtikten sonra enstitülere ilişkin eleştiri ve suçlamaların daha da artması, öte yandan İnönü'nün milli şef gücünü yitirmesinin ve CHP'de sağ eğilimli çevrelerin güç kazanmasının kuşkusuz büyük etkisi vardır. Bu gelişmelerle atılan geri adımlardan sonra, 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti döneminde Köy Enstitülerinin tamamen kapatılması zor olmamıştır³⁰⁴. DP'nin ilk kabinesinde Milli Eğitim Bakanı olarak görev alan Tevfik İleri döneminde çıkarılan 27 Ocak 1954 gün ve 6234 sayılı kanunla, "Köy Enstitüleri" bütünüyle öğretmen okullarına dönüştürülerek kapatılmışlardır³⁰⁵.

Böylece bir eğitim mücadelesi de sonuçlandırılmış oluyordu. Köy Enstitülerini Türkiye'yi Atatürk Devrimleri'nin Türkiye'yi yapmayı hedefleyen eğitim kurumları olarak değerlendirebiliriz. Köy Enstitüleriyle ekonomik ve toplumsal kalkınma

³⁰³ *Türkoğlu*, s. 513-515; *Turan*, s. 50.

³⁰⁴ *Turan*, s. 51.

³⁰⁵ *Cumhuriyet*, "Köy Enstitüleri İle İlköğretim Okulları Birleştirildi", 28 Ocak 1954, Yıl. 29, No. 10596, s. 7; Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul, Cep Üniversitesi İletişim Yay., 1993, s. 115.

birlikte hedeflenmiş ve Türk köylüsünün üzerindeki bilgisizlik, cahillik örtüsü kaldırılmaya çalışılmıştır. Çünkü okuryazar olmayan bir toplum ile Köy Enstitülerinin hedefi olan çağdaş uygarlığa ulaşamazdı. İşte Köy Enstitüleriyle bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

C. Çok Partili Parlamenter Döneme Geçişte İslami Eğilimlerin Yaygınlaşması

1. Laik Cumhuriyetin Karşılaştığı Yeni Güçlükler

Atatürk döneminde tekke ve türbelerin kapatılmasıyla birlikte etkinliklerine son verilen tarikatlar, çok partili yaşamla birlikte yeniden hareketlenmeye başlamıştır. Bu dönem içerisinde gerek muhalefet partileri ve gerekse iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin, laikliği daha liberal biçimde yorumlamaya başlaması, İslamcı muhalefetin güç kazanmasında etkili olmuştur. Nitekim CHP ve DP'nin yaptığı düzenlemelerle laiklik uygulamalarından verdiği ödünler ise tarikatların ve dinci kesimin iyice cesaretlenmesine ve etkinliklerini açıkça ortaya koymalarına neden olacaktır.

Gericilerin siyasi yaşamda gittikçe daha etkin bir rol oynamaya başlamaları ve dinin her geçen gün biraz daha siyasete alet edilmesi toplumda endişe uyandırmıştır. 1947 yılının Kasım ayında CHP Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüreğir tarafından verilen bir sözlü soru önergesiyle bu endişe Meclis gündemine taşınmıştır. Yüreğir Önergesi'nde 1946'dan beri şeriatçıların ve devrim aleyhinde olanların padişahlık propagandası yaptıklarını ve yayınlarının artarak devam ettiğini belirtmiş ve hükümetin neden bu konuda gereken duyarlılığı göstermediğini sormuştur. Tarikatların yasaları hiçe sayarak devrim aleyhinde faaliyet gösterdiğini vurgulayan Yüreğir, ilgili bakanlıklardan açıklama istemiştir³⁰⁶. Yüreğir'in bu önergesi hem dini muhalefetin faaliyetlerini hem de bu faaliyetlerden haberdar olan hükümetin bu konuda sessiz kalması konusunda önemli ip uçları vermektedir. Bilineceği üzere dini canlanmanın en önemli kozu şüphesiz siyasi hayattır. Çok partili yaşamın özgür ortamı ve siyasi partilerin oy kaygısı, hem CHP'yi hem de DP'yi din konusunda daha ılımlı bir anlayışa yönlendirmiştir³⁰⁷.

³⁰⁶ BCA, 030/01, 53.318.1; s. 1-2.

³⁰⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 4. B., Çev. Metin Kırıatlı, Ankara, TTK, 1991, s. 417-418.

Çok partili yaşamla yeniden siyaset sahnelerinde görülmeye başlayan tarikatlar, dönem içerisinde kurulan siyasi partilerden destek ve yeni düzenlemelerden cesaret alarak faaliyetlere başlıyor, hatta bazı tarikat mensupları, Laik Cumhuriyet yapısı içindeki bütün devrimlerin yıkılacağını bile ileri sürme cesaretini gösteriyorlardı³⁰⁸. İşte bunlardan birisi de 31 mart Vak'ası'nın kahramanlarından "Volkan" gazetesi yazarı ve İttihad-ı Muhammedi Fırkası kurucularından Bediüzzaman Said-i Kürdi'nin önderliğinde kurulan Nurculuk tarikatıdır.

a) Nurculuk ve Risâle-i Nur Hareketi (1945-1950)

Nurculuk, 1873 yılında Bitlis ilinin Hizan ilçesi Nurs köyünde doğan Sait Nursi tarafından esasları ortaya konulan bir tarikat faaliyetidir. Önceleri Said-i Kürdi olarak tanınıp bu unvanı kullanan ve soyadı kanunu çıktıktan sonra doğduğu köyüne hitaben "Nursi" soyadını alan Said-i Nursi, Meşrutiyetin ilanından sonra Bitlis ve civarında şeyhlik faaliyetlerine başlamıştır. Hiçbir eğitim kurumundan mezun olmayan³⁰⁹ ve gençliğinde Nakşibendi tarikatına girerek, Doğu'da Mısır'daki El-Ezher'e benzer bir İslam Fakültesi kurulması için çaba harcayan Nursi'nin kendisine "Bediüzzaman" lakabını verdiği görülmektedir³¹⁰. II. Meşrutiyet'le birlikte İstanbul'a giderek siyasete atılan Nursi, İttihad-ı Muhammedi Fırkası kurucuları arasında yer almış ve Volkan gazetesinde çıkan yazıları ile 31 Mart Vak'ası'nı körüklemiş, aynı tarihlerde "Kürt Teali Cemiyeti"ne girmiştir³¹¹. 1925 yılındaki Şeyh Sait Ayaklanması'ndaki rolü nedeniyle hayatı sürgünlerle geçmiş ve bu tarihten sonra yaşamını Laik Türkiye Cumhuriyeti'ni karalamak ve kötülemek amacıyla geçirmiştir³¹².

Nakşibendiliğin bir kolu olan bu tarikata göre, uluslararası bir İslam Devleti'nin kurulması zorunlu görülmekte ve bunun komünizmi önleyecek tek cephe

³⁰⁸ *Ulus*, 15 Aralık 1948, s. 1.

³⁰⁹ Eğitim ve öğretimine 9 yaşında medreselerde başlayan Said-i Nursi, resmi bir okulda eğitim görmemiştir. Bkz, İhsan Işık, İhsan Işık, *Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, 3. B., İstanbul, Ünlüm Yayınları, 1990, s. 11; Necmettin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Said Nursi*, 7. B., İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 1988, s. 47-55.

³¹⁰ Neşet Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'ten Bugüne)*, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s. 46; Neda Armaner, *Nurculuk, İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar*, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık A.Ş., 1998, s. 5; Faruk Güventürk, *Nurculuk, İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar*, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık A.Ş., 1998, s. 130-131; Bulut, s. 211-212; Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Ankara, TTK, 1985, s. 246.

³¹¹ Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1964, s. 240-242.

³¹² Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, *Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri*, Ankara, Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları, 1985, s. 116; İhsan Işık, *Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, 3. B., İstanbul, Ünlüm Yayınları, 1990, s. 13; M. Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, İzmir, Çağlayan Yayınları, 1997, s. 179-187.

olduğu ileri sürülmektedir³¹³. Kendi deyimiyle kültürünü Kürdistan'ın yüksek dağlarına borçlu olan ve kusurlarının “ümmilik ve acemiliğe” bağışlanmasını isteyen Said-i Nursi'nin hayatını inceleyen muhafazakâr yazarlara göre, Nurculuk bir “ekol” olarak değerlendirilmektedir³¹⁴. Okuma ve yazma bilmediği söylenen Said-i Nursi'nin katiplere yazdırdığı ve ilhamlara dayanan eserleri “Risale-i Nur” başlığı altında toplanmıştır. Nursi kendi sözlerinin değiştirilemeyeceğini, kitaplarını kendisinin yazmadığını, kendisine yazdırıldığını ve Risale-i Nur'un kendi malı olmadığını ileri sürmektedir. Kendi iddiasına göre, Nur Risalelerini anlasın veya anlamasın, bir şahıs bir yıl sürece okuyunca değerli bir âlim olacaktır. Risalelerde kendisinin keramet ve ilham sahibi olduğunu iddia eden Nursi, aynı zamanda risalelerini Kuran'ın mucizesi olarak da göstermektedir³¹⁵.

Diğer mezhep ve tarikatları reddeden Nurculuk, milliyet farkı tanımamakta, Kuran'a inananların yeşil bir bayrak altında toplanmalarını, şeriatın hakim kılınmasını, tüm medeni dünyadan uzak durulmasını, Cumhuriyetin kaldırılmasını ve halifeliğin yeniden canlandırılmasını öngörmektedir³¹⁶. Bunlar gerçekleştirilirken doğal olarak halife de “Sait Efendi” olacaktı. Nurculuğun asıl amacı, siyasi ve toplumsal görüşleriyle Türk milletinin uygarlık yolundaki gelişimine engel olmaktır. Said-i Nursi, Nurcuların sosyal ve siyasi tekliflerini gerçekleştirecek en yüksek organ olarak “Medreset'üz-zehra” isimli İslami bir üniversitenin Doğu Anadolu'da kurulması için girişimlerde bulunmuştur. Bu öğretim kurumu Kahire'deki “Cami'ül-ezher”in kardeşi olacak ve öğretim dili ise şu formüle dayanacaktı³¹⁷: “Lisân-ı Arap vâcip, Kürt caiz ve Türk lâzım”.

Türk devriminin temel prensibi laikliğin karşısında yer alan ve “Risale-i Nur Külliyyatı” adı verilen risalelerin sayısı yüz otuzu bulmaktadır. Basıldığı yer ve tarihin bulunmadığı risaleler “Nur Şakirdleri” adı verilen tarikat üyelerince çoğaltılmış ve sayıları her geçen gün arttırılmıştır³¹⁸. Nursi, “Mektubat” isimli risalesinde “İslam

³¹³ Halil Nebiler, *Türkiye'de Şeriatın Kısa Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 29, 54-55.

³¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 214.

³¹⁵ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Savaş Yayınları, 1990, s. 530-532.

³¹⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *Türkiye'de Yıkıcı ve Bölücü Akımlar*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1983, s. 35-38.

³¹⁷ Said-i Nursi'nin Bitlis, Van ve Diyarbakır illerinde açılması istenen bu üniversite için ikisi Osmanlı Devleti zamanında ve ikisi de Cumhuriyet döneminde olmak üzere dört defa müracaat ettiği görülmektedir Bkz., *Işık*, s. 16; *Tunaya*, s. 217.

³¹⁸ Neda Armaner, *Nurculuk*, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998, s. 6.

dininde inkılap yapmak şeriat aleyhtarlığıdır” demekle Türk Devrimi ile toplum hayatında yapılan değişiklikleri ve ilerlemeleri İslamiyete aykırı olarak göstermektedir³¹⁹. “Barla Mektupları” isimli risalede de Atatürk’ün manevi kişiliğine açıkça tecavüz eden Nursi, yüce öndere “tek gözlü deccâlâ ya iman et, yahut dünyanın maskarası olacaksın” demek küstahlığını ve cesaretini dahi göstermiştir³²⁰. Bunların yanı sıra Nurculara göre Said-i Nursi yüceltilmesi gereken adeta peygamberlerle eşdeğer bir kişiliktir. Nursi için kullanılan “Muhterem Üstadım Efendim Hazretleri, Bülbül-ü Bağistan-ı Kur’an, Eyyühel Üstad-ül Muhterem, Üstad-ı Ekrem’in Efendim Hazretleri” gibi çok çeşitli hitapların müritler tarafından kullanıldığı da görülmektedir³²¹.

Atatürk döneminde tekke ve türbelerin kapatılmasıyla etkinliklerine son verilen tarikatlar, 1945’de çok partili yaşamla birlikte yeniden hareketlenmeye başlamışlardır. Dönem içerisinde kurulan siyasi partilerden destek alan tarikatlar, geniş bir hoşgörü ortamı içinde serbestçe gelişip yayılmışlardır. CHP ve DP’nin dini konularda vermiş olduğu tavizleri iyi şekilde kullanan Nurculuk tarikatının lideri Said-i Nursi, de 1945’ten itibaren “üstad” olarak anılmaya başlayacaktır. Dinsel gericiliğe verilen bu tavizlerden yararlanma yoluna giden Nurcuların, 1948’de yayınlamış oldukları kitap ve risalelerde devrimlere açık olarak yeniden cephe aldıkları görülmektedir³²². Bu arada muhalefet partisi konumunda bulunan DP’nin iktidar olabilmek ve gerekli oya ulaşmak amacıyla Said-i Nursi ile yakından ilgilendiği ve onun desteğini almak istediği de bilinmektedir. Nitekim, 1950 seçimlerinde DP’nin kazanmasında tarikatların vermiş olduğu destek son derece belirleyici olmuştur. Bununla birlikte Said-i Nursi’nin liderliğindeki Nurcu hareket, 1950’den sonra Türk siyasi hayatında etkinliği hissettirmeye başlayacaktır³²³.

Demokrat Parti’nin 1952’de, din konusunda almış olduğu önlemler sırasında Said-i Nursi de yargılanmış, fakat ceza almamıştır. Bununla birlikte hükümet, 1956’da Nurcuların temel kaynak olarak aldıkları “Risale-i Nur”un latin harfleriyle

³¹⁹ Özek, s. 268-269.

³²⁰ Eroğlu, s. 535.

³²¹ Armaner, s. 43.

³²² Nur tarikatı mensuplarının bu yayınları çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiş ve birçok tarikat mensubunun tutuklanmasına yol açmıştır. Bkz. *Ulus*, 15 Aralık 1948, s. 1.

³²³ Nurcu tarikatının lideri Said-i Nursi, Atatürk ve İnönü dönemlerinde baskı altında yaşadığı için, 1950 seçimlerinde müritlerden DP’ye oy vermelerini istemiştir. Bkz. *Sitembölükbaşı*, s. 114; *Işık*, s. 14; *Bulut*, s. 77.

yayınlanmasına dahi izin vermiştir³²⁴. Nurculuk hareketini fiilen tanıyan Demokrat Parti'nin, bu olumlu davranışından ümitlenen Said-i Nursi'nin, 1957 seçimlerinden önce Menderes'e gönderdiği mektupta Risale-i Nur'un okullarda ders kitabı olarak okutulmasını isteyecek kadar ileri gittiği görülmektedir. 1957 seçimlerinde Demokrat Parti'yi destekleyen Nursi ve müritleri, Başbakan Adnan Menderes'i Afyon'a gelişinde (19 Ekim 1958) hilafet ve saltanatı temsil eden yeşil bayraklarla karşılamışlardır³²⁵. Demokrat Parti ile Nurcular arasındaki bu yakınlaşmalar giderek artmış ve DP iktidarını korumak ve Nurcuların bu desteğini devam ettirmek amacıyla, Said-i Nursi'yi propagandalarda bulunmak üzere memleket içinde seyahatlere dahi götürmekten çekinmemiştir³²⁶. Tarikatlar bu tarihten sonra siyasilerin seçim yarışlarında ön planda yer alacak ve rekabet alanları haline gelecektir. Artık tarikatların siyasete alet edilmesi Demokrat Parti dönemiyle başlamış oluyordu.

Nurculuk tarikatı liderinin 1960 yılında bir seyahat sırasında ani ölümü, tarikat içerisinde şeyhin yerine geçme konusunda çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir³²⁷. Nur Risaleleri'nin satışlarından gelen çok miktarda para, Nurcu elebaşlarının arasında mücadelelerin artmasına neden olmuş ve tarikat içerisinde bölünmeler gerçekleşmiştir. Said-i Nursi'nin ölümünden sonra Nurculuk, Yargıtay tarafından halk arasında bölücülük yaptığı ve zararlı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle kapatılmış olmasına rağmen, taraftarları maddi gelir için bir süre daha gizli olarak faaliyetlerini devam ettirmişlerdir³²⁸.

b) Saldırgan Bir Dinci Akım: Ticanilik (1946-1950)

1735 (hicri 1151) de Fas'ın Tican kasabasında doğmuş olan Ebu'l Abbas Ahmet Ticanî tarafından 1800 (Hicri 1216) yılında kurulan "Ticani Tarikatı", kurucusunun adına hitaben bu ismi almıştır. Halvetiyye tarikatının bir kolu olan ve

³²⁴ Said-i Nursi, 1952'de "Gençlik Rehberi" isimli broşürü nedeniyle İstanbul'da yargılanmıştır. 1956'da ise Afyon Ağır Ceza Mahkemesi, Risale-i Nur'un bazı bölümlerini toplatma kararı almış, ancak Diyanet İşleri Başkanlığı Değerlendirme Heyeti, bu kitabın İslamın inanç ilkeleriyle ilgili olduğunu ve kanuna aykırı bir içeriğe sahip olmadığını bildiren bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor ise uzun zaman gizli devam eden faaliyetlerin yayınlanması ve yayılmasında son derece etkili olmuştur. Bkz. *Sitembölükbaşı*, s. 115.

³²⁵ *Turan*, s. 148.

³²⁶ *Çağatay*, s. 47; *Tunaya*, s. 214; *Güventürk*, s. 107.

³²⁷ 1960 yılında Emirdağ'da iken rahatsızlanan Said-i Nursi, kendi arzusu üzerine Van'a dönmek üzere yola çıkmış, ancak Urfa'da dinlenmek üzere misafir edildiği bir otelde 23 Mart 1960'da ölmüştür. Bkz., *Işık*, s. 14.

³²⁸ *Çağatay*, s. 49; *Tunaya*, s. 218; Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, Garanti Matbaası, 1968, s. 259-260.

Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarıyla da benzerlik gösteren Ticani tarikatının merkezi Fas olup, daha çok Libya, Senagal, Mısır, Sudan ve Trablusgarp'ta yayılma imkanı bulmuştur³²⁹.

Ticani tarikatının Türkiye girişi 1930 yılında Kemal Pilavoğlu isimli gerici eliyle olmuş ve tarikatın genel başkanlığını da üstlenen bu şahıs, sözde Medineli Abdülkadir isimli birisinden bu tarikata ilişkin hilafet aldığını öne sürerek gerici eylemlere girişerek tarikatı Türkiye'de yaymaya çalışmıştır³³⁰. Kendisine “efendi” ve “hazret” unvanları da veren Şeyh Pilavoğlu, Tarikatı halefler, müritler ve muhipler şeklinde teşkilatlandırarak örgütlenmesini kısa bir süre içerisinde tamamlamıştır. Şeyhin çeşitli görevlerin yerine getirilmesinde “fedai” ve “kahraman” adı verilen kimseleri de kullandığı görülmektedir. Şeyhe mutlak itaatın zorunlu olduğu tarikat örgütlenmesinde sırları açığa çıkaranlar uzun bir süre konuşmama cezasına çarptırılmakta ve belirlenen süre içerisinde dilsiz gibi hareket etmektedirler³³¹.

Tanrı emirlerini yerine getirmek ve peygamberlerin ahlâkını temsil etmek amacıyla faaliyetlerine başlayan tarikatın asıl amacının, teokratik ve tarikat sistemine bağlı bir devlet sisteminin oluşturulması olduğu daha sonraları anlaşılabacaktır. Atatürk devrimlerini benimsemeyen, laikliği şiddetle reddeden ve siyasi yapı olarak şeriatı kendisine ölçü alan tarikat mensuplarına göre, Türk Devrim ve eserleri dinsizlikten başka bir şey değildir. Osmanlı halifeliğini inkâr eden Atatürk mel'undur ve dinsizdir. Devrimler halkı puta tapıcı yapmıştır. Bütün heykelleri put olarak gören ve bunların dine göre kırılmasını onaylayan tarikat mensuplarının son derece bağnaz ve ölçüsüz olduklarını çıkan olaylar göstermektedir³³².

Çok partili siyasi hayatın başlamasıyla birlikte bu elverişli ortamdan yararlanmak isteyen tarikat mensuplarının köy, köy dolaşarak tarikatlarına müritler toplaması ve propagandalarında Türk devrimi düşmanlığını serbestçe açığa vurmaları, çeşitli olayları beraberinde getirmiştir. 1949 yılı başlarında Ankara'nın Çubuk ve Çankırı'nın Şabanözü ilçelerinde de örgütlenmesini tamamlayan Ticaniler, 1941'de kabul edilen Türkçe ezan kanununa bir tepki olarak, 4 Şubat 1949'da

³²⁹ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 202; *Küçük*, s. 254.

³³⁰ Kırçak, s. 262; *Küçük*, s. 245.

³³¹ Çağatay, s. 42; Hikmet Çetinkaya, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, 4. B., İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1997, s. 34-35.

³³² Tunaya, s. 203.

TBMM'nin dinleyici bölümünden Arapça ezan okuma cesaretini bile göstermişlerdir. CHP iktidarı döneminde gerçekleşen bu olay, Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında Atatürk heykellerine karşı çeşitli saldırıların yapılmasıyla devam etmiştir³³³.

Atatürk heykellerine karşı girişilen bu tür saldırıların artması, hükümeti harekete geçirmiş ve yapılan soruşturmalarda Tıcani Tarikatı Şeyhi Kemal Pilavoğlu suçlu bulunarak on beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Pilavoğlu'nun tutuklanmasıyla birlikte tarikatın etkinliğini yitirdiği açık olarak görülmektedir³³⁴.

2. Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi ve Devrim Karşıtı Uygulamaları

a) Genel Seçimlere Giderken İktidar-Muhalefet İlişkileri

Demokrat Parti'nin kuruluşu ve siyasal iktidara karşı yasal bir muhalefetin gelişmesi, gerici çevrelerin Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve laikliğe saldırımları için uygun bir ortam yaratmıştı. Özellikle Sebilür'reşat dergisinde Ali Fuat Başgil, Eşref Edip, Yusuf Ziya Kösemen, Hüseyin Saruhan ve Selâmet dergisinde Ömer Rıza Doğrul ve Hamdulah Suphi Tanrıöver dinsiz olarak niteledikleri CHP'ye ateş püskürüyorlardı. Bu çevrelere göre, laiklik maskesi altında din elden gitmiş, camiler kapatılmış ve ülkede bir ahlâk bunalımı yaratılmıştı. CHP dinsizdi ve getirdiği sistemle ülkede dinsizliği gerçekleştirmeye çalışıyordu. Yine bu çevrelere göre, Kuran yazısıyla yazı yazmak yasaklanarak, ulusal kültürün yok edilmesi yoluna gidilmişti. CHP iktidarları din eğitimini engelleyerek dinsiz kuşaklar yetiştirme çabası içinde olmuşlardı. Türkiye Hristiyanlaştırılmak isteniyor, din düşmanı devrimciler, Türk'ün moral değerlerini yıkıyorlardı. Anayasa Profesörü olan Ali Fuat Başgil ise, "Arap harflerinin kaldırılmasıyla Türk bilim ve din yaşantısının ruhsuz ve köksüz bir biçim aldığı, bu nedenle eski harflerin öğretilmesinin zorunlu olduğunu" dile getirmektedir³³⁵.

Bütün bu saldırılar Demokrat Parti'nin işine gelmekte, Halk Partisi ise yaklaşan seçimlerde muhafazakârların demokratlara verecekleri oyların hesabını yapmaktadır. Bu nedenle muhafazakâr kesimi memnun edecek bir takım ödünlere ve değişikliklere

³³³ Atatürk heykellerine yapılan saldırıların birincisi 27 Şubat 1951'de Kırşehir'de gerçekleşmiş ve tarikat mensupları Atatürk heykelini parçalamışlardır. Bkz. *Kırçak*, s. 263; *Ayin Tarihi*, 1-28 Şubat 1949, s. 128-130.

³³⁴ *Çağatay*, s. 43.

³³⁵ Ali Fuat Başgil, "Memleket Tefekkür Hayatın İndirilen Ağır Bir Darbe", *Sebilür'reşat*, No. 15, (1948), s. 20-35.

başvuracaktır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu ortamda, yaklaşan seçimlere yeni bir kabineye gitmek gerektiğini düşünmektedir. Hasan Saka Hükümeti'nin iyice yıpranmış olması ve hazırlanacak yeni seçim yasası konusunda parti grubuyla ters düşmesi, bu hükümet değişikliğini gündeme getirmiştir. 15 Ocak 1949'da Başbakanlıktan ayrılan Hasan Saka'nın yerine 16 Ocak'ta Şemsettin Günaltay getirilmiştir³³⁶. 1946 seçimlerini kazanan CHP'nin Recep Peker ve Hasan Saka'dan sonra Başbakanlığa Şemsettin Günaltay'ı getirmesi, ülke yönetiminde daha ılımlı ve liberal bir anlayışın benimsendiğinin de bir göstergesi olmuştur. Yeni kabinede o dönemin genç ve ılımlı politikacılarını yer veren Günaltay³³⁷, devrim ilkelerinin titizlikle savunulacağını söylerken, aynı zamanda vicdan özgürlüğü ve laiklik kavramına da yeni boyutlar getiriyordu. Nitekim Günaltay hükümetinin programında din ve vicdan özgürlüğüne ağırlık verilerek, isteğe bağlı din öğretiminin ve İmam-Hatip yetiştirmeye başlanacağını açıklanması, CHP'nin 1947 Kurultayı'nda alınan kararların artık uygulamaya konulması demekti. Gençliğinde medrese eğitimi gören ve sarıklı bir molla olan, daha sonraki yıllarda İstanbul'da Darülfünun'da Türk Tarihi dersleri veren ve İslamiyet'e ilişkin araştırmalarıyla tanınan Günaltay'ın, başbakanlığı sırasında geriye atılan ilk adım ise, din derslerinin seçimli olarak ilkokullarda okutulması olmuştur. Daha sonra İmam-Hatip Kursları, İlahiyat Fakültesi ve türbelerin yeniden açılması gibi Atatürk devrimlerinden verilen ödünler dinci çevre ve muhalefeti oldukça sevindirmişti³³⁸. Bütün bu ödönlere rağmen CHP'nin başbakanı olması nedeniyle tutucu çevrelerce beğenilmeyen Günaltay, üzüntüsünü Meclis'te şu sözlerle dile getirmişti³³⁹:

“İlkokullarda din dersleri okutturmaya başlayan hükümetin başkanıyım. Bu ülkede Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkatmak için İmam-Hatim Kurslarını açan bir hükümetin başkanıyım. Bu ülkede Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım... Bana kimse Müslümanlığa kasteden adam diye hitap edemez. Ben bilerek inanan bir Müslümanım...”

Hükümetin Meclis'teki çoğunluğuna dayanarak devrimin bir gereği olarak vaktiyle alınmış kısıtlamaları ortadan kaldırmaya ve kendisine yarar sağlayacağını

³³⁶ *Turan*, s. 263.

³³⁷ Günaltay kurmuş olduğu kabinede “35”lere geniş yer vermiştir. Çalışma Bakanlığına Köy Enstitülerinin yıkıcısı Reşat Şemsettin Sirer, Milli Eğitim Bakanlığı'na tutucu Tahsin Banguoğlu, Başbakan Yardımcılığına Partinin ılımlı kanadından Nihat Erim, Maliye Bakanlığı'na İsmail Rüştü Aksal, Devlet Bakanlığına ise Cemil Sait Barlas getirilmişti. Bkz. *Turan*, s. 263.

³³⁸ Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s. 338.

³³⁹ Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)* Ankara, Bilgi Yayınları, 1976, s. 54-55.

sandığı değişikliklere öncelik vermesi, bir an önce seçimlere gidilmesini isteyen Demokrat Parti ile ilişkilerin yeniden gerginleşmesine yol açmıştı. Bu ortam içinde Demokrat Parti'nin 20 Haziran 1949'da İkinci Genel Kongresi'ni gerçekleştirdiği görülecektir. Parti tüzüğünde bazı değişiklikler yapılan ve 6 gün süren kongrede Genel Başkanlığa Celal Bayar seçilmiştir. Bayar'ın teşekkür konuşmasında, özellikle irtica tehlikesine dikkat çekmesi de son derece önemlidir³⁴⁰: "... Biz irticanın aleyhindeyiz. Memlekette irtica yoktur, amma irticaya doğru beliren istidatları zamanında önleyemezsek, bu memleketin felaketini kendimiz hazırlarız..."

Demokrat Parti Kongresi'ni asıl önemli kılan konu ise, "seçim güvencesi"nde ısrar edilmesi ve buna ilişkin bir raporun hazırlanarak, bildiriye dönüştürülerek yayınlanması olmuştur. Partinin ilk genel kongresinde ilan edilen Hürriyet Misakı (Özgürlük Andı) ruhuna bağlı kalınarak düzenlenen rapora, "Milli Teminat Misakı", (Ulusal Güvence Andı) adı verilmiştir. Ancak raporun son cümlesinde "millet husumeti"nden söz edilmesi nedeniyle karşıt partiler ve basınca adı geçen ant, "Milli Husumet Andı" olarak nitelendirilmiştir³⁴¹. İki madde halinde düzenlenen raporda, seçimler güvenlik içinde yapılmayacak olursa, vatandaşların direnme hakkına yol açacağı vurgulanarak, "... Haklarına tecavüz edilen bütün vatandaşların, meşru müdafaa halinde kalmaları, haklarını Anayasa ve Türk Ceza Kanunu müeyyidelerine dayanarak hareket etmeleri kaçınılmaz bir zaruret olacaktır..." denilmektedir. İkinci maddede de CHP'nin alınan bu kararı "ihtilal" olarak suçlayacağına değinilerek, direnme hakkının bir ihtilal değil, yasal hakların ve yasallığın savunması olduğu belirtilerek şu hükme varılmaktadır: "... Aksi yoldan harekete teşebbüs edenlerin ise, milli vicdanın iradesi olan millet husumetine maruz kalmak gibi ağır ve tarihi bir mesuliyete mahkum olacakları muhakkaktır."³⁴²

Gerçekten de bu rapor, kongreden böyle bir sonuç beklemeyen hükümette tepki ile karşılanmıştı. Başbakanlıktan yapılan açıklamada, raporun vatandaşları korku ve baskı altında tutmaya yönelik olduğu, devlet memurlarını da tehdit ettiği öne sürülerek, bu davranışın hukuk devleti kavramıyla bağdaşamayacağı belirtilmişti.

³⁴⁰ Turan, s. 268.

³⁴¹ Mustafa Albayrak, "Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960", (Hacettepe Üniversitesi AİİTE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992), s. 340-352.

³⁴² 25 Haziran 1949 DP İkinci Büyük Kongresi, Bkz., Turan, s. 268.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan Vekili Hilmi Uran bu andı hatıralarında şöyle değerlendirmektedir³⁴³:

“...İktidarda ilk hayal kırıklığı kongre toplandıktan ve delegeler konuşmaya başladıktan sonra belirmişti. Çünkü kongre delegeleri hep asmaktan, kesmekten bahsediyorlar ve mütemadiyen etrafa düşmanlık havası estiriyorlardı. Nihayet başına bir de “Milli” kelimesi takılan meşhur Husumet Andı, işte böyle bir muhitte ve böyle bir hava içinde alınmış bir karardı...”

Başbakan Şemsettin Günaltay, “Milli Husumet Andı” tartışmaları devam ederken, muhalefetin sıklıkla eleştirdiği seçim yasasını değiştirmek için hemen hazırlıklara girişmiş ve Nihat Erim’in başkanlığında bir komisyon kurmuştur. Hükümet, bu komisyonun hazırladığı tasarıyı Eylül 1949’da bütün siyasi partilere göndererek görüşlerini istemiştir³⁴⁴. Yeni seçim yasası, 7 Şubat 1950’de TBMM’de görüşülmeye başlanmış ve 16 Şubat 1950’de oya sunulan tasarı, Millet Partili 11 üyenin olumsuz oyuna karşın 342 oyla kabul edilmiştir³⁴⁵. Demokrat Parti’nin de olumlu oy verdiği yeni seçim yasası, iktidar-ana muhalefet işbirliği ile gerçekleştirilmiş oluyordu. Yeni seçim yasasının kabul edilmesinden sonra, seçimlerin ne zaman yapılacağına ilişkin karar, TBMM’nin 29 Mart 1950 günkü toplantısında alınmıştır. Demokratlar seçim tarihi olarak 15 Nisan’ı önermişler, fakat 22’ye karşı 229 oyla seçimlerin 14 Mayıs’ta yapılması kararlaştırılmıştır³⁴⁶.

Bu karardan hemen sonra bütün siyasi partiler seçim hazırlıklarına girişmiş ve gerek kamuoyu, gerekse siyasi partiler, 1950 seçimlerinin Türk demokrasi hayatının gelişmesinde önemli bir adım olacağını savunmuşlardır.

b) 1950 Seçimleri ve Demokrat Parti’nin Başarı Sebepleri

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılması kararlaştırılan genel seçimler öncesi iktidar partisi olan CHP, karşıt partilerin programlarındaki bazı ilkelerin ve kendisine yönelik eleştirilerin etkisiyle, muhalefete kayan oyları durdurmaya yönelik girişimlerine yeniden hız vermeye yönelmiştir. 19 Nisan 1950’de Kanuni sultan Süleyman’ın türbesi devlet töreni ile açılmış ve bunu diğer Türk büyüklerinin

³⁴³ Uran, *Hatıralarım*, s. 508-509.

³⁴⁴ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, s. 45-46.

³⁴⁵ Kabul edilen yeni seçim yasasıyla gizli oy, açık tasnif ve yargı denetimi ilkeleri benimsenmiş, merkezde Yargıtay ve Danıştay üyelerinden oluşan bir Yüksek Seçim Mahkemesi’nin kurulması öngörülmüş, partililere devlet radyosunda propaganda konuşması yapmasına izin verilmiş, seçimin tüm aşamaları yargı güvencesine bağlanarak seçimlerin çoğunluk sistemine göre yapılması kararlaştırılmıştır. Bkz. Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, C. II, s. 16.

³⁴⁶ Rıfıkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları*, Ankara, Nurel Matbaacılık, 1998, s. 40.

türbelerinin ziyarete açılması izlemiştir³⁴⁷. İktidar partisi, laiklikten verdiği ödünlerle seçim şansını artırmaya çalışırken, işçi kesiminin istediği ve DP'nin programına aldığı sınırlı grev hakkına karşı çıkmayı da sürdürmüştü. CHP'liler grev hakkı ile çalışan kesimi kazanmak yerine, İstanbul ve İzmir'de ekmek fiyatlarını 1 ya da 2 kuruş ucuzlatmaya, yiyecek sıkıntısı çeken Karadeniz bölgesine 20 ton mısır göndermeye ve Amerika'dan getirilen 5000'den fazla traktörü köylü, küçük çiftçilere değil, büyük toprak sahiplerine dağıtmaya önem vermiştir³⁴⁸.

CHP seçim bildirisini 27 Nisan 1950'de yayınlamış ve bu bildiride muhalefetin istediği bazı önemli değişiklikleri yerine getireceğini açık olarak ifade etmiştir. Buna göre eğer genel seçimleri kazanacak olursa, demokratik rejimin geliştirileceği, TBMM'nden başka ikinci bir Meclisin kurulacağı, Anayasanın değiştirileceği, devletin temel ilkeleri olarak anılan altı ilkenin parti ilkeleri olması nedeniyle Anayasadan çıkarılacağı, köy ve köylünün kalkınmasını sağlayacak önlemlerin alınacağı sözü veriliyordu. Ekonomi alanında ise, devlet işletmeciliğinin sınırlandırılarak özel teşebbüsün teşvik edileceği ve kredilerle destekleneceği, yabancı sermayenin ülkeye girişinin kolaylaştırılacağı, vergi sisteminin yeniden düzenleneceği ve Türk parasının değerinin korunacağı, seçim bildirisinde yer alıyordu³⁴⁹.

Öte yandan seçim döneminde CHP aleyhine olumsuz bazı olaylarla da karşılaşmıştı. Ateşli ve kışkırtıcı propagandaların yapıldığı bir dönemde Recep Peker (1 Nisan 1950) ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın (10 Nisan 1950) ani ölümleri ve özellikle Çakmak'ın ölümünün kamuoyunda uyandırdığı tepki, CHP'yi oldukça sıkıntıya sokmuştur³⁵⁰. Özellikle Mareşalin cenaze töreni, dinin siyasete alet edildiği bir irtica gösterisi haline dönüştürülmüştür.

Seçimlere altı gün kala seçim bildirisini yayınlayan Demokrat Parti ise, çoğunlukla CHP'nin seçim bildirisinde verilen sözleri eleştirmiş ve iktidara

³⁴⁷ Turan, s. 272.

³⁴⁸ Albayrak, "Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti-1946-1960", s. 370-380.

³⁴⁹ *Ayın Tarihi*, 1-31 Mayıs 1950, s. 46-53.

³⁵⁰ İstanbul'da prostat ameliyatı sırasında ölen Fevzi Çakmak'ın cenazesi tam anlamıyla dinsel bir güç haline dönüştürülmüştür. Bu esnada ölüm haberiyle birlikte radyoların normal yayınlarına devam etmesi büyük bir gerici kitleyi harekete geçirmiş, İstanbul Radyosu basılarak yayınları susturulmak istenmiştir. Askeri tören yaptırılmayan Çakmak'ın cenazesi tekbirler arasında Eyüp'e götürülüp defnedilmiştir. Bkz. Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, 2. B., Ankara İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s. 338; Cihat Baban, *Politika Galerisi-Büstler ve Portreler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970, s. 124-125.

geldikleri takdirde liberal ekonomi ilkelerini uygulamada esas alacaklarını dile getirmişlerdir. Bunların yanı sıra yasal yaşamda tek parti zihniyetiyle ilgili her türlü uygulamanın tasfiye edileceği ve demokratik sistemin tam olarak uygulanacağı sözü verilmektedir³⁵¹

Genel seçimlere katılma kararı alan Millet Partisi de seçim bildirisini 9 Nisan'da yayınlamış ve yönetim ve uygulamalarından dolayı CHP'yi şiddetle eleştirmiş, ülkedeki her türlü baskıya son verileceği sözünü vermiştir³⁵². Seçimlerden önce Millet Partisi açısından en büyük gelişme, DP'nin İkinci Genel Kongresi'nden sonra Müstakil Demokratlar Grubu ile Öz Demokratlar Partisi'nin kendilerine katılması olmuştur. Böylece partinin TBMM'deki sandalye sayısı 23'e yükselmiştir³⁵³.

Seçim yarışı Nisan 1950'den sonra iyice artmış ve muhalif partiler, ülkedeki hayat pahalılığını ve tek parti yönetimini propaganda malzemesi yaparak iyi şekilde kullanma yoluna gitmişlerdir. Demokrat Parti, işçi ve köylülerin ekonomik ve siyasal olarak baskı altında tutulduğunu ve ekonomik sıkıntının tüm toplumun üzerinde ağır bir yük oluşturduğunu ileri sürerek, hükümetin eğitim ve din politikasını da eleştirmekten geri kalmamıştır³⁵⁴. Seçim çalışmaları sırasında CHP'nin din politikası ağır bir şekilde Millet Partisi tarafından da eleştirilmişti. Partinin koruyucu başkanı olan Mareşal Fevzi Çakmak Paşa'nın ani ölümü ve cenazesinin kaldırılması sırasında dinsel gösterilerin yapılması, partinin gerici hareketleri desteklemesi şeklinde yorumlanmış ve bu olay Millet Partisi'nin seçim gücünü oldukça azaltmıştır.

Siyasi partiler arasında bütün hızıyla devam eden seçim kampanyaları, basında da geniş yer bulmuş ve 28 Nisan 1950'de Cumhuriyet gazetesinde Fuat Hulusi Demirelli imzasıyla çıkan yazı, iktidar ile muhalefet arasında en çok tartışılan konuyu gündeme taşımıştır³⁵⁵:

“...İktidar mahfillerinde öteden beri çiğnenen bir söz vardır. Diyorlar ki: ‘Muhalefete biz müsaade ettik. Müsaade etmeseydik o vücuda gelemezdi.’ Bu ne diktatörce bir sözdür. Ne demek istiyorlar. Anayasa bu millete hürriyeti bahşetmiştir. Bu arada siyasi partilerin teşekkülü de gayet tabiidir. Eğer bu müsaade iktidara bağlı ise, iktidar anayasayı tanımıyor demektir. İktidar, iktidarlığını muhafaza etmek endişesiyle daima bir taraflı hareket etmektedir.”

³⁵¹ *Ayın Tarihi*, 1-31 Mayıs 1950, s. 53-61.

³⁵² *A.g.m.*, s. 61-68.

³⁵³ Turan, s. 276.

³⁵⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, C. II, Ankara, İmge Kitabevi, 1996, s. 17-20.

³⁵⁵ Fuat Hulusi Demirelli, *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1950, s. 1.

Bu yazı kamuoyunda oldukça yankı yaratmış ve bu yazıya cevap çok geçmeden Ulus gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın'dan gelmiştir. Yalçın, muhalefetin düşmanca hareketlerine yer vererek, “kendilerini hayal dünyasından hakikat alemine davet etmek için onlara realiteyi hatırlatmak mecburiyetinde kaldık” diyerek muhalefetin iktidarın müsaadesiyle oluştuğu fikirlerini tekrarlamaktadır³⁵⁶. CHP'nin resmi yayın organı statüsünde bulunan Ulus gazetesinin 30 Nisan 1950'de büyük puntolarla, “CHP'nin Seçim Şansı Gittikçe Kuvvetleniyor” şeklinde bir başlık attığı da görülmektedir. Yine aynı tarihli gazetede, “Halk Partisi İçin En İyi Propaganda” başlıklı yazısıyla basının kendi partilerinin propagandasını yapmadığını dile getiren Hüseyin Cahit Yalçın, muhalefete şu sözlerle cevap veriyordu³⁵⁷:

“...Halk Partisi çok propaganda yapmıyor diye üzüldüğüm yok. Bilâkis, Demokrat Parti şeflerinin beyanatını okuduğum zaman içinde bir ferahlık hasıl oluyor. Görüyorum ki Halk Partisi lehinde yapılacak en iyi propagandayı ve hizmeti, Demokrat Partililer ifa etmektedirler. Aleyhimizde çalışan Demokrat Parti mensuplarının tenkitlerinde ve şikayetlerinde dişe dokunur, tesir yapar, halk kitlelerinin fikrini çekebilir hiç bir söze tesadüf etmemek, bir Halk Partisi mensubu sıfatıyla beni memnun ve müftehir ediyor.”

Hüseyin Cahit Yalçın, partisi hakkında güzel bir tablo çizmesine rağmen, CHP'yi savunan Ulus'un dışında tüm basının muhalefet saflarında iktidarı eleştirmesi, son derece düşündürücüdür. Seçim günü yaklaştıkça Demokrat Parti'nin üstünlük sağlayacağı düşüncesi daha da artmıştı. Öyle ki Bayar, düzenlediği basın toplantısında geleceğe yönelik görüşlerini açıklamaktan da çekinmiyordu. Yeni seçim yasası ile partililere radyodan da propaganda konuşması yapmaları olanağı tanındığından liderler ve sözcüler, partilerinin görüşlerini bu yoldan da duyurmuşlardır. Seçim propagandalarında muhalefet çevrelerinin CHP'ye yönelttikleri ve etkisi çok fazla görülen suçlamalardan en önemlisi “laikliğin dinsizlik olduğu” sözleriydi. Bu yüzden CHP adaylarının Konya'da, CHP'ye oy vermenin günah olmadığına dair müftüden fetva almak gereğini dahi duydukları görülecektir³⁵⁸.

10 Mayıs'ta bütün ülkede seçim propagandası sona ermiş ve gazeteler, seçim yasaklarının neler olduğunu, oy kullanmanın usullerini ve seçim sonuçlarının ne zaman, nasıl açıklanacağını kamuoyuna duyurmaya başlamışlardır. Yeni seçim kanunu, dönemin gazetecilerini ve CHP'lileri değişik düşüncelere götürüyordu.

³⁵⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, *Ulus*, 29 Nisan 1950, s. 1.

³⁵⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, *Ulus*, 29 Nisan 1950, s. 2.

Değişen seçim kanununda 1946'da olduğu gibi isimlere değil, partilere oy kullanılacak ve hangi ilde hangi parti daha çok oy alırsa, o ilin tüm milletvekillerini o partinin çıkarmasına imkân veren bir çoğunluk sistemi geçerli olacaktı. O günlerin gazetecilerinden olan Cüneyt Arcayürek, “Demokrasinin İlk Yılları” adını verdiği anılarında konu ile ilgili olarak şu görüşlere yer vermektedir³⁵⁹:

“... Seçimlerin yer yer sürprizlerle geçebileceğini söyleyen... DP'ye onca yakınlığı ile tanınan Sabahattin Sönmez gibi, Emin Karakuş gibi gazetecilerin iktidarı gene CHP'nin alacağı varsayımına dayalı hesaplar içinde olduklarını bir bakıma kabul etmeleri demekti. Onlara göre henüz serbest bir seçim için bilinçlenmemiş yığınların, Türkiye'yi savaşa sokmayan ‘Milli Şef’ten, bu denli hızlı uzaklaşacaklarını varsaymak olanaksızdı. Yaygınlaşan kimi söylentilere bakılırsa, Çankaya’da yapılan durum değerlendirmelerinde de kimilerinin İsmet Paşa’ya ‘DP’nin bu seçimde getirse getirse on beş-yirmi fazla milletvekili getirir’ dediği, kimilerinin ise, ‘çoğunluk sistemiyle hiç milletvekili getirmemesi de olasıdır, hani bazı ilçelerde ödün verip seçime asılmayalım, DP’de TBMM’de yerini alsın, muhalefette bulunsun’ diyorlardı. 1950 seçim öncesinin bu yaygın söylentilerini, yıllar sonra Falih Rıfkı Atay, usta kalemiyle öylesine alaya almıştı ki... Nerdeyse, Türkiye’de gerçek bir demokrasi olduğunu dünyaya kanıtlamak için, örneğin İstanbul’da seçimi yitirmenin gereğini ısrarla söyleyenlere bir gece bizzat tanık olduğunu yazmıştı...”

Demokrat Parti taraftarı gözüken gazeteciler korkuyla, Cumhuriyet Halk Partisi taraftarları ise yeni Türkiye Devleti’nin kuruluşundan beri iktidar olmanın güveniyle seçimler hakkında fikirler yürütüyorlardı. Ortak düşünce CHP’ye ibrenin meyilli gözükmeydi. Fakat, bu düşüncelere uymayan açıklama, kısa bir süre sonra Vatan gazetesinden gelecektir. Gazete, ülkede seçim kararının alınmasıyla başlatmış olduğu seçim anket sonuçlarını, 31 Mart’ta sonuçlandırmış ve 1 Nisan’da kamuoyuna açıklamıştı. Tahminlere göre %56.44 ile Demokrat Parti seçimleri kazanıyor ve Cumhuriyet Halk Partisi %11.24, Millet Partisi %3.94 ve Milli Kalkınma Partisi ise %0.54 oy alıyordu. Aynı anket %23.52 kararsız olduğunu da gösteriyordu³⁶⁰. Kamuoyunda başlayan propaganda çalışmaları, mitingler ve tartışmalardan, giderek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de, CHP’nin seçimleri kazanacağından kuşku duymaya başlamıştı. Ankara Valisi Avni Doğan’a yaptığı uyarı bunu kanıtlamaktadır³⁶¹: “...Halk Partisi seçimi kaybedebilir. İçişleri Bakanı hatta bütün bakanlar milletvekili seçilmeyebilirler. Bu duruma düşen bakanlar sorumluluktan kaçınırlar. Ankara’nın her türlü karışıklıktan korunması, güven ve huzurun sağlanması, Vali olarak senin

³⁵⁸ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. I, Ankara, 21.Yüzyıl Yayınları, 2001, s. 428.

³⁵⁹ Cüneyt Arcayürek, *Açıklıyor 1 Demokrasinin Yılları (1947-1951)*, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985, s. 136-137.

³⁶⁰ *Vatan*, 1 Nisan 1950, s. 1-2.

³⁶¹ Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul, 1964, s. 265-266.

omuzlarındadır.” Bu sözlerden de açıkça anlaşılacağı üzere, CHP’nin seçim kampanyalarına bizzat katılarak destek veren İnönü’nün, artık her türlü seçim sonucuna, kendini ve partiyi hazırlamaya başladığı görülmektedir³⁶².

14 Mayıs 1950 günü yapılan seçimlere, CHP ile DP tüm ülke düzeyinde, Millet Partisi ise başta Ankara, İstanbul, İzmir ve Kırşehir olmak üzere 22 ilden katılmıştır. Bu üç parti dışında kurulmuş olan 22 küçük partiden de 4’ü de örgüt kurup seçime katılma imkânını elde etmişti. Bunlardan Milli Kalkınma Partisi, İstanbul, Tekirdağ ve Çanakkale illerinde; Toprak, Emlâk ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ile İşçi ve Çiftçi Partisi ise yalnızca İstanbul’da seçime girmişlerdi. Bütün yurttaki olaysız geçen seçimlerin sonucu, 15 Mayıs 1950 tarihli Vatan gazetesinde “DP’nin Zaferi” şeklinde kamuoyuna duyurulmuştur. Bununla birlikte CHP’nin yarı resmi gazetesi Ulus, aynı tarihte seçim sonuçlarının henüz belli olmadığını belirtmektedir³⁶³. Genel seçim sonuçlarına göre Demokrat Parti 4.242.831 oy alarak 408 milletvekili, CHP ise 3.165.096 oyla 69 milletvekili çıkartmıştır. Bunun yanı sıra Millet Partisi aldığı 240.209 oyla ancak 1 milletvekili ve bağımsız adaylar da 258.689 oyla 9 milletvekili çıkartarak TBMM’de temsil edilme hakkı kazanmışlardır³⁶⁴. 16 Şubat 1950’de kabul edilen yeni seçim yasasında, oyların çoğunluk esasına göre dağılımını öngören sistemin uygulanması konusunda ısrar eden Cumhuriyet Halk Partisi, kendi hazırladığı seçim yasasının kurbanı olmuş ve seçimlerde önemli miktarda oy almasına rağmen az sayıda milletvekilliği kazanmıştır.

Oy kullanacak seçmen sayısının “8.905.567” olarak hesaplandığı 1950 Genel Seçimleri’nde, 25 Mayıs 1950’de açıklanan resmi sonuçlara göre “7.916.091” kişi oy kullanmış ve seçime katılım oranı %88.88 olarak açıklanmıştır³⁶⁵. Seçim sonuçları, DP’de önce şaşkınlık yaratmış ve bu şaşkınlık bir süre sonra yerini sevinç gösterilerine bırakmıştır. Seçim yasasından yararlanarak iki ayrı ilden seçime giren

³⁶² CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran’a göre, İnönü seçimlerin her türlü sonucuna kendini hazırlamış ve ihtimalleri hesaplamıştır. Seçimler kaybedildiği takdirde Cumhurbaşkanlığı köşkünü hemen boşaltmak için gerekli hazırlıkları dahi yapmış ve ailesini bu konuda hazırlamıştı. Bu nedenle seçimi kaybetmek İnönü için şaşırtıcı olmayacaktır. Bkz. *Uran*, s. 570; *Barutçu*, s. 988.

³⁶³ Hüseyin Cahit Yalçın, kazanamadıkları takdirde her demokratik rejimde olduğu gibi iktidarı DP’ye bırakacaklarını ifade etmektedir. Bkz. *Ulus*, 15 Mayıs 1950, s. 1.

³⁶⁴ *Çavdar*, s. 21; *Turan*, s. 278; Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994, s. 65.

³⁶⁵ 25 Mayıs tarihinde açıklanan resmi sonuçlarda milletvekili dağılımı ise şöyle görülmektedir: DP 396, CHP 68, MP 1 ve Bağımsızlar 7 milletvekilliği kazanmıştır. Bkz. *Ayın Tarihi*, 1-31 Mayıs 1950, s. 12.

Celal Bayar Bursa ve İstanbul'dan, Adnan Menderes Aydın'dan, Fuat Köprülü ise, İstanbul'dan seçimi kazanmışlardı. Sonuçlar, DP'nin sosyal ve ekonomik hayat düzeyi düşük olan ve feodal ağalık/şeyhlik ilişkilerinin etkili olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan fazla oy alamadığını ve buralarda seçimi CHP'nin kazandığını göstermektedir. CHP bu bölgelerden 50 milletvekili çıkartırken, büyük kentlerde ve Batı Anadolu'da büyük bir yenilgiye uğramıştır. Bu arada DP liderleri gibi "2" yerden, Malatya ve Ankara'dan aday olan İnönü'nün başkentten seçilmemesi son derece düşündürücüdür. Son CHP hükümetinden Başbakan Şemsettin Günaltay dışındaki tüm bakanlar, gerçekleşen seçimlerde TBMM dışında kalmışlardır. Millet Partisi'nde ise, yalnızca Osman Bölükbaşı Kırşehir'den seçilerek Meclis'e girebilmiştir. 14 Mayıs seçimleri, halkın egemenliğinin zaferi olarak nitelendirilmekte ve Atatürk döneminde iki kez girişilen çok partili siyasal yaşama sarsıntısız geçilebileceğinin de bir göstergesi olmuştur³⁶⁶.

Türkiye'de yaşanan her türlü sıkıntının çözüm yolunu demokrasiye geçişte gören Demokrat Parti, halkın Cumhuriyet Halk Partisi'ne olan tepkisini çok iyi kullanmış ve dört yıl gibi kısa bir sürede iktidara gelmeyi başarmıştır. 1950 seçimleriyle Türk tarihinde yeni bir döneme giriliyordu. Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar, seçim sonuçlarıyla ilgili olarak yapmış olduğu konuşmada bütün ulusa teşekkür etmiş ve iktidar değişikliğinin vatandaşlar arasında huzursuzluğa yol açmamasını istemiştir³⁶⁷. Fakat, seçim sonuçlarının ülkede tek parti yönetiminin sona erdiği ve özgürlük döneminin başladığı şeklinde algılanması, dinci çevreleri de harekete geçirmişti. DP'nin iktidara gelmesiyle tüm devrim uygulamalarına son verileceğini ileri süren bu kesimin, seçim kutlamaları sırasında devrimlere aykırı girişimlerde bulunmaya başladıkları görülmektedir³⁶⁸.

Seçim sonuçları en çok CHP'yi şaşırtmış ve önemli ölçüde sarsmıştır. CHP'liler Cumhurbaşkanı İnönü'ye rağmen seçimlerin nasıl kaybedildiği konusunda şaşkınlıklarını uzun süre üzerlerinden atamamışlardır. İnönü ise, öncelikle DP'nin

³⁶⁶ Turan, s. 279; Cem Eroğul, *Demokrat Parti*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, s. 56-58.

³⁶⁷ 18 Mayıs'ta ülkede yaşanan olumsuz olaylarla ilgili DP teşkilatlarına birer telgraf gönderen Celal Bayar, seçimlerdeki başarılar nedeniyle düzenlenen şenlik ve gösterilerde çıkan olayları üzüntüyle karşıladığını, bu tür olaylara meydan verilmemesini ve diğer partilere saygı gösterilmesini rica etmiştir. Bkz., *Ulus*, 19 Mayıs 1950, s. 1.

³⁶⁸ Antakya'da iktidar değişikliği nedeniyle yapılan kutlamalarda, yeşil bayraklar ve Arapça yazılı pankartlar taşınmış ve DP teşkilatı ise kalabalığa hakim olamamıştır. Bkz. *Ulus*, 28 Mayıs 1950, s. 1, 3.

ülkeyi yönetemeyeceğini ve kısa süre içinde yeniden göreve geleceklerini ifade ederek teşkilatı rahatlatmaya çalışmış ve başarısızlığın bütün sorumluluğunu üzerine almıştır. Fakat, partililer yenilginin baş sorumlusu olarak, Günaltay hükümetinin uygulamalarını ve İnönü'nün çevresindeki insanların tecrübesizliğini göstereceklerdir³⁶⁹. Bu arada bazı CHP'lilerin, "...60 kişi ile Meclis'te oturmaktansa, tümünden çekilip 'sine-i millete' dönmeyi" İnönü'ye önerdikleri, fakat bu görüşlerin kabul edilmediği görülmektedir.

Ülke genelinde yaşanan şaşkınlığa rağmen seçim sonuçları, basında da geniş yer bulmuş ve halkın özgür iradesi sonucunda DP'nin yönetime getirilmesi bir görev değişimi olarak ifade edilmiştir. Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, halkın seçimlerde CHP'yi cezalandırdığını ve ülke tarihinde yeni bir sayfa açıldığını belirtmektedir. Ona göre, tarihte ilk kez totaliter bir parti, ihtilalsiz ve seçim yoluyla iktidarı bırakıyordu³⁷⁰. Bu gelişmede İnönü'nün önemli rol oynadığı basında da sıklıkla vurgulanmakta ve İnönü'nün demokratiği övülmektedir³⁷¹. 1950 seçimleri ve DP'nin kazandığı zafer, dış ülkelerde de önemi yankılar uyandırmış ve başta ABD olmak üzere Batı basını seçimlere büyük ilgi göstermiştir³⁷².

c) Demokrat Parti'nin Din Konusundaki Politikaları ve Devrimlerden Verilen Ödünler

14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerin kesin sonucu alındıktan sonra bir yandan zaferlerini kutlayan Demokrat Partililer, diğer yandan da iktidarı devralma hazırlıklarına girişmişti³⁷³. Kabine çalışmalarını tamamlayan Demokrat Parti ve yeni seçilen milletvekillerinin katılımıyla, 22 Mayıs 1950'de toplanan TBMM, önce Cumhurbaşkanlığı seçimini gerçekleştirmiştir. DP Genel Başkanı Celal Bayar, DP ve bağımsız milletvekillerinin oylarıyla Cumhurbaşkanı seçilmiş ve Türkiye'nin ilk sivil kökenli Cumhurbaşkanı olmuştur. Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na Refik Koraltan seçilmiş ve Cumhurbaşkanı Bayar, yeni hükümeti

³⁶⁹ Barutçu, s. 993-996.

³⁷⁰ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim*, 2. B., C. IV, İstanbul, Pera Turizm Ticaret A.Ş. Yayınları, 1997, s. 1523.

³⁷¹ İnönü'nün olumlu ve yapıcı beyanati, 18 Mayıs 1950'de Ulus gazetesinde şöyle açıklanmıştır: "... İşbaşına acemi olarak geliyorlar. Bundan faydalanmaya çalışmayacağız. Aksin olarak kendilerinden yardım ve desteği esirgemeyeceğiz. İki yıl müddet ağzımızdan acı bir tenkit sözü çıkmayacak, muhalefet vazifemize ancak ondan sonra sarılacağız." Bkz. *Ulus*, 18 Mayıs 1950, s. 1.

³⁷² *Ulus*, 18 Mayıs 1950, s. 1.

³⁷³ Rıfıkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları*, Ankara, Nurel Matbaacılık, 1998, s. 50.

kurma görevini 22 Mayıs 1950’de İstanbul Milletvekili Adnan Menderes’e vermiştir³⁷⁴. Aynı gün kabinesini kurarak Cumhurbaşkanı Bayar’ın onayını alan Adnan Menderes, yeni hükümet üyelerini kamuoyuna şöyle açıklamıştır³⁷⁵:

“Adalet Bakanı Halil Özyörük, Milli Savunma Bakanı Refik Şevket İnce, İçişleri Bakanı Ruknuttin Nasuhioğlu, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Maliye Bakanı Halil Ayan, Milli Eğitim Bakanı Avni Başman, Ekonomi ve Ticaret Bakanı Zühtü Velibey, Bayındırlık Bakanı Fahri Belen, Sağlık Bakanı Dr. Nihat Reşat Beler, Gümrük ve Tekel Bakanı Nuri Özsan, Tarım Bakanı Nihat Eğriboz, Ulaştırma Bakanı Tevfik İleri, Çalışma Bakanı Hasan Polatkan, İşletmeler Bakanı Muhlis Ete”

Başbakan Adnan Menderes’in hükümet programı, 28 Mayıs 1950’de DP Meclis Grubu’nda görüşülmüş ve DP milletvekilleri görüşmeler sırasında devrimlerden tavizlerle ilgili isteklerde bulunmuşlardı³⁷⁶. Çünkü, Demokrat Parti iktidara gelmeden önce, istek çeşitliliği bakımından karışık bir kitleye dayanarak ve bunları gerçekleştireceğini vaat ederek işbaşına geçmişti. Bu nedenle İslamcı fikirlerin bol bol açıklandığı bir siyasi hayat içinde programını çizmek zorundaydı. Muhafazakâr çevreler birer siyasi kuvvet olduklarını 1946’dan 14 Mayıs 1950 seçimine kadar ispat etmişlerdi³⁷⁷. Bu nedenle DP’liler, başta din alanında olmak üzere devrim uygulamalarını sıklıkla eleştirmişler ve bu uygulamalara son verilmesini istemişlerdir. Bu gibi isteklere cevap veren Menderes, bütün işlerin parti programına uygun olarak düzenleneceğini belirtmektedir. Grupta yapılan görüşmelerden de açıkça anlaşılacağı üzere hükümetten yapılan bu istekler, gerçekten de yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Çünkü bu isteklerin gerçekleştirilmesi, devrimlerden büyük oranda ödünler verilmesini gerektiriyordu. Nitekim, Menderes Hükümeti, iktidarının ilk günlerinden başlayarak yapılan isteklerin çoğunu yerine getirecektir.

29 Mayıs 1950’de hükümet programını TBMM’ne sunan Başbakan Menderes, Türk tarihinde ilk kez özgür seçimlerin yapıldığını ve DP’nin zorlu ve doğal olmayan siyasi mücadelesi sonucunda başarıya ulaştığını belirtmektedir³⁷⁸. 1950 seçimlerinin anlam ve önemini vurguladıktan sonra hükümet programını

³⁷⁴ DP İstanbul Milletvekili Fuat Köprülü, Başbakan olmayı istemiş ve Menderes de onu desteklemişti. Fakat Celal Bayar bu öneriyi kabul etmemiş ve Menderes’i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Bkz. *Yalman*, s. 219-221; Mükerrrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, C. I, İstanbul, Kervan Yayınları, 1983, s. 121.

³⁷⁵ Yukarıda açıklanan kabineye 7 Haziran 1950’de Samet Ağaoğlu Başbakan Yardımcısı olarak, 11 Temmuz’da da Fevzi Lüftü Karaosmanoğlu Devlet Bakanı olarak alınmışlardır. 11 Ağustos 1950’de ise bir değişiklikle Seyfi Kurtbek Ulaştırma Bakanlığına, Tevfik İleri de Milli Eğitim Bakanlığına getirilmişlerdir. Bkz., *Yalman*, s. 122.

³⁷⁶ *TBMM Arşivi*, Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, C. I, 28-29 Mayıs 1950, s. 9-10.

³⁷⁷ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991, s. 205.

³⁷⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1950, s. 24.

okumaya başlayan Menderes, halkın yaşadığı tüm ekonomik ve siyasi sıkıntılardan CHP'yi sorumlu tutmuştur³⁷⁹. İki ayrı bölümden oluştuğu görülen hükümet programının ilk bölümünde ağırlıklı olarak DP'nin muhalefet yıllarında CHP'ye yaptığı eleştiriler yer almakta ve ikinci bölümde ise seçim beyannamesinde yer alan vaatlerle birlikte ulusu refaha götürecektir, demokratik yönetimi geliştirecek yeni düzenlemelere yer verilmektedir³⁸⁰. Fakat, yeni düzenlemeler içinde “mille mal olmuş inkılapların korunması, irticaya hayat hakkı tanınmaması, tek parti döneminden kalan anti-demokratik kanunların süratle kaldırılması, din eğitimi konusunda gerekli önlemlerin hızla alınması” gibi ifadeler Türk devrimini bir bütün olmaktan çıkarıyordu³⁸¹. Başbakan Menderes'in “ulusa mal olmuş devrimlerin korunacağı” sözü, yeni bir tartışma konusu yaratmıştır. Devrimlerin millete mal olmuş ve olmamış şeklinde ayrılması, yeni dönemde yapılacak değişimlerin ilk önemli işaretini vermektedir. Meclis'te çoğunluğu elde eden iktidar partisi, devrimleri tutmuş veya tutmamış şeklinde ayırarak parçalayabilecek ve tamamen ortadan kaldıracak³⁸². Nitekim, devrimlerden verilen tavizlere bakıldığında bu ayırım net bir şekilde görülmektedir.

Başbakan Adnan Menderes'in hükümet programını TBMM'de okumasından sonra, 31 Mayıs 1950'de program üzerinde görüşmelere başlanmıştır. CHP adına kürsüye gelen Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu, DP tarafından yapılan tüm suçlamaları reddetmiş, yeni hükümetin Atatürk dönemini de içine alacak şekilde CHP'yi kötülemesini gerçekçi bir değerlendirme olarak görmediğini, yıkık bir halde olan ülkenin ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel olarak CHP döneminde önemli gelişmeler kaydettiğini ifade etmiştir³⁸³. Millet Partisi adına konuşan Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı ise, yeni hükümetten geçmiş dönemin hesabının sorulmasını ve Anayasanın değiştirilmesini istemiş ve hükümet programının ekonomi ile ilgili kısımları üzerinde durmuştur³⁸⁴. Bağımsız Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu da, 30 yıllık keyfi yönetimin yıkılarak, Türk ulusunun ilk kez

³⁷⁹ A.g.e., s. 25-26.

³⁸⁰ Emrullah Nutku, *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar*, İstanbul Fakülteler Matbaası, 1979, s. 163-165.

³⁸¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1950, s. 27-31.

³⁸² *Tunaya*, s. 205-206.

³⁸³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, C. I, s. 43-49.

³⁸⁴ A.g.e., s. 59-64.

kendi arzusuyla seçtiği Meclis'te bulunmaktan mutlu olduğunu dile getirmiştir³⁸⁵. Eski bir CHP'li olan Tekelioğlu'nun yeni hükümetin programından çok CHP dönemlerini eleştirmesi bir hayli düşündürücüdür.

Hükümet programı ile ilgili görüşmeler 2 Haziran'a kadar devam etmiş ve görüşmeler sırasında DP ve CHP milletvekilleri arasında zaman zaman çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Görüşmelerin tamamlanmasından sonra yeniden kürsüye gelen Menderes, muhalefetin eleştirilerine cevap vermiş ve bu arada da CHP'yi yine ağır biçimde eleştirmekten geri kalmamıştır. CHP milletvekilleri, Başbakanın bu ağır sözlerine karşılık vermek istediklerinde, görüşmelerin yeterliliği konusunda DP milletvekillerinin vermiş olduğu önerenin kabul edilmesi, CHP milletvekilleri ile MP Milletvekili Osman Bölükbaşı'nın toplantıyı terk etmesine neden olmuştur. Kendilerine yeterince söz hakkı verilmediğini savunan muhalefet milletvekillerinin salondan ayrılmalarıyla başlayan hükümet programının güven oylaması tamamlanmış ve Meclis'ten 287 kabul oyu alan hükümet resmen kurulmuştur³⁸⁶.

Yeni hükümetin programının din ile ilgili kısımları oldukça önemlidir. Programda laiklik, dinin devlet işlerine müdahale etmemesi şeklinde yeniden tanımlanmıştır³⁸⁷. Bunun yanı sıra Menderes Hükümeti'nin ilk düzenlemeleri din alanında yapması, dinci kesimin DP ile ilgili endişelerini ortadan kaldırmaya yetmiş ve Menderes, "sözleriyle gerici-İslamcı çevrelerin baş tacı" olmuştur³⁸⁸. Çünkü DP, 1950 seçimlerinde İslamcı kesimlerden önemli ölçüde destek sağlamış ve Birinci Menderes Hükümeti'nin programında devrimlerin, "millete mal olan ve olmayan" biçiminde ayrılması, İslamcı kesimlerde önemli beklentiler doğurmuştu. Demokrat Parti, iktidarı devraldıktan sonra ilk iş olarak İslamcı kesimi memnun etmek amacıyla, 6 Haziran 1950'de Arapça ezana karşı mevcut yasağı kaldırmak ve herkesin istediği dilde ezanı seçebileceği tarzında bir açık kapı yaratmak olmuştur³⁸⁹.

³⁸⁵ A.g.e., s. 64-70.

³⁸⁶ A.g.e., s. 94-142; Hükümet programı oylamasına DP'den 126 milletvekili katılmamıştır. Bu durum ise parti için muhalefetin devam ettiğini açık olarak göstermektedir. Bkz. Sarol, s. 125.

³⁸⁷ TBMM Tutanak Dergisi, C. I, s. 27-28.

³⁸⁸ Çetin Özek, *Gerici Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Ekin Basımevi, 1964, s. 194.

³⁸⁹ Jacop M. Landau, *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, Çev. Erdinç Baykal, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1979, s. 248.

Arapça ezan konusu ilk kez, 28 Mayıs 1950’de hükümet programının DP Meclis Grubu’nda görüşülmesi sırasında ortaya atılmış ve Demokrat Parti Elazığ Milletvekili Şevki Yazman, Arapça ezan yasağının kaldırılmasını istemiştir³⁹⁰. Hükümet programının TBMM’de kabul edilmesinden hemen sonra da 4 Haziran 1950’de Başbakan Menderes, Arapça ezan yasağının kaldırılacağını ilk kez kamuoyuna duyurmuştur. Menderes, bu yasağın geçici bir önlem olarak vicdan özgürlüğüyle bağdaşmayacağı gerekçesiyle kaldırılması gerektiğini açıklamaktadır³⁹¹. Bu değişikliğe ilk tepki ana muhalefet partisi konumundaki CHP’den gelmiş ve CHP, devrimlerin bir bütün olduğu, düzeltmeler ve çıkarmaların yapılamayacağını savunarak bu girişimi geriye dönüş hareketi olarak değerlendirmiştir³⁹². Demokrat Partililer ise, Arapça ezan yasağının kaldırılmasında ısrar ederek, yasağı Atatürk’ün değil İnönü’nün koyduğunu ve sorunun sadece Türk Ceza Kanunu’nun 526. maddesinin değiştirilmesinden ibaret olduğunu savunmuşlardır. Başbakan Menderes’in yaptığı bu açıklamalardan cesaretlenen bazı kişilerin, daha konu Meclis’e gelmeden Arapça ezan okumaya, sarık ve takke giymeye başladıkları da görülmektedir³⁹³.

Arapça ezan konusunda muhalefet, “Dini hisleri politik hesaplarla okşamak” şeklinde görüş belirtirken, iktidar sözcülüğü yapan Vatan gazetesi ise “dini hisleri politikaya karıştıranlar kendileridir. Biz Türkçe veya Arapça diye bir baskı kullanmıyoruz, herkesi serbest bırakıyoruz” şeklinde sözlere yer vermektedir³⁹⁴. Basında da devam eden bu tartışmalar, muhalefet partisi olan CHP’yi sıkıntıya sokmuştur. Muhalefet partisine ağır eleştirilerde bulunanlardan birisi de Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili seçilen Nadir Nadi olmuştur. Nadi, 7 Haziran 1950’de Cumhuriyet gazetesinde şunları yazmaktadır³⁹⁵:

“... Din işlerini dünya işlerinden ayırdığını iddia eden bir rejimin muvafık ve muhalif vatandaşları ezan konusunu ele aldığı zaman vaziyet doğrusu biraz tuhaflaşıyor. Elimizde olmayarak kendi kendimize soruyoruz: ‘Bunların neresi laik? Hani Tanrı ile

³⁹⁰ *Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları*, C. I, 28 Mayıs 1950, s. 30.

³⁹¹ *Ulus*, 5 Haziran 1950, s. 1, 4.

³⁹² Cumhuriyet Halk Partililer, 1950 seçimleri öncesinde, halkın Arapça ezan konusunda kendilerine baskı yaptığını, ancak seçimleri kaybetme pahasına da olsa bu isteklere yanıt vermediklerini ve 1949’da İbrahim Arvas’ın bu konuda Meclis’e sunduğu teklifin de hemen reddedildiğini belirtmişlerdir. Bkz., *Ulus*, 6 Haziran 1950, s. 1.

³⁹³ Adana’da bazı camilerde Arapça ezan okunmaya başlanmış ve Erzurum’da da bazı kişiler sarık ve takke giyerek dolaşmaya başlamışlardı. Bkz., *Ulus*, 6 Haziran 1950, s. 1

³⁹⁴ *Vatan*, 7 Haziran 1950, s. 1.

³⁹⁵ *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1950, s.1, 4.

kul arasına girilmeyecekti? Hani devrim ilkeleri çiğnenmemek şartıyla herkes vicdanı nasıl emrederse öyle yapacaktı?’...

“Doğrusunu söylemek gerekirse, son dört yıllık siyasi hayatımızda oy toplamak gayreti ile her iki tarafta laiklikle bağdaşması güç bazı kombinezonlara başvurmak lüzumunu nedense duymuştur. Bu hususta ilk adımı, Halk Partisi’nin attığı da maalesef bir gerçektir. İlkokullarda din derslerini koyduran, İlahiyat Fakültesini kuran, türbeleri birer birer açan, hatta seçimlerde tarikat şeyhlerinden yardım isteyen Halk Partisi Hükümetleri değil de kimdir? Bütün bunları yapanların şimdi ‘Arapça ezana izin verecekler, eyvah! İnkılap elden gidiyor!’ diye hayıflanmaları gülünç geliyor bize...”

Arapça ezan yasağının kaldırılması konusu, 13 Haziran 1950’de DP Meclis Grubu’nda da ele alınmış ve Menderes yapmış olduğu konuşmada, yasağın kaldırılmasını şu sözlerle savunmuştur³⁹⁶:

“...Her taassup cemiyet hayatı için zararlı neticeler doğurur. Cemiyet hayatında önemli değişikliklerin yapılabilmesi evvela taassup zihniyetinin yıkılmasına bağlıdır. Atatürk bazı hazırlayıcı ön inkılaplara başlarken, taassup zihniyetiyle mücadele etmek gereğini hissetmişti. Ezanın Türkçe okunması mecburiyeti de zamanında gerekliydi ve bugünün Türkiye’si’ne zemin hazırlamıştır. Aradan bunca yıl geçtikten sonra ve zaruri görülen bu tedbire artık ihtiyaç kalmamıştır. Bunda ısrar etmek, vicdan hürriyetine karşı bir taassup teşkil eder.”

Grupta yapılan görüşmeler sırasında DP milletvekillerinin tamamına yakını, hükümetin Arapça ezan yasağının kaldırılmasıyla ilgili görüşlerine destek vermişlerdir³⁹⁷. 13 Haziran’da DP Meclis Grubu’nda kabul edilen yasa tasarısının³⁹⁸ bir an önce kanunlaşmasını isteyen hükümet, 16 Haziran 1950’de tasarını TBMM’ne getirmiştir. TBMM’de CHP Grubu adına konuşan Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüpoğlu, Arapça ezan konusunda tartışma açmayacaklarını ve yasa tasarısına karşı olmadıklarını belirtmiştir³⁹⁹. Konunun ilk defa gündeme geldiğinde buna şiddetle karşı çıkan CHP’nin Meclis’teki bu tutumu, hem Demokrat Parti hem de tüm Türkiye için sürpriz olmuştur⁴⁰⁰. CHP Trabzon Milletvekili Barutçu, CHP Grubu’nun konuyu görüşmesi sırasında yasağın devamı konusunda İnönü’nün telkinlerinin işe yaramadığını ve CHP milletvekillerinin

³⁹⁶ *Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları*, 13 Haziran 1950, C. II, s. 44-45; *Vatan*, 5-6 Haziran 1950, s. 1-2.

³⁹⁷ DP Ankara Milletvekili Sadri Maksudi Arsal, laikliğin Anayasada yer alması nedeniyle devletin ibadet biçimlerine karışmasının yanlış olacağını ileri sürmüştür. Arsay, Atatürk devrimlerini ebedi ve geçici olmak üzere ikiye ayırmış ve Atatürk’ün Türkçe ezan konusundaki uygulamasını geçici bir önlem olarak değerlendirmiştir. DP Afyon Milletvekili Kemal Özçoban ise, Cumhuriyet döneminde dini siyasete alet eden yobazlar yüzünden, yöneticilerin ülkenin gerilemesini İslam dinine attediklerini ileri sürerek, Arapça ezan yasağının hemen kaldırılmasını istemiştir. Bkz. *Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları*, C. II, 13 Haziran 1950, s. 44-45.

³⁹⁸ Arapça ezan yasağının kaldırılması ile ilgili yasa, DP Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan ve DP Kayseri Milletvekili İsmail Berkok ile 13 DP’li milletvekili hazırlamıştır. Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, C. I, s. 3.

³⁹⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, C. I, s. 182.

DP'nin tasarısına çoğunlukla olumlu oy verme taraftarı olduklarını, hatta ezanın Türkçe okunmasının hata olduğunu belirtecek kadar ileri gittiklerini ifade etmektedir⁴⁰¹.

Arapça ezan yasağının kaldırılmasına yönelik tasarıya karşı çıkan olmadığı için görüşmeler kısa sürmüş ve tasarı aynı gün yapılan oylamada oybirliğince kabul edilmiştir⁴⁰². Böylece Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesindeki Arapça ezan okuyanlara üç aya kadar ceza verileceği hükmü oybirliği ile kaldırılıyordu⁴⁰³. Ezan yasağı ile DP, CHP'ye karşı seçimlerde kendisini destekleyen dinci çevreye bir anlamda böyle teşekkür ediyor ve dinci çevrenin dinle ilgili kısıtlamaların kaldırılması konusundaki beklentilerini de boşa çıkarmamış oluyordu. Yasanın yürürlüğe girmesiyle Türkçe ezan bütünüyle terk edilmiş ve Arapça ezan uygulamasına geçilmiştir. Demokrat Parti'nin muhafazakâr kitleye gösterdiği bu sempati karşılıksız kalmamış ve dinci çevre DP'yi dinin kurtarıcısı olarak görmüştür.

DP iktidarının Atatürk devrimlerinden verdiği bu ilk ödünle, artık devrim dönemi kapanıyor ve devrim uygulamaları terk edilmeye başlanıyordu. Arapça ezan yasağının kaldırılmasını 7 Temmuz'da hükümetin devlet radyolarında Kuran okunması kararı izlemiş ve bu uygulama 8 Temmuz 1950'de başlatılmıştır. Ramazan ayı boyunca Pazartesi, Çarşamba ve Cuma akşamları 10'ar dakika, Ramazan dışında da sadece sabahları Kuran yayınlanacaktır⁴⁰⁴. İslamcı yayın organlarının etkili propagandası etkisini göstermiş, Arapça ezan ve radyolarda Kuran okunmasıyla birlikte bu yayın organları DP'yi görülmedik bir şekilde yüceltme çabası içine girmişlerdir⁴⁰⁵. Eşref Edip Sebilür'reşat'ta daha da ileri giderek DP'nin iktidara gelişini "Müslümanların Mekke'yi fethedip de Kabe'yi putlardan temizlediği zaman, Müslümanlar ancak bu kadar heyecan içindeydiler"

⁴⁰⁰ Toker'e göre CHP'nin tutum değişikliğinin nedeni, İnönü'nün bu konuda grubu serbest bırakmasıdır. Bkz., Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı yılları, DP'nin Altın Yılları 1950-1954*, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991, s. 49.

⁴⁰¹ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. II, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2001, s. 1019.

⁴⁰² Rıfıkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları*, Ankara, Nurel Matbaacılık, 1998, s. 57.

⁴⁰³ CHP Parti Grubu'nda Arapça ezan yasağının kaldırılması aleyhinde oy verenler İsmet İnönü, Hasan Reşit Tankut, Cevdet Kerim İncedayı, Yusuf Ziya Ortaç ve Cemal Reşit Eyüboğlu olmuştu. Bu kişiler Arapça ezanın devrimlere ihanet olduğunu vurgulamışlardı. Bkz., *Vatan*, 17 Haziran 1950, s. 1.

⁴⁰⁴ Devlet radyolarında Kuran okunması yasak olmamakla, bu döneme kadar böyle bir uygulama yapılmamıştı. Bkz., *Vatan*, 7 Temmuz 1950, s. 1.

⁴⁰⁵ *Duman*, s. 38.

şeklinde açıklamak gereğini duymuştur⁴⁰⁶. Ezan yasağının kaldırılmasının Cuma gününe denk getirilmesi, İslamcı basın açısından daha da anlamlı olmuştur.

Arapça ezan yasağının kaldırılması ve devlet radyolarında Kuran yayınına başlanmasından sonra, ilkokullardaki din eğitimi de tartışılmaya başlanmıştı. Eski Hacı Bayram Vaizi ve Ankara Milletvekili Ömer Bilen, ilkokullarda ders programı dışında ve seçmeli olarak verilen din eğitiminin yeterli olmadığını, öğrencilerin program dışı derse önem vermeyeceklerini belirtmiş ve ilkokullarla birlikte ortaokullara da din derslerinin zorunlu kılınmasını hükümetten istemiştir⁴⁰⁷. Başbakan Menderes ise, bu konuda henüz bir kararın olmadığını ve parti programına göre düzenlemeler yapılacağını belirtmekle yetinmiştir⁴⁰⁸. Ağustos 1950’de Milli Eğitim Bakanlığına DP Samsun Milletvekili Tevfik İleri’nin getirilmesi, din eğitimi çalışmalarını hızlandırmıştır. Bakan İleri, konuyu incelemek amacıyla Bilim Komisyonu kurdurmuş ve yapılan çalışmalardan sonra Bilim Komisyonunun hazırladığı rapor, 4 Kasım 1950’de kamuoyuna açıklanmış ve bu raporu temel alan MEB, ilkokulların 4 ve 5. sınıflarının programlarına “din dersleri”ni dahil etmiştir. Ayrıca çocuğuna din dersinin verilmesini istemeyen velinin dilekçeyle okul idaresine başvurma koşulunu getirmişti⁴⁰⁹.

Demokrat Parti’nin Atatürk devrimlerinden vermiş olduğu ödünlerden birisi de “İmam-Hatip Okulları”nın açılmasıdır. Bilindiği üzere bu okulların açılmasıyla ilgili ilk girişimler, CHP iktidarı döneminde başlatılmış ve 1948 yılında CHP Meclis Grubu’nun hazırlattığı raporda İmam-Hatip Okulları’nın açılması önerilmişti. Uzun tartışmalardan sonra bu okulların açılmasının laikliğe aykırı olacağı gerekçesiyle CHP Hükümeti, İmam-Hatip Kursları’nın açılmasına karar vermişti. İlkokullara din derslerinin konulmasıyla birlikte bu dersi verecek kimselerin yetiştirilmesi için yeni okulların açılmasını gündeme getirmiştir.

DP Meclis Grubu’nda İmam-Hatip Okulları’nın açılma isteği 29 Mayıs 1950’de, Birinci Menderes Hükümeti’nin programının tartışılması sırasında bazı DP’li milletvekilleri tarafından gündeme getirilmişti. Fakat Hükümetin

⁴⁰⁶ Eşref Edip, “Yere Serilen Kara ve Kızıl Taassup”, *Sebilür-reşat*, No. 82, (Haziran 1950), s. 104-106; *Yücekök*, s. 66.

⁴⁰⁷ *Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları*, C. II, 29 Mayıs 1950, s. 222-224.

⁴⁰⁸ *A.g.z.*, s. 224.

⁴⁰⁹ Mustafa Albayrak, “Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960”, (Hacettepe Üniversitesi AİİTE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992), s. 849-850.

programında din adamı yetiştirmek için yeni düzenlemelerin yapılacağı belirtilmesine rağmen İmam-Hatip Okulları'nın açılmasından bahsedilmiyordu⁴¹⁰. İmam-Hatip Okulları ihtiyacını Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki, 12 aralık 1950 tarihli raporda şöyle açıklamaktadır⁴¹¹: "... 26 yıldır gençlik gerçek din eğitiminden uzak kalmış ve toplumda batıl inançlar gittikçe artmıştır... İmam-Hatip Kursları'nın en kısa zamanda geliştirilmesi gerekmektedir..." Bu gelişmelerden sonra okulların açılması konusu, 3 Mayıs 1951'de DP Meclis Grubu'nda ele alınarak tartışılmış ve İmam-Hatip Kursları'nın birer okul haline getirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. 13 Ekim 1951'de, ilkokuldan sonra ilk aşaması 4 yıl, ikinci aşaması 3 yıl olan toplam 7 yıllık bir eğitimi kapsayan İmam-Hatip Okulları'nın kurulacağı kamuoyuna açıklanmıştır. Bunun üzerine ilk olarak 17 Ekim 1951'de Adana, Ankara, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya ve Maraş'ta birer İmam-Hatip Okulu açılmış ve 1951-1952 öğretim yılında eğitime başlamıştır⁴¹².

İmam-Hatip Okulları, 1924'te açıldığında ilkokula dayalı 4 yıllık eğitim veren okullarken, neredeyse 30 yıl sonra açılan yeni okullarda orta ve lise kısımlarından oluşan 7 yıllık eğitim öngörülmüştür. Bu okulların sayısı kısa sürede büyük artışlar göstermiş ve 1960'a gelindiğinde bu sayı 35'e yükselmiştir. Özellikle kurulan yardım dernekleri, bu okulların yaygınlaştırılması ve sayısının arttırılmasında son derece etkili olmuştur⁴¹³. İmam-Hatip Okulları'nın sayısının her geçen gün artması nedeniyle İlahiyat Fakültesi, bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Ayrıca İmam-Hatip mezunlarına yüksek eğitim imkânının da sağlanması tartışılmaya başlanmış, nitekim 1959'da açılan Yüksek İslam Enstitüsü bu iki amacı karşılamaya yönelik bir girişim olmuştur⁴¹⁴. Tanzimat'tan itibaren Türk Eğitim Sistemi'nin en büyük zaafı olan ve Atatürk dönemiyle sona erdirilen iki ayrı dünya görüşüne sahip insan yetiştirilmesi konusu, bu okullarla birlikte yeniden gündeme geliyor ve Atatürk'ün eğitim birliği ilkesi büyük ölçüde zarar görüyordu.

Çok partili demokratik düzene geçişle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nde devletin temel prensiplerinden verilmeye başlanan ödünler Demokrat Parti

⁴¹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, C. I, s. 27-28.

⁴¹¹ Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 130-131.

⁴¹² Nahit Dinçer, *1913'ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi*, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1974, s. 65-66.

⁴¹³ Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Ankara, İslam Yayınları, 1995, s. 87-88.

⁴¹⁴ A.g.e., s. 96.

iktidarında artarak devam etmiş ve son olarak Menderes Hükümeti, Türk aydınlanma hareketinin en önemli kurumlarından olan “Halkevleri ve Halkodaları” ile “Köy Enstitüleri”ni kapatarak, büyük kültür yuvalarını siyasi çıkar uğruna yıkmıştır. Siyasi yaşamda gittikçe etkin olan muhafazakâr güçler de halk eğitiminde oldukça önemli yer tutan bu kurumların kaldırılmasında hükümete destek olmuşlardır⁴¹⁵.

⁴¹⁵ 8 Ağustos 1951’de çıkarılan bir yasa ile halkevleri hazineye devredilmiştir. Yasada halkevlerinin resmen kapatılmadığı belirtilmemesine rağmen bütün mal varlığı ve mülkiyetine el konulması fiili olarak kapandığını göstermektedir. Menderes Hükümeti’nin sorumsuz davranışı yüzünden 20 yıllık birikim yok olmuştur. Bunun yanı sıra 27 Ocak 1954 yılında kabul edilen yasa ile de Köy Enstitüleri ve İlk Eğitim Okulları adı altında birleştirilmiş ve bu yasa ile Enstitüler tarihe karışmıştır. Türk eğitim sisteminin en demokratik ve devrimci kurumlarının yıkılmasında muhafazakâr kesimlerin de önemli etkisi olmuştur. Bkz. *Düstur*, 3. Tertip, C. 36, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1954, s. 274; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, C. 9, Ankara, TBMM Basımevi, 1951, s. 583-584.

SONUÇ

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve dini bir bütün olarak yeniden toplumsal, siyasal ve kültürel yaşama egemen kılmak amacıyla hareket eden İslami düşünce, 20. yüzyıl içinde örgütlenmesini büyük ölçüde tamamlamıştır. Bilindiği üzere eski Türk devletlerinde din-iman ile devlet-siyaset işlerinin birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Dolayısıyla İslam dininin kabulünden önce oldukça laik bir düzene sahip bulunan Türklerin, Müslüman olduktan sonra gederek teokratik bir anlayış ve davranış içine girdikleri görülecektir. Bunun en güzel örneklerini Osmanlı Devleti kurumlarında dinin etkisinin zamanla artarak yerleşmesinde görebiliriz. İlk kurulduğu yıllarda milli-laik temellere dayanan Osmanlı Devleti'nin, zamanla devlet sistemi tam teokratik bir nitelik kazanmıştır. İmparatorluğun kuvvetli dönemlerinde olumsuz etkilerini pek göstermeyen bu yeni durum, güçsüzlük dönemlerinde devletin bir an önce çökmesini hazırlayan en önemli etmen durumuna gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bazı din adamları, çıkarıcı zümreler ve kimi nüfuzlu bireylerin İslam dinini çıkarları yolunda kullanmaya, politikaya alet etmeye önem verdikleri görülmektedir. Dünya işlerine ve politikaya karıştırılan din, doğal olarak aslında bulunmayan bir takım sahte kurallar ve ilkelerle menfaat aracı durumuna getirilmiştir. Özellikle çoğu yeteneksiz olan bazı din adamlarının halkı “bir lokma, bir hırka” felsefesine inandırarak her şeyi Allah'tan beklemeye teşvik etmeleri, Tanrısal bilimlerden başka bilgileri gereksiz saymaları nedeniyle, bilimsel ve teknik gelişmelere uyulmasını önlemişlerdir. Bunun yanı sıra şer'i devlet yönetimi, Avrupa'yı yeni bir dünya ve hayat görüşüne kavuşturan, özgürlüğün nimetlerinden yararlanma olanağı sağlayan Rönesans döneminden toplumun ve devletin yararlanmasını, sanayi devriminin ülkemize girmesini önlemiştir. Giderek dinsel bağınazlığı beraberinde getiren şer'i devlet modeli, uygarlık dünyası buluntularının ve birikimlerinin ülkeye girmesine engel oluşturmuştur. Bunların yanı sıra bu modelin beraberinde getirdiği koyu mutaassıp grup, XVII. yüzyılda başlayan yenileşme hareketlerinin karşısına “din elden gidiyor” sloganıyla dikilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren örgütlü çalışmalara başlayan dinsel oluşumlar (tarikatlar, fırkalar ve dernekler) propagandalarını “vahşet ve bedeviyet halindeki bir kavmin İslam dini sayesinde dünyanın en büyük ve en güçlü imparatorluğu olduğu” tezine dayandırarak, imparatorluk içerisinde görülen gerilemenin yeterince İslam’ı özümseyemeyişin ve İslamlaşamamanın sonucu olduğuna bağlamışlardır. Dolayısıyla tek çarenin Osmanlı İmparatorluğu’nun tekrar o eski güçlü dönemlerine ulaşmasının ancak İslamiyet’le, İslamiyet’e sarılmakla olanaklı olduğuna kendilerini inandırmışlardır.

Osmanlıda son derece güçlü olan ve dinsel taassup kılığına bürünen bu muhafazakâr ruhun, tüm yeniliklere ve ilerlemeye karşı olmasının nedeni, kendi menfaatlerinin veya maddi-manevi rahatlıklarının, alışkanlıklarının bozulmamasını istemeleridir. Nitekim, halkın bilgisizliğinden faydalanan ve dine bağlılık süsü vererek halkı arkalarından sürükleyen muhafazakârlar, dinsel taassupla işbirliği yaparak ve ona dayanarak “Şeriat Elden Gidiyor! Din kalmadı!” şeklindeki söylemlerle ayaklanmışlardır. II. Sultan Mahmut, halka külah ve kavuk yerine fes giydirdiği vakit, “kafir oluyoruz, din elden gidiyor” diye bağırıp ayaklananların manevi torunları, Cumhuriyet döneminde de fes yerine şapka giydirildiği zaman aynı biçimde bağırarak ve yer yer karşı koymalarda bulunarak yeniden kan dökeceklerdir.

Osmanlı Devleti kurumlarında meydana gelen bozukluğun düzeltilmesi için yapılan ıslahat hareketleri, İmparatorluğun bozulmuş olan düzenini kuvvete dayanarak tekrar kurmak yönünde olmuş ve yapılan yenilikler ulema (din adamları) sınıfının cahilliği ve taassubu, yeniçeri ocaklarının menfaatleri yüzünden köklü ve devamlı olmamıştır. Tarihte irticanın en büyük silahı daima dini istismar etmek olmuş ve “din elden gidiyor” sözleri ise irticanın değişmez sloganı olarak tarihte yerini almıştır.

Bu dönemde gelişen bütün olayların “parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtarılması” düşüncesiyle meydana geldiğini söyleyebiliriz. Nitekim, devlet adamları ve aydınların çare ve tedbir konusunda iki kısma ayrıldıkları da görülmektedir. Muhafazakârlar, ortaçağ zihniyetini muhafaza etmek; devrimciler ise, modern zihniyeti getirmek istiyorlardı. İşte bu ortam içerisinde Osmanlıcılık düşüncesinden sonra gelişen ikinci akım İslamcılık olmuştur. Osmanlı

İmparatorluğu'nun varlığının korunması ve hilafet etrafında bir dünya İslam birliğinin kurulmasını öngören İslamcılık akımı, II. Abdülhamit'le birlikte devletin iç ve dış politikasında son derece etkili olmuştur. Dönem içerisinde örgütlenmelerini tamamlayan dinci oluşumlar (Ahrar Fırkası, İttihad-ı Muhammedi Fırkası vs.) ve yayın organları (Volkan, Mizan, Serbesti, İkdam, Tanin, vs.) propagandalarına devam etmişler ve kendileri için uygun bir ortamın oluşmasını beklemeye başlamışlardır. Nitekim, dinci oluşumların beklediği ortam, "31 Mart Vak'âsı" ile gündeme gelmiş ve bu gerici hareket, toplumda din ve mukaddesat ayrımcılığının ne kadar önemli yıkıntılar yapabileceğini açıkça göstermiştir. Bu olayı, gerici örgütlenmenin sonucu olarak ülkede kişisel çıkarları için şeriatı egemen kılmak isteyen bir avuç din sömürücüsünün yarattığı bir ayaklanma ve devleti tam bir şer'i düzene sokma teşebbüsü olarak değerlendirebiliriz.

Türkiye'de II. Meşrutiyet'ten Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na kadar olan dönemde örgütlenmelerini tamamlayan başka tarikatlar olmak üzere dinci siyasi parti ve derneklerin, program ve söylemlerinde dini motiflerden büyük ölçüde yararlandıkları görülmektedir. Bu dönemin üzücü bir yönü de devletin başı olan padişah ve hükümetin Ulusal Mücadele'yi desteklemeyerek onun karşısında yer almış olmasıdır. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı engellemek isteyen Padişah ve hükümeti, düşman ve dinci örgütlerle işbirliği yaparak Türk milletine yönelik olan bütün bozguncu propagandaların iyi bir uygulayıcısı olmuştur. Dönem içerisinde irticanın ve tutuculuğun ortaya koyduğu dini sözler, propagandalar ve fetvalar, çok etkili birer silah olarak Anadolu'nun çok değişik yerlerinde çıkan isyan hareketlerinde kullanılmış ve din kisvesi, cahil olan alt tabakalarda alabildiğince sömürülmüştür. Anadolu insanı ise, gerçek anlamda dini bilgiden yoksun olduğu için din adına yapılan bütün bu zararlı faaliyetlerden çok çabuk etkilenmiştir.

Atatürk, daha genç bir subay iken Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünün bittiğini görerek Türk ulusuna dayanan yeni, bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulması gerektiğini pek çok konuşmasında dile getirmişti. 1919'da Anadolu'ya ayak basar basmaz bu düşüncesini uygulama alanına koyan Atatürk, öncelikle siyasi bağımsızlığı sağlayıcı Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı başarıyla sonuçlandırmış ve

arkasından da çok daha zor olan toplumsal dönüşüm hareketini başlatmıştır. O'nun önderliğinde birbiri ardınca yapılan köklü devrim hareketleriyle, Türk toplumunu çağ dışı bırakan uygulamalar birer birer ortadan kaldırılmış ve çağdaş topluma giden yolun önü açılmıştır. Atatürk, dini otoriteyi siyasi otoritenin egemenliği altına almaya çalışmamış ve dini, otorite olmaktan çıkararak insanların vicdanlarına bırakmıştır. İşte, devlet ve toplum yaşamına egemen olan dini kuralların, akla ve bilime dayandırılması demek olan laiklik bir yaşam tarzı olarak benimsenmiş ve anayasal düzenlemelerle halkın dini duygularının istismar edilmesinin önüne geçilmiş, din ilişkileri laik bir temele oturtulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Atatürk'ün isteği doğrultusunda çok partili demokratik hayata geçiş için başlatılan girişimler (Terakkiperver Cumhuriyet ve Serbest Cumhuriyet Fırkası), özellikle halifelik ve şariat sorunlarının içte ve dışta tartışıldığı, laik anlayışın henüz zihinlere yerleşmediği bir dönemde, rejim ve devrim karşıtlarını tekrar harekete geçirmiştir. Her iki denemenin de olumsuz sonuçlandığı dönemde(1923-1938), devrim hareketlerine karşı yapılan dinci ayaklanma ve tepkiler (Şeyh Said Ayaklanması, Menemen, Bursa, Siirt ve İskilip Olayları) yeni devlete zor anlar yaşatmış, fakat kısa süre içerisinde alınan çeşitli önlemlerle olaylar fazla büyümeden bastırılmıştır.

Modern Türkiye'nin doğuşunun metodu olan Türk Devrim fikrini vicdanında milli bir sır olarak saklayıp sırası geldikçe aşama aşama uygulamaya koyan Atatürk, her aşamada gerici ve tutucuların tepkileriyle karşılaşmıştır. Bu tepkileri devrimci azimle yenen Atatürk, "irtica" karşısında asla taviz vermemiştir. "İdare-i maslahatçılıkla inkılâp yapılamaz" diyen Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak bastığı gün ne kadar kararlı ve inançlı ise, irticaya karşı 1938 yılında da yine aynı kararlı ve inançlı tutumunu sürdürmüştür. Fakat, Türkiye Cumhuriyeti Devleti için beklenmeyen olay 10 Kasım 1938'de meydana gelmiş ve Türk Ulusu büyük kurtarıcısını kaybetmiştir. Ulu önder Mustafa Kemal'in ölümüyle artık "Ebedi Şef" dönemi bitiyor ve çok partili düzene geçinceye kadar devam edecek olan "Milli Şef" dönemi başlıyordu.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü döneminde başlayan II. Dünya Savaşı, birbiri ardınca çıkarılan vergi kanunları, kötü yönetim, yokluklardan meydana gelen

perişanlık, karaborsa ve suistimallerle çökmeye yüz tutan ahlâki değerlerden kaynaklanıp yaygın hale gelen hoşnutsuzluklar, çok partili hayat başladığında Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı dinci muhalefetin kullandığı çok etkili birer silah olmuştur. 1945'ten itibaren çok partili döneme geçişle birlikte, çok farklı siyasi düşünceler artık siyasi parti örgütlenmeleri içinde temsil edilmeye başlanmıştır. Parti programlarıyla halkın karşısına çıkıp iktidar için oy isteyen siyasi partiler, her zaman olduğu gibi programlarında dini söylemleri ihmal etmemiş ve bunlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir. Halkın dini duygu ve düşüncelerini istismar ederek siyasi çıkar sağlamaya çalışan politikacılar, bu uğurda Atatürk döneminde alınan önlemleri, yasalara aykırı bir biçimde yaptıkları uygulamalarla etkisiz hale getirmeye çalışmışlardır. Bunun yanı sıra yine siyasi çıkarlar uğruna Cumhuriyetin ilk döneminde kapatılan ve yer altına inen tarikatlar, bu konudaki yasalar hiçe sayılarak meşru hale getirilmeye çalışılmış, hatta tarikat şeyhleriyle oy pazarlığına dahi girilmiştir. Din, siyasete alet edilirken, siyasi partiler iktidara geldikleri dönemlerde devlet kadrolarına kendi yandaşlarını yerleştirmek için ellerinden gelen bütün gayreti göstermişlerdir. Aydın din adamı yetiştirmek amacıyla açılan İmam Hatip Okullarının niteliği değiştirilerek sayıları arttırılmış, İlahiyat Fakültesi ve türbeler açılmış, bu kurumlar adeta belli bir siyasi düşüncenin yeşerdiği alanlar haline getirilmiştir.

CHP iktidarlarının yöneldiği din eğitimi ve öğretimi, din adamları yetiştirme girişimleri, CHP'yi izleyen dönemlerdeki gelişmeler ve laiklikten verilen ödünler, CHP'nin iktidarda kalmasına engel olamamıştır. Çok Partili döneme geçişle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temel prensiplerinden verilmeye başlanan ödünler, Demokrat Parti iktidarında da artarak devam etmiştir.

İrtica günümüzde 31 Mart ve Menemen olaylarındaki irtica değildir. Ama daha tecrübeli, iç ve dış maddi kaynakları belli olan, yaygınlaşmaya çalışan ve gelecekte devleti ele geçirmek, Atatürkçü sistemi yıkmak düşüncesini hâlâ taşımaktadır. Türk gençliğine Türk istiklâl ve Cumhuriyetini sonsuza kadar savunma ve yaşatma görevini veren Atatürk'ün, bu kutsal emanetini kanı ve canı pahasına da olsa ebediyen koruyacağına ve yaşatacağını ant içmiş olan Türk gençliğinin, dün olduğu gibi bugün de aynı azim ve inançta olduğu kesin olarak bilinmelidir.

KAYNAKÇA

I. BELGELER

A. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

1. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi

- ATASE Arşivi*, No. 6/35689, Kls. 391, Dos. (9-5) 2, F. 2.
- ATASE Arşivi*, No. 6/35689, Kls. 4, Dos. 1135, F. 20.
- ATASE Arşivi*, No. 1/105, Kls. 259, Dos. 4, F. 1.
- ATASE Arşivi*, İHK., Kls. 11, Dos. 335, F. 14.
- ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 1037, Dos. 78-111, F. 6-7.
- ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 486, Dos. (39-40), 2, F. 2.
- ATASE Arşivi*, Kls. 7, Dos. 1135/10, F. 2-2.
- ATASE Arşivi*, Kls. 6, Dos. 1135/8, F. 1.
- ATASE Arşivi*, İHK., Kls. 622, Dos. 283/228, F.1.
- ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 580, Dos. (38)-88, F. 8-1.
- ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 829, Dos. (4)-10, F. 42.
- ATASE Arşivi*, İHK., Kls. 872, Dos.10-4, F.19, 19-1.
- ATASE Arşivi*, Kls. 335/19, Dos. 8, F. 10-17.
- ATASE Arşivi*, Kls. 4, Dos. 1135, F. 20.
- ATASE Arşivi*, Kls. 525, Dos. 8-129, F. 21.
- ATASE Arşivi*, No. 4/252, Kls. 485, D. (39-40), F. 2, 2-1, 2-2.
- ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls. 1, Dos. 1, F. 32.
- ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls. 11, Dos. 164 (42), F. 1.
- ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls. 4, Dos. 16, F. 29.
- ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls.15, Dos. 59, F. 32.
- ATASE Arşivi*, No.1/1, Kls.5, Dos. 59, F. 32.
- ATASE Arşivi*, No.4/252, Kls. 486, D. 40-2, F. 7-2.
- ATASE Arşivi*, İHK, Kls. 690, Dos. 141, F. 1-1, 1-2.
- ATASE Arşivi*, Kls. 299, Dos. 13, F. 20.
- ATASE Arşivi*, Kls. 299, Dos. 4, F. 136.
- ATASE Arşivi*, Kls. 525, Dos. 129, F. 1-1.
- ATASE Arşivi*, Kls. 950, Dos. 1, F. 73.
- ATASE Arşivi*, Kls. 312, Dos. 51, F. 154.

ATASE Arşivi, Kls. 29, Dos. 1336/24, F. 1-1.
ATASE Arşivi, No. 1/105, Kls. 259, Dos. 24, F. 58.
ATASE Arşivi, No. 1/63, Kls. 1827, Dos. 9, F. 1-24.
ATASE Arşivi, No. 1/63, Kls. 1827, Dos. 11, F. 1-93.
ATASE Arşivi, No. 9/701, Kls. 2487, Dos. 106, F. 14/1.
ATASE Arşivi, No. 4/502, Kls. 2490, Dos. 123, F. 1/69, 1/10.

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B.C.A, Sayı. 2546, Dos. 14-32, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 15. 61..2, (20. 9. 1925).
B.C.A, Fon. 51. 0. 0. 0, Yer. 2. 7.2, (16. 6. 1928).
B.C.A, Dos. 89 B 65, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 101. 654..15, (16. 11. 1925).
B.C.A, Fon. 51. 0. 0. 0, Yer. 2. 12. 11, (24. 4. 1924).
B.C.A, Dos. 1. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 344. 1439. 5, (30. 11. 1925).
B.C.A, Fon. 51. 00. 0, Yer. 2. 4..10, (2. 4. 1924).
B.C.A, Dos. 1 Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 344. 1439. 5, (30. 11. 1925).
B.C.A, Dos. 6755, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 8. 48. 9, (31. 12. 1930).
B.C.A, Fon. 30. 1. 0. 0, Yer. 42.251.17, (12 Şubat 1948).
B.C.A, Fon. 51. 0. 0. 0, Yer. 5. 44. 7. (29. 12. 1925).
B.C.A, Fon. 51.. 0. 0, Yer. 2. 1..29, (6. 3. 1924).
B.C.A, Dos. 7927, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 79. 520..2, (4. 12. 1930).
B.C.A, Dos. 1. Büro, Fon. 490.. 1. 0. 0, Yer. 436. 1808..3, (4. 10. 1946).
B.C.A, Sayı. 2749, Dos. 93/70, Fon. 030. 18. 1. 1, Yer. 16. 71. 4, (23.11.1925).
B.C.A, Dos. 2. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 527. 654. 211.. 3, (28. 8. 1930).
B.C.A, Fon. 51. 0. 0. 0. Yer. 14 .117. 2. (1. 1. 1926)
B.C.A, Dos. 5. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 847. 351..2, (0. 0. 1947).
B.C.A, Sayı. 2546, Dos. 14-32, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 15. 61.2. 1, (20. 9.1925).
B.C.A, Dos. 89 B 65, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 101. 654..15, (16. 11. 1925).
B.C.A, Dos. 7923, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 78. 519. 3, (28. 9. 1930).
B.C.A, Dos. A 6, Fon. 30. 1. 0. 0, Yer. 13. 76.. 1, (10. 1. 1951).
B.C.A, Dos. 22916 M, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 192. 313. 16. M, (0. 0. 1925).
B.C.A, Dos. 2446, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 202. 379. 3, (5. 11. 1922).
B.C.A, Dos. 2413, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 15. 54..7, (24. 8. 1925).
B.C.A, Dos. 7922, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 78. 519. 2, (24. 9. 1930).
B.C.A, Dos. 1. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 3. 14.. 17, (8. 2. 1936).

B.C.A, Sayı. 3110, Dos. 93-94, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. H. 89.. 5, (31. 1. 1926).
B.C.A, Fon. 51. 0. 0. 0, Yer. 12. 105. 42, (10. 11. 1928).
B.C.A, Dos. 905M, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 102. 667.. 6, (14. 12. 1925).
B.C.A, Sayı. 233.1922; Fon. 51. 0. 0. 0, Yer. 05.2.1.9, (28.8.1922).
B.C.A, Fon. 051.048, Yer. 13.113.50, (27.8.1922).
B.C.A, Fon. 051/ V 42, Yer. 12 .102. 26.
B.C.A, Fon. 030. 18. 1.2. ,Yer. 92 88. 14.
B.C.A, Fon. 51.. 0. 0, Yer. 2. 12..11, (20. 4. 1924).
B.C.A., Fon. 030. 18. 1.2, Yer. 85. 97. 15.
B.C.A, Dos. 93-94, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 16. 71. 4. (1), (22. 11. 1925).
B.C.A., Fon. 030. 18. 1.2, Yer. 85. 97.17.
B.C.A., Fon. 051. V33, Yer. 4. 36. 19.
B.C.A., Fon. 030/01. Yer. 90. 559. 3.
B.C.A., Fon. 030/01, Yer. 53.318.1.
B.C.A., Fon. 030/01, Yer. 42.25.17.
B.C.A., Muamelât Umum Müdürlüğü, Fon. 030/10, Yer 26. 151. 13.
B.C.A., Muamelat Umum Müdürlüğü, Fon. 030/10, Yer. 192. 317. 11.
B.C.A., Muamelat Umum Müdürlüğü, Fon. 030/ 10, Yer. 26. 151. 16.

3. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

TİTE Arşivi, K. 20, Belge No.72, (17. 4. 1336).
TİTE Arşivi, K. 18, Belge No.18, (29. 2. 1336).
TİTE Arşivi, K. 18, Belge No. 70, (19. 2. 1336).
TİTE Arşivi, K. 21, Belge No. 15, (00. 00. 0000).
TİTE Arşivi, K. 28, Belge No. 30, (10. 6. 1336).
TİTE Arşivi, K. 28, Belge No. 25, (27. 06. 1336).
TİTE Arşivi, K. 28, Belge No. 123, (03. 07. 1336).
TİTE Arşivi, K. 31, Belge No. 201, (Telgraf).
TİTE Arşivi, K. 31, Belge No. 230, (00. 00. 0000).
TİTE Arşivi, K. 28, Belge No. 84, (00. 00. 1336).
TİTE Arşivi, K. 37, Belge No. 65, (08. 04. 1336).
TİTE Arşivi, K. 34, Belge No. 38, (18. 01. 1337).
TİTE Arşivi, K. 57, Belge No. 3, (00. 00. 0000).
TİTE Arşivi, K. 57, Belge No.72, (00. 00. 0000).

TİTE Arşivi, K. 58, Belge No. 97, (00. 00. 0000).
TİTE Arşivi, K. 55, Belge No.72, (08. 01. 1337).
TİTE Arşivi, K. 55, Belge No.50, (1. 8. 1337).
TİTE Arşivi, K. 59, Belge No. 105, (9. 3. 1338).
TİTE Arşivi, K. 58, Belge No. 111, (13. 3. 1338).
TİTE Arşivi, K. 51, Belge No. 12, (11. 4. 1338).
TİTE Arşivi, K. 43, Belge No. 11, (31. 10. 1338).
TİTE Arşivi, K. 61, Belge No. 59, (00. 00. 0000).
TİTE Arşivi, K. 72, Belge No. 17, (00. 00. 0000).
TİTE Arşivi, K. 73, Belge No. 1, (00. 00. 0000).
TİTE Arşivi, K. 63, Belge No. 40, (06. 06. 1337).
TİTE Arşivi, K. 67, Belge No. 27, (01. 12. 1337).
TİTE Arşivi, K. 74, Belge No. 7, (24. 07. 1338).
TİTE Arşivi, K. 113, Belge No. 15, (23. 05. 1971).
TİTE Arşivi, K. 113, Belge No. 18, (09. 10. 1951).

4. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları

C. 1, 28-29 Mayıs 1950; C. 2, 13 Haziran 1952; C. 10, 12 Aralık 1950.

B. Yayınlanmış Belgeler

- 1. Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge),** Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Başkanlığı Yayınları, 1982.
- 2. Gnkur. ATASE Başkanlığı, Harp Tarihi Vesikalar Dergisi.**
Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 1591.
Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 114.
Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 19.
Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 20, 22.
Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 25, 26, 27, 28.
Sayı: 73, Yıl. 24, (Eylül 1975) Belge No. 37.
Sayı: 35, Yıl. 10, (Mart 1961) Belge No. 875.
Sayı: 18, Yıl. 5, (Aralık 1956), Belge No. 451-452.
Sayı: 13, Yıl. 4, (Eylül 1955), Belge No. 329-331-333.
- 3. TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I-IV, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.**

4. *TBMM Kavanin Mecmuası (Kanunlar Dergisi)*, C. 14, s. 3; C. 2, s. 242; C. 7, s. 1; C. 4, s. 21; C. 13, s. 861-862; C. 4, s. 15; C. 4, s. 58; C. 6, s. 643; C. 9, s. 109-114.
5. *Sicil-i Kavanin*, C. 1-2, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926.
....., C. 5, İstanbul, Cihan Matbaası, 1930.
....., C. 7, İstanbul, Cihan Matbaası, 1932.
6. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 8, C.25, Ankara, TBMM Basımevi, 1950.
....., Dönem II, C. 19, Ankara, TBMM Basımevi, 1948.
....., Dönem II, C. 7, Ankara, TBMM Basımevi, 1947.
....., Dönem VIII, C. 3, Toplantı 1, Ankara, TBMM Basımevi, 1947.
7. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Devre, C. 7, 3 Mart 1924 (1340).
....., II. Devre, C. 19, 25 Kasım 1925 (25 Teşrin-i sâni 1341).
....., II. Devre, C. 19, 30 Kasım 1925 (30 Teşrin-i sâni 1341).
....., VI. Devre, C. 8, 18 Ocak 1940.
....., II. Devre, C. 20, 12 Aralık 1925 (1341).
....., C. 24/1, 1.11.1338 (1922).
....., II. Devre, C. 6, 11 Kasım 1942.
8. *Cumhuriyet Halk Partisi Programı*, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1943.
Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1943.
Cumhuriyet Halk Partisi 1939 Kurultay Zabıtları, Ankara, Ulus Basımevi, 1939.
Cumhuriyet Halk Fırkası Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ankara, Ulus Matbaası, 1939.
CHP VI. Büyük Kurultayı'nda Sunulan CHP Meclis Müstakil Grubunun Raporu, Ankara TBMM Basımevi, 1943.
CHP Yedinci Büyük Kurultayı, Ankara, Ulus Basımevi, 1947.
9. *Düstur*, (23 Nisan 1920-28 Şubat 1921), C. I, 3. Tertip, Başvekalet Müdevvenat Müdüriyeti, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1929.
....., Üçüncü Tertip, C. 22, Ankara, Devlet Matbaası, 1941.

II. KİTAPLAR

- Abadan, Yavuz ve Savcı, Bahri, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara, 1959.
- Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- Açıksözcü, Hüsnü, *İstiklâl Harbi'nde Kastamonu*, Kastamonu, Vilayet Matbaası, 1933.
- Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. B., İstanbul, Baha Matbaası, 1969.
- Akandere, Osman, *Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Nedenler*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998.
- Akçakayalıoğlu, Cihat, *Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, 3. B., Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1998.

- Akgün, Seçil, *Tevhid-i Tedrisat, Cumhuriyet Döneminde Eğitim ve Atatürk*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Akkerman, Naki Cevat, *Demokrasi ve Türkiye’de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, Ulus Basımevi, 1950.
- Akşin, Sina ve diğerleri, *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul, Cem Yayınları, 1989.
- Akşin Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 4. B., Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001.
- _____, *31 Mart Olayı*, Ankara, AÜ. SBF. Yayınları, 1970.
- _____, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, Cem Yayınları, 1983.
- _____, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1998.
- Aktaran, Burhan Oğuz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, C. I, Ankara, [y.y], 1989.
- Aktaş, Refik Necdet, *Atatürk’ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl hazırlandı*, İstanbul, Dilek Matbaası, 1973.
- Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958.
- Albayrak, Sadık, *Siyasi Boyutlarıyla Türkiye’de İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, Risale Yayınları, 1989.
- _____, *Türkiye’de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi-Şeriatın Laikliğe*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1977.
- Ansay, Sabri Şakir, *Hukuk Bilimine Başlangıç*, 7. B., Ankara, Hukuk Fak. Yay., 1958.
- Aralov, Semen İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, Ankara, Burçak Yayınevi, 1967.
- Armaner, Neda, “Atatürk, Din ve Laiklik”, *Atatürkçülük*, İstanbul, MEB yayınları, 1998.
- _____, *Nurculuk, İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar*, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık A.Ş., 1998.
- Armaoğlu, Fahir H, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, Tisa Matbaası, 1983.
- _____, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, 2. B., Ankara, Sevinç Matbaası, 1973.
- Arsel, İlhan, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1977.
- _____, *Toplumsal Geriliklerimizin Sorumluları Din Adamları*, I. Kitap, Ankara, [y.y], 1997.
- Asarkaya, Halis, *Ulusal Savaşta Tokat*, Tokat, Tokat Basımevi, 1936.
- Aşkun, Vehbi Cem, *Sivas Kongresi*, II. B., İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınları, 1963.

- Atatürk, Mustafa Kemal, *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, Haz. Kemal Aytaç, I. B., Ankara, TİTE Yay., 1986.
- _____, *Nutuk*, C. I-III, Ankara, TTK, 1998.
- _____, *Nutuk 1919-1927*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1984.
- Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Haz. Şükrü Tezer, Ankara, TTK, 1972.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 5. B., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997.
- Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri*, Der. Mustafa Selim İmece, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991.
- Atay, Falih Rıfkı, *Atatürk'ün Hatıraları (1914-1918)*, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık, 1965.
- _____, *Çankaya-Atatürk Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, Kırıl Matbaası, 1984.
- Ateş, Toktamış, *Dünyada ve Türkiye'de Laiklik*, 7. B., Ankara, Ümit yayıncılık, 1994.
- Atılhan, Cevat Rifat, *Bütün Çıplaklığı İle 31 Mart Faciası*, 5. B., İstanbul, Bahar Yayınevi, 1972.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, C. I, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1978.
- _____, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- Ayas, Mehmet Rami, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1991.
- Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1986.
- _____, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İzmir, İleri Kitabevi Yayınları, 1994.
- _____, *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968.
- _____, *Menderes'in Dramı (1789-1960)*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969.
- _____, *Tek Adam Mustafa Kemal*, C. I-III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963.
- _____, *İkinci Adam*, C. II, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1967.
- Aydın, Erdoğan, *İslamiyet Gerçeği-İslamiyetin Ekonomi Politikası*, 5. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1996.

- Aydinel, Sıtkı, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Aydoğan, Mustafa, *Hasan Âli Yücel, Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi İle İlgili Yazıları, Konuşmaları*, I. B., İstanbul, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 1997.
- Aytaç, Kemal, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, I. B., Ankara, TİTE Yayınları, 1986.
- Banguoğlu, Tahsin, *Kendimize Geleceğiz*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1984.
- _____, *Yayınlanmamış Belgelerle Atatürk*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1981.
- Borak, Sadi, *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, İstanbul, Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti., 1966.
- _____, *Atatürk ve Din*, İstanbul, Anıl Yayınları, 1962.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, TTK, 1975.
- Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar*, C. I, Ankara, 21.Yüzyıl Yayınları, 2001.
- _____, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1995.
- _____, *Siyasi Anılar (1939-1954)*, İstanbul, [y.y], 1977.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığımız Devrin İç Yüzü*, Ankara, [y.y], 1960.
- Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, İstanbul, [y.y.], 1962.
- Başgöz, İlhan – Wilson, Howard E., *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara, Dost Yayınları, 1968.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, C. I, İstanbul, Baha Matbaası, 1966.
- _____, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- Baydar, Mustafa, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul, Anıl Matbaası, 1955.
- _____, *Kubilay*, İstanbul, İzmir Matbaası, 1954.
- Baytok, Taner, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, Başnur Matbaası, 1970.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım I-IV, Ankara, TTK, 1991.
- Bekata, Hıfzı Oğuz, *Birinci Cumhuriyet Biterken*, Ankara, Yeni Matbaa, 1960.
- Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı - Askeri, Siyasi ve Sosyal yönleriyle*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1983.
- Berkes, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul, Yön Yayınları, 1965.
- _____, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1959.

- Biesanz, Mavis Hiltunen and Biesanz John, *Introduction To Sociology*, Prentice Hall inc. Englewood Cliffe, New Jersey, Third Edition, 1978.
- Bilâ, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, 2. B., İstanbul, Milliyet Yayınları 1987.
- _____, *CHP 1919-1999*, 2. B., İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.
- Bilgin, Beyza, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara, Emel Matbaası, 1980.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, Maç Matbaası, 1963.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, [y.y], 1990.
- Bilsel, Cemil, *Lozan*, C. I, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998.
- Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, 2. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1982.
- Bozdağ, İsmet, *Bir Çağın Perde Arkası, Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmesi*, İstanbul, 1972.
- _____, *Demokrat Parti ve Ötekiler*, İstanbul, Kervan Yayınları, 1975.
- _____, *Sultan Abdülhamit’in Hatıra Defteri*, 10. B., İstanbul, Pınar Yayınları, 1995.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Yakınlarından Hatıralar*, İstanbul, [y.y], 1955.
- _____, *Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı*, İstanbul, 1944.
- Bucak, Esengül Balcı, *Türkiye’nin Eğitim Politikaları ve Siyasi Parti Ödünleri*, Ankara, adım Yayınları, 1993.
- Bulut, Faik, *Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler*, 2. B., Ankara, Doruk Yayıncılık, 1997.
- Burcak, Rıfkı Salim, *On Yılın Anıları*, Ankara, Nurol Matbaacılık, 1998.
- _____, *İnönü ve Demokrasi*, Ankara, 1950.
- _____, *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş (1945-1950)*, Ankara, Olgaç Matbaası, 1979.
- Cahallaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1972.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955.
- _____, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, İnkılap ve Aka Yay., 1967.
- _____, *Siyasi Hatıralar*, C. II, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaası, 1960.
- _____, *Milli Mücadele Dönemi Hatıraları*, İstanbul, 1953.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, [y.y], Selek Yay., 1959.
- _____, *Hatırat*, Haz. Metin Martı, 5. B., İstanbul, Arma Yay., 1996.
- Cemal, Behçet, *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- Coşar, Ömer Sami, *Milli Mücadele Basını*, İstanbul, [y.y], 1963.

- Çağatay Neşet, *Netayic-ül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, Ankara, TTK, 1979.
- _____, *Netayic-ül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Ankara, TTK, 1980.
- _____, *Türkiye’de Gerici Eylemler*, Ankara, A.Ü. Basımevi, 1973.
- Çandar, Tevfik, *İttihat-Terakki*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1999.
- Çeçen, Anıl, *Atatürk ve Halk Evleri*, Ankara, TTK Yay., 1974.
- Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul, Marifet Yayınları, 1981.
- Çetinkaya, Hikmet, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları*, 4. B., İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1997.
- Çıkar, Mustafa, *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.
- Danilov, Vladimir, *Çok Partili Sisteme Geçiş-Türk Demokrasisinin Gelişmesinin Önemli Bir Safhası*, Ankara, TTK, 1994.
- Danişmend, İsmail Hami, *Sadr-ı a’zam Tevfik Paşa’nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vak’ası*, İstanbul, İstanbul kitabevi, 1961.
- Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik*, Ankara, A:Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1955.
- _____, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, Gnkur. Yayınları, 1989.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Deringil, Selim, *Denge Oyunu- İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, Haz. Ayşe Anadol, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Doğramacı, Emel, *Türkiye’de Kadının Dünyası ve Bugünü*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989.
- Duman, Ahmet, *Yetişkinler Eğitimi*, Ankara, Ütopya Yayınevi, 1999.
- Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Ankara, TTK., 1946.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, İzmir, Çağlayan Yayınları, 1997.
- Eflâki, Ahmet, *Ariflerin Menkibeleri*, İstanbul, Maarif Yayınevi, 1954.
- Ener, Kasım, *Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1963.
- Erer, Tekin, *Türkiye’de Parti Kavgaları*, 2. B., İstanbul, Tekin Yayınevi, 1966.
- Ergil, Doğu, *Milli Mücadele’nin Sosyal Tarihi*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1981.

- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. IV-V, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
- Ergün, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara, DTCF Yayınları, 1982.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, TTK, 1953.
- Erişirgil, Mehmet Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, 2. B., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984.
- Eroğlu, Hamza, *Türk İnkılap Tarihi*, I. B., Ankara, Savaş Yayınları, 1990.
- Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 2. B., Ankara, Sevinç Matbaası, 1970.
- Ertuna, Hamdi, *Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1974.
- Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, 3. B., İstanbul, Çınar Matbaası, 1969.
- Ertürk, Hüsamettin, *Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa, (Ulusal Savaş Yıllarında Özel Örgüt)*, Haz. Tefik Apay, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Kütüphanesi, Ankara, Gnkur Yay., 1975.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975.
- Esengin, Kenan, *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, 2. B., İstanbul, Ağrı Yayınları, 1975.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Günün Işığında Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi*, İstanbul, Alemdar Ofset, 1987.
- Feridun, Server, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul, Aydın Güler Kitabevi, 1962.
- Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi, 2. B., İstanbul, Hil Yayınları, 1996.
- Fırlı, Ethem Ruhi, *Din ve Devlet İlişkileri*, I. B., Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Haz. Arı İnan, Ankara, TTK, 1982.
- Gediklioğlu, Şevket, *Türkiye'de Yaygın Eğitimden Çağdaş Eğitime*, Ankara, Kadioğlu Matbaası, 1991.
- _____, *Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri*, Ankara İş Mat. Tic., 1971.
- Gencer, Ali İhsan ve Özel, Bahattin, *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul, 2000.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, 1. Kitap, İstanbul, MEB Yayınları, 1998.
- _____, *Atatürkçülük, Atatürkçü Düşünce Sistemi*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.

- _____, *Atatürkçülük-Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler*, 2. Kitap, İstanbul, MEB, 1998.
- _____, *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, C. I, Ankara, Gnkur. Yayınları, 1962.
- _____, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1972.
- _____, *Atatürkçülük*, 2. Kitap, İstanbul, MEB. Yay., 1998.
- _____, *Türkiye’de Yıkıcı ve Bölücü Akımlar*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1983.
- Gentizon, Paul, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi Ülkü, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995.
- Gevgilili, Ali, *Yükseliş ve Düşüş*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987.
- Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii*, C. I-II, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1965.
- Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1982.
- _____, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara, Kalite Matbaası, 1974.
- _____, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara, Başnur Matbaası, 1972.
- _____, *Türkiye Cumhuriyeti*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971.
- _____, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, Ankara, TTK., 1970.
- Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, C. I, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1959.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, I. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969.
- Gönlübol, Mehmet ve Diğerleri, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, Alkım Kitabevi Yay., 1989.
- Gönlübol, Mehmet, *Uluslararası Politika*, Ankara, SBF. Yayınları, 1985.
- Gözler, Fethi, *Atatürk İnkılapları-Türk İnkılabı*, 2. B., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1983.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1969.
- Gül, Muhittin, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Barış Yayınevi, 1998.
- Gülcan, Yılmaz, *Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001.
- Güner, Zekai, Orhan Kabataş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

- _____, *Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, I. B., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Güneş, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, I. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1997.
- Güresin, Ecvet, *31 Mart İsyanı*, İstanbul, Habora Kitabevi Yay., 1969.
- Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, 7. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, TTK, 1991.
- _____, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara, SBF. Yayınları, 1991.
- Güventürk, Faruk, *Din Işığı Altında Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Okat Yayınevi, 1964.
- Hakkı, Kılıçzâde, *Son Cevap*, İstanbul, Yeni Osmanlı Matbaası, 1331 (1915).
- Irmak, Sadi, *Devrim Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1967.
- Işık, İhsan, *Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, 3. B., İstanbul, Ünlem Yayınları, 1990.
- İğdemir, Uluğ, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, 2. B., Ankara, TTK, 1989.
- _____, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, TTK, 1937.
- _____, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar)*, Ankara, TTK, 1973.
- _____, *Yılların İçinden, Makaleler-Anılar-İncelemeler*, Ankara, TTK, 1976.
- İlbay, Asaf, *Asaf İlbay anlatıyor: Yakınlarından Hatıralar*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- İmam Birgisi, *Tarikat-ı Muhammediye Tercümesi*, Çev. Celal Yıldırım, İstanbul, 1969.
- İnal, Mahmut Kemal, *Osmanlı Devri Son Sadrazamları*, İstanbul, [y.y], 1940.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, TTK, 1954.
- İnan, Afet, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1968.
- İnan, Ali Mithat, *Atatürk'ün Not Defterleri*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1996.
- İnan, M. Rauf, *Atatürkçü Destansal Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel*, I. B., Ankara, Eğitim-Der. Yayınları, 1995.
- _____, "Türkiye Cumhuriyeti ve Eğitim-Bir Yokluktan Bir Atılıma", *Atatürk Konferansları (1973-1974)*, Ankara, TTK, 1977.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1999.

- _____, “Devlet Kurucusu Atatürk”, *Atatürk Konferansları III*, Ankara, TTK, 1970.
- İnuğur, Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. B., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1982.
- İskilipli Mehmet Atıf Hoca, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, İstanbul, [y.y], 1340 (1924).
- Jaeschke, Goothard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, TTK, 1986.
- _____, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, TTK, 1970.
- _____, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Çev. Hayrullah Örs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.
- _____, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kurucusu Atatürk”, VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, TTK., 1967.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Kahraman, Ahmet, *Dinler Tarihi*, İstanbul, [y.y], 1965.
- Kalafat, Yaşar, *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Said*, 2. B., Ankara ASAM Yayınları, 2003.
- Kandemir, Feridun, *Siyasi Dargınlıklar*, C. 3, İstanbul, Ekicigil Matbaası, 1955.
- _____, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri İle Rauf Orbay*, İstanbul, Yakın Tarihimiz Yayınları, 1986.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, C. I-II, 4. B., Ankara, TTK, 1997.
- Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1960.
- Karal, Enver Ziya, *Birinci Cihan Harbi’nden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye’nin Siyasi Olayları*, İstanbul, [y.y], 1959.
- _____, *Osmanlı Tarihi -Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. VIII, 3. B., Ankara, TTK., 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI., 4. B., Ankara, TTK., 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi- İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, Ankara, TTK., 1996.
- _____, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, 3. B., Ankara, TTK., 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, 3. B., Ankara, TTK., 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi-Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. VII, 3. B., Ankara, TTK., 1988.
- _____, *Atatürk’ten Düşünceler*, Ankara, TTK., 1966.

- _____, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul, MEB. Yayınları, 1971.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. B., İstanbul, Afa yayınları, 1996.
- _____, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1967.
- Keskinöglü, Osman, *İslam'da Eğitim ve Öğretim*, 2. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Kılıç, Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- Kırçak, Çağlar, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik*, 2. B., Ankara, İmge Kitabevi, 1994.
- Kıvılcımlı, Hikmet, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, Diyalektik Yayınları, 1994.
- Kili, Suna, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, 4. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.
- _____, *Türk Devrim Tarihi*, 4. B., İstanbul, Tekin Yayınevi, 1995.
- Kinross, Lord, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, 10. B., İstanbul, Altın Kitaplar, 1984.
- Kirby, Fay, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İstanbul, İmece Yayınları, 1962.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918-1938*, 2. B., Ankara TTK, 1988.
- Koç, Vehbi, *Hayat Hikayem*, İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1973.
- Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1986.
- Koçer, Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, Sevinç Matbaası, 1974.
- Koloğlu, Orhan, *Gazinin Çağında İslam Dünyası 1919-1922*, I. Kitap, I. B., İstanbul, Boyut Yayıncılık, 1994.
- Konukman, Ercüment, *Çağ Atlayan Türkiye 1920-1983-1990*, Ankara, Türk Basın Birliği Yayınları, 1991.
- Konyar, Hürriyet, *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1999.
- Kop, Kadri Kemal, *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, İstanbul, Akay Kitabevi, 1945.
- Köprülü, Fuat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. B., Ankara, Başnur Matbaası, 1972.
- Köprülü, M. .Fuat ve W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 5. B., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, [t.y.].

- Kubalı, Hüseyin Nail, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Halen Mer'i Cumhuriyet Anayasası*, İstanbul, Yeni Türkiye, 1969.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Tan Matbaası, 1948.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- _____, *Türk İslam Kültürüne Dair*, Ankara, Ocak Yayınları, 2000.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1986.
- Kutay, Cemal, *Çerkez Ethem Dosyası*, C. I, Ankara, Güryay Matbaası, 1973.
- _____, *Milli Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler*, Yay. Haz. Mustafa Unan, İstanbul, Ercan Matbaası, 1963.
- _____, *Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler*, İstanbul, Alioğlu Yayınları, 1982.
- _____, *31 Mart İhtilalinde Abdülhamit*, İstanbul, Nilüfer Matbaası, 1977.
- _____, *Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetler Cephesi: Bir Geri Dönüşün Mirası 31 Mart'ın 90.Yılında*, 2. B., İstanbul, Aksoy Yayınları, 1999.
- Küçük Hasan, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Ankara, TTK, 1985.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, A.Ü. SBF Yayınları, 1982.
- _____, *Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara, A:Ü. SBF. Yayınları, 1978.
- Landau, Jacop M., *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, Çev. Erdinç Baykal, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1979.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, 3. B., Ankara, TTK, 1988.
- _____, *İslâmın Siyasal Söylemi*, 1. B., İstanbul, Cep Kitapları, 1993.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (Makaleler 3) İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- _____, *Din ve İdeoloji*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1969.
- _____, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1962.
- Mazıcı, Nurşen, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul, Dilmen Kitabevi, 1984.
- Meram, Ali Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, Kitap Yayınları, 1969.
- Meray, Seha L., *Devletler Hukukuna Giriş*, C. 2., 3. B., Ankara, SBF Yayınları, 1965.

- Muhammed el-Behiy, *Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, Çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, Girişim Yayınları, 1986.
- Mumcu, Ahmet ve Su, Mükerrerem, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi*, I. B., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1981.
- Mumcu, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, 14. B., İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1996.
- Müftüoğlu, Mustafa, *Her Yönüyle Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul, Çile Yayınları, 1985.
- Nabi, Yaşar, *Nereye Gidiyoruz*, İstanbul, Varlık Yayınları, 1948.
- Nazif, Süleyman, *İmana Tasallut ve Şapka Meselesi*, İstanbul, Matbaa-ı Tekfur, 5 Teşrinisâni 1341 (1925).
- Nigar, Salih Keramet, *Halife İkinci Abdülmecid*, İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınları, 1964.
- Nur, Rıza, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*, İstanbul, Akşam Matbaası, 1919.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980.
- Olca, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları...)*, A Ü Siyasal bilgiler Fakültesi 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi, Ankara, SBF. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1980.
- Olca, Turhan, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz*, 8. B., Ankara, Ajans Türk Basın ve Basım A. Ş., 1998.
- Oral, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi*, C. I, Ankara, Yeni Adım Matbaası, 1968.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. II, İstanbul, Emre Yay., 1993.
- Ortaylı, İlber, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya Nüfuzu*, Ankara, A.Ü. SBF. Yayınları, 1979.
- _____, *Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine*, İstanbul, Acar Matbaacılık, 1986.
- Ozankaya, Özer, *Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği*, 1. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.
- Öke, Mim Kemal, *Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk milli Mücadelesi*, Ankara, Semih Ofset Matbaacılık, 1988.
- Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, Nebioğlu Yayınları, 1956.
- Önder, Mehmet, *Atatürk Konya'da*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989.
- Öymen, H. Raşit, "Mustafa Kemal'in Eğitimle İlişkileri", *Atatürk Konferansları 1973-1974*, Ankara, TTK, 1974.

- Özalp Kazım - Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, 4. B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- Özalp, Kâzım, *Milli Mücadele 1919-1922*, C. I, 4. B., Ankara, TTK, 1998.
- Özbudun, Ergün, *1921 Anayasası*, Ankara, SBF. Yay., 1992.
- Özek Ali ve diğerleri, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özek, Çetin, *Devlet ve Din*, İstanbul, Ada Yayınları, 1962.
- _____, *100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1968.
- _____, *Gerici Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü*, İstanbul, Ekin Basımevi, 1964.
- Özerdim, Sami N., *Yazı Devriminin Ölçüsü*, Ankara, TDK Yayınları, 1978.
- Özgül, Cemil, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919 - 23 Nisan 1920)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989.
- Özök, Rükü, *Düzce-Bolu İsyanları*, İstanbul, [y.y.], 1971.
- Öztoprak, İzzet, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara, TTK, 1989.
- Öztuna, Yılmaz, *Türkiye Tarihi Başlangıçtan Zamanımıza Kadar*, C. XII, İstanbul, Hayat Yayınları, 1967.
- Özön, Mustafa Nihat, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, 6. B., İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1979.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul, MEB, 1983.
- Pears, Sir Edwin, *Forty Years In Constantinople*, London, 1916.
- Pehlivanlı, Hamit, *Askeri Polis Teşkilatı*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1989.
- Pentzopoulos, Dumont, *The Balkan. Exchange of minorities and its Impact Upon Greece*, Paris, 1962.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eserleri, 1979.
- Sakallı, Bayram, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi-Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul, İz Yayınları, 1997.
- Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul, Cep Üniversitesi İletişim Yayınları, 1993.
- Saray, Mehmet, *Kıyafet ve Laiklik*, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1989.
- Sarıboy, Selim, *İstiklal Savaşı'nda Mudurnu-Bolu-Düzce-Aydın*, Ankara, TTK., 1943.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I., Ankara, TTK., 1982.

- Sarıkoyuncu, Ali, *Milli Mücadele’de Din Adamları*, C. I, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- _____, *Atatürk Din ve Din Adamları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Seçkin, Haydar, *Olaylar ve Belgelerle 1946 Seçimleri ve Yakın Demokrasi Mücadelemiz*, İstanbul, Anka Ofset Basımevi, 1990.
- Selek, Sebahattin, *Anadolu İhtilâli*, C. II, 8. B., İstanbul, Kastaş A.Ş., 1987.
- Sencer, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, Garanti Matbaası, 1968.
- _____, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971.
- Serter, Nur, *Dinde Siyasal İslam Tekeli*, 1. B., İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997.
- Seyit Bey, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyyesi*, Ankara, [y.y.], 1340.
- Shaw, Standford – Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, 1. B., İstanbul, Edebiyat Yayınları, 1983.
- Sonyel, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I-II, Ankara, TTK., 1991.
- Sorguç, Bahir, *1920’den 1981’e Milli Eğitim Bakanlığı*, İstanbul, MEB Yayınları, 1982.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk’ten Hatıralar*, C. I-II, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973.
- Soysal, İlhami, *150’likler*, 2. B., İstanbul, [y.y.], 1985.
- Soysal, İsmail, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, 1920-1945*, C. I, Ankara, TTK, 1989.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1987.
- _____, *Anayasanın Anlamı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1987.
- Mark Sykes, *Dar’ül İslam*, Çev. Yılmaz Tezcan, 1. B., Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000.
- Şahiner, Necmettin, *Bilinmeyen Taraflarıyla Said Nursi*, 7. B., İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 1988.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınları, 1967.
- _____, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara, Güven Matbaası, 1969.
- Şaylan, Gencay, *Türkiye’de İslamcı Siyaset*, II. B., Ankara, Verso Yay., 1992.
- Şengil, Mizyah Karaçam, *Birinci Dönem TBMM’nde Düşünce Akımları*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.

- Şeref, Abdurrahman: “11 Temmuz 1324 tarihinde İlan-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbâb ile Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mülâhazat”, *Yazma Eser*, (t.y).
- Şimşir, Bilal, *Malta Sürgünleri*, 2. B., Ankara, Olgaç Basımevi, 1985.
- _____, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. II, Ankara, TTK., 1973.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1948.
- Tanyu, Hikmet, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, 2. B., Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- _____, *Türklerin Dini Tarihçesi*, 2. B., İstanbul, Burak Yayınları, 1998.
- Taş, Fahri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, C. II, I. B., İstanbul, Sahafılar Kitap Sarayı, 1995.
- Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, 2. B., Ankara, TTK, 1991.
- Teziş, Erdoğan, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İstanbul, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yay., 1977.
- Tıkveş, Özkan, *Atatürk ve Türk Hukuku*, İzmir, [y.y.], 1975.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, 2. B., İstanbul, Hil Yayınları, 1994.
- _____, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Yapısı*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.
- Toker, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970.
- Toplamacıoğlu, Mehmet, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Ankara, Güneş Matbaası, 1966.
- _____, *Din Sosyolojisi*, 3. B., Ankara, AÜ Basımevi, 1983.
- Tonguç, İsmail Hakkı, *İlköğretim Kavramı*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1946.
- Toy, Erol, *İmparator*, İstanbul, May Yayınları, 1973.
- Toynbe, Arnold, *Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık A.Ş., 2000.
- Tökin, Füzûzan Hüsrev, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul, Ekin Basımevi, 1965.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. B., İstanbul, Turhan Kitabevi, 1981.
- _____, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, 1. B., İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- _____, *İslamcılık Akımı*, İstanbul, Simavi Yayınları, 1991.
- _____, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, 2. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1995.

- _____, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 3. B., İstanbul, Arba Yayınları, 1994.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. B., İstanbul, Cem Yayınevi, 1992.
- _____, *Cihat ve Tehçir (1915-1916 Yazıları)*, İstanbul, Alfa Yayınları, 1991.
- Turan, Refik ve diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Ankara, [y.y.], 1994.
- Turan, Şerafettin, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2000.
- _____, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1998.
- _____, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999.
- _____, *Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, I. Kitap, I. B., İstanbul, Bilgi Yayınları, 1991.
- _____, *Türk Devrim Tarihi-Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 1. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1999.
- _____, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, 3. B., Ankara, TTK, 1999.
- _____, *Atatürkçü Düşüncede Ulusal Eğitim*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1999.
- _____, *Türk Devrim Tarihi III, Yeni Türkiye'nin Oluşumu I. Bölüm, 1923-1938*, 1. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 1995.
- _____, *Türk Kültür Tarihi, Türk kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, 3. B., Ankara, Bilgi Yayınları, 2000.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*, İstanbul, T.C. Maarif Vekaleti, 1934.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, Ankara, TTK, 1987.
- _____, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948.
- Türkiye'de Siyasal Dernekler II*, Ankara, İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, 1950.
- Türkoğlu, Pakize, *Tonguç ve Enstitüleri*, İstanbul, Yapı ve Kredi Yayınları, 1997.
- Türköne, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Ulubelen, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, Aykaç kitabevi, 1967.
- Uluğ, Naşit Hakkı, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1973.
- _____, *Halifeliğin Sonu*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- Unat, Faik Reşit, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, 2. B., Ankara, TTK, 1985.

- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1959.
- Us, Asım, *Gördüklerim İstanbul,, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, İstanbul, Vakit Matbaası, 1964.
- Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul, Boyut Yayınları, 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi- İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, C. II, 5. B., Ankara, TTK, 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi XVIII Yüzyıl*, C. IV, 5. B., Ankara, TTK, 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, C. I, 5. B., Ankara, TTK, 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. B., İstanbul, Ülken Yayınları, 1992.
- Ülkütaşır, M. Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Ankara, TDK Yayınları, 1973.
- Yalçın, Bekir Sıtkı ve Gönülal, İsmet, *Atatürk İnkılâbı, Kanunlar-Kararlar-Tamimler-Bildiriler-Belgeler-Gerekçe ve Tutanaklarıyla*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yarının Türkiye'si'ne Seyahat*, İstanbul Cem Yayınları, 1990.
- _____, *Yakın Tarihte Gördüklerim-Duyduklarım-Geçirdiklerim*, C.I, II, III, IV, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1970.
- Yavuz, Bige Sükan, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Ankara, TTK, 1994.
- Yavuz, Fehmi, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1982.
- Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, İstanbul, Altın Kitaplar, 1983.
- _____, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul, Karacan Yayınları, 1982.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, İstanbul, Çağ Yayınları, 1987.
- Yücekök, Ahmet, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, 3. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1983.
- Yücel, Hasan Âli, *Davam*, Ankara, Ulus Basımevi, 1947.
- Zümrüt, Osman, *Atatürk'ün İslam Dini Anlayışı*, 1. B., Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Çev. Gül Çağalı Güven, 1. B., İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992.

III. MAKALELER

- Acun Orhan, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", *Tarih ve Toplum*, C. 24, No. 141 (Eylül 1995), s. 132.
- Akyüz, Yahya, "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VIII, No. 23, (Mart 1992), s. 233.
- Alacalıoğlu, Orhan, "Cumhuriyet Döneminde Türk Basını", *Halkevleri*, C. 9, No. 102, (Nisan 1975), s. 28.
- Altuğ, Yılmaz, "Onaylanmayan Antlaşmalar Sevr", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No. , (Mayıs 1979), s. 20.
- Altunya, Niyazi, "Köy Enstitüleri" *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, Yıl: 3, No. 26, (Nisan 2002), s. 1.
- Arsal, Sadri Maksudi, "Teokratik Devlet ve Lâik Devlet", *Tanzimat-I*, İstanbul, 1940, s. 88-89.
- Atilhan, Cevat Rifat, "Din Davamız", *Sebilür'reşat*, No.10, (1948), s. 155.
- Avşar, Servet, "Milli Mücadele'de Dini Propaganda Faaliyetleri ve Sonuçları", *Atatürk Haftası Armağanı*, No.29 (Kasım 2002), s. 233.
- Bilge, Necip, "Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Lâiklik", *Belleten*, C. XLIII, No. 168, (1978), s. 607.
- Cevdet, Abdullah, "Şapka-Fes", *İçtihad*, No. 169 (1 Eylül 1924), s. 3413-3414.
- Çağatay, Neşet, "Laiklik Nedir, Şeriat Nedir", *Belleten*, C. XLII, No. 167 (1978), s. 427.
- _____, "Türkiye'de Din Sömürüsü ve Laiklik", *Belleten*, C. XLI, No: 163 (Temmuz 1977), s. 574.
- Çağlar, Günay, "Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası", *Atatürk Yolu*, C. 2, No.5, (Mayıs 1990), s. 85.
- Çambel, Hasan Cemil, "Atatürk ve Tarih", *Belleten*, C. III, No. 10, (1939), s. 270-271.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, "Atatürk, Din ve Lâiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No.2, (Mart 1985), s. 573-576.
- Doğramacı, İhsan, "Atatürk ve Eğitim", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, C. I, No.3, (), s. 656.
- Edip, Eşref, "Onlar İçin Hidayet Kapıları Kapalıdır", *Sebilü'rreşat*, No. 3, (Haziran 1948), s. 34.
- Ergil Doğu, "Atatürkçü Düşüncenin Temeli: Lâiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No. 17, (Mart 1990), s. 262.
- Ertuğ, Hasan Refik, "Türk Gazeteciliğinin Doğuşu", *Yıllık*, No. 2, (Kasım 1961), s. 9-10.
- _____, "Türk Gazeteciliğinin Doğuşu", *Yıllık*, No. 2, (Kasım 1961), s. 10-11.

- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Atatürk ve Din”, *Türk Kùltürü*, C. XXVI, No. 304, (AĞustos 1988), s. 453-464.
- Giritli, İsmet, “Atatürkçü Laiklik”, *Atatürk Haftası Armağanı*, No. 20 (Kasım 1987), s. 19-23.
- _____, “Fransız İhtlâli ve Etkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, No. 15, (Temmuz 1989), s. 544.
- Göksel, Burhan, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 1, (Kasım 1984), s. 213-215.
- İlbaş, Hadi, “Bu Korku Neden”, *İmece Dergisi*, C. II, No.11 (Mart 1962), s. 82-89.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Padişahı”, *A.Ü. SBF Dergisi*, C. XIII, No. 4, (Aralık 1958).
- İnan, Ayşe Afet, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti” *Belleten*, C.XLVII, No. 188, (Ekim 1983), s. 903-926.
- İzgi, Özkan, “Atatürk’ün Eğitim ve Üniversitelere Bakış Açısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No.1 (Kasım 1984), s. 266-267.
- Hakimiyet-i Milliye*, “Menemen Hadisesi”, 25 Kanunuevvel (Aralık 1930), No.3395, s. 1.
- Hatipoğlu, Şevket Reşit, “Çiftçiliği Topraklandırma Kanunu”, *Ülkü*, C. 8, No. 90, (16 Haziran 1945), s. 2-9.
- Jaeschke, Goothard “Milliyetçiliğin ve Dinin İstiklal Harbi’ndeki Rollerini”, *Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi*, (AĞustos 1981).
- Kandemir, Feridun, “Hadisesi, Gayesi ve Oluş Şekli ile Şeyh Sait İsyanı”, *Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası*, C. 7, No. 37, (Şubat 1967).
- Kandemir, Feridun, “Şeyh Sait İsyanı”, *Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası*, C. 7, No. 37 (Şubat 1967).
- Kaplan İbrahim, “Atatürk’ün Hukuk ve Laiklik Anlayışı”, *SBF. Dergisi*, C. 52, No. 1-4, (Ocak-Aralık 1997), s. 359-365.
- Karal, Enver Ziya, “Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması”, *Türk Dili*, No. 278, (Kasım 1974), s. 837.
- _____, “Devrim ve Laiklik”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Özel Yayın, Ankara, 1968, s. 71.
- Kaymaz, Nejat, “TBMM Misak-ı Milliye’ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu”, *Tarih ve Toplum*, (19 Temmuz, 23 Kasım 1985).
- Kılıç, Selami, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılâbı”, *Atatürk Yolu*, C. 4, No: 16 (Kasım 1995), s. 531.
- Kızıldoğan, Hüsrev Sami, “ Vatan ve Hürriyet – İttihat ve Terakki”, *Belleten*, C. II, No. 3-4, (1937), s. 622-625.
- Kocatürk, Utkan, “Türk Toplumunda Çağdaşlaşma Gereği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 2, (Mart 1985), s. 327-329.

- Kubalı, Hüseyin Naili, "Atatürk Devrimleri ve Eski Reformlar", *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, RCD Semineri Tebliğleri*, Ankara, TİTE Yayınları, 1972.
- Kuran, Ercümen, "Atatürk İnkılabının Özellikleri", *Milli Kültür Dergisi*, No. 14, (Temmuz 1980), s. 9.
- Kutay, Cemal, "Kanlı Neticelerinin 58nci Yıldönümünde Otuz Bir Mart'ın Gerçek Suçlusu Kim?", *Tarih Konuşuyor*, C. 7, No. 39, (Nisan 1967), s. 3131-3135.
- Mumcu, Ahmet, "Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, No. 2, (Mart 1985), s. 518.
- Nayır, Yaşar Nabi, "En Büyük Tehlike", *Varlık*, 1 Mayıs 1947, s. 3.
- Oran, Baskın, "Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme", *SBF Dergisi*, No. 54, (Nisan-Haziran 1969), s. 142-143.
- Orbay, Hüseyin Rauf, "Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, C. IV, s. 114-115, 144-149.
- _____, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, C. I-III, İstanbul, 1962.
- Özbudun, Ergun, "Atatürk ve Laiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. III, No. 24, (Temmuz 1992), s. 429.
- _____, "Atatürk ve Laiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VIII, No. 24, (Temmuz 1992), s. 429.
- Revnakoğlu, Cemalettin Server "Kapatılışının 42. Yıldönümünde Tekke ve Zaviyeler", *Tarih Konuşuyor*, C. 7, No. 44, (Eylül 1967), s. 3344-3347.
- Saraçoğlu, Cemalettin, "Menemen İrticai Adı Altındaki Cinayetin Esrar Dolu İç Yüzü", *Tarih Konuşuyor*, C. 5, No. 29 (Haziran 1966), s. 2433.
- Sebilür'reşat*, "Demokrat Parti'nin Din Siyaseti", No. 27, s. 27.
- _____, "Yirmi Sene Süren Komünizm Umdeleri", No. 17 (1948), s. 264.
- Sirel, Münir, "Sevres Antlaşması'nı Kabul Eden Saltanat Şurası Tutanağı", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, No. 4, (Ocak 1968), s. 15-21.
- Sonyel, Salahi R., "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Atatürk'ün Son Günleri", *Belleten*, C. XXXV, No. 140, (Ekim 1971), s. 541-586.
- Tanfer, Fehbi, "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VI, No.17, (Mart 1990).
- Tendar, Nahit, "Laiklik", *Sosyoloji Dergisi*, No.1.
- Turan, Osman, "Türklerde İslamiyet", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, No. 4, (1946), s. 457-485.
- Turan, Ömer, "Milli Mücadele'nin Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, No. 45, (Kasım 1999), s. 830.
- Tünay, Bekir, "Atatürk ve Cumhuriyet", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. III, No. 7, (Kasım 1986), s. 161.
- Uluğ, N. Hakkı, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No. 32, s. 13.

Unat, Faik Reşid, “Atatürk’ün Meşrutiyet İnkılabının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge” *Belleten*, C. XXVI, s. 102.

Üçok Bahriye, “Yazı Devrimi, Kuran Harfleri ve Atatürk Devrimlerine Karşı Çıkışlar”, *Belleten*, C. XLIII, No. 172, (Ekim 1979), s. 823-836.

Yavuz, Bige Sükan, “Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri”, *Atatürk Yolu*, C. 4. No. 15 (Mayıs 1995), s. 305-342.

_____, “1924 Türkiye’sinde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkiler İle İlgili Bir İngiliz Belgesi”, *Atatürk Yolu*, Yıl 6, No. 11, (Mayıs 1993), s. 323-331.

Yavuz, Ünsal, “Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde 12 Eylül 1919 Tarihli Osmanlı-İngiliz Gizli Antlaşması”, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl. 17, No. 33, (Ağustos 1992), s. 143.

_____, “İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul’un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler”, *Belleten*, C. LVI, No. 217, (Aralık 1992), s. 983.

Yıldız, Nuran, “Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın”, *A.Ü. SBF Dergisi*, C. 51, No. 1-4, (Ocak-Aralık 1996), s. 481-505.

IV. TEZLER

Marmara, Cüneyt, “31 Mart Vak’ası”, (*İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1999.)

Sezgin, Abdülkadir “Cumhuriyet Döneminde Dini Hayatın Meselelerinin Tarihi Kökenleri”, (*A.Ü. TİTE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1990.)

Duman, Doğan, “Çok Partili Dönemde Türkiye’de İslamcılık”, (*İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi AİİTE, Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir, 1996.)

Karaaslan, Halis, “Milli Mücadele Döneminde İç İsyanların Çıkışında Dini Faaliyet ve Propagandaların Rolü”, (*İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir, 1997.)

Mustafa Albayrak, “Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960”, (Hacettepe Üniversitesi AİİTE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.)

V. SÜRELİ YAYINLAR

A. Gazeteler

Alemdar Gazetesi, “Müslümanlık ve Bolşevizm İle İlgili Beyanname”, No. 428-2728, 25 Teşrin-i sâni 1335 (1919), s. 2.

....., 11, 24 Kanun-ı sâni (Ocak) 1919, s. 1; 14 Temmuz 1919, s.1.

....., “Cemiyet-i Müderrisin Programı”, 20 Şubat 1919, No. 62-1373, s. 2.

....., “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, 30 Mart 1921, s. 1.

....., 11 Temmuz 1920, s. 1.

-, 19 Teşrin-i sani 1335 (1919), Çarşamba, s. 2; 21 Mayıs 1335 (1919), Çarşamba; 1 Ağustos 1335 (1919), Cuma; 22 Ağustos 1335 (1919), Cuma, s. 1, 2 Eylül 1921, s. 1, 28 Mayıs 1919, Çarşamba, No. 1561-1466, s. 2.
-, 20, 26 Teşrin-i Evvel 1919, s. 2.
-, 21 Mayıs 1335, No.1459-149, s. 1; 6 Haziran 1920, s. 1.
- Basiret Gazetesi*, 13 Ramazan 1287/7 Aralık 1870.
- Celal Nuri (İleri), “Hilafet”, *Âti gazetesi*, 24 Teşrin-i sâni 1334 (1918), s. 1.
- Cumhuriyet Gazetesi* “Yol ve Maarif Hareketleri”, Yıl 16, No. 6726 (17 Nisan 1940), s. 2.
-, “Halil menteşe’nin Hatıraları”, 13, 22 Ekim-11 Aralık 1946.
-, Yıl: 23, No.7894, (7 Ağustos 1946), s. 2-3; 25 Aralık 1983, s. 2.
-, ”Köy Enstitüleri ve Açılacak Yerler”, Yıl: 16, No. 6727 (18 Nisan 1940), s. 1.
-, “Köy Enstitüleri İle İlköğretim Okulları Birleştirildi” 28 Ocak 1954, Yıl. 29, No. 10596, s.7.
-, 26, 29 Teşrinisani 1341 (Kasım 1925), No. 557, 560, s.1.
- Derviş Vahdeti “Hacâmat-ı Ahramane” *Volkan*, 1324, No. 49, s. 1.
- Derviş Vahdeti, “Halife-i İslam Abdülhamit Hazretlerine açık Mektup”, *Volkan*, 1325, No. 104, s. 1.
- Ebuzziya Tefvîk, “Yeni Osmanlılar”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1909, s. 2.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 20 Şubat 1932, s. 2.
-, 20 Nisan 1336 (1920), No. 23, s. 1.
- Hüseyin Saruhan, “Laik misiniz Yoksa Din Düşmanı mı?”, *Sebilür’reşat*, No. 18, (1948).
- İkdam Gazetesi*, 23 Eylül 1919, s. 1.
-, 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909), s. 2; 5 Haziran 1919, s. 1; 20 Ekim 1335, s. 1.
- İzmir’e Doğru*, 2 Haziran 1336 (1920), Çarşamba, No. 76, s. 2.
- Mizan Gazetesi*, “İnkılab-ı Sahih ve Teşekkürat”, 1 Nisan 1325, s. 2.
-, 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909), s. 2.
- Nadir Nadi, “Sarığa Hasret”, *Cumhuriyet*, s. 1.
- Refii Cevat, “Evvelki Geceki İçtima”, *Alemdar*, 2 Haziran 1920, s. 1;
- Sabah gazetesi, “Hem Hürriyetperver Hem Muhafazakâr”, 12 Teşrin-i sâni 1325.
- Sadâ-yı Millet, ”Fırkalar ve Islahat-ı Tekâmül-ü Meşrutiyet”, 8 Teşrin-i sâni 1325.

Selamet, “Halk Partisi’nin Din Siyaseti”, 21 Kasım 1947, No.27, s. 1-5.

Serbesti Gazetesi, “Hakikat Gizlenemez”, 2 Nisan 1325, s. 1;

....., 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909), s. 1.

Takvim-i Vekâyi, 11 Nisan 1336, No. 3824, s.1.

Tan Gazetesi, 14 Ağustos 1948, s.1; 14 Ağustos 1948, s. 1.

Tanin Gazetesi, “Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Hakkında”, 24 Şubat 1324.

....., 10, 11, 15 Mayıs ve 4, 11 Haziran 1925 tarihli sayılar.

....., 16 Temmuz 1912, s. 1-2; 18 Mayıs 1909, s. 1.

....., 2 Kanun-u Evvel 1911, s. 2-3; 23 Teşrin-i sâni 1911, s. 1.

Tarık Zafer Tunaya, “Volkan’ın Lavları”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1967, s. 1.

Tasvir-i Efkâr, 9. Sene, No. 1-2631, 24 Kanun-ı sâni 1335/1919, s. 1.

Turhan Aytul, “Atatürk’e Verilmek İstenen İsimler”, *Milliyet*, 15 Aralık 1974, s.2.

Fenik, Mümtaz Faik, “Milli Kalkınma Partisi-Değil de-Kitabı Mukaddes Partisi”, *Ulus*, 9 Temmuz 1945.

Ulus Gazetesi, “İlahiyat Fakültesi’nin kurulması”, 3 Haziran 1948, s. 1.

....., “Laiklik ve Din Hizmetleri”, 24 Mayıs 1948, s. 1; 15 Aralık 1948, s.1.

....., 19 Temmuz 1945, s.1; 26 Mayıs 1948, s. 1; 28 Ocak 1947, s. 1.

....., 30 Kasım (Birinci Teşrin) 1942, s. 1; 5 Haziran 1949, s. 1-3.

Vatan Gazetesi, 3 Temmuz 1947, s. 1; 1 Teşrinîsani 1339 (1 Kasım 1923), s. 1-4.

Volkan Gazetesi, “Derviş Vahdeti’nin Nutku”, 28 Mart 1325, s. 1.

....., “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, 26 Mart 1325, No: 81, s. 1.

....., “Teskin-i Heyacan Muhal-ı Baş makale”, 1325, No. 102, s. 1-2.

....., 3 Mart 1325, s. 1; 5 Mart 1325, s. 2; 23 Mart 1325, s. 2.

....., 24 Mart 1325, s. 1; 30 Mart 1325, s. 2.

....., *Beyanname Sureti*, 16 Mart 1909, s. 2; No. 148, 1325, s. 4.

....., No: 49, 5 Şubat 1324, s. 1.

.....; “İttihâd-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi”, 3 Mart 1325.

....., 24 Mart 1325, s. 2; No. 63; 1325, s. 2; No: 90, s. 3.

Yusuf Ziya Kösemen, “Hükümet Halkın Manevî ihtiyaçlarından elini Çekemez”, *Sebilür’reşat*, No. 8, (1948), s. 120.

Bayramoğlu, Ali, “Osmanlıdan Günümüze Tarikatlar” *Yeni Yüzyıl*, 29 Ocak 1997.

Ergüder, Jülide, “Karneli Yıllar”, Araştırma Dizi Yazı, *Hürriyet*, 3-4 Eylül 1989, s. 3-5.

B. DERGİLER

Ayın Tarihi, “Menemen İrtica Hadisesi”, C. 24, No. 82-83, (Şubat 1931), s. 6903-6904.

....., “Meclisteki Hadise”, C. 144, No. 183, (1-28 Şubat 1949), s. 128-130.

....., “CHP VII. Büyük Kurultayı”, C. 138, No. 168, (1-30 Kasım 1947), s. 10-31.

....., “CHP VII. Büyük Kurultayı”, C. 139, No. 169, (1-31 Aralık 1947), s.3-4.

....., “10 Mayıs CHP Büyük Kurultayı”, C. 132, No. 150, (1-31 Mayıs 1946), s. 7-9.

....., “Büyük Şefin Gösterdiği Yol”, C. 95, No. 81, (1-31 Ağustos 1940), s. 39-40..

....., “Köy Enstitüleri Kanunu”, C. 93, No. 77, (1-30 Nisan 1940), No.77, s. 61-64.

Hayat Tarih Mecmuası, “Galip Paşa’nın Hatıraları”, C. 1, 1966, s. 8-9.

....., “Tarih Postası”, C. II, (1 Ekim 1966), s. 9.

Ülkü Dergisi, “Bizim Ülkelerimizde Taviz Yoktur”, 1 Haziran 1944, s. 1.

Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi, “Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler”, Özel Sayı, No. 129, (Eylül 1998).

VI. ANSİKLOPEDİLER

Akşin, Sina “Jön Türkler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 832-843.

....., “İttihat ve Terakki”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1426.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, “Reşat Şemsettin Sirer” maddesi, C. XX, (İstanbul 1986), s. 10584.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, Aydın Kitabevi, 1984.

Eroğlu, L., “Bizde Siyasî Cemiyet ve Partilerin Tarihçiliği”, *Aylık Ansiklopedi*, No. 52, (1948), s. 1489.

İslam Ansiklopedisi, “Atatürk” maddesi, s. 733.

İslamiyetin Doğuşu ve Yayılışı, Hürriyet Ansiklopedisi Servisi, Nisan 1990.

Kara, Mustafa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*.

- Kayalı, Kurtuluş, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1438.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, 1985, s. 90.
- Mardin, Şerif, “İslamcılık”, *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*, “İslam Birliği (Pan-İslamizm) Maddesi”, C. 10, s. 32.
-, “Laiklik” Maddesi, C. 7, s. 776.
- Sencer, Muzaffer, “Din ve Toplum”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 563.
- Tokgöz, Fikret, “Dernekler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara, İletişim Yayınları, 2000.
- Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyette Fikir Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 126.

EKLER

EK. I: *Alemdar Gazetesi*, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Beyannamesi”, 24 Kanun-ı sâni 1335, (24 Ocak 1919) 1919, s. 1-2.

EK. II: *Alemdar Gazetesi*, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası Programı”, 7 Kanun-ı sâni 1335, (7 Ocak 1919), s. 1-2.

EK. III: *Alemdar Gazetesi*, “Mutedil Hürriyet ve İtilaf’ın Beyannamesi”, 11 Temmuz 1920, s. 1.

EK. V: *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C. A)*, Dos. 1 Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 344. 1439. 5, (30. 11. 1925).

EK. VI: *B.C.A*, Dos. 7923, Fon. 30. 10. 0. 0, Yer. 78. 519. 3, (28. 9. 1930).

EK. VI a

EK. VII: *B.C.A*, Sayı. 2546, Dos. 14-32, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 15. 61..2. 1, (20. 9. 1925).

EK. VIII: *B.C.A*, Sayı. 3110, Dos. 93-94, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. H. 89.. 5, (31. 1. 1926).

EK. IX: *B.C.A*, Dos. 2413, Fon. 30. 18. 1. 1, Yer. 15. 54..7, (24. 8. 1925).

EK. X: *B.C.A*, Dos. 5. Büro, Fon. 490. 1. 0. 0, Yer. 847. 351..2, (0. 0. 1947).

EK. XI: *B.C.A*, Dos. 1. Büro, Fon. 490.. 1. 0. 0, Yer. 436. 1808..3, (4. 10. 1946).

